VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

45. KÖTET

1867–1893

BUDAPEST 1982

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5 (sorozat)
ISBN 963 09 2056 5
(3 5 0 6)

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a negyvenötödik kötethez

Marx és Engels Műveinek negyvenötödik kötete azokat az 1867 és 1893 között írt műveiket foglalja magában, amelyek nem kerültek be a sorozat eddigi köteteibe.

Az itt közölt írások túlnyomó része befejezetlenül maradt kézirat vagy előkészítő munka. Ide tartoznak az Írország történetével foglalkozó kéziratok (egy Marx-kézirat: „Írország az amerikai forradalomtól az 1801-es unióig", és két Engels-kézirat: „Megjegyzések Goldwin Smith »Ír történelem és ír jellem« c. könyvéről", „Különfélék az írországi elkobzások történetéhez"), továbbá Marxnak a kapitalizmus előtti társadalomalakulatok történetére vonatkozó négy írása (konspektusok Kovalevszkij „Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei" c. könyvéből, Lewis H. Morgan „Az ősi társadalom" c. művéből, H. S. Maine „Előadások az intézmények korai történetéről", és végül John Lubbock „A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota" c. könyveiből). E kötetben jelennek meg először teljes terjedelemben Engels svédországi és dániai útijegyzetei és „Különfélék Németországról 1789–1873" c. kézirata, Marx „Monometallizmus vagy bimetallizmus" és Engels „Ne paráználkodjál" c. cikkének kézirata (az utóbbi kettő az újabb kutatások során került elő). Ezenkívül néhány olyan írás is helyet kapott a kötetben, amelyek Marx és Engels életében különböző időszaki kiadványokban megjelentek ugyan, de azóta nem nyomtatták ki újra őket, és amelyeket a sorozat időrendben megfelelő köteteinek kiadása után találtak meg. A mellékletekben közöljük a „Sun" tudósítójának Marxszal készített interjúját, néhány újságtudósítást Engels beszédeiről, valamint Kautskynak Engels feljegyzései alapján írt kritikáját Georg Adler „Az első németországi szociálpolitikai munkásmozgalom története" c. könyvéről.

A kötetben olvasható kéziratok megismertetnek bennünket Marx és Engels különböző okokból meg nem valósult alkotói terveivel, a kutatómunka során elért eredményeikkel, feltárják a módszereket, amelyekkel a szociológiai és történelmi problémákat tanulmányozták, és megmutatják, hogyan vizsgálták a társadalomtudományok különböző területeit, elsősorban

az emberi társadalom korai fejlődési fokainak, valamint az egyes országoknak és népeknek a történetét.

Az Írország történetét tárgyaló kéziratok sorát Marx „Írország az amerikai forradalomtól az 1801-es unióig" c. munkája nyitja meg. Az 1869-ben, valószínűleg az Internacionále Főtanácsában folyó ír vitával kapcsolatban készült írás bevezetőjében Marx hangsúlyozza, mekkora *„a kérdés fontossága az angol munkásosztály szempontjából és a munkásmozgalom szempontjából általában"* (7. old.). Írország történelmének XVIII. század végi eseményeit vizsgálva Marx rávilágít az ország gyarmati és társadalmi leigázását törvényben rögzítő 1801. évi unió történelmi gyökereire; másfelől kimutatja, hogy az ír autonómiát teljesen megszüntető unió Anglia népére nézve is súlyos következményekkel járt.

Megkülönböztetett figyelmet fordított Marx az angol uralkodó osztályok írországi gyarmatosító módszereinek megismertetésére. Kéziratából kiviláglik, hogyan váltogatták az angol gyarmatosítók a gazdasági, politikai és katonai elnyomás eszközeit: provokációt, kémkedést, rendőri önkényt, pereket, zsoldosok és terrorista bandák felhasználását, válságos pillanatokban pedig a lavírozást és látszatengedményeket, s hogyan igyekeztek minden módon, többek között megvesztegetéssel és a protestánsok és a katolikusok közti vallási viszály szításával megosztani az ír nemzeti tábort.

Marx elemzi az ír nemzeti felszabadító mozgalom erőit, a parasztság szerepét a felszabadító harcban, az ír polgári forradalmárok erényeit és gyengéit, az 1798-as ír nemzeti felkelés bukásának okait. Hangsúlyozza az akkori nemzetközi események – az amerikai függetlenségi háború és különösen a francia forradalom – hatását az írországi fejleményekre.

Engels ír vonatkozású kéziratai – „Megjegyzések Goldwin Smith »Ír történelem és ír jellem« c. könyvéről" és „Különfélék az írországi elkobzások történetéhez" – előmunkálatok az Írország történetéről tervezett nagyobb munkájához, amelynek megírását 1869–1870-ben elkezdte, de a közbejött események miatt csak egy részét sikerült kidolgoznia (lásd 50. jegyz. és 16. köt. 423–463. old.). E két kézirat jelentőségét az adja meg, hogy megmutatják Engelsnek az ír történelem korai és későbbi időszakaira vonatkozó nézeteit.

Az első kézirat – a Goldwin Smith könyvéhez fűzött „Megjegyzések" – leleplezi az angol liberális történetírás hamisításait, arra irányuló igyekezetét, hogy ideológiailag igazolja Írország gyarmati elnyomását, s az írek harcával kivívott engedményeket az angol kormányok jóakarata jelének tüntesse fel. Engels azonban nem szorítkozik Goldwin Smith és a hozzá hasonlóan gondolkodók bírálatára, hanem kifejti saját álláspontját a törté-

nelmi folyamat általános kérdéseiről. Így például, még mielőtt tudomást szerezhetett volna L. H. Morgan „Az ősi társadalom" c. könyvéről, megállapítja a nemzetségi viszonyok általános elterjedtségét nemcsak az ősi íreknél, hanem minden kezdetleges népnél (lásd 91. old.).

Engels második ír vonatkozású kézirata az írországi angol gyarmati uralom kulcskérdésével, a XVI–XVII. századi földelkobzásokkal foglalkozik. Engels az ír földek angol landlordok javára való kisajátításának konkrét példáin kimutatja, hogyan jöttek létre az Írország feletti gyarmati uralom anyagi alapjai, és hogyan vették át az angol forradalom vezetői e tekintetben az abszolutizmus hagyományait.

A kötetnek nagy részét teszik ki Marxnak a kapitalizmus előtti társadalmak történetével kapcsolatos tanulmányai. Marx kézirati hagyatékában sok konspektus és kivonat maradt fenn ezt a kérdést tárgyaló könyvekből. Marx különösen a hetvenes évek közepétől foglalkozott behatóan az ősi társadalmakkal és fő figyelmét ezek felbomlásának történetére fordította.

E kéziratok közül a negyvenötödik kötet anyagába csak négy került, azok, amelyekben a legtöbb Marx saját megjegyzése, tehát amelyek e kérdésre vonatkozó nézeteinek a megismerése szempontjából a legfontosabbak. Ezek a Kovalevszkij, Morgan, Maine, illetve Lubbock könyvéből 1879 és 1882 között készített konspektusok egységes komplexumot alkotnak, melynek részei összefüggnek és kiegészítik egymást. Tanulmányozásuk révén közelebbről megismerhetjük Marx alkotó műhelyét.

E kérdések iránti érdeklődése Marxnak azt a törekvését tükrözi, hogy kitágítsa és elmélyítse a világtörténelem általa már korábban kidolgozott általános materialista koncepcióját, minden oldalról kidolgozza a politikai gazdaságtant, a többi között behatóan tanulmányozza a kapitalizmus előtti formációk gazdasági törvényszerűségeit. A kötetben közölt és más marxi kéziratokból kitűnik, hogy a tudomány addig felgyülemlett óriási tényanyaga és a haladó tudósok következtetései nemcsak hogy teljes mértékben igazolták Marx korábbi elképzeléseit az őstársadalomról mint osztály nélküli társadalomról, hanem ezek konkretizálását is lehetővé tették. Különös figyelemmel tanulmányozta Marx a közösségi földbirtoklás fejlődésével és sorsával, a társadalmi egyenlőtlenség, a magántulajdon, az osztályok és az állam keletkezésével, valamint a családi kapcsolatoknak a társadalom korai fejlettségi fokain játszott szerepével összefüggő problémákat.

Kovalevszkij orosz tudós „Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei" c. könyve, amely összehasonlítja a közösség sorsát az amerikai indiánoknál, Indiában és Algériában, értékes tényanyagot szolgáltatott Marxnak a közösség bomlási folyamatainak elemzéséhez

(ezeket elméletileg már 1857–1858-as gazdasági kéziratában megvizsgálta, lásd 46. köt. I. rész, 355–381. old.). Konspektusában Marx a könyv alapján nyomon követi, hogyan keletkezik és fejlődik ki a közösségen belül vagyoni egyenlőtlenség, hogyan veszítik el fokozatosan a közösségek önkormányzatukat, és vetik alá őket az államnak. Nagy figyelmet fordít az elmaradott országok gyarmati leigázásának következményeire, a közösségi tulajdonnak a tőke erőszakos beavatkozásával történt megszüntetésére, a rabságba döntött népek hagyományos társadalmi viszonyainak felbomlására, ami nemcsak a belső fejlődésnek, hanem jelentős mértékben az európai gyarmatosítók beavatkozásának a következménye. Marx hangsúlyozza, hogy a vagyoni differenciálódás következtében támadt és a gyarmatosítók által szándékosan kiélezett belső viszályok megfosztották a népeket ellenállóképességüktől, mesterségesen meggyorsították a közösség pusztulását, nyomorba döntötték a parasztok tömegeit. A gyarmatosítók mindenben előmozdították a földmagántulajdon kifejlődését, megkönnyítették, hogy a közösségi földek a helyi nemesség, uzsorás közvetítő elemek és európai spekulánsok, földbirtokosok kezébe kerüljenek. Ennek következtében a közösség tagja „egyszerű megművelővé" (v. ö. 221. old.) válik. E folyamatot elemezve Marx hangsúlyozza az uzsora szerepét a kapitalizmus előtti társadalmakban, s ugyanakkor igyekszik a lehető legpontosabban nyomon követni az egyes országok konkrét történelmi fejlődését. Éppen Kovalevszkij könyvének tanulmányozásával kapcsolatban – más források alapján – „Kronológiai kivonatok"-at készített India történetéről; ezekre támaszkodva pontosabban és konkrétabban határozza meg India társadalmi és gazdasági fejlődésének néhány jelenségét, amelyeket Kovalevszkij általánosítva és kissé sematikusan írt le.

Gazdag tényanyagán kívül Kovalevszkij könyve újabb bizonyítékokat szolgáltatott Marxnak arra, hogy meghatározott korokban a közösségi földtulajdon általános volt a földgolyó minden vidékén. Bizonyítékokat talált itt Marx a közösségi földművelés viszonylagos szívósságára is, arra, hogy ez valamilyen formában továbbélt egészen a tőkés viszonyok megszilárdulásáig. Marx 1881-ben, a Vera Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványaiban (lásd 19. köt. 261–279. old.) felhasználta a Kovalevszkij könyvéhez fűzött megjegyzéseinek több gondolatát. A könyv konspektusát egybevetve a fogalmazványokkal – amelyekben a falusi földközösség, s különösen az oroszországi földközösség történelmi sorsát vizsgálja és számba veszi a gyengén fejlett országok nem kapitalista útjának lehetőségeit, ha támogatja őket a fő tőkés országokban győzedelmes szocializmus –, szembeötlő a közvetlen kapcsolat közöttük.

Marx nagyra becsülte Kovalevszkij tudományos érdemeit az anyaggyűjtésben és fontos következtetések levonásában. Kritikai megjegyzései egyes következetlenségekre, ellentmondásokra és pontatlanságokra vonatkoznak, de főleg a felszínes analógiák ellen irányulnak. „... Kovalevszkij nyugateurópai értelemben való *feudalizmust* lát itt. *Megfeledkezik a többi között a jobbágyságról*, amely Indiában nem létezik és amely lényeges mozzanat" – írja, majd megjegyzi: „A *föld* Indiában sehol nem *nemes* abban az értelemben, hogy ne lehetne elidegeníteni közrendűeknek!" (205. old.)

Nagy elméleti fontossága van Lewis H. Morgan „Az ősi társadalom" c. könyve konspektusának. Miként Engels később megjegyezte, Morgan „az őstörténelemmel egy eddig hiányzó tárgyi alapot ad" a magántulajdon keletkezésének mint az osztályellentétek forrásának megértéséhez (v. ö. 36. köt. 140. old.).

Morgan legfontosabb felfedezése az ősi társadalom stuktúrájának felderítése, annak a bebizonyítása, hogy e struktúra alapja a vérségi kapcsolatokon nyugvó nemzetség volt. Morgan kimutatta, hogy ebben a társadalomban csoportházasság állt fenn, ami megmagyarázta a leszármazásnak anyai ágon való számontartását és ennélfogva az anyajogú, matriarchális nemzetség elsődlegességét az apajogú, patriarchális nemzetséggel szemben. Nyomon követte a családi kapcsolatok fejlődését a monogám család kialakulásáig és feltárta e folyamat összefüggését a nemzetség felbomlásával. Morgan sokévi kutatómunkája újabb fontos igazolása volt nemcsak a nemzetségi társadalom jellegére vonatkozó marxi koncepciónak, hanem a materialista történelemfelfogásnak is általában.

Mint a konspektusból kitűnik, Marx igen értékesnek tartotta Morgan felfedezéseit, amelyeket az akkori hivatalos tudomány figyelembe sem vett. De a konspektus korántsem szorítkozik e felfedezések ismertetésére, hanem kritikai ellenőrzésüket, kiegészítésüket és általánosításukat is magában foglalja. Például Morgannek azzal a megjegyzésével kapcsolatban, hogy a családformák változásai maguk után vonják a rokonsági rendszerek változásait, Marx felhívja a figyelmet arra, hogy ez általános törvényszerűség – a felépítmény jelenségeinek függése az alapban végbemenő változásoktól. „Ugyanígy van a *politikai, vallási, jogi, filozófiai rendszerekkel egyáltalában*" – írja (255. old.). További történelmi példákat sorol fel, amelyek alátámasztják és pontosabbá teszik Morgan némely tételeit: így például a kollektív tulajdon maradványainak továbbélésével kapcsolatban hivatkozik az orosz és a délszláv közösségekre (259. old.). A nyelv adatainak történelmi forrásként való felhasználására példák Marx lingvisztikai kitérései (lásd pl. 240., 331. old.). Az aztékok társadalmi berendezkedésének leírásánál Marx

kétségbe vonja Morgan spanyol forrásainak megbízhatóságát (v. ö. pl. 360. old.). A Morgan könyvében idézett görög és római történelmi anyagot kiegészíti más forrásokkal, főleg antik szerzők műveivel, amelyeket kritikailag elemez (v. ö. pl. 380., 381.). Élesebben, mint Morgan, bírálja a polgári történetírás olyan tekintélyeit, mint Grote és Mommsen, akik képtelenek voltak tisztázni a nemzetségi kapcsolatok lényegét (lásd 367–371., 399. old.).

Anélkül, hogy kisebbítené „Az ősi társadalom" szerzőjének tudományos érdemeit, Marx sok kérdésben helyesbíti megállapításait, rávilágít bizonyos következetlenségeire és téves nézeteire. Látható ez már a konspektus felépítéséből is, abból, hogy itt az anyag beosztása eltér Morganétől. Így az élelemszerzés módjaival foglalkozó első rész tartalmának lejegyzése után Marx mindjárt az ősi családformák fejlődésének vizsgálatára tér át, amely Morgan könyvében a harmadik rész tartalma, utána a magántulajdon keletkezését tárgyaló negyedik részt kivonatolja és csak ezután veszi elő a másodikat – az állam eredetéről. Ezzel kiküszöböli Morgan következetlenségét és kimutatja, hogy az állam megjelenése a tulajdon meghatározott fejlettségi fokának az elérésével függ össze, nem pedig fordítva. A konspektus anyagának megválogatásából és kifejtésének módjából kitűnik, hogy Marx mennyivel mélyebben megértette a nemzetségi rendszer felbomlásának okait, mint Morgan.

Marx fontosnak tartotta Morgan felfedezéseit a tudomány szempontjából, és különösen a munkásmozgalom ideológiájának megalapozása szempontjából. Könyvet szándékozott írni az ősközösségi rendszerről, annak felbomlásáról, az osztályok és az állam eredetéről. Ezt a tervét, Marx halála után és Marx jegyzeteit felhasználva, Engels valósította meg „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művében (lásd 21. köt.).

A Morgan-konspektushoz közvetlenül kapcsolódik Maine „Előadások az intézmények korai történetéről" c. könyvének konspektusa. A liberális jogász művéhez fűzött megjegyzések közül sok igen bíráló jellegű. Marx rámutat a burzsoá hivatalos tudomány hírességeinek történelmietlen szemléletmódjára, felületességére és képmutatására. Megállapítja, hogy Maine könyvében, amely mindössze két évvel Morgan főműve előtt jelent meg, nyoma sincs a nemzetségi rendszer megértésének (lásd 425., 428–429., old.), ahogyan ez az egész akkori burzsoá tudományra jellemző volt. A társadalom eredeti formájának Maine nem a nemzetséget tekinti, hanem a patriarchális „egyesült családot", abban a formában, amelyben akkor Indiában létezett. Pedig, jegyzi meg Marx, ez a család „nagyon másodlagos jellegű és éppen ezért a faluközösségeken *kívül* uralkodik" (429. old.). Marx bírálja Maine-t, amiért történelmietlenül fogja fel az ősi társadalmi intézményeket, nem érti

meg eredetüket és történelmi rendeltetésüket, és az ősi közösségi szokásokkal megpróbálja szembeállítani a modern burzsoá rendet mint a személyes szabadság uralmát. Eközben Marx magyarázatot ad a könyvben felsorolt és az ír, valamint indiai társadalmi intézmények történetéből vett tényekre oly módon, hogy a Morgan által gyűjtött és elemzett nemzetségi adatok fényében vizsgálja őket.

Nagy elméleti jelentőségűek Marx ezzel kapcsolatos megjegyzései a földmagántulajdon keletkezésének forrásairól (429–430. old.), arról, „hogy az *egyes család* (a földmagántulajdon fejlődésével összefüggésben) fokozatosan fölébe kerekedik a *nemzetségnek*" (453. old.; lásd még 468–469. old.), s az osztályok keletkezéséről (432., 439. old.).

Marx feltárja a vallási és jogi intézmények – Írországban a brehon jogászok és a keresztény egyház, Indiában a bráhman papok – szerepét a közösségek szabad tagjainak tömeges szolgaságba döntésében és a kiváltságosok uralmának megteremtésében (lásd pl. 433., 470–473. old.). „*A régi jognak* . . . szerfelett *alaki természete* mutatja, hogy a jogtudomány egyivású pl. az augurok stb. vallási formaságaival, vagy a vademberek varázslójának hókuszpókuszaival!" – állapítja meg (464. old.).

Marx a konspektushoz fűzött kommentárjaiban hangsúlyozza Maine farizeus próbálkozását, hogy az angol hódításokat jogi stb. intézményeik „felsőbbrendűségével" igazolja, és feltárja a gyarmatosítók cselekedeteinek rabló jellegét (lásd pl. 444–447. old.).

Figyelemreméltó a konspektusban az angol burzsoá jogi doktrína kritikája, elvont skolasztikus jellegének leleplezése. Az államot osztályok feletti, örökkön létező intézménynek feltüntető törekvésekkel szemben Marx megállapítja: „. . . az *állam* látszólagos mindenek fölött való önálló létezése maga csak látszólagos . . . az állam . . . valamennyi formájában a *társadalom kinövése*; ahogy csak a társadalmi fejlődés egy bizonyos fokán *jelenik meg*, úgy el is tűnik újra, mihelyt a társadalom egy addig még el nem ért fokra jut". A gazdasági feltételeken „mint alapokon épül fel az állam és előfeltételezi őket" (475. old.).

Túlnyomórészt kritikai jellegű a John Lubbock „A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota" c. könyvéből készült konspektus is. A feljegyzések főleg a kezdetleges népek házasságformáira és vallási kultuszára vonatkoznak. A nemzetségről mit sem tudó Lubbock burzsoá előítéleteit, a családi kapcsolatok különböző formáiról, a keresztény vallás eredetéről vallott történelmietlen nézeteit, az Európán kívüli népek szokásainak lekezelő tárgyalását Marx élesen szarkasztikus megjegyzésekkel kíséri (lásd pl. 488., 492–496. old.).

A kötetben foglalt több írás foglalkozik a szocialista mozgalom kérdéseivel. Ide tartozik Marxnak a „Sun" c. amerikai lap tudósítója számára adott interjúja, Engels „A köztársaság Spanyolországban" c. cikke, amely a proletariátus harca szempontjából vizsgálja a köztársaságot, valamint Engelsnek az olasz „La Plebe" számára írott három cikke, e lapban való közreműködésének újabb dokumentumai (a „Plebe" számára ebben az időszakban írt és már korábban azonosított cikkeit lásd 19. köt.), amelyek olyan fontos kérdéseket érintenek, mint az angol munkásnők és mezőgazdasági munkások helyzete.

Engels a munkásmozgalom múltbeli tapasztalatainak feldolgozását is fontos feladatnak tekintette. 1886-ban állította össze a chartista mozgalom kronológiáját, amelyet azután Hermann Schlüter felhasznált 1887-ben megjelent brosúrájában. Ez Engels egyetlen olyan munkája, amelyben, ha konspektus formájában is, a chartizmus egészét tárgyalja, megvilágítva forradalmi jelentőségét. Engels a kronológiában nemcsak rögzíti a chartizmus történetének fő dátumait, hanem nyomon követi az angol munkásmozgalom összefüggését az ír nemzeti felszabadító mozgalommal is.

A német munkásmozgalom korai történetének meghamisítása ellen irányult az a recenzió, amelyet Georg Adler „Az első németországi szociálpolitikai munkásmozgalom története" c. könyvéről — Engels útmutatása és konkrét jegyzetei alapján — Karl Kautsky írt.

A különböző témájú kisebb munkák között igen érdekes Engels „Különfélék Németországról 1789–1873" c. kézirata, amely kiegészíti a már korábban, sorozatunk 18. kötetében közzétett töredékeket. Engels itt sok fontos gondolatot vet fel a német történelemmel kapcsolatban. Jelentős megállapításokat tartalmaz Marx „Monometallizmus vagy bimetallizmus" c. rövid gazdaságtörténeti tanulmánya, amely az érmerendszerek fejlődését vizsgálja a rómaiaktól a középkorig.

*

Marx konspektusaiban az ő saját szövegét kapcsos zárójelbe — { } — tettük, hogy megkülönböztessük a kivonatoktól, szó szerinti idézetektől vagy összefoglalásoktól. Az egyes tanulmányok, cikkek stb. bevezető jegyzeteiben utaltunk erre.

Karl Marx
és
Friedrich Engels

Jegyzetek, konspektusok, cikkek

Friedrich Engels

[Svédországi és dániai útijegyzetek[1]]

Július 6. 9 óra. A „Hero" kifut a Humberbe, 11-kor a tengerre, friss nyugati szél, 12 km óránként, a szél erősödik, délután háborgó tenger, a szél fokozatosan északira fordul, este ötös szélerősség, a hosszú hajótest erősen dülöng, Saulsby kapitány elesik, eltörik egy bordája, egy angol utas is sebesre veri a fizimiskáját, a fővitorla leszakad az alsó csigasorról.

Július 7. A fedélzetre nem lehet kilépni, erős dülöngés, míg végül estefelé a szél mérséklődik, és amikor már látni lehet a holmöni világítótornyot, kiléphetünk a fedélzetre. A tenger egyre inkább csillapul, de szabálytalanul.

Július 8-án reggel 7 órakor Vingan, aztán befutunk a Göta-älv sziklaszirtjei közé, csupa roche moutonnée*, a jég hatása ezer lépésnyire látható. A folyó hamarosan elkeskenyedik, zöldellő völgyek a gránitsziklák között, aztán néhány fa is akad, végül közeledünk Göteborghoz, szép, de idegenül hat alacsony, tágas, széles házaival.

Maga Göteborg modern város ósvéd környezetben; csupa kő belül, csupa fa kívül. Holland csatornák, holland bűz az utcákon. A svédek sokkal inkább németnek hatnak, mint angolnak, közben idegen, finn elem. A legtöbb nőnek rossz az arcbőre, vonásaik durvák, de nem visszataszítóak, a férfiak csinosabbak, de inkább a német belvidéki nyárspolgárra emlékeztetnek. A negyvenesek mind úgy festenek, mint a badeni nyárspolgárok.

Az angolt eltűrik, a német az uralkodó nyelv. Mindenfelé szembeszökik a Németországtól való kereskedelmi és irodalmi függőség. Pályaudvarok, középületek, magánházak, villák — minden német stílusban, csekély éghajlati eltérésekkel. Angliától csak a parkokat vették át és azok ápoltságát, meg egy újangol gótikus stílusban épült templomot. Minden üzletben nyugodtan beszélhet az ember németül, még a szállodában is felkérik az angolul beszélőt, hogy lehetőleg beszéljen németül.

A szegfű és a galagonya teljes virágzásban, minden olyan, mintha május

* – jégártól legömbölyített szikla – *Szerk.*

8-a volna. A faállományban egy szép szilfafajta és a kőris az uralkodó. Olyan zöld minden, mint az angliai tavaszban. S közben mindenfelé a csupasz, legömbölyített gránitsziklák.

Az életmód teljesen kontinentális, az angollal ellentétes, jóllehet isszák a hamisított portóit és sherryt. A szállodák berendezése, a szobák, a reggeli, a konyha, mind-mind kontinentális. Ugyanez áll az osztályok keveredésére a nyilvános helyeken. A kis szendvicsek (smörbrödsborden) ára 25 öre.

Az emberek középtermetűek és zömökök — öt láb hat hüvelyk körül. A lovastüzérség (värfvade) katonái magasabbak. Közlegények és tisztek amolyan milíciaféle, a svájcira emlékeztet. A hulli tengerészek sokkal inkább holsteiniakra, alsó-szászországiakra, frízekre, angolokra és dánokra emlékeztetnek, mint svédekre. Az *itteni* svédek arcáról hiányzik a férfias kifejezés, a legtöbbnek szivacsosak, elmosódottak, hájasak a vonásai, kivéve néhány fríz küllemű, inas testalkatú tengerészt. A katonák úgy festenek, mint a vesztfáliaiak, a tisztek nem hasonlítanak sem közlegényekre, sem tisztekre.

Mint mindig, itt is az az elkerülhetetlen benyomása az embernek, hogy mennyi minden történik a kontinensen a nép egészsége és mulattatása érdekében, szemben az arisztokratikus Angliával.

Komikusan hatott két túlöltözött angol hölgy, akik után minden svéd nő megfordult.

Utazás Stockholmba. A hajón a hátsó kajütök szolgálnak alvásra, az elülsők étkezésre. Jó konyha, tejszínes saláta, édesség. A belvidéken egyre határozottabb arcvonású emberek, a férfiak csinosabbak, erőteljesebbek és magasabbak, a nők nem szépek, de kedvesek és nem kellemetlenek, amellett magasak és erősek. Jellegükben egyre inkább emlékeztetnek a feketeerdeiekre, a svájciakra és tiroliakra (Steub tiroli gótjai?), vidéki junkerek. A nyelv is a lehető legfelnémetebben hangzik, torokhangok nélkül.

A Göta-älv vidéke takaros, de Trollhättanig szerény. Négy vízesés szorosan egymás fölött. A hegyek magassága legfeljebb 600–800 láb, de impozánsak. Aztán a Vänern-tó a Kinnekulléval, lapos és unalmas, a Vättern úgyszintén. Karlsborg erődítményei nincsenek rosszul megépítve, hosszú vonalakkal és poligonálisan, csak kérdés, nem uralja-e most az egészet a mögötte magasodó hegy. A tavak szépek, csak mind egyforma. Végeláthatatlan fenyőerdő, ráadásul tönkrement állapotban. Sehol a szép, súlyos svájci fenyők. Közönséges erdei fenyő.

A Motala-älv völgyében megint a művelés nyomai, helyenként szép is, ott, ahol a csatornát fákkal — szilfákkal és nyírrel — ültették be.

A Scheren-tó egyre szebb, ahogy közeledünk Stockholmhoz. Változik a

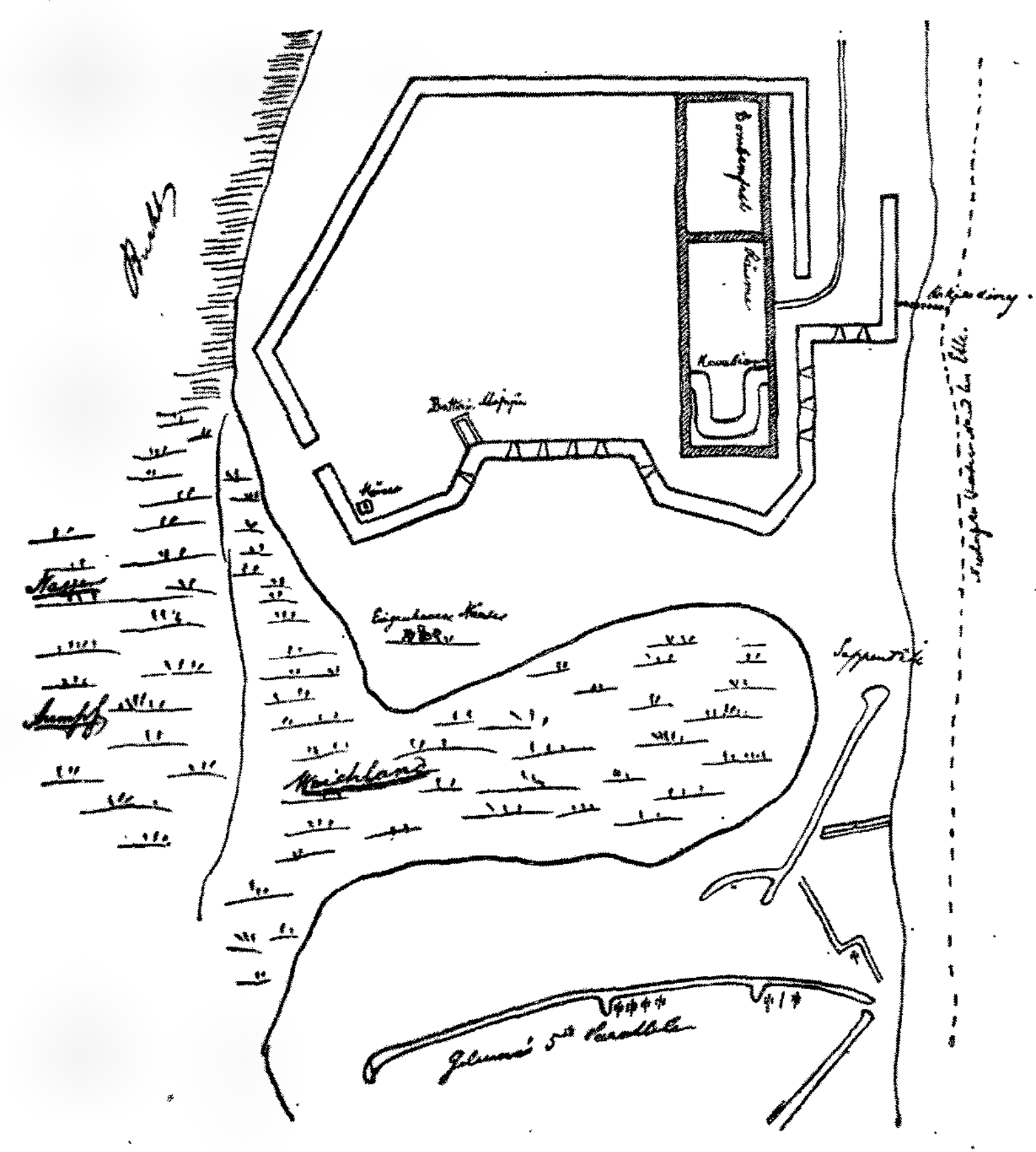

Karlsborg svéd erőd vázlata
(Engels rajza)

formáció – helyenként mészkő és nagyobb fokú mállás, tehát több a havasi legelő és a lankás hegyoldal, amelyek közvetlenül a tengerből emelkednek ki. Két szigeten márványfejtők. Minél inkább közeledünk Stockholmhoz, annál magasabbak és szebbek a sziklaszirtek. A Mälaren-tó partján nagyon szép, váltakoznak az erdők, a mezők és a villák.

A stockholmi Norrbro-híd a genfi Pont des Bergues-re emlékeztet. Mosebacken pompás. A csillagvizsgálóból is szép a kilátás. Gőzbárkával az állatkertbe, ez mint park nagyon szép. Sok vendéglő és kávéház. Francia módra, kis asztaloknál à la carte* étkeznek, nincs table d'hôte**. A stockholmiaknak szokása a vendéglői étkezés. Mindenütt pálinka. A sör jobb, mint Németországban. Iszonyúan édesek az italaik és az ételeik; a svéd világos sör (körger) nem rossz, de vagy túl édes, vagy túl savanyú. A bor – bordói, hyper-heremitage, kis burgundi, hozzá némi délfrancia bor – a fő italféleség az étkezéseknél. Egyébként polgári konyha, inkább német, mint francia.

Stockholmnak inkább fővárosi a jellege, kevesebb idegen nyelvet hallani, de minden üzletben beszélnek németül. A férfidivat Göteborgban határozottan angol, itt túlnyomórészt francia. Képmutatóskodás a pálinka miatt, ha hölgyek is jelen vannak, gyermeteg szórakozások, úgy mint körhinta, bábszínház, kötéltáncosok és rossz zene. A sétahajózás még a legjobb „mekanismen"***. Amellett a komoly vagy képmutató lutheránus népi jelleg, amely nem tűri meg a nagybani nyilvános Tivolikat[2].

A katonák, a gárdabeliek is, milíciaszerűen lomposak, a tisztek úgyszintén. Semmi elevenség nincsen bennük. Nem különösen magasak, semmiben sem hasonlítanak a hatvankilencesekre. Az egyenruhájuk eklektikus régimódi bőrholmi. Az őrszemek beszélgetnek. Körszakállt viselnek. A malmői huszárok – súlyosak, akár a sorlovasok – a legcsinosabbak.

A vasút – ó, jaj. Három csengetés, egy füttyszó. Ami 5 perc lenne, az itt 15 vagy 20. Egyszerű, de jó étkezdék, ahol minden egy tallérba kerül. Szép vidék, de az első két óra után az állandó ismétlődés folytán egyhangú és végül unalmas. A sok tó a jég hatásával magyarázható. A völgyek talaja többnyire ősi tengerfenék, illetve tőzeges láptalaj.

Ügyes fogás, hogy az embereket egy diplomáciai tárgyalás lebonyolítására Malmőbe küldik.[3]

Koppenhága. Csakugyan inkább főváros, mint Stockholm, ami a nagysá-

* – étlap szerint – *Szerk.*

** – társas étkezés előre megállapított ételsorral – *Szerk.*

*** – „gépezet" – *Szerk.*

gát és az elevenségét illeti, de így is kicsi és szerény. Határozott német túlsúly, még az utcákon is. Életvidám gyerekek, mindenféle szórakozási lehetőség elsősorban gyerekek számára, legalább száz körhinta. Az öregek is visszaváltoznak gyerekekké; balett, cirkusz stb. Gyermeteg még a kegyetlenségük is, amely gyerekek kínzásában leli fő örömét. A Tivoli nagyon jellegzetes a maga nemében.

Koppenhágában mindenfelé szépek a fák. Szép a kikötőbe vezető kocsiút. A régi hadihajók festőien hatnak. Mindenfelé félreismerhetetlenül az a benyomása az embernek, hogy ez egy paraszti főváros, mely másfél millió parasztot zsákmányol ki.

A megírás ideje : 1867 július 6–18.

Az első megjelenés helye : K. Marksz i F. Engelsz: Szocsinyenyija, 45. köt., Moszkva 1975.

Karl Marx

[Írország az amerikai forradalomtól az 1801-es unióig]

Kivonatok és jegyzetek[4]

I. 1778-tól 1782-ig. Függetlenség

A) Az ír parlament 1782 előtt

A kérdés fontossága az angol munkásosztály szempontjából és a munkásmozgalom szempontjából általában.

1800-ig Írország, bár hódoltságban volt, különálló, föderatív királyság maradt. *A király címe* az amiens-i békéig[5]: *„III. György, Nagy-Britannia, Franciaország és Írország* királya, a hit védelmezője stb."

Az angol bitorlások a dublini parlamenttel szemben egyrészt főleg a *kereskedelmi monopóliumra* irányultak, másrészt a *fellebbviteli bíráskodásra földtulajdoni jogcímek* kérdésében, azzal, hogy ezeket végső fokon Londonban, tisztán angol bíróságok döntsék el.

Poynings törvénye[6]

VII. Henrik statútuma, amelyet Sir Edward Poynings, a király főügyésze fogalmazott meg, az ír parlamentet – mind a Lordok házát, mind az alsóházat – korlátozta *mindennemű törvényhozás*ban. Mielőtt bármely statútumot végleg megvitattak volna, *előzetesen* mérlegelésre *Írország alkirálya és annak Titkos tanácsa elé terjesztették*, s ezek *tetszésük szerint elvethették* vagy *Angliába továbbíthatták*. A brit főügyésznek és a Titkos tanácsnak felhatalmazásuk volt arra, hogy vagy *teljesen semmisnek nyilvánítsák*, vagy *a saját kívánságuk szerint átalakítsák*, majd utána visszaküldjék Írországba, *engedélyezve az ír parlamentnek*, hogy törvényerőre emelje. Ez ellen tiltakozott már *Molyneux* stb. (XVII. század). Később, a XVIII. században, Swift és dr. Lucas.

Az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott statútum[7]

(Ténylegesen kinyilvánította *a brit parlament törvényhozási főhatalmát Írország fölött.*)

Poynings törvénye az ír alsóházat *a két ország Titkos tanácsának*, következésképpen a *brit kabinetnek* a *puszta eszközévé* fokozta le.

I. György statútuma az ír törvényhozás teljes semlegesítését és *a brit Lordok háza fellebbviteli bíráskodásának* megalapozását célozta; ezáltal az ír felsőbíróságoknak minden olyan határozatát vagy ítéletét, amely *brit kalandoroknak vagy absentee-knek*[8] ír birtokokra vagy ír vagyonra vonatkozó *kétséges vagy alaptalan jogcímét* érinthette vagy háborgathatta volna, Nagy-Britanniában *a skót és az angol nemesség szavazatával* meg lehetett semmisíteni vagy megbuktatni. (*Az unió újra hatályba léptette ezt a törvényt!*)

Számos brit peer és alsóházi tag, akiknek befolyására I. Györgynek ezt a statútumát hatályba léptették, mélységesen érdekelve volt abban, hogy ezt az intézkedést végrehajtsák, mert ezzel biztosíthatták maguknak a nekik adományozott ír birtokokat. E törvény első cikkelye értelmében Anglia *despotikus hatalmat* tulajdonított magának „és elidegeníthetetlen jogának nyilvánította, hogy Írországra nézve kötelezőnek tekintsen minden olyan *statútumot*, amelyben az határozottan meg van nevezve". Éppen ennek a bűnös precedensnek a sikere bátorította fel *III. Györgyöt* és az *ő brit parlamentjét* arra, hogy megkíséreljenek törvényeket hozni Amerika számára. Ez észak-amerikai gyarmataikba került nekik.

Az ír parlament általános jellege a XVIII. században a megbolydulásig

Protestáns parlament. Az elektorok csak protestánsok. Valójában a hódítók parlamentje. A brit kormány puszta eszköze, rabszolgája. Az ír nép katolikus zöme elleni despotizmussal kárpótolták magukat. A katolikusok ellen bevezetett *büntető törvénykönyvet*[9] a legnagyobb szigorral hajtották végre. Csak időről időre tett ez a parlament némi erőfeszítést arra, hogy szembeszálljon az *angol kereskedelmi törvényhozással*, amely tönkretette az ír ipart és kereskedelmet; ezzel abban az időben túlnyomórészt a lakosság protestáns, skót-angol része foglalkozott.

Ami ennek a parlamentnek a *belső összetételét* stb. illeti, erről idővel majd még többet mondunk.

Új helyzet támadt az *amerikai függetlenségi háborúval* és a bajokkal, amelyeket Angliára hozott.

B)[10] *Az amerikai függetlenségi háború első kihatásai Írországra a törvényhozási függetlenségig*

a) A katolikusok elleni büntetőkódex enyhítése

Amerika (Egyesült Államok) Függetlenségi Nyilatkozatát *1776 július 4-én* proklamálja a kongresszus.

1777 április: A kongresszus proklamálja az (amerikai alkotmányt) *amerikai köztársaság alkotmányát.*

Háború Anglia és Amerika között.

1778 február 6.: *Szerződések Franciaországgal,* amelyek értelmében Franciaország elismerte az amerikai köztársaság függetlenségét és megígérte, hogy támogatja az amerikaiakat, amíg csak meg nem szabadultak az angoloktól.

Az amerikai események nagy erjedést váltottak ki Írországban. Sok ír, főleg ulsteri presbiteriánusok, Amerikába emigrál, belép az *Egyesült Államok hadseregébe* és az Atlanti-óceán túlsó partján harcol Anglia ellen. A katolikusok, akik régóta és hasztalan könyörögtek a büntetőkódex enyhítéséért, *1776-ban* újra megmozdultak és erőteljesebben hallatták hangjukat.

1778-ban az ír parlament enyhítette a büntető törvénykönyv szigorát, törölte legrosszabb rendelkezéseit; a katolikusok engedélyt kaptak arra, hogy *földet béreljenek.*

Curran később (*1772-ben, a katolikus emancipációról folyó vitában*) ezt mondta: „Mi volt a következménye az Önök honfitársaival kötött akár *részleges szövetségnek*? A két fél egyesült erővel helyreállították azt az alkotmányt, amely különválásuk folytán veszendőbe ment. Az Önök katolikus testvérei osztoztak a harc veszélyeiben, de Önökben nem volt annyi igazságosság vagy hála, hogy a győzelem gyümölcseit is megosztották volna velük. Önök eltűrték, hogy visszasüllyedjenek korábbi tehetetlen és csüggeteg állapotukba. És hadd kérdezzem meg, nem azt kapták-e Önök, amit megérdemeltek? Hadd kérdezzem meg, vajon azzal dicsekedhet-e az ír parlament, hogy most kevésbé hever a brit miniszter lábainál, mint ahogyan annakidején a brit parlament lábainál hevert?"

„Önök azonban úgy tesznek, mintha veszélyeztetve látnák tulajdonukat, ha beengedik őket az államba. Tizenhárom évvel ezelőtt ugyanennek a félelemnek adtak hangot, mégis tettek egy kísérletet: *utat nyitottak a földtulajdonhoz,* és a tények megmutatták, hogy a félelem alaptalan volt."[11] Aztán a *protestáns főhatalomról*[12]. *A protestáns egyház tizedei és tulajdona Írországban.*

A legfőbb ellenállás mindennemű újítással és hasznos intézkedéssel szemben *az absentee-k részéről* nyilvánult meg, akik mindig a mindenkori miniszter állhatatos hívei voltak. Meghatalmazásaikat a Lordok házában és befolyásukat a képviselőházban névjegyen vagy levélben ruházták át a miniszterre, és a két házban való minden szavazáskor falanxot alkottak.

b) Az önkéntes szervezet. Mozgalom a kereskedelem szabadságáért. Anglia első engedményei

1776 július 4-én az amerikaiak kihirdették *Függetlenségi Nyilatkozatukat.* Ugyanebben az évben az ír katolikusok, mint láttuk, *követelték* a büntetőkódex enyhítését (azelőtt könyörögtek érte) és orvoslást.

1777 áprilisában kihirdették *az amerikai köztársaság alkotmányát.* 1778-ban orvosolták először a katolikusok sérelmeit stb. Ez módot adott az *ír protestánsoknak*, akiket az angolok addig *börtönőreiknek* és *törvényszolgáiknak* tekintettek, hogy megmozduljanak.

Ahhoz, hogy megértsük az 1779–1782-es mozgalmat (*a törvényhozási függetlenségért*), röviden utalnunk kell magának Angliának az állapotára.

1778 júniusában kezdődött a háború Anglia és Franciaország között. *1780-ban* Franciaország nemcsak pénzügyi támogatást és hadihajókat küldött Amerikába, mint addig is tette, hanem segédhadat is (6000 embert Rochambeau márki parancsnoksága alatt). A francia sereg 1780 július 10-én szállt partra Rhode Islanden, amelyet az angolok feladtak. *1780 szeptemberében Ferguson* angol ezredes Észak-Carolina nyugati részén *vereséget szenvedett. 1781 október 19-én Cornwallis* (tábornok), akit Washington *Yorktownban* (Virginia) körülzárt, kénytelen volt *kapitulálni.* (5000–6000 ember, sok angol hadihajó stb. fogságba esett.)

1778 július 27-én tengeri csata a franciák és az angolok között Ouessantnál. Eldöntetlen.

*1779 nyara: A spanyol király** mint szövetséges csatlakozik az Egyesült Államokhoz és Franciaországhoz. Flottája egyesült a franciával. Az ellenséges flották *júniusban* megtámadták *az angol partvidéket*, és csak a francia és a spanyol tengernagyok közötti viszályok mentették meg (1779 augusztusában) *Plymouth* dokkjait és fegyvertárait a pusztulástól.

1780-ban Anglia nem szenvedett vereséget a tengeren, de nagy veszteségei voltak pénzben és *kereskedelmi hajókban.*

* III. Károly. – *Szerk.*

1780 február 26-án Oroszország az összes semleges tengeri hatalmakat *fegyveres semlegességre* hívja fel. Anglia váratlanul rátámad Hollandiára. *1782 augusztus 5-én* tengeri csata az angolok és a hollandok között Doggersbanknél, az Északi-tengeren. *Eldöntetlen.*

1782 november 30-án Párizsban *előzetes békeszerződés az Egyesült Államok és Anglia között.*

* * *

1779-ben az angol hadsereg és flotta nagy része írekből állt. 1779-ben *Írországban nem maradtak helyőrségek,* Írországot francia invázió, az angol partokat (Plymouth) az egyesült francia és spanyol flotta támadása fenyegette. Ilyen körülmények között keletkezett az *önkéntesek,* az írországi fegyveres protestantizmus *mozgalma*[13], részben az idegenek elleni védelemre, részben pedig a saját jogaik védelmére. Attól kezdve, hogy ezek a fegyveres társulások kialakultak, a vártnál rövidebb idő alatt az egész szigetet ellepte a katona-hazafiak maguk toborozta serege.

* * *

Érdekes lesz, ha ehelyütt előrebocsátjuk ennek az önkéntes fegyveres szervezetnek *az egész történetét,* mert az valójában Írország története addig a pillanatig, amikor — 1795 után — egyfelől az önkéntesek által képviselt *össznépi nemzeti és alkotmányos mozgalom* levetette *tisztán nemzeti* jellegét és *valódi forradalmi mozgalomba* torkollott, másfelől a brit kormány a titkos intrikát nyers erőszakra váltotta fel, létre akarván és létre is tudván hozni az 1800-as uniót, azaz Írországnak mint nemzetnek a megsemmisítését és átalakítását Anglia isten háta mögötti zugává.

Az önkéntes mozgalomnak négy időszaka volt.

Első időszak. 1779-től 1783-ig: Kialakulásának kezdetén az önkéntesek, az írországi fegyveres protestantizmus felölelte valamennyi osztály — főnemesek, nemesek, kereskedők, bérlők, munkások — minden életerős elemét. Első céljuk az volt, hogy megszabaduljanak azoktól a *kereskedelmi* és *ipari béklyóktól,* amelyeket Anglia, pusztán haszonleső féltékenységében, rájuk rakott. Azután *nemzeti függetlenség.* Azután *parlamenti reform* és *a katolikusok emancipációja* mint a nemzeti újjászületés egyik feltétele! Hivatalos szervezetük és az Angliát sújtó bajok új erőt adtak nekik, de egyszersmind pusztulásuk magját is elvetették, mert egy gyenge, vakbuzgó arisztokrata whignek, *Charlemont grófjának* rendelték alá őket. Az ír alsó-

ház első győzelmeit (kereskedelmieket) joggal tekintik a saját győzelmüknek. Az ír alsóház hálaszavazatai lázba ejtik őket. Katolikus egységek állnak be a soraikba. Hatalmuk *1783-ban* éri el a csúcsát, amikor küldötteik összegyűlnek a *dublini Rotundában* mint a parlamenti reform végrehajtására alakult *konvent*. Vezetőjük árulása és az a körülmény, hogy az ír *alsóház* megtagadja őket, megtöri erejüket és háttérbe szorítja őket.

Második időszak. 1783-tól 1791 októberéig: Még mindig fontos szerepük van mint az ír parlamentre, különösen az alsóházra gyakorolt külső nyomásnak[14] és mint az alsóházbeli *nemzeti és reformpárti ellenzék* (*kisebbség*) fegyveres és népi támaszának. Az arisztokrata elem és a középosztály reakciós része visszalépett, a népi elem került túlsúlyba.

A francia forradalom kitörésekor (1789) mind a *Katolikus bizottság* (amely főleg katolikus nemesekből állt), mind a *Whig klub* (a reformerek)[15] erőtlen és csüggedt.

1790-ig folyamatosan hanyatlott az önkéntes szervezet, és éppígy csökkent a liberális párt ereje is.

A közvéleményre most másfajta emberek kezdtek hatni, mint amilyenek a Whig klub szónokai vagy a katolikus lordok voltak.

Dublinben John Keogh, egy erős, faragatlan, eszes kereskedő, és hasonszőrű emberek késztették páni menekülésre a katolikus nemeseket.

Belfastban viszont Neilson, Russell, McCracken stb. egy protestáns párt élén álltak, amely a reform mellett emelt szót, de hamarosan a köztársaságot kezdte latolgatni. A kormány, amelyet félelemmel töltött el a *régensségről folytatott vita* és kétségbe ejtett a francia forradalom, soha nem tapasztalt mértékben ösztönözte a korrupciót és szította az egyenetlenséget[16].

Theobald Wolfe Tone, akinek apja félig bognár volt, félig gazdálkodó, ő maga pedig szegény és ügyfél nélküli ügyvéd, feleséggel és egy rakás gyerekkel, elhatározta, hogy *orvosolja a katolikusok sérelmeit*, helyreállítja *alsóházi képviseletüket* és – velük vagy nélkülük – hazájából *független köztársaságot* csinál. Röpiratot adott hát közre *a katolikus emancipáció mellett „Érvek az írországi katolikusok mellett, írta egy északi whig"* címmel, és új klienseitől a hála legkülönfélébb jeleiben részesült.

1791 októberében Belfastban megalapította az *„Egyesült írek" első társaságát*. Ettől a perctől kezdve az önkéntesek mozgalma egybeolvad az „Egyesült írek"-ével. A katolikusok kérdése az ír nép kérdésévé vált. Már nem a katolikus *felső és középosztály* jogsérelmeinek megszüntetéséről volt szó, hanem a túlnyomórészt katolikus *ír parasztok felszabadításáról*. A kérdés *társadalmivá* lett tartalmában, *francia politikai elveket* fogadott el formájában, és *nemzeti* maradt.

Harmadik időszak. 1791 októberétől 1795-ig (miután visszahívták lord Fitzwilliamet): Az önkéntesek mozgalma beleolvadt az *„Egyesült írek"-ébe.* Nyilvános volt 1794-ig, amikor a kormány intézkedései arra kényszerítették, hogy *titokban* működjék. Az „Egyesült írek" létszámban gyarapodtak, a katolikusok önbizalomban, az *önkéntes hadtest* pedig *kezdte helyreállítani sorait és megjavítani a fegyelmét.* Tevékenységének csúcspontja *1793 február 15.: az önkéntesek dungannoni konvenciója* határozatokat fogadott el az emancipációról és a reformról és állandó bizottságot nevezett ki. Az *1793 áprilisi enyhítési törvényjavaslatot* ennek a nyomásnak az eredményeképpen szavazták meg. Most azonban *a katolikus felsőbb osztályok elszakadnak a mozgalomtól*; a ci-devant* önkéntesek ellen (akik beleolvadtak az „Egyesült írek" titkos társaságaiba) uszítják az *arisztokratikus és ostobán vakbuzgó burzsoá yeomaneket*[17]. *1793 március 11-én* kényszertörvényeket fogadnak el a *katonai társaságok, a katonai kiképzés és az önkéntesek szervezetének egész mechanizmusa ellen,* továbbá *törvényt a külföldiekről, a milíciáról, a külfölddel való levelezésről, a puskaporról és a gyülekezésről,* tehát tulajdonképpen *a polgárjogok felfüggesztésének egész kódexét fogadja el ugyanaz a parlament,* amely elfogadta a katolikusokra vonatkozó enyhítési törvényt.

Az „Egyesült írek" titkos szervezet lett. Fitzwilliam visszahívása a döntést egyedül az erőszakra bízta.

Negyedik időszak. Az önkéntes mozgalom 1795-től egybeolvadt a forradalmi mozgalommal.

* * *

Most visszatérünk az *önkéntes mozgalom* fejlődéséhez az *1779–1783-as években* és az ír parlamentnek azokhoz a törvényeihez, amelyeket ennek az erős népi nyomásnak a hatására fogadott el. A *fegyveres társaságok, amelyek kezdetben tartományiak és helyiek voltak,* a legerősebbek északon (Ulster) és Dublinben (Leinster). Csak protestánsok. Eleinte az *invázió ellen.* A protestáns bérlők először erre a jelszóra gyülekeztek. Az írországi katolikusoknak a törvény tiltotta a fegyverviselést, ők azonban buzgón támogatták ugyanazokat a társaságokat, amelyekbe ők maguk nem léphettek be. Higgadtságuk és hazafiságuk sok barátot szerzett neki, a velük szembeni türelmetlenség gyorsan csökkent, de *csak akkor vált teljesen nyilvánvalóvá, hogy az ország egész lakosságát egyesíteni kell a függetlenség érdekében, amikor az önkéntesek tanácskozási jogra tettek szert.*

* – egykori, hajdani; jobb napokat látott – *Szerk.*

Az ír önkéntesek első számú célja – az invázió elleni védekezés után – az volt, hogy kivívják a szabadságot a kereskedelem és az ipar terén; ezek akkor csaknem *teljesen a protestánsok kezében voltak*, bár természetüknél fogva *országos érdek* fűződött hozzájuk.

Mint már megjegyeztük, a britek valódi célja azzal, hogy *jogot formáltak* az írországi törvényalkotásra – bármilyen színezettel látta is el ezt a tényt támogatóinak alakoskodása vagy leleményessége –, *Írország kereskedelmének korlátozása* és *iparának elnyomása* volt, *amennyiben ezek keresztezhették Anglia érdekeit*; *Írország merőben helyi* ügyeinek a saját parlamentje által való igazgatása ugyanis teljesen lényegtelen volt Nagy-Britannia szempontjából, kivéve azt, hogy a sikeresen fejlődő, törvények által ösztönzött iparnak kereskedelmi vetélkedés lehet a valószínű következménye.

A peerek nem törődtek a közérdekkel; az alsóház intézkedéseit semmisnek nyilváníthatta a Titkos tanács egy határozata; ezért *az egész nép eltökélt együttműködésére* volt szükség.

A pillanat (Anglia szorultsága és az önkéntesek fegyveres ereje) kedvező.

Anglia, bár bizonyos esetekben *felfüggesztette, máskor meg betiltotta az ír gyártmányok exportját*, elárasztotta az írországi piacokat különféle fajtájú áruival. Anglia nagytőkései szövetkeztek arra, hogy az ír ipart az ír piac elárasztásával tönkretegyék.

Ezért az írek elhatározták, hogy az egész királyságnak érvényes *egyezményt fogadnak el az import és a fogyasztás megtagadásáról*: mindennemű *brit árunak* nemcsak *az írországi behozatalát*, hanem a *fogyasztását* is megtagadják. Alighogy ezt az intézkedést nyilvánosan előterjesztették, máris általánosan elfogadták; szélsebesen végigfutott az egész nemzeten. Időközben terjedt az önkéntes mozgalom; előbb-utóbb majdnem minden független protestáns beállt a katona-hazafiak soraiba. Maguk szerveződtek alakulatokká, maguk igazgatták magukat, a Koronától nem volt semmiféle megbízatásuk, a kormánnyal nem volt semmiféle kapcsolatuk, maguk nevezték ki tisztjeiket stb. A fegyelem mégis tökéletes volt. Fegyverrel kezdetben maguk látták el magukat; létszámuk rendkívüli növekedése azonban hovatovább lehetetlenné tette, hogy vásárlással elegendő fegyvert szerezzenek. Fegyvert követeltek a kormánytól, amely úgy vélte, nem lenne veszélytelen, ha ezt a követelést elutasítaná; behunyta hát a fél szemét és *a dublini várból*[18] *20 000 darab felszerelést adott ki az önkénteseknek*. Sok közkatonából, akik az Egyesült Államokban harcoltak az amerikaiak ellen, kiképző őrmester lett. A haderő élén nemesek stb. álltak. Fontos ebben a mozgalomban *valamennyi társadalmi rend meghitt társulása*.

Ilyen körülmények között *az ír parlament 1779–1780-as ülésszakán*:

Miután elhangzott az alkirály (Harcourt?[19]) semmitmondó beszéde a Lordok házában, *Sir Robert Deane* pedig előterjesztette szokásos talpnyaló feliratát a képviselőházban, *Grattan* a következő *módosítási indítványt* nyújtotta be:

„Esedezve kérjük Felségedet, higgye el, hogy a legnagyobb vonakodással tesszük, ám kénytelenek vagyunk a jelen esetben Felségedhez fordulni; *eszközeinknek az absentee-k ellátását szolgáló állandó kiáramlása* és *a kereskedelmünket sújtó szerencsétlen tilalom* olyan súlyos helyzetet okozott, hogy országunk természetes jövedelemforrása kiapadt és *iparűző lakosságunk* éhenhal; az éhínség együtt jár a reménytelen nyomorúsággal; az egyedüli eszköz pedig, amely megsegíthetné Felséged birtokai e szerencsétlen részének halódó kereskedelmét, *a szabad exportkereskedelem megnyitása lenne*, hadd élvezhessék Felséged ír alattvalói velük született természetes jogukat."

Hussey Burgh úr, az első jogász (aki a főügyész fölött áll) a következő módosítási indítványt nyújtotta be:

„Nem *ideiglenes segítőeszközökkel* kell ezt a nemzetet most megmenteni a küszöbönálló pusztulástól."[20]

Egyhangúlag elfogadták.

Az önkéntesek ezt a váratlan sikert joggal tulajdonították a saját mozgalmuknak. Nagymértékben hozzájárult mind az önkéntes társulások számának, mind a beléjük vetett bizalomnak a növekedéséhez.

Bár *a brit parlament mindkét házában* is felhívták a figyelmet az írországi nyomorúságra és az ország veszélyes helyzetére, *lord North* megszokott gőgös fölényével és felületességével kezelte az egészet. Semmi sem történt.

Az *import és a fogyasztás megtagadásáért folytatott mozgalom* ekkor általánossá vált Írországban. Végül *Dublin városának high sheriffje** nagygyűlést hívott egybe; ekkor az egész főváros hozott határozatokat, amelyek megerősítették és kiteljesítették ezt az értelmes intézkedést és végre meggyőzték Nagy-Britanniát, hogy Írország többé nem veti alá magát sértéseinek és főhatalmának. Ezeknek a határozatoknak erélyesen és pontosan szereztek érvényt. A dublini önkéntesek elhatározták, hogy egyesülnek, és *William leinsteri herceget* választották meg parancsnokuknak. Ez volt az önkéntesek első lépése afelé, hogy reguláris hadsereggé alakuljanak, amely a társadalom minden rétegéből tevődik össze. A kormány titkos próbálkozásai, hogy eltérítsék a katonákat tisztjeiktől vagy hogy a legnépszerűbb tiszteket eltávolítsák parancsnoki állásaikból, mind hiábavalók voltak!

* – első tisztviselője – *Szerk.*

Leinster hercegének kinevezését a dublini önkéntesek parancsnokává hamarosan követte más kerületi tábornokok kinevezése, és módszeresen folyt négy tartományi hadsereg szervezése. Az ulsteri hadsereg kinevezte főparancsnokává *Charlemont grófját*, s a többi hadsereg szervezése is gyorsan haladt. Tartományi szemléket tartottak, s minden arra vallott, hogy szervezett mozgalomról van szó. Hamarosan közös főparancsnok.

A válság ekkor gyorsan érlelődött; minthogy a kereskedelem szabadságának gondolatával foglalkozott a nép a legtöbbet, ez volt törekvéseinek első számú célja. „*Szabad kereskedelem*" – ez az *önkéntesek jelszava* és a nemzet jelmondata lett. *A dublini önkéntes tüzérek*, amikor *James Napper Tandy* vezénylése alatt megjelentek a díszszemlén, ezt a feliratot helyezték el ágyúik torkán: „*Szabad kereskedelmet vagy azonnali forradalmat.*" Lord North ekkor megijedt. Amerikát már elvesztették. *1781 november 24-i* trónbeszédében *a király felszólította brit parlamentjét, fordítsa figyelmét haladéktalanul az írországi helyzetre.* A fajankók erre nagy sietve teljesítették az ír követeléseket. *A brit parlament november 25-én* ült össze, és az engedményeket tartalmazó első törvényjavaslatok 1781 december 21-én királyi jóváhagyásban részesültek. Most olyan törvényjavaslatokat fogadtak el ezek a tökfilkók, amelyek a leghatározottabban hatályon kívül helyezték mindazokat a törvényeket, amelyeket viszont elődeik *elengedhetetleneknek* nyilvánítottak Anglia *jólétének* a *fenyegető ír ipar* elleni *megvédése* szempontjából.

Üzeneteket küldözgettek át Írországba és sok hűhót csaptak Nagy-Britannia nagylelkűsége és igazságossága körül. Közben *North* úgy próbálta kihúzni az időt 1782-ig, hogy időről időre összehívta az ír ügyekkel foglalkozó bizottságot, hébe-hóba elfogadtatott egy határozatot Írország érdekében, így kísérelve meg kitölteni az ülésszak idejét.

Írország végül megértette ennek az eljárásnak a kétszínűségét, amely, miközben azt igyekezett bizonyítani, hogy Nagy-Britannia jótéteményeket nyújt Írországnak, az előbbinek a felsőbbségét megerősítette és *engedményeket* tartalmazó törvényeit a saját *főhatalmát* igazoló statútumokká változtatta. *14 ír grófság* azonnal kinyilvánította, hogy életük és vagyonuk kockáztatásával is megteremtik *az ír törvényhozás függetlenségét.* A „szabad kereskedelmet" követelő jelszóhoz most csatlakozott a „szabad parlament" jelszava.

III. György kénytelen volt a trónusról (beszédében) fenntartás nélküli dicséretet zengeni az *önkéntes hadseregről* mint *a nép* állhatatosságának *és hűségének* kifejezőjéről.

Az *írországi hadsereg* helyzetét *egy brit statútum szabályozta, és a Korona örökletes jövedelme – a folyamatosan érvényben levő lázadási törvény*[21] révén

– lehetővé tette a brit kormánynak, hogy mindenkor az ír parlament engedélye vagy ellenőrzése nélkül *állandó hadsereggel* rendelkezzék *Írországban*. Az önkéntesek ennek tudatára ébredtek, és *csaknem minden katonai alakulat* és *minden testület határozatokat fogadott el, hogy ezentúl csak olyan törvényeknek engedelmeskednek, amelyeket a király, az írországi Lordok háza és alsóház rendelt el.*

Az *írországi bírák* fizetése akkoriban alig volt több éhbérnél, és *tisztségükben csak addig maradtak meg, amíg úgy akarta a brit miniszter, aki tetszése szerint elmozdíthatta őket*: ily módon az egész írországi igazságszolgáltatás az ő irányítása alatt állt. A Korona és a nép között felmerülő minden kérdésben a bíró tisztasága következésképpen kérdéses volt.

Az ír parlament ebben az időszakban *csak kétévenként egyszer* ült össze; a *brit főügyészre* ruházták a parlament tevékenységének felügyeletét, a *brit Titkos tanácsra* pedig statútumai megváltoztatásának és elvetésének jogát.

1781 október 9. *Ír alsóház.* Az *ír parlament* megnyílt, elhangzott az alkirály stb. beszéde, és miután elfogadták az Őfelségéhez intézett feliratot, *O'Neill úr* (alsóház) *határozatot* terjesztett elő, amelyben *„köszönetet mondanak az összes írországi önkéntesnek erőfeszítéseikért és folyamatos szolgálatukért"*. A határozatot egyhangúlag elfogadták és elrendelték, hogy terjesszék Írország-szerte, és a grófságok sheriffjei* ismertessék a kerületeikben állomásozó alakulatokkal.

Ez a határozat alárendelte a brit kormányt az önkénteseknek és ez utóbbiakat a brit főhatalom fölé helyezte azzal, hogy a parlament közvetlenül jóváhagyta a magukat önállóan felfegyverző, önállóan igazgató és önállóan kiképző társulásokat.

Erre az időre ezeknek az önkénteseknek *a létszáma nagyobb volt, mint a brit birodalom egész reguláris haderejéé.*

A portugál ügy: A brit törvényhozás határozatai értelmében Írország engedélyt kapott arra, hogy – a Methuen-szerződés[22] rendelkezéseinek megfelelően – *len- és gyapjúipari termékeit Portugáliába* exportálja; *korábban* azt, hogy ezzel *a joggal éljen, külön statútumok határozottan megtiltották.* Az ír vállalkozók nyomban igyekeztek *kihasználni ezt*. A portugál kormány részéről (*a brit miniszterek parancsára*) végérvényes visszautasítás, elkobozták az ír árut (ez *1782*-ben történt). A dublini kereskedők petíciót nyújtottak be az ír alsóháznak. Fitzgibbon indítványával szemben *Sir Lucius O'Brien* módosítási indítványt terjeszt be, amelyben felhívja a királyt, hogy

* – első tisztviselői – *Szerk.*

mint *Írország királya* juttassa érvényre *e királyság jogait „Portugália elleni háborús cselekmények útján"*; indítványát e szavakkal zárta: „Nem kételkedünk abban, hogy ennek a nemzetnek" (Írországnak) „elegendő *életereje* és *erőforrása* van ahhoz, hogy kiálljon összes jogaiért és *ámulatba ejtse összes ellenségeit.*" Az alsóháznak nem volt elegendő bátorsága ahhoz, hogy ezt a módosítást elfogadja.

Most az a követelés járta be az országot, hogy az *Angliával való kapcsolatot tekintsék csak föderatívnak.* Ez csaknem teljesen lekötötte az írországi fegyveres társulások figyelmét.

Írországban semmi sem védelmezte a személyes szabadságot: nem volt érvényben a Habeas Corpus törvény[23].

A fegyveres önkéntesek, testületek stb. követelték az *I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott angol statútum visszavonását. Most katolikus egységek is beléptek az önkéntes hadseregbe*; a tisztjeik protestánsok voltak. A fegyveres önkéntesek rendszeres és nyilvános tanácskozó gyűléseket tartottak. *Az ulsteri fegyveres társulások jelöltek elsőkként küldötteket,* hogy a megtartandó közgyűlésen kifejezzék tartományuk érzelmeit. **Dungannoni konvenció, 1782 február 15.** Elfogadta a nevezetes *„jogok és sérelmek nyilatkozatá"-t.*

A küldöttek 25 000 ulsteri katonát képviseltek, akiket *Ulster körülbelül egymillió* lakosának a szavazatai támogattak.

Az önkénteseknek a dungannoni konvención 1782 február 15-én elfogadott nyilatkozata

Minthogy kinyilváníttatott, hogy az önkénteseknek mint olyanoknak nem helyénvaló vitatkozni vagy véleményt nyilvánítani politikai kérdésekről, a parlament vagy közéleti emberek viselkedéséről, egyhangúlag határozatba foglaltuk,

hogy az állampolgár azzal, hogy elsajátítja a fegyverforgatást, *állampolgári jogainak egyikéről* sem mond le. Hogy a *királyt,* az *írországi Lordok házát és alsóházat* kivéve *bármely* testületnek arra irányuló igénye, hogy Írországra nézve kötelező törvényeket hozzon, *alkotmányellenes, törvénytelen, és sérelmes*;

hogy *a hatalom, amelyet* mindkét királyság *Titkos tanácsa Poynings törvényének* ürügyén *gyakorol, alkotmányellenes* és *sérelmes*;

hogy *a bírák függetlensége* éppoly lényeges *az írországi,* mint az angliai pártatlan *igazságszolgáltatás* szempontjából; s hogy ennek a jognak Írországtól való megtagadása vagy késleltetése különbségtevés ott, ahol különbséget

tenni nem helyénvaló, gyanakvást kelthet ott, ahol tökéletes egységnek kellene uralkodnia, és önmagában véve *alkotmányellenes* és *sérelmes*; hogy *határozott* és *megmásíthatatlan* szándékunk, hogy ezekre a sérelmekre orvoslást keressünk... *gyors* és *hatékony* orvoslást;

hogy mint emberek, mint írek, mint keresztények és mint *protestánsok örvendezünk a római katolikus honfitársaink elleni büntetőtörvények enyhítésének* és úgy véljük, ez az intézkedés *a legszerencsésebb következményekkel* jár majd Írország lakosainak egységére és boldogulására nézve."

Ulster tartomány mindegyik grófságából négy embert jelöltek, hogy az önkéntes testület nevében *bizottságként* működjék, hívjon egybe tartományi közgyűléseket. A bizottságnak kilenc tagját ki kellett jelölnie dublini bizottságul, hogy az kapcsolatot tartson a többi tartománynak mindazokkal az önkéntes társulásaival, amelyek jónak látják hasonló határozatok meghozatalát és hogy megvitassa velük e határozatok végrehajtásának leginkább alkotmányos módjait.

Bristol grófja, aki született angol, brit peer és Derry protestáns püspöke (*George Robert Fitzgerald nagybátyja*), nyíltan állást foglalt az önkéntesek mellett (úgyszintén *a katolikusok* teljes *emancipációja* mellett).

Minden írországi *önkéntes alakulat* elfogadta a **dungannoni** *határozatokat*.

Akkoriban körülbelül 90 000 önkéntes állt készenlétben.

Mihelyt a fegyveres társulások kezdtek együttműködni a dungannoni önkéntesekkel, az *ír alsóház* új arculatot öltött. A cselekedetek, amelyeket a nép hajtott végre odakint, most nyomot hagytak képviselőin odabent. Mintha az egész alsóház pártokra oszlott volna.

Az üléseket *kétévenként* tartották, következésképpen a kormánynak is *egyszerre két évre* szavazták meg az összegeket; és amíg újabb pénzt nem követeltek tőlük, addig a törvényhozói hatalom nem működött. *Most úgy döntött az alsóház, hogy csak hat hónapra szavazza meg a Koronának a hitelt,* utalva ezzel arra, hogy amíg sérelmeiket nem orvosolják, nem szavaznak meg többet; ez megtette a hatását.

Az önkéntesek és a törvényhatósági testületek ténykedései napról napra komolyabbakká és határozottabbakká váltak, a hangnem az alsóházban pedig fenyegetőbbé.

Lord Northtal gyakorlatilag tarthatatlanná vált a helyzet. Körülbelül *1782 áprilisában megalakult Rockingham márki kabinetje* (*James Fox* stb.). *Portland hercege, akit Írország alkirályává neveztek ki, 1782 április 14-én* érkezett Dublinbe és *április 16-án* kellett találkoznia *az ír parlamenttel.*

C) Nyilatkozatok Írország törvényhozási függetlenségéről

III. György 1782 április 18-i üzenete a **brit** *parlamenthez* megállapította: „hogy bizalmatlanság és gyanakvás ütötte fel a fejét Írországban, s hogy ezt, **végleges** *rendezés* céljából, feltétlenül azonnali megfontolás tárgyává kell tenni".

A brit alsóház válasza: "örömmel fejezik ki teljes egyetértésüket Őfelsége nézeteivel a **végleges** *rendezést* illetően". Ugyanezeket a szavakat – *„végleges rendezés"* – ismételte az írországi kormány, amikor *1800-ban uniót* indítványozott az ír parlamentnek.

Portland hercege húzni akarta az időt. Grattan a tudomására hozta, hogy ez lehetetlen, mert anarchiát váltana ki. *1782 április 16-án az alsóházban* Grattan éppen be akarta terjeszteni *függetlenségi indítványát*, amikor **Hely-Hutchinson** úr (írországi államtitkár) felállt és kijelentette, hogy az alkirály megbízta, *adja elő a király üzenetét*, amely szerint

„Őfelsége, afeletti aggodalmában, hogy hűséges írországi alattvalóinak körében nagy horderejű és fontos kérdésekben elégedetlenség és gyanakvás uralkodik, indítványozza a Háznak, hogy tegye ezt a legkomolyabb megfontolás tárgyává, olyan *végleges rendezés* céljából, amely megelégedést hozhat mindkét királyságnak".

Hutchinson ezt az üzenetet és a tárgyról vallott saját nézeteinek ismertetését azzal a határozott kijelentéssel kísérte, hogy támogat egy olyan nyilatkozatot, amely magában foglalná az *„ír jogokat"* és az alkotmányos *„függetlenséget"*. Hutchinson egyidejűleg kijelentette, hogy az ő feladata egyszerűen az üzenet átadása volt; ezért nem szólt a részletekről és semmire sem kötelezte a kormányt. *Ponsonby* javaslatot tett egy rövid felirat elfogadására.

Grattan ezt mondta: „Amerika sok angol vért ontott ki, és Amerikának szabaddá kell válnia: Írország a saját vérét ontotta Angliáért, és Írország maradjon bilincsbe verve?" stb. *Módosítást* javasol Ponsonby „rövid feliratához", egyebek között "biztosítandó Őfelségét, hogy írországi alattvalói *szabad nép*, hogy Írország koronája *birodalmi* korona, amely elválaszthatatlan Nagy-Britannia koronájától..., de hogy az ír királyság *különálló királyság*, amelynek *saját* parlamentje van, s ez az ország egyedüli törvényhozó testülete; hogy nincs olyan testület, amely a nemzetre nézve kötelező törvényeket hozhat, kivéve a királyt meg az írországi Lordok házát és alsóházat, és nincs olyan parlament, amelynek bárminemű felhatalmazása vagy hatalma lenne ebben az országban, kivéve az ír parlamentet; biztosítjuk Őfelségét, hogy alázatos vélekedésünk szerint ebben a jogban *benne foglaltatik szabadságunk*

lényege, s ezt a jogot mi, Írország egész népének nevében, bennünket születésünknél fogva megillető jognak tekintjük, *amelytől csak életünk árán tudunk megválni*".

Brownlow támogatta. *George Ponsonby* kijelentette, hogy „igen készségesen beleegyezik" {Portland nevében} „a javasolt módosításba és azt válaszolja, hogy a nemes lord, aki Írország kormányának élén áll, mindent meg akar tenni, ami hatalmában áll stb.", és hogy „ő" (Portland) „egész befolyását latba veti, hogy Írország kivívja *jogait*; *szívén viseli* ezt a célt".

(1799. Portland 1799-ben nyíltan beismerte, hogy Angliának ezt az 1782-es engedményét **soha** nem tekintette **végérvényesnek**.)

Grattan módosítási indítványát egyhangúlag elfogadták.

Kevéssel a jelenet előtt és kevéssel utána az önkéntes testület nagyon határozott döntéseket hozott. Ezt a forradalmat a *nép* osztatlan *állhatatossága* hívta életre, nem pedig küldötteinek elvont erényei.

Fitzgibbon hazafinak vallotta magát, *John Scott* úr pedig, az akkori legfőbb államügyész, a későbbi *lord Clonmel* ráadásul kijelentette: „ha Nagy-Britannia parlamentje elhatározta, hogy hatalmaskodik Írország fölött, ő el van szánva arra, hogy nem lesz a jobbágya, aki végrehajtja zsarnokságát. Ha a dolgok a végletekig fajulnának – és ő attól tart, hogy efelé haladnak –, ő maga nem kis mértékben kívánja gyarapítani a közös jogok védelmére fordítandó eszközök alapját ... Eltökélte, hogy életét és vagyonát a mérleg serpenyőjébe veti." (Ez az ember a Pitt–Castlereagh-iskola hamisítatlan képviselője!)

Mihelyt a dolgok így fordultak, *Portland* két jelentést küldött Angliába: egyet, mint hivatalos iratot, a kabinetnek, s egy másik, *magánjellegű és bizalmas* jelentést Foxnak. Megmagyarázta, hogy miért van szükség a beleegyezésre, majd zárszóban leszögezte, hogy „minden alkalmat fel akar használni a Charlemont grófjával való kapcsolatainak *ápolására*, mert ez utóbbiban minden hajlandóság megvan arra, hogy bízzék az ő [Portland] kormányzásában és hogy *megfelelően hangolja a fegyveres testületeket*, amelyek felett igen nagy a befolyása".

A parlamentet időközben három hétre elnapolták, mert várták a király válaszát függetlenségi nyilatkozatukra. Közben lankadatlan lendülettel folyt tovább a *kiképzés és a szemlék tartása az önkéntes hadseregben*, amely ekkor körülbelül 124 000 főből állt, s ebből több mint 100 000 volt a harciállomány. Emellett az egész angol hadseregnek csaknem egyharmada ír, és nagyon sok volt az ír *tengerész*. (Portland viselkedése 1782-ben *az előre megfontolt alakoskodások sorozata* volt!)

1782 május 27-én az ír *alsóház* az elnapolás után újra összeült.

Portland quasi-trónbeszédében kijelentette: „A király és a brit parlament egyek abban a törekvésükben, hogy *eleget tegyenek* az Önök *minden* kívánságának, amelyeket a trónhoz intézett legutóbbi feliratukban kifejeztek . . . Az iratokból, amelyekről, Őfelsége parancsainak értelmében, úgy rendelkeztem, hogy mutassák be Önöknek, teljesen meggyőző bizonyságot szereznek majd arról a szívélyes fogadtatásról, amelyben a tényeknek Önök által való ismertetése Nagy-Britannia törvényhozásában részesült. De Őfelsége, akinek első és leghőbb vágya, hogy királyi felségjogát azon a módon gyakorolja, amellyel leginkább előmozdítja hűséges alattvalóinak boldogulását, azt is megparancsolta nekem, biztosítsam Önöket legkegyesebb hajlandóságáról arra, hogy királyi jóváhagyását adja az olyan törvényekhez, amelyek *elejét veszik törvényjavaslatok visszavonásának e királyság Titkos tanácsában és törvények megváltoztatásának bárhol másutt*, és arra, hogy *két évre korlátozza az Őfelsége e királyságbeli haderőinek jobb igazgatását és elhelyezését szabályozó törvény hatályát.*" Őfelsége jóindulatú szándékaihoz „nem társul semminemű megszorítás vagy feltétel. *Ennek a népnek*" (az angol népnek) „a *jóhiszeműsége, nagylelkűsége* és becsületessége szolgáltatja számára az Önök hasonló hajlandóságának legbiztosabb zálogát stb."

Grattan, az ostoba, nyomban szólásra emelkedett: „Minthogy Nagy-Britannia *feladta az Írország fölötti hatalomra való mindennemű igényét*, eszében sincs azt gondolni, hogy Nagy-Britannia köteles lenne *nyilatkozatot tenni arról, hogy korábban bitorolta ezt a hatalmat.* Indítványozom, hogy biztosítsuk Őfelségét a királyi személye és kormánya iránti őszinte ragaszkodásunkról . . . [arról, hogy látjuk] Őfelsége nagylelkűségét és *Nagy-Britannia parlamentjének* bölcsességét, hogy az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott statútum *fenntartás* és feltétel *nélküli visszavonásával* kapcsolatos *határozatot* végtelenül bölcs és igazságos intézkedésnek tartjuk", és hasonló talpnyaló locsogás, nevezetesen még, „*hogy a két nemzet között alkotmányos kérdés többé nem merül fel*".[24]

Ezzel szemben *Sir Samuel Broadstreet*: „Valójában az ír parlament ebben a pillanatban is egy angol statútum hatálya alatt ült össze." Úgyszintén *Flood, David Walsh*: „Ismétlem, hogy amíg Anglia nem jelenti ki egyértelműen, *a saját törvényhozása által hozott törvénnyel*, hogy semmiképpen sem volt joga Irországra nézve kötelező törvényeket hozni, addig mi sohasem gondolhatjuk, hogy *az angol törvényhozás* lemondott *bitorlott hatalmáról* . . . megvan *a hatalmunk* arra, hogy fenntartsuk jogainkat mint emberek és hogy kivívjuk függetlenségünket mint nemzet."

Grattan felirata diadalt aratott (*csak ketten* szavaztak ellene). Fitzpatrick titkár csellel rendezte meg a szavazást.

Beauchamp Bagenal bizottság kinevezését javasolta, „amely megfontolja és jelenti, hogy az ír parlament milyen összeget szavazzon meg arra, hogy illő palotát építsenek és birtokot vásároljanak megmentőjüknek" (azaz *Grattannek*).

A brit kabinet ekkor meg volt rémülve. Türelmetlensége félelemmé fajult. A kapitulációt már aláírta és lehetetlennek tartotta, hogy azt ne hajtsa nyomban végre. Amerika már elveszett.

Ezért szinte a kapkodással határos gyorsasággal készítették elő azokat a törvényjavaslatokat, amelyekkel életbe léptették az írek által követelt engedményeket. *Az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott statútumot,* amely kinyilvánította és megalapozta Anglia főhatalmát és Írország örökös függőségét Nagy-Britannia parlamentjétől és kabinetjétől, *a brit törvényhozó gyűlés most sietve, vita* vagy *megszorítás nélkül visszavonta.* Erre a visszavonásra megérkezett a királyi jóváhagyás, egy másolatot nyomban eljuttattak az ír alkirályhoz és körlevelek útján értesítették róla az önkéntesek parancsnokait.

III. fej. Törvény az Őfelsége, a megboldogult I. György király uralkodása 6. évében kibocsátott, „Törvény az ír királyság *Nagy-Britannia koronájától való függésének* fokozott biztosításáról" elnevezésű *törvénynek a visszavonásáról.*

„Minthogy törvény fogadtatott el stb., kérjük legkegyesebb Felségedet, engedélyezze, hogy hatályba lépjen, és léptesse hatályba legkegyesebb királyi Felséged az e parlamentben egybegyűlt egyházi és világi lordok és képviselők tanácsára és beleegyezésével, úgyszintén e parlament hatalmánál fogva úgy, hogy e törvény elfogadásától kezdve és azután *a fent említett törvény és a benne foglalt különböző tételek és rendelkezések ezennel visszavonassanak és visszavonattak.*"

Ír alsóház, 1782 május 30. Bagenal újra felvetette Grattan megjutalmazásának kérdését; 100 000 £-et javasolt. *Thomas Conolly úr* kijelentette, hogy „*Portland hercege* együttérez az ír néppel . . . a Grattan úrnak szánt ajándék részeként" (az alkirály) „bátorkodik felajánlani *a Phenix Park-beli alkirályi palotát*" – a király legkiválóbb írországi palotáját. Írország alkirályának az angol király nevében tett javaslata, hogy jutalmazzák meg Grattant, amiért felszabadította hazáját Nagy-Britannia uralma alól, a legszokatlanabb esemény volt, amely valaha megtörtént, bárki lett légyen is kormányon. És minthogy az angol kormánytól indult ki, egyetlen mondatban elbeszélte Anglia szörnyűségeinek, féltékenykedéseinek, sekélyes cselfogásainak és alacsonyrendű dölyfének egész történetét. Az ír alsóház természetesen elvetette. Grattan 50 000 £-et kapott az alsóháztól.

II. 1782-től (a függetlenség kihirdetésétől) 1795-ig

Általános megjegyzés erről az időszakról: Amikor *lord Westmorelandet* 1795-ben visszahívták Írországból, ott *példátlan és egyre növekvő fellendülés uralkodott*. Curran még arra is emlékeztet, hogy Westmorelandet vád alá szándékoztak helyezni, amiért engedélyezte, hogy külföldi szolgálatra kivonják Írországból *annak a 12 000 katonának egy részét*, akiknek a rendelkezések értelmében mindig Írországban kellett tartózkodniok.

A) *1782-től 1783-ig.* (*A Reform Bill bukása és az önkéntesek nagyarányú veresége*)

Ír alsóház: törvényjavaslatokat terjesztettek be a katolikusok elnyomott helyzetének részleges engedményekkel való *megjavítására* és buzgalmuk, valamint hazafiságuk megjutalmazására; e törvényjavaslatok *az alsóházban csaknem valamennyi stádiumon keresztülmentek úgy, hogy semmineműhatékony ellenállásba nem ütköztek*. Az utolsó stádiumokon szembekerültek a bigottak ellenállásával, akiket a várbeli hatalmak izgattak fel. *Mégis, mindkét ház elfogadta a büntető törvénykönyv szigorát enyhítő törvényjavaslatokat*. Az engedmények igen korlátozottak voltak, mégis, mint a türelmesség elvének első hajtásai, nagy megelégedéssel töltötték el a katolikusokat. *Grattan még mindig hitt a whigekben*. Végül azonban *maga Fox*, aki belefáradt a csalások hosszadalmasan elhúzódó folyamatába, egyszeriben alátámasztotta az ír nép véleményét és nyíltan kijelentette Írországnak, hogy az összes addig elfogadott intézkedések nem megfelelőek. Amikor a *brit parlamentben* szó esett az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott törvény visszavonásáról, megragadta az alkalmat és kijelentette;

„hogy annak a statútumnak a visszavonása nem maradhat elszigetelt intézkedés, hanem *végső rendezéssel* és az állandó kapcsolat szilárd alapjának megteremtésével kell együttjárnia", hogy „az ír miniszterek néhány ilyen jellegű tervet az ír parlament elé terjesztenek majd és egy *szerződést* készítenek elő, amelyet a továbbiak folyamán mindkét parlament elfogadhatna, és amely végül *a két ország közti megmásíthatatlan megegyezéssé* válhatna".

Ez a beszéd egyetlen pillanat alatt szétoszlatta az íreknek azt az illúzióját, hogy végső rendezés lehetséges; az alkirály kétszínűsége cáfolhatatlanul bebizonyosodott.

Flood az ír alsóházban még csak csekély támogatást kapott, de mellette álltak az *önkéntesek*.

1782 július 19-én Flood engedélyt kért olyan értelmű törvényjavaslat benyújtására, amely *„megerősíti az ír parlament egyedüli és kizárólagos jogát* az országot minden *külső* és *belső* vonatkozásban érintő törvények meghozatalára". Még ennek a törvényjavaslatnak a benyújtását is szavazás nélkül elvetették. Grattan!

Ezzel szemben *elfogadták* Grattan esztelen indítványát, amely szerint „nem engedélyezték Flood úr törvényjavaslatának benyújtását, mert az Írországot minden külső és belső vonatkozásban érintő törvények meghozatalának egyedüli és kizárólagos jogát kinyilvánította az ír parlament, és teljes mértékben, véglegesen és visszavonhatatlanul elismerte a brit parlament" (ami *nem* volt igaz) (maga Fox jelentette ki az ellenkezőjét!) (*Floodot szkepticizmusa miatt elmozdították alkincstárnoki állásából*).

1782 július 27-én a parlamentet elnapolták. Az ülésszakot berekesztő beszédében *Portland* egyebek között megállapította:

„Az Önök követeléseit *ugyanaz* a szellem irányítja, amelynek *Nagy-Britannia* szabadsága a létrejöttét és a stabilitását köszönheti; a siker nem is maradhat el mellőlük, minthogy annak a királyságnak a tanácskozó testületei az alkotmány közismert híveinek befolyása alatt állnak.

Győzzék meg a kerületeikben lakó embereket, ahogyan Önök maguk is meg vannak győződve arról, hogy a múltbeli gyanakvás és elégedetlenség minden oka *véglegesen megszűnt*; hogy a két ország *jóhiszeműséget fogadott* egymás iránt, és legfőbb biztosítékuk e *megegyezés feltétlen* betartása lesz; hogy az a magától értetődő bizalom, amellyel Nagy-Britannia Írország becsületessége, nagylelkűsége és őszintesége iránt viseltetik, arra készteti az Önök nemzeti jellemét, hogy hasonlóan nagyvonalúan és elfogulatlanul viszonozzák ezeket az érzelmeket. Győzzék meg őket, hogy a két királyság *immár egy*, elszakíthatatlanul összekapcsolja *az alkotmány egysége* és *az érdekek* egysége."

Rockingham márki meghalt (1782-ben). *Fox és lord North koalíciója.*

Portland helyébe Temple grófja (*a későbbi Buckingham márki*) került (a *legfőbb titkári teendőket* mellette fivére, Grenville úr, *a későbbi lord Grenville* látta el). (*1782 szeptember 15 —1783 június 3.*) Temple csekély reformokat hajtott végre. Bár *a nép zömének* bizalmát nem vívta ki, *az arisztokrata hazafiak* (Charlemont, Grattan stb.) *körében* jelentős sikereket ért el.

A *fegyveres önkéntesek* ekkor tanácskozási jogot vívtak ki maguknak: a szemléken mint katonák meneteltek és a vitákon mint állampolgárok vettek részt. Az ezredek létszámjegyzékein most több mint 150 000 önkéntest tar-

tottak nyilván. *Nagyon sok katolikus lépett be hozzájuk.* Elhatározták, hogy többé nem engedelmeskednek – és nem engedik meg az engedelmeskedést – egyetlen olyan statútumnak vagy törvénynek sem, amelyet *addig* Angliában kibocsátottak, és hogy e törvények végrehajtásával életük és vagyonuk kockáztatásával is szembehelyezkednek. Az igazságügyi szervek megtagadták, hogy e törvények szerint járjanak el, a bírák nagy zavarba kerültek, egyetlen peres ügyet sem lehetett lefolytatni a brit statútumok szerint, még akkor sem, ha azokban Írországot megnevezték, egyetlen ügyvéd sem hivatkozott ezekre, egyetlen esküdtszék sem döntött ezek szellemében, szükségképpen felfüggesztették számos fontos, addig érvényben volt törvény joghatályát.

A parlament megoszlott Flood és Grattan között, ez utóbbi (a whigek bűvöletében) volt mindig többségben. A brit kormányzat elő akarta mozdítani a nemzetnek ezt a megosztottságát. Ezt azonban meghiúsította *a brit parlament egyes képviselőinek oktalan viselkedése.*

A (brit) *alsóházban Sir George Young* (aki, jóllehet nem volt ír, zsíros szinekúrát foglalt el Írországban, nevezetesen Írország *helyettes kincstárnokának* posztját) ellenezte az Írországnak *nyújtandó engedmények törvényjavaslatát* és az I. György uralkodása 6. évében kibocsátott statútum visszavonását. Tiltakozott az ellen, hogy a királynak és a parlamentnek *joga* van *ilyen törvényjavaslatok elfogadására.* (A miniszterek akarata ellen nem volt módja cselekedni.)

Lord Mansfield az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott statútum visszavonása ellenére a Westminsterben székelő Court of King's Benchben[25] elfogadott egy az írországi King's Benchtől való fellebbezést, megjegyezve, hogy „nem tud olyan törvényről, amely *megfosztaná* a brit bíróságot hagyományos törvénykezési jogától". A pénzkamat 5% volt Angliában és 6% Írországban. Mansfield igen nagy összegeket fektetett írországi jelzálogokba, hogy megszerezze magának az 1%-os többletet. Sejtette, hogy többlethaszon aligha várható, ha a fellebbviteli törvénykezést elveszik a brit bíróságoktól és magának Írországnak adják át: ezért nem akart lemondani róla.

Lord Abingdon a Lordok házában teljes mértékben kétségbe vonta, hogy Anglia királyának és parlamentjének joga volna emancipálni Írországot; engedélyt kért egy megerősítő törvényjavaslat benyújtására, amely újra kinyilvánítaná Angliának azt a jogát, hogy kívülről *Írországot érintő* törvényeket hozzon.

Az önkéntesek szerte az egész királyságban fegyverbe szólították a lakosságot; több mint 120 000-en vonultak fel a szemléken. A Nagy-Britannia

iránti bizalom teljesen szertefoszlott. Flood sok hívet szerzett magának a nép körében. *Újabb pánik tört ki a brit kormányban.* Be sem várva az újabb és határozott tiltakozásokat Írországból, a következő statútumot fogadta el:

*Anno vicesimo tertio (1783) Georgii III. Regis**

XXVIII. fej. Törvény mindazon kétségek megszüntetéséről és megelőzéséről, amelyek *az ír parlament és az ír bíróságok kizárólagos törvényhozási és igazságszolgáltatási jogát* illetően felmerültek vagy felmerülhetnek; továbbá annak *megelőzésére, hogy Őfelsége az ír királyságban működő bármely bíróságától* való bárminemű – tévedésre vagy másra alapított – fellebbezést *Őfelsége Nagy-Britannia királyságban működő bármely bírósága átvegyen, letárgyaljon és abban bírói döntést hozzon...* Minthogy... kétségek merültek fel a tekintetben, vajon a vonatkozó (a legutóbbi) törvény rendelkezései elegendőek-e arra, hogy biztosítsák Írország népének az általa követelt jogot, nevezetesen, hogy *minden esetben csak azoknak a törvényeknek* engedelmeskedik, amelyeket *Őfelsége* és *az ír királyság parlamentje iktatott be...* stb. stb., jelentessék ki és iktattassék be..., hogy *az Írország népe* által követelt jog, nevezetesen, hogy minden esetben csak olyan törvényeknek engedelmeskedik, amelyeket Őfelsége és az *ír* királyság parlamentje iktatott be, és hogy az írott vagy a szokásjogon alapuló minden eljárásban vagy perben, amelyeket az ír királyságban a jövőben megindítanak, Őfelsége ottani bíróságai hoznak végleges, ennélfogva megfellebbezhetetlen döntést, *örök időkre érvényesnek és megerősítettnek nyilváníttassék és nyilváníttatik,* és *mostantól fogva soha nem fogják vitatni vagy kétségbe vonni.*

Iktattassék be továbbá..., hogy Őfelsége Nagy-Britannia királyságban működő egyetlen bírósága sem fog átvenni vagy bíróilag eldönteni vagy bármiképpen tárgyalni egyetlen, tévedésre vagy másra alapított fellebbezést sem Őfelsége az ír királyságban működő bármely bírósága által megindított bármely eljárásban vagy perben stb. stb.

Ez az intézkedés, amelyet Townshend úr terjesztett a brit alsóház elé, vita nélkül és majdnem észrevétlenül ment át mindkét házon és a királyi jóváhagyást is megkapta. Angliában a két nemzet közt létrejött alkotmányjogi megállapodásnak csupán fennhéjázó, *deklaratív* részét emelték ki. Ez az

* – III. György király uralkodásának huszonharmadik évében (1783) – *Szerk.*

intézkedés túl későn jött ahhoz, hogy megnyugtassa az ír népet *saját parlamentjének* tisztaságát illetően. Arról győzte meg, hogy a parlament vagy tehetetlen, vagy korrupt, máskülönben *teljesen fölösleges lett volna a brit parlament lemondási törvénye*. Az íreknek *biztosítaniok* kellett szabadságjogaikat. Az Írországra érvényes lemondási törvény diszkreditálta az ír parlamentet az ír nép szemében.

Flood úr a legkiemelkedőbb személyiséggé vált az ír hazafiak körében. Grattan az ellensége volt. Az angol lemondási törvényről folytatott vita arra a következtetésre vezetett, hogy meg kell *reformálniok a saját parlamentjüket*, mert annak átfogó megreformálása nélkül nincs biztosíték Anglia állhatatlansága és kétszínűsége ellen.

A rotten borough-k[26] rendszere. Az ír *alsóház* számos képviselőjét mandátumokkal kereskedő egyének és *peerek* jelölték, akik ily módon megbízottjaik útján szavaztak az alsóházban. A király az alkotmány értelmében kinevezte a peereket, a peerek pedig alsóházi tagokat kreáltak. Az alsóházi népképviseletet *pénzért vásárolták*, e képviselet gyakorlását pedig eladták hivatali tisztségekért. Ezeket a vásárlásokat a végrehajtó hatalom megbízott alkalmazottai bonyolították le, hogy aztán a miniszterei a saját céljaikra használják fel a rendeletek kibocsátásánál. Az önkéntesek alaposan megvizsgálták a tényeket. Volt olyan peer, aki kilenc alsóházi tagot jelölt stb. Sokan nyíltan *pénzért adták el pártfogásukat annak, aki a legtöbbet kínálta érte*, mások az alkirály vagy titkára jelölése alapján választottak képviselőket; kitűnt, hogy a *nép* által szabadon választott képviselők száma *az ír alsóház egynegyedét sem teszi ki*. Az önkéntesek végül elhatározták, hogy *parlamenti reformot követelnek*. Különböző önkéntes ezredek küldöttei újra összegyűltek Dungannonban, hogy megtanácskozzák egy azonnali parlamenti reform célszerűségét és módjait. Floodnak ekkor nagy volt a befolyása. A 300 küldött, akiket a különböző alakulatok megválasztottak, nagy befolyással rendelkező ember volt, számosan a Lordok házának és a képviselőháznak a tagjai.

1783 november 10-re tűzték ki az írországi nagy nemzeti konvenció első ülését Dublinben. A küldöttek grófságaik kisebb önkéntes osztagainak védőkíséretével érkeztek meg. A *Rotundát* választották gyűlésük színhelyéül (szemben vele áll *a parlament képviselőházának* pompás épülete). Az elnöki tisztért Derry püspöke és Charlemont grófja versengett egymással. *A brit miniszterek tudták, hogy ha Írországban parlamenti reformot hajtanak végre, azt Angliától sem sokáig tagadhatják meg*. Aztán itt volt Anglia irigysége kereskedelmi téren. *Charlemont* Anglia eszköze volt. Fortéllyal (Grattan támogatásával) megválasztották, mielőtt Bristol grófja, Derry püspöke meg-

érkezett volna. A konvención ellentétek egyfelől Flood és a püspök, másfelől Charlemont és barátai között.

Hosszas tanácskozás után megbízták Floodot, hogy a reformtervet, amelyet ő dolgozott ki, és a konvenció jóváhagyott, haladéktalanul terjessze a parlament elé, a *konvenció üléseit* pedig *állandóaknak* nyilvánították, amíg a parlament nem hoz döntést a kérdésben. Flood úr követte az utasítást és engedélyt kért, hogy benyújthassa a parlamenti reformra vonatkozó törvényjavaslatot. A kormány tudta, hogy ha *a parlament győz*, az nemcsak a konvenció, hanem az önkéntesek mozgalmának végét is jelenti.

A kormány nem engedélyezte Flood törvényjavaslatának benyújtását, minthogy az az *ő* (az önkéntesek) tanácskozásaitól indult ki. (Ekkor *Yelverton* volt a legfőbb államügyész.) (*Fitzgibbon* dühödt beszédet mondott.) Példátlanul heves vita. *A törvényjavaslatot 158 szavazattal 49 ellenében elvetették. A 158 főnyi többség csupa placemanből*[27] állt, ugyanazokból *a személyekből, akik ellen a reform irányult volna.* 1800-ban is *158 placeman* fogadtatta el az *unióra vonatkozó törvényjavaslatot*, amelyet, ha a reform megvalósul, sohasem tudtak volna elfogadtatni. A királyhoz intézett feliratot (*Conolly* terjesztette be), amely sértő volt az önkéntesekre nézve, elfogadták. *Charlemont grófja*, eltitkolva ezt a hírt, közölte az önkéntesekkel, hogy olyan értesítést kapott a képviselőházból, amely nem kecsegtet gyors döntés reményével; a konvenciót tehát el kellene napolni *hétfőig** és aztán kellene dönteni a további intézkedésekről, ha a törvényjavaslatot elvetnék. Charlemont titokban úgy döntött, hogy a konvenció ne üljön össze többé. *Hétfőn reggel* az ülések szokásos időpontja előtt elment a Rotundába; csak a legközelebbi hívei voltak jelen. Bizonytalan időre elnapolta a konvenciót. Amikor a többi küldött megérkezett, az ajtó zárva volt, a konvenciót feloszlatták. Most a püspök vált népszerűvé. Charlemont helyzete megromlott. Bigott volt, gyűlölte a katolikusokat; a püspök a tökéletes ellentéte volt. A katolikusok kizárása egyfelől és a katolikusok iránti türelem másfelől – erről folyt a szó. A vita mind hevesebbé vált. *A nép soraiban szakadás támadt.* Ez idézte elő mindazt a bajt, amelyet a kormány remélt. *Egy északi osztag*, amely *„Bill of Rights Battalion"-nak*** nevezte magát, a püspökhöz intézett beadványában egyebek között ezt mondja:

„A babonának és *a vakbuzgóságnak, az egyenetlenség e mozgatóinak* sötét felhői elszállván királyságunk területe felől, Írország érdekei nem szenved-

* *1783 december 1.* – *Szerk.*

** – *„A Jogokra vonatkozó Törvényjavaslat Zászlóaljá"-nak* – *Szerk.*

hetnek többé *a vallási meggyőződés* különbözőségétől. Mindannyiunkat egyetlen nagy cél egyesít – a romlottság kiirtása államrendünkből; Méltóságod és érdemes segédpüspökei a polgári és *vallási szabadságért* folytatott fáradozásaikban nem nélkülözhetik *valamennyi* hitfelekezet segítségét."

A püspök ugyanebben a hangnemben válaszolt (*1784 január 14-én*); a végén ezt írta:

„Most eljött a pillanat..., amikor Írországnak múlhatatlanul fel kell használnia teljes belső erejét az idegenek túlkapásainak elhárítására, vagy pedig ismét megadja magát ezeknek a túlkapásoknak, hogy annál jobban érvényesülhessen megint a közösség *egy részének* zsarnoksága *mások* legdrágább, elidegeníthetetlen jogai fölött. Mert az emberi igazgatás mérlegének serpenyőjében egymillió *megosztott* protestáns sohasem ellensúlyozhat hárommillió egyesült *katolikust*. De, uraim, a »Bill of Rights-zászlóalj« tagjai, Önökhöz fordulok és állhatatosságra szólítom fel Önöket, *mert a zsarnokság nem kormányzás, engedelmesség* pedig *csak az oltalmazónak jár ki*."

A kormány (lévén túlságosan tehetetlen a cselekvéshez) úgy döntött, hogy figyeli az események menetét. Sokan a legjobb hazafiak közül túl erősnek tartották a püspök szavait. Azt a gondolatot, hogy kényszert gyakoroljanak a parlamentre, igen hamar elejtették. A katonai nyelvezet nem való a parlamentbe stb.

A nép megoszlott, de a kormány szilárd maradt; a parlament korrumpálódott, az önkéntesek meg voltak bénítva, a nemzet lelkesedése pedig gyorsan lelohadt.

A gyenge és ostoba Charlemont a konvenció feloszlatása után javasolta, hogy terjesszenek a parlament elé egy olyan *reform-törvényjavaslatot*, amely kizárólag *polgári*, katonai elemekkel semmiféle kapcsolatban nem álló szervektől indul ki. A placemanek természetesen, akik megvetéssel visszadobták a katonai törvényjavaslatot, mert katonai volt, most elutasították a polgárit, mert a néptől eredt. Az önkéntesek gyűléseit felfüggesztették, szemléiket azonban továbbra is megtartották, hogy kedvére tegyenek *csalódott tábornokuk* csüggedt hiúságának.

A *mérsékelt* (polgári parlamentáris) rendszer most teret nyert. Az írországi önkéntesek néhány évvel túlélték ezeket a csapásokat. A whig szónokok (Grattan stb.) háttérbe szorultak és elvesztették befolyásukat.

1783 december. Pitt miniszter, Rutland hercege alkirály. (!)

B) 1783 végétől 1791-ig.
(Az „Egyesült írek" társaságának megalapítása)

Angliában Pitt.

Rutland hercege (alkirály), *meghalt 1787 októberében.*

Buckingham márki (azelőtt Temple grófja) másodszor alkirály (1787 december 16–1790 január 5.).

John Fane, Westmoreland grófja (*Hobart*, később Buckinghamshire grófja, a *legfőbb titkár*) 1790 január 5-től (1795-ig).

Az ír alsóházban az ismételt *reform*kísérletek (Flood, Grattan, Curran stb.) kudarcot vallottak.

A legfontosabb intézkedések, amelyeket az ellenzék *Westmoreland* idején, vagyis az *1789-es* franciaországi *forradalom után* sürgetett, a következők voltak: *törvényjavaslat a tisztségekről, törvényjavaslat a járadékokról, törvényjavaslat a felelősségről*, a *peeri cím eladásával kapcsolatos ügyek* és a *dublini rendőrség tevékenységének kivizsgálása.*

{*A tisztségekre, a járadékokra és a felelősségre vonatkozó törvényjavaslatok*, amelyeket Grattan úr terjesztett elő, *élvezték az alkirály támogatását* és törvényerőre emelkedtek. *A tisztségekre vonatkozó törvényjavaslat* célja azon parlamenti képviselők helyének a felszabadítása volt, akik *állami tisztséget fogadtak el*, de nem jelölte meg a *tényleges* tisztségek tartamát és ezzel módot adott a miniszternek arra, hogy megtöltse a parlamentet; ez a törvényjavaslat volt az egyik eszköz Castlereagh kezében arra, hogy keresztülvigye az uniót.}

1790-ig mindezek a kérdések, akárcsak *a katolikusok emancipációjának, a reformnak és a tizednek a kérdése* is, kudarcba fulladtak.

1790-ig az önkéntes szervezet és a liberális párt ereje állandóan csökkent. Tone tanúsítja, hogy a francia forradalom kitörésekor mind a *Katolikus bizottság*, mind a *Whig klub* – az emancipáció és a reform pártjai – gyengék és csüggedtek voltak.

Ír alsóház, 1785 február 14. Milícia, szembeállítva az önkéntesekkel. Gardiner (a miniszter megbízásából és, mint Curran mondta neki, „a jutalom, vagyis a magasabb tisztség reményében" – az unió folytán csakugyan *lord Mountjoy* lett belőle –) javasolta, hogy szavazzanak meg 20 000 £-et a milícia felöltöztetésére. Ez az indítvány az önkénteseket vette célba, és ezért hevesen vitatták. *Elfogadásának* egyik oka, hogy *Grattan*, ez az ostoba csirkefogó, a kormánnyal szavazott. *Fitzgibbon, a legfőbb államügyész*, egyebek között azt mondta *Curran ellen*, aki szembeszállt a törvényjavaslattal és védelmébe vette az önkénteseket, hogy „ő" (Curran) „tudós dicshim-

nuszt zengett az önkéntesekről... Én inkább olyan **urakra** bízom *az ország* védelmét, akiknek *a zsebében ott van a királytól kapott megbízás*, mint az ő" (Curran) „barátaira, az utcai **koldusokra**".

Orde indítványai és a régensségre vonatkozó törvényjavaslat voltak ennek a korszaknak a legfontosabb olyan kérdései, amelyek az Írország és Anglia közötti nemzetközi kapcsolatokat érintették; mielőtt azonban ezekről szólnánk, utalunk néhány más kérdésre, amelyeket a parlament az 1783 és 1791 közötti időszakban tárgyalt.

Újabb erőfeszítések történtek **a reform érdekében** *1784-ben. Henry Railly*, Dublin grófság első tisztviselője, felszólításra összehívta kerületét *1784 október 25-re* a kilmainhami bírósági épületbe, hogy tagokat válasszanak egy nemzeti kongresszusra. Railly urat ezért a King's Bench törvényszék a Korona indítványára letartóztatta, de *1785 február 24-én* Brownlow úr *megrovási indítványt terjesztett be e törvényszék bírái ellen* a letartóztatás miatt. Curran beszéde. Az indítványt *143* szavazattal *71 ellenében elvetették*. Ez azt mutatja, hogy még jelentős volt a független kisebbség.

Járadékok, a pénzügyőrök szavazati jogának megvonása, a kormány korruptsága

Azok a próbálkozások, hogy *korrupcióval visszaszerezzék* azt, amiről, *az erőszaknak engedve*, lemondtak, 1782-ben kezdődtek, és *Orde indítványainak kudarca után nagymértékben fokozódtak*.

Járadékok

Járadékok. 1786 március 13. Ír alsóház. Forbes törvényjavaslata *a járadékok összegének korlátozására.* Megbukott, vagyis megszavazták azt, hogy *elnapolják* ad calendas graecas[28]. Mint *Curran* mondta, a törvényjavaslat célja *„visszatartani a Koronát attól*, hogy egy fizikai szükségszerűség útján rosszat cselekedjék". „A járadékosok jegyzéke, akárcsak a jótékonyság, egy sereg bűnt takar... közelről érinti e ház tagjait... a Korona *lerakja a parlament függetlenségének alapjait*... az ő" (e ház tagjai) *„függetlenségének meglesz az a biztosítéka, hogy amíg ebben a királyságban egyetlen embernek lesz egy shillingje, ők nem fognak hiányt szenvedni."* (*Curran.*)

1787 március 12. (Forbes ismét benyújtotta törvényjavaslatát a *járadékok korlátozására. Curran támogatta* [...*] *Orde*, titkár. *Újra megbukott.*)

---

* *Olvashatatlan szavak. – Szerk.*

„A királyi hatalom (itt) először az alkirályra van ruházva, aztán *a titkárra* háramlik, akinek semmiféle érdeke nem fűződhet a nép javához, semmiféle érdeke jövőbeli hírnévhez stb. *Miféle felelősséget várhatunk, remélhetünk egy angol titkártól*? . . .Egymást követő emberek sora" (ezek a titkárok), „némelyiknek esze van, némelyiknek szíve, de a legtöbbnek egyik sem." (Curran.) „Merre akarják keresni Orde-nak *mint miniszternek a felelősségét*? Emlékezzenek vissza *kereskedelmi indítványaira*." (Curran.)

„Az egyik igen tiszteletreméltó tag ellenzi a törvényjavaslatot, mert az *korlátozza a király bőkezűségét*. . . A nép pénzének válogatás nélküli és általános felhasználása mindenféle emberi bűn ösztönzésére égbekiáltó sérelem. . . A járadékosok jegyzéke a legjobb időkben is szégyene volt ennek az országnak: a mostani visszaélések azonban túlmennek minden határon." (Curran.)

„Ezt a szerencsétlen jegyzéket a prostitúciónak egy új, eddig ismeretlen fajtájával fokozták le: *címek és rangok azért való adományozásával, hogy ezzel megalapozhassák járadék adományozását*, annak megtűrésével, hogy bárki méltóságot lopjon magának ugyanolyan célból, amiért egy nyomorult koldus gyermeket lop. Ezzel *az állami kitüntetéseket a méltóság jelképeiből a koldulás jelképeivé* fokozták le." (Curran.) A törvényjavaslat *„visszatartaná a titkárt a közvagyonnak ettől a szégyenletes eltékozlásától* . . . Erre a törvényre szükség van, hogy *ellensúlyozza a zendüléstörvényt*[29], *ezt a Nagy-Britanniától átvett büntetőtörvényt, amely újabb erőt ad a végrehajtó hatalomnak*. Ez a parlament függetlenségének megőrzésére irányuló törvényjavaslat." (Curran.)

1790 február 11. Ír alsóház (*a kormánykorrupció* és *a hazafiak ellenállása* folytatódott; a közvélemény napról napra jobban meggyőződött arról, hogy *csak az alsóház reformja* mentheti meg az 1782-es alkotmányt a miniszter becstelen politikájától). *Forbes egy feliratra tett indítványt*, amely leírja és kifogásolja *a járadék adományozásának néhány újabb esetét*. *Curran* támogatta az indítványt. *136 szavazattal 92 ellenében elvetették.*

A kormány korruptsága

Alsóház, 1789 április 21. Törvényjavaslat a pénzügyőrök szavazati jogának megvonására. A törvényjavaslatot 148 szavazattal 93 ellenében elvetették.

Curran jóslata, amely ebből az alkalomból mondott beszédében hangzott el, beteljesedett. Az angol végrehajtó hatalom hozzá nem értő embereket és tisztességtelen intézkedéseket erőltetett Írországra, aztán, *kihasználva a saját bűnét* és a mi balszerencsénket, elparlagiasított bennünket, most pedig *éppen ezeket az eseményeket hozza fel érvként* **függetlenségünk** *ellen. Curran*

egyebek között ezt mondta: „Akik ezt az intézkedést ellenzik, *közismert kiszolgálói a Koronának és mindennemű kormányzatnak* . . . azok, akiket gyötrésünkre ideküldtek, általában Nagy-Britannia selejtje . . . Töméntelen pénzügyőr – finánccsapatok –, amelyeket az ország minden sarkából toboroznak össze, és amelyek *a választások előestéjén* szavazókerületeket vesznek birtokba." (Curran.)

Alsóház, 1789 április 25. A dublini rendőrség. Sir *H. Cavendish* két határozatot terjesztett be arra vonatkozólag, hogy a *dublini rendőrségen* pazarló és *haszontalan védnökségi rendszer* uralkodik. *A miniszterek szembehelyezkedtek a határozatokkal, amelyeket 132 szavazattal 78 ellenében elvetettek.*

Curran, támogatva a határozatokat, egyebek között ezt mondta: „*1784-ben* bizonyos zavargásokat arra használtak fel, *hogy a fővárost a rendőrség igája alá vessék*. Az öregemberekből álló őrség, amely 4 pennyt kapott egy éjszakára, természetesen hatástalan volt."

Alsóház, 1790 február 4. Az állami bélyeghivatali alkalmazottak fizetése. {*Curran* javasolja, hogy szabályozzák, csökkentsék stb. *141 szavazattal 81 ellenében elvetették.*} (*Ez volt a kormány korrupciójának egyik eszköze.*) *Westmoreland* volt az alkirály, *Hobart* a titkára.

Curran egyebek között ezt mondta: *Temple grófja* (a későbbi *Buckingham márki*), afölötti dühében, hogy *a régensségre vonatkozó törvényjavaslattal* kudarcot vallott, megnövelte *az adóhivatalt, a hadszertárat*: 13 000 £-get *tett hozzá a szégyenletes járadékjegyzékhez*; (lord *Harcourt* alatt egyezményt kötöttek, hogy a *számvevőszék* és az állami bélyeghivatal *közös* igazgatás alá kerül) {a bélyegilletéket Harcourt idején vezették be}. Buckingham különválasztotta a két hivatalt, *hogy állást teremtsen parlamenti tagoknak*. „Két grófsági parlamenti képviselő a bélyegeket fürkészi!" „Abban a mértékben, ahogyan Önök egyesülés révén felemelkedtek, fogta el a rémület zsarnokukat: de amikor megosztotta Önöket, le is süllyesztette és lealázta." „Egy *300 főnyi* gyűlésben emelkedem szólásra; *százan a tagok közül tisztséget viselnek vagy járadékot húznak* . . . Megmutatom, milyen veszély fenyegeti becsületünket és szabadságunkat, *ha szabadjára engedjük sorainkban a korrupciót*... Mostanság nyíltan megmondják a népnek, hogy törvényes dolog, ha kifosztják a tulajdonából és a zsákmányt elosztják a becsületes úriemberek között, akik eladják őt a kormányzatnak." *Curran* merész beszédében a *francia forradalomra* utal.

Alsóház, 1791 február 12. A kormánykorrupció. {*Curran* újabb kísérlete a kormány erkölcstelenségének bebizonyítására}. *Curran fő témája*: „*Embereket pénzért peeri rangra emelnek és ezzel megvásárolják a nép szabadságjogait.*"

„Nyomorult embereket hoztak be" (ezen a módon) „ebbe a házba, hogy mint az igásállatok, robotoljanak munkáltatóikra. Másrészt azokat, akiket a Lordok házába hoztak be, hogy törvényeket alkossanak és rendelkezzenek a királyság tulajdona fölött, ugyanaz a korrupció vezérli, amelynek révén magasra emelkedtek."

„*Bizonyítékom* van arra, ... hogy *a mostani miniszterek egyezséget kötöttek bizonyos személyekkel, hogy peeri rangra emelik őket, azzal a feltétellel, hogy ezek a személyek megvásárolnak bizonyos számú képviselőházi mandátumot.*"

Curran kijelenti: „Mindvégig a lezajlott" (*1790-es*) „ülésszak folyamán az ír nép nevében követeltük tőlük *Nagy-Britannia alkotmányát*, s ezt állandóan visszautasították. *Egy törvényt* akartunk elfogadtatni, *amely korlátozza a járadékosok jegyzékével kapcsolatos szégyenletes pazarlást* ... a többség elutasította. *Egy törvényt* akartunk elfogadtatni, amely *kizárja a képviselőségből azokat, akik óhatatlanul a kormány csatlósai* – a többség elutasította. *Azt a törvényjavaslatot, hogy valakit, aki az Önök soraiban ül*, tehát *az igazságszolgáltatás illetékessége alá tartozik, tegyenek felelőssé az Önök vezetőinek tetteiért*, Írországtól megtagadta azoknak az uraknak a többsége, akik pedig ez ország képviselőinek nevezik magukat. Ez az *egységes visszautasítás* ... bizonyítja neki" (*a népnek*), „hogy *a korrupt üzelmek gyanúja* tényeken alapszik."

A parlamenti kisebbség *hiábavaló erőfeszítései a kormánykorrupció* ellen – 1790-ben és 1791-ben – egyfelől ez utóbbi növekedését, *másfelől az 1789-es francia forradalom befolyását* bizonyítják. Végül pedig megmutatja, hogy *1791-ben miért alapították az „Egyesült írek"* szervezetét; ugyanis minden parlamenti akció hatástalan volt, a parlamenti többség pedig *puszta eszköz volt a kormány kezében.*

* * *

Az ír függetlenség ellen irányuló kormánytámadások visszaverése Orde kereskedelmi indítványai és a régensségre vonatkozó törvényjavaslat kapcsán

a) Orde kereskedelmi indítványai. (Rutland hercege az alkirály)

1784 májusában Griffith indítványozta *az ír alsóházban, hogy vizsgálják meg az Anglia és Írország közötti* kereskedelmi kapcsolatokat. Ki akarta mutatni, hogy *az ír kereskedelmet védeni* kell *az angol konkurrenciával szemben* stb.

A kormány elcsípte előle ezt az indítványt.

1785 február 7-én Orde úr, a legfőbb titkár bejelentette és *február 11-én* előterjesztette *a kereskedelemre vonatkozó 11 indítványát*, amelyeket általában *ír indítványoknak* neveznek (valójában *angol* eredetűek). Négy alapelvet fektettek le ezekben az indítványokban:

1. *A vámok mindazokra* a kül- és belföldi *árukra*, amelyeket az egyik országból a másikba bevisznek, legyenek egyenlők {ez *egy kalap alá* vette Angliát és Írországot (ez utóbbinak a vesztére}.

2. *A külföldi árukra kiszabott vám legyen mindenkor magasabb a két szigeten gyártott azonos cikkekre kiszabottnál* (ez azt jelentette, hogy az akkor növekvőben levő francia, spanyol és amerikai kereskedelem reális előnyeit feláldozzák az angol konkurrencia javára).

3. *Ezek a rendszabályok legyenek megváltoztathatatlanok* (ez *lemondást* jelentett *a törvényhozásról*.)

4. *Az örökös állami bevételek többletét* (úgy mint *füstpénz, bizonyos vámok és fogyasztási adók*, több, mint évi 656 000 £) *fizessék ki az angol kincstárnak a birodalmi* (angol) *flotta* fenntartására.

Mindazonáltal ezt a tervet mint valami jótéteményt, mint kölcsönösségi tervet ajánlották. Orde (szemben Flooddal) sürgette az alsóházat, hogy ragadja üstökön ezt a tervet, máskülönben felébredhet *az angol monopolisták féltékenysége*. Kegy volt ez a dolog, amelyet *140 000 £ összegű új adókkal kellett megfizetni* – ezt követelték és szavazták meg érte cserébe.

1785 február 22-én Pitt a határozatot *az angol alsóház* elé terjesztette, amely kijelentette, hogy Írországnak meg kell engedni, hogy élvezze az angol kereskedelem előnyeit (azaz konkurrenciáját), mihelyt *„visszavonhatatlanul" „segélyt"* (azaz *adót*) bocsát Anglia rendelkezésére általános védelmi célokra. North és a toryk, Fox és a whigek – ez pártmanőver volt – *Angliának Írországra való féltékenységében* biztos menedéket láttak „az istenáldotta miniszter" ellen. Fox halasztást ért el, és *egész Anglia*, Lancashiretől Londonig és Gloucestertől Yorkig *„felemelte a hangját"*. Pitt engedett. Elfogadta néhány feltételüket; *megtartott mindent, ami ellenkezett az ír alkotmánnyal*, és elfogadta mindannak az elvesztését, amit valami leleménnyel fel lehetett volna használni az ír kereskedelem javára. *Az így jóváhagyott törvényt 20 angol indítvány formájában küldte vissza.*

A 11 indítványt Angliában húszra bővítették ki, és minden újabb indítvány újabb jogsértést jelentett. *A földgolyó feléről*, nevezetesen a Magellán-szoros és a Jóreménység foka közötti egész területről *kitiltották az ír hajókat* (3. és 9. cikkely); *bizonyos árukat is tilalommal sújtottak. Az egész vámügyi törvényhozást elvették Írországtól*, záradékokkal (4. cikkely) kényszerítve

arra, hogy *iktassa törvénybe (regisztrálja) mindazokat a hajózási törvényeket, amelyeket Angliában elfogadtak vagy ezután elfogadnak* (5. és 8. cikkely), hogy *vesse ki mindazokat a gyarmati vámokat, amelyeket Anglia kivetett* (6. és 7. cikkely), hogy *a vámhivatalokban alkalmazza ugyanazt a rendszert, amelyet Anglia alkalmaz*, végül pedig (17. és 18. cikkely), hogy *ismerje el az összes szabadalmat és szerzői jogot, amelyeket Angliában kiadtak.*

Ír alsóház, 1785 június 30.: *Orde indítványozza, hogy a Ház napolja el magát a két hét utáni keddig.* Curran ellenzi ezt. Az elnapolást elfogadják. *Curran* ezt mondja: „Amikor bemutatták nekünk a 11 indítványt, el voltunk ragadtatva tőlük. Miért? Azért, mert nem értettük meg őket. Valóban, mindenfelől ez a kedves szó visszhangzott: *kölcsönösség.*"

1785 július 23. Orde újabb elnapolást indítványoz; Curran ellenzi; az elnapolást megszavazzák.

1785 augusztus 11. Curran megkérdezi *Orde-tól*, hogy mi lett a *11 indítvány* sorsa, „*minthogy azokat csak ez a parlament tárgyalhatja meg*". Az indítványokat „*mint a két királyság közötti kereskedelmi kapcsolatok végleges és tartós szabályozásának rendszerét* terjesztették be". „Felszólítottak bennünket" {és ezt csakugyan megtették!}, „hogy e rendszer várható előnyeinek *ellenszolgáltatásaképpen* évi 140 000 £ adóval sújtsuk ezt a kimerült országot." „*Engedelmeskedtünk.*" „Súlyos adókkal terheltük meg a népet, a kereskedelmi kapcsolatok szabályozásának ellenszolgáltatásaképpen: ezt a szabályozást azonban nem kaptuk meg." *Curran* egyenesen a nép személyes bosszújával fenyegeti meg azokat, akik az elnapolás után a megritkult padsorokban elfogadnák a húsz indítványt. Azzal fenyegetőzik, hogy az alkotmány feladását célzó ilyen követelésre nemcsak „*szavakkal*" válaszolnának. Mindez Curran július 23-i* beszédében hangzott el.

1785 augusztus 12. Orde benyújtotta törvényjavaslatát (a húsz indítványt). Grattan, Flood, Curran felszólalnak ellene. *A törvényjavaslat benyújtására vonatkozó felhatalmazást 127 szavazattal 108 ellenében elfogadják* (= 19 szavazat: azt mutatta, hogy a törvényjavaslatot el fogják vetni).

Curran: „A" (törvényjavaslat) „kereskedelmi részéről nem érdemes beszélni: mert ez a törvényjavaslat előre veti az ír alkotmány és az ír jogok feladásának árnyékát... Attól tartok, a brit miniszter téved az Írországban uralkodó hangulatot illetően és régebbi idők alapján ítéli meg. *Azelőtt itt úgy mentek a dolgok, hogy megvásárolták a többséget...* a helyzet megváltozott. A nép felvilágosult és erős, *nem fogja eltűrni jogainak feladását*, pedig ez lenne a következménye annak, ha alávetné magát e törvényjavaslatnak.

* *A kéziratban*: augusztus 11-i – *Szerk.*

Az *megegyezést* tartalmaz *olyan törvények beiktatására vonatkozólag, amilyeneket Anglia jónak lát: ezek megsemmisítenék Írország parlamentjét. Ennek az országnak a népe kénytelen lesz az angol alsóház ítélőszékéhez folyamodni segítségért*; az Angliával folytatott körülményes kereskedelemért cserébe pedig elfogadunk egy körülményes alkotmányt . . . A külső kényszert alkalmazó hatalomból következik a belső kényszert alkalmazó hatalom. Ez a törvény olyan hatalommal ruházza fel Nagy-Britanniát, hogy megítélje, mi tekinthető a megegyezés megsértésének, s hogy értelmezze azt; csakugyan, olyan hatalommal, hogy tetszés szerint adóztasson meg bennünket; egyben pedig új erőt ad neki ahhoz, hogy kikényszerítse engedelmességünket. Ebben az esetben vagy a legteljesebb szolgaságba süllyedünk, vagy a népnek *véres harccal kell visszaszereznie jogait*, vagy pedig *kénytelen lesz unióhoz folyamodni, ami Írország megsemmisítését jelentené, és* **amire, mint gyanítom, a miniszter tör**... *Polgárháború, vagy, a legjobb esetben, unió.*"

1785 augusztus 15.: *Orde* úgy terjesztette be a törvényjavaslatot, *hogy az ülésszak idejére és egyszer s mindenkorra feladta.* Erre *Flood* a következő előterjesztéssel élt: „Határozatilag *megfogadtuk, hogy semmiféle olyan kötelezettséget nem vállalunk, amellyel feladnánk az írországi parlamentnek az egyedüli és kizárólagos jogát arra, hogy Írországot bármely, akár külső, akár kereskedelmi vagy belső vonatkozásban érintő törvényeket hozzon.*" *Curran* támogatta Floodot. Flood visszavonta indítványát, a Ház elnapolta magát, *Orde indítványai pedig beleolvadtak az unió titkos tervébe.*

b) A régenssége vonatkozó törvényjavaslat (1789)

III. György egy időre megtébolyodik, ezt titkolják, de *1788 végén* többé nem takargathatják. A miniszterek *az alkirályhoz (1787 decembere óta újra Buckingham volt az alkirály) intézett válaszfeliratuk tervezetében* magasztalták önmagukat.

Ír alsóház. 1789 február 6-án Grattan módosítási indítványt nyújtott be egy általános hűségnyilatkozat helyettesítésére. *Curran* támogatta Grattant. „Mindenki látja *a küszöbönálló változást a közügyek irányításában.*" (Azt hitték, hogy a walesi herceg alatt Fox lesz a miniszter.) „Egy párt a másik királyságban elodázta ezt a változást és szembehelyezkedett vele. A bölcsességnek vagy az igazságosságnak milyen elve alapján állhat be Írország ezeknek az ellenzőknek a sorába stb.?"

Grattan módosítási indítványát szavazás nélkül elfogadták, jóllehet „álarcos ügynök"-nek nevezte Buckinghamet (*Fitzherbert volt Buckingham leg-*

főbb titkára), annyira megzavarta a dublini kastélyt az a kilátás, hogy *a herceg lesz a régens és Fox a miniszterelnöke.*

1789 február 11.: A miniszterek igyekeztek elhalasztani a régensségről való vitát. *Bevallott indítékuk* az volt, hogy meg kell kapniok Angliából *a brit parlament határozatait*, amelyekkel a herceget *Nagy-Britannia korlátozott hatalommal felruházott régensévé* nevezi ki. Ezeket a határozatokat *január 23-án* szavazták meg, a herceg *január 31-én* fogadta el őket, de az ír kormányhoz még nem jutottak el. *A Ház a halasztást elutasította.* Ekkor Conolly *feliratot* indítványozott azzal, hogy *terjesszék a herceg mint Írországnak teljes királyi hatalommal felruházott régenshercege elé. Az indítványt szavazás nélkül elfogadták.*

1789 február 12.: Conolly benyújtotta a feliratot. *Február 17-én* felvetették, majd meg is kapták a Lordok házának hozzájárulását. *Február 19-én Buckingham* elé terjesztették. *Megtagadta az átadását.*

1789 február 20-án megállapodtak, hogy *küldöttséggel* adják át. Bizalmatlansági szavazat Buckingham ellen.

1789 február 27-én a küldöttség (*Conolly, O'Neill* stb.) átadja az alsóháznak a régensherceg válaszát tartalmazó levelet; a herceg „szívélyes" köszönetet mond az ír parlamentnek.

1789 március 20-án felolvassák az ír alsóházban a régensherceg még lelkesebb levelét, amelyben hírt ad apja felépüléséről.

Pitt, hogy hatalmát megőrizze, *Angliában védelmébe vette és keresztülvitte a régens megválasztásának* – tehát *a régensi hatalom korlátozásának – jogát.*

* * *

Az írek ebben az esetben a közös alkotmány mellett álltak ki Pitt oligarchikus és miniszteri túlkapásaival szemben.

* * *

Még két, *erre az időszakra* eső dolgot kell megvizsgálnunk: 1. a *tized elleni zendüléseket* stb., amelyek mutatják a katolikus ír parasztság akkori állapotát, és 2. *a dublini főpolgármester megválasztását*, amely mutatja *a francia forradalomnak az ír (és ráadásul protestáns) középosztályra gyakorolt befolyását.*

1. Zendülések a tized ellen stb.
Az angol zendüléstörvényt bevezetik Írországban

Ír alsóház. 1787 január 19. Erőszakos cselekedetek délen.

A délen előfordult rendzavarásokat a nép nyomora, *a tized, a járadékok, az absentee-k*[8], *a rossz birtokviszonyok, a nyers bánásmód stb. okozták. A XVIII. század vége felé (1791 végétől) a politikai pártok egyesültek* a parasztokkal (*északi republikánusok*).

1786-ban az alkirály parlamenti megnyitó beszédében utalt a „gyakori erőszakos cselekedetekre" (a kilkennyi *„Rightboys"*, akiket *eskü* fűzött egymáshoz)[30]. Mégis, az *egyetlen törvényjavaslat*, amelyet a kormány *a rendzavarások kérdésében* benyújtott, *a dublini rendőrségre vonatkozó törvényjavaslat* volt, amely ellen a város petíciót terjesztett be.

1787-ben az alkirály beszédében sokkal határozottabban utalt a *délen* előfordult *erőszakos cselekedetekre*, és az erre válaszként beadott *feliratról* heves viták folytak. E vita során a *kormánypárt* (például *Fitzgibbon*) úgy ítélte meg a rendzavarásokat, hogy azok *a papság ellen irányulnak, azzal vádolta a landlordokat, hogy elnyomják a népet és elősegítik a rendzavarásokat, és újabb felhatalmazást kért.*

Alsóház. 1787 január 19. Fitzgibbon a beszédében (1787) kijelentette, hogy a rendzavarások *Kerryben* kezdődtek, az emberek egy katolikus templomban gyülekeztek és *esküt tettek, hogy engedelmeskednek Right kapitány törvényeinek.* A zavargások hamarosan Munster tartományra is átterjedtek. Tárgyuk volt a *tized*, aztán *a földek árának szabályozása, a munka árának felemelése*, valamint *szembehelyezkedés a füstpénz és más adók beszedésével.* „Nagyon jól ismerem Munster tartományt és tudom, hogy nem képzelhető el nagyobb emberi nyomorúság, *mint amilyenben e tartomány szerencsétlen parasztsága él. Tudom, hogy könyörtelen landlordok tönkreteszik a boldogtalan bérlőket*, akik nemhogy nem képesek megadni a papságnak, ami megilleti, *de még élelmük meg ruhájuk sincs, mindent megkaparintanak a landlordok;* és . . . egyes landlordok nem elégszenek meg a jelenlegi kiszipolyozással, hanem odáig mennek aljasságukban, hogy *arra ösztökélik a lázadókat, fosszák meg a papságot a tizedétől* — nem azért, hogy ezzel *könnyítsenek a bérlők ínségén, hanem* hogy *az iszonyatos uzsorabérhez, amelyet már kifizettek nekik, még hozzátehessék a papság osztályrészét. . . A munsteri szegény nép olyan siralmas nyomorban él, hogy el sem lehet képzelni, hogyan képes ezt elviselni az emberi természet* — nyomorúsága tűrhetetlen, de ennek okozója nem a papság. A törvényhozás pedig nem állhat és nézheti, ahogyan saját maguk veszik kézbe a bajok orvoslását. *Semmit*

sem lehet tenni az érdekükben, amíg az ország az anarchia állapotában van."

Longfield, egy Cork grófságbeli úriember megállapította, hogy a zavargásokat illetően túloztak, a nyomort illetően azonban nem. Azzal vádolta a kormányt, hogy politikai meggondolásokból már egy éve csak szemléli a zavargásokat.

Curran módosítási indítványt nyújtott be a felirathoz (*a módosítást szavazás nélkül elutasították*). Egyebek között ezt mondta: „Hagyják abba az elkerülhetetlen következmények hiábavaló felpanaszolását, ha saját maguk az okozói... a nép türelmét teljesen kimerítették; panaszaikról" (már régóta) „sok üres szó hangzott el ebben a házban, de hasznos eredmény ezeket soha nem követte. *A földbirtokosok távolléte, a közvetítő landlordok zsarnoksága.* Önök *tagadták* a bajok létezését és *megtagadták orvoslásukat*... Nem csoda, hogy a parasztság megérett a lázadásra és a zendülésre... A zendülőkkel egyetlen vagyonos vagy tekintélyes ember sincs kapcsolatban...

Ünnepélyesen felszólították Önöket... *a népképviselet megfelelő megreformálására; elfogadták ezt*? Nem; és most hogyan áll a dolog? Nos, Uram, *ebben a házban adják-veszik a képviselői helyeket. Nyilvánosan áruba bocsátják őket; abszolút mértékben kereskedelmi árucikké, az alkotmánnyal való kereskedés cikkévé lettek*... Eladó rotten borough-k[26]. Minthogy egy bizonyos pénzösszegért megvásárolták az embereket, természetes, hogy el is adják őket... A parasztság reménykedett a segítségben... *A nép, ha elnyomják — még ha törvényesen nyomják is el* —, megtorlással él; és ezek a rendzavarások valódi okai. Az alávaló üzérkedési rendszer *kiterjed a békebírói megbízatásokra*" (*24 békebírói kinevezést küldtek Clare grófságba egyetlen postával*) „és a sheriffekre. Önök beszélhetnek a kereskedelem kiterjesztéséről... de az istenért, mi köze ennek a szerencsétlen parasztsághoz?"

Alsóház. 1787 február 19. A „Rightboys"-ra vonatkozó törvényjavaslat. (Az egyik záradék, amelyet a kormány javasolt, de nem fogadták el, *arra utasította az elöljárókat, hogy rombolják le az olyan katolikus templomokat, ahol szervezkedésre bukkannak, vagy ahol törvénytelen esküt vesznek emberektől. Curran az egész törvényjavaslatot elutasította.*

Curran: „A népet túlságosan eltölti saját erejének és jelentőségének tudata, semhogy alkalmas *célpontja* lehetne *egy olyan vérengző kódexnek, mint amilyet most előterjesztettek*..." Utal *dr. Woodward cloyne-i püspöknek a tizedeket* védelmező röpiratára, amely „nyilvánvalóan arra irányul, hogy *felélessze a viszályokat, amelyekből éppen hogy csak kikerültünk, hogy beletaszítson bennünket a barbárságba, amelyből kezdünk kikerülni, vagy talán,*

hogy belerántson bennünket egy vallásháború vérontásába"... (A törvényjavaslatot 192 szavazattal 31 ellenében bizottság elé utalták.)

1787 február 20.: Ugyanennek a törvényjavaslatnak a vitája zajlott le, amikor is *elfogadtak egy zendüléstörvényt. O'Neill indítványozta, hogy korlátozzák Corkra, Kerryre, Limerickre és Tipperaryre. (A korlátozási indítványt 176 szavazattal 43 ellenében elvetették.)* A törvényjavaslat *halálbüntetést* [capital punishment] javasol eskü felkínálásáért stb. „Attól tartok", mondta Curran, „hogy, *mivel az elnyomás ilyen nagy és semmi sem történik a szegények megsegítése érdekében, a lázadás titokban folytatódik majd... mígnem az egész királyság lángba borul."*

1787 március 13. A tized. Grattan olyan értelmű határozatot terjesztett elő, hogy ha a következő ülésszak megnyitásáig helyreáll a nyugalom, *a képviselőház vizsgálja meg a tized kérdését.* **Az indítványt szavazás nélkül elvetették.** *Curran* támogatta Grattan indítványát.

Curran. „A megtorlásokról és büntetésekről intézkedő törvény szigorúságban minden korábbit felülmúl... A törvénysértések helyiek és részlegesek voltak... okaik azonban általánosak... *Az ír parasztság siralmas és nyomorúságos állapota.* A titkár" (*angol!*) „kijelenti, hogy *nem ismeri a bajukat, és nem akar reményt kelteni az iránt, hogy a parlament valaha is megvizsgálja ezeket!*"... „Ez a tiszteletreméltó úriember nem mulaszthatta el a zendüléstörvény elfogadásakor, hogy egyszersmind határozottan vissza ne utasítson mindennemű könnyítést, vagy azt, hogy valaha, akármilyen sokára, meghallgatják panaszaikat." „És kinek kell végrehajtania" (*ezt a törvényt*)? „*A parasztok fölött levő osztályból való* ugyanazon *embercsoportnak*, amelyet mint a papság jogaival szemben állót írtak le, és amelyről azt mondják, hogy bűnrészes e törvénysértésekben"... „De bármi legyen is *egy angol titkár szándéka*, kell, hogy ennek a háznak legyen annyi józan ítélete, hogy kijelentse: *az idültté vált bajokat nem szentesítheti az eltelt idő, ha mégoly hosszú is.*"

2. A dublini főpolgármester megválasztása (1790)

A dublini főpolgármester megválasztása körül vita támadt annak kapcsán, hogy az angol kormány megpróbálta *Írországot korrupcióval kormányozni vagy provinciává süllyeszteni.* Ezért a dublini polgárok a céheikben megfogadták, hogy olyan személyt, *aki a kormány alkalmazottja vagy járadékosa,* nem választanak sem főpolgármesternek, sem a város parlamenti képviselőjének. *James* városatya [alderman], *rendőrfelügyelő* volt. A régi testületi törvények értelmében *a főpolgármester és a városatyák* az egyik kamarában,

a sheriffek és a tanácstagok [common councilmen] *a másikban* foglaltak helyet és szavaztak. 1790 április 16-án az előbbiek James városatyát jelölték főpolgármesternek a következő évre, de a városi tanács nem fogadta el. *Hét* másik jelöltet, akiket ezután terjesztettek elő, szintén visszautasítottak. Ezután *a városi tanács Howison városatyát* jelölte; *Napper Tandy* vezette a népi pártot. A *városatyák* ismételten *Jamest* jelölték. Ez a vita a *Titkos* tanács elé került, ahol *Curran* a városi tanács mellett emelt szót. *A Titkos tanács új választás mellett döntött.* A városatyák megint *Jamest*, a tanácstagok *Howisont* jelölik. Ez az egész procedúra, a *Titkos tanács* beavatkozásával, többször megismétlődött.

1790 július 10-én Curran a *Titkos tanács* előtt a városi tanács mellett emel szót; a Titkos tanácsban Fitzgibbon elnököl (aki *1789 júniusában lordkancellár* és lord *Clare* lett). Curran mesterien elbánt ezzel a fickóval.

A Titkos tanács *James* mellett döntött, aki visszalépett, majd *1790 augusztus 5-én a városatyák* megválasztották *Howisont*, akinek a megválasztását mind a *városi tanács*, mind a *Titkos tanács* jóváhagyta. Így ez a harc *a kormány teljes vereségével végződött.*

Július 16-án Napper Tandy a városi tanácsban 17 határozatot fogadtatott el, amelyek elítélték a Titkos tanácsot, a városatyákat, és a szabad polgárok és a freeholderek[31] gyűlését hívta össze a tőzsdére. A gyűlést *július 20-án* tartották meg *Hamilton Rowan* elnöklete alatt, majd, miután bizottságot neveztek ki ténymegállapítás készítésére, elnapolták *augusztus 3-ra.*

Augusztus 3-án felolvasták ezt a *ténymegállapítást* és bejelentették *James lemondását.*

Sir E. Newenham megvádolta Fitzgibbont, aki *július 24-én a peerek házában* arcátlan beszédet tartott, ebben felolvasta a *Whig klubnak*[15] egy határozatát és megtámadta a klubot, míg *lord Charlemont és lord Moira* a határozat mellé nem álltak. (*A Whig klubot 1789 nyarán alapították Dublinben.*)

A Whig klub augusztus 2-án összeült és jelentést készített Fitzgibbon ellen.

Fitzgibbon annyira népszerűtlen lett, hogy a kereskedőcéh, amely előző télen megszavazta, hogy a kereskedelmi érdekei körül tett szolgálataiért arany dobozban nyújtsanak át neki egy üdvözlő feliratot, 1790 július 13-án ezeket a határozatokat mint „szégyenteljeseket" visszavonta.

A fent említett „ténymegállapításból", 1790 augusztus 3.: (*Elhangzott a dublini polgárok együttes gyűlésén, a királyi tőzsdén.*) A többi között ez állt benne:

„Megerősítjük, hogy az elmúlt 10 vagy 11 évben a dublini polgárok tevékenyen munkálkodtak országuk szabadságán stb. stb.;

megerősítjük, hogy a dublini szabad polgár jogait megtagadták őexcellenciája Westmoreland grófjától stb.;

nem tagadjuk, hogy korábban sokan közülünk *pártfogoltuk a védővámok tervezetét* stb.;

megerősítjük, hogy helyeseltük a korábbi parlament kisebbségének a legutóbbi ülésen tanúsított magatartását..., hogy azoknak az intézkedéseknek nem volt más céljuk, értelmük vagy jelentésük, mint a korrupció: hogy, miként azt egy igen nagy tekintélyű személy" (*Fitzgibbon*) „tudatta a nemzettel, a parlamenti ellenzék szétverése érdekében Townshend márki kormányzása idején nemzetünket a kormány megvásárolta, majd a parlamenti képviselők félmillióért eladták, és ha az ellenzék a jelenlegi kormányzat alatt is fennmarad, nemzetünket újra meg kell vásárolni és el kell adni stb. stb."

* * *

A bírák a Koronától függnek, a hadsereg nem függ a parlamenttől, a törvényhozás a brit legfőbb államügyész lábánál hever, a népet pedig kötelezik a skót és az angol küldöttek törvényei {ez utóbbi két pont 1792-ig}.

C) 1791 októberétől 1795 április elejéig. (Lord Fitzwilliam visszahívása és lord Camdennel való felváltása)

{*1791 októberétől 1795 január 4-ig* (*Fitzwilliam megérkezéséig*) *folytatódott lord Westmoreland kormányzása* (a titkára *Hobart őrnagy*).}

Az időszak francia eseményei: 1793. A yorki hercegnek, akit *Houchard szeptember 8-án* legyőzött, *fel kell adnia Dunkerque ostromát*, a hollandokat és az angolokat visszavetik Flandriába. A *Felső-Rajnánál* visszavetik a szövetségeseket, *december végén* ki kell üríteniök a Wormsig terjedő egész területet. A köztársaságiak *Dél- és Nyugat-Franciaországban* is győznek. *1793 októberében* legyőzik a felkelt Lyont, *1793 decemberében* az angolok által megszállt *Toulont*, a Pireneusokon túlra kergetik a spanyolokat, a saját országukban támadják őket.

1794 május 18-án Moreau és Souham Tourcoing-nél teljes győzelmet aratnak a yorki herceg fölött.

Június 26-án zajlott le a második csata Fleurus mellett (Jourdan). Belgiumot gyorsan meghódítják. Az angol és a holland seregek parancsnokai kénytelenek csak Hollandia fedezésére gondolni.

Októberben és novemberben a hollandok valamennyi határ menti erődjüket elvesztették.

Októberben Jourdan arra kényszerítette az osztrákokat, hogy a Rajna teljes bal partját egészen Mainzig feladják, *október 26-án* pedig bevonult Koblenzbe. A Rajna egész bal partján már csak Mainz és Luxemburg van a szövetségesek kezében.

December 27.: *Pichegru* Hollandiában.

1795. év. 1795 január 20-án Pichegru bevonul Amszterdamba. *Batáviai köztársaság.*

Szeptember: Düsseldorf *Jourdan*, Mannheim *Pichegru* kezére került. Az osztrákok visszavonultak a Majnán túlra. *Clairfait október 29-én* Mainznál legyőzi a francia sereget. Pichegru és Jourdan visszavonulásra kényszerül. *Az év vége felé fegyverszünet. Moreau* lesz a rajnai hadsereg parancsnoka.

1795 elején békeszerződés a Vendée vezetőivel (La Mabillaie-i béke). Pitt *Quiberonnál, 1795 június 27-én* partra teszi az emigráns sereget stb. A sereget Hoche *július 20-án szétveri* stb.

{*1796 februárjában, illetve márciusában* Stofflet-t, Charette-et a haditörvényszék agyonlöveti. *1796 júliusában* Hoche jelenti a direktóriumnak, hogy a polgárháború nyugaton befejeződött.}

1796—1797: Bonaparte Itáliában.

* * *

Az „Egyesült írek" első társaságát Theobald Wolfe Tone alapította *1791 októberében.*

Bevallott (és a *társaságok* zöme által egyedül áhított) céljuk volt *a szövetség katolikusok és protestánsok között, a katolikusok* teljes *emancipációja* (*Belfast* ezt már *1783-ban* javasolta) és *népi képviselet* mindkét felekezethez tartozó *férfiak* számára. (*Tone* és más vezetők *a független köztársaság* mellett szálltak síkra. Ha nincsenek a kormány kegyetlenkedései, a whigek fölébük kerekednek, és a társaságokban *leszavazták* volna őket.)

A belfasti társaság gyűlései nyilvánosak voltak, mint az „Egyesült írek" többi *társaságának* gyűlései is *1794-ig*. Ami a katolikusokat illeti, mind politikai gondolkodás, mind tájékozottság dolgában gyorsan fejlődtek. *Keogh* és a vezető (nem arisztokrata és whig) katolikusok az *„Egyesült írekhez" tartoztak.*

A társaságok konföderációja *Dublinre* is kiterjedt; a vezető polgárok és *számos önkéntes alakulat* támogatta. Fő sajtóorgánuma a *„Northern Star"*

volt, amelynek *első* számát *1792 január 4-én* nyomtatták ki (kiadója *Samuel Neilson* volt); a lap főleg a francia politikával foglalkozott. Az „*Evening Star*" kevéssel ezután jelent meg Dublinben, a „*Press*"[32] azonban csak *1797 szeptember 28-án.*

Visszatérve *Westmoreland* kormányzásához, megjegyezzük, hogy *a katolikus emancipáció* és a *parlamenti reform* volt a két harci jelszó.

Ír alsóház 1792 február 18-án. Katolikus emancipáció.

A kérdés megtárgyalása egy *petíció* benyújtásával kezdődött, amelyben *Antrim grófság protestánsai* a törvényjavaslat mellett szálltak síkra. Grattan valami csekélységet javasolt. (Elvetették.)

Curran: „Corkban a mostani alkirály elutasítani méltóztatott a város katolikusainak fölöttébb mérsékelt és szerény petícióját. A következő lépés az volt, hogy egyenetlenséget teremtsenek maguk a katolikusok soraiban, aztán, hogy mint az angol kormány és protestáns polgártársaik szempontjából félelmetes embereknek fessék le őket... Nemcsak a szenvedéseikről vagy azok enyhítéséről van szó, hanem *az Önök saját érdekeinek a védelméről*... a részleges szabadság nem maradhat fenn sokáig... hárommillió emberünk elidegenítése, megalázkodás és korrupció a negyedik millióban... *az elkerülhetetlen következmény a Nagy-Britanniával való unió lenne.* És ha valaki tudni szeretné, hogy az mit jelentene, megmondom neki: *minden tekintélyes ember emigrálását jelentené Írországból; részvételt* jelentene *a brit adókban, a brit kereskedelemben való részvétel nélkül; az íreknek mint népnek a kihalását* jelentené stb."

A katolikusok érdekében benyújtott petíciókat *felháborodva*, 208 szavazattal *23* ellenében *visszautasították*. Ez a visszautasítás felszította a katolikusok indulatait.

A katolikusok cselekedetei; az „Egyesült írek" és a kormányok a katolikusok helyzetét enyhítő 1793-as törvényjavaslatig

1792 márciusában összeült a *Katolikus bizottság*[15] vagy inkább *konvenció* (ugyanis küldöttek testülete volt), és titkárává *Tone-t* nevezték ki. Az e társaságok útján folyó agitáció igen erőteljessé vált. A francia forradalom ragyogó eredményei és az angliai meg skóciai politikai társaságok megszerveződése segítette őket. Az „Egyesült írek" létszámban növekedtek, a katolikusok bizodalomban, az önkéntes hadtestek pedig hozzáláttak soraik rendezéséhez és a fegyelem megjavításához. A kormány megijedt. „*Decemberben*" (1792-ben) „a katolikusok világgá mennydörögték követeléseiket...

szívvel-lélekkel támogatták őket a dissenterek[33]. *Dumouriez Brabantban volt* – Hollandia a lába előtt hevert." (*Wolfe Tone.*)

1792 december 7. Kormánynyilatkozat minden lázító gyűlés ellen. A nyilatkozatban ez áll: *„az első nemzeti gárdazászlóaljnak* francia öltözékben kellett volna szemlére vonulnia stb". Erre a nyilatkozatra *az „Egyesült írek"* válaszoltak.

1792 december 16. A gyűlésen, amelyen az üzenetet megszavazták, *Rowan* (Dublinből) elnökölt; a nyilatkozatot dr. *Drennan* szövegezte meg. Fő tartalma, amely miatt Rowan és Drennan ellen vádat emeltek:

1. *hadba szólította az önkénteseket*: „Létrejöttötöknek köszönhettük e sziget békéjét és védettségét; gyengülésteknek tudhattuk be visszaesését a tehetetlenség és jelentéktelenség állapotába. 2. Választójogot az egész népnek... a képviseleti rendszer megreformálását. 3. *Általános egyenjogúsítás* és képviseleti törvényhozás – e néhány szóban benne rejlik egész hatalmunk... Ezért kívánjuk *a katolikusok emancipációját mindenfajta korlátozás nélkül*, de a választójognak ezt a szükségszerű megadását továbbra is úgy tekintjük, mint a nemzeti szabadság templomának előcsarnokába vezető kaput... *A katolikusok ügye* alá van rendelve *a mi ügyünknek* és része annak; mert mi, *az »Egyesült írek«*, nem tartozunk egyetlen szektához sem, hanem a társadalomhoz, nem tartozunk egyetlen párthoz sem, hanem az egész néphez... Ha holnapra kivívnánk" (a katolikusok emancipációját), „akkor holnap, akárcsak ma, folytatnánk a küzdelmet azért a reformért, amelyre továbbra is szükség volna, hogy megerősítse mind az ő, mind a mi szabadságjogainkat. 4. Mindkét cél érdekében szükségesnek látszik, hogy a protestáns konvenció összehívásának előkészítésére (amely konvenciónak azután kapcsolatba kell lépnie a Dublinben ülésező Katolikus bizottsággal vagy konvencióval) *ideiglenes konvenciók* üljenek össze... Ha az egyik fél konvenciója nem ül össze hamarosan és nem lép hamarosan kapcsolatba a másik fél konvenciójával, akkor *a közös ügy részérdekekre* fog *széthullani* –, a nép visszaesik a közönybe és tehetetlenségbe, és nagyon valószínű, hogy *holmi helyi felkelések, amelyeket közös ellenségünk rosszindulata szítana fel, rossz hírét keltenék szigetünknek és kockára tennék nyugalmát... Közeledik február 15-e...* Minél előbb tartsák meg a községek gyűléseiket; válassza meg mindegyik község a küldötteit; hadd hirdesse ki ismét *Dungannon* Ulster véleményét... Katona-polgártársak stb." (Ezt a nyilatkozatot egy dublini *vívóiskolában* megtartott gyűlésen hozták nyilvánosságra, ahová elment több önkéntes osztag, oldalfegyverrel, továbbá *Napper Tandy* stb.)

1792 decemberében Rowant feljelentés alapján letartóztatták, majd óvadék ellenében szabadlábra helyezték.

Perbe fogták *a belfasti „Northern Star"-t*, mert *1792 december 15-én* közzétette a *„Belfasti ír jakobinusok"* (így hívták a társaságot) *nyilatkozatát és üzenetét.*

Az „Ír jakobinusok" nyilatkozatában a többi között a következő olvasható:

Nyilatkozat

„1. Határozatba foglaltuk..., hogy ennek a királyságnak" (az ír királyságról van szó) *„nincs nemzeti kormánya*, mivel a nép nagy tömege nincsen képviselve a parlamentben; 3. hogy az ír nép mindaddig nem gyakorolhatja eredményesen a törvényhozást, amíg a választójogot nem terjesztik ki valamennyi állampolgárra; 4. hogy a választójogot nem vívhatjuk ki mindaddig, amíg nem jön létre valamennyi ír őszinte, szilárd és tartós szövetsége, bármelyik hitfelekezet tagjai legyenek is; 5. hogy az a büntetőkódex, amely több mint egy évszázada *az írástudatlan afrikaiaknál is valamivel rosszabb helyzetre* ítélte polgártársainkat, a római katolikusokat, szégyene az országnak, amelyben élünk; 7. hogy e rendkívül kívánatos cél" (a természetes emberi jogok) „elérése érdekében nyomatékosan kérjük az összes felekezetekhez tartozó polgártársainkat Írországban, Angliában és Skóciában, összpontosítsák gondolataikat egy *nemzeti konvenció* létrehozására, hogy összegyűjtsék a nép körében kialakult véleményeket, hogyan érhetnénk el a leghatékonyabban *a gyökeres és teljes parlamenti reformot* –, mert ha ezt a célt nem érjük el, királyságaink örök időkre szerencsétlenek maradnak stb."

Üzenet. A „Belfasti ír jakobinusok" a közvéleménynek

Egyebek között: „Ott, ahol a kormányzás módja nem a világosan kifejezett népakaratból indul ki, ott a nemzetnek nincsen alkotmánya; vajon kell-e mondanunk, hogy így áll a dolog Írországgal? Országunknak csak végrehajtó kormánya van; az ilyen kormányban a legfelsőbb hatóságnak több hatalma van az alattvaló elnyomására, mintsem jogainak megvédésére... *Egy ötmilliós népből"* (ezen az ír nép értendő) *„ténylegesen 90 egyén választja meg azt az alsóházi többséget*, amely ahelyett, hogy a nép hangját képviselné, *az angol érdekeknek* és *annak az arisztokráciának* a befolyása alatt áll, melynek *átkos erőfeszítései* mindenkor arra irányultak, hogy kiszívják ennek a boldogtalan és nyomorult országnak az életerőit... Egyetértéssel és állhatatossággal megszabadítjuk ezt a megosztott országot *a zsarnokság béklyó-*

itól... A megújított képviseleti rendszer kivívása biztosítja majd a szabadságot ebben az országban; ezt csak egy nemzeti konvenció viheti véghez. A római katolikusok már egybegyűltek; kövessék a *protestánsok az ő békés példájukat.*"

1793 február 15-én Dungannonban összeült *az önkéntesek konvenciója*, amely állítólag 1 250 000 embert képviselt; határozatokat hozott az *emancipáció* és a *reform* mellett és *állandó bizottságot* nevezett ki. Ez kétségtelenül elősegítette *a katolikusok helyzetét enyhítő törvényjavaslat elfogadását*, de arra bírta a kormányt, hogy, *miközben kiengesztelte a katolikusokat, döntő csapást mérjen a protestánsokra.*

Ír alsóház. 1793 január 10. Lord Westmoreland megnyitja a parlamentet. Panaszkodott *az Írországban uralkodó elégedetlenségre*, de nem tette szóvá a miniszterek *korruptságát, pazarlását és a néptől idegen politikáját.* Felpanaszolta, hogy Franciaország *betört Hollandiába*, de nem tette szóvá a köztársaság elleni európai összeesküvést. Javasolta, hogy *lazítsák a katolikusok béklyóit*, de *nem beszélt ennek okairól*: a Franciaország elleni angol hadüzenetről, arról, hogy Custine meghódította a Rajnát (1792 október 21-én), *Dumouriez jemappes-i csatájáról* (1792 november 6-án) és arról, hogy annektálta *Belgiumot.* A beszédben az is elhangzott, hogy a *kormány megnövelte a hadsereg létszámát* és *milícia megalakítását* javasolja. Ez utóbbi *csapás volt az önkéntesekre.* Az előterjesztett üzenet a beszéd visszhangja volt, Grattan lényegtelen módosítási indítvánnyal állt elő.

A katolikusok *Wolfe Tone, Keogh, Byrne, Todd Jones és M'Cormick* segítségével határozottságra és szervezettségre tettek szert. A *Katolikus bizottság a kormánnyal tárgyalt*, Franciaország sikerei kárpótolták a katolikusokat *a saját arisztokráciájuk hitványságáért.* Támogatást kaptak az „*Egyesült írek*"-től.

Ellentétben a *Katolikus bizottsággal* és az „*Egyesült írek*"-*kel*, a kormány ösztönözte a protestánsok vakbuzgóságát és a katolikusok megosztását. *A* parlamenten kívül rávette *a dublini városi tanácsot* – amelyből a katolikusok *ki voltak zárva* –, hogy hívja fel a többi ír városi tanácsot az emancipáció elleni fellépésre, s egyben intrikált *a katolikus* – világi és egyházi – *arisztokráciával.* A parlamentben viszont megtalálta a katolikusok kizárását támogató régi párt maradványait.

1793 január 11.: *Curran* felszólalt *Grattan módosítási indítványa* mellett, *amelyet elfogadtak.* „A parlament *népszerűtlenné* vált *az országban*... Hogyan élhette volna túl a parlament hitele annak függetlenségét? ... Soraink több mint a felének nincsen kapcsolata a néppel... A nép elkülönülése az alsóháztól abból fakad, hogy a népnek nincs képviselete. Az egység helyreállításához pedig... *az alsóház radikális reformjára van szükség.* Nél-

külük" (a katolikusok nélkül) „nem lehet megmenteni az országot. *Ne korlátozzátok a katolikusok emancipációját... Egy gyűlölt kormány, egy népszerűtlen parlament, egy elégedetlen nép... A katolikus petíciót*" (*1792*) „*az ír kormány befolyására visszautasították.*"

1793 január elején Curran sikertelenül szembehelyezkedik a legfőbb államügyész indítványával, hogy tartóztassák le M'Donnelt, a „*Hibernian Journal*"[34] kiadóját, amiért olyan értelmű cikket tett közzé, hogy az alsóház nem szabad és független.

1793 január 14-én (olyan meggyőzőek voltak a francia győzelmek) Grattan *elérte, hogy a parlamenti képviselet kérdésében a teljes Ház bizottsággá nyilvánította magát*[35], és határozati javaslatot terjesztett elő, amely egyebek között kimondta, hogy *a 300 tag közül csak 84-et* választanak a grófságok, a nagy- és kisvárosok kerületei, valamint az egyetem, a többi *216-ot* a mezővárosok és nemesi birtokok választják. Befejezésül: „*Határozatba foglaltuk: a nép parlamenti képviseletének helyzete javításra szorul.*"

Curran támogatta. A következőket mondta: „*A katolikusok kérdésének meg kell előznie a reformot.* Először meg kell határozni helyüket az államban... *Írország érzi, hogy egy azonnali reform nélkül oda a szabadsága.*"

Az indítványt elvetették – a szavazatok aránya 71: 153.

Az ellenzék azonban *már felmentést adott* a minisztereknek *a republikánus önkéntesek elleni heves támadásaikért: jóváhagyta a milíciára és a puskaporra vonatkozó törvényjavaslatokat*, ezért a határozati javaslatok ellenállásba ütköztek.

1793 március 11-én egy újabb *kormányproklamáció* jelent meg, amely betiltotta *a katonai egyesületeket*, a katonai kiképzést és *az önkéntesek* egész *gépezetét, anélkül, hogy megnevezte volna őket.*

1793 április: Elfogadták *a katolikusok helyzetét enyhítő törvényjavaslatot*, amely *választójogot* adott a katolikusoknak, bebocsátotta őket az ügyvédi testületbe és az egyetemre, és megadott nekik *minden tulajdonjogot*; ezzel szemben *kizárta őket a parlamentből, az állami hivatalokból* és egyáltalában mindazokról a helyekről, amelyeket aztán *az 1829-es törvényjavaslat engedélyezett*[36]. Az 1793-as törvényjavaslatot *10 nappal azután* nyújtották be, hogy Anglia hadat üzent Franciaországnak[37].

Ugyanaz a parlament, amely elfogadta *a katolikusok helyzetét enyhítő törvényjavaslatot*, elfogadta *az idegenekre vonatkozó törvényt*, továbbá *törvényeket a külföldről való katonai levelezésről, a puskaporról és a gyülekezésről* – valójában *a kényszertörvények egész kódexét*, és egy *titkos bizottságot* is létesített. *20 000 reguláris katonát* és *16 000 főnyi milíciát kapott.*

A gyülekezésre vonatkozó törvényjavaslat: „*Olyan törvény ez* – mondja

Curran –, *amely nem korlátozza, hanem elősegíti a lázadást.*" A törvény kimondja, hogy egyetlen embercsoport sem hatalmazhat fel valamely kisebb embercsoportot arra, hogy a nevében cselekedjék, gondolkodjék vagy kérvényeket nyújtson be. Ez a törvényjavaslat lényegében annak a megakadályozására szolgált, hogy népi gyűlések petíciókat nyújtsanak be a sérelmek ellen. A gyülekezési törvény értelmében *súlyos vétségnek* minősül, ha a lakosság bármely része azzal a céllal *gyülekezik*, hogy kiválasszon személyeket, akik az ő nevében cselekszenek oly módon, hogy petíciókat vagy másfajta képviseleti beadványokat szerkesztenek azért, hogy valamilyen változást idézzenek elő abban, amit törvény megalapozott. E törvénnyel véget akartak vetni azoknak a már megalakult vagy 1793 folyamán megalakuló társaságoknak, amelyeknek célja *a parlamenti reform* kivívása volt. (*Cobbett.*)[38]

Az ilyen módon felvértezett kormány megkezdte vádemelési és zaklatási hadjáratát és időről időre elérte új törvények megszavazását, az 1795-ös fegyverszünet után pedig a felkelésig és az unióig élezte a viszályt.

1794. Az agitáció folytatódott. (Bűnvádi eljárások a kormány részéről az önkéntesek, az „Egyesült írek" stb. ellen.) *Az „Egyesült írek" társasága* átalakult *titkos és titkosan szervezett társasággá.* A katolikusok még mindig folytatták erőfeszítéseiket; a franciák győztek; kormányuk, amelyet felelkesítettek *a „Belfasti ír jakobinusok" határozatai* és némely ír hazafi indítványai, a fejébe vette, hogy segíti az elégedetlen íreket a különválás kivívásában. Ügynöknek odaküldték *Jackson tisztelendőt*, aki kapcsolatba lépett Tone-nal. Elárulták, majd, miután letartóztatták, árulás vádjával bíróság elé állították és felakasztották.

1794 január 29-én Curran védelmébe vette *Rowant*: „Manapság azonban, ha valamilyen csoportos gyűlést tartanak, azt elítélik; ha egy kiadó közzéteszi a gyűlés határozatait, megbüntetik; és, meg kell hagyni, mindkét esetben jogosan járnak el, hiszen nemrégen így történt. Ha az emberek azt mondják, ne legyen csődület, alakítsunk inkább küldöttséget, nem tehetik meg . . . a legutóbbi ülésszakon hozott törvény nyilvánította először bűnnek az ilyen gyűléseket."

A besúgórendszer teljes virágjában áll.

1795 január 4–1795 március vége. Lord Fitzwilliam

1795 január 4-én lord Fitzwilliamet (whig), aki szembehelyezkedett Pittel, ez utóbbi Írországba küldte azzal a megbízatással, hogy *vigye keresztül a katolikusok emancipációját* (és *a reformra vonatkozó törvényjavaslatot*) és

pacifikálja Írországot. A nyilvánvaló okok: *az „Egyesült írek" és a francia seregek gyors sikerei*; a franciák a Pireneusok mögé kergették a spanyolokat, a Rajnán túlra az osztrákokat, szétverték a yorki herceg seregét és 1794–1795 telén felkészültek Hollandia megszállására. De a nyilvánosságra hozott iratokból (*Fitzwilliam és lord Carlisle levelezéséből*) kiviláglik, hogy Pitt (lehetséges, hogy ez a gondolata csak később támadt, amikor felülkerekedett a király és Beresford befolyása) eszközül választotta őt arra, hogy nyugtalanságot keltsen az írek körében, feltüzelje és aztán lázadásba kergesse őket.

Fitzwilliam az egyik legelnézőbb írországi landlord, és igen népszerű volt. Pitt azt akarta, hogy felfokozzák a katolikusok reményeit, majd Fitzwilliam hirtelen visszahívásával kergessék őket olyan zavargásokba, amelyek ellen a protestánsok Anglia karjaiban keresnének védelmet, miközben a borzalmakat súlyosbítanák a pártok, a royalisták és a republikánusok közötti kölcsönös konfliktusok.

Pitt korlátlan hatalommal küldte Írországba Fitzwilliamet.

Fitzwilliam megérkezésének napján Írország-szerte kihirdették a békét. Azon a napon, amikor elhagyta, az ország felkelésre készülődött.

Ír alsóház. 1795 január 22.: Fitzwilliam megnyerő beszéddel nyitja meg az ülést. Grattan szolgai hízelkedésben* túltett a minisztereken (az *üzenetet* illetően). *A katolikusok emancipációjára vonatkozó törvényjavaslatot* első olvasásban előterjesztették, de aztán *tetemes hitelekről szavaztak*, megszavaztak egy 2 millió £ összegű kölcsönt, s *franciaellenes őrület* kerített hatalmába egyes osztályokat. Fitzwilliamet visszahívták.

III.

B) Lord Camden kormányzása. 1795 április–1798 július vége

Camden megérkezését csaknem lázadásszerű zavargások kísérték. A Beresford családot megtámadták, *Clare-t* (lordkancellár, azaz Fitzgibbon) csaknem megölték a hintójában.

Camden *legfőbb titkárát, Pelham urat* (*Chichester grófját*) később az unokaöccse, Stewart (*lord Castlereagh*) váltotta fel.

Camden *rendkívül népszerűvé* vált *azon fegyveres társulások* körében,

* *Davis kommentárjaiban*: lojalitásban – *Szerk.*

Marx „Írország története"
c. kéziratának egy oldala

amelyek *yeomanek*[17] néven létesültek Írországban. Őt tekintették az intézmény védnökének.

Ír alsóház, 1795 május 4.: A katolikusok emancipációjára vonatkozó törvényjavaslat második olvasása. 155 szavazattal 84 ellenében elvetették.

Fitzwilliam visszahívása a szeparatista párt diadalát jelentette. Most az ír köztársaság lett az „Egyesült írek" egyetlen célja. *Down, Antrim és Tyrone* presbiteriánusainak zöme csatlakozott, s ugyanezt tette számos *leinsteri* protestáns és katolikus. Ebben az időben az *északi katolikusok defenderek vagy ribbonisták*[39] voltak. Mindkét fél felkészült a legrosszabbra.

Elfogadtak egy *felkelés elleni törvényjavaslatot*, amely szerint halálbüntetéssel kell sújtani mindenkit, aki esküvel pecsételi meg belépését valamely társaságba; egy másik törvényjavaslat felhatalmazta az alkirályt, hogy *grófságokban ostromállapotot hirdessen ki*, amely esetben senki sem hagyhatta el az otthonát éjszaka, *a hatóságok* viszont *felhatalmazást* kaptak arra, hogy *betörjenek házakba és haditengerészeti kényszermunkára hurcolják el mindazokat, akiket gyanúsítanak*. Gyors egymásutánban követték egymást egyéb *törvényjavaslatok: az egyik felmentette a felelősség alól azokat a hivatalos személyeket, akik törvénysértést követtek el*, egy másik *felhatalmazta* az alkirályt, hogy *megtagadja letartóztatottak óvadék ellenében való szabadlábra helyezését*; törvényjavaslatot fogadtak el, amely *engedélyezte idegen (német) csapatok behozását az országba*, és egy másikat a *yeoman alakulatok felállításáról.*

A *yeoman* alakulatok *tory dzsentrikből* és *ezektől függő*, fegyelmezetlen és becstelen emberekből, *törvényesített banditákból* álltak. Nem akadt olyan gaztett, amelyet el ne követtek volna. Korbácsolás, a fej beszurkozása, kikötés vagy akasztás, elhurcolás haditengerészeti kényszermunkára – aszerint, hogy a tiszteknek mire volt idejük vagy lehetőségük.

1795. A Jackson tisztelendőnél talált iratok között volt *Tone „Írországi helyzetkép"*-e.

„Írországban *az államegyház papjai* az egyházi állásokra vonatkozó kizárólagos utódajánlási jogon kívül megkaparintották az ország minden bevételét és minden magas állást, valamint a földbirtoknak igen nagy részét. Ezek arisztokraták, akik szemben állnak mindenfajta változással és esküdt ellenségei a francia forradalomnak. *A dissenterek*[33] *republikánusok. A katolikusok* – a nép zöme – a legmélyebb tudatlanságban élnek; készek bárminemű változásra, mert nincs olyan változás, amely ronthatna helyzetükön. Elmondhatjuk, hogy az egész ír parasztság, amely a legelnyomottabb és legnyomorultabb Európában, katolikus. Ebben a két évben valamelyes tájékozottságra tettek szert; . . . különböző felkelések . . . merész, rettenthe-

tetlen emberfajta, akikből kitűnő katonák válnak. *A defenderek* olyan helyzetben vannak, hogy mindössze egyetlen mód maradt érzelmeik nyilvánítására, s *az a háború*. A parlament, a vádesküdtszék stb. döntései mind arisztokratáktól erednek, akiknek érdekei ellentétesek a nép érdekeivel."

A defenderek (északon). *A Lordok háza 1793-as bizottságának* leírása szerint „szegény, tudatlan munkásemberek, hívei a katolikusok ügyének, a füstpénztől, a tizedtől, a helyi adóktól való mentesülésnek, a bérleti díjak csökkentésének. Először *Louth* grófságban jelentek meg 1793 áprilisában, némelyüknek volt fegyvere, többnyire éjszaka gyülekeztek, benyomultak a protestánsok házaiba és elvették fegyvereiket. Mozgalmuk hamarosan átterjedt *Meath, Cavan és Monaghan* grófságokra, valamint a szomszédos vidékekre. A Titkos bizottság megpróbálta kapcsolatba hozni őket *a katolikus nemesekkel* és *a koronavádlók* igyekeztek összefüggést kimutatni köztük és az *„Egyesült írek" társasága*, valamint a francia arany között. *A droghedai vándor- és esküdtbíróság 1794 tavaszi – április 23-i – ülésén a droghedai defendereket felmentették. A dublini defenderek ügyét 1795 december 22-én tárgyalták*; a velük kapcsolatban álló *James Weldont* felakasztották.

Alsóház, 1796 február 3. Törvényjavaslat a felelősség alól való felmentésre.

1796 február 25. A felkelés elleni törvényjavaslat (a hatóságok felhatalmazása arra, hogy önkényesen a haditengerészetnél való kényszermunkára hurcoljanak embereket).

Curran: „Ez a törvényjavaslat *a gazdagokért* és *a szegények ellen* van. Miféle törvényjavaslat az, amely a hatóságok tetszésére bízza a szegény ember szabadságát, akinek nyilvánvalóan nincsenek egyéb eszközei a megélhetésre, mint a munka? Írországban, ahol a szegénység általános, *bűnné* teszi *a szegénységet*." „Ezért hát féljenek az írországi gazdagok, amikor törvényt vezetnek be a szegénység ellen, nehogy a szegények ellentörvényt vezessenek be a gazdagok ellen." „Az urak okoskodásukkal azt bizonygatták, hogy azt, akit e törvény értelmében haditengerészeti kényszermunkára küldenének, csupán tisztes elvonultságba menesztenék, ahol dicsőséget szerezhetne magának azzal, hogy harcol a hazájáért, melyből a szegénysége űzte ki."

Ír alsóház, 1796 október 13. A francia háború. Camden nyitotta meg az ülést: *álljatok ellen az inváziónak!* (*Hoche serege éppen akkor gyülekezett Brestnél*; *Wolfe Tone, Grouchy* és ennek az expedíciónak egy része *december 22-én elérte a Bantry-öblöt és nem is vonult el onnan 28-ig.*[40]) Camden „a népi indulatot és a népi vélekedést" is elítélte.

Curran: „A kormány *bátorít* a katolikusok jó hírét célba vevő minden

támadást és *az életük ellen irányuló leggonoszabb és teljesen alaptalan bűnvádi eljárásokat.*" „Tekintsék meg azt a színjátékot, amely két éve tárul a szemünk elé az egyik grófságunkban: rablás, erőszak, gyilkosságok, kiirtás" (a katolikusoké). „Egy ellenséges és kérlelhetetlen kormány alatt a törvény nem nyújthat védelmet nekik."

Ponsonby módosítási indítványa 149 szavazattal 12 ellenében megbukott. Ezután a főállamügyész engedélyt kért egy hasonló törvényjavaslat benyújtására, mint amilyeneket ilyen alkalmakkor Angliában életbe léptettek: hatalmazzák fel az alkirályt, hogy *tartóztasson le és tartson őrizetben mindenkit, akit hazaáruló üzelmekkel gyanúsítanak. Az engedélyt megadták, a törvényjavaslatot azonnal bemutatták, átment az első és a második olvasáson, majd másnapra bizottság elé utalták.*

1796 október 14. A Habeas Corpus törvény[23] *felfüggesztése.* Az erre vonatkozó törvényjavaslat benyújtásának engedélyezése, az első és második olvasás stb. – mindez lezajlott néhány perc alatt, valamivel éjfél után.

1796 október 17. Elvetették *a katolikusok emancipációjára vonatkozó törvényjavaslatot.*

1797 január 6. Hoche expedíciója. Pelham titkár felolvasta az alkirály üzenetét, amely telve volt angol szócsépléssel Franciaországra és különösen Hoche expedíciójára vonatkozóan.

Curran: „Önök egy shillinggel már megterhelték koldus parasztjaik lábbelijét; még egy shillinget ki akarnak vetni rájuk? Mennyi az ő vagyonuk? *Napi hét penny.*"

1797 február 24. Belső védelem. Sir Laurence Parsons felhívást terjesztett elő a belföldi hadsereg, elsősorban *a yeoman gyalogság* létszámának növelésére. Grattan támogatta a felhívást, a miniszterek ellenezték. Egyik párt sem látta előre, hogy a *klubokban helyet foglaló hazafiak a pénzbeli megvesztegetés, a kényszerítő fegyelem* és *a hadseregbeli szellem* hatására *a nép ostorává*, hazájuk és esküjük árulóivá válnak majd.

Curran: „Ez idő szerint *a börtönök zsúfoltak... a jogorvoslás követelését árulásnak* minősítik."

1796 március végétől kezdve Írországban egész grófságokat proklamáltak [proclaimed] (kihirdették bennük az ostromállapotot).

Alsóház, 1797 március 18.: *Ulster lefegyverzése.* Lord Camden üzenete. (*Pelham* továbbra is titkár.) A lakosság, valamint a hatóságok lefegyverzésével a gyáva, aljas és kegyetlen *Lake tábornokot* bízták meg.

Lake proklamációja. Belfast, 1797 március 13.

1797 március 19. Grattan: „Az alkirály egy egész írországi tartományt hazaárulással vádol." Grattan módosítási indítványt nyújt be.

1797 március 20. A módosítást 127 szavazattal 16 ellenében elvetették. *Curran*: „Az Észak mélységesen elégedetlen. Mivel? Az Önök saját törvényeivel, az Önök gyülekezési törvényével, a puskaportörvénnyel, a lázadási törvénnyel. Az első megtagadja a szenvedőktől természetes jogukat arra, hogy kérelemmel vagy panasszal éljenek; a második megtagadja tőlük... az önvédelem lehetőségét..., a harmadik pedig az esküdtbíróság védelmét a hatalom merényleteivel szemben."

1797 május 15. Curran utolsó beszéde az alsóházban, kivonul belőle, akárcsak Grattan; az ellenzék nem vett részt többé az üléseken, s a Ház *1797 július 3-án* elnapolta magát; *Castlereagh volt a legfőbb titkár.*

Láttuk, hogyan került *egyre csökkenő* kisebbségbe az a párt, amely bátran küzdött Írország parlamenti szervezetének fenntartásáért, Hatalma napról napra fogyatkozott. A nép *az „Egyesült írek" végrehajtó bizottságában, Franciaországban, a fegyverekben, a forradalomban* bizakodott. A kormány *konokul megtagadta a reformot és a katolikusok emancipációját*, továbbra is fenntartotta az alkotmány felfüggesztését és szüntelenül fokozta törvényeinek despotizmusát, közigazgatásának romlottságát és katonaságának erőszakosságát – a megfélemlítésben bízott. *Ilyen körülmények között az ellenzék úgy döntött, hogy feladja a harcot.*

A kormány és az „Egyesült írek" most szemtől szembe kerültek egymással. A kormány az *„Egyesült írek" körében elhelyezett spionokkal* (mint Maguane és mások), a *„tanúságtétel zászlóaljával" (Bird, Newell, O'Brien stb.), beszállásolásokkal*, perbefogással, a protekciós rendszer alkalmazásával és hamis vádakkal erősítette meg a saját pozícióját.

1797 október 14-én felakasztották Orrt, mert (állítólag) egy közkatonát *felesketett az „Egyesült írekre"*. Az eskü tartalma: először, a testvériség érzésének előmozdítása az emberek között, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül; másodszor, munkálkodás a parlamenti reform kivívása érdekében; harmadszor, titoktartási kötelezettség, amellyel akkor egészítették ki az esküt, amikor a gyülekezésre vonatkozó törvény bűntettnek nyilvánította bármilyen társadalmi küldöttségnek e célból való összejövetelét. A lázadási törvény az ilyen eskü vételét főbenjáró bűnnek minősíti.

Az 1791-es *„Egyesült ír társaság"* 1791-ben a katolikusok emancipációjának és a parlamenti reformnak a kivívására alakult meg. 1792–1793-ban a társaság nőtt, megőrizve eredeti céljait. *1794-ben* elterjedtek köztük Tone és Neilson nézetei, akik mindketten a független köztársaságot akarták; de a hivatalos célok akkor sem változtak, amikor *1795 május 10-re* befejeződött az ulsteri szervezet megalakulása. Fitzwilliam visszahívása, a katolikusok ebből következő csalódottsága, a halmozódó rendkívüli törvények,

a Franciaországgal való szövetség kilátásai, és a viszály természetes menete gyors ütemben elterjesztették a társaság befolyását, és megváltoztatták egész jellegét. A társaság *esküjét* határozottabbá és kevésbé alkotmányossá alakították át. *1796 őszén a társaságból Ulsterben katonai szervezetet formáltak.* Körülbelül *1797 közepén* ez a rendszer átterjedt Leinsterre. A végrehajtó bizottság még *1796 májusában* lord Edward Fitzgerald útján *hivatalosan* kapcsolatba lépett Franciaországgal. Csak *1798 február 19-én* hoztak határozatot arról, „hogy semmi, ami a parlamentben történik, nem térítheti el őket céljuktól".

1796–1797 telén a franciák bejövetelét érvként hozták fel az azonnali felkelés mellett; de ez a nézet nem érvényesült. *1797 májusában* a milícia a monaghani milícia négy katonájának kivégzését elrendelő parancsot elégséges indoknak tekintette az akcióra, de a végrehajtó bizottság nem így gondolkodott. *1797 nyarán* a milícia ezredeinek küldöttsége *a* [dublini] *vár elfoglalását* javasolta. Az északi vezetők a felkelés mellett voltak, akárcsak lord Edward, mégsem történt semmi. *1798 elején a nép, amelyet beszállásolások, megkorbácsolás, felperzselés és deportálás sújtott,* megint sürgette a felkelést. Lord Edward hajlott erre. Emmet amellett volt, hogy várjanak a franciákra, és így álltak a dolgok, amikor, hála lord Edward gyengeségének, tanácskozásaikra besurrant *Reynolds,* a *Kilkee-ből* való alamuszi áruló. *Arthur O'Connort* letartóztatták Maidstone-ban, amikor éppen hajóra akart szállni, hogy Franciaországba menjen; *március 12-én* Dublinben, *Oliver Bond* raktárában, letartóztattak néhány leinsteri küldöttet, köztük *Oliver Bondot, McCannt* stb., akik tanácskozásra jöttek össze. *McNevint, Thomas Emmetet* és *Sampsont* néhány napig még szabadon hagyták. *Elfogatási parancsot adtak ki lord Edward ellen*; megszökött és elrejtőzött. *Új vezetőség* alakult, egyik tagja John Sheares. *Május 19-én,* pontosan négy nappal azelőtt, hogy a felkelés kirobbant, lecsaptak *lord Fitzgeraldra* és *21-én* a két *Shearesre**. A felkelés tehát akkor kezdődött, amikor kitervelői már nem vezethették, és arra sem volt idő, hogy valaki a helyükre álljon.

1798 május 23-án indult meg a felkelés; *július 17-én* lord Castlereagh bejelentette annak *végleges leverését.*

A felkelés előtt, 1798 februárjában és márciusában hazaárulási perek zajlottak le.

A felkelőket a harc során nem úgy kezelték, mint katonákat, hanem felakasztották őket. A lojalisták felégettek minden kunyhót és megkínoztak

* Henry és John. – *Szerk.*

minden parasztot. Kihirdették a statáriumot és a bíróságokat bezárták. Egyik fél sem irgalmazott a másiknak. *Határozatok vagyontól és polgári jogoktól való megfosztásra* [bills of attainder] és mindennemű törvénytelen ítélet. A részrehajló emberekből összeválogatott esküdtszékek mindössze regisztrálták a jogi álláspontot, amelyet a bírák adtak meg nekik.

1798 július 25.: a politikai foglyok tárgyalása a kormánnyal. A miniszterek nevében Cooke úr garantálta az életüket, nekik viszont adatokat kellett szolgáltatniok az „Egyesült írek" dolgairól, amennyire ezt meghatározott személyek belekeverése nélkül tehették. Byrne-t ennek ellenére felakasztották. A végleges megállapodást *július 29-én* kötötték meg a [dublini] várban „a börtönök képviselőivel". A kormány megszegte a megállapodást. Nemcsak a sajtójában, hanem amnesztiatörvényében is úgy írta le az „Egyesült írek" vezetőit, mint akik bűnösnek vallják magukat és bocsánatért esedeznek, holott sem az egyiket, sem a másikat nem tették. Ahelyett, hogy megengedte volna a foglyoknak, hogy külföldre menjenek, egy évig ottani börtönökben tartotta, majd a György-erődbe vetette őket, ahonnan nem is szabadultak ki az amiens-i békéig[5], 1802-ig.

Wexford népe a felkelés kezdetétől számított 12 napon belül megtisztította grófságát, kivéve *Rosst és Duncannont*, amely helységek nem voltak képesek ellenállni a szakértelemmel folytatott támadásnak. Hasonló sikereket ért el a felkelés *Kildare-ben*.

Antrim és Down csak két hét múlva kelt fel; hasonló melléfogások és egy rövidebb harc után a presbiteriánusokat innen kiszorították.

A wexfordiak elhúzták a háborút, részben a külföldi segítségbe vetett halvány remény miatt, de még inkább kétségbeesésből, mert nem bízhattak üldözőik tisztességében; sokan e hős férfiak közül meghaltak *Meath síkságain*, amikor igyekeztek elhatolni Ulsterig.

Miután a katona elvégezte *a maga dolgát* és még a *gyilkos-* és *brigantimunkát* is, eljött a legfőbb államügyész ideje. Hadbíróságok felakasztották azokat, akiket csatában fogtak el, és polgári bíróságok lemészárolták a bebörtönzötteket. Teljesen *megmagyarázhatatlan módon a felkelők mindezt nem torolták meg*. Ők egyébként kímélték a nőket, a lojalisták nem.

Ezekhez az ügyekhez *német és angol csapatokat* is felhasználtak.

Pitt terve a felkelés kierőszakolására és kiváltására

1784. Pitt a kereskedelmi tarifa ürügyén intéz támadást a függetlenség ellen.

1789. A régenshercegre vonatkozó kérdés kapcsán elhatározza az ír törvényhozó gyűlés megsemmisítését.

1798. A lázadást arra használja fel, hogy az embereket az esztelenségig megfélemlítse.

1798–1799 és 1589–1599. Érdemes itt elgondolkodni azon, hogy *a beszállásolásokat* és *a rögtönítélő bíráskodást, az összes helyi bíróságok működésének felfüggesztését, a kínvallatás tetszés szerinti* alkalmazását a gyanúsítottakkal szemben, a hidegvérrel történő kivégzéseket és azokat a különféle rendszabályokat, amelyeket *Mountjoy* és *Carew* meg Erzsébet más hivatalnokai Írországban a királynő felhatalmazása alapján *1598–1599-ben* gyakoroltak, 1798–1799-ben, 200 évvel azután, hogy Erzsébet miniszterei bevezették őket, ismét célirányosnak ítélték és ismét erőteljesen hozzájuk folyamodtak.

A kormány tudott az „Egyesült írek" társaságainak létezéséről.

Bár a hivatalos okmányokból kitűnt, hogy a kormánynak átfogó és pontos adatai voltak *az „Egyesült írek" társaságairól*, és hogy a brit kabinet pontosan tudta, kik a társaságok vezetői és főemberei, a kormány semmit sem tett, hogy *megállítsa* a népet, hanem mindent megtett, hogy *túlzásokba kergesse.*

Camden kormányzása idején:

Carhampton gróf, írországi főparancsnok juttatta elsőként kifejezésre, hogy elégedetlen *Pitt megmagyarázhatatlan eljárásával.* Jóllehet a statáriumot még nem hirdették ki, Carhampton megparancsolta a csapatoknak, hogy avatkozzanak be mindenütt, ahol lázadó megmozdulások tapasztalhatók. Camden ezt megtiltotta. Carhampton úgy találta, hogy az „Egyesült írek" nap mint nap bomlasztják a dublini helyőrségi csapatokat: ezért kivonta őket a városból és egy-egy különálló északi és déli tábort alakított ki a fővárostól néhány mérföldnyire. Ezt az intézkedést szintén elutasította az alkirály, akinek Carhampton megtagadta az engedelmességet. Végül elérték, hogy a király saját kezűleg aláírt parancsban utasítsa Carhamptont a táborok felszámolására és a helyőrség visszavitelére; Carhampton engedelmeskedett és dublini laktanyákba meneteltette csapatait. Ezután lemondott parancsnoki tisztjéről és *nyilvánosan kijelentette*, hogy a miniszternek valamiféle álnok és csalárd terve érvényesül, mert az ír kormány, ahelyett, hogy elfojtaná a lázadást, szemmel láthatóan annak ösztönzésére hajlik. Pitt úr arra számított,

hogy az ír kormány majd ügyes lesz és idő előtt kiváltja a robbanást. Ekkor parancsot adtak a *beszállásolásra,*

{*A beszállásolás* a parasztság zsarnoki uraivá tette a tiszteket és a katonákat; zsarnokoskodtak a paraszt háza, élelme, vagyona és alkalomadtán *családja* fölött. Írország legkedvezőbb adottságú helységeinek némelyikében ehhez az intézkedéshez, a velejáró összes borzalmakkal együtt, már a felkelés előtt, s annak kiváltása érdekében folyamodtak.}

hogy felingereljék az ír lakosságot; a vallomások kikényszerítésének ürügyén alkalmazták *a lassú kínvallatást*; felpiszkálták és őrületbe hajtották az embereket.

Abercromby tábornoknak, aki ezután átvette a főparancsnokságot, *nem engedélyezték, hogy véget vessen ezeknek a szörnyűségeknek,* ezért megundorodva lemondott. {*Abercromby* tábornok hadparancsaiban megállapította, hogy a parancsnoksága alatt álló hadsereg fegyelmezetlenségénél fogva hamarosan félelmetesebb lesz barátai, mintsem ellenségei számára, és hogy ő sem nem támogatja, sem nem engedélyezi *a beszállásolásokat.*}

Írországot ezekkel az eszközökkel az anarchia állapotába taszították; olyan bűnök és kegyetlenségek színterévé vált, amilyeneket egyetlen nemzetnek sem kellett soha elviselnie. A nép nem volt képes tovább tűrni kínjait. Pitt elérte a célját — *kirobbantották a felkelést.*

Az „Egyesült írek" és Pitt.
(Lengyelország és Poroszország)[41]

1795-ig az „*Egyesült írek*" protestánsok voltak, a nép kisebb részéhez tartoztak. Sokakat közülük Pitt rászedett. Ugyanebben az időben (1793-ban és a rákövetkező években) Berlinből küldötteket menesztettek Lengyelországba, hogy alakítsanak ott jakobinus klubokat, amelyek ürügyül szolgálhatnak újabb seregek odaküldésére.

Túlzásokba hajszolják a népet. Castlereagh dicsekszik

Az ír népnek kínzásokat, sértéseket szántak, bele akarták hajszolni egy igazi felkelésbe. Lord Fitzwilliam visszahívása döbbenetet és rémületet váltott ki az országban. Ezt követte, fokozva a nyugtalanságot és az elkeseredettséget *a Habeas Corpus törvény*[23] *hatályának felfüggesztésére irányuló törvényjavaslat, a fegyverek felkutatására vonatkozó törvény, és egy törvényjavaslat olyan személyek deportálására, akiket napnyugta és napkelte között nem találnak otthon*; ezenkívül *sokakat agyonlőttek,* mert, amikor megállásra

szólították fel őket, rémületükben menekülni próbáltak; *az elfogottakat* Poroszországba szállították. Ensor néhányukkal találkozott Berlinben; a törvény felmentette a felelősség alól e csodálatos tettek elkövetőit. Aztán felállították a yeomanek csapatait: ezek szörnyű gaztetteket vittek véghez, különösen Északon; fényes nappal házakat gyújtottak fel tisztjeik parancsára, akik egyben a helyi hatóságok voltak. A milícia versengett a yeomanekkel. Azt mondják, az észak-corki milícia néhány bérgyilkosa találta fel a *szuroksapkát*. Még kegyetlenebb volt *a dublini egység*. A Marlborough utcai lovaglóiskola kitűnt a protestantizmus iránti lojalitásával; ott *ostor és háromlábú állvány segítségével folyt a kínvallatás*. Nem ritkán gyorsított eljárás után, a helyszínen végezték ki a foglyokat, hogy előkészítsék az íreket az unióra; a brit kormány által félrevezetett, ingerelt és feldühített, meggyötört, agyonkínzott írek csoportjai őrjöngő kétségbeesésükben olyan fegyvert ragadtak, amilyent tudtak, és szembeszálltak az ellenséggel. *Ezt nevezték lázadásnak, és Castlereagh azzal dicsekedett, hogy kirobbantotta az összeesküvést. Ő helyezte el ezt az aknát, és ő is gyújtotta meg.*

Pitt a brit parlamentben védelmezi az uniót,
hogy elejét vegye a rend helyreállítására
irányuló intézkedéseknek.
Castlereagh 1797-ben az ír parlamentben

Castlereagh éppúgy reformer volt Írországban, ahogyan Pitt Angliában, mielőtt hivatali tisztsége *robbantásra* nem késztette. *1792-ben* az ír parlamenti reform mellett nyilatkozott, hasonlóképpen *1793-ban* állást foglalt Grattannek a parlamenti reformra vonatkozó indítványa mellett. Amikor az ír kormányt átalakították és Camden követte lord Fitzwilliamet, a személyi változásokkal együtt Castlereagh-nek a reformokra vonatkozó nézete is átalakult. *1797-ben* ez a kígyó, ez az álnok vipera újabb fegyverténytt vitt véghez: *állást foglalt a megfelelő időben, bölcsen és jól átgondolt reformterv mellett*. Pedig *akkorra már csaknem teljesen elkészült az unióra és országa parlamentjének megsemmisítésére vonatkozó tervvel.*

Pitt a brit parlamentben

A *terroruralom* (*Pitt* mennydörgő szavakat hallatott a franciaországi ellen) előkészítette az uniót. Pitt, miközben arról beszélt, milyen hallatlanul bűnös dolog megzavarni a kiváltságokon alapuló rendet és a régi szokásokat, e szószátyár politikai szemérmeteskedés leple alatt éveken keresztül latol-

gatta, hogyan lehetne *tönkretenni és megsemmisíteni Írország alkotmányának alapjait.* S miközben e fondorlata befejezéséhez közeledett, dagályos szónoklatokban *védelmezte az ír parlament függetlenségét.* 1795-ben, a lord Fitzwilliam visszahívásával kapcsolatos vitában, „rosszallását fejezte ki e vita *mint az ír parlament függetlenségének nyilvánvaló megsértése miatt*". Két évvel később, *1797-ben,* amikor Fox azt indítványozta, hogy intézzenek feliratot Őfelségéhez az Írország lecsöndesítésére igénybe vehető legalkalmasabb eszközök kérdésében, ugyanez a *W. Pitt* óvást emelt „a brit parlamentnek Írország ügyeibe való alkotmányellenes, illetlen, és, mint tartani lehet tőle, veszélyes beavatkozásától". Ez az aljas szélhámos kifogásolt minden eszközt, amely Írország jólétére vezethetett volna, mert az ország kínszenvedését és zűrzavarát szándékozott felhasználni arra, hogy létrejöjjön Nagy-Britanniával az unió révén való egyesülése.

Lord Cornwallis kormányzása.
(1798 augusztus és utána.)
Castlereagh a legfőbb titkár.
Trükk az unió körül

Ezután következett *lord Cornwallis,* az az ember, akit az amerikaiak függetlenségi háborújuk idején elpáholtak. Mint India kormányzója további képesítést szerzett egy nemzet jogainak szétrombolására. (Ott felvette a Kelet-indiai Társaságba Tippu Szahibot.) *Cornwallis volt a közvetítő Pitt és* az általában *lord Castlereagh-nek* nevezett *Robert Stewart között.*

Indiában Cornwallis legyőzte ugyan *Tippu Szahibot,* de olyan békét kötött, amely csak növelte eljövendő háborúk szükségességét.

1781 októberében Cornwallis kapitulált Yorktownnál.

Csaknem teljesen helyreállt a nyugalom. Cornwallis pártatlanságot színlelt, miközben mindkét pártot becsapta. Bátorította az „Egyesült íreket" és tüzelte a royalistákat; ma pusztított, holnap kegyes volt. Rendszere azonban nem egészen azzal a hatással járt, amire számított. Minden amellett szólt, hogy a nyugalom helyreállása várható, csak *rémületkeltéssel* lehetett megvalósítani az uniót, nem volt hát vesztegetni való ideje, különben még észre térhetett volna az ország.

Rá nézve szerencsés véletlen: egy flottaegység, amelyet Franciaország az ír felkelők megsegítésére szánt, elkerülte az ír cirkálókat és mintegy 1000 főnyi csapatot partra tett *a Killalai-öbölben* (Északnyugat-Írországban). Ellenállás nélkül bevonultak a helységbe, rajtaütve a püspökön és papok

egy csoportján, akik az egyházmegyét látogatták. A katonákhoz számos fegyvertelen, rongyos és fegyelmezetlen paraszt csatlakozott; a franciák mindent megtettek, hogy hasznavehető katonákat faragjanak belőlük. Az ország belsejébe meneteltek. *Lord Hutchinson* volt a Killalától néhány mérföldnyire levő *castlebari* helyőrség parancsnoka. Nagyszámú serege volt, jó tüzérségi parkkal felszerelve. *Lake tábornok* a törzskarával éppen akkor érkezett meg. A franciák megtámadták őket. *A királyi sereg néhány perc alatt teljesen felmorzsolódott.* Körülbelül 900 francia és néhány paraszt elfoglalta Castlebart. (Castlebari vágtának [the Races of Castlebar] nevezik ezt a csatát.) Az angolok nagy sietve *Tuamba* menekültek.

A louthi és kilkennyi ezredek (milícia) jelentős része, nem lévén ínyére a visszavonulás, csatlakozott a győztesekhez; egy óra alatt teljes francia lövészfelszerelést kaptak. Ezekből az emberekből mintegy kilencvenet *Cornwallis* utóbb *Ballynamuckban* felakasztatott. A castlebari vereség azonban *győzelem volt az alkirály számára*; felélesztette a már lecsillapodott lázadás minden szörnyűségét, a milícia-ezredek dezertálása pedig arra a gondolatra késztette a dzsentrit, hogy egyedül Anglia képes megvédeni az országot.

Lord Cornwallis hanyag volt, a felkelők viszont buzgón kihasználták ezt a győzelmet: 40 000-en készen álltak arra, hogy *Crooked Wood*nál, *Westmeath*ben, mindössze 42 mérföldnyire Dublintől gyülekezzenek, csatlakozzanak a franciákhoz és a főváros ellen vonuljanak.

A franciák túl sokáig vesztegeltek Castlebarban, és lord Cornwallis végül összegyűjtött 20 000 katonát, akikkel, úgy vélte, meglehetős bizonyossággal legyőzhet 900 embert. Több mint 20 000 emberrel egyenesen a Shannonhoz* meneteltek, hogy megakadályozza az ellenség átkelését, de keresztülhúzták* a számításait: a felkelők az említett folyó forrásához vezették a franciákat, és beletelt *tíz napba*, amíg Castlereagh, *az elképzelhető leglassúbb meneteléssel, mely határozottan arra irányult, hogy fokozza az általános rémületet*, elérte az ellenséget. A franciák néhány csetepatéban győztek, majd *Ballynamucknál* megadták magukat. Dublinbe, majd Franciaországba küldték őket.

A szörnyűségek most mindenfelé újrakezdődtek; megsokszorozódtak a kivégzések. Cornwallis a parasztok ellen vonult, akik még urai voltak Killalának; véres utcai harc után a város elesett: egyeseket lemészároltak, sokakat felakasztottak, és *már majdnem az egész kerületet legyűrték*, amikor Cornwallis teljesen váratlanul *fegyverszünetet hirdetett ki* és minden feltétel

* *A kézirat sérült. – Szerk.*

nélkül megengedte a felkelőknek, hogy szétszóródjanak és *30 napot* adott nekik arra, hogy vagy beszolgáltatják fegyvereiket, vagy felkészülnek arra, hogy leöldösik őket; rájuk hagyta tehát, hogy a közbenső időben cselekedjenek belátásuk szerint. *Ez az időköz szörnyűséges volt a lojalistákra nézve*; a fegyverszünet 30 napja *az újabb szörnyűségek 30 napja volt*, s *ekkor a kormány a végsőkig fokozta az általános rettegést*, arra számítva, hogy ezzel ráveszi Írországot: vesse magát az oltalmazó ország karjaiba. *Pitt tervének első szakasza* ily módon teljesen megvalósult.

Az unió

Pitt megértette, hogy most eljött a pillanat, amikor kipróbálhatja, hogy milyen eredménnyel jártak a törvényhozási unióra irányuló korábbi intézkedései.

Az ír peerek lord Clare zsarnoki lordkancellársága alatt mindenre készek voltak. A püspöki kar aggályait semlegesítette az egyházi javak átadásának vonzereje. Egyedüli kivételek: *Marly*, Waterford püspöke, és Dixon, Down püspöke. A lázadás *1798 május 22-én* kezdődött, és *1799 január 22-én* elhangzott az unióra vonatkozó indítvány. Akkor *40 000 brit katona* volt Írországban.

Az intézkedésre vonatkozó *első indítvány* az *1799 január 22-i* trónbeszédben hangzott el. Lord Cornwallis váratlan háborújának a 900 francia ellen nyilvánvalóan inkább a megfélemlítés, mint a győzelem volt a célja.

{*A király címe*: „III. György, *Nagy-Britannia*, **Franciaország** *és Írország* királya, a hit védelmezője stb. A „Franciaország"-ot az amiens-i béke[5] után elhagyták.}[42]

Pitt megértette, hogy most eljött a pillanat, amikor kipróbálhatja, hogy milyen eredménnyel jártak a *törvényhozási unióra* és az ír törvényhozás megsemmisítésére irányuló korábbi intézkedései.

Clare (Fitzgibbon) számára az egyedüli akadályt a bíróságok jelentették; úgy határozott, hogy korrumpálja ezeket. Megkétszerezte a csődbiztosok számát, feleleventett néhány tisztséget, újakat is létesített, és azzal az ürüggyel, hogy minden grófságba helyi bírót nevez ki, két hónap alatt 32 új tisztséget alapított, egyenként 600–700 £ fizetéssel.

Az 1799 január 22-i első *parlamenti vita* január 23-án 11 óráig (22 óra hosszat) tartott. A kormány *egy szavazatnyi többséget* kapott egy Fox nevű ügyvéd nyílt megvásárlása révén.

A második vita 1799 január 23-án 5 órától 24-én késő délelőttig tartott; a kormány vereséget szenvedett. Minden vitában, amelyet erről az intéz-

kedésről folytattak, kitartottak amellett, hogy *a parlamentnek még arra sincs joga, hogy foglalkozzon az unió kérdésével.* Ebben az értelemben beszélt *Saurin,* későbbi legfőbb államügyész, *Plunket,* későbbi lordkancellár, *Sir John Parnell,* akkori pénzügyminiszter, *Bushe,* a későbbi legfőbb bíró és *lord Oriel,* az ír alsóház akkori elnöke.

Sir Lawrence Parsons és mások cáfolhatatlan tényekkel bebizonyították, hogy az angol miniszter megdolgozta az országot s ezzel annyira megfélemlítette az ír dzsentrit, hogy az újból eltűri azokat a béklyókat, amelyektől az önkéntesek bátorsága és a nép alig néhány éve szabadította meg őket. Azzal érveltek, hogy a felkelést, amelyet először Pitt szervezett meg és támogatott, majd Cornwallis elnyújtott, az ír parlament elnyomta, továbbá, hogy az idegen, német zsoldosok behozatala az országba, amelynek célja az írek feláldozása volt, nemhogy eloltotta volna, hanem felélesztette a felkelés tüzét. És ami a legfontosabb: *a parlamentnek nem volt joga arra, hogy visszaéljen a neki megszavazott bizalommal. Az unióról szóló törvény önmagában ab initio* érvénytelen* és kijátszása az akkor érvényes alkotmánynak.

A III. György uralkodásának 23. évében hozott törvény „elismeri Írország feltétlen függetlenségét és határozottan megállapítja és szerződésileg kiköti, hogy *az örök időkre maradjon fenn*".

1799 január 24-én 111 képviselő szavazott az unió *ellen,* 105 mellette. Azon az éjszakán szavazott 216 személy, *távol maradt* 84.

A Lordok háza 1799 január 22-én, válaszul az alkirály felhívására, az unió *mellett* szavazott.

Az ír Lordok háza hason csúszott ugyan a kormány előtt, de vezetői *nem hagyták figyelmen kívül a saját érdekeiket sem. A vereség,* amelyet *a kormány az alsóházban elszenvedett,* olyan jelentőséggel ruházta fel a lordokat, amilyet nem vártak. Lord *Annesley* stb. beszámolói bizonyították korruptságukat. Az Írországra kivetett és Castlereagh *kártalanítási biztosai* által szétosztott másfél milliónak a jelentős része az ír egyházi és világi lordok zsebébe vándorolt.

Cornwallis kacérkodott a magukat *„katolikus vezetők"*-nek nevező személyekkel. A katolikus püspökök zömét rászedéssel igen visszataszító megalázkodásba vitték.

A régi ellenzékből legfeljebb 50 embert választottak be *1797-ben* az új *parlamentbe.*

A parlament tagjai között a viszály legfőbb oka *a katolikusok kérdése.* Cornwallis az emancipáció biztos ígéretével kecsegtette a katolikusokat; *a*

* – *kezdettől fogva – Szerk.*

papok hajlongtak előtte. Soha még papság olyan retrográd magatartást nem tanúsított, mint ebben az esetben *a katolikus hierarchia.* Megvesztegethető volt és rászedett. 1798-ban felakasztották a katolikusokat, 1799-ben dédelgették, 1800-ban körülhízelegték és 1801-ben félrelökték őket.

Pitt úr a Cornwallisnak küldött *bizalmas* üzenetben kifejezte azt a kívánságát, hogy az intézkedést ne sürgessék, amíg nincsen biztosítva *50 szavazatnyi többség.* Clare, a kancellár, felülvizsgálta ezt. Üzenetek és petíciók ezrei érkeztek, amelyekben a további megtárgyalás ellen foglaltak állást. Az unió elvetésének örömére rendezett dublini ünnepségek megtorlására megparancsolták a katonáknak, hogy lőjenek a nép közé; néhány ember meghalt és többen megsebesültek.

Teljességgel bizonyítottnak mondhatjuk, hogy az ír unió idején a *brit alsóházi* tagok között – számarányukat figyelembe véve – 25%-kal több volt a megvesztegetett, megvesztegethető és befolyásolt személy, *mint az ír alsóházban bármikor.*

1800 február 5. és 6. Az ír alsóház elfogadta az uniót.

Castlereagh még a bebörtönzött *bűntetteseket* is kényszerítette az uniót követelő petíciók aláírására.

Egy olyan időpontban, amikor *érvényben volt a statárium,* vagy annak emléke még mindenkiben frissen élt, az angol tábornokok óhatatlanul érvényesíthették a saját befolyásukat az ostromállapot alá helyezett kerületekben és a vérző parasztság fölött; azon voltak, hogy a parlamenthez intézett kérvényeket eszközöljenek ki.

Darby úr, King's County első tisztviselője és Rogers tüzérségi őrnagy odáig mentek, hogy két hatfontos ágyút szegeztek annak a bírósági épületnek az ajtajára, ahol a grófság nemesei és freeholderei[31] gyülekeztek, hogy egy unióellenes kérvényt fogalmazzanak meg.

A régi parlament feloszlatása és az új parlament összehívása közötti időben a parliamentary patronoknak* az előző ülésszak után volt lélegzetnyi szünetük, és rettegni kezdtek patronátusukért és befolyásukért; a kormánynak valami kétségbeesett lépést kellett tennie, hogy biztosítsa magának folyamatos támogatásukat. És ekkor példátlan intézkedés következett.

Castlereagh nyilvánosan kijelentette, hogy, *először,* minden nemesnek, aki parlamenti tagokat választ, fizessenek ki készpénzben *15 000 £-et minden egyes képviselőért, akit megválasztott*; *másodszor,* hogy minden képviselőnek, aki parlamenti képviselőséget *vásárolt,* az írországi kincstár fizesse vissza ráfordított pénzét; *harmadszor,* hogy minden parlamenti képviselőnek vagy

* – a parlamenti képviselőket kijelölő személyeknek – *Szerk.*

más személynek, akit az unió következtében veszteség ér, adjanak teljes kártalanítást veszteségeiért, s hogy 1 500 000 £-et fordítsanak erre. Más szavakkal, mindenki, aki ezt az intézkedést támogatja, ilyen vagy olyan ürüggyel részesüljön a korrupció pénzalapjának javaiból. Ilyen gyalázatos és hitszegő nyilatkozat még soha egyetlen országban sem hangzott el; meg is volt a hatása: a parlament összeülése előtt Castlereagh *a tagok felét 8-cal meghaladó csekély többséget biztosított magának.*

1800-ban, az unióról folytatott vita után teljesítette ígéretét és törvényjavaslatot nyújtott be az ír népnek másfél millió £-gel való megadóztatására, névleg azzal a céllal, hogy kártalanítsa, valójában azonban azzal, hogy megvesztegesse képviselőit, amiért elárulták becsületüket és eladták hazájukat. III. György hozzájárulását adja egy olyan törvényjavaslathoz, amelynek értelmében adót vetnek ki, hogy kártalanítsák a képviselőket, amiért elvesztették a lehetőséget arra, hogy eladják azt, aminek az eladása vagy a megvásárlása bűn volt.

Az unióra vonatkozó törvényjavaslat csak gyenge ellenállással találkozott. Az 1800. januári és februári szavazásokon biztossá lett a kormány sikere.

Lord Shannon alsóházi képviselők megválasztásáért kapott	45 000 £-et
Ely márkija	45 000 »
Lord Clanmorris, a brit peeri rang mellett	23 000 »
Lord Belvidere, a megvesztegetési összeg mellett	15 000 »
Sir Hercules Langrishe	15 000 »

1800 január 15-én trónbeszéd hangzott el, a vita másnap 10 óra utánig tartott. (Távol maradt 60 képviselő. Ezek nem a kormány hívei voltak.)

Február 5-én volt a következő szavazás. Castlereagh hosszú beszéd után abban a formában terjesztette az alsóház elé az unióra vonatkozó indítványokat, ahogyan azokat a brit parlament elfogadta. Egész éjszaka tartó vita után a szavazást másnap 11 órakor tartották meg.

A képviselők száma 300 volt, távol maradt 27, jelen volt 273. *Castlereagh indítványa mellett* szavazott 158, ellene 115, 43 szavazatnyi volt a többség. (273 képviselő volt jelen.)

A képviselőházat katonaság vette körül, azzal az ürüggyel, hogy fenntartják a rendet, valójában megfélemlítési céllal. (*Egy angol ezred.*)

Troy, Lanigan és más püspökök, akiket az alkirály rászedett, eladták hazájukat és aljasul cserbenhagyták nyájukat azzal, hogy elősegítették az uniót. A lázadás megfélemlítette a katolikusok nagy részét, úgyhogy nem

mertek megmozdulni. Castlereagh a másfél millión felül még korlátlan *pénzeket* kapott az angol *titkos szolgálattól.*

Brit tisztviselőket és hivatalnokokat csempésztek be az ír parlamentbe, hogy szavazataikkal semmisítsék meg az ország alkotmányát. Anglia Írország leigázásával nem ért el egyebet, mint adósságainak felszaporodását, fokozott megvásárolhatóságot a parlamentjében, zűrzavart a tanácsaiban és a birodalom integritását fenyegető veszély fokozódását. *Névleg kivívta az uniót,* de annak lényegétől távolabb került, mint valaha. *Castlereagh* 1800-ban, *a második szavazás* előtt szemmel láthatóan megvásárolt 25 képviselőt, s ez 50 szavazatnyi különbséget jelentett a kormány javára. Ily módon Pitt és Castlereagh keresztülvitték *az uniót.*

* * *

További részletek az unióról

Az ír parlamenti képviselők megbízatása csak néhány évre szólt. Hogyan szavazhatták volna meg a saját parlamentjüknek örök időkre való feloszlatását és megszüntetését? Ha az ír parlamentnek megvolt a felhatalmazása az alkotmány szétrombolására, miért nem volt ilyen felhatalmazása az angolnak? *Miért ne adjanak ki törvényt a király nevében? A néphez nem folyamodtak.* Megtették ezt *Skóciában,* de nem merték megtenni Írországban. Az unió hallatára még a rotten borough-kban[26] is viszolyogtak már.

Az 1800. évi ír parlamentet 1797-ben választották meg *nyolc évre.*

Az uniót akkor vitték keresztül, amikor teljes érvényben volt a *statárium!* *Az angol alsóház 1741. évi határozata* ezzel szemben kimondja, hogy *„felfegyverzett katonák jelenléte a parlamenti képviselők megválasztásánál* az alattvaló szabadságának nagymérvű megsértése és *nyílt kihívás a törvények és az alkotmány ellen"!*

Az írországi statáriumra vonatkozó törvényt a felkelés kezdetén, 1798-ban vezették be, 1799-ben megújították, *1800-ban* újra bevezették, de valójában a korábban (1799-ben) elfogadott törvény folytatásának kellett tekinteni; 1801-ben *az egyesült parlament* nagyon rövid időre, de *mindennemű vizsgálat nélkül* meghosszabbította az 1800-as törvény érvényét.

Az unióra vonatkozó törvény hódítási törvény (Ensor).

Írország uniója Angliával Cromwell terve volt. Egyike volt ez Monk csalásainak. Az unióval, amely egyet jelentett az ír törvényhozás megszüntetésével, az angol kormánynak nem volt más célja, mint megfosztani Írországot politikai jelentőségétől és hatalmától, és kiszolgáltatni vagyonát és népét Anglia kénye-kedvének.

Az angol kormány, amikor garantálta Svédországnak Norvégiát, kikötötte, hogy Norvégiának, bár egyesül Svédországgal, független parlamentje legyen. Mihelyt szükségesnek nyilvánították Írország unióját Angliával, *lord Grenville* kijelentette: „Nem szabad, hogy *Hampshire* drágább legyen nekünk, mint *Hannover*."

Népgyűlések (és petíciók) a statárium
és a nép biztonságára vonatkozó garanciák felfüggesztése ellenére.
Ugyanez az alsóházban 1799 folyamán

A nép körében általános volt a méltatlankodás. Bár biztosokat választottak a petíciók benyújtásának megakadályozására, bár katonaság állta útját a gyülekezésnek és oszlatta szét a gyülekezőket, az emberek mégis összejöttek és tiltakoztak, mint például Birrben, ahol Rogers őrnagy ágyúval vonult fel egy grófsági gyűlés résztvevői ellen. Összegyűltek Dublinben, akárcsak 1759-ben, a tervbe vett unió puszta hírére is. Gyülekeztek Belfastban, Limerickben, Droghedában, Newryben, Maryborough-ban, Carrickfergusban, Pontadownban stb.; továbbá Dublin, Cork, Limerick, Wexford, Cavan, Longford, Tipperary, Galway, Monaghan, Fermanagh, Kilkenny, Meath, Carlow grófságokban, King's Countyban, Queen's Countyban, Leitrim, Kildare, Down, Westmeath, Armagh, Clare, Louth, Donegal, Mayo, Wicklow, Tyrone, Antrim, Waterford grófságokban. Ily módon a városok, községek és grófságok lakossága mindennemű terror és szembenállás ellenére petíciókkal tiltakozott a végzetes intézkedés ellen.

Az *ír alsóház* egyetértett a lakossággal. Bár csak fiktív képviselet volt, elsősorban *a rotten borough-k rendszerénél*, másodszor *megválasztásának* (e puszta bohózatnak) módjánál fogva, mert, mint egy *krónikás* megjegyzi, *„egyesek ijedtsége és mások ellenségessége* folytán *a választás alig volt több formaságnál"*, az alsóház 1799-ben 111 szavazattal 104 ellenében elvetette az uniót!

Korrupció stb. 1800-ban

Az angol kormány újra elővette az uniót. Szörnyű erkölcstelenség uralkodott. Szavazz velünk vagy add át a képviselőségedet! Alávaló, nyílt megvesztegetés! A gazfickók megvesztegetése mindenféle formában folyt. Edgeworth úr elbeszéli, hogyan javasolták neki, hogy adja át parlamenti mandátumát, hogy megfelelőbb személyt választhassanak meg helyette. A *hivatalokat* vagy közvetlenül adták az embereknek, vagy elosztották sokak

között; a *járadékokat* növelték; vég nélküli ígéretek hangzottak el. Az *egyház* szabad teret engedett a fokozódó prostitúciónak, *parókiákat* és *püspökségeket háromszor* egymás után adományoztak olyan papi személyeknek, akik barátságban voltak parlamenti tagokkal és akik az unió mellett foglaltak állást. A *hadsereget* és a *flottát*, a *vezető állásokat* és a *koncessziókat* mind kirakták az unió árverésén; *ügyvédekre bírói* előléptetés várt, ha a parlament megszüntetése mellett szavaztak. *Alsóházi tagokat lordsággal*, lordokat pedig *még magasabb titulussal* kecsegtettek.

Egyedül az alsóházban annyi volt *a javadalmakkal nyakig elhalmozott placeman*[27], hogy az unió évében, 1800-ban *35 új leirat érkezett olyan képviselők újraválasztására vonatkozólag*, akik kinevezést fogadtak el Anglia miniszterétől! A lordok és a kis választó [kerületek]* más birtokosai természetesen nagy részt kaptak az unióval kapcsolatos vesztegetési pénzekből; 1801-ben *az egyesült parlament* 622 000 £-et szavazott meg *a kis választókerületek birtokosainak** *kártalanítására*! Csupán első részletként 622 000 £-et fizettek az angol borough-mongerek** az ír borough-mongereknek!

Mégis, bár ilyen hallatlan korrupciót alkalmaztak, azonnal fizettek és vég nélkül reményekkel kecsegtették az embereket, *a kisebbség az első szavazásnál szembehelyezkedett az unióval*, egy olyan alsóházban, ahol *csak 84* képviselőt választottak meg a grófságok, a városi kerületek és az egyetem, 216-ot pedig a kis választó[kerületek]*. Az egyszerű vesztegetés megfosztja a képviselőt attól a jogától, hogy mandátumát gyakorolja; nem volna-e hát helyénvaló, hogy az efféle megvesztegetések, amelyek csak kis részét alkotják a korrupciónak, eltávolíttassák az unióra vonatkozó törvényt a törvénykönyvből?

Az áruló katolikus hierarchia
és a hozzá csatlakozott, magasabb osztálybeli
néhány katolikus jogos megbüntetése

Cornwallis (Pitt) teljes emancipációt ígért nekik. A katolikus papság és Lanigan kilkennyi püspök émelyítő felirata Cornwallishez. És mégis, III. György, mint a következőkből látni fogjuk, az uniót mint olyan eszközt fogadta el, amely megakadályozza, hogy *további* engedményeket tegyenek a katolikusoknak. Pitt *1801-ben* benyújtotta lemondását, azzal az ürüggyel, hogy a király nem tartotta be a katolikusoknak adott szavát. Ez pusztán a látszat kedvéért történt. Nem akart miniszter lenni a Bonaparte-tal kötött

* *A kézirat sérült. – Szerk.*
** – mandátumokkal kereskedők – *Szerk.*

fegyverszünet idején. Amikor később újra miniszterelnök lett, *semmiféle* előnyt nem kötött ki a katolikusok számára.

III. György a lord Kenyon által közzétett leveleiben kijelenti, hogy hajlandó volt beleegyezését adni az unió megkötésébe, mert hitte: az unió eleve kizárja, hogy a katolikusoknak bármilyen további engedményt tehessenek.

Pitthez intézett 1801 február 1-i levelében ezt írja: „Amikor az Írországra vonatkozó javaslatokat a parlament két házának közös üzenetében átadták nekem, elmondtam az ez alkalomból kiküldött lordoknak és nemesuraknak, hogy örömmel és haladéktalanul továbbítom e javaslatokat Írországba, de mint magánemberekkel, közölnöm kell velük, hogy hajlandóságom az Írországgal való unióra legfőképpen azon a bizodalmamon alapszik, hogy a két királyság államegyházainak egyesítése örök időkre kizár a római katolikusokra vonatkozó minden további intézkedést."

Az unió törvényességéről

Scott legfőbb államügyésznek (a későbbi lord Clonmelnek, Pitt ügynökének stb.) *1782-ben* elhangzott kijelentését az angol bitorlással szemben tanúsított ellenállásról *1800-ban* megismételte két, hivatalban egymást követő írországi legfőbb államügyész. *William Saurin úr, parlamenti képviselői* minőségében, kijelentette, hogy *az ír képviselőket nem tekinti illetékeseknek törvényhozási* unió *követelésére*, és hogy az ily módon megalkotott parlament egyetlen törvénye sem lenne *alkotmányosan kötelező az ír népre.* Ugyanő, miután legfőbb ügyész lett, soha többé nem ismételte meg szkeptikus kijelentését.

Plunket úr ugyanilyen értelmű kijelentést tett, de valamivel erélyesebb kifejezésekkel élt, minthogy a fia és önmaga nevében szólt; kevéssel utána legfőbb ügyész lett.

Minden vitában, amelyet erről az intézkedésről folytattak, kitartottak amellett, hogy a parlamentnek még arra sincs joga, hogy foglalkozzon az unió kérdésével. Ebben az értelemben beszélt *Saurin*, *Plunket* (későbbi lordkancellár), *Ball* jogász, Írország legrátermettebb ügyvédje, *Fitzgerald*, Írország első jogásza, *Moore*, későbbi bíró, *Sir John Parnell*, akkori pénzügyminiszter, *Bushe*, későbbi legfelsőbb bíró, *lord Oriel*, az (ír) alsóház akkori elnöke.

1799 január. Ír alsóház. Plunket (az Addington-kabinet idején Írország helyettes főállamügyésze) kijelentette: „Megmondom [Önöknek]*, hogy

* *A kézirat sérült. – Szerk.*

ha a jelenlegi körülmények között elfogadják ezt a törvényt, *az teljesen érvénytelen lesz, és senki Írországban nem lesz köteles engedelmeskedni neki.*"

1802 május 7-én Foster az 1802-es *egyesült alsóházban* kijelentette, hogy Castlereagh Írországban arra fordította a közpénzeket, hogy *szavazatokat szerezzen az unió javára.*

Grey (később lord)* *1806 májusában az alsóházban kijelentette,* hogy *„ezeket az unió melletti szavazatokat korrupcióval vásárolták meg".*

„A borough-mongereknek és a placemaneknek ez a törvénye visszavonhatatlan, és az ír nemzet ellen irányul"! (Ensor.)

Angol liberálisok és radikálisok véleménye az unióról

Lord Holland: Az *angolok* kárt szenvedtek (az uniótól), különösen attól, ahogyan az *a parlamenti korrupciót fokozza. Lord Holland* ezt előre látta, s *az unió törvénybe iktatását megelőző vitában* kijelentette: (az unió) *„összeegyeztethetetlen* mindazoknak a nézeteivel, akik *parlamenti reformra törekednek".*

{Az ír peerek képviselői, akik szaporították a Lordok házának sorait, megerősítették annak kiváltságát. *Írország valamennyi peere egy választókerületet alkot, amelynek ura a király.*}

George Tierney, amikor a törvénybe iktatás előtt szólt az unióról, azt mondta, *hogy az tönkre fogja tenni Nagy-Britanniát.* Tönkretette mind Angliát, mind Írországot. Írország leigázása az angol népet puszta megadóztatható áruvá változtatta. Az *általános békesség* helyett, amelyet *Canning* ígért, amikor az unió mellett emelt szót, az uniót újabb és szigorú törvények, rendkívüli rendelkezések és vég nélküli nyugtalanság követte. Írországot *rászedték a szabadságnak bizonyos jelentéktelenebb formáival.*

„Az 1800-as unió pusztulást jelent az annektált, s gyötrelmet az annektáló ország számára." (*Barrington.*)

A „Cobbett's Political Register" 1807 február 14-i száma a nyugat-írországi „Thresher"-zavargások[43] alkalmából az alábbi ironikus szavakat adja egy *ír pénzügyőr* szájába:

„Nincs kétsége afelől, hogy a Habeas Corpus törvény[23] teljes hatálytalanításával, a statárium rendelkezéseinek megfelelő végrehajtásával és 60 000 főnyi reguláris katonaság segítségével Írország Anglia értékes tartozékává válik és olyan jelentékeny jövedelmet szolgáltat majd, hogy, ha

* *A kézirat sérült. – Szerk.*

Sir John Newport segítségével évi 2 vagy 3 milliót kölcsönvesz, csaknem képes lesz fizetni a csapatokat, amelyek fenntartják a békét, a vámtisztviselőket, akik behajtják a pénzeket, és kifizetni »a kormány barátainak« járandóságát és járadékait."

Az ír *lázadási törvény* alkalmából, amelyet 1807-ben hoztak, de 1809-ben is érvényben volt:

„Cobbett's Political Register", 1809 december 9.: *„Haragszunk az írekre, mert — miért is?* Haragszunk rájuk, mert *a létezésük veszélyezteti a mi biztonságunkat*! Haragszunk rájuk, mert élnek és mert élvezni akarják az életet! Szerencsétlen flótások ezek az írek, hogy életben akarnak maradni, *amikor pedig az veszélyes lehet ránk nézve*!" . . . *„Haragudhatunk az írekre*, mint az előbb megjegyeztem, *mert ötmillióan továbbra is életben vannak*, gyűlölhetjük és átkozhatjuk őket, azt kívánhatjuk, bárcsak süllyedne szigetük a tenger fenekére, de ők mégis élnek és élni fognak." . . . „Ezért éppen olyan haszontalan haragudni rájuk, mint amilyen haszontalan lenne haragudni a mennydörgésre és a villámra."

„Cobbett's Political Register", 1811 február 20.: „Micsoda gyalázata az angol nemzetnek, amely úgy látszik, csakugyan azt kívánja, hogy Írországgal kapcsolatban félrevezessék, amely ostoba és hitvány kívánsága azonban mindazonáltal hiábavaló lesz, mert kénytelen lesz az igazságot hallani és látni és *érezni*. Homokba dughatják a fejüket, amíg csak akarják, fizethetik a csalókat, hogy azok csillapítsák gyáva félelmüket, amíg csak kedvük tartja, de mindez nem fog használni. Írország! Írország! Írország, az angolok nyomorúságos fortélyaival dacolva, a maga igaz és félelmetes alakjában fog megmutatkozni előttük."

Ensor: „Írországot és annak alapjait nagy súllyal nyomják le *Anglia és az angol birodalom felhalmozódott terhei*." (Ez idő szerint ötmilliót fizet Angliának az absentee-kért[8] stb.)

Curran: (Írország) „úgy vélte, hogy *a politikai vérkeringés* egyedül *a testen belüli szív működése révén* mehet végbe, s hogy *azt nem lehet kívülről fenntartani*". „Kormányunk végrehajtó eszközeit annyira leegyszerűsítették, hogy alig maradt több *az adószedőnél és a bakónál*." Az unió bevezetésével „a nemzeti függetlenség minden látszatát is abba a sírba temették, amelyben törvényhozásunk nyugszik, tulajdonunk és személyünk fölött olyan törvények rendelkeznek, amelyeket egy másik országban hoztak s úgy készítettek, *mint a kivitelre szánt bakancsot és cipőt, amely vagy illik a viselőjére, vagy sem*. . . E terv meggondolatlan, zsarnoki és rövidlátó készítőjének igazi szándéka tulajdonképpen az volt, *hogy azonnal megfosszon benneteket minden hatalomtól az adóügyek terén*, valamint megfosszon egy nem kevésbé fontos

hatalomtól, amely valójában mindig összefügg az adókivetéssel: *hogy elvegyen tőletek mindennemű befolyást a béke és a háború életfontosságú kérdésére, és hogy mindent egy angol miniszter ellenőrzése alá helyezzen.* S *ugyanez a hatalom*, amelyet ily módon *a gyűlölt unió* révén szerzett meg, *malomkőként húzta le Angliát.* Attól a perctől kezdve egészen mostanig végzetes és pusztító háborúban emészti fel az erejét."[44]

Ensor: „Anglia bel- és külföldön meg van bénítva." *Castlereagh*, aki az ír háború révén *angol* miniszterré lépett elő, *„az adókivetés iránti tudatlan türelmetlenséggel"* vádolta az angol nemzetet. „Az egész alsóház a nagyravágyás, szélhámosság, hamisság, igazságtalanság és kapzsi korrupció labirintusa . . . *Az unió óta nincs az angol parlamentben* szemérem, nem veszik figyelembe a tényeket, nincsenek tekintettel a következményekre."

„Morning Chronicle", 1828: *„Az unió gyűlölete* véleményünk szerint *az egyetlen kérdés*, amelyben *valamennyi ír egyetért. Szerencsétlen lépés* volt ez *mind Angliára, mind Írországra nézve!*"

Petty ezt mondta: *„Anglia ez alatt az 500 év alatt állandóan ráfizetett arra, hogy beavatkozott Írország ügyeibe."*

Anglia vesztesége

Az ír parlamenti képviselők körében nőtt a megvásárolhatóság és a korrupció. A kormány továbbment a bitorlásban. „Mennyire siettek *az ír képviselők*, amikor *Castlereagh-nek*, az unió szervezőjének igazolnia kellett *a manchesteri mészárlást*! Mennyire tülekedtek, hogy megszavazzák a hat törvényt!"[45] (*Ensor.*)

„A francia háború megszilárdította a felségjogot Angliában, minthogy megnövelte *a költségvetési összegeket* és a *korrupciós forrásokat.* Ezek hozták létre az uniót, az unió pedig megsokszorozta a különböző rendű és rangú rablást és pazarlást." (*Ensor.*)

Írország volt az egyik ürügy egy nagy állandó hadsereg fenntartására. Az unió következtében az egyik ország katonái, ha a másikba helyezik át őket, valójában *idegen zsoldosokká* válnak. *Hadiszolgálat békeidőben.*

Angol alsóház. „Az alsóházi tagok számának megnövekedése, és a tárgyalt ügyek megszaporodása és sokfélesége lankasztotta a képviselők zömének figyelmét. Az alsóház a Skócia és Anglia közti unió előtt 513 tagot számlált. *Abban az időben* a nemzetet érintő ügyek előbbrevalók voltak, mint a magánügyek. A törvényhozó gyűlés akkoriban *reggel* ült össze. A képviselőket *megbírságolták*, ha távol voltak, amikor az elnök elfoglalta helyét, és *egész napos távolmaradásért nagyobb büntetést szabtak ki.* Most 658 tagja van

a Háznak, mégis, bármelyik nap megesik, hogy alig egy tizede van jelen, amikor az elnök elfoglalja helyét. Az ügyeket sokszor gyakorlatilag a Ház távollétében bonyolítják le." (*Ensor.*)

„*Az egyik nemzet meghódítása a másik által* minden esetben sérelmes mindkettőnek a szabadságára nézve. *A megszerzett ország hatályát vesztett örökség,* míg a szerző ország népe *engedelmesen aláveti magát a saját vezetőinek,* nehogy az újonnan hozzácsatolt nemzet körében eltűrjenek bármiféle rendzavarást; *országon belül alárendelik magukat az országon kívüli meddő, gyakran költséges fölény kedvéért.* Ebből áll az egész római történelem..., *amikor a világ a római arisztokrácia lába elé omlott, a római polgárok elszegényedtek és rabszolgasorba süllyedtek.* A szabadság bárminemű lebecsülése az egyik országban *a szabadság elvesztéséhez vezet egy másikban.*" (*Ensor.*)

„*Forradalmi elvekről* beszélnek! Clarence hercege, a későbbi *IV. Vilmos, 1793-ban a rabszolgakereskedelem megszüntetésére irányuló törekvést »a francia forradalom egyenlősítő elvei«* részének nevezte."

„Ne mondjátok hát, hogy *Anglia sohasem egyezik bele abba, hogy megszabadítsa Írországot az uniótól* – ne ismételgessétek, hogy erre sohasem veszik rá sem kényszerrel, sem megfélemlítéssel. Az angolok játékszerei a félelemnek... Amikor az angolok kijelentik, hogy őket ugyan meg nem félemlítik, ez olyan, mint amikor a gyáva, akire rátör az éj sötétsége, énekelni kezd. Az angolokat nem félemlítik meg!... Angliát Írország nem félemlíti meg! A két ország kapcsolatának egész története rémületről, bénultságról, nyugtalanságról árulkodik. Anglia számos törvénye, amelyeket Írország ipara, manufaktúrái, kereskedelme, amelyeket Írország népe mint vallási közösség, mint politikai társadalom ellen hozott, bizonyítják, hogy Anglia félelmei mértéktelenek és határtalanok... Mi több, irigysége, gyanakvása, riadalma *indította Angliát bevallottan arra, hogy rákényszerítse Írországra az uniót, s ezzel biztosította magának azt a bajt, amelynek megelőzésén fáradozott.*" (*Ensor.*)

Elkobzások Irországban

Sir W. Petty általánosságban ezt mondja: „*az írországi földek nagy részét 150 éven belül elkobozták*". Valójában *egész Írországot elkobozták, három ízben,* újra meg újra. Néha *az elkobzások úgy alakultak, hogy az eladásra kínált föld a piac telítettsége folytán korábbi évi értékének egynegyedére esett vissza. Lawrence* megemlíti, „hogy *1654-től 1660-ig* nemcsak a kalandorok[8] és a katonák, hanem mindenki, akinek pénze volt, földdel üzletelt, és

ezáltal egy év alatt jobb földbirtokokhoz jutott, mint amilyeneket korábban hét év alatt szerezhetett volna háromszor akkora összegért".

A földtulajdonviszonyoknak ezt a fegyveres erővel történt felborítását és megzavarását súlyosbították a királyi jogászok rosszindulatú vizsgálatai és praktikái. Ha a clan feje meghalt és az örökösödés az ír szokásnak megfelelően történt, a földet elkobozták: ez a szokás nem volt összeegyeztethető az angol törvényekkel. De ha* ezt a földet az angol jognak megfelelően adták el, akkor ezt minősítették törvénytelennek, mert, mondták a jogászok, *a brehon jog szerint* kellett volna eladni. Ily módon a földet így vagy úgy elkobozták, és a korona lett az egyedüli örökös. A földtulajdon így, tekintet nélkül arra, hogy béke volt-e vagy állítólagos lázadás, a törvénycsavarások tárgya lett, s a népet módszeresen kifosztották. Időről időre fellázadt, így *II. Edward* és *I. Károly* alatt.[46] *Harris* ez utóbbi lázadás okait a következőkben állapítja meg: „Egyesek oktalan keménysége és ésszerűtlen szigora – mohó buzgalma és kíméletlen dühöngése, végül pedig *a félelem a teljes kiirtástól.*"

Skócia uniója Angliával

Skócia és Anglia ugyanannak a szigetnek részei. Ezzel szemben a lakosság különbözik Angliáétól. Skócia akkor belső és külső békében élt. *Skóciában* mindössze *3000 katona volt* (*Defoe*). Egyébként a skóciai parlamenti választások előtt az elektorok tudomására hozták, hogy a képviselők, akiket megválasztanak, dönteni fognak a két ország uniójának kérdésében. Amikor az uniót először javasolták a skót parlamentben, *64 szavazatnyi többséggel* mellette foglaltak állást. Skócia az unió révén biztosította magának az egyházvezetés *republikánus formáját*. A presbiterianizmus ily módon törvényesen államvallás lett. Az Írországgal kötött unió révén *a nép egytizedének vallását nyilvánították államvallássá. Az unióról* szóló törvény *örök érvényű törvénynek* nevezi az uniót. Mégis *a skót unió eltörlését az angol alsóházban* 1713-ban négy szavazatnyi többséggel vetették el.

* *A kézirat sérült. – Szerk.*

Írország az amerikai forradalomtól az 1801-es unióig

A kivonatok és jegyzetek összefoglalása[47]

I. 1778-tól 1782-ig.
(Függetlenség a törvényhozás terén.)
(Katolikusok)

a) 1778-ig teljes szigorral alkalmazták a büntető törvénykönyvet a katolikusok ellen. *A brit parlament helyzete a XVIII. században, az amerikai függetlenségi háborúig. Poynings törvénye* (VII. *Henrik statútuma,* amelyet főügyésze, *Sir Edward Poynings* fogalmazott meg).[6] Az *I. György* uralkodásának *6. évében kibocsátott statútum.*

Csak némi szembenállás Angliával kereskedelmi kérdésekben. *Az absentee-k*[8] *befolyása* (elsősorban *a peerek* házában).

b) 1778-ban az ír parlament enyhítette *a büntető törvénykönyv szigorát; a katolikusok engedélyt kaptak arra, hogy földet béreljenek.* Ez az amerikai háborúnak és Franciaország Amerikával kötött (*1778 február 6-i*) szerződésének következménye.

c) Az önkéntes szervezet.
Mozgalom a kereskedelem szabadságáért.
Anglia első engedményei

1778 júniusában kezdődött el a Franciaország elleni háború. *1779 nyarán* a spanyol király mint szövetséges csatlakozik az Egyesült Államokhoz és Franciaországhoz. Egyesült flottáik (*1779 augusztusában*) megtámadják *Plymoutht.* Fennáll az Írországba való invázió veszélye.

Az önkéntesek – az írországi fegyveres protestantizmus[13]. {(*1780 február 26.*: Oroszország meghirdeti a fegyveres semlegességet.)} 1779-ben Írországban nem maradtak helyőrségek.

A fegyveres társaságok kezdetben helyiek és tartományiak, a legerősebbek északon. Eleinte *az invázió ellen.* A protestáns bérlők először erre a jelszóra gyülekeztek. A katolikusok támogatták őket. Hamarosan elhangzott *az önkéntesek* követelése: *szabadságot a kereskedelem* (azaz *az export*) terén, az ír ipart és kereskedelmet megszabadítani azoktól a béklyóktól, amelyeket Anglia helyezett rá (felszabadulni kereskedelmi és ipari téren). Anglia fel-

függeszti, megtiltja az ír gyártmányok exportját, elárasztja az ír piacot a saját áruival. *Egyezmény az import és a fogyasztás megtagadásáról.* Az önkéntes mozgalomban *valamennyi társadalmi rend társulása* létrejött.

Az ír alsóház 1779–1780-as ülései ezen erős népi nyomás alatt zajlottak le.

Grattan a felirathoz módosítási indítványt nyújt be, amelyben ilyen szavak szerepelnek: *„eszközeinknek az absentee-k ellátását szolgáló állandó kiáramlása és a kereskedelmünket sújtó szerencsétlen tilalom"*, követeli *„a szabad exportkereskedelem megnyitását"*.

Hussey Burgh (az első jogász) *módosítási indítványa*: „Nem *ideiglenes segítőeszközökkel kell ezt a nemzetet most megmenteni a küszöbönálló pusztulástól.*" Egyhangúlag elfogadták. Az önkéntesek ezt a sikert joggal tulajdonították maguknak. Megnövekedett a számuk és fokozódott a beléjük vetett bizalom. Lord North gőgös, semmit sem tesz. *Az import és a fogyasztás megtagadásáról szóló törvény követelése** *ekkor általánossá vált Írországban. Dublin* (város) *határozatai.* A dublini önkéntesek *William leinsteri herceget* választották meg parancsnokuknak. Rövidesen *4 tartományi hadsereg* szerveződött, *Charlemont grófja* lett először az ulsteri hadsereg főparancsnoka és hamarosan *közös főparancsnok*.

Szabad kereskedelem – ez az önkéntesek jelszava lett. *James Napper Tandy a dublini önkéntes tüzérek* élén, ágyúik torkán ez a felirat állt: *„Szabad kereskedelmet vagy azonnali forradalmat." Időközben, 1781 október 19-én Cornwallis* kapitulál *Yorktownban* (Virginia).

1782 november 30-án megkötik Párizsban az előzetes szerződést az Egyesült Államok és Anglia között.

Lord North ekkor megijedt. Amerikát már elvesztették.

Angol alsóház, 1781 november 24.: Trónbeszéd.

1781 november 25-én összeül a brit parlament; az engedményeket tartalmazó első törvényjavaslatok királyi jóváhagyásban részesülnek.

1781 december 2.: Nagy sietve most visszavonják ezeket a kereskedelmet és ipart korlátozó törvényeket, de North, hosszabb időközökben, egyenként vizsgálva meg mindegyiket, megpróbálja kihúzni az időt az ülésszak végéig és semmi többet nem tenni. Most viszont az *ír önkéntesek* a tudatára ébredtek annak, hogy a *brit parlament* az engedmények ürügyén *megerősíti* Írország fölött gyakorolt *törvényhozói hatalmát. Szabad parlament* —

* *A kézirat sérült. – Szerk.*

ez lesz most a jelszó, amely csatlakozik a *szabad kereskedelem* jelszavához. *14 ír grófság* azonnal kinyilvánította, hogy életük és vagyonuk kockáztatásával is megteremtik *az ír törvényhozás függetlenségét.*

Csaknem minden katonai alakulat és minden testület határozatokat fogadott el, hogy ezentúl csak olyan törvényeknek engedelmeskednek, amelyeket a király, az írországi Lordok háza és alsóház rendelt el.

Abban az időben: *Poynings statútuma* az ír törvényhozást a *brit főügyésznek és a brit* [Titkos] *tanácsnak, az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott statútum* pedig *a brit parlament statútumainak és a brit fellebbviteli törvénykezésnek* rendelte alá.

Az írországi állandó hadsereg független a parlamenttől, helyzetét *egy brit statútum rendelkezései, a folyamatosan érvényben levő lázadási törvény*[21] *és a Korona örökletes jövedelme szabályozzák.*

Az írországi bírák csak addig maradtak meg tisztségükben, *amíg a brit miniszter úgy akarta,* és *fizetésük alig volt több éhbérnél.*

Az ír parlament csak kétévenként egyszer ült össze. A brit főügyészre ruházták a parlament tevékenységének felügyeletét, *a brit Titkos tanácsra* pedig *statútumai megváltoztatásának és elvetésének jogát.*

Írországban semmi sem védelmezte a személyes szabadságot: nem volt érvényben a Habeas Corpus törvény[23].

1781 október 9. Ír alsóház. Határozat, hogy szavazzanak köszönetet az önkénteseknek erőfeszítéseikért és folyamatos szolgálatukért. Egyhangúlag elfogadják.

Ez alárendelte a brit kormányt az önkénteseknek, ezeknek a magukat önállóan felfegyverző, önállóan igazgató és önállóan kiképző társulásoknak; *létszámuk* ekkor *nagyobb volt, mint a brit birodalom egész reguláris haderejéé. Az önkéntesek* abban az időben **rendszeres és nyilvános tanácskozó gyűléseket** tartottak. *Katolikus egységek is beléptek* az önkéntes hadseregbe; a tisztjeik protestánsok voltak. Követelés: *„az Angliával való kapcsolatot tekintsék csak föderatívnak".* Követelték *az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott statútum visszavonását.*

Az ulsteri fegyveres társulások jelöltek elsőkként küldötteket, hogy közgyűlésen kifejezzék érzelmeiket. *Dungannoni konvenció, 1782 február 15.* Elfogadta a nevezetes *„jogok és sérelmek nyilatkozatá"-t.* A küldöttek 25 000 ulsteri katonát képviseltek.

A konvenció elhatározza, hogy *9 tagját kijelöli, hogy működjön dublini bizottságként,* hogy kapcsolatot tartson a többi önkéntes társulással és megvitassa velük a dungannoni határozatok végrehajtását. *Minden* írországi *önkéntes alakulat elfogadta a dungannoni határozatokat.*

Mindez nyomást gyakorolt az ír alsóházra. Üléseit kétévenként tartotta, következésképpen *a kormánynak is egyszerre két évre szavazott meg összegeket. Most úgy határozott, hogy a Koronának nyújtandó hitelt csak hat hónapra szavazza meg.* Ez megtette a hatását.

c) Nyilatkozat Írország függetlenségéről

Az ír *önkéntes alakulatok és testületi szervek* ténykedései napról napra komolyabbak és határozottabbak, a hangnem az alsóházban pedig fenyegetőbb. Lord North nem tartható tovább.

1782 április, Rockingham márki kabinetje (*James Fox* ennek tagja). *Portland hercege*, akit *Írország alkirályává* neveztek ki, 1782 április 14-én érkezett Dublinbe és *április 16-án* kellett találkoznia *az ír parlamenttel.*

III. György 1782 április 18-i üzenete a brit parlamenthez kifejezte annak szükségességét, „hogy *végleges rendezést* érjenek el Írországgal". *A brit alsóház* teljes egyetértését fejezi ki.

Alsóház, 1782 április 16. Portland húzni akarta az időt; Grattan a tudomására hozta, hogy ez lehetetlen, mert anarchiát váltana ki. *Hely-Hutchinson*: az alkirály megbízta őt, hogy adja elő *„a végleges rendezést"* illető királyi üzenetet. *Grattan módosítási indítványában*, amelyet a válasz*felirathoz* nyújtott be, leszögezi, hogy Írország *„különálló királyság, amelynek saját parlamentje van, s ez az ország egyedüli törvényhozó testülete"* stb. *G. Ponsonby* (*Portland* nevében) támogatta ezt. *Egyhangúlag elfogadták.* Kevéssel e jelenet előtt és után *az önkéntes testület* határozott döntéseket hozott. Az ő állhatatosságuk hívta életre ezt a forradalmat (a félelem 1782 április 16-án még *Fitzgibbont* és *John Scottot*, a későbbi *lord Clonmelt* is *hazafiságba* kergette). *Nyomban ez után Portland* két jelentést küld Angliába, egy *hivatalosat* és egy másik, *magánjellegűt s bizalmasat Foxnak* arról, hogy engedni kell (egyidejűleg biztosítja őt, hogy *az önkéntesekre Charlemont* útján, az alsóházra pedig a *Flood* és *Grattan* közti ellentétek kihasználásával hatni fog).

Az ír parlamentet, a király válaszát várva, három hétre elnapolják.

Időközben az *önkéntesek* nyilvános *szemléket* tartanak (ekkor 100 000 főből áll a harci állomány); emellett az egész angol hadseregnek csaknem egyharmada *ír*, és sok az ír tengerész.

Az ír alsóház 1782 május 27-én ül össze: Portland quasi-trónbeszéde. Eleget akar tenni minden kívánságnak, a brit parlament készen áll erre; a király *legfelsőbb jóváhagyását adja az olyan törvényekhez, amelyek elejét veszik törvényjavaslatok visszavonásának a királyság Titkos tanácsában* és

két évre korlátozza *a hadseregre vonatkozó törvényt* (*a lázadási törvényt*). (Emellett sok hízelgés.) Az ostoba *Grattan* köszönő felirata. „*A brit kormány feladta az Írország fölötti hatalomra való mindennemű igényét*" (mondja Grattan). „*Az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott statútum visszavonásával kapcsolatos határozatot* végtelenül bölcs intézkedésnek tartjuk", „*a két nemzet között alkotmányos kérdés többé nem merül fel*". *Grattan feliratát elfogadták* (csak ketten szavaztak ellene). *Bagenal* bizottság kinevezését javasolja, amely a nemzet nevében összeget szavazna meg Grattan megjutalmazására.

A britek meg voltak rémülve. Kapkodva törvényjavaslatokat fogadnak el az Írországnak teendő engedményekről. *Az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátott statútumot a brit parlament visszavonja*, a király a visszavonást jóváhagyja, ezt nyomban eljuttatják az ír alkirályhoz, aki értesíti erről az összes önkéntes alakulatokat.

Ír alsóház, 1782 május 30. Bagenal megismétli Grattanre vonatkozó indítványát. *Portland* a Grattannek szánt ajándék részeként a Korona részéről felajánlja neki „*a Phenix Park-beli alkirályi palotát*", a király legkiválóbb írországi palotáját. Az indítványt természetesen elvetik. Grattan 50 000 £-et kapott az alsóháztól.

II. 1782-től
(*a függetlenség kihirdetésétől*) *1795-ig*

a) 1782–1783.
(A Reform Bill bukása és az önkéntesek megalázása)

Néhány kisebb jelentőségű intézkedést tettek a katolikusok elleni büntető törvénykönyv szigorának enyhítésére. A bigottak és a [dublini] vár[18] befolyása alatt állók részéről szembenállás, mégis elfogadták ezeket az intézkedéseket. *Az engedmények igen korlátozottak.*

Végül *maga Fox* kijelentette *a brit parlamentben*, hogy „annak a statútumnak" (*az I. György uralkodásának 6. évében kibocsátottnak*) „a visszavonása nem maradhat elszigetelt intézkedés, hanem *végső rendezéssel* kell együttjárnia", „egy *szerződést* kell előkészíteni, amelyet mindkét parlamentnek el kell fogadnia. . . , hogy végül *a két ország közti megmásíthatatlan megegyezéssé* váljon". Ezzel lelepleződött az alkirály kétszínűsége, s feltárult Grattan ostobasága; Flood az alsóházban ekkor még csak csekély támogatást kapott, de erőteljesen támogatták az önkéntesek.

1782 július 19-én Flood engedélyt kér olyan értelmű törvényjavaslat benyújtására, amely megerősíti Írország törvényhozási stb. függetlenségét. Még ennek a törvényjavaslatnak a benyújtását is *szavazás nélkül elvetették.* (*Grattan*!)

1782 július 27-én Portland elnapolja az ír parlamentet. Az ülésszakot berekesztő beszédében hangsúlyozza *„e megegyezés feltétlen betartását* stb.".

Rockingham márki 1782-ben meghalt. Fox–North koalíció. Portland helyébe Temple grófja (a későbbi Buckingham márki) került. Legfőbb titkára Grenville úr (a későbbi lord Grenville). Kormányzása 1782 szeptember 15-től 1783 június 3-ig tartott.

A létszámjegyzékeken most *több mint 150 000 önkéntes* szerepelt. *Nagyon sok katolikus lépett be hozzájuk.* Elhatározták, hogy nem engedelmeskednek és nem engedik meg az engedelmeskedést egyetlen olyan, Írországra vonatkozó törvénynek vagy statútumnak sem, amelyet Angliában fogadtak el. *Ettől kezdve minden leállt. Az igazságügyi szervek és az ügyvédek hasonlóan jártak el, az esküdtszékek nem döntöttek az ilyen törvények szellemében.* Számos fontos törvény joghatályát felfüggesztették.

A parlament megoszlott Flood és Grattan között. Ez utóbbi (a whigek bűvöletében) volt mindig többségben. *A brit kormányzat elhatározta, hogy előmozdítja a nemzetnek ily módon teremtett megosztottságát. Ezt azonban meghiúsította a brit parlament egyes képviselőinek oktalan viselkedése.*

Sir G. Young a brit alsóházban. Lord Mansfield a Court of King's Benchben[25]. *Lord Abingdon a Lordok házában.*

Az önkéntesek szerte egész Írországban fegyverbe szólították a lakosságot. Több mint 120 000-en voltak. Flood fölényt szerzett magának a körükben. *Újabb pánik tört ki a brit kormányban.*

1783. A III. György uralkodásának 23. évében kibocsátott törvény. Visszavonta a brit parlament és az angliai fellebbviteli törvénykezés mindennemű jogát a törvényhozási beavatkozásra. Vita nélkül elfogadták.

Ez *a brit lemondási törvény az ír nép szemében* lerontotta *az ír parlament* hitelét. Megmutatta, hogy az vagy tehetetlen, vagy korrupt, máskülönben fölösleges lett volna a törvény. *Az ír parlament reformja* lett most a jelszó.

Ír parlament. *A rotten borough-k*[26] *rendszere.* Az alsóház tagjait *egyének,* elsősorban *peerek* jelölték, akiket a király jelölt, és akik *megbízottjaik útján szavaztak az alsóházban.* A képviselőséget *pénzért vásárolták, a gyakorlását pedig eladták hivatali tisztségekért.* Ezeket a vásárlásokat ily módon *a végrehajtó hatalom alkalmazottai* bonyolították le. Az önkéntesek alaposan megvizsgálták a tényeket stb. Volt olyan peer, aki kilenc alsóházi tagot jelölt stb. A képviselőknek csak egynegyedét választotta meg szabadon a

nép. *Az önkéntesek küldötteinek* újabb *gyűlése Dungannonban. 1783 november 10-re tűzték ki az írországi nagy nemzeti konvenció első ülését Dublinben. A Rotunda* volt a gyűlés színhelye. A brit miniszterek tudták, *hogy ha Írországban reformot hajtanak végre, azt Angliától sem lehet megtagadni.* Aztán Anglia irigysége kereskedelmi téren. *Charlemont* csalással lett elnök. A reform tervét elfogadták, az alsóházban Floodnak kellett előterjesztenie. *A konvenció üléseit* a válasz megérkezéséig *állandóaknak nyilvánították.*

A kormány nem engedélyezte Flood törvényjavaslatának benyújtását, minthogy az fegyveresek tanácskozásától indult ki.

A kormány tudta, *hogy a parlament győzelme egyben nemcsak a konvenció, hanem az önkéntes mozgalom összeomlását is jelenti. A törvényjavaslatot 158 szavazattal 49 ellenében elvetették. A 158 főnyi többség placeman*[27]*, mint 1800-ban. A királyhoz intézett feliratot,* amely sértő volt az önkéntesekre nézve, elfogadták. *Charlemont fondorlattal elnapolja a konvenciót.* Most az önkéntesek és a nép körében *harc támadt a bigottak* (Charlemont) és *a katolikus emancipáció hívei között.* (*Bristol grófja, Derry püspöke a teljes emancipáció híve volt. A belfasti önkéntesek beadványa ezt a szellemet tükrözte.*) Az ostoba *Charlemont* most azt javasolta, hogy terjesszenek *az alsóház* elé egy „polgári", nem-katonai *„reform-törvényjavaslatot"*. Ezt természetesen elvetették. Ekkor kezdődött el *a mérsékelt parlamentarizmus időszaka.* Az önkéntesek néhány évvel túlélték ezeket a csapásokat, de mozgalmuk hanyatlásnak indult. A whig szónokok (*Grattan* stb.) háttérbe szorultak és elvesztették befolyásukat.

b) 1783 végétől 1791-ig
(Az „Egyesült írek" társaságának megalapítása)

1783 december. Pitt miniszter, Rutland hercege alkirály, Orde miniszter. Rutland meghalt 1787 októberében.

Rutland hercege alkirály (Orde legfőbb titkár). 1783 december–1787 október.

Az alsóházban ismételt hiábavaló *reformkísérletek.*

Orde kereskedelmi indítványai.

1784 májusa. Griffith indítványozza az alsóháznak, hogy *vizsgálják meg az Írország és Nagy-Britannia közti kereskedelmi kapcsolatokat. Azt akarta, hogy az ír kereskedelmet védjék meg az angol konkurrenciával szemben.* A kormány elcsípte előle ezt az indítványt.

1785 február 7-én Orde bejelentette és *február 11-én* előterjesztette *a kereskedelemre vonatkozó 11 indítványát.* E tervet mint *kölcsönösségen alapuló jótéteményt* ajánlották. A kegyért 140 000 £ összegű új adókkal fizettek.

1785 február 22-én Pitt 20 határozatot terjesztett elő a brit alsóházban. Ezek angol szellemben módosítottak voltak. Azután Írországba küldték őket. *A földgolyó feléről kitiltották az ír hajókat és tilalmakkal sújtottak ír árukat. Az egész vámügyi törvényhozást elvették Írországtól* stb. (Lásd 22. old.*)

Ír alsóház. 1785 augusztus 15-én Orde, többrendbeli előző viharos ülés után, arra kényszerült, hogy *az ülésszak idejére* és egyszer s mindenkorra *feladja* törvényjavaslatát. *Orde indítványai beleolvadtak az unió titkos tervébe.*

1785 augusztus 11-én Curran ellenállással fenyegetőzött, amely *„nemcsak szavakban"* jutna kifejezésre.

1785 augusztus 12-én Curran: *„A törvényjavaslat előre veti az ír alkotmány és az ír jogok feladásának árnyékát."*

Ír alsóház, 1785 február 14. Törvényjavaslat milícia felállítására. Az önkéntesek ellen irányul. (20 000 £ a milíciára.)

1784-ben újabb erőfeszítések történtek a reform érdekében. Henry Railly, Dublin grófság első tisztviselője felszólításra összehívta kerületét stb. **1784 október 25-re**, hogy tagokat válasszanak *egy nemzeti kongresszusra.* Ezért a *King's Bench*[25] a Korona indítványára letartóztatta.

1785 február 24-én Brownlow *megrovási indítványt* terjesztett be *e törvényszék bírái ellen* e letartóztatás miatt. *143 szavazattal 71 ellen elvetették.*

Azok a próbálkozások, hogy *korrupcióval visszaszerezzék azt, amiről, az erőszaknak engedve, lemondtak, 1782-ben kezdődtek, és Orde indítványainak kudarca után nagymértékben fokozódtak.*

Ír alsóház, 1786 március 13. Forbes törvényjavaslatot terjeszt be a járadékok összegének korlátozására. A törvényjavaslat megbukott.

1787 március 12. Forbes ismét benyújtotta törvényjavaslatát. Újra megbukott.

Miniszteri felelősség Írországban nem létezik.

Ír alsóház, 1787 január 19. Erőszakos cselekedetek délen, amelyeket a nép nyomora, *a tized, a járadékok, az absentee-k*[8], *a rossz birtokviszonyok, a nyers bánásmód* stb. okoztak. (1791 végétől „Egyesült írek", *a politikai pártok egyesültek a parasztokkal*) (*északi republikánusok*).

1786-ban az alkirály megnyitó beszédében utalt a délen előfordult *„gyakori erőszakos cselekedetekre"*, *a kilkennyi „Rightboys"-ra*[30]. Mégis az egyetlen törvényjavaslat, amelyet a kormány akkoriban benyújtott, *a dublini rend-*

* *V. ö. 36–37. old.*[48] – *Szerk.*

őrségre vonatkozó törvényjavaslat volt, amely ellen Dublin városa petíciót terjesztett be.

1787-ben az alkirálynak erről a tárgyról mondott *beszéde* sokkal határozottabb volt. Fitzgibbon azzal vádolta a landlordokat, hogy elnyomják a népet és elősegítik a papság ellen irányuló rendzavarásokat, majd szélesebb körű felhatalmazást kért.

1787 január 19. Fitzgibbon azt mondta, hogy a rendzavarások *Kerryben* kezdődtek stb., *„Right kapitány"*. Aztán átterjedtek *Munsterre* stb. Tárgyuk *a tized*, aztán *a földek árának szabályozása, a munka árának felemelése, szembehelyezkedés a füstpénz és más adók beszedésével.*

Curran a viták során: „Önök beszélhetnek *a kereskedelem kiterjesztéséről*... de az istenért, mi köze ennek a szerencsétlen parasztsághoz?"

1787 február 19. A „Rightboys"-ra vonatkozó törvényjavaslat. 192 szavazattal 31 ellenében bizottság elé utalták. Ennek révén elfogadtak egy *zendüléstörvényt*, amelyet Anglia vezetett be.

1787 február 20.: Indítványozták, hogy *a törvényjavaslatot korlátozzák Corkra, Kerryre, Limerickre és Tipperaryre.*

Az indítványt szavazás nélkül *elvetették. E törvényjavaslat halálbüntetést irányozott elő eskü felkínálásáért* stb.

1787 március 13. A tized. Grattan indítványozta, hogy ha a következő ülésszak megnyitásáig helyreáll a nyugalom, *a képviselőház vizsgálja meg a tized kérdését.* Az indítványt szavazás nélkül elvetették. *Az angol titkár* kijelentette, hogy *„nem ismeri a bajokat"* és *„nem akarná, hogy a parlament valaha is megvizsgálja ezeket"*. Ezt a zendüléstörvényt ugyanazoknak a földbirtokosoknak kellett végrehajtaniok, akiket Fitzgibbon azzal vádolt, hogy elnyomják és a papság ellen bujtogatják a parasztot.

Buckingham márki (azelőtt Temple grófja) másodszor alkirály. 1787 december 16–1790 január 5. (Orde a titkár!) (Fitzherbert a legfőbb titkár.)

Az 1789-es francia forradalom befolyása ebben az időszakban kezdődik.

Ír alsóház, 1789 április 21. Törvényjavaslat a pénzügyőrök szavazati jogának megvonására. 148 szavazattal 93 ellenében elvetették.

1789 április 25.: *A dublini rendőrségre* vonatkozó *indítvány* szerint a dublini rendőrségen „pazarló és haszontalan védnökségi rendszer uralkodik". *132* szavazattal *87* ellenében elvetették.

A régensségre vonatkozó 1789-es törvényjavaslat. III. György egy időre megtébolyodik, ezt titkolják, de *1788 végén* többé nem takargathatják. A miniszterek *a lord Buckinghamhez intézett válaszfeliratuk tervezetében* magasztalják önmagukat.

1789 február 6. Grattan módosítási indítványt nyújtott be. (Azt hitték,

hogy a walesi herceg alatt Fox lesz a miniszterelnök.) *Szavazás nélkül elfogadták.*

1789 február 11. A miniszterek igyekeztek elhalasztani a régensségről való szavazást; *bevallott indítékuk az volt, hogy ismerniök kell a brit parlament határozatait* (amelyekkel a herceget korlátozott hatalommal felruházott régenssé nevezték ki) (ezeket a határozatokat Angliában *január 23-án* szavazták meg, a herceg *január 31-én* fogadta el őket, de az ír kormányhoz még nem jutottak el). *A halasztást elutasították.* A herceget *Írország korlátlan hatalommal felruházott régenshercegévé nyilvánították. Ezt szavazás nélkül elfogadták.*

1789 február 12-én Conolly benyújtja a feliratot; *február 17-én* megkapják a Lordok házának hozzájárulását, *február 19-én* Buckingham elé terjesztik, aki *megtagadja* a felirat *átadását. 1789 február 20-án* kinevezik a herceg elé járuló küldöttséget. *Bizalmatlansági szavazat Buckingham* ellen. *1789 február 27-én* küldöttség (alsóházi) eljuttatja az alsóháznak a herceg „szívélyes köszönetét" tartalmazó levelet, *1789 március 20-án* a herceg még lelkesebb levele az ír alsóházhoz apja felépüléséről.

John Fane-nek, Westmoreland grófjának kormányzása (a legfőbb titkár Hobart, a későbbi Buckinghamshire gróf) (1790 január 5–1795 január 4.)

Alsóház, 1790 február 4. Az állami bélyeghivatali alkalmazottak fizetése (javasolják, hogy *csökkentsék* és *szabályozzák. 141* szavazattal *81* ellenében elvetették). (Curran a beszédében utal *a francia forradalomra.*)

1790 február 11-én Forbes egy feliratra tesz indítványt, amely leírja és kifogásolja a járadék adományozásának néhány újabb esetét. *136 szavazattal 92 ellenében elvetették.*

Curran később (az alsóház *1791 február 12-i* ülésén mondott beszédében) megállapítja: „Mindvégig az 1790-es ülésszak folyamán az ír nép nevében követeltük tőlük *Nagy-Britannia alkotmányát*, s ezt állandóan visszautasították. *Egy törvényt* akartunk elfogadtatni, *amely korlátozza a járadékosok jegyzékével kapcsolatos szégyenletes pazarlást* – a többség elutasította. *Egy törvényt* akartunk elfogadtatni, amely *kizárja a képviselőségből azokat, akik óhatatlanul a kormány csatlósai.* A többség elutasította. *Azt a törvényjavaslatot, hogy valakit, aki az Önök soraiban ül, tehát az igazságszolgáltatás illetékessége alá tartozik, tegyenek felelőssé az Önök vezetőinek tetteiért...,* elutasították. *Ez az egységes visszautasítás... bizonyítja Írország népének,* hogy a korrupt üzelmek *gyanúja* tényeken alapszik."

Viták a dublini főpolgármester megválasztása körül (1790)

A dublini polgárok megfogadták, hogy olyan személyt, *aki a kormány alkalmazottja vagy járadékosa*, nem választanak sem *főpolgármesternek*, sem *a* város *parlamenti képviselőjének*.

1790 április 16-án a városatyák *James városatya*, rendőrfelügyelőt jelölték főpolgármesternek a következő évre. A városi tanács visszautasította, hét másik jelöltet *szintén*. A városi tanács *Howison városatyát* jelölte (*Napper Tandy* vezette a népi pártot). A városatyák ismételten Jamest jelölték. A dolog a Titkos tanács elé került, amely új választást rendelt el. Ugyanez a komédia megismétlődött.

1790 július 10-én Curran a Titkos tanács előtt Howison mellett emel szót. *A Titkos tanács James* mellett van, aki *1790 augusztus 5-én* visszalép. A városatyák megválasztják Howisont.

1790 július 16-án Napper Tandy a városi tanácsban határozatokat fogadtatott el, amelyek elítélték a Titkos tanácsot, a városatyákat, és a szabad polgárok és a freeholderek[31] gyűlését hívta össze a tőzsdére. A gyűlést elnapolták *augusztus 3-ra*, hogy *ténymegállapítást* készítsenek, ami ennek megfelelően meg is történt.

Július 24.: A Whig klub[15] hasonló határozatai. Viszálya Fitzgibonnal.[49]

[.....]

Lázadásszerű zavargások Dublinben Camden megérkezésekor. Fitzwilliam visszahívása a szeparatista párt diadalát jelentette. *Az ír köztársaság* lett hamarosan az „*Egyesült írek*" célja. *Down, Antrim, Tyrone* presbiteriánusainak zöme csatlakozott, akárcsak számos *leinsteri* katolikus és protestáns. Az északi katolikusok *defenderek* vagy *ribbonisták*[39].

Ír alsóház, 1795 május 4.: *A katolikusok emancipációjára vonatkozó törvényjavaslat második olvasása. 155 szavazattal 84 ellenében elvetették.*

{*Elfogadtak egy felkelés elleni törvényjavaslatot stb.*; egy törvényt, amely felhatalmazta *az alkirályt*, hogy *grófságokban ostromállapotot hirdessen ki*; *a hatóságok* felhatalmazást kaptak arra, hogy betörjenek házakba és haditengerészeti kényszermunkára hurcolják el mindazokat, akiket gyanúsítanak. Az egyik törvény *felmentette a felelősség alól* azokat a hivatalos személyeket, akik törvénysértést követtek el; egy másik felhatalmazta az alkirályt, hogy *megtagadja letartóztatottak óvadék ellenében való szabadlábra helyezését*; törvény *engedélyezte idegen* (német) *csapatok behozását az országba* és a yeoman alakulatok felállítását.}

Ír alsóház, 1796 február 3. Törvényjavaslat a felelősség alól való felmentésre.

1796 február 25. A felkelés elleni törvényjavaslat. {*A hatóságok* felhatalmazása arra, hogy önkényesen a *haditengerészetnél* való kényszermunkára *hurcoljanak* embereket.}

Curran: „Ez a törvényjavaslat *a gazdagokért* és *a szegények ellen* van."

1796 március végétől kezdve Írországban egész grófságokban kihirdették az ostromállapotot.

1796 október 13. A francia háború. (Hoche serege éppen akkor gyülekezett Brestnél; *Wolfe Tone, Grouchy* és az expedíció egy része *december 22-én* elérte *a Bantry-öblöt* és csak *28-án* hagyta el.[40])

Camden nyitja meg a parlamentet. Ellenállás Franciaországgal (az invázióval!), *„a népi indulattal és a népi vélekedéssel"* szemben.

Curran: A kormány bujtogat a katolikusok üldözésére, két éve gyilkol stb. *az egyik grófságban. Ponsonbynak a felirathoz benyújtott módosítási indítványát* 149 szavazattal 12 ellenében *elvetették*. Ezután elfogadtak egy törvényjavaslatot (a *főállamügyészét*), amely felhatalmazta az alkirályt, hogy *tartóztasson le és tartson őrizetben mindenkit, akit hazaáruló üzelmekkel gyanúsítanak* stb. A törvényjavaslatot többször felolvasták (először és másodszor), majd másnapra bizottság elé utalták.

1796 október 14. A Habeas Corpus törvény[23] *felfüggesztése.*

1796 október 17. Elvetették a katolikusok emancipációjára vonatkozó törvényjavaslatot.

1797 január 6. Hoche expedíciója. Pelham felolvassa az alkirály üzenetét, amely újabb hadiadók követelését tartalmazza.

1797 február 24. Belső védelem. Yeoman gyalogság stb. (38. old.*).

1797 március 18. Ulster lefegyverzése. Camden üzenete. (Lake tábornok *proklamációja.* Belfast, március 13.)

1797 május 15. Curran, Grattan stb. kivonul az alsóházból.

1797 július 3. A Ház elnapolta magát. *Castlereagh a legfőbb titkár.*

1797 október 14-én felakasztották Orrt, mert egy közkatonát *felesketett az „Egyesült írekre"*. (Ezt csak egy besúgó tanúsította stb.)

{*1795 május 10-re* befejeződött *az ulsteri szervezet* (az „Egyesült íreké") megalakulása. *1796 őszén* Ulsterben katonai szervezetté formálták. Körülbelül *1797 közepén* ez a rendszer átterjedt *Leinsterre. Az „Egyesült írek" végrehajtó bizottsága* csak *1798 február 19-én* hozott határozatot arról, „hogy semmi, ami a parlamentben történik, nem térítheti el őket céljuktól". (*El-

* *V. ö. 55. old. – Szerk.*

vesztegették a cselekvésre alkalmas *időt.*) *1798 márciusában* Arthur O'Connort letartóztatták Maidstone-ban, amikor éppen hajóra akart szállni, hogy Franciaországba menjen; *március 12-én Oliver Bondot, McCannt stb.* Oliver Bond dublini raktárában tartóztatták le; kevéssel utánuk *McNevint, Thomas Emmetet, Sampsont. Új vezetőség alakult,* egyik tagja *John Sheares. Május 19-én,* pontosan négy nappal azelőtt, hogy a felkelés kirobbant, lecsaptak *lord Fitzgeraldre* és *21-én a két Shearesre.* A felkelés tehát akkor kezdődött, amikor kitervelői már nem vezethették.}

1798 május 23-án indult meg a felkelés (Dublinben); *július 17-én* lord Castlereagh bejelentette *annak végleges leverését.*

A felkelés előtt, 1798 februárjában és márciusában hazaárulási perek zajlottak le. Beszállásolások, lassú kínvallatás a vallomások kikényszerítésének ürügyén stb. Gyorsított bírósági eljárás után azonnali kivégzések. *A felkelés kitörésekor kihirdették a statáriumot.*

1798 július 25-én a bebörtönzött vezetők tárgyalása a kormánnyal. A megállapodást *július 29-én* kötötték meg. (Csak *az amiens-i béke*[5] révén, 1802-ben szabadultak ki!)

Pitt terve a felkelés kierőszakolására és kiváltására (41. skk. old.*)

1598—1599. Erzsébet (*Mountjoy és Carew*); *ugyanaz 1798–1799-ben. Carhampton gróf. Abercromby tábornok.*

Az „Egyesült írek" és Pitt. Poroszország és a lengyelek.[41]

Castlereagh azzal dicsekedett, hogy kirobbantotta az összeesküvést. Ő helyezte el az aknát és ő is gyújtotta meg.

Pitt 1795-ben és 1797-ben a brit parlamentben ellenzi az Írország lecsöndesítésével foglalkozó vitákat, azzal az ürüggyel, hogy az *beavatkozás Írország függetlenségébe.*

Lord Cornwallis kormányzása. Az unió

Pitt, Castlereagh, Cornwallis. (*1781 október 19-én Cornwallis kapitulált* a virginiai *Yorktownnál.*)

Cornwallis terrorral akarja megvalósítani az uniót.

---

* *V. ö. 59–62. old. – Szerk.*

Rá nézve szerencsés véletlen:

1798 augusztus 22-én mintegy 1000 francia katona Humbert vezénylete alatt behatolt a Killalai-öbölbe; *augusztus 27-én* elfoglalták Castlebart.

Szeptember 8-án Ballynamucknál megadták magukat. (*Hardy* flotilláját október 11-én elfogták Tone-nal együtt, aki november 19-én meghalt.)

A szörnyűségek újrakezdődtek.

40 000 főnyi katonaság volt Írországban. A statárium folytatódott (egyre megújították; 1801-ben szüntették meg).

Az alsóházban *1799 január 22-én* a trónbeszédben hangzott el az első indítvány a törvényhozási unióra. A vita 22 óra hosszat, *január 23-án délelőttig* tartott. A kormány egy szavazatnyi többséget kapott egy *Fox* nevű ügyvéd nyílt megvásárlása révén.

A második vita 1799 január 23-án 5 órától 24-én délelőttig tartott. A kormány vereséget szenvedett. 111 képviselő szavazott az unió ellen, 105 mellette. (*Szavaztak* 216-an, *távol maradt* 84.)

Az egyházi és világi lordok arra használták fel ezt az alsóházi szembenállást, hogy a megvásárlásukra megállapított pénzt stb. kiszedjék a kormányból.

Cornwallis rászedi a katolikus püspököket; ezek visszataszító megalázkodása.

Petíciók, üzenetek; a dubliniek közé lőnek ünnepségeik megtorlására.

1800 február 5. és 6. Az ír alsóház elfogadta az uniót. 273 szavazó közül mégis *115* főnyi kisebbség szavazott ellene. A régi és az új parlament közötti időben terjedt a korrupció. (48., 49. old.*)

Castlereagh szemérmetlen intézkedése.

Az alsóházat egy angol ezred vette körül.

Castlereagh 1800-ban, a *második szavazás* előtt szemmel láthatóan megvásárolt 25 képviselőt, s ez 50 szavazatnyi különbséget jelentett a kormány javára. Ily módon Pitt és Castlereagh keresztülvitték az uniót.

A megírás ideje: 1869 október–november
Az első megjelenés helye: K. Marksz i F. Engelsz: Szocsinvenyija, 45. köt., Moszkva 1975.
Eredeti nyelve: angol és német

* *V. o. 66–67. old. – Szerk.*

Friedrich Engels

[Megjegyzések Goldwin Smith „Ír történelem és ír jellem" című könyvéről[50]]

Goldwin Smith: „Irish History and Irish Character"
(részben a III. füzetben,
az O'Conorból való kivonatok között[51])

A tárgyilagosság álarca mögött az apologizáló angol burzsoá professzor. Írország szerinte már földrajzi helyzeténél fogva is arra rendeltetett, hogy Anglia alávesse magának, és a meghódítás lassúságát és tökéletlenségét is megmagyarázza a csatorna szélessége és Walesnek Anglia és Írország közötti elhelyezkedése.

Írország, mondja, természettől fogva a legelők országa, lásd Léonce de Lavergne. Smith úgy véli, hogy „a sziget nagy részén nehéz búzatermést betakarítani . . . a kereskedelmi virágzáshoz vezető természetes útja nyilvánvalóan az, hogy *Anglia lakosságát* ellássa legelőinek és tehenészeteinek termékeivel" (3. old.).[52]

Írországnak *vannak* széntelepei (4. old.).

Az éghajlat elpuhította és visszavetette az íreket, összehasonlítva az olyan edzett népekkel, mint a skandinávok (és a lappok?). Ezzel szemben az íreknek reményük lehet olyan nemesi és gazdag kereskedővillákra, amilyenek most Skóciában találhatók (a fajd- és szarvas-vadaskertekben!) (5. old.).

Nagyon fájlalja a *mértéket* hiányát az írek ékesszólásában. De, mondja, az ír kiegészíti az angolt, és balszerencse lenne, ha a kivándorlás túlságos korlátok közé szorítaná a kelta elemet.

A clan vagy törzs eredetileg a régi kelták (és más népek) közös társadalmi formája, Walesben is. A sík Írországban hamarosan nagyobb a keveredés a különböző clanok között és lazulnak a kapcsolatok a clanon belül; ezzel szemben a hatalmasabbak uralma a gyengébbek fölött, megnyílik az út a monarchia felé. A jelek szerint a király legfőbb kiváltsága az adó, nem a rendszeres törvénykezés.

Az írek pártharcai, a „kétesztendőseké" és a „háromesztendőseké" a

régi clanellentétek maradványai, akárcsak a grófságok közötti vetélkedések és viszályok (v. ö. a Cork és Tipperary közötti harcot egy kivándorlóhajón). A tündéreknél is vannak csoportviszályok és harcok az egyes grófságok között, v. ö. Kohl.[53] Az ősi ragaszkodás a clanfőnökhöz és az akaratának való behódolás sok mindent megmagyaráz az ír jellemből.

A clan földje közös tulajdon. Itt Smith belátja, hogy Írországban *földmagántulajdona soha nem az íreknek, mindig csak az angoloknak volt*, jóllehet mindössze azt mondja, hogy a magántulajdonnal az ír csak bizonytalanság, lealacsonyítás és csalódás formájában került szembe (21. old.). Sir John Davies, 135., 136. old.[54], azt mondja a clanfőnökökről, hogy „bár *bizonyos földdarabokat juttattak nekik*, jövedelmük főleg *adókból* [*cuttings*] és *ingyenes juttatásokból* [*cosherings*], *valamint egyéb ír sarcokból állt*, amelyekkel – mondja az angol jogász – kényük-kedvük szerint tönkretették és elszegényítették a népet. Ha pedig a törzsfő meghalt, nem a fia vagy a legközelebbi örököse követte, hanem a tanist[55], akit választottak, és aki *erélyével vívta ki megválasztását*; a kisebb birtokokat, a gavelkind nevű ír szokásnak megfelelően, *felosztották a sept* valamennyi – mind törvénytelen, mind törvényes születésű – férfitagja között*; ha pedig valaki a septből meghalt a felosztás után, részét nem a fiai között osztották fel, hanem a sept feje a sept tulajdonát képező egész földet újra felosztotta és mindenkinek a korbeli elsőbbség szerint adta ki a maga részét."

Idézve a 22. oldalon.

Az angol jogászok ezt, különösen a tanistryt, nem nevezték „birtoknak, hanem csupán átmeneti és bizonytalan birtoklásnak", és Davies teljesen egyetért ezzel, s azzal is, hogy a király szükség esetén köteles erőszakkal civilityre, azaz az angol jognak megfelelő magatartásra késztetni az embereket.

Hogy milyen gyakran volt ilyen újrafelosztás, az nem világos (!!), de bizonyos, hogy nem minden haláleset után. (Lásd Hallam[56].) Lásd Davies-kivon., 82. old. – minden 2–3 évben!** Az mindenesetre világos, hogy az írek az angol hódítás következtében 1600-ig még nem jutottak túl a közös tulajdonon! Smith ezzel szemben azt állítja (24. old.), hogy már az invázió idején „az a föld, amelyet a sept valamely tagja foglalt el, halála esetén általában magától értetődően *valamennyi fiára* szállt". – Ez téves. Lásd Davies, aki a felosztást, legalábbis Írország északi részén, még létezőnek tekinti.***

* – *ír nemzetség – Szerk.*

** *Ezt a mondatot Engels a sor fölé írta. – Szerk.*

*** *Ezt a mondatot Engels a sorok közé írta. – Szerk.*

Szerinte a „rendelkezz velem és védj meg" [„spend me and defend me"[57]] az ír paraszt számára ma is természetesebb, mint a földtulajdonos–bérlő viszony.

A „gavelkind" kifejezést szerinte az angol jogászok vitték be Írországba, mert összetévesztették az ír jogot a kenti gavelkinddel, amely szintén nem ismeri az elsőszülöttségi jogot (25. old.).

Szent Bernát kijelentései az ír egyházról, amelyekre hivatkozva II. Henrik azzal igazolta Adorján pápa bulláját[58], hogy a külső ellenséggel szemben az egész egyházat a római uralomnak kell alárendelni, merő hitványságokat tartalmaznak: 1. nem fizetik a zsengéket és a tizedet; 2. nem kötnek tisztességes házasságot (azaz nem az előírt római formaságoknak megfelelően házasodnak), meg nem is gyónnak (?), senki sem szólítja őket vezeklésre, senki sem ró ki rájuk bírságot. Azonkívül 3. kevés náluk a pap. De *mindezt, mint Szent Bernát maga elismeri, Szent Malachiás már elrendezte* („Szent Malachiás életéről", 8. fej.).

Giraldus Cambrensis azonban megismétli ugyanezeket a panaszokat: nem fizetnek sem tizedet, sem zsengét, elhanyagolják a házasságkötési szertartást, nem járnak templomba, és nőül veszik elhunyt fivérük feleségét. Egyébként csak annyit tud mondani, hogy a hierarchia nem tökéletes, túl sok a püspök és hosszú ideig egyáltalán nem voltak érsekek, a felszentelésük pedig nem felelt meg teljesen a törvényes előírásoknak (33. old.).[59]

Az egyedüli városok a dánok birtokában levők (mondja Davies)*.

Teljesen érthető, hogy a valláson még áttűnnek pogány elemek, ez mindenütt így volt. Így például Írországban, szerződéskötések alkalmával, az ereklye megérintésén kívül a vérrel megpecsételt fogadalom, a zajos orgiákkal egybekötött halottvirrasztás temetéskor, a jobb kar kihagyása keresztteléskor stb. Németországban és Angliában még sokkal különb dolgok is voltak. A gyermekek dajkaságba adása [fosterage] és a keresztszülői tisztnek [gossiprede] mint egész életre kötelezőnek a különös hangsúlyozása alighanem szintén pogány eredetű. Cambrensis: „ami a saját testvéreiket és vérrokonaikat illeti, az írek egész életükben, egészen halálukig figyelemmel kísérik őket és bosszút állnak értük, ha megölték őket, de szeretetük és hűségük minden megnyilvánulását keresztestvéreik és keresztgyermekeik számára tartják fenn." Idézve a 37. oldalon.

A házasság körül azonban a jelek szerint bajok voltak, mert Davies a 146. oldalon** arról beszél, hogy elterjedt volt a feleség eltaszítása, az összevissza

---

* *Ezt a mondatot Engels utólag iktatta a kéziratba. – Szerk.*

** *Engels az oldalra való utalást utólag iktatta be; G. Smith erre az oldalra nem utal. – Szerk.*

való gyermeknemzés, a törvényes házasság semmibevétele; ez összefüggött tisztátalanságukkal öltözékben, étkezésben és lakásban s megvetésükkel és lenézésükkel minden iránt, ami a civilizált emberi élethez szükséges. A fatytyú gyermekek törvénybeli egyenlővé tétele a házasságban születettekkel összefügg ezzel, de összefügg a tulajdonközösséggel is.

A múlt századi ír földbirtokos még egy asztalnál ült házi szolganépével, csaknem ugyanúgy, mint a régi clanfőnök (39. old.).

A hódítók törvényei a bárdok és a vándorénekesek ellen közvetlenül politikai jellegűek, mert ők voltak a nemzeti hagyomány őrzői. Még a XVIII. század végén is akadt néhány ilyen régi vándorhárfás. Ma már senki sem érti azt az ír nyelvet, amelyen énekeltek.

A normannok Írországban csak katonai kolóniát vagy inkább helyőrséget képeztek, amely nehezen tartotta magát az őslakosokkal szemben és folytonos határháborúban élt. Tehát kezdettől fogva főhatalom. A „Pale"[60] egy darab feudális Anglia volt a csatorna túlsó partján (56. old.).

A Pale-ben az angol érdek és az angol–ír érdek már akkor kialakult. Az ír bárók féltékenyek voltak az Angliából jött angol hivatalnokokra stb. és azokra a bárókra, akik angliai birtokokkal is rendelkeztek, többnyire absentee-k[8] voltak, és továbbra is angolok maradtak.

A rózsák háborúi[61] idején a Pale kormánya annyira legyengült, hogy a Szent Györgyről elnevezett magán-konfraternitásnak engedte át a rendőri és rendfenntartási funkciókat (Moore-nál 1472 a dátum, a „Kronológiában" nem szerepel).[62]

A kilkennyi statútum[63] csak szükséges önvédelem volt, írja, nem tartalmazott semmi különösen rosszindulatút – a büntetlenség írek ellen elkövetett bűncselekmények esetében csupán természetes következménye annak, hogy ott egy fél országban két nemzet létezett, két különböző jognak alávetve! „Azt az írt, aki meggyilkolt egy angolt, csak megbírságolta volna ezért a brehonja!"[64] Bizonyíték erre annak a sheriffnek* a története, akit egy ír főember hajlandó volt befogadni a földjére, mihelyt a kormány megállapítja, hogy mennyi vérdíjat kell érte kifizetni! (69. old.)**

A quinque sanguines-t*** helyes öt clanként értelmezni.

Az Írországgal foglalkozó angol államférfiaknak, mondja, mint Spenser, Davies, Bacon, ideálként Walesnek I. Edward által történt gyarmatosítása

---

* – első tisztviselőnek – *Szerk.*

** *A kézirat margóján Engels jegyzete*: Davies, 134., 135. old. 4., 2. kivon.; Spenser, 20. old. – *Szerk.*

*** – öt vért (*v. ö. 100. old.*) – *Szerk.*

és leigázása lebegett a szeme előtt. Legalábbis vonatkozik ez Daviesre, lásd 105–107. old., 3., 2. kivon.*

Poynings kormányzása alatt (VII. Henrik) végül gyilkosság esetén *mindenkit* (ti. a Pale-ben) az angol jog szerint ítéltek el. Szerinte csaknem minden törvénye *használt Írországnak*, mert a birodalmi (ez itt csak szépítés „angol" helyett) érdekeket és politikát a főhatalom (!) fölé helyezték! „Aligha lehet kétségbevonni, hogy e statútumok közül még a leggyűlöletesebbek is, minthogy arra irányultak, hogy a birodalmi politikát és a birodalmi érdekeket a főhatalom politikája és érdekei fölé helyezzék, törvénybe iktatásuk idején jótékonyak voltak *az ír* **népre** nézve"!! (73. old.) Ezek a törvények csak a Pale-ben voltak érvényben, és ott aztán foszlánya sem volt az ír népnek! (Davies, 136–139. old.)**

VIII. Henriktől és Wolseytől kezdve abban a módban, ahogyan az Írországba küldött kormányzók az országot irányították, „egy politikus kor mély és gondolatokkal áthatott állambölcsessége kezdett megnyilvánulni" (74. old.). Hát persze, hiszen befejeződött a francia háború meg a rózsák háborúi!

A Geraldine-ek elleni háborúban VIII. Henrik alatt mindkét oldalon sok kegyetlenség és pusztítás érvényesült, emellett az angolok árulása és hitszegése Fitzgeralddel és öt nagybátyjával kapcsolatban és egyébként is.

Erzsébet alatt – „korrupció, korrupció a legaljasabb formájában, korrupció, amely a háborút részesítette előnyben a békével szemben, mert a háború a haszon reményével kecsegtetett, míg a béke összeomlással fenyegette ezt a reményt".

Aztán a kor kalandorairól: „A sasok felröppentek, hogy elszálljanak spanyol Dél-Amerika partjaira, a keselyűk pedig rávetették magukat Írországra."

De Raleigh Írországban is palotát és kúriát adományoztatott magának Lismore-ban! Wakefield, I. köt. 70. old.***

„Az ármánykodás és a ravaszkodás ügyes latba vetése és a lázadásra ingerlés művészete a szélhámosnak gazdagságot szerzett Írországban... elkobzott földek formájában" (79. old.).

Shane O'Neill 1561-ben Angliában gallowglasses-ből° álló őrséggel vette körül magát; hosszú fürtökkel, hajadonfőtt jártak, sáfrányszínű ing-

---

* *Ezt a mondatot Engels utólag iktatta be.*[65] – *Szerk.*

** *Ezt a mondatot Engels utólag iktatta be.* – *Szerk.*

*** *Ezt a két mondatot Engels utólag írta a kézirat margójára.*[66] – *Szerk.*

° – ír zsoldosokból – *Szerk.*

ben, rövid kabátban, bolyhos köpenyben, s fegyverük *szekerce* volt (a puska korában!).

86. old. Erzsébet írországi hadi kiadásai évente legalább 400 000–500 000 £-re rúgtak, ez a magyarázata a pénzhamisításnak: „Annyi bizonyos, hogy ha volt is bárkinek haszna Írország nyomorából és elgyengüléséből, *az nem az angol nemzet volt.* (!!) Az angol nemzet számára Írország a meghódítástól csaknem a jelenlegi időszakig a szűnni nem akaró kiadások, veszély és gyengeség forrása volt." És à qui la faute?* Hát az angol nemzet!

Jakab, írja, nemcsak azért kényszerült fiktív választókerületek létesítésére, hogy meglegyen a többsége, hanem azért is, mert valódi választókerületek nem voltak!!! (96. old.) Ahogy a Patyomkin-falvak is történelmi szükségszerűség voltak. Jó a reformereknek.

Sir Thomas Smith első kolóniái Downban és Antrimben olyan földeken létesültek, amelyeket *„a törvény* O'Neill jogfosztásának következtében *gazdátlanoknak tételezett fel"*. Ez balul sikerült, mert a földek bennszülött birtoklói, mondja Hallam, nem fogadták el jogászainknak ezt a doktrínáját.

A Spenser „Faery Queen"-jében szereplő Arthegal lord *Grey* alkirály.

Amikor O'More és O'Counor** septfőket Mária uralkodása alatt halálra ítélték és jogaiktól megfosztották (King's County és Queen's County[67], „a sept*** azzal érvelt a bíróságon, hogy a sept feje jogfosztása következtében nem veszíthette el a sept földjét, *amely sohasem volt az övé.* Az az érzés, hogy a föld még mindig az övék, és hogy jogtalanul forgatták ki őket a tulajdonukból..., talán mind a mai napig nem halt ki belőlük" (101. old.).

Strafford, hogy pártatlanságát bizonyítsa, a londonderryi telepesektől is komoly összegeket zsarolt ki, mert valamilyen jelentéktelen formai kérdésben megsértették a megállapodást; ez nagyon felbőszítette ellene és Károly ellen Londont mint metropolist.

„Nem túlzás azt állítani, hogy az angol puritánok az O'Neill-féle mészárlás után azzal a dühvel tekintettek az ír katolikusokra, mint az orangisták[68] a pápistákra, tetézve azzal a dühvel, melyet a calcuttai angol érezhetett a szipoj zendülő ellen" (113. old.), úgyhogy Cromwell nagyjában és egészében a lehető legkevesebb gyilkosságot engedélyezte, amennyire csak hatalmában állt.

Az ír lázadóknak Cromwell által *rabszolgákként* való deportálása Nyugat-

* – ki a hibás ebben? – *Szerk.*

** *Smithnél és Engels kéziratában tévesen:* O'Connell – *Szerk.*

*** – ír nemzetség – *Szerk.*

Indiába, mondja, sokkal kevésbé volt kegyetlen, mint azok az intézkedések, amelyekhez a katolikus osztrák uralkodóház folyamodott ugyanabban az időben Csehország és a harmincéves háborúban leigázott más tartományok protestánsai ellen (114. old.). *Ellenőrzendő.*[69]

Plunket érsek juszticmordjának igazolására [ezt mondja]: bár a T. Oates-féle összeesküvés fikció volt, „létezett egy pápista összeesküvés a protestantizmus és a szabadság kiirtására egész Európában; ennek az összeesküvésnek a feje Franciaország nagyhatalmú királya*, nyughatatlan és gátlástalan ügynökei pedig a jezsuiták voltak, de alaposan belekeveredett a király** és a korona várományosa*** is, s ez [az összeesküvés] a következő országlás idején csaknem megsemmisítette a vallást és a szabadságot Angliában" (119. old.).

A limericki szerződés[70] *megszegéséről egy szó sem esik.*

„II. Jakab rendeletet bocsátott ki egy pápista professzori kinevezéséről a Trinity College[71] ír nyelvi tanszékére. Kitűnt, hogy *ilyen professzori állás nem létezett*" (135. old.).

A pénzt, amelyet az absentee-k[8] magukkal visznek, írja, többnyire nem termelő munkákra fordítják, ez tehát többnyire amúgy is elvész, úgyhogy nem nagy balszerencse, hogy nem Írországban költik el (144. old.). Mit szól ehhez a londoni West End?

Swift a „Modest Proposal"-ben beszél a kereset nélküli felnövekvő írekről (1729-ben), „akik munka hiányában vagy tolvajokká lesznek, vagy elhagyják drága hazájukat, hogy a trónkövetelőért° harcoljanak, *vagy pedig eladják magukat Barbados szigetére*". Tehát hosszabb vagy rövidebb időtartamú rabszolgaságról van szó, amire Swift azt javasolja, hogy a gyermekek egy részét adják át a hentesnek, a „Maxims"-ben pedig azt, hogy engedjék meg az íreknek, hogy fölös népességüket adják el rabszolgaságba.

A burgonya már II. Jakab kora előtt Írország jelképe és szégyene volt, írja. II. Jakab idején „egy ír küldöttséget London utcáin tömeg kísért, amely botokra tűzött burgonyákat hordozott" (150. old.).

Az ír nyomor . . .„átözönlött Angliába, s pauperizmust (!) és betegséget (!!) hozott magával nagyvárosainkba, megbüntetve Angliát azért, *amennyi része esetleg volt Írország bajaiban*" (151. old.).

Phelan „Hátrahagyott Művei" szerint (II. köt. 42. old.) a landlordok a

* XIV. Lajos. – *Szerk.*

** II. Károly. – *Szerk.*

*** A yorki herceg, a későbbi II. Jakab. – *Szerk.*

° Stuart Jakab Edward. – *Szerk.*

katolikus jobbágyokat előnyben részesítették a protestáns bérlőkkel szemben, különösen, mivel az előbbiek fizették mindig a legmagasabb járadékot. Erre aztán a protestánsok kivándoroltak Amerikába. (Időpontot nem ad meg.)

McGeoghegan Írország történetéről írt művében[72] ezt mondja: „A francia hadügyminisztériumban végzett számításokból és kutatásokból megállapították, hogy 1691-től, az ír csapatoknak Franciaországba való megérkezésétől 1745-ig, a fontenoy-i csata évéig, több mint 450 000 ír halt meg francia szolgálatban.

Az unió előtti független ír parlamentben (egy vizsgálat szerint, amelyet 1784-ben az angol kormány számára végeztek) „300 mandátum közül 116-on 25 földtulajdonos osztozott (egy nemesúrnak 16 volt a birtokában), s a kormány 86 szavazatra számíthatott földtulajdonosok birtokában levő mandátumok részéről, melyek tulajdonosai titulusért, állásért vagy járadékért bérbe adták szavazatukat, számíthatott továbbá 12 saját szavazatára, 45 placeman[27]-szavazatra és 32 olyan úriember szavazatára, akik ígéreteket kaptak, vagy kinyilvánították, hogy mit várnak el" (Massey: „History of England", III. köt. 264. old.).

És milyen volt a helyzet az akkori angol parlamentben?

Sir Jonah Barrington a haditengerészeti legfelsőbb bíróság bírája volt Írországban.

Pitt, írja, megadta volna Írországnak a parlamenti reformot és a katolikusok emancipációját, de az ő „liberális politikáját. . . balszerencsés módon megállította, és a világot (!) döbbenetbe, a szabadság elvesztése miatti kétségbeesésbe és abszolutista reakcióba taszította a képtelenségnek, a kegyetlenségnek és végső soron a katonai hiúságnak és mohóságnak az a szörnyű kitörése, amelyet a franciák a történelem legnagyszerűbb és legjótékonyabb eseményének vélnek" (165. old.).

Itt aztán vége mindenfajta objektivitásnak.

„Egy idegen és elégedetlen elem egy nemzet testében csakis belső megoszlás és gyengeség forrása lehet. Minden szempontból jobb lenne, ha a Brit Birodalom egyetlen szigetre korlátozódna, Angliára, Yorkshire-re vagy Kentre, *semhogy olyasmit is magában foglaljon, ami valójában nem az övé*" (179. old.)!!

Szóval mégis —! 700 éves harc után!

A föderáció Írország és Anglia között szerinte lehetetlen (igazi föderációról, a szövetségi ügyek megvitatására szolgáló föderális parlamenttel, nem beszél, csupán perszonálunióról). „Ez a kutyanyakörv-unió" — két független parlament és két független kormány, amelyeket csak az egyazon Koro-

nához való névleges hűség kapcsol össze – „óhatatlanul gúny tárgyává és kellemetlenség forrásává válik", s a vége vagy a teljes elszakadás, vagy az, hogy az angol parlamentáris kormány Írország fölött is uralkodik, mint 1782–1798-ban, korrupció és cselszövés segítségével (181. old.).

És Svédország és Norvégia? És Ausztria–Magyarország?

Az események menete nem hagyta meg azt az alapot, amelyen az ír nemzeti lét felépülhetne. Az írek, mondja, ugyanazon elemek keveréke, mint az angolok, bár az arány különböző... „Ami azonban a legfontosabb és valójában *csaknem döntő*, az az, hogy a két szigetnek azonos a nyelve" (183. old.).

Tehát a kettő egyetlen nemzet, és mindenfajta különválás ostobaság! Mintha bizony az angol nyelv az íreket nem tette volna még írebbé!

A 184. oldal után az agrárzavargásokról ír, amelyeknek *fő oka a fölös népesség*!*

Goldwin Smith. Befejezés
(Szó szerinti passzusok és kiegészítések)

4. old. „A nedves éghajlat, bár a növényzet gazdagságának és szépségének forrása, óhatatlanul lazította a nép energiáit és visszavetette az íreket abban a versenyben, amelyre a nemzetek a fizikai erőfeszítéseket megkövetelő dolgokban kelnek. Látjuk ezt, ha az írek korai történelmét összehasonlítjuk a skandinávokéval, akiket az északi éghajlat merészségre és vállalkozó kedvre edzett."

III. Edward és V. Henrik franciaországi csatáiban, Crécynél, Poitiers-nél[73] stb.: „ezeken a híres harcmezőkön, ahol a francia lovagságot paraszti kezek győzték le, sírba szállt a feudalizmus" (65. old., lásd lejjebb, 71. old.**).

A kilkennyi statútum: „*Semmi különösen rosszindulatú nincs e statútumnak abban a törekvésében*, hogy helyreállítsa az angolok és az őslakosság éles különválását. A statútum megalkotóinak célja nem az volt, hogy megakadályozzák e két fajnak egy nemzetté való üdvös összeolvadását, hanem hogy elejét vegyék annak, hogy az a faj, amelyet igen természetesen és jogosan civilizáltabbnak véltek, a másik faj barbár színvonalára zülljön le, ugyanakkor pedig, hogy megfékezzék a »rebellis« elemek megszaporodását az országban... Ugyanezek a törvényhozók a legszigorúbb büntetés terhe

* A befejezést lásd 5. old. – *Engels jegyzete.*
** *V. ö. 101. old.* – *Szerk.*

alatt megtiltották magánháborúk viselését az Irishry[74] ellen és annak háborúra ingerlését" (68. old.).

(Nagyon jóságos!)

„Megdöbbentően hangzik, hogy egy ír meggyilkolása egy angol által nem minősült súlyos bűntettnek, és hogy gyilkosság miatti vádindítvány esetén megfelelő mentség volt, hogy a meggyilkolt személy nem angol vagy pedig nem tagja azon öt »vér« vagy sept egyikének, amelyekre az angol törvény hatásköre kiterjedt. *De valójában ezen nem értendő semmi egyéb, mint hogy az írek nem az angol, hanem a honi vagy brehon igazságszolgáltatás hatálya alá tartoztak.* Két faj létezése egyazon országban különböző törvények hatálya alatt és bűncselekmények különböző büntetésével, bármily felfoghatatlannak tűnik is fel manapság" (a Levantét nem ismeri!), „teljességgel természetesnek tűnt fel azokban a korokban, amikor a fajok megkülönböztetése sokkal erősebb volt, s amikor a törvény az adott faj sajátszerű szokása volt, nem pedig az egész emberiség számára közös elvek együttese. Angliában ugyanez a helyzet állt volna fenn, ha az angolszászoknak sikerül megkapniok a Hódítótól [Vilmostól] »Hitvalló Edward törvényeit«. Akkor egyazon királyság két nemzetet foglalt volna magában, a normannokat és a szászokat, akik különböző büntetőkódexek alá tartoztak. *A büntetlenség szabálya* **érvényes volt mindkét félre. Azt az írt, aki meggyilkolt egy angolt, csak megbírságolta volna ezért a brehonja.** Amikor a kormány egyszer azt kívánta valamelyik bennszülött főnöktől, hogy fogadjon be a területére egy sheriffet, a főnök beleegyezett ebbe, de egyszersmind felszólította a kormányt, nevezze meg azt a pénzösszeget, vagyis vérdíjat, amelyet a sheriff fejére megállapít, hogy ha a sheriffet megölik, az összeget megfelelő módon ki lehessen vetni a septre" (69. old.).

Anglia mint kormányzó ország, írja, csak jót akart Írországnak: „Az igazság az, hogy a Plantagenetek kormánya, amikor volt ideje arra, hogy figyelmét Írországra fordítsa, nem rosszindulatot, hanem jóindulatot táplált az ír nép iránt" (68. old.) . . .„az angol kormány hajlott arra, hogy az Irishryt befogadja az angol törvények hatálya alá. Öt *egész septet* (!!) – az öt »vért« – kollektívan fogadták be, az egyéni honosítást pedig úgy látszik szabadon engedélyezték" (68., 70. old.).

Ámde a gonosz ír bárók ezt nem akarták, és rajtuk hiúsultak meg a kormány jó szándékai (68., 69. old.).

„*Szertefoszlik az az elképzelés, hogy az angol kormány szándékosan kirekesztette az íreket az emberiesség területéről*" (70. old.).

(Persze, az ő fejében!)

„*A rózsák háborúi által megsemmisített feudális arisztokrácia romjaiból*

támadt fel a Tudorok hatalmas monarchiája" (71. old.). Tehát ez az arisztokrácia mégsem szállt sírba *a franciaországi csaták következtében*!

„Anglia sajnos e" (VIII. Henrik és Erzsébet alatti) „harcok egyik időszakában sem tudta latba vetni minden erejét, hogy **kegyelemből** döntő csapást *mérjen*" (77. old.).

Erzsébet alatt:

„Végül ott volt a korrupció, korrupció a legaljasabb formájában, korrupció, amely a háborút részesítette előnyben a békével szemben, mert a háború a haszon reményével kecsegtetett, míg a béke összeomlással fenyegette ezt a reményt. Az Erzsébet-kori nagy eseményekből és felfedezésekből a kaland iránti szeretet sarjadt, amely minden irányban utat tört magának, céljainak emelkedettségét és jellegét tekintve pedig a hősiesség magaslatai és az aljasság mélységei között ingadozott. A sasok felröppentek, hogy elszálljanak spanyol Dél-Amerika partjaira, a keselyűk pedig rávetették magukat Írországra. Ha a kalandor merészen használta kardját, ezzel a spanyol gyarmatokon romantikus (!) gazdagságot szerezhetett fémrudak és dús bálák formájában; az ármánykodás és a ravaszkodás ügyes latba vetése és a lázadásra ingerlés művészete a szélhámosnak kevésbé romantikus, de szolidabb és tartósabb gazdagságot szerzett Írországban, elkobzott földek formájában" (79. old.).

„Az uralkodás" (I. Jakabé) „jól kezdődött, széles körű amnesztiával (?). Még az őslázadó Tyrone is kegyelt lett" (!).

(De hiszen már Erzsébet halála előtt békét kötött!) (94. old.)

A King's Bench[25] ítélete (1605), amely törvénytelennek nyilvánította a birtoklás ír módját és bevezette az angol jogot, „jótétemény volt *a vezetőkre nézve*, mert ezzel ősi birtokaik és területi jogaik végleg örökletesekké váltak, ahelyett, hogy választáson alapultak volna" (95. old.).

Ezek a vezetők, már ahány 1605-ben még megvolt belőlük, 10 évvel később a száműzetésben, a teljes kisajátítás után elgondolkodhattak azon, hogy micsoda *jótétemény* is volt ez!

„Nincs okunk kétségbevonni, hogy *ugyanannak a politikának* a becsületes folytatásaképpen, amelynek keretében *az ireket* az angol intézmények bevezetésével *civilizálták és megbékítették* (!!), egész Írország számára, faji vagy vallási megkülönböztetés nélkül (??), parlamentet hívtak egybe, rendszeresebbet és átfogóbbat, mint bármely előző volt. Az igaz, hogy a kormány *hathatós intézkedéseket tett a többség elérése érdekében* és hogy bizonyos számú korhadt választókerületet[26] vagy inkább fiktív választókerületet létesített. De nem hisszük, hogy **más módon** (??) beavatkoztak volna a választások szabadságába!" (95–96. old.) . . . „*Szükség* volt a fiktív választókerü-

letek létrehozására, nemcsak azért, hogy megszerezzék a kormánynak a többséget, *hanem azért is, mert valódi választókerületek nem voltak*" (!!!) (96. old.).

„*Enyhén szólva igen kétségesnek látszik*, hogy Tyrone és Tyrconnel földjeit, amelyeken az ulsteri kolóniát megalapították, valóságosan elkövetett bűnért kobozták-e el, *s hogy azt az összeesküvést, amelybe ezek a nemesemberek állítólag belekeveredtek, nem bizonyos hivatalnokok élénk képzelete találta-e ki*, akik osztozni akartak birtokaikban. Elmenekültek, ez igaz, de nem az igazságszolgáltatás elől; mert igazságszolgáltatás, amikor a földek elkobzása már várható volt, nem létezett" (100. old.).

Szerinte 1640-ben és 1641-ben Richelieu és a pápa* Angliában és Írországban polgárháborúra uszítottak, és a Franciaországból meg Spanyolországból visszatért ír tisztek szintén szították a tüzet. Aztán jött a katolikusok felkelése, s ez "együtt járt Ulsterben a protestánsok nagyszabású lemészárlásával, amely Sir Phelim O'Neill nevéhez fűződik.[75] Alaptalan lenne kételkedni abban, hogy itt nagyszabású mészárlás ment végbe, *mert Clarendon,*[76] *egy jól tájékozott és józan kortárs szerző, 40 000–50 000-re teszi a legyilkoltak számát* (!). Nem kevésbé alaptalan lenne abban kételkedni, hogy melyik fél mérte az első csapást – ugyanennyi alappal abban is kételkedhetnénk, hogy melyik fél ütött először a szicíliai vecsernye[77] idején. Rushworthnél" („Collections", IV. köt. 108. old.) „fennmaradt azoknak a tanúvallomásoknak a rövid kivonata, amelyek leírják a mészárlás során végbement jelenetek némelyikét[78]. Ijesztő, de *tökéletesen hihető* képet fest arról, hogyan tölti ki bosszúját elnyomóin a diadal rövidke perceiben az a nép, amelyet elállatiasított az elnyomás. *Bizony előfordulhat, hogy rémisztő árnyak látogatják az elátkozott helyeket, s hogy a legyilkoltak kísérteteinek sikoltozását hallani a portadowni híd alól*" (107., 108. old.).

Ez megint amolyan kísértet-történet!

„A protektorátus" (a Cromwell-féle) „idején . . . legalábbis a protestáns közösség (Írországban) *a jólétnek olyan képét nyújtotta*, amilyent *a sziget soha azelőtt nem látott*" (??) (114. old.).

Macaulay nagy író ennek a talpnyalónak a szemében. „Épp olyan könnyű megénekelni Trója ostromát Homérosz után, mint Londonderry ostromáról írni Macaulay után" (120. old.).

Miközben az íreknek azt ajánlja (lásd az előszót), hogy „fordítsanak nagyobb figyelmet az általános okokra", hogy az efféle gyalázatosságokat objektíve megmagyarázhassák, az írek cselekedeteire mindig ráfogja, hogy

* VIII. Orbán. – *Szerk.*

azok csekély helyi indítékokból fakadnak. Így például II. Jakab idején:

„Az ír népet, mint joggal megjegyezték, amikor belépett ebbe a polgárháborúba, nem a Stuart-házhoz vagy annak politikai elveihez való ragaszkodás mozgatta, hanem mint a Skót-felföld clanjait, *a saját indítékai* . . ., valószínű, hogy Jakab híveinek zöme, bár a katolikus vallásért harcolt, nem annyira a katolikus vallásért, mint inkább az ír polgárháborúknak azért a régi és borzalmas tárgyáért, a *földért* harcolt" (121. old.). (Vagyis a saját földjéért!)

„A föld *volt a viszály és a szenvedés bő forrása mindvégig Írország történelme során*" (125. old.). Nem az angolok mohó vágya a föld után, hanem *a föld* volt a hibás. A kismanó tehet a dologról.

„Leszármazottaikból" (a cromwelli landlordokéból) „lett valószínűleg a legrosszabb felső osztály, amellyel egy ország valaha meg volt verve. Az ír dzsentri szokásai szerfelett brutálisakká és vakmerőkké fajultak, *kicsapongásaik durvasága* még Comus[79] cimboráit is undorral töltötte volna el. *Részegeskedésükkel, istenkáromlásukkal, bősz párbajozgatásukkal* messze maguk mögött hagyták az angol urakat (!). Ha bűneiknek volt is groteszk oldala, amely nevetéssel elegyíti heves rosszallásunkat, ez nem tette *kevésbé kárhozatossá* befolyásukat arra a közösségre, amelynek a sors iróniája folytán társadalmi vezetőivé váltak. Szerencsére meggondolatlanságuk végül múlhatatlanul létrehozta a saját orvoslását: alávaló és zajos tivornyáik hátterében feltűnik a szemünk előtt az adóssággal megterhelt birtokokról szóló törvény"[80] (140. old.).

„1778-ban *a fokozódó türelem szelleme* egyre inkább éreztette hatását", és a legkeményebb büntetőtörvényeket érvénytelenítették. „1778-ban lord North javaslatot tett (igaz, némileg kényszer hatása alatt) az ír kereskedelmet sújtó méltánytalan és képtelen korlátozások jelentékeny enyhítésére . . . két évvel később ugyanez a miniszter, akit amerikai balsikerei józan belátásra tanítottak, további engedményeket javasolt és fogadtatott el. Eltelt további húsz év, és Pitt úr, aki az új kor *liberális eszméinek összességével áthatva* került hatalomra, megszüntette a szenvedés és a viszály egyik (!) forrását azzal, hogy Írországnak az unió egyik cikkelyével *teljes mértékben szabad kereskedelmet*" (ti. Angliával!) „engedélyezett" (!!) (158., 159. old.).

Mindezt a türelem nyájas *szelleme*, az új kor liberális eszméi stb. tették. Nem az angolok félelme az amerikaiaktól és a franciáktól! Ezek hát azok az *„általános okok"*, amelyekre figyelni kell. Semmiképpen sem az igaziakra!

„A gyűlölség és a gyanakvás rémképei között, amelyek a vérontásnak ezen

a mezején kisarjadtak, helyet kapott az a szörnyű gondolat is, hogy az angol kormány szándékosan lázadásba hajszolta az ír népet, hogy így egyengesse az unió útját. *E vád alátámasztására semmiféle bizonyíték nincsen*" (176. old.).

„Nagyon sekélyesnek vagy nagyon romlottnak kell lennie annak a nemzetnek, amely a modern filozófia ragyogó fényénél el tudja képzelni, hogy területének puszta kiterjesztése, amelyet sem a természet, sem az erkölcs nem szentesít, hozzátehet valamit a nagyságához" (179. old.). S ezt mondja akkor, amikor az angolok egy évszázadon át hódítással foglalkoztak!

Végeredmény: „Az Írországot ért súlyos csapások eredeti forrása a normann hódítás részleges jellege volt, amelynek következtében a hódítók, ahelyett, hogy felsőbb osztállyá váltak volna, megmaradtak pusztán ellenséges kolóniának vagy Pale-nek[60]... A bajok következő komoly forrása a kereszténységben a reformáció idején bekövetkezett szakadás s az ebből származó szörnyű vallásháborúk voltak, amelyekbe mindkét nemzet, a többi európai nemzettel együtt, belesodródott. Azután Írország áldozata lett XIV. Lajos kísérletének – mely részben a vallásháborúk fejleménye volt –, hogy vazallusainak, a Stuart-háznak a segítségével megsemmisítse Anglia szabadságát és vallását. Végül a francia forradalom, amely anarchiába, öldöklésbe és ateizmusba torkollott éppen akkor, amikor Anglia kormánya Pitt vezetésével rálépett a reformok és a türelem útjára, nemcsak hogy megállította a politikai haladást itt, akárcsak más esetekben is, hanem egy újabb polgárháborúba rántotta bele Írországot" (193. old.).

Megint szép kis „általános okok"! Annyira általánosak, amennyire csak lehetséges!

Előszó: „Ez a könyv jó célt szolgálna, ha az ír történelemmel foglalkozó népszerű írók valamelyikének kezébe kerülvén, arra indítaná őt, hogy nagyobb figyelmet fordítson az *általános okokra*, mint ezt az e tárggyal foglalkozó szerzők általában teszik, viseltessen *jóindulattal a történelem iránt*, és mind az uralkodók, mind a nép esetében vegye becsületesen számításba a bajokat éppúgy, mint a bűnöket."

Írország függetlenségéről, 180. old.: „A függetlenség önmagában természetesen megvalósítható lenne, ha földrajzi elkülönítéssel járna együtt; *ám az ilyen közeli szomszédság érintkezést hoz magával, az érintkezés pedig összeütközést idézne elő*" (és hogy van ez a kontinensen, ahol az államok egészen közvetlenül érintkeznek egymással?); „már csak azért is bizonyos, hogy rivalizálás, irigység, ellenségesség támadna a két ország között, mert ott volna közöttük a korábbi unió és a friss szétválás emléke; és Írország, amelyet fenyegetne Anglia hatalma, Franciaország vagy más olyan idegen hata-

lom gyámoltjává és vazallusává válna, amely a saját céljai érdekében megtenné magát a védnökének."

Mindez áll Oroszországra és Lengyelországra, Magyarországra és Ausztriára, sőt 1815-től 1859-ig Ausztriára és Itáliára, és mindenfajta leigázásra. Jó, hogy Anglia múltbeli aljasságainak ürügyül kell szolgálniok a jelenlegiek igazolására.

A föderációhoz itt két egyenlő erős államra lenne szükség, „de nem alakíthat természetes vagy hasznos föderációt két olyan állam, amelyeknek egyike sokkal erősebb, mint a másik, mert a föderális tanácsban az erősebbnek a szavazata mindenkor túlsúlyban lenne".

A megírás ideje: 1869 november
Az első megjelenés helye: K. Marksz i F. Engelsz: Szocsinyenyija, 45. köt., Moszkva 1975.
Eredeti nyelve: angol és német

Friedrich Engels

Különfélék az írországi elkobzások történetéhez[81]

XVI. század. VIII. Henrik

1536. Dublini parlament, amelyen bevezették a királyt egyházfőként elismerő esküt és neki adták az összes egyházi javadalmak zsengéit. Ennek a kivitelezése azonban egészen más dolog volt, és az ez után következő felkelések ez ellen is irányultak. Az eskü megtagadása itt is, mint Angliában, hazaárulásnak minősült. (Murphy, 249. old.)

XVI. század. VI. Edward és Mária

A Queen's County és a King's County[67] *elkobzása.* VI. Edward alatt a leix-i O'More-ok és az offaly-i O'Connorok magánháborút viseltek néhány Pale-beli[60] lord ellen, mint ez Írországban szokás volt. Ezt azonban a kormány lázadásnak fogta fel, s Bellingham tábornokot, a későbbi helytartót küldte ellenük, aki meghódolásra kényszerítette őket. Azt tanácsolták nekik, hogy menjenek a királyhoz és nyilvánítsák ki személyesen a meghódolásukat, ahogyan azt 1542-ben* O'Neill is sikeresen megtette. Ezúttal azonban O'More-t és O'Connort letartóztatták és birtokaikat elkobozták. A clanoktól viszont ezzel még nem szabadultak meg. A helybeli lakosok kijelentették, hogy a föld a clanoké, nem a vezetőké, akik ezt nem is veszíthetik el, legfeljebb a saját uradalmi birtokaikat. Nem voltak hajlandók eltávozni; a kormány katonaságot küldött ellenük, s hosszan tartó harcok és a lakosság kiirtása árán megtisztította a területet. (Murphy, 255. old.)

Ezzel már ki is rajzolódnak az Erzsébet és Jakab alatti valamennyi későbbi elkobzás körvonalai. Az írektől a Pale-beli angol-írekkel folytatott vitáik-

---

* *Murphy a könyvében az időpontot nem adja meg. – Szerk.*

ban minden jogot megtagadtak, és ha védekeztek, akkor az lázadás volt. Ettől kezdve ez a színjáték rendszeressé vált.

A Fülöp és Mária uralkodásának 3. és 4. évében hozott törvény 1. és 2. cikkelye „Sussex gróf helytartónak teljhatalmat adott arra, hogy őfelségeik minden alattvalóinak – akár angoloknak, akár íreknek – ebben a két grófságban választása és tetszése szerint birtokokat adjon és adományozzon fee simple-ként, fee tail-ként[82], évekre szóló, életfogytig tartó vagy átörökíthető bérletként oly módon, ahogyan azt e területek jó alattvalókkal való biztosabb benépesítése és megerősítése szempontjából bölcs és józan belátása szerint illőnek és megfelelőnek ítéli" (Murphy, 256. old.).

XVI. század. Erzsébet

Erzsébet alatt *az angol politika*: Írországot a belső megosztottság és a viszályok állapotában tartani. „Ha azon fogunk fáradozni – mondja az angol kormány –, hogy Írországban bevezessük a rendet és a jó erkölcsöket, akkor elkerülhetetlen, hogy hamarosan hatalomra, jelentőségre és gazdagságra tegyen szert. *Lakosai ily módon elidegenednek Angliától*, bele fogják vetni magukat valamilyen idegen hatalom karjaiba, vagy pedig független külön államot alakítanak. Tartsuk csak meg Írországban a rendetlenséget, mert egy gyenge és rendezetlen életű nép soha nem kísérelheti meg, hogy elváljon az angol Koronától." Sir Philip Sidney és Sir J. Perrot, akik egymást követően voltak írországi helytartók (az utóbbi, aki 1584-től 1587-ig töltötte be ezt a tisztet, volt a legjobb valamennyi helytartó közül), írják le így ezt a szörnyű politikát, amelynek végrehajtása ellen ők tiltakoztak (Leland, II. köt. 292. old.[83]; Murphynél 246. old.). Perrotnak azt a szándékát, hogy az íreket az angol-írekkel egyenlővé tegyék és az elkobzásokat megakadályozzák, a dublini angol párt meghiúsította. (De éppen Perrot parancsára O'Donnell fiát* hajóra hurcolták és, részegségét felhasználva, elrabolták.)

Tyrone stb. *lázadását* vallási üldözés is kiváltotta: „Tyrone és más ulsteri lordok ebben az időben titkos szervezkedésbe bonyolódtak, azzal a szándékkal, hogy megvédelmezik a római katolikus vallást . . . , hogy a saját területeiken nem tűrnek meg sem sheriffeket, sem helyőrségeket, s hogy egyesült erővel fognak ellenállni minden angol betörésnek" (Camden[84]). Mountjoy helytartónak ebben a háborúban tanúsított eljárását Camden a következőképpen írja le: „Minden oldalról betöréseket hajtott végre, tönkre-

* Hugh O'Donnell. – *Szerk.*

tette a gabonaföldeket, felégetett minden házat és falut, amely az útjába akadt és úgy fárasztotta ki a lázadókat, hogy azok, körülzárva a helyőrségek nap mint nap szűkülő gyűrűjével, kénytelenek voltak vadállatok módjára élni, bujkálva az erdőkben és a pusztaságokon" (lásd Murphy, 251. old.).

Holinshed „Chronicles"-jében, 460. old., utánanézni annak a teljes pusztításnak, amelyet ez a háború ekkor Írországban okozott. Következményeképpen állítólag a lakosságnak a fele elpusztult.

John Tirrell polgármester jelentése szerint Dublinben 1602-ben az árak a következőképpen emelkedtek: búza 36-ról 180 shillingre quarteronként; árpamaláta 10-ről 43 shillingre barrelonként; zabmaláta 5-ről 22 shillingre barrelonként; borsó 5-ről 40 shillingre peckenként; zab 3 shilling 4 pennyről 20 shillingre barrelonként; marhahús 26 shilling 8 pennyről 160 shillingre kizsigerelt állatonként; birkahús 3-ról 26 shillingre kizsigerelt állatonként; borjúhús 10-ről 29 shillingre kizsigerelt állatonként; a kisbárány ára 1 shillingről 6-ra, a sertésé 8 shillingről 30-ra emelkedett[85] (lásd Leland, II. köt. 410. old.).

Desmond elkobzott birtokai Clare grófság kivételével Munster valamennyi grófságában, valamint Dublinben helyezkedtek el, s akkori évi értékük 7000 £ volt. Az 1586. évi ír parlament az Erzsébet uralkodásának 28. évében hozott törvény 7. és 8. cikkelye által egyedül Munsterben 140 földbirtokost sajátított ki elkobzás útján. M'Geoghegannél megtalálhatók azoknak a nevei, akiket Desmond birtokaiból megajándékoztak. E családok némelyikének 1847-ig még csaknem az egész tulajdona megvolt (? alighanem cum grano salis*).

A járadék, amelyet e birtokok után a Koronának fizettek, évi 2–3 pennyre rúgott acre-enként. Nem engedélyezték, hogy tősgyökeres írek bérlők legyenek, és a kormány vállalta, hogy megfelelően erős helyőrségeket tart fenn Írországban.

Ámde sem az egyiket, sem a másikat nem tartották be. A megajándékozottak elhagyták földjeik egy részét, s ezeket ismét írek foglalták el. Számos vállalkozó Angliában maradt és ügynököket alkalmazott, akik tudatlanok, hanyagok és korruptak voltak (Leland, III. köt. 311. old.).

* – módjával; csak részben – *Szerk.*

XVII. század. I. Jakab

Jakab uralkodásának kezdetétől fogva kísérletek történnek *a katolikusok elleni büntetőtörvények* alkalmazására (ezeket 1560-ban fogadták el: Erzsébet uralkodása 2. évének törvénye, 1. cikkely, „Irish Statutes", I. köt. 275. old.[86]), mégpedig évről évre nagyobb mértékben, úgyhogy sokáig nem volt biztonságos a katolikus vallásgyakorlás. – Az Erzsébet uralkodása 2. évében hozott törvény 1. cikkelye a protestáns templom látogatásának elmulasztásáért esetenként 12 penny bírságot állapított meg, Jakab 1605-ben ezt még börtönbüntetéssel is megtoldotta, de csupán királyi proklamáció útján, tehát törvénytelenül. De ez nem számított. Ugyancsak 1605-ben valamennyi katolikus papnak megparancsolták, hogy halálbüntetés terhe mellett 40 napon belül hagyják el Írországot.

A birtokról való lemondás és a birtokok újraadományozása (lásd Davies 7[b])[87]. Ilyenek azután történtek, hogy a Court of King's Bench[25] I. Jakab uralkodása 3. évének januári ülésszakán törvénytelennek nyilvánította a tanistryt és a gavelkindet*. Királyi proklamáció szólította fel a földbirtokosokat a tulajdonukról való lemondásra, hogy új, biztos jogcímmel újraadományozhassák azokat. A legtöbb ír vezető jelentkezett, hogy végre megtámadhatatlan tulajdonosi jogcímhez jusson, ekkor azonban feltételül szabták nekik, hogy a clanviszonyokról térjenek át az angol landlord- és bérlőviszonyra. (Murphy, 261. old.)

Ez 1605-ben történt, lásd „Kronológia"[88].

Ulster gyarmatosítása. Leland szerint az ír albérlők és cselédek hallgatólagosan mentesültek az uralkodót egyházfőnek elismerő eskü alól, de valamennyi többi telepesnek le kellett tennie az esküt. Carte azt mondja,[89] hogy valamennyi ír telepes, illetve őslakos, akiknek meghagyták földjük egy részét, mentesült az eskü alól; ez azonban nem fontos, mert gyakorlatilag nem kivihető. Az ulsteri skót presbiteriánusok szintén megtagadták az uralkodót egyházfőnek elismerő esküt, s *ezt megtűrték* (Murphy, 266. old.). Ez az íreknek is hasznára lehetett.

Carte becslése szerint 1641-ben Ulsterben 20 000 lehetett az angol és 100 000 a skót telepesek száma („Life of Ormonde", I. köt. 177. old.).

Sir Arthur Chichester helytartó e gyarmatosítás körül tett szolgálatai jutalmaképpen megkapta Inishowen területét és minden földet, amely O'Dogherty birtokában volt –, „sokkal nagyobb kiterjedésű területet, mint amekkorát az északi vállalkozóknak általában juttattak" (Leland, II. köt.

* *V. ö. 92., 443–445., 447., 448. old.*[55] – *Szerk.*

437. old.). Ezeknek a birtokoknak a jövedelmét már 1633-ban évi 10 000 £-re becsülték („Strafford's State Letters", II. köt. 294. old.). Chichester az őse Donegal márkinak, aki egyedül belfasti birtokaiból évi 300 000 £ jövedelmet húzott volna, ha egy másik őse hosszú lejáratú bérbe nem adja azokat (Murphy, 265. old.).

Ulster gyarmatosításával lezárult az első korszak, s ekkor új eszközt találtak az elkobzásokra: *a hiányos tulajdonosi jogcímet*. Ez aztán Jakab és Károly alatt kisegítette őket, egészen addig, amíg Cromwell színre nem lépett. Lásd a Carte-kivonatokat, 2[a,b 90].

Jó ürügy az elkobzásra volt az is, hogy számos birtokot régi koronajáradékok terheltek, amelyekről mind a Korona, mind a birtokos évek óta megfeledkezett. Ezeket most felkutatták, s ahol nem volt kifizetve, elkobozták a birtokot. A nyugták hiányoztak, s ez elegendő volt (Murphy, 269. old.).

A connaughti elkobzási kísérlettel kapcsolatban (lásd „Kronológia" és O'Conor, „The History of the Irish Catholics"[91]) ne feledkezzünk meg Jakab szép kis disznóságáról, nevezetesen: amikor a connaughtiak 1616-ban az erre kinevezett királyi bizottság elé terjesztették tulajdonosi jogcímeiket, és ezeket új adománylevelekkel ismét engedményezték nekik, 3000 £-et fizettek a kancelláriai bíróságon való bejegyeztetésükért. Jogcímeiket azonban nem jegyezték be, és 1623-ban *emiatt*, egy nem a birtokosoktól, hanem a kormánytól függő formaság szándékos elmulasztása miatt új bizottságot neveztek ki, amely mindezeket a jogcímeket semmisnek nyilvánította (lásd Carte, „Ormonde", I. köt. 47. és 48. old.). Közben azonban meghalt Jakab.

A gyámügyi bíróságot Írországban 1614-ben hozták létre; Carte („Ormonde", I. köt. 517. old.) szerint bevezetésének nem volt meg az a jogi alapja, mint Angliában. Célja katolikus örökösöknek protestáns vallásban és angol erkölcsökben való felnevelése volt. Elnöke a derék* Sir William Parsons volt, akitől a bíróság terve is származott.

XVII. század. I. Károly

Teljesen érthető, hogy az írek „kegykérvényeikben"[92] ragaszkodtak ahhoz, hogy „hatvanévi birtoklás" (a földé) „esetén megkapják Őfelségétől a tulajdonosi jogcímet", hiszen *Angliában* ez volt *a törvény* („Strafford's State Letters", I. köt. 279. old.). Ott az I. Jakab uralkodása 21. évében kibocsátott törvénnyel vezették ezt be (Murphy, 274. old.).

---

* *Murphynél* derék *hiányzik*. – *Szerk.*

Az angol törvényt csak annyiban adták meg az íreknek, amennyiben ez *a kormánynak hasznos volt.*

Strafford 1634 december 16-án azt írja az angol államtitkárnak, hogy az általa összehívott ír parlamentben „a protestánsok alkotják a többséget, s ez nagy haszonnal lehet Őfelsége Connaught és Ormonde gyarmatosítására vonatkozó jogcímének alátámasztása és megszilárdítása szempontjából. Abban ugyanis bizonyos lehet, hogy *valamennyi protestáns a gyarmatosítás mellett van, mindenki más pedig ellene*; úgyhogy ez utóbbiaktól, akik sokan vannak, nem várhat e tekintetben semmiféle segítséget. De ha ezekre a területekre nem szerzi is meg a Korona a jogcímet, mégsem adom fel a reményt, hogy államérdekből, valamint a királyság hatalma és biztonsága érdekében egy azonnali parlamenti törvénnyel átadják a királynak ezeket a területeket" („State Letters", I. köt. 353. old.).

De a tulajdonosi jogcímek kivizsgálásával való fenyegetőzés révén Connaughton kívül is zsaroltak ki pénzt az emberekből. Így a wicklowi O'Byrnesek kénytelenek voltak 15 000 £-et újra kifizetni, hogy birtokaiknak csupán egy részét megtarthassák, London városának pedig állítólagos szerződésszegés miatt 70 000 £-gel kellett az elkobzástól megváltania a coleraini és derry-i kolóniákon levő földjeit.

A *Court of High Commission*[93] Wentworth 1633-ban hozta létre angol mintára, „ugyanazzal a perrendtartással és ugyanazokkal az óriási felhatalmazásokkal" (Leland, III. köt. 29. old.). Ez természetesen a parlament beleegyezése nélkül történt, mégpedig abból a célból, „hogy az itteni népet az államvallás elfogadására bírja és mellesleg esetleg jó jövedelemhez juttassa a Koronát" (1633 január 31-i levél, „State Letters", I. köt. 188. old.). Ennek a törvényszéknek arról kellett gondoskodnia, hogy minden újonnan alkalmazott hivatalnok, doktor, ügyvéd stb., és mindazok, akik kieszközölték maguknak a birtokba helyezést, letegyék a királyt egyházfőként elismerő esküt. Vallási inkvizíció volt ez, ahogyan a Star Chamber[94], mint Macaulay mondja, politikai inkvizíció volt.

Aztán következik a Castle Chamber, amelyet, akárcsak Angliában, Star Chambernek neveztek, és amelynek tulajdonképpeni célja, mint Chichester helytartó mondja, „az olyan esküdtek megbüntetése, akik nem tudnak bizonyítékokkal jól alátámasztott ítéletet hozni a király javára" (gyakran idézett hely a „Desiderata Curiosa Hibernicá"-ból, I. köt. 262. old.).

Ugyanott olvashatjuk, hogy a büntetés bebörtönzésből és a fülek levágásából állt; alkalmaztak ezenkívül bírságolást, pellengérezést, a nyelv átszúrását, a homloknak vassal való megbélyegzését és más gyalázatos

büntetéseket, mint ezt a Strafford elleni vádirat szintén említi (Murphy, 279. old.).

Amikor Strafford 1635-ben Connaughtba ment, *4000 lovast* vitt magával, „hogy legyenek jelen, miközben folyik a letelepítés" („Strafford's State Letters", I. köt. 454. old.). Galwayben nemcsak az esküdtszéket büntette meg, amely nem akart a Korona javára dönteni, hanem a sheriffet is, „amiért ilyen alkalmatlan és, mint hisszük, ennyire részrehajló esküdtszéket választott", és arra kötelezte, hogy 1000 £-et „fizessen be Őfelsége javára" („State Letters", 1635 augusztus, I. köt. 451. old.).

A VIII. Henrik uralkodása 28. évében kibocsátott törvény 5., 6. és 13. cikkelye betiltotta a pápai törvénykezést és így minden írt a protestáns egyházi törvényszékek jogszolgáltatása alá rendelt, amelyeknek a döntései ellen csak a királyhoz lehetett fellebbezni. Ezek a törvényszékek a maguk hatáskörébe vonták az esketéseket, a keresztelőket, a temetéseket, az örökösödési és hagyatéki eljárásokat, az Erzsébet uralkodása 2. évében kibocsátott törvény 2. cikkelye értelmében a templomból való távolmaradásért megbüntették az ellenszegülőket, és úgyszintén behajtották a tizedet. Burnet püspök („Life of W. Bedel, Bishop of Kilmore", 89. old.) szerint „e bíróságok élén gyakran olyan elnök állt, *aki tisztségét* vásárolta és ezért úgy vélte, joga van minden jövedelemre, amit csak húzhat ebből. Úgy tűnt fel, mintha egész tevékenységük elnyomásban és hivatali zsarolásban merülne ki... A bírósági *tisztviselők* úgy gondolták, joguk van az őslakosok elnyomására, s hogy minden, amit kisajtolnak belőlük, megilleti őket... Feladatukul tűzték ki, hogy zaklató perekkel bajba rántsák az embereket, és addig húzták ezeket az eljárásokat, amíg például 5 £ perköltséget kellett kifizetnie valakinek, mert 3 pennyvel tartozott a tőzeg után fizetendő tizedből."

A „kegyelmi határozatokban", amelyek soha nem valósultak meg, a protestáns papoknak megtiltották, hogy magánbörtönöket tartsanak fenn az egyházi vétségeket elkövetők számára, és kimondták, hogy a vétőket ki kell szolgáltatni a királyi börtönhatóságoknak (Murphy, 281. old.).

A protestáns papságról lásd Spenser-kivonatok, 5[a].[95]

Borlace és Parsons mindenütt bátorították a lázadást; lord Castlehaven emlékiratai szerint így vélekedtek: „minél több a lázadó, annál több az elkobzás". Leland (III. köt. 161. old.) szintén megjegyzi, hogy most is, mint mindig, „a széles körű elkobzások véghezvitele volt a felső vezetők és barátaik fő célja".

Az Írországban állomásozó királyi hadsereg létszámát akkor Angliából és Skóciából származó erősítésekkel 50 000 főre emelték.

A hadseregnek adott utasításokról lásd Carte, „Ormonde", III. köt. 61. old.[96]

A kilkennyi konföderáció[97] tagjainak jelszava így hangzott: Pro deo, pro rege et patria Hibernia unanimes* (Borlace: „Irish Rebellion", 128. old.), tehát a poroszok tőlük lopták.

XVII. század. Cromwell

A droghedai mészárlás.[98] A sikeres roham után „kegyelmet ígértek mindenkinek, aki leteszi a fegyvert, de ezt az ígéretet csak addig tartották be, amíg minden ellenállás meg nem szűnt. Mihelyt azonban teljesen leverte a várost, Cromwell kiadta végzetes parancsait, hogy a helyőrséget kardélre kell hányni. Katonái — sokan közülük vonakodva — lemészárolták a foglyokat. A kormányzót és valamennyi vitéz tisztjét, akiket csapataik egy részének gyávasága szolgáltatott ki az öldöklésnek, könyörtelenül lemészárolták. Öt napon keresztül folyt ez a szörnyűséges megtorlás, az összes iszonyatos kísérő mozzanatokkal együtt" (Leland, III. köt. 350. old.). Számos papot, akiket megtaláltak, leöldöstek. „Csak harminc személy menekült meg a mészárlástól. . . s ezeket nyomban rabszolgákként Barbadosra deportálták" (Leland, III. köt. 350. old.).

Petty („Political Anatomy of Ireland", Petty műveinek dublini kiadása, 1769, 312–315. old.) az 1641–1652-es háborúban összesen elpusztult írországi lakosok közül 112 000-re teszi az angolok és 504 000-re az írek számát. Minthogy 1653-ban a „katonák adóskötelezvényei"[99] font sterlingenként 4–5 shillinget értek, 2 acre föld 20 shillingbe került, Írországban pedig összesen nyolcmillió acre-nyi jó föld volt, egymillió font sterlingért meg lehetett volna vásárolni egész Írországot, míg 1641-ben földjei nyolcmilliót értek. Az Írországban levő szarvasmarha értékét Petty 1641-re vonatkozólag nyolcmillióra teszi, 1652-re vonatkozólag viszont félmilliónál is kevesebbre, s Dublin kénytelen volt Walesből húst beszerezni. A gabona barrelonként 12 shillingbe került 1641-ben és 50 shillingbe 1652-ben. Az Írországban található házak értéke 1641-ben kétmillió £, 1653-ban pedig kevesebb, mint félmillió.

Még Leland is elismeri (III. köt. 166. old.), hogy „mind az ír kormány, mind az angol parlament kedvenc gondolata" (1642-től kezdve) „valamennyi ír katolikus teljes kiirtása volt".

Az *íreknek* nyugat-indiai rabszolgaságba történt *deportálásáról* (a számok

* – Egy szívvel-lélekkel az Istenért, a királyért és az ír hazáért – *Szerk.*

6000 és 100 000 között ingadoznak) lásd Lingard, „History of England", kvart-kiad, VII. köt. 102. old., jegyzet.[100] 1655-ben ezt írják a biztosok a Jamaicára szánt 1000 fiúról és 1000 lányról: „Noha elfogásukhoz erőszakot kell alkalmaznunk, a dolog *annyira szolgálja az ő saját javukat* és *hihetőleg* olyan nagy haszonnal jár majd a közre nézve, hogy annyit küldhetünk majd belőlük, amennyit csak megfelelőnek látunk." („Thurloe Papers", IV. köt. 23. old.)

Az első „rendezési törvény" értelmében mindazok, akik fegyvert fogtak a parlament ellen, elveszítették birtokaik kétharmadát, mindazok pedig, akik egyáltalában Írországban laktak 1649 október 1-e és 1650 március 1-e között és nem tudták bizonyítani a parlament iránti kitartó jóindulatukat, birtokaik egyharmadát vesztették el; a fennmaradó rész fejében a parlament tetszése szerint kijelölhetett számukra egy másutt levő egyenértékű területet. A második törvény aztán végrehajtotta ezt az áttelepítést (lásd Prendergast, kivonatok, VII. füzet, I[a 101]).

A földnek a katonák közötti elosztása azokra korlátozódott, akik 1649 óta Cromwell alatt szolgáltak (Murphy, 302. old.).

A felmérésekről, különösen arról, amelyet a kalandorok[8] végeztek, részletesebben lásd Carte, „Ormonde", II. köt. 301. old.

Leland (III. köt. 410. old.) szerint a dublini bizottsági tagok csakúgy, mint az athlone-iak, nagy kiterjedésű földeket megtartottak a maguk számára.

Egy acre az írországi telepeken = 1 acre, 2 rood, 19 perch, 5 yard és 2,25 foot az angol hivatalos mérték szerint, vagy, más szóval, 121 acre az írországi telepeken = 196 acre az angol hivatalos mérték szerint (Murphy, 302. old.).

XVII. század. II. Károly

A Cromwell és II. Károly alatt végrehajtott elkobzások következményei.

A Cromwell által elkobzott 7 708 238 angol acre-ből *1675-ig végül* is kaptak:

angol acre

1. *Angolok*

Kalandorok	787 326
Katonák	2 385 915
„1649-es" tisztek[102]	450 380
A yorki herceg	169 431
A törvényben megjelölt személyek [provisors]	477 873
Ormonde hercege (Butler ezredes)	257 516
Püspökök (korábbi birtokaik szaporítása)	31 596
	4 560 037

2. *Írek*

Ártatlannak nyilvánítottak	1 176 520
A törvényben megjelölt személyek [provisors]	491 001
Királyi restitúciós levéllel birtokaikba visszahelyezettek	46 398
Földbirtokosoknak nyilvánítottak [nominees in possession]	68 360
Áttelepítettek	541 530
	2 323 809

1675-ig még fel nem osztott földek; városok részei vagy angolok, illetve írek kezében jogcím nélkül vagy kétséges jogcímmel levő földek	824 392
Angol acre-ben összesen	*7 708 238*

Az „1649-es" tisztekről lásd O'Conor és jegyzetek[103].

A yorki hercegnek adományozták mindazt a földet, amely a királygyilkossággal vádolt személyeké[104] volt. A törvényben megjelölt személyeknek [provisors] nevezték azokat, akiknek a javára a „rendezési törvény" és a „magyarázó törvény" intézkedett. Földbirtokosoknak nyilvánított személyek [nominees] voltak azok a király által megnevezett katolikusok, akiknek visszaadták udvarházukat és hozzá csatlakozó 2000 acre-t.

Írország megművelhető területe akkor összes földjeinek kétharmada, azaz 12 500 000 angol acre volt. A többi földből nagy sávokat katonák és

kalandorok foglaltak el mindennemű jogcím nélkül. *A 12,5 millió acre-nyi megművelhető föld* tulajdona 1675-ben a következőképpen oszlott meg:

A köztársaság idején elkobzott és angol protestánsoknak juttatott megművelhető föld	4 560 037
Korábban angol protestáns telepesek és az egyház tulajdonában levő földek	3 900 000
Íreknek juttatott földek	2 323 809
Korábban „jóindulatú" írek tulajdonában levő földek	600 000
A fentiek értelmében gazdátlan földek	824 391
Angol acre-ben összesen	*12 208 237*

Összeállította Murphy – a 3 900 000-es számadat a cromwelli földtulajdonosok által közzétett kimutatás (Account published by the Cromwellian proprietors) alapján, a többi a *kegyelmi határozatokat magában foglaló ügyirat* (Grace Manuscript) alapján, amelyet *Lingard idéz*, és a bizottsági tagok által az angol alsóház számára készített 1699 december 15-i jelentés alapján. Az adatok egybevágnak Petty („Political Anatomy") adataival, amelyek szerint „az összes 7 500 000 ír acre-nyi jó földből" (Írországban) „az angolok, a protestánsok és az egyház birtokában volt karácsonykor (1672-ben) 5 140 000 acre (ami megfelel 8 352 500 angol acre-nek), az írek birtokában pedig ennek körülbelül a fele volt" (Murphy, 314–315. old.). (Vilmos elkobzásairól lásd 18. old.)[105]

XVII. század. III. Vilmos[106]

	angol acre
A 2 323 809 angol acre-nyi föld, amelyet még a „rendezési törvény" és a „magyarázó törvény" értelmében meghagytak az íreknek, és korábbi birtokaik 600 000 acre-nyi földje összesen	2 923 809
Ebből Vilmos alatt elkoboztak 1 060 792 ír acre-nyi földet, amelyeknek az évi jövedelme *211 623 £. 6 shilling* és *3 penny* volt (a bizottsági tagok által az angol alsóház számára készített 1699. évi jelentés szerint)	1 723 787
	1 200 022

Vagy, Murphy számítása szerint (talán hibás a kivonás?) 1 240 022
angol acre

Ezenfelül visszatérítve a király különleges kegye által amnesztiában részesítetteknek (65 személynek) 125 000
angol acre

A fellebbviteli bíróság által visszaadva (792 személynek) 388 500
angol acre

Összesen 513 500
angol acre

Írek kezén maradt tehát még 1 753 522
angol acre*

Összeállította Murphy az (angol) alsóházi bizottsági tagok 1699 decemberi jelentése alapján.

Varia zur Geschichte der irischen Konfiskationen
A megírás ideje: 1870 március
Az első megjelenés helye: „Arhiv Marksa i Engelsza", X. köt., Moszkva 1948.
Eredeti nyelve: angol és német

* *Tekintetbe véve Murphy fent említett számítási hibáját*: 1 713 522 angol acre. – *Szerk.*

Karl Marx

A Kommün és Darboy érsek[107]

Uram! A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa „A polgárháború Franciaországban" című üzenetének passzusa, amely arra indította a londoni sajtót, hogy erkölcsi felháborodásban törjön ki, így hangzik: „Darboy érsek igazi gyilkosa Thiers."[108]

A mellékelt levélből – címzettje Bigot úr, Assi úr védőügyvédje a versailles-i katonai bíróság előtt, feladója pedig Eugène Fondeville úr, aki kész esküvel megerősíteni kijelentéseit – látni fogja, hogy maga az érsek valójában ugyanazon a véleményen volt ebben a kérdésben, mint én. Az „Üzenet" közzétételekor még nem volt tudomásom Fondeville úr és Darboy úr beszélgetéséről, de már az érseknek Thiers úrral való levélváltásából kitűnt, hogy furcsa előérzete volt a franciaországi végrehajtó hatalom fejének jóakaratát illetően. Mostanra minden kétség elhárult egy további ténnyel kapcsolatban, nevezetesen, hogy a túszok kivégzése idején a Kommün kormánya már megszűnt létezni, ezért az eseményért tehát többé nem tekinthető felelősnek. Tisztelő híve

London, augusztus 29. *Karl Marx*

London, 1871 augusztus 21.

Nagyságos uram! Elhatároztam, hogy írok Önnek és tájékoztatom néhány, a Kommün eseményeivel kapcsolatos dokumentum létezéséről és kérem, szíveskedjék, élve a kiváltsággal, amelyet hivatása és az egyik vádlott védőjeként elfoglalt helyzete nyújt Önnek, kiharcolni e dokumentumok bemutatását a bíróságnak.

Április 15-e körül az egyik párizsi újság átvett egy a „Times"-ban megjelent levelet, amelyben valamilyen egyén kijelentette, hogy a Mazas-börtönben meglátogatta a túszokat, és azzal vádolta a Kommünt, hogy barbár módon bánik velük. Minthogy feltétlenül ellenőrizni akartam az

ilyen és hasonló állítások valódiságát, elmentem a börtönbe, ahol az ellenkezőjéről győződhettem meg. Azon a napon elbeszélgettem Darboy, Bonjean és Deguerry urakkal, valamint Petit úrral, az érsekség titkárával, aki, minthogy életben van, adatokkal szolgálhat Önnek erről. A továbbiakban gyakran meglátogattam őket, és néhány nappal a Kommün bukása előtt Darboy és Bonjean urak átadták nekem kéziratait, amelyeknek hozzávetőleges tartalmát az alábbiakban közlöm.

Következzék a Darboy-kézirat rövid tartalma. Címe: „Letartóztatásom, fogságom és elmélkedéseim Mazas-ban". Kitűnik belőle, hogy eltekintve letartóztatásától, amelyért a Kommünt hibáztatja, fogvatartásáért Darboy úr a felelősséget teljes mértékben a versailles-i kormányra hárítja. Különösen azzal vádolja ez utóbbit, hogy azért áldozta fel a túszokat, mert valami módon fenn akarta tartani a jövőbeni megtorlásra való jogát. Hivatkozik itt részben arra, hogy több levélben próbált Thiers úrhoz fordulni, részben barátainak Thiers úrhoz benyújtott kérelmeire, a közbenjárásokra és tárgyalásokra, amelyek nem eredményeztek egyebet, mint elutasítást, különösen Lagarde úr részéről. Darboy úr azt állítja, hogy a túszoknak nemcsak Blanquiért, hanem Duval tábornok földi maradványaiért való kicseréléséről is szó volt. Ezenkívül kijelenti, hogy jól bántak vele és dicsérőleg részletezi Garau polgártársnak, a Mazas-börtön parancsnokának magatartását. Előre látja, hogy meg fog halni és ezzel kapcsolatban ezt írja: „Ismeretes, hogy Versailles sem cserét, sem kibékülést nem óhajt; másfelől viszont a Kommünnek, amelynek megvolt a hatalma arra, hogy letartóztasson, nem áll hatalmában, hogy szabadon bocsásson bennünket, mert ez idő szerint csere nélkül való szabadon bocsátásunk Párizsban forradalmat idézne elő, amely megdöntené a Kommünt."

Ami Bonjean urat illeti, átadott nekem egy a mezőgazdaság gazdaságtanával foglalkozó terjedelmes értekezést, amelyet a börtönben írt, két levelet a családjának, és valamiféle börtönnaplót. Jóllehet ennek a dokumentumnak a védelem szempontjából nincs akkora jelentősége, mint Darboy úrénak, azt bebizonyítja, hogy a túszokkal Mazas-ban emberségesen bántak.

Hasztalan volna hangsúlyozni az efféle dokumentumok fontosságát, ezért most megkísérlem megmagyarázni Önnek, hogy a körülmények milyen találkozása folytán vették el tőlem ezeket.

Minthogy május 22-én, hétfőn reggel kénytelen voltam elhagyni a közmunkaügyi minisztériumot, az egyetlen fogadóban kellett búvóhelyet keresnem, amely nyitva tartott: a Temple utcában. Megőrzésre ott hagytam

a bőröndömet és az irataimat. Május 25-én, csütörtökön, amikor a versailles-iak már elfoglalták ezt a negyedet, elhatároztam, hogy mielőtt hazatérek, gondoskodom a dokumentumok biztonságos elhelyezéséről. A fogadó tulajdonosa, akiben, úgy véltem, megbízhatok, átengedte nekem egy második emeleti szoba faliszekrényét, amelynek kulcsait magammal vittem. A már említett dokumentumokon kívül megőrzésre ott hagytam még Mac-Mahon öt levelét, amelyeket a rendőrprefektúra adott át nekem, nagyszámú hivatalos okmányt, egyebek között egy tanúsítványt arról, hogy az április 25-i fegyverszünet idején küldött voltam Neuillyben, két váltót, egy Thiers úrnak címzett londoni levelet és néhány fényképet, amelyek a Kommün különböző tagjait ábrázolták.

Május 27-én két embert küldtem a Temple utcába azzal, hogy bőröndömmel együtt hozzák el nekem a faliszekrényben levő iratokat is. Miután előadták kívánságukat, a fogadó tulajdonosa azt válaszolta, hogy több szomszédja néhányszor említést tett arról, hogy nála bujkál a Kommün egyik tagja, ezért okosabbnak látta, ha feltöri a szekrényt és elégeti a papírokat.

A bőröndöt elhozták nekem, az is fel volt törve, az okmányokat pedig, amelyek nálam voltak, akárcsak az igazolásokat és egyebeket, ellopták. Mármost, noha a fogadós személyesen is megerősítette előttem a dokumentumok megsemmisítésének tényét, mégis bizonyos vagyok az ellenkezőjéről, a Párizsból kapott hírek pedig meggyőztek arról, hogy az, akire ezeket az okmányokat rábíztam, még mindig magánál tartja ezeket vagy csak nemrég adta át a rendőrségnek.

Ezután következnek az említett okmányok felkutatásához szükséges felvilágosítások, majd a szokásos levélzáró formulák; a levelet 1871 augusztus 19-én adták át Bigot úrnak.

E. Fondeville
saint-macaire-i háztulajdonos

The Commune and Archbishop Darboy
A megjelenés helye: „The Examiner", 1871 szeptember 2.
Eredeti nyelve: angol

Friedrich Engels

[Kivonatok Proudhon „Háború és béke" című könyvéből[109]]

P. J. Proudhon: „La guerre et la paix",
II. köt., 4. könyv, 2. fej.

„A háború örökös és alapvető oka a létfenntartási eszközök hiánya, vagy, emelkedettebb stílusban szólva, *a gazdasági egyensúly felborulása* . . . végső soron *a pauperizmus*" (98. old.).

„Mindenekelőtt ennünk kell: félelmetes törvény ez, amely fúriaként üldöz bennünket, ha nem vagyunk képesek bölcsen eleget tenni neki, mint ahogy akkor is, ha, feláldozván neki minden más kötelességünket, rabszolgáivá válunk . . . Ám a Teremtőnek, aki ezt az életmódot választotta számunkra, megvoltak a maga céljai" (100. old.). „Az evés törvényével szemben áll a munka törvénye, a tagadással az igenlés. De mennyire van szüksége az embernek, mennyi ideig kell dolgoznia? Kezdetben, amikor az emberiség még gyéren lakta a földgolyót, a természet fáradság nélkül kielégítette szükségleteit. Ez volt az aranykor, a bőség és a béke korszaka" (102. old.). „Most a népesség minden éghajlat alatt nagymértékben meghaladja a természeti kincseket, a civilizáció korában pedig »orcád verítékével egyed a te kenyeredet«. . . Végeredményben a civilizáció állapotában élő ember munkájával megszerzi azt, amit testének fenntartása és lelkének művelése megkövetel, *sem többet, sem kevesebbet*. Termelésünknek és fogyasztásunknak ezt a kölcsönös, szigorú korlátozottságát nevezem *ínségességnek*, a harmadiknak azon organikus törvények közül, amelyeket a természet adott nekünk" (103. old.). „Még az iparilag legfejlettebb népeknél is úgy van, hogy mihelyt az ipari termékek tömege akár csak a legcsekélyebb mértékben is meghaladta azt az arányt, amelyet a létfenntartási eszközök megtermelt mennyisége megszabott neki, ezeknek a termékeknek az értéke nyomban esik, és ez az egész fölösleg mintha nem is volna. A józan ész most . . . szembehelyezkedik azzal, hogy a termelés meghaladja az ínségesség szabta határt. Tegyük hozzá

végül, hogy ha a munka eredményeképpen megnövekszik az általános gazdagság, a népesség még gyorsabban megszaporodik... Így tanít bennünket a Teremtő mértékletességre és rendre, s megszeretteti ezeket velünk" (104. old.).

„Ha a termelést megkettőzik, csakhamar a népesség is megkétszereződik, ez semmiféle eredményre nem vezet" (106. old.).

„A gazdagság növeléséhez egy adott társadalomban – a népesség létszámának változatlanul maradása mellett – három dolog szükséges: 1. új szükségleteket kell adni a dolgozó tömegeknek, ami csak a szellem és az ízlés művelése, más szavakkal: magasabbrendű nevelés útján lehetséges, amelynek az eredményeképpen észrevétlenül kiléphetnénk a proletársorból" (ez tehát a feje tetejére állított Malthus); „2. a munka és az ipar egyre okosabb megszervezésével elegendő időt és erőt megtakarítani nekik; 3. ugyane cél érdekében véget vetni az élősdiségnek. A gazdagság növelése e három feltételének lényege a következő formula: a tudás, a szolgáltatások és a termékek egyre egyenletesebb elosztása. Ez az egyensúly törvénye, a politikai gazdaságtan legnagyobb, mondhatni egyedüli törvénye" (108. old.).

Ezt a merészen odavetett tételt egyszerűen csak *állítja*. Egyedüli bizonyítéka az, hogy Franciaországban a nép most minden előrehaladás ellenére rosszabbul él, mint a restauráció idején, hogy „az államadósság megkétszereződött, az állami költségvetést egymilliárdról felemelték kétmilliárdra, a lakbérek és az összes fogyasztási cikkek ára 50–100%-kal emelkedett, s mindez bevallottan pangáshoz és állandósult válsághoz vezet" (!!) (109. old.). Az, hogy Amerikában a föld és más, korábban értéktelen dolgok most értékre tesznek szert, az ínségesség csalhatatlan jele. Igaz, hogy Spanyolországban a 300 év óta (I. Izabellától II. Izabelláig) fennállott *egyensúlyt* az újabb fellendülés megbolygatta – „a munkabérek emelkednek, ami természetes dolog, minthogy a föld és a külkereskedelem jól jövedelmez" –, de 50 év alatt ennek arányában a lakosság száma is emelkedhet. Akkor Spanyolországban újra helyreáll az egyensúly, vagyis az „ínségesség" (110. old.).

„Az állam és a birtokos osztályok egész gazdagsága előleg a munkás által megtermelt termékre, mielőtt még megállapították volna a munkás bérét" (113. old.).

„Az ínségesség a nem-*jólét*; a jólét a munkás számára korrumpálódást jelentene. Nem jó, ha az ember jólétben él, ellenkezőleg, szükség van arra, hogy állandóan érezze a nélkülözés ösztökéjét" (114. old.).

Mindenütt fellengző beszéd és állítás – bizonyítás és kifejtés helyett.

„Az emberi faj előrehaladása vagy tökéletesedése teljes egészében az igazságosságban és a filozófiában rejlik" (116. old.).

„A tények, mint már mondtam, puszta jelek, amelyek a testi szemnek tolmácsolják a szellem elképzeléseit" (118. old.).

„Az ember rendeltetése a földön teljes egészében szellemi és morális" (116. old.).

„Nyilvánvaló . . ., hogy a *gazdagság*, akárcsak az *érték*, kevésbé valamely realitást, mint inkább egy viszonyt fejez ki, nevezetesen a termelés és a fogyasztás, a kínálat és a kereslet, a munka és a tőke, a termék és a bér, a szükséglet és a tevékenység stb. viszonyát; ennek a viszonynak a nembeli, tipikus kifejezése a munkás átlagos *munkanapja*, mindkét szempontból – a *ráfordítás* és a *termék* szempontjából – szemlélve . . . A munkanap – ebben a szóban benne van a közvagyon egyenlege . . . A munkanapnak ebből az értelmezéséből következik, hogy a kollektív termelés, a kollektív munkának a kifejezése, semmi esetre sem haladhatja meg jelentősen a kollektív szükségletet, azt, amit mindennapi kenyerünknek nevezünk. Az a gondolat, hogy megháromszorozzák, megnégyszerezzék egy ország termelését . . . figyelmen kívül hagyva a munka, a tőke, a népesség és a fogyasztópiac arányos növelését, s figyelmen kívül hagyva mindenekelőtt az értelem és az erkölcsök párhuzamos fejlesztését . . . azt mondom, hogy ez a gondolat értelmetlenebb, mint a kör négyszögesítése. Ez ellentmondás, értelmetlenség" (119., 120. old.).

Honnan ered a gazdagság elosztásának egyenlőtlensége? Nem ám a gazdasági–történelmi fejlődés törvényeiből, hanem, mint minden egyéb – beleértve a háborút –, lélektani okokból, egy *elvből*, amely „személyes értékünk és méltóságunk tudata, az az érzés, amelyből a felebarátaink és az egész emberiség iránti tisztelet sarjad, s amely maga az igazságosság; ám ez az elv, amely *magán-valóan* tartalmazza az igazságosságot, a gyakorlatban ez ideig ennek tagadása: magunknak és barátainknak többet kívánunk, mint másoknak. Önmagunk túlértékelése, a személyes előnyeinkkel való visszaélés késztetnek bennünket arra, hogy megsértsük a gazdasági elosztás törvényét (a munka díjazásában és a szolgáltatások s a termékek elosztásában való egyenlőséget)" (123. old.).

A gazdasági elosztás törvénye tehát itt örök törvény. (Megsértés, az örök igazságosság megsértése! Ez nem is lehet másként, mivel Proudhon mindenütt *az embert mint olyant* tekinti kiindulópontnak. Például:

„Az ínségesség természet*ünk*nek az a törvénye, amely, miközben arra késztet *bennünket*, hogy mindazt termeljük, amit fogyaszt*anunk* kell, nem ad meg a munkánknak semmivel sem többet a szükségesnél" (123. old.).)

„Legyen bár a hiba az egyénekben vagy az intézményekben, a szolgaságban vagy az előítéletekben, a *pauperizmus* megsértése a gazdasági törvény-

nek, amely egyfelől arra kényszeríti az embert, hogy dolgozzon azért, hogy éljen, másfelől a termékét a szükségletéhez arányítja" (nem a szükségletét a termékéhez, az történelem lenne) . . . „Ez a megsértés pedig, ismétlem, lényegénél fogva lélektani tény; egyfelől kívánságaink idealizmusából ered, másfelől abból, hogy valamennyien túl nagyra értékeljük önnön méltóságunkat és túl kevésre felebarátainkét. A fényűzésnek és az arisztokratizmusnak ez a szelleme . . . teszi csalárddá a termékek és a szolgáltatások cseréjét azzal, hogy egy személyes elemet visz bele" (124. old.).

Ez a pszichológia előidézte hibás elosztás . . . „az általános gazdaságban *tények* útján *jut kifejezésre*" (124. old.). Ezek a tények tulajdonképpen részleteikben közömbösek, mert „valamennyi mindig a bér elégtelenségére lyukad ki" (125. old.).

E tények között szerepel „az élősdiség növekedése, a fényűzést szolgáló foglalkozások és szakmák megsokszorozódása . . . mindenki a köz rovására *akar* élni, szinekúrát élvezni, nem űzni semmiféle mesterséget" . . . Hogy mindezt ki fizeti, s hogy mindez hogyan lehetséges, arról nem esik egy szó sem. Elegendő az akarat. (125. old.)

A pauperizmus, a gazdasági törvény megsértésének kifejezője, a gazdagokat is megragadja. Minthogy telhetetlen vágy tölti el őket a pénz és az élvezetek után, „a pauperizmus teljesen úrrá lesz fölötte" (a gazdag fölött), „kockázatos vállalkozásokba, bizonytalan spekulációkba, játékba és szélhámosságba kergeti, s végül a legszégyenletesebb romlással bosszulja meg a mértékletesség, az igazságosság és a természet megsértését" (129. old.).

A gazdagoknak erre a falánkságára szükség van, máskülönben nem lehetne a háborút a pauperizmusból levezetni.

És nyomban ez után, a 4. fejezet 133. oldalán ez az alak odáig megy arcátlanságában, hogy ezt mondja: „Azt, hogy a rossz közérzet . . . közvetlen befolyással van a kormányokra, úgy tűnik fel, fölösleges bizonyítani a forradalmak olyan sorozata után, amilyenek az 1789-es, 1799-es, 1814-es, 1830-as, 1848-as és 1851-es forradalmak. Nem vitás, hogy az eszméknek volt bennük szerepe; de mit jelentenek az eszmék? Mit fejeznek ki? Az érdekeket. Mi döntötte el a rendek összehívását? A deficit. Minek hozta létre az alkotmányozó nemzetgyűlés az alkotmányos monarchiát, ha nem a magas és meg nem szavazott adók elleni védekezésképpen? Mit jelent a papság polgári szervezete? – Kisajátítást! Mit jelent az augusztus 4-i reform? – Birtokelvonást. A pauperizmus tehát a forradalom első számú oka. A római népnek a Szent hegyre történt kivonulásától egészen III. Napóleon leveléig, amelyet államminiszterének, Fouldnak írt a kereskedelem szabadságáról[110], minden politikai, gazdasági vagy vallási változás

lényege ebben a formulában összegezhető: a dolgozó tömegek megvédése az élősdi kizsákmányolástól és a jövedelem minimumának biztosítása" (134. old.).

Ez a passzus szerinte megmagyarázza, hogy miért foglalja magában minden forradalom *a* forradalmat.

A megírás ideje: 1873
Az első megjelenés helye: „Arhiv Marksza i Engelsza",
X. köt., Moszkva 1948.
Eredeti nyelve: francia és német

[Friedrich Engels]

A köztársaság Spanyolországban[111]

Nehéz megmondani, hogy a monarchia vagy a köztársaság hanyatlott-e nagyobbat az utóbbi három évben. A monarchia, legalábbis az európai kontinensen, mindenütt egyre gyorsabban átmegy végső formájába, a cezarizmusba. Az általános választójoggal egybekötött látszatalkotmányosság, a mértéktelenül megnövekedett hadsereg mint a kormány támasza, a megvesztegetés és a megvesztegethetőség mint a kormányzás legfőbb módjai, a korrupció és szélhámosság útján való meggazdagodás mint a kormány egyedüli célja – óhatatlanul ezek foglalják el mindenütt azoknak a gyönyörű alkotmányos biztosítékoknak, a hatalmak azon mesterséges egyensúlyának helyét, amelyről burzsoáink Lajos Fülöp idilli korában ábrándoztak. Az akkori legmegvásárolhatóbb emberek is az ártatlanság angyalai voltak még napjaink „nagyjaihoz" képest. Ahogyan a burzsoázia napról napra inkább veszti el olyan osztály jellegét, amelyre a társadalmi szervezetnek meghatározott ideig feltétlenül szüksége van, ahogyan félredobja specifikus társadalmi funkcióit és igazi szélhámos bandává alakul át, úgy alakul át állama is olyan szervezetté, amely nem a termelést, hanem a termelés termékeinek nyílt lopását védelmezi. Ez az állam nem csupán magában hordozza saját ítéletét, hanem Louis-Napoléon személyében már elítélte a történelem. Ámde mégis ez a monarchia utolsó lehetséges formája, a többi mind elkopott és elavult. Ez után az állam után mint államforma csak a köztársaság lehetséges.

De a köztársaság ügye sem áll jobban. 1789-től 1869-ig a köztársaság volt a szabadság lelkes harcosainak eszménye, amelyre mindenkor törekedtek, amelyet nehéz véres harcban igyekeztek kivívni, s amely, alighogy elérték, mindig újra tovatűnt. Azok után, hogy egy porosz királynak* sikerült létrehoznia valamiféle francia köztársaságot, mindez megváltozott. 1870 óta

* I. Vilmos. – *Szerk.*

— s ez haladás — a köztársaságot már nem a republikánusok hozzák létre (mert nincsenek többé tiszta republikánusok), hanem royalisták, akik csalódtak a monarchiában. A monarchista érzelmű burzsoák a polgárháború elkerülése végett megszilárdítják a köztársaságot Franciaországban és kihirdetik Spanyolországban; Franciaországban azért, mert ott túl sok a trónkövetelő, Spanyolországban pedig azért, mert az utolsó lehetséges király sztrájkba lépett[112].

Ez kétféle szempontból is haladás.

Elsősorban szertefoszlott az az igézet, amely eddig a köztársaság nevét övezte. A Franciaországban és Spanyolországban végbement események után már csak Karl Blind képes ragaszkodni a köztársaság csodatevő hatásának babonájához. Végre-valahára Európában is akként jelenik meg a köztársaság, ami lényegében, Amerikában pedig ténylegesen: *a burzsoázia uralmának legtökéletesebb formájaként*. Azt mondom: végre-valahára Európában is, mert az olyan köztársaságokról, mint Svájc, Hamburg, Bréma, Lübeck és Frankfurt egykori szabad város — Isten nyugosztalja! — itt szó sem lehet. A jelenkori köztársaság, amelyről — és csakis erről — itt szólunk, egy nagy nép politikai szervezete, nem pedig városnak, kantonnak vagy kantonok csoportjának a középkortól történelmileg örökölt helyi politikai intézménye, amely többé-kevésbé demokratikus formákat öltött és legjobb esetben felváltotta a patríciusok uralmát a parasztok nem sokkal különb uralmával. Svájc félig nagy szomszédainak kegyéből, félig azok versengéséből él; valahányszor ezek a szomszédok egymással összhangban lépnek fel, félre kell tennie hangzatos republikánus frázisait és engedelmeskednie a parancsnak. Az ilyen országok csak addig léteznek, amíg nem próbálnak beavatkozni a történelem menetébe, ezért aztán meg is tiltják nekik az efféle beavatkozást azzal, hogy semlegesítik őket. Az *igazi* európai köztársaságok korát szeptember 4-től vagy inkább Sedan napjától fogják számítani, még akkor is, ha lehetséges a cezarizmusba való rövid visszaesés, egyre megy, hogy ki lenne a trónkövetelő. És ebben az értelemben elmondhatjuk, hogy Thiers köztársasága végső megvalósulása az 1792-es köztársaságnak, jakobinus köztársaság a jakobinusok önámítása nélkül. Mostantól kezdve a munkásosztály nem áltathatja magát többé a tekintetben, hogy mi is a jelenkori köztársaság: az az államforma, amelyben a burzsoázia uralma eléri végső, legteljesebb kifejezését. A jelenkori köztársaságban végül tiszta alakjában megvalósul a politikai egyenlőség, amely valamennyi monarchiában még mindig bizonyos korlátozásoknak volt alávetve. És mi ez a politikai egyenlőség, ha nem annak a kijelentése, hogy az osztályellentétek egyáltalán nem tartoznak az államra, hogy a burzsoáknak éppúgy joguk

van burzsoáknak lenni, ahogyan a munkásoknak joguk van proletároknak lenni?

Ám maguk a burzsoák csak nagyon nem szívesen vezetik be a burzsoá uralomnak ezt a végső, legtökéletesebb formáját: rájuk erőszakolja magát. Mi okozza ezt a furcsa ellentmondást? Az, hogy a köztársaság bevezetése szakítást jelent az egész politikai hagyománnyal; az, hogy a köztársaságban minden politikai intézménytől megkövetelik, hogy bizonyítsa be létjogosultságát; az tehát, hogy megszűnik mindaz a hagyományos befolyás, amely a monarchia alatt fenntartja a meglevő hatalmat. Más szavakkal: a jelenkori köztársaság a burzsoázia uralmának legtökéletesebb formája, de egyszersmind az az államforma is, amelyben az osztályharc az utolsó béklyóitól is megszabadul s amely előkészíti ennek a harcnak a küzdőterét. A jelenkori köztársaság nem más, mint éppen ez a küzdőtér. És ez a haladás másik oldala. Egyfelől a burzsoázia érzi, hogy vége, mihelyt kicsúszik a lába alól a monarchia talaja s vele együtt az egész konzervatív erő, melynek lényege, különösen falun, a műveletlen néptömegek babonás tisztelete a hagyományos uralkodói hatalom iránt, mindegy, hogy e babonás tisztelet tárgya az Isten kegyelméből való királyi hatalom-e, mint Poroszországban, vagy pedig Napóleon, a legendás parasztcsászár, mint Franciaországban. Másfelől a proletariátus érzi, hogy a monarchia gyászszertartása egyszersmind jeladás a burzsoáziával való döntő ütközetre. És éppen abban, hogy nem egyéb, mint a világtörténelem utolsó nagy osztálycsatájának tisztára sepert küzdőtere, rejlik a jelenkori köztársaság óriási jelentősége.

Ahhoz azonban, hogy ez a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályharc eldőljön, mindkét osztálynak az adott országban, legalábbis a nagyvárosokban, megfelelő fejlettséget kell elérnie. Spanyolországnak ez csak egyes részein van így. Katalóniában viszonylag fejlett a nagyipar, Andalúziában és néhány más vidéken a nagybirtok és a nagybani földművelés az uralkodó, tehát földbirtokosok és bérmunkások. Az ország nagy részében falun a kisparasztok, a városokban a kisiparosok vannak túlsúlyban. Így itt a proletárforradalomhoz a feltételek még viszonylag kevéssé fejlettek, és éppen ezért Spanyolországban még nagyon sok a tennivalója a burzsoá köztársaságnak. Itt mindenekelőtt az a feladata, hogy megtisztítsa a terepet a küszöbönálló osztályharc számára.

Ide tartozik elsősorban *a hadsereg megszüntetése* és *a népfelkelés* bevezetése. Spanyolországnak olyan szerencsés a földrajzi helyzete, hogy komoly támadás csak egyetlen szomszéd részéről érheti, s az is csak a Pireneusok rövid frontján, amely összes határainak még csak nyolcadrésze sincs.

Ráadásul olyanok az ország topográfiai viszonyai, hogy amilyen mértékben megnehezítik a nagy hadseregek mozgóháborúját, olyan mértékben megkönnyítik az irreguláris népi háborút. Láttuk ezt Napóleon idején, aki vagy 300 000 embert küldött Spanyolországba, de ezek folyton kudarcot vallottak a nép szívós ellenállása következtében. Ezt azóta is számtalanszor láttuk, és látjuk ma is, hogy a spanyol hadsereg tehetetlen a hegyekbe húzódott néhány karlista bandával szemben. Az ilyen országnak semmiféle ürügye nincsen arra, hogy hadsereget tartson. Ugyanakkor 1830 óta a spanyol hadsereg csak hajtóereje volt mindazoknak a tábornoki összeesküvéseknek, amelyek néhány évenként katonai zendülés útján megdöntötték a kormányt, hogy aztán új tolvajokat állítsanak a régiek helyére. Feloszlatni a spanyol hadsereget annyit tesz, mint megszabadítani Spanyolországot a polgárháborútól. Ez lenne tehát az első követelés, amelyet a spanyol munkásoknak az új kormánnyal szemben támasztaniok kellene.

Ha a hadsereget megszüntetik, ezzel megszűnik az a legfőbb ok, amiért a katalóniaiak föderatív államszervezetet követelnek. A forradalmi Katalóniát, amelyet Spanyolország nagy munkáskülvárosának nevezhetünk, eddig a haderők nagy koncentrációjával függő helyzetben tartották, ahogyan Bonaparte és Thiers függő helyzetben tartotta Párizst és Lyont. Ezért a katalóniaiak azt követelték, hogy osszák fel Spanyolországot önálló közigazgatással rendelkező szövetségi államokra. Ha a hadsereg megszűnik, megszűnik e követelés fő oka is. Elvi önállóságot akkor a nemzeti egység reakciós megbontása, Svájcnak nagyobb arányokban való reprodukálása nélkül is el lehet majd érni.

Spanyolország pénzügyi törvényhozása mind a belső adók, mind a határvámok tekintetében elejétől végig értelmetlen. Itt nagyon sokat tehet a burzsoá köztársaság. Hasonlóan az olyan gyakran elkobzott és mindig újra visszaszerzett egyházi földtulajdon elkobzásának, s végül és mindenek előtt közlekedési utak létesítésének kérdésében, mert ezek sehol sincsenek olyan rossz állapotban, mint éppen itt.

Ha néhány évig békében fennállna a burzsoá köztársaság, ez olyan mértékben előkészítené Spanyolországban a talajt a proletárforradalom számára, hogy még a leghaladóbb spanyol munkások is meglepődnének. A legutóbbi forradalom[113] véres bohózatának megismétlése, elszigetelt, minden esetben könnyen elfojtható felkelések szervezése helyett a spanyol munkások reménhetőleg arra használják majd fel a köztársaságot, hogy szorosabbra zárják soraikat és szervezkedésükben számításba vegyék a közeledő forradalmat, amelyben ők fognak uralkodni. Az új köztársaság burzsoá kormánya csak keresi az ürügyet, hogy elnyomja a forradalmi mozgalmat és

lövethessen a munkásokra, ahogy ezt Párizsban tették Favre és társai, a republikánusok. Ne szolgáltassanak nekik ilyen ürügyet a spanyol munkások!

Die Republik in Spanien
A megírás ideje: 1873 február
A megjelenés helye: „Der Volksstaat", 1873 március 1.
Aláírás nélkül

Friedrich Engels

[Megjegyzés a Renan „Antikrisztus" című könyvéről megjelent recenzióhoz[114]]

A Renan új könyvéről, az „Antikrisztus"-ról a „Kölnische Zeitung" 181. számában megjelent recenzió kapcsán ezt írja nekünk Friedrich Engels úr Londonból:

„Renan állítólagos felfedezéseit, vonatkozzanak akár az úgynevezett Jelenések Könyve keletkezési idejének hónapra pontos meghatározására, akár a misztikus 666-os szám rejtélyének megoldására: Νὲρων Καῖσαρ és e megoldásnak a 616-os változattal való alátámasztására: Nero Caesar stb. stb., én már az 1841/42-es téli szemeszterben, Berlinben hallottam, Ferdinand Benary professzornak az Apokalipszisről tartott előadásain. A különbség csak az, hogy Benary, aki csakugyan megfejtette a misztikus számot, elég becsületes volt ehhez, hogy elismerje, mennyi mindent köszönhet elődeinek, míg Renan úr most is, mint más esetekben, egyszerűen kisajátít olyan eredményeket, amelyek a német tudomány hosszas fejlődésének folyományai."

A megírás ideje: 1873 július 5. és 15. között
A megjelenés helye: „Kölnische Zeitung", 1873 július 18. (197.) sz.

Friedrich Engels

Különfélék Németországról 1789–1873[115]

Poroszok – „und sint Weletabi tie wir Wilzè heizzèn"* stb.

Porosz hadsereg: ősidőktől éhenkórász. *Höpfner* 1788–1806. ...** hanyatlás III. Frigyes Vilmos alatt. Sikkasztások (1. és 9. helyőrségi munkaszázad köpenyei, 1842). Régi limlom a hadszertárban. III. Frigyes Vilmos még békés is amiatt, hogy minden háború esetén össze kell hívnia a *rendeket*. – 1. fordulópont 1848 – Waldersee és a gyútűs puska. 2. fordulópont – az 1850-es*** mozgósítás és végül az itáliai háború, hadseregátszervezés, a rutin sutba dobása. 1864 óta nagy önkritika és tárgyilagos eljárás. Ennek ellenére a porosz hadseregszervezet jellegének teljes félreismerése. – Tragikomikus konfliktus: az állam *kénytelen* politikai háborúkat viselni távoli érdekekért, amelyek soha nem keltenek nemzeti lelkesedést, s ehhez hadseregre van szüksége, amely csak a nemzeti védelemre és az abból közvetlenül adódó támadásra alkalmas (1814 és 1870). – Ebben a konfliktusban a porosz állam és a porosz hadsereg tönkremegy – valószínűleg egy Oroszország elleni háborúban, amely 4 évig is eltarthat s ahol egyebet sem lehet szerezni, mint betegségeket és szétlőtt csontokat.

Zsidó elemre Németországnak feltétlenül szüksége van; a zsidók olyan osztály, amely, amikor még jobbágyrendszerben élt, hontalanul és jogfosztottan (v. ö. Gülich, II. Frigyes Vilmos[118]), de szabad volt, és a kereskedelemre való ráutaltsága folytán a jövő elemét hordozta magában; ennélfogva képes a reagálásra ott, ahol a tömeg képtelen reakciót kifejteni a nyomással szemben; emellett természettől fogva élénkebb és tevékenyebb, mint a németek. A napóleoni uralom idején átélt felemelkedés (Rothschild és a hesseni választófejedelem[119]) elég erős ahhoz, hogy kevéssel 1815 után

---

* – „és vannak ott veletabok, akiket vilceknek nevezünk"[116] – *Szerk.*

** *Olvashatatlan szó.* – *Szerk.*

*** *A kéziratban*: 1852-es[117] – *Szerk.*

Észak- és Nyugat-Németországban megtörje a gettókényszert ott, ahol helyreállították (Frankfurt); Börne és Heine; behatolás az irodalomba, különösen a publicisztikaiba; a zsidó irodalmár jellemzője a közvetlen gyakorlati keresetre való törekvés; a zsidó kereskedő jellemzője a kicsiben való rászedés lengyel és német hagyománya, amely csak a második vagy harmadik nemzedékben tűnik el; végül egyre inkább egybeolvadás, a németek elzsidósodnak, a zsidók elnémetesednek.

Német kereskedő kolóniák külföldön már 1789 előtt, de csak 1814 óta jelentékenyek és csak 1848 óta mozdítják valóban elő Németország bevonását a világkereskedelembe, azóta viszont roppant hatékonyak. Fokozatos gyarapodás. A kereskedő kolóniák jellege 1848-ig – többnyire műveletlenek és szégyellik nemzetiségüket. (Manchesterben angolul tízféle német dialektusban beszélnek.) Védelem hiánya (Weerth mexikói története és egyáltalában tapasztalatai a dél-amerikai német diplomatákkal[120]). A német mint kiskereskedelmi világnyelv a kolóniák révén, és Kelet-Európában a zsidók révén (részletek erről), Skandináviában pedig a hamburgi telepek révén. Hogy a kereskedelemben a német – a latin nyelvű Európán és persze a Levantén kívül – elterjedtebb, mint a francia, az olasz, a spanyol, a portugál, egyszóval elterjedtebb, mint valamennyi nyelv az angolon kívül. Most gyorsan előretörnek a német kolóniák – v. ö. az angolok félelmét magában Londonban.

Epigon-irodalom már Heinével kezdődik – hivatása a nyelv csiszolása, amire nagy szükség van. Ezt a költészet már elérte, a próza rosszabb, mint valaha.

A Rajna bal partján 1859–1863-ban az az általános sejtelem, hogy újra a franciák alá fognak tartozni. – Nem kívánták ezt, nem tiltakoztak ellene, hanem beletörődtek és még meg is szavazták volna az elkerülhetetlent. Mennyivel jobbak akkor már az elzásziak! – A Poroszország iránti bizalom tökéletes hiánya 1859-es magatartása és tehetetlensége miatt; emellett a németkedő reakció a Rajnára vonatkozó bonapartista vágyakra: Elzász és Lotaringia német!

Schleswig-Holstein Anglia keleti Írországa a szarvasmarha- és vajbehozatal következtében; az állattenyésztés fejlesztése a földművelés rovására; a kivándorlás most még kezdeteit éli, a többi északnémet tengermelléki lápvidékre ugyanez a sors vár.

Arany- és ezüsttárgyakat, ékszerészmunkákat jelentős mennyiségben exportálnak Hanauból, Pforzheimból, Gmündből, Berlinből stb. (K. Z.*)

Nem megfeledkezni a porosz cselédtörvényről! És az egyéves önkéntesekről Franciaországban.

A *hugenottaháborúk* alatt a nemzetet képviselő királyság tekintélye már olyan nagy, hogy *csak* a királynak van törvényes és a közvélemény által megengedett joga külföldi szövetségesekre és segédcsapatokra, mindenki más csak rebellis és áruló lehet. Ez soha nem volt világosabb, mint III. Henrik halálakor, amikor IV. Henrik pusztán a királyi név súlya révén képessé lesz a végső győzelem kivívására.

A franciaországi protestantizmus végső elnyomása nem balszerencse Franciaország számára – teste** Bayle, Voltaire és Diderot. Hasonlóképp ez az elfojtás Németországban sem lett volna szerencsétlenség Németországra nézve, *de* annál inkább *a világra nézve*. Rákényszerítette volna Németországra a latin nyelvű országok katolikus fejlődési *formáját*, és mivel az angol fejlődési forma is félig-meddig katolikus és középkori volt (egyetemek stb., college-ok,*** public schoolok° – csupa protestáns kolostor), az egész protestáns német művelődési forma (nevelődés otthon vagy magánházaknál, kintlakó és az előadásokat maguk választó diákok) elesett, s az európai szellemi fejlődés végtelenül egyhangúvá vált volna. Franciaország és Anglia az előítéleteket a *lényeg*, Németország a *forma*, a *sablonok* tekintetében robbantotta szét. Részben innen is ered a formátlansága mindannak, ami német, s ami eddig még nagy hátrányokkal járt, akár a kisállamosdi, de roppant nyeresége a nemzet fejlődőképességének és csak a jövőben érleli meg gyümölcseit, ennek az önmagában egyoldalú állapotnak a leküzdése után.

Azután: *a német protestantizmus a kereszténység egyetlen modern formája, amely kritikára érdemes*. A katolicizmus már a XVIII. században *kritika alatti*, a *polémia* tárgya (micsoda szamarak tehát az ókatolikusok![121]); az angol [protestantizmus] megannyi szektára hullott szét, teológiai fejlődés nélkül vagy olyan fejlődéssel, amelynek minden foka szektaként rögzítődött. Egyedül a németnek van teológiája és ezáltal kritikai tárgya – történelmi,

* *Engels valószínűleg a* „Kölnische Zeitung"*-ra utal. – Szerk.*
** – tanú rá – *Szerk.*
*** – főiskolák – *Szerk.*
° – középiskolák – *Szerk.*

filológiai és filozófiai kritikai tárgya. *Ezt Németország szolgáltatta*, ez a német protestantizmus nélkül lehetetlen, márpedig abszolúte szükséges. Olyan vallás, mint a kereszténység, nem semmisíthető meg *pusztán* gúnnyal és szidalmazással, *tudományosan* is *le kell küzdeni*, azaz *történelmileg megmagyarázni*, és ezt még a természettudomány sem viszi véghez.

Hollandia és Belgium – melyeket Németországtól a Rajna és az Északitenger közötti lápok, délen az Ardennek és a Venn hegység választanak el – Németországgal szemben azt a szerepet játsszák, mint Fönícia Palesztinával szemben, és Németországban ugyanaz a jajveszékelés is mindennapos, mint a régi prófétáknál.

Flandria a verduni felosztástól[122] 1500 utánig Franciaország része – innen a francia nyelv meghonosodása; fokozta ezt a középkori flamand kereskedelem, amikor a kalmárok bizonyára nem flamandul beszéltek az olasz stb. kalmárokkal. És most a teutomániások a flamand nyelv visszaállítását követelik, amelyet maguk a hollandok sem ismernek el teljesen; a papok flamand mozgalma! It is time*, hogy a flamandoknak végre egy nyelvük legyen kettő helyett, és ez csak a francia lehet.

Amerika felfedezése után Németország mezőgazdasága, ipara és kereskedelme örökös türelmes kísérletezés – mezőgazdaság: lásd a sok félresikerült próbálkozást Langethalnál[123]; ipar: mindenütt és mindig olyasmi, amit, alighogy berendezkedtek rá, a világpiac már ki is szorít – nagybani példa a vászon, kicsibeni pl. a wuppertali ipar. 1820–1860-ban a kereskedelemben dettó. Ez csak most került normális mederbe.

Még 1848-ban is Németország fő kiviteli cikke – *emberek*. 1. a közönséges emigráció; 2. a prostitúció: Kelet-Poroszországban szabályos intézmények, magasabb és alacsonyabb rangúak, amelyekben lányokat mindenféle fajta és fit for anything** kéjnőkké képeztek ki – a matrózbordélyok ringyóitól a „művelt" gavallér-szeretőkig –, majd mindenféle hamis ürüggyel külföldre küldték őket, s a legtöbben csak ekkor értesültek sorsukról. Sokan a jól elhelyezettek közül beletörődtek, és a maquerelle-nek*** netán még gyengéd köszönőleveleket is írtak, amelyekben mindig elhallgatták, hogy prostituáltak, és nevelőnőkként, társalkodónőkként, illetve ragyogó házasságban élő

* – Itt az ideje – *Szerk.*
** – mindenre alkalmas – *Szerk.*
*** – kerítőnőnek – *Szerk.*

asszonyokként szerepeltek. Bergenroth úgy vélte, hogy mindez nem történhetett meg anélkül, hogy a hatóságok – for a consideration?* – szemet ne hunyjanak, a törvényszéki vizsgálatoknál is mindig nagyon nehéz volt valami kézzelfogható adathoz jutni. Pétervártól és Stockholmtól Antwerpenig az egész Keleti- és Északi-tenger partját keletporosz nőkkel látták el; 3. a hessen–nassaui Vogelsberg-hegység csavargónői, akik Angliában mint broomgirlök[124] jártak vásárról vásárra, az idősebbek kintornával is, elsősorban azonban Amerikába hajózták be őket mint hurdy-gurdyket**, s ott ők szolgáltatták a prostitúció legalsóbb rétegét; 4. fiatal kereskedők a Hanzából és a rajnai gyárvárosokból, később Szászországból és Berlinből is, és 5. már akkor kezdődően, később erősen kifejlődve, a vegyészek (giesseni Liebig-iskola) – a prostituáltakon kívül Hessen nagyhercegség fő exportja; Hollandiába vándorlók Vesztfáliából – most a holland munkások gyakoriak a vesztfáliai ipari kerületekben.

A német kormány garasoskodása, különösen az 1815 és 1870 közötti időszakban, mindenben látható: rossz, piszkos pénz, a papírpénz is, durva irodai papír, porzó (minden hivatalos okmány borzasztó látványt nyújt), piszkító, otromba vésetű bélyegzők, otromba minden, nem utolsósorban a hivatalnokok. A francia, angol, belga pénz, postabélyegző, bankjegyek – mindez már eleve a fölény hatását keltette.

A német nyelv esetlensége a mindennapos használatban s egyszersmind hallatlan könnyedsége a legbonyolultabb témák tárgyalásánál szintén egyik oka – vagy tünete? – annak a ténynek, hogy a legtöbb szakterületen a németeknek vannak a legnagyobb embereik, emellett azonban a tömegtermelés hallatlanul nagy szemét. Irodalom: a nagyszámú szolid másodrendű költő Angliában, a ragyogó középszerűség, amely csaknem az egész francia irodalmat megtölti, csaknem teljesen hiányzik Németországban. A mi másodrendű költőink egyetlen nemzedék után már alig olvashatók. Ugyanaz a filozófiában: Kant és Hegel mellett Herbart, Krug, Fries és végül Schopenhauer és Hartmann. A nagyok zsenialitását kiegészíti a művelt tömeg gondolatnélkülisége, ezért nincs tévesebb elnevezés, mint a „gondolkodók *népe*". Ugyanez áll az „irodalmárok milliói"-ra. Csak az olyan dolgokban, amelyek többé-kevésbé függetlenek a nyelvtől, más a helyzet, és

* – ellenszolgáltatásért? – *Szerk.*
** – kintornásokat, verkliseket – *Szerk.*

jelentékenyek Németországban a másodrendűek is: természettudomány és különösen zene. Történetírásunk olvashatatlan.

A mostani úgynevezett német birodalom: a „Nibelungok" Németország két legnagyobb folyójának, a Rajnának és a Dunának a partjain játszódik. Természetellenesnek tűnne fel számunkra, ha Worms, Krimhild hazája, Siegfried tetteinek színhelye, franciává lenne. De hát kevésbé természetellenes-e, hogy a Duna-vidék a német birodalom határain kívül terül el, hogy Rüdiger von Bechelarn ismét úgyszólván vazallusa lesz Attilának, a magyar Etzelnek[125]? És hogyan írta le Walther von der Vogelweide Németországot? „Az Elbától és a Rajnáig és aztán egészen a magyarok földjéig" – az ónémet Ausztria Németország határain kívül van, s az akkor még nem német kelet-elbai terület a központ és a súlypont! És ezt nevezik német birodalomnak?

A megírás ideje: 1873 vége–1874 eleje
Az első megjelenés helye: „Arhiv Marksza i Engelsza",
X. köt., Moszkva 1948.

[Friedrich Engels]

Az angol parasztok részt kívánnak az országukban folyó politikai harcból[126]

London, június 5.

A Mezőgazdasági Munkások Szövetségének küldöttgyűlésén, amelyet néhány nappal ezelőtt tartottak meg az Exeter Hallban, Joseph Arch erélyesen állást foglalt a háború ellen, és lelkesen megtapsolták. A falusi dolgozók pártjának feje nyíltan a béke hívének vallotta magát, egyebek között azért, mert az áldozatok, amelyekkel a háború együttjár, mindig nagyobb súllyal nehezednek a dolgozókra, mint a társadalom többi osztályára. Angliában a mezőgazdasági munkások hivatalosan még nem vesznek részt országuk politikai életében, de ezek az impozáns háborúellenes megnyilvánulásaik óhatatlanul azokra az osztályokra is bizonyos hatással vannak, amelyektől a nemzet politikája függ. Ám a parasztok egyre inkább szükségét érzik annak, hogy közvetlenül is részt vegyenek ebben a politikában, s ezért Exeter Hall-beli gyűlésükön többek között és főleg a választójog kiszélesítésének kérdésével foglalkoztak. Még mindig nyomorúságos páriák kasztja ők, nemcsak gazdasági, hanem politikai vonatkozásban is. Ezért kopogtatnak a parlament ajtaján, és bebocsátást kérnek: nem akarnak többé azok lenni, akik eddig voltak.

Teljességgel érthető, hogy ezeket a követeléseket rosszindulattal szemlélik mindazok – s számuk nem csekély, különösen a papság körében –, akik a falusi dolgozók megalázó helyzetét az egész angol politikai és gazdasági rendszer alapjának tekintik. Másfelől a burzsoá parlamenti ellenzék képviselői igyekeznek előrefurakodni, hogy kezükbe kaparinthassák ennek a paraszti mozgalomnak a vezetését s azt faltörő kosként használhassák a jelenleg hatalmon levő politikai ellenfeleik elleni harcban. E burzsoá ellenzékiek élén Bright úr áll, aki szintén felszólalt az Exeter Hall-beli gyűlésen, és ügyesen megkerülve a nagy társadalmi-gazdasági problémát, dörgő politikai vádbeszédet mondott azok ellen, akik ma hatalmon vannak.

Ez érthető is, hiszen a társadalmi és gazdasági kérdések a burzsoázia szempontjából igen nehezek és kényesek; Angliában e téren mindig sokkal merészebb volt az arisztokrácia, amelyet, szemben a burzsoáziával, társadalmi helyzete nem kényszerít arra, hogy állandóan a saját meggazdagodásán spekuláljon. Nagyszerűen megértik ezt a dolgozók, és ezért, ha engedményeket akarnak elérni, nagyobb bizakodással fordulnak az arisztokratákhoz, mint a burzsoákhoz, mint ezt nemrégen is bebizonyították lord Beaconsfieldhez benyújtott petíciójukkal. S amíg ez így lesz, amíg a dolgozóknak módjuk lesz arra, hogy valamelyes haszonnal lavírozzanak a burzsoák és az arisztokraták között, Angliát bizonyosan nem fogják megrázni szocialista társadalmi viharok, amilyenek más országokban szoktak lezajlani, ahol az uralkodó osztályok a dolgozókkal szemben csupán egységes és engesztelhetetlenül ellenséges reakciós tömeget alkotnak. Ámde azon a napon, amikor a dolgozó osztályok nem húzhatnak többé semmi előnyt a földbirtokos arisztokrácia és az ipari burzsoázia érdekeinek versengéséből, mert ez a versengés megszűnik —, azon a napon Angliában is valóban forradalmi korszak kezdődik. Eddig az arisztokrácia filantróp engedményekkel szelídítette meg a dolgozó tömegeket; most a burzsoázia áll hadrendbe, elébe megy a dolgozók politikai törekvéseinek s ezeket a saját befolyása alá vonja, hogy a kellő irányba terelje őket. Küszöbön áll az általános választójog korszaka; a burzsoázia sietve politikai engedményeket tesz ezen a téren, hogy megvédje a saját gazdasági érdekeit és háttérbe szorítsa az arisztokráciát. Akárhogy is, a társadalom három eleme – a proletárok, a burzsoák és az arisztokraták – közti létfontosságú kapcsolatok egész mechanizmusának működése oda vezet, hogy a proletárok többé nem tekintik magukat gyermekeknek és nem ringatják magukat érzelmes ábrándokba, hanem – mint az egyik Exeter Hall-beli szónok helyesen mondta – kezdik megérteni, hogy kapcsolatuk a burzsoáziával és az arisztokráciával csak tisztán *üzleti kapcsolat* lehet.

Mint látják, Angliában a társadalmi mozgalom lassú, evolúciós, nem pedig revolúciós, de mégis, ez előbbre vivő mozgalom.

A megírás ideje: 1877 június 5.
A megjelenés helye: „La Plebe", 1877 június 8
Eredeti nyelve: olasz
Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Az angliai Mezőgazdasági Munkások Szövetsége és a falusi kollektivista mozgalom

London, június 14.

Észrevettem, hogy a legutóbbi tudósításom nem volt teljes, ezért kötelességemnek tartom, hogy megírjam Önöknek ezt a mostanit.

Említett tudósításomban beszéltem a Mezőgazdasági Munkások Szövetségéről, amelyet hat évvel ezelőtt alapított Arch polgártárs; őt Anglia-szerte ismertté tette ez a kezdeményezés, valamint szónoki képességeinek sajátosságai: igazi népszónok, egy kissé éles, de ebben az élességben érezni az erőt.

Propagandáját a bér kérdésével kezdte. A parasztok heti keresete legfeljebb 16 (olasz) líra volt. Arch hűséges barátainak tevékeny segítségével elérte, hogy a szövetségnek 3–4 év alatt több mint 50 000 tagja lett, és olyan sztrájkot tudott szervezni, amelyben 30 000 ember vett részt. A sztrájk sikeresen végződött, és a keleti vidékeken a keresetek heti 2 líra 50 centesimóval emelkedtek. Egyidejűleg olyan intézkedéseket hoztak, amelyek támogatják a parasztok emigrációját Amerikába és Ausztráliába vagy átköltözésüket az egyik angliai vidékről egy másikra. Ezekkel az átköltözésekkel elérték, hogy a munkabér emelkedett ott, ahol kevesebb lett a munkáskéz. Ez a harc egészen 1874-ig sikeresen folyt, ezután azonban megváltozott a helyzet. Megkísérelték felvetni a föld állami kisajátításának kérdését, ahogy azt már korábban javasolta Stuart Mill neves közgazdász. Az általános választójog és a közoktatás kérdései is napirendre kerültek. Felhívom azonban a figyelmüket egy igen fontos körülményre: a kollektív tulajdon javára indított mozgalom csaknem kizárólag azoknak az ügye lett, akik elszakadtak Arch polgártárstól, ő pedig változatlanul előnyben részesítette az olyan kérdéseket, amelyek nem érintik a föld magántulajdonának szentségét, sőt, látván a kollektivista mozgalom növekedését, kezdett arra hajlani, hogy a parasztok és kizsákmányolóik között valamiféle összebékülést hirdessen. Egyszóval,

a kollektivizmus forradalmi eszméjének jelentkezésére konzervatív lett: kampányát mindössze a felsőbb arisztokrácia elleni kirohanásokra korlátozta. Jónak látta, ha a bérlőknek hízeleg kicsit, nehogy esküdt ellenségekként álljanak szemben vele a parlamenti választások idején. Ezért nem lesz meglepő, ha Archot az alsóházban látjuk majd; ebben az értelemben folyik is már bizonyos agitáció, és Arch hajlik arra, hogy elfogadjon egy képviselői mandátumot. Mindez azonban nem állja útját a kollektivista mozgalom előrehaladásának; a Mezőgazdasági Munkások Szövetségének nemrégen lezajlott gyűlésén is elhangzott ebben a vonatkozásban egy és más. Elismerték, hogy nagyszabású talajjavítási munkák elvégzésére van szükség a mezőgazdaságban és kifejezték azt az óhajt, hogy a művelésre alkalmas minden földet törvényhozási úton adjanak át a képviseleti szervnek azzal a feltétellel, hogy fizessen megváltást a tulajdonosoknak; ezt a kisajátítást természetesen úgy kell végrehajtani, hogy az megfeleljen a dolgozó nép, vagyis azok érdekeinek, akik egyedül képesek biztosítani a mezőgazdaság jövőbeni felvirágoztatását.

Szükségesnek láttam, hogy beszámoljak Önöknek erről, mert azt akarom, hogy az olasz szocialistáknak világos elképzelésük legyen a mi mezőgazdasági munkásszövetségünk szelleméről és a vezetése alatt kibontakozó mozgalomról.

A megírás ideje: 1877 június 14.
A megjelenés helye: „La Plebe", 1877 június 18.
Eredeti nyelve: olasz
Aláírás nélkül

[Friedrich Engels]

Az angol munkásnők helyzete

London, november 8.

A népből való tisztességes nők – azok, akik munkából, nem pedig testük áruba bocsátásából akarnak megélni – itt, mint mindenütt, még a kereskedelmi virágzás korszakaiban is olyan fizetséget kapnak, amelyen éppen csak hogy nem halnak éhen; ha csak néhány fillérrel kevesebbhez jutnak, már nincs kenyerük, úgyhogy végül az elégtelen táplálkozás áldozatául esnek.

Ha kidobják őket az utcára, mert nincs elég munka – és ezekkel a szerencsétlenekkel ez nemegyszer megesik –, nem marad számukra más megoldás, mint a prostitúció, a koldulás vagy a *dologház*, amely rosszabb a börtönnél.

A férfiak sok olyan munkát végeznek, amelyeket nőkre kellene bízni, a nők pedig, ha nem akarják nyíltan árulni magukat az utcán, olykor ráállnak arra, hogy ingyen szolgáljanak valamilyen üzletben, hogy élni tudjanak, és szépségüket teszik meg kereseti forrássá.

Esténként a központtal szomszédos negyedekben a prostituáltaknak olyan özönét látni, hogy az idegent, még ha nem különösen finnyás is, megbotránkoztatja.

A párizsi bulvárok, a bécsi Graben, a berlini „Orfeum", a pesti rakpartok, a hamburgi Dammtor-Fall, a marseille-i „Maison dorée", a monte-carlói *játékkaszinó grizettjei* a finomság és jólneveltség mintaképei a Regent Street-i vagy Argyll-Rooms-beli angol nőkhöz képest.

Az idegen nyugodtan sétál a Picadillyn, s egyszer csak, amikor ezt a legkevésbé várná, jobbról és balról nők állítják meg, és a bókok, kérések és ajánlatok özönét zúdítják rá.

De ez még nem minden. Ha az embernek sikerül megszabadulni ezektől a prostituáltaktól, akiket Angliában bírósági felelősségre vonás terhe alatt nem szabad így nevezni, mert az a foglalkozás *méltóságának* megsértését jelentené, egyszer csak észreveszi, hogy eltűnt az órája, vagy a lánca, vagy az arany tűje, esetleg a pénztárcája.

A prostitúció elleni harcra alakult társaságok, amelyeknek a szervezéséről és elterjesztéséről Butler asszony, egy igen eredeti hölgy gondoskodik, aki végigutazta Európa városait, hogy kivívja a nyilvánosházak megszüntetését, nem érnek el semmi gyakorlati eredményt.

Mindezeknek a prostitúció megszüntetésére irányuló, mostanában tapasztalható hiábavaló fáradozásoknak az a fő hibája, hogy nem kívánnak elhatolni a baj gyökeréig; ez a baj pedig főképpen a *gazdasági probléma*, amelyből a *morális probléma* fakad: mindaddig, amíg e baj gyökeres megszüntetése érdekében adminisztratív eszközökhöz, rendőri megtorlásokhoz, valamelyik törvénycikk megváltoztatásához vagy szentimentális szólamokhoz folyamodnak, fenn fog maradni, mert továbbra is fennmarad a forrása. Tudni kell beavatkozni és merészen be is kell avatkozni a jelenleg uralkodó gazdasági káoszba, mely a tulajdon és a munka viszonyát jellemzi, rendet kell teremteni benne, oly módon alakítva át ezt a viszonyt, hogy senki se legyen megfosztva a termelési eszközöktől, s hogy a biztosított és termelő munka végre alapjává [mano] legyen az Igazságosságnak és a Morálnak, amelyre a világ olyan régen törekszik.

A megírás ideje: 1877 november 8.
A megjelenés helye: „La Plebe", 1877 november 11.
Eredeti nyelve: olasz
Jelzés: Tudósítónktól

Karl Marx

Monometallizmus vagy bimetallizmus[127]

Rómaiak: a pénzegység az *as*, súlya a *12 unciás római font* = 326 gramm; a régi római ast nem verték, hanem formákban öntötték; minden érmén felségjel volt, {a réz} mint „aes signatum"* került forgalomba. „Servius rex primus signavit aes"**. (Plinius, „Historia naturalis", XXXIII. könyv.) (*Servius* – i. e. *578–534.*)

Minthogy az első római pénz marha (pecunia) volt, a *régi római rézérmékre* is marha, juh, kecske, ló stb. képmását vésték. *I. e. 269-ben* jelennek meg az első római *ezüstérmék*, amelyeket szintén még *kettős vagy négyes fogattal* jelöltek meg, ezért *bigati*nak és *quadrigati*nak neveztek. A római köztársaság *belső átalakulásai* és *a gallok, a latinok, az etruszkok, a szamnitok* stb. ellen vívott háborúk *a rézvaluta kizárólagosságának kora.*

Ezüstvaluta: *i. e. 281.* Összeütközés *az ezüstöt használó alsó-itáliai görögökkel* és védnökükkel, *az epiroszi Pürrhosszal.* Ez utóbbi legyőzése és *Tarentum* magna graeciai[128] kereskedelmi központ kapitulációja után (i. e. 272) a rómaiak *nagy ezüstmennyiségek* birtokába kerültek. Innen ered az ezüstvaluta; *i. e. 269-ben* verik az első római ezüstpénzeket, nevezetesen a *denariust* (= 10 as) és kevéssel később a *quinquariust* (= 5 as) és a *sestertiust* (= 2,5 as). A *sestertiust*, a legcsekélyebb értékű római pénzt fogadták el *az egész római ezüstpénzrendszer alapjául. Ezzel az ezüstvalutára való áttéréssel* összefüggésben átalakulások mennek végbe, és gyorsan elértéktelenedik a korábbi rézvaluta. A következmények a maguk teljes súlyával csak *az első pun háborúban* (i. e. 264–241) jelentkeztek. *Az egyfontos rézasból 6, egyenként kétunciás újat vertek*; e háborús kényszerkölcsön révén a köztársaság ki tudta elégíteni a hitelezők követeléseit. De a *rézason* (a régin) alapult *a földdarabok értékelése* és *az attól függő személyi cenzus*; *ennek megfelelően* emelkedett *az összes szükségletek ára.* Ebből eredően nagy össze-

* – „megjelölt réz" – *Szerk.*

** – „Servius király jelölte meg elsőként a rezet" – *Szerk.*

ütközések, annál is inkább, minthogy később a *rézast* csak *egyunciás súlyban* és kevéssel később félunciás súlyban verték, és *váltópénzzé* fokozták le.

A második pun háború alatt, i. e. 207-ben verték az első *római aranypénzeket* is *Capuában*, a római senatus költségére (emellett régebbi, vissza nem vont törvények értelmében némely, *bíróságilag megítélt pénzbüntetés* csak *háziállatban* volt fizethető). (Ex qua consuetudine *multa legum antiquarum pecore constat*, etiam *Romae*.* Plinius, „Historia naturalis", XXXIII.) A rómaiak a *monometallizmus* hívei maradtak.

Cohen „Médailles romaines"-je szerint a *denarius ezüstsúlya átlagosan = 4 gramm, a quinquarius* ezüstsúlya = 2 gramm, a *sestertiusé* = 1 gramm. Mivel a *sestertius* egyenértékű 2,5 rézasszal és súlyát 2,5 római fontban, vagyis *815 grammban* állapították meg, *a réz és az ezüst értékaránya = 1 : 815.* Napjainkban *a réznek a Vámegylet*[129] által meghatározott mázsája *osztrák valutában körülbelül 45 forintba* kerül és ugyanennyiért kapni *1 vámfontnyi ezüstöt*, tehát jelenleg *a réz és az ezüst aránya = 1 : 100*; ebből könnyűszerrel következtethetünk *a réz* példátlan *elértéktelenedésére* abból az alkalomból, hogy a rómaiak *a tarentumi háború végén* áttértek az ezüstvalutára.

Ennek okai: *A bronznak* a *vas* által történt háttérbe szorítása *fegyver- és szerszámgyártásnál* hallatlan rézmennyiségeket szabadított fel. *A föníciaiak által felfedezett és a karthágóiak által utóbb eredményesen kiaknázott spanyolországi* és Haemus félszigeti[130] *ezüstbányák* a rézpénz hatalmas riválisát hívták életre.

Hajós- és iparűző népek — görögök, föníciaiak, karthágóiak — a nemzetközi forgalomban a belső viszályaikba merült itáliaiak nyakába sóztak *fölös rézkészleteket*. A latin pásztorok és földművesek ugyanakkor kötelesek voltak *adóikat mázsás* réztömegekben, nehézkes járgányokon Rómába, az *Aerarium Saturniba* fuvarozni. *Az etruszkok* is közreműködtek abban, hogy az itáliaiakat réztömegekkel terheljék meg.

A *békeszerződésekben* azonban a rómaiak elsődleges célja: *a legyőzöttek fizessenek minél nagyobb számú ezüsttálentumot, 22 000 000 frank értékben.* A második pun háború befejezésekor még *sokkal nagyobb háborús jóvátétel*, ráadásul *Spanyolország és az ottani ezüstbányák* megszerzése.

I. e. 190-ben szíriai Antiochus a „békéért" köteles 15 000 *ezüsttálentumot* = 75 millió frankot fizetni.

Macedónia és Achaia köteles volt Rómának átadni *rendelkezésére álló*

* — Ugyanezen gyakorlat folytán *a régi római törvények értelmében kiszabott pénzbüntetéseket háziállatban fizetik* — *Szerk.*

ezüstkincsét, ezüstbányáit és műkincseit; Róma ily módon széles alapot nyert az ezüstvaluta számára.

A *réz* lassanként már csak egyre kisebb váltópénzek verésére szolgál; idővel az *as = 4 krajcár*, egy as honoráriumot kap egy óráért a magister eloquentiae*, „Quisquis adhuc uno partam colit asse Minervam"** (Juvenalis, IV. könyv, X. szatíra).

$^1/_4$ ast – *quadranst*, amely = *1* (osztrák) *krajcár* – fizetett a római polgár a *császári Rómában a fürdőért*, beleértve a fehérneműt, az olajat és a kiszolgálást; a *tributum* (egyenes adók) alól teljesen mentesültek, a *vectigalia* (*közvetett* adók) egy részét *Claudius és Nero* Itália egész lakosságának elengedte.

A demonetizált rezet széles körben felhasználják a háztartásokban és a kézművességben.

Minden *pénzügyi tranzakciót* – a köz- és a magánéletben – *az ezüstvaluta bevezetése után* hamarosan *a sestertiusra* (a legkisebb ezüstérmére) mint pénzegységre vezettek vissza. *Senator-cenzus = 1 millió sestertius* = 200 000 frank, *lovagi cenzus* = 400 000 sestertius = 80 000 frank.

Arany: a rómaiak a legyőzöttekre *mindig* **ezüstben** rótták ki *az adókat* és *a háborús jóvátételt*. Mindamellett az arany előnye az ezüsttel szemben ismert már az ókorban. *A római aranyérmék* (Cohen stb.) aranytartalmát a kutatók minden egyes esetben pontosan megvizsgálták. *A római aranyérmék értékét* az ezüstsestertiusok alapján számították ki és látták el a megfelelő értékjellel. *Az azonos értékjelű aranyérmék* súlya koronként nagyon eltérő; a jelek szerint *az arany mindenkori kereskedelmi értékéhez* igazodott.

Az aureus, a római dukát, amelynek *értékjelzése 25 denarius* vagy *100 ezüstsestertius*, a Capuában történt aranypénzverés kezdetén csak *6 gramm 79 centigramm súlyú: az aranypénzverés első évtizedeiben tehát az arany és az ezüst aránya 1 : 16*, csaknem olyan, mint ma.

I. e. 134 és 119 között a hadvezérek, tisztek és katonák Rómába áramló és részben *aranyból álló hadizsákmánya* következtében *csökkent az arany ára*; ezekben az években az *aureus súlya* átlagosan *7 gramm 24 centigramm*, míg *az ezüst érmeegység* mindig megtartja normális súlyát.

Tovább tart az arany beáramlása, különösen annak folytán, hogy *Julius Caesar kifosztja az aranyban gazdag Galliát*; *az aureus* súlya *tovább emelkedik, i. e. 104 és 37 között 8 gramm 13 centigramm*; ezért *ezen az időn belül* az arany értéke az ezüstéhez képest erősen csökken. Ekkor azonban el is

* – ékesszólás mestere – *Szerk.*

** – „Minervának csak egy ast érő pici szobrot adni tud" – *Szerk.*

érte *a legalacsonyabb árfolyamát, utána folytonosan emelkedett,* míg aztán *Nero idején verték a legkisebb súlyú aureust,* tehát *az aranyérték* elérte *legmagasabb árfolyamát.*

Ami *az ókori pénzeket* (illetve érméket) illeti: *kezdték az ökörrel, juhval* stb. {az eredeti pecuniából, a marhából lesz a rézpénzre nyomott kép stb.}; más jelképek is előfordulnak; *az ókori köztársaságokban* hamarosan *istenek ábrázoló képeket* nyomnak az érmékre; végül *az államfők történelmi arcmásait* {ezek lépnek véglegesen az ökör és a juh helyére}. Az első arcmásérme *Nagy Sándoré*; vele kezdődik a *„világpénz"*.

A *„jus imaginis"-t* senatus consultummal*[131] *Augustusnak adományozták; Julius Caesar* arcmását csak *i. e. 44-ben* bekövetkezett halála után kezdték érmékre nyomni, hála a „quattuorviri monetales"** kegyeletének.

Julius Caesart {Appianus szerint[132]} már praetor korában mintegy *25 millió sestertius,* átszámítva *5 millió frank* összegű adósság nyomta. (A szóbeszéd alapján azt hihetnők, jóval több, v. ö.) *I. e. 60-ban consuli méltóságért* folyamodik; *a quirites*** akkor* annak adták el *szavazataikat,* aki a legtöbbet kínálta; ez tetemesen megnövelte Caesar adósságait.

I. e. 59-ben Gallia proconsula. Az a célja, hogy a maga és barátai számára kifossza. (V. ö. *Suetonius,* I. könyv, 54. fej.) „Ennélfogva tény – mondja Suetonius, i. h. –, hogy {Caesar} bővelkedett aranyban, melynek fontját akkor 3000 sestertiusért árusították, és szerte Itáliában meg a provinciákban eladogatta." Caesar bosszúságára az akkor már mérhetetlenül gazdagnak számító Galliából csak aranyat {és nem ezüstöt} lehetett kisajtolni; Caesar *arisztokrata hitelezői* alighanem ragaszkodtak ahhoz, hogy *adósságát törvényes ezüstvalutában* törlessze; mással nem magyarázható az arany árfolyamának akkori rendkívüli esése. *1 sestertius vagy nummus* súlya legfeljebb 1 gramm volt, és a 326 grammos római fontból csak 326 sestertiust lehetett verni. Így a Suetonius szerint *egy font arany megvásárlására elegendő 3000 ezüstsestertius súlya* $9\,^1/_5$ római *font* volt. Caesar galliai hódító és rablóhadjáratai következtében *az arany és az ezüst* értékaránya rövid időn belül *1 : 16-ról 1 :* $9\,^1/_5$*-re esett,* ami minden bizonnyal keresztülhúzta Caesar pénzügyi terveit.

A gallok előszeretete az *arany* iránt ősrégi. Amikor *brennjük* (ez volt minden gall fővezér címe, a rómaiak a Brennus tulajdonnevet csinálták belőle) vezetésével *i. e. 390-ben* meghódították Rómát, aranyat követeltek,

* – az *„arcmás jogát"* – *Szerk.*
** – „pénzügyi négyes bizottság" – *Szerk.*
*** – *római polgárok* – *Szerk.*

de abból az egész római államban csak *8000 fontot* lehetett felhajtani. A gallok *aranykészlete* bizonyára a *föníciaiakkal, karthágóiakkal* és *etruszkokkal* folytatott jövedelmező közvetítő kereskedelemből származott.

Adósságai és költséges magánpassziói mellett Caesar kénytelen volt óriási pénzbeli támogatások árán megbízható híveket „vásárolni" magának a saját és az ellenséges táborban. Így például i. e. 50-ben 60 millió sestertiusért megvásárolta (a fülig eladósodott) *G. Curio* néptribunt, *36 millió sestertiusért Aemilius Paullus consult*, és időnkénti gazdag ajándékokkal kedvező hangulatban tartotta a legfontosabb városokat és királyokat.

A galliai zsákmány oroszlánrésze azonban a *római plebsnek* jutott. A galliai zsákmány (*manubiae*) Caesarra eső részéből már korán egy új forumot kezdtek építeni Rómában; *csak maga a telek* 120 millió sestertiusba (24 millió frank) került; ezenkívül megígérte, hogy *megkétszerezi a katonák zsoldját.* {Sullának könnyebb dolga volt, mint Caesarnak: *ezüstben gazdag* népeket fosztott ki; az alávetett királyoknak senatus consultummal előírt háborús jóvátételből egy év alatt Ázsia népeitől 20 000 ezüsttálentum hadiadót (100 millió frank) szedett, amelyet pénzügyeinek fő vezetője, Lucullus a helyszínen felhasználhatott teljes értékű ezüstérmék veréséhez.}

Minél több *aranyat* vett el Caesar a galloktól, annál mélyebbre süllyedt annak kereskedelmi értéke, s annál kevesebb remény volt a saját és hívei adósságainak kifizetésére; nem tudta befejezni a megkezdett építkezéseket stb. *Gnaeus Pompejus* „mondogatta, hogy {Caesar} *a saját eszközeiből* sem a megkezdett építkezéseket befejezni nem tudta, sem beváltani azokat a várakozásokat, amelyeket visszajövetele a népben támasztott, ezért folyamodott az általános zavarhoz és forrongáshoz" (Suetonius, I. könyv, 30. fej.). *Ezért* lépte át a Rubicont.

Az aranynak Gallia leigázása folytán bekövetkezett *elértéktelenedése* olyan tartós volt, hogy csak *i. e. 37-ben emelkedett újra az arany ára*, mint ez az akkoriban vert római aranypénzek kisebb súlyából látható.

I. sz. 14-ben Augustus elhunyt: halálának hírére *fellázadt* a nauportusi (Laibachtól nyugatra levő) téli táborban *összevont* és *3 teljes légióból* álló sereg; legfőbb panaszuk: *a napi zsold*, amelyet már *Julius Caesar a kétszeresére emelt*, amelyet azonban a második germán háború óta névleg mindig réz asban fizettek ki a legionáriusoknak. E felkelés idején a 10 as összegű napi zsold nem az *ezüst denarius* volt, amellyel egyenértékűnek kellett volna lennie, hanem annak töredéke, amelynek értéke a számvivők átszámításában az egykori réz asra redukálódott. A legionáriusok Tiberius uralomra jutásakor a teljes ezüst denariust (= 33 krajcár) követelték napi zsoldként, már csak azért is, mert a henyélő pretorianusok Rómában napi két ezüst

denariust kaptak. *Drusust* pretorianusok egy csapatával Laibachba menesztették; ami – kölcsönös rémtettek után – végül segített, az *i. sz. 14 szeptember 26-án* beállt teljes holdfogyatkozás volt.

Egyidejűleg, ugyanolyan okokból, felkelt *a teljes három germániai sereg*, 10 légió, az Európában állomásozó római hadseregek fő ereje. Színhely: a Rajna melletti megerősített tábor. *Germanicus* stb. (lásd *Tacitus*[133]), egyetlen éjszaka alatt a hadsereg egyik fele legyilkolta a másikat. *Germanicus* ekkor nyomban megtámadta a *chattusokat* és a *cheruscusokat*; hadi és szállító flottája az Északi-tengeren teljesen megsemmisült; a szárazföldön Caecina vezénylete alatt visszavonuló sereget Arminius mocsaras területen körülzárta; csak a málha – beleértve a Germanicustól kicsikart pénzeket – hátrahagyása után tudták ismét elérni a megerősített kölni hídfőt.

A római valutaarányok Európában változatlanok maradtak a nyugat-római birodalom végéig. Az *aureus* ritkábbá és megbecsültebbé lesz.

Diocletianusszal a római pénzverő művészet hanyatlása; e kortól kezdve a római érmék nagy hasonlóságot mutatnak a barbárokéval.

I. sz. 395-ben a vandál *Stilicho Honorius* császár alatt korlátlanul intézkedik miniszteri minőségben.

I. sz. 410-ben a nyugati gót *Alarich* meghódítja Rómát és ott vereti érmeit.

I. sz. 455-ben a vandálok *Geiserich* alatt a tenger felől mennek Rómába, meghódítják és kifosztják; az érmék, amelyeket a vandálok vernek, éppolyan jók, mint a rómaiak. A sueb *Ricimer* hosszabb időn át uralja Rómát és a császárt.

475-ben a gót Odoaker (a Dnyeszter partjáról) megfosztja trónjától Romulus Augustulust és 20 évre Itália királya lesz.

A népvándorlás idején sok pénzt elásnak vagy befalaznak; manapság is találnak még időnként abból a korból származó értéktárgyakat. A forgalomban levő aranypénzek elkoptak és ledörzsölődtek. A bányák elnéptelenedtek. A pénzverdék nem üzemeltek. Ezért feltehető, hogy *pénzszűke* volt.

Attila a hunjaival elvett mindent, amit csak lehetett; a préda i. sz. 452 körül a mai Magyarországon, a Tisza és a Duna között összpontosult.

Már a *Merovingok* idején a kerek fémlapokat (bracheákat) – többnyire *kézikalapáccsal – csak egyik oldalukon látták el verettel*; ezek a *bracheák* még a *Karoling-korszak* után is léteztek. Ez visszanyúlás ősrégi pénzverési módszerhez, a nagyon korai ókorban először Aegina szigetén kísérleteztek vele nemesfémeknél; a brachea-pénzek gyakran igen kétséges ötvözésű pénzrangjuk mellett szól. *Nagy Károly i. sz. 791-ben*, miután megrohamozta *az avarok* Rába és Duna között levő, zsákmánnyal teli *gyűrűjét*, Ausztriából arannyal és ezüsttel árasztja el a Nyugatot. Nem tartott sokáig.

A gyéren művelt bányákból kikerülő nemesfém még a napi kopás kiegyenlítésére sem volt elegendő, ezért a fejedelmek *végig a középkorban pénzt hamisítottak*; kedvezett ennek az akkor mindenfelé fakultatív *bimetallizmus*; ha például emelkedett az arany ára, akkor nemcsak az arany-, *hanem az ezüstpénzeket* is kisebb súlyúakra verték, s végül mindkét pénzfajtában gyakran találunk csupán *értéktelen ötvözőfémet*.

A Hanza-szövetség fő célja (?) megteremteni az előfeltételeket *teljes súlyú kereskedelmi pénz* létrehozására, hogy lehetővé váljék a *nemzetközi* kereskedelem. A nagy hanza-piacokon és -rakodóhelyeken a kereskedelmi árucikkeket *természetben cserélik ki* vagy *„váltják át"*, és a mindenkori különbözetet ott szintén *„váltó"*-nak nevezik. Az adóslevél kiegyenlítéséhez a hanzaközpontokban teljes súlyú bankpénzben kellett fizetni.

Angliában, amelyet véd szigeti helyzete, s ahol *kiviteli tilalom* van a vert és veretlen nemesfémre, viszonylag kevesebb a pénzhamisítás; *változatlan nemesfémtartalom* mellett az angol arany- és ezüstpénzek *súlyának fokozatos csökkenése* meglehetősen mérsékelt. *Egy font aranyból*, illetve *ezüstből* vertek:

	arany			*ezüst*	
III. Edward alatt (1345)	*13* £.	*3 shilling*	*4 pennyt*	*22 shilling*	*2 pennyt*
IV. Henrik alatt (1412)	*16* £	*13* „	*4* „	*30 shillinget*	
IV. Edward alatt (1480)	*22* £	*10* „		*37* „	

Később *VIII. Henrik pótolta* a mulasztottakat. *1513-ban* mindenekelőtt azt kívánta, hogy engedjék be az angol pénzt Flandriába, amire a flamandok azt válaszolták, hogy pénze csak nagymértékben csökkent árakon engedhető be a forgalomba.

A megírás ideje: 1880
Az első megjelenés helye: K. Marksz i F. Engelsz: Szocsinyenyija, 45. köt., Moszkva 1975.

Karl Marx

[M. Kovalevszkij: „Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei." Első rész, Moszkva 1879. Konspektus[134]]

M. Kovalevszkij: „Общинное землевладение etc." Moszkva 1879

I. Amerikai rézbőrűek (közösségi földbirtoklás náluk)

Az emberi társadalmak eredeti hordaszervezete, házasság és család nélkül. A köztük való kötelék: együttélés és a foglalatosság (mint háború, vadászat, halászat) azonossága,* másrészt *fizikai kötelék* anya és az általa szült gyermek között.

Ebből a *hordaszervezetből* fejlődik ki később, fokozatos és spontán felbomlása révén, a nemzetség és a család (26. old.).

A magáncsaládok kialakulásával létrejön *egyéni tulajdon* is, mégpedig az első időkben *csak ingó* (27. old.).

Ez a *legrégibb* (*hordaállapot*) nem *már letelepedett törzseknél* keresendő, hanem *nomád halászoknál és vadászoknál* (a kettő *azonos foglalatosság* a vadaknál, akik akár a vadállatokra való vadászást, akár a halászást először *íjjal és nyílvesszővel* {az utóbbit csak később hálóval és horoggal} űzték). V. ö. *Appun*: *„Unter den Tropen"* (i. h.).

Az *amerikai szárazföldön* viszonylag a legősibb állapotban Észak-Amerika *keleti dakotái* és *Brazília botokudjai* vannak. A *dakoták* (Waitz[135]) folyton vándorolnak egyik helyről a másikra, *bölényekre vadászva*. Ha az utóbbiak húsa nem elég az egész törzsnek, emberevés (a *legöregebb* törzs-

* *Kovalevszkijnél*: egysége – *Szerk.*

tagokat megölik) (28. old.). A vadászat termékei náluk nem magántulajdon, hanem *a vadászok egész csoportjának közkincse*. Mindenki megkapja a maga „egyenlő" részét. *Nincs állattenyésztés*. Tehát *eredetileg* még az *étel sem magántulajdon* (29. old.). Eredetileg ezt is – pl. a botokudoknál – az egyének, *nem családok* között osztják el (29. old.). A dakotáknál *magántulajdonnak* csak a *ruházat* számít, amelyet hordanak, és *olyan többé-kevésbé kezdetleges* (szerszámok) *fegyverek*, amelyek (*harci eszközül*) szerszámul *szolgálnak* számára *a szerves és szervetlen természettel* való harcban. Úgyszintén a *botokudoknál* magántulajdon csak: *fegyverek* {illetve szerszámok}, *ruházat* és *dísz* (украшение). Minden egyéb náluk egy vagy több *együtt élő és egymással rokon család közkincse* (30. old., lásd a *jegyzetet* is, tudniillik Bancroftnál[136]). Hogy a *fegyver és a ruházat* ősidőktől fogva magántulajdon olyan törzseknél is, amelyek most sokkal magasabban állnak, mint a botokudok stb., azt *bizonyítja* az a náluk mindmáig fennmaradt szokás, hogy az *elhunyt sírján elégetik a ruházatát és fegyvereit* (sok rézbőrű törzsnél) (lásd a *jegyzetet*, i. h.). {Idővel a temetéskor elégetnek vagy másféleképpen megsemmisítenek mindent, ami magántulajdonná fejlődött, háziállatot, asszonyt, fegyvert, ruhát, díszt stb., lásd 30. old., 2. jegyzet.}

Hogy *az ingó tulajdon legnagyobb része az egész törzsé*, az még sok évszázaddal később – miután az *ingó tulajdon* már átment az individualizálódás folyamatán – is megmutatkozik abban a jogban {inkább társadalmi *gyakorlatban*}, hogy az *ínséget szenvedő családok a jómódú szomszédok azoktól telő segítségéhez folyamodnak* {*Bancroft a nutkákról* (*eszkimóknál*); *rézbőrűeknél*; *Peru lakóinál*} (30., 31. old.).

Milyen sorrendben változnak az ingó vagyon különböző fajtái magántulajdonná? (32. old.)

Az *eszkimóknál* (*Rink*[137]) 1. *személyi tulajdon*: *ruházat, halászladik* (лодка) a hozzá tartozó, a кит (*bálnák*) fogásához *szükséges szerszámokkal*, шило (*ár*) és a *bálnabőrből készített kötél*.

2. *Családi tulajdon*: szubjektuma *egyazon fedél alatt élő 1–3 család*. Objektuma: a *sátor* (палатка) a tartozékával, a bálnahalászatra szolgáló *nagy csónak* (ладья, árboccal és fedélzettel), a *szán* és a 2–3 hónapra elegendő *élelmiszerkészlet* mindazok táplálására, akiknek *közös tűzhelyük* van (32. old.).

3. *Közösségi tulajdon*: a *téli faház* és a *bálnafeldolgozás* (*bálnafogás*) *termékei, elegendő mennyiségben mindazon családok ruházásához és táplálásához, amelyek egyesültek az épület felállítására*, és *benne együtt élnek*, valamint a *lakás világításához* a végtelen téli éjszakákon (33. old.).

A *brazíliai rézbőrűeknél* a *lakás is* a *családi tulajdonhoz* tartozik; minthogy a törzsek gyakran vándorolnak, a lakás nem *„ingatlan" tulajdon*, és *az azt*

felépítő családé vagy családoké. Éppígy a nutkáknál a lakás az építésére egyesülő családoké (33. old.).

Annak eldöntésére, mi *személyi* tulajdon a vadaknál, meg kell vizsgálni, hogy a *vagyon mely fajtáit semmisítik meg az elhunyt temetésekor* (33. old.); némelyeknél *csak fegyvereket és ruházatot*; másoknál ehhez hozzájönnek az elhalt *rabszolgái és rabszolganői, feleségei vagy felesége*; másoknál *gyümölcsfák*, amelyeket ő ültetett, *és háziállatok* (34. old.).

A *legősibb hordaszervezetnél* – amely vándorló, nem letelepedett, csak *vadállatokra való vadászásból és halászatból* él – *a tulajdon legősibb formája* {„*ingatlan*" még nem létezik} a *vagyonközösség*, mert a *kooperáció számukra elengedhetetlen* a természettel való harcukban; *csak egyesült erővel* tudják kiküzdeni *tőle* az életükhöz szükségeset (i. h.) {maguk a *termékek*, mint közös termék, a *horda* tulajdona}.

Az *egész törzs közös birtokában levő ingó tulajdon tömegéből* különböző időkben kiválnak ezek vagy azok a tárgyak, amelyek *némelyike nagyobb vagy kisebb számú együtt lakó és egymással rokon család tulajdona lesz, azaz nemzetségi tulajdon; mások* viszont *magáncsaládok* vagy *magánszemélyek tulajdona* lesznek. A *nemzetségi tulajdonnak, akárcsak a családi tulajdonnak, olyan tárgyak* az objektumai, amelyeket *a család vagy a nemzetség tagjainak* egyesült munkájával szereztek meg, úgy mint együtt *emelt épületek, közösen előteremtett készletek* stb., valamint az *együttes iparkodás szerszámai* is; olyan szerszámok, amelyek a család vagy nemzetség tagjainak eszközöket nyújtanak valamely, *saját birtokukban levő tárgyak* megszerzésére. A legkorábban a *fegyver* és a *ruha* válik *magántulajdon objektumává.* Az idő múlásával körük szélesedik a valamely személy magántevékenységének eredményeképpen alkotott tárgyak egyéni elsajátításával, amilyenek *a keze által ültetett fák*, maga „szelídítette" állatok stb., vagy az általa *erőszakos rablással* szerzett tárgyak {jus Quiritum!}[138], mindenekelőtt *rabszolgák és asszonyok* (35. old.).

Amerikában (az ősiben) *ritkán találkozunk állattenyésztéssel, mert nincsenek szelidíthető állatok*, kivéve *a lámát és az alpaka-kecskét*, s ezek is csak {a középső övezetében} *Közép-Amerikában*, ami ezt a részét az *amerikai kultúra központjává* is tette (36. old.). Ez a rézbőrűek zömét arra kényszerítette, hogy továbbra is *halászattal és vadászattal* foglalkozzék; néhány tápláléknövény (gabona) és különösen a *kukorica vadon termése* lehetővé tette nekik, hogy *növényi táplálékot* szerezzenek *anélkül, hogy előzőleg áttértek volna a nomád életmódról a letelepedettre.* Ez visszatükröződött *vagyoni viszonyaik fejlődésén*, késleltette ezek individualizálódását és *évezredekre megőrizte mind az ingó, mind az ingatlan tulajdon többé vagy kevésbé korlátozott közösségének archaikus formáját* (36. old.).

De az említett rézbőrűek, akik főleg *vadállatokra való vadászásból* éltek, *egyidejűleg földműveléssel* is foglalkoztak. Az *Egyesült Államok északnyugati részének* sztyeppéin, *vadon termő rizsben* dús sztyeppéken élő törzseknek elég növényi táplálékuk van *anélkül, hogy bármilyen munkát kellene fordítaniok vetésre.* Ezzel szemben az *Észak-Amerikát* lakó rézbőrűek *nagy része,* anélkül, hogy a nomád életmóddal felhagyna, *földműveléssel foglalkozik* úgy, hogy nyáron *termővé tesz* egy *kis darab sztyeppeföldet,* amelyet *kukoricával* vet be, az aratás befejezése után pedig megint az állati iparral foglalkozik (37. old., v. ö. uo., jegyz.). Némely helyeken a törzs által művelésbe vett földeket az év leteltével újra elhagyják, másokon a földdarabokat, miután előzőleg megtisztították őket a fűtől, bozóttól és fáktól, folyvást bevetik, amíg ki nem merülnek (37. old.). Az ilyen törzseknél igen megszokott a *közös gazdaság vitele.* A *törzs vénje* (törzsfőnök) jelöli ki mindenkinek a foglalatosságát; a nők és a rabszolgák többnyire földműveléssel, a férfiak vadászattal és halászattal foglalkoznak (38. old.). {*V. ö. a közös földművelésről, a termék raktározásáról és elosztásáról Bancroftnál,* I. köt. 658. old.}

Morgan („Systems of Consanguinity etc.", 173. old.) megjegyzi, hogy a *népesség növekedése következtében,* és *mivel az elfoglalt terület megfelelő kiterjesztése nem lehetséges,* a dakoták pl., mint *az amerikai törzsek többsége is, vagy áttérnek főfoglalatosságként a földművelésre* és állattenyésztésre, vagy el kell tűnniök a föld színéről (38. old., 4. jegyz.). Ez az eset Észak-, Közép- és Dél-Amerikában (i. m.).

Ez utóbbi volt már a helyzet – hogy a földművelés fő foglalatossággá lett – *Új-Mexikó,* Mexikó és *Yucatán* lakosainál, amikor először kerültek érintkezésbe az európaiakkal (i. h.).

A földművelésre mint fő foglalatosságra való ilyen áttéréssel függ össze ennek vagy annak a nemzetiségnek először *hosszabb vagy rövidebb tartamú,* de az idők folyamán *végleges letelepedése* az egyszer kiválasztott *tartózkodási helyen.* Az utóbbi *„rendszerint"* nem lakatlan, hanem már régen elfoglalta *idegen törzshöz tartozó lakosság,* amely az általa betelepített (megművelt?) földeket csak kényszerre engedi át; az első időkben pusztán *rabszolgáknak* a győztesektől *függő osztályává* válnak; az idők folyamán fokozatosan *jogegyenlőséget* vívnak ki az *uralkodó törzzsel;* a leigázott törzs, amely sokszor kezdettől számbeli többségben van, időről időre újabb hadifogoly rabszolgákkal gyarapodva, olykor évszázados erőfeszítések után *végül* kiharcolja a földviszonyok neki kedvező feltételekkel való újabb átalakítását. A *földtulajdon* ebből eredő *formái* igen változatosak (39. old.).

A *földközösség* (városi és falusi) *legősibb formája* a rézbőrűek *letelepedett törzseinél, egész Mexikóban és Peruban* a spanyol hódítást közvetlenül meg-

előző időszakban {Alonso Zurita írta le számunkra, először Ternaux-Compans tette közzé francia fordításban 1840-ben, *„Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique"*, Párizs, XI. köt.[139]} a *nemzetségi közösség*, amely előfeltételezi *családi osztályrészek egyidejű fennállását, melyek mérete függ ennek vagy annak a családnak örökösök* (utódok) *ehhez vagy ahhoz a csoportjához való tartozásától.* A rézbőrűeknél hiányoznak az árja törzsek *különböző rokonsági fokai*; az öröklésre *csoportok* hivatottak, melyek mindegyike az elhunythoz egyenlően közeli leszármazottakból *és* oldalági rokonokból (kollaterálisokból) áll (39., 40. old.). Ezeket a *közösségeket calpullisoknak* nevezték... „a *calpullis földek* a lakosság egész tömegének közös birtoka. A közösség elemei... különálló negyedek és családok, amelyeknek *ugyanaz a nevük*. Az ilyen közösség minden családja meghatározott földdarabot kap állandó használatra. E darabok egész családoknak a tulajdonai; mindig a család feje rendelkezik velük. A calpullis *földek nem idegeníthetők el* sem eladással, sem ajándékozással, sem végrendelettel. Ha valamely család teljesen kihal, akkor a hozzá tartozó tulajdon (birtok) visszaszáll a közösségre, annak törzsfőnöke rendelkezik felőle a földben leginkább szűkölködő családok javára" (40. old., *kivonat Zuritából*).

Itt nyilvánvalóan előfeltételezik *rokonok kisebb létszámú csoportjainak kiválását a nagy nemzetségi kötelékekből*, vagyis *a törzs nemzetségekre és családokra szakadását.* Ahogy az egész, úgy a részek (a calpullis helyi részlegei) is a rajtuk letelepedett nemzetségek ugyanazon családnevét viselik. A csoportok mindegyike szubjektuma az ingatlan tulajdonra stb. való jognak (41. old.). Surita (Zurita?) szerint az {egyes nemzetségekhez és családokhoz tartozó} osztályrész nagysága annak a *személynek a tulajdonságától* függ, aki az *egyének* egyik vagy másik *csoportjának* (a *családnak* vagy a *negyednek*) az *élén* áll, (valamint) maguknak a csoportoknak a szükségleteitől és termelőerőitől (41. old.). A *családfő „tulajdonsága"* megint az *első valóságos vagy fiktív calpullis ősapához* való közelségének vagy távolságának a fokától függ – tehát az öröklési törvények szabályozzák (41., 42. old.). A rokon családközösségeknek tehát *nem egyenlő osztályrészük* van a *földből*, ezt az öröklési jog {helyesebben származási jog} szabja meg (42. old.). Abban az időszakban, amelyet Zurita leír, nyilvánvalóan már megalapozódik az átmenet a rokonsági fok szerint való *felosztásról* a *tényleges megművelés* szerintire. Ezért beszél szükségletekről és termelőerőkről stb. *A tényleges megművelés feltétele volt minden* (föld) *birtoklásnak*; aki 2 éven át ok nélkül nem művelte meg földdarabját, attól a közösség elöljárójának rendeletére megvonták azt. *Peruban* az osztályrész meghatározásakor tekintetbe vették a gyermekek

számát. Sehol sem találunk *Mexikóban vagy Peruban*, meghódításuk idején, *egyenlő osztályrészeket* (42. old.). *Manapság* a mexikói *falusi közösség* megengedi azt az *elvet*, hogy *a közösség minden tagja egyenlően részesedjék* a a közösség ingatlan vagyonában; *Sartorius*[140] azt mondja, hogy a felosztások *egyenlőek és periodikusan ismétlődnek*, amellett a *közösségi föld egy része* többnyire *felosztatlan marad*, hogy közösségi szántókat hozzanak létre rajtuk (42., 43. old.).

Zurita idejében viszont: *Mexikóban és Peruban* – ellenezve *új telepesek* berendezkedését *körükben*, akiknek az eredeti közösségi tulajdonosok számába való belefoglalása előbb-utóbb *periodikus és egyenlő felosztások létesítéséhez* vezet – a közösség akkor biztos eszközt talált annak szigorú betartásában, hogy mind *az újabb telepesek, mind a szomszédos közösségek tagjai legyenek teljesen kizárva* a közösségi haszonélvezet előnyeiből (43. old. Lásd ugyanott 2. jegyzet, a Zuritából vett passzus). Aki kivándorol más *calpullisba*, elveszti a földdarabját, az visszaszáll a közösségre stb. (i. h.). Ez magyarázza a *közösségi kötelékek szilárdságát* az ősi inkák föderációjában és a földtulajdon archaikus formáinak fennmaradását a társadalomban (i. h.).

Ugyanezt a célt szolgálta az is, hogy a *calpullis tagjainak megtiltották idegen földek megművelését*. Ez, mondja Zurita, akadályozta a népesség keveredését és egy család és közösség tagjainak átmenését a másikba (44. old. 1. jegyz.). Ez gátként hatott a *falusi közösség felbomlasztására kívülről* tett *kísérletekkel* szemben is. Ezek a kísérletek az *ingatlan tulajdon Mexikóban* és *Peruban* megkezdődő *feudalizálódásából* indultak ki, amely folyamatban a főszerep, mint mindenütt, a *nép véneinek* (*elöljáróinak*) és az *alakulóban levő arisztokrácia tagjainak* jutott. A *bevándorolt hódító törzsek választott elöljáróiból*, amik eredetileg voltak, *Mexikó, Texcoco* és *Tlacopan* uralkodói fokozatosan *az egész nép örökletes vallási és világi fejeivé* tették magukat (44. old.). A közösségeket, amelyek *eddig mentesek voltak mindennemű adótól* bárki számára, Peruban *természetbeni fizetésre* kötelezték egyrészt a *kormánynak*, másrészt a *papságnak*, mégpedig mindkettőjüknek a birtokukban levő földek termékeinek egyharmadát kellett fizetniök. Ez minden közösség határain belül maga után vonta *bizonyos földek kijelölését, egyesekét a napisten, másokét az inka számára*. Az idők folyamán ehhez hozzájöttek *bizonyos földarabok*, amelyeknek jövedelmét a szegények és betegek eltartására szánták (i. h.).

Az elmondottak bizonyos mértékben érvényesek az *aztékok föderációjára* is (lásd Bancroft, II. köt. 223. skk. old.).

A *Korona birtokaival* egyidejűleg *Mexikó*, a *Panama-földszoros* és a *Perui föderáció* egész területén vannak feudális birtokok, melyek alapját a *hódító*

törzs vezérei rakták le. Ezeknek a *birtokoknak a határain belül* (területén) a falusi lakosságnak ugyan továbbra is, mint azelőtt, *közös tulajdonában volt a föld*, de ugyanakkor gazdálkodása bevételeinek egy részét külön kellett választania, hogy természetbeni adókat fizessen urainak, *a hódítás ideje óta keletkező földbirtokos arisztokrácia* tagjainak; ebbe *a különböző nemzetségek törzsfőnökeivel* együtt, akiket *pipilicinnek* neveznek (Zurita), beletartoznak a kormányfő bizalmasai is, akik *bizonyos funkciókat* töltenek be *a központi vagy a helyi igazgatásban*; az utóbbiak Zurita szerint csak *élethossziglani haszonélvezői* voltak ennek vagy annak a körzetnek. Mind a *legfelsőbbek*, mind a *legalsóbbak* közülük jogot kaptak a fejedelmektől arra, hogy *bizonyos természetbeni szolgáltatásokat és adókat* követeljenek a birtokaikon lakó parasztoktól. A parasztok megművelték ezek birtokait, fát és vizet stb. szolgáltattak nekik (45. old.). Az ilyen hivatalnok halálakor a kormányzat nevezett ki másikat; de a kiválasztásnál rendszerint az *elhunyt legidősebb fiát* nevezték ki, amivel megalapozták a *majorátus elvét mind maguknak a hivataloknak*, mind a vitelükkel összekapcsolt birtokoknak az utódlásában (*Zurita*) (45., 46. old.). Így jóval *a spanyolok odaérkezése előtt* megindult az ingatlantulajdon feudalizálódásának a folyamata *Közép-Amerika legnagyobb részén*, vagyis a kontinensnek azon a részén, amely klimatikus és sok más feltételénél fogva leginkább hivatott civilizációs fejlődésre. Ez a *folyamat az első időkben* nem a *falusi lakosság kisajátítása*, hanem *azelőtt szabad tulajdonosoknak* (közösségi tulajdonosoknak) *az állami kormányzattól és egy földbirtokos arisztokráciától függőkké változtatása*. Ám egyéni elsajátítással a szolgálórend sok tagjának sikerült az idők folyamán különböző földdarabok *örökös tulajdonosává* tennie magát az igazgatására bízott terület határain belül.

Ezzel egyszersmind lerakták az *alapját a nagy tulajdon fejlődésének* a közösségi földtulajdonosok vagyoni érdekeinek rovására. *A közösségi tulajdon felbomlását* csak *meggyorsította a spanyolok odaérkezése* (46. old.).

II. Spanyol földpolitika Nyugat-Indiában és ennek hatása a közösségi földtulajdon felbomlására a nyugat-indiai szigetcsoport szigetein és az amerikai szárazföldön

A spanyolok eredeti irtópolitikája a rézbőrűekkel szemben (46. old.). A készen talált arany stb. elrablása után az *indiánokat* bányamunkára ítélik (48. old.). Az arany és az ezüst értékének süllyedésével a spanyolok a

földművelés felé fordulnak, az *indiánokat rabszolgákká* teszik, hogy velük műveltessék maguknak a földet (i. h.).

V. Károly gyóntatója, Garcia de Loaisa révén a gyarmatosok olyan dekrétumot csikarnak ki, amely az indiánokat a spanyol kivándorlók örökös rabszolgáivá teszi; a *rendeletet* 1525-ben adják ki Madridban (49., 50. old.).

Már előtte a nyugat-indiai szigetcsoporton és az amerikai szárazföldön a kormányzók bevezetik a *repartimientók rendszerét* (ennek értelmében bizonyos számú bennszülöttet elosztottak a gyarmatosok között mint rabszolgát). *1496 október 20-án* spanyol hajók 300 indián rabszolgát hoztak Cádizba. Ferdinánd és Izabella megtiltották a repartimientókat. Ezzel szemben *Bobadilla*, Dominika sziget kormányzója *a gyarmatosok unszolására* megparancsolta a különböző törzsek fejeinek, a kacikáknak, hogy bizonyos számú indiánt szolgáltassanak neki, ennyit meg ennyit egy-egy spanyolra számítva (különböző korú és nemű indiánokat); minden ilyen csoportból mindegyik spanyol kapott bizonyos számút azzal a joggal, hogy mezőgazdasági munkákra felhasználhatja őket. *1503-ban* ugyenezen *Bobadilla* unszolására a *spanyol kormány* rendelkezést adott ki, hogy az indiánokat *kényszerítsék munkára*; Bobadilla ezt úgy értelmezte, hogy a *sziget valamennyi lakosára* kiterjeszti a *repartimientók* általa bevezetett rendszerét; minden spanyol további indiánokat kapott azzal a feltétellel, hogy foglalkoznak „kereszténységre térítésükkel". Ez a rendszer hamarosan olyan hasznothajtónak bizonyult a gyarmatosok számára, hogy a *spanyol udvar legfőbb hivatalnokai* közül sokan, akiknek birtokuk volt Nyugat-Indiában, kérvényezni kezdték, hogy nekik is juttassanak bizonyos számú indiánt mezőgazdasági munkákra (50., 51., old.).

A *„repartimientók" rendszere* alapján a *XVI. század második felében egész Mexikót* 80 kerületre osztották. Erről a rendszerről – amelyben *a korábbi törzsfők és faluvének jogai a községek és körzetek határai közti belső igazgatásra és bizonyos mennyiségű természetbeni adó kapására* eltűntek – részletesebben 51. old. {a szemtanú velencei *Girolamo Benzonitól*, *„Storia del mondo nuovo"*, Velence 1565.}, 52. old. (*Acosta*: „Historia natural y moral de las Indias", 1591.)

Benzoni, aki leírja a rézbőrűekre való vadászatot, a többi között ezt mondja: „A rabszolgaságra felhajtott összes bennszülötteket *tüzes vassal* megbélyegzik. Azután a kapitányok egy részt elvesznek maguknak, a többit pedig elosztják a katonák között; ezek kártyára vetik őket egymás közt" (kártyáznak rájuk egymással) „vagy eladják a spanyol gyarmatosoknak. *A kereskedők*, akik *ezt az árut borért, lisztért, cukorért és más létszükségleti cikkekért cserébe* megszerezték, *elviszik a rabszolgákat a spanyol gyarmatok*

*olyan részeire, ahol a legnagyobb iránt*uk *a kereslet**. Az átkelés idején e szerencsétlenek egy része elpusztul a vízhiány és a kajütök rossz levegője következtében, amelyet az idéz elő, *hogy a kereskedők az összes rabszolgákat a hajófenékre zsúfolják*, nem hagyva nekik sem elegendő helyet üléshez, sem levegőt lélegzéshez" (52. old., 1. jegyzet). Ugyanezen Benzoni szerint még a *katolikus misszionáriusok* is többet törődtek a *saját meggazdagodásukkal*, mint azzal, hogy *a bennszülöttek megtérjenek a katolikus egyház kebelébe* (52., 53. old.).

Ezért *morognak a Szent Jakab-rend szerzetesei* az indiánok rabszolgává tétele ellen. *Ezért 1531-ben III. Pál pápa* bullája az indiánokat „embereknek" és ennélfogva „rabszolgaságtól menteseknek" nyilvánítja. *Nyugat-India ügyeinek királyi tanácsa*, amelyet 1524-ben létesítettek, s felerészben a főpapság képviselőiből állt, az indiánok szabadsága mellett foglalt állást. *V. Károly* (1542 május 21-i törvény). Eszerint „senkinek sem háborúban, sem békében nem szabad egyetlen indiánt sem elfogni, betanítani, fogságba vetni, eladni, cserélni mint rabszolgát vagy ilyenként tartani"[141]; ugyanígy az 1546 október 26-i törvény megtiltja az indiánok rabszolgának való eladását stb. (53. old.). E törvényekkel szemben a spanyol gyarmatosok ellenállása (i. h.). {*Las Casas, Don Juan Zumaraga* és más katolikus püspökök harca ezekkel a kutyákkal (54. old.). Aztán *négerkereskedelem* mint „kárpótlás" a gyarmatos urak számára (i. h.).}

A „*repartimiento*", más szóval az indiánok rabszolgává tétele rendszerét most az „encomienda" rendszere váltja fel. Az indiánokat nemcsak hogy „szabadoknak" nyilvánítják, hanem *földtulajdonukat* sérthetetlennek ismerik el és belső ügyeikben jelentős önkormányzatot engedélyeznek nekik. (*1551 március 21-i, 1560 február 19-i, 1565 szeptember 13-i*, 1568 november 10-i törvények és az *1573-as* törvény, az úgynevezett „*Ordenanza de poblaciones*"**; az utóbbi szerint a korábban szétszórtan élt indiánokat falvakban kell letelepíteni. A falu körül egy gyűrűt meghagynak korlátlan használatukra. Az *1560 február 19-i törvény* szerint „az indiánok megtartják azt a földet és vagyont, amely *ősidők óta az övék* stb.". Ugyanott ez olvasható: „Hadd térjenek vissza az indiánok önként és gyorsan a falvakba, ahol *elvették tőlük a földet és a vetést, amelyet birtokoltak e helyeken*. Elrendeljük, hogy ebben ne történjék semmi változtatás és hogy tartsák meg [a földeket és a vetést] úgy, ahogy azelőtt birtokolták, azért, hogy műveljék meg és használják." 55. old., 3. jegyz.)

---

* *A kézirat margóján*: Kereslet és kínálat – *Szerk.*

** – „*Rendelet a településekről*" – *Szerk.*

Az indiánoknak meghagyott földeket az *egész törzs tulajdonának* tekintik, *„bienes de comunidad"*-nak* nevezik (pl. az *1619 február 13-i* törvényben). Az igazgatás továbbra is, mint eddig, a kacikák, a törzs örökletes vénei (elöljárói) kezében marad. {*1614 július 19-i* és *1628 február 11-i* törvény.} Ez utóbbiban: *„Az Indiák felfedezése óta az volt a szokás,* hogy a kacikák birtokain a fiak *következtek apáik után.* Elrendeljük, *hogy ebben ne történjék semmi változtatás, és hogy az alkirályok, az audienciák** és a *kormányzók ne vegyenek el önkényesen egyesektől és adjanak másoknak, és hagyják az öröklést a régi jog és szokás szerint"* (56. old.). De az egyes falvakat a spanyol gyarmatosok, *„encomenderos de los Indios"*** felügyeletére bízták. *1552 augusztus 11-i* törvény: „Az encomenderók kötelesek a föld megvédésére." *1554 május 11-i* törvény: „Az encomenderók felelősséget vállaltak, hogy *megvédik az embereiket és birtokaikat, ügyelve arra, hogy ne szenvedjenek semmiféle kárt." 1551 május 9-i* törvény: „Azok az encomenderók, akik *hanyagul teljesítik* a {katolikus} *tan* iránti *kötelességüket,* nem szedhetnek adót, azok pedig, akik akadályozzák ezt, fosztassanak meg jogaiktól és űzessenek ki a tartományból" (i. h.).

Az *encomiendákat a tartományok kormányzói osztják szét.* (*1558 december 15-i, 1580 április 1-i és július 23-i törvény.*) Elsődleges joga az „encomiendákra" az első hódítók utódainak van: „Az encomiendák az ország felfedezőinek, *megbékéltetőinek* (!) és *benépesítőinek utódaira* szállnak." (1568 november 28-i törvény.) Ki van rekesztve ebből a *világi papság* és a *szerzetesrendek,* valamint a spanyol hatóság *hivatalnokai.* (*1532 március 20-i, 1542 november 20-i, 1551 március 1-i és 1563-as* törvény.) Encomiendák nem cserélhetnek gazdát eladás, elzálogosítás vagy adományozás útján, hanem csak lemenő ágon apáról fiúra. (*1541 október 7-i, 1590 május 7-i stb. stb. és 1628 április 13-i törvény.*) Az *„encomenderók"* – hogy *templomokat építsenek* az indiánok számára, valamint díjazásul a rájuk bízott funkciók teljesítéséért – jogot kapnak arra, hogy az indiánokra *„mérsékelt" naturális és pénzbeli szolgáltatásokat* rójanak (*1575-ös törvény*), melyek mértékét időről időre a községi földek becslése útján határozzák meg. Az adószedést és a felügyeletet afölött, hogy az indiánok teljesítik-e a természetbeni szolgáltatásokat, kötelezettségeket, a *község vénei* (főnökei) látják el. Az utóbbiak mind ebben a vonatkozásban, mind valamennyi másban teljes mértékben függnek az „encomenderóktól", akik a falvaktól befolyt adók

* – *„a közösség vagyoná"*-nak – *Szerk.*
** – *tartományi tanácsok – Szerk.*
*** – *„az indiánok védnökei" – Szerk.*

fizetésében tapasztalható legcsekélyebb pontatlanság esetén jogosultak megfosztani őket tisztségüktől. A szokás megszabta összeget meghaladó *minden pénzkövetelés* törvénytelen zsarolásnak minősül. Ennek megakadályozására a spanyol kormány kinevezett külön *„protectores de los Indios"*-t* (*III. Fülöp 1619 február 13-i törvénye*, amelyet a XVII. század második felében *II. Károly* megerősített) (57., 58. old.) {*lásd 58 old., 2. jegyzet*, az 1619 február 13-i *törvényt* arról, mi *tartozik közös tulajdonként a község vagyonához*, és azokról a tárgyakról, amelyek *nem alkotják az indiánok közös tulajdonát, mint arany, ezüst, drágakövek stb.*}.

Továbbá az *„Indiai ügyek királyi tanácsának"*, amelyet V. Károly és II. Fülöp állított fel, intézkedéseket kell hoznia, hogy Nyugat-India és az amerikai szárazföld különböző részein végrehajtsák a törvényeket, valamint felügyelnie kell a bennszülöttek védelmét szolgáló törvények végrehajtására és büntetnie kell a törvények megsértőit (58., 59. old.). *A gyarmatosokat, akik ellen e törvényeket kibocsátották, teszik meg a maguk ellen irányuló törvények végrehajtóivá!*

{*Ez méltó olyan államférfiakhoz, mint V. Károly és II. Fülöp!* A felügyeletet e söpredék (az „encomenderók") felett} megint csak *spanyol hivatalnokokra* (*alkirályokra, kormányzókra* és az indiánok pártfogóira) bízzák. Az amerikai törzsek belső viszonyaiba való beavatkozás joga következtében a *közösség* gyengült, sőt megszűnt (60. old.). {Számos dokumentumból (*Ternaux-Compans-nál*) látható, hogy az *encomiendák rendszere nem állította meg* az indiánok kihalásának gyors folyamatát.} *Alonso Zurita*, a mexikói királyi tanács tagja a XVI. század közepén, *Ortiz de Cervantes*, Peru főügyésze a XVII. század első negyedében egyaránt a bennszülött lakosság gyors eltűnését tanúsítják (60., 61. old.). {„Mértéktelen pénz- és természetbeni adókat rónak rájuk, ezért elhagyják házukat és földjeiket, erdőkbe menekülnek stb. Sokan öngyilkossággal vetnek véget életüknek" (Zurita). Hasonlóan ír *Cervantes*, aki szerint „a spanyolok csak üggyel-bajjal találhatják meg a nekik nélkülözhetetlen számú földművelőt és pásztort" stb., lásd i. h.} A spanyol kormányzat legjobb képviselői szerint e kihalási jelenség *oka* az *„encomenderók"* *„visszaélései* {!}, a különböző törzsek földjei és birtokai becslésének és e törzsek adókkal való *túlterhelésének* a rendszere" (61. old.). *A spanyol kormány a község tulajdonát* az általa megművelt földre elismerte, de ezt csak a *telekkönyvezésük pillanatában művelés alatt levő földekre* vonatkozóan tette. Valamennyi többit „parlagnak" nyilvánították és mint ilyennel *szabadon rendelkezhettek vele a hatóságok*, amelyek aztán bőkezűen ajándékoztak

* – *„indiánok pártfogói"*-t – *Szerk.*

belőle a gyarmatosoknak. Ezek a fickók intrikálnak a községi földek leírásával és becslésével megbízott biztosokkal vagy (ha az utóbbiak kivételesen „becsületesek") *ellenük*, a felsőbbséghez fordulnak, hogy adományozzanak nekik „parlagföldet", a felsőbbségnél való fondorkodással elmarják az „akadékoskodó" biztosokat, „újakat" szereznek, akik „a *parlag jelleget* sokszor még akkor is kiterjesztik *községi földekre, ha ezek művelés alatt állnak* és csak ideiglenesen vannak *ugaron*" (61., 62. old.). Ha a *vének* tiltakoznak, hogy az elvett föld jövendő nemzedékek, földtelen községi lakosok stb. számára létesített *alap*, akkor e tiltakozásokat „mint spanyolelleneseket" nem veszik figyelembe. Sokszor még megművelt földet is elvesznek tőlük „azzal az ürüggyel", hogy az indiánok „csupán azért művelik meg, hogy *ürügyük legyen annak megtartására és európaiak által való elsajátításának megakadályozására*. Hála ennek a rendszernek – írja a jelentésében Zurita – a spanyolok néhány *tartományban annyira kiterjesztették birtokaikat, hogy a bennszülötteknek semmi föld nem maradt megművelésre*" (62. old.). Ott, ahol az *indiánok földjének* ilyen *teljes kisajátítása nem sikerült*, ugyanezt az eredményt azáltal érték el, hogy az indián földeket jövedelmezőségüknek (доходность) meg nem felelő természetbeni és pénzadókkal terhelték meg; az ilyen földeket az indiánok feladták és *áttelepültek európaiak által nem lakott és számukra hozzáférhetetlen erdő- és mocsárvidékekre* (62. old.). Ugyanebben a „Jelentés"-ben *Zurita* a többi között ezt mondja: „Egy indián egész vagyona nem elegendő a reá eső adók megfizetésére. Sok olyan rézbőrűvel találkozunk, akiknek egész tulajdona (vagyona) nincs 1 peso (20 real = 5 frank) sem, és akik *pusztán a napi munkájukból élnek* . . . nincsenek eszközeik család eltartására . . . Az indiánok csak nehezen engedhetnek meg maguknak *olyan fényűzést, mint egy ruha* . . . többségük kétségbe esik, mert nem talál módot, hogy családját ellássa a szükséges élelemmel . . . Legutóbbi körutam idején arról értesültem, hogy *sok indián kétségbeesésében felakasztotta magát*, miután előzőleg feleségének és gyermekeinek elmondta, azért teszi ezt, mert *képtelen megfizetni a tőle követelt adókat*" (62., 63. old.).

Az 1575-ös törvény szerint az indiánok *„mérsékelt arányú adót fizetnek a föld gyümölcseiből"*, dézsmát egy „pap" körükben való eltartására és az *encomendero díjazására* {a nekik nyújtott „védelemért"!}. {Hogyan emészthette fel ez a „mérsékelt adó" az indiánokat?} *Községi földjeik periodikusan megismételt becslésének rendszere* által.

{Ennek az *angol kelet-indiaiaknál* oly förtelmes ismétlődő telekkönyvezésnek ott legalább megvan az az értelme, hogy az állam mint *földesuruk* igényt tart a *járadék* időről időre való emelésére. Semmi értelme nem volt a spanyoloknál, ahol a pap és az *encomendero* járandóságának *egyszer s minden-*

korra rögzítve kellett lennie. Az encomendero nem volt földesúr.} {*Zurita* így írja le a folyamatot:}

„Az utóbbi időben az a szokás alakult ki, hogy felülvizsgálják a becslési jegyzékeket az encomendero legcsekélyebb olyan értelmű közlésére, hogy a védelme alá helyezett indiánok az *eddiginél nagyobb összegű* adót tudnak fizetni. A különböző tartományok tanácsai (*audiencias*), *az 1540 június 19-i és 1543 augusztus 14-i törvényeknek* megfelelően, minden alkalommal új biztosokat neveznek ki erre a célra, amikor is az encomendero mindig ragaszkodik ahhoz, hogy az ő kreaturáiból válasszák ki őket. Ha ez első alkalommal nem sikerül neki, akkor fondorlataival eléri, hogy maguk az indiánok tagadják meg a hozzájuk küldött biztos fogadását és követeljék ennek vagy annak a személynek a kinevezését, az encomendero kívánsága szerint. Ha az utóbbi elégedetlen a másodszorra kinevezett biztossal is, akkor újra fondorlatokhoz folyamodik és ezt addig folytatja, amíg nem kapja meg a *maga emberét.* Hogy a már kinevezett biztost megtartsa a maga pártján, az encomendero igyekszik meggyőzni őt arról, hogy megválasztásáért kizárólag neki van lekötelezve. Ezzel egyidejűleg igyekszik a *maga javára* hangolni az *összes helyi hivatalnokokat,* és *e célból rendszerint megvásárolja őket.* A biztos, miután a helyszínre utazott, 3–15 nap alatt elvégzi a községi földek leírását és becslését a neki megjelölt körzet" (округ) „határai között, a helyi encomendero által előre megvásárolt hivatalnokok közléseihez tartja magát és egész idő alatt a bennszülött lakosok költségén él, az őt kísérő alsóbb hivatalnokokkal és szolgákkal együtt. Amikor a becslési jegyzék elkészült, az audiencia elé terjesztik megerősítésre. Csak ekkor értesülnek az indiánok a földjeikre kivetett mértéktelen adóról és nyújtanak be petíciót a csökkentésére. Követeléseiket közlik az encomenderóval; ennek következtében eljárás kezdődik, amely *2–3 évig elhúzódik, ezalatt az indiánok* a biztos becslésének megfelelően *fizetnek.* Az eljárás rendszerint egy újabb biztos kiküldésére vezet, akinek egész kíséretével együtt való ellátása egymagában is többe kerül az indiánoknak, mint az adók kétévi összege. *Végül elismertetik az első becslés helyessége,* hiszen mellette állnak az encomendero által megvásárolt összes helyi hatóságok. Az indiánoknak soha nincs igazuk; a sokáig elhúzódó eljárás után ugyanabban a helyzetben vannak, mint azelőtt, csak azzal a különbséggel, hogy *ekkorra teljesen tönkretették őket az eljárási és adminisztrációs költségek*" (63., 64. old.).

De nem elég, hogy elrabolják az indiánoktól ősi birtokukat, hogy agyonnyomják őket adókkal. *III. Fülöp 1609 május 26-i törvénye* kimondja: „Tekintettel a közös és általános haszonra, engedélyezzük, hogy *osszanak be szükséges számú indiánt mezei munkára, állattenyésztésre, arany-, ezüst-,*

higany-, smaragdbányák kitermelésére stb." {Még fölös számú néger esetén is a bányamunka az indiánok nélkül – akik nem akartak ott dolgozni – túl nagy nehézségekbe ütközött.} A gyarmatosok kívánságára az indián lakosság *Peruban a falvak lakosainak* $^1/_7$*-ét* köteles kiállítani, *Uj-Spanyolországban** pedig 4%-át; a törvény meghatározza az *időt* is, amelyen túl a gyarmatosok nem kényszeríthetik munkára az indiánokat; de elfelejti meghatározni *a munkaórák számát*, azonkívül nem tesz semmit a *kényszermunkásokkal való bánásmód* felügyeletére (65. old.). {Lásd *Zurita* leírását a kényszerrel szegődtetett indiánok helyzetéről a törvényileg nyakukba varrt idő egész tartama alatt (65. old.). Az, ahogy az encomenderók bántak a bányamunkára stb. kényszerítettekkel, elősegítette gyors kihalásukat (i. h.).} Ez a kényszermunka *egyszersmind elvonta a szántóföldtől vetés, szénakaszálás és aratás idején* a szükséges kezeket. Ezért *sok község* földjeinek egy *része megműveletlen*; ezt megint kihasználják a gyarmatosok arra, hogy mint „*parlagot*" a hatóságoktól megkaparintsák maguknak (66. old.). (Lásd erről a gazdálkodásról *Chilében* 66. old.) Chilében *IV. Fülöp* vezette be az *1622 július 17-i törvénnyel* az encomiendák rendszerét {de nem a *határ menti törzsekre* nézve, amelyeket mind *közvetlenül függővé* tettek *a kincstártól*, s ennek javára természetbeni és pénzbeni kötelezettségeket róttak rájuk}; megtiltották, hogy *az indiánokat* továbbra is *az encomenderókhoz való elszegődésre* kényszerítsék (i. h.). A *spanyol kormány* az encomiendák rendszerét, bár jelentették neki annak összes szörnyűségeit, nemcsak új tartományokra terjesztette ki (mint *Chile*), hanem *azzal, hogy felállította az encomiendák öröklésének rendszerét, úgyhogy ezek az első encomenderók leszármazottaira és oldalági rokonságára szálltak át, egyszer s mindenkorra örökös jobbágyi függőségbe helyezte az indiánokat* (67. old.). „Kezdetben – írja *Juan Ortiz de Cervantes* – a Nyugat-India ügyeivel foglalkozó királyi tanács maguknak az indiánoknak az érdekében szükségesnek tartotta, hogy az encomenderók halálakor az encomiendákat a koronauradalmakkal egyesítsék és ilyenképpen állami tulajdonná tegyék. II. Fülöp {a barom!} ismerte el először *1556-ban* az *encomiendák* örökölhetőségének elvét azzal a feltétellel, hogy az encomendero *ideiglenesen* olyan jelentős összeget fizet a kormánynak, hogy a kormány által hozott intézkedés *valójában* kivihetetlennek tűnt érdeklődők (pályázók) hiányában. *1572-ben* újabb kísérletet tettek, ugyanolyan eredménytelenül, mint korábban. Az *1575 május 16-i* és *1582 április 1-i* törvények végre elismerték *az encomiendák örökölhetőségének elvét*" (i. h.). Az *örökös jobbágyság rendszerével* folytatódott az üzlet – *az indián lakosság rendszeres kiirtása* és *az ősidők óta*

* *Mexikó.* – *Szerk.*

A Karl Marx hommage d'amitié et de respect
Kovalevsky.

М. Ковалевскаго.

ОБЩИННОЕ ЗЕМЛЕВЛАДѢНІЕ,

ПРИЧИНЫ, ХОДЪ И ПОСЛѢДСТВІЯ

ЕГО РАЗЛОЖЕНІЯ.

„Не плакать, не смѣяться,
а понимать"
Спиноза.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

МОСКВА.
Типографія Э. Б. Миллера, Покровка, Машковъ пер., д. № 32
1879.

Kovalevszkij könyvének belső címoldala
Maxnak szóló ajánlással:
„Karl Marxnak tiszteletteljes hódolattal
és barátsággal – Kovalevszkij"

birtokukban levő közösségi földek elrablása – a gyarmatosok által (azzal az ürüggyel, hogy ezek „parlagföldek"); végül ezen az úton *a közösségi szövetségeken belül megsemmisítették a nemzetségi (rokonsági) elvet* (родовое начало), amely éltető elvük, amíg *merőben falusi* (сельские) *közösségekbe* való átmenetük még nem teljesen történt meg (68. old.). A (valóságos vagy fiktív) vérségi köteléknek ez a bomlása némely helyen oda vezetett, hogy *korábbi közösségi osztályrészekből kis földtulajdon* képződött; ez viszont az encomenderók adóprésének és *a kamatra való pénzkölcsönzés először a spanyolok által engedélyezett rendszerének* hatására – *Zurita ezt írja*: „*a bennszülött hatóságok idején az indiánok nem ismertek semmiféle uzsorát*" – fokozatosan átkerült a tőkével rendelkező európaiak kezébe (68. old.).

Az igazgatás *nemzetségi jellege* (родовой характер) *megsemmisül* attól a pillanattól, amikor az encomenderók jogot kapnak, hogy a nekik ellenszenves kacikákat {véneket, főnököket (старейшина)} a *maguk kreatúráira* cseréljék. Ráadásul *az encomenderók, hogy hatalmukat megszilárdítsák*, azt a *politikát* folytatják, hogy előidézik és kihasználják *a viszályt egyrészt az indiánok és főnökeik között, másrészt a különböző indián falvak és törzsek* között. {Ez a belső civódás – amely tönkretevő perekre vezet –, amely megtöri az indiánok utolsó ellenálló erejét is a spanyolokkal szemben, válik úgyszólván egyetlen „politikai" életmegnyilvánulásukká (68., 69. old., további részletek).} Az e belső zavargások előidézte *vég nélküli perek vitelére* az indiánok kénytelenek *folytonos kölcsönökhöz folyamodni uzsorásoknál*, és hogy hitelezőiket kifizessék, sokszor *el kell idegeníteniök azt a semmi vagyont* is, amit a spanyolok még meghagytak nekik (69., 70. old.). {Nyilvánvaló, hogy mivel az encomenderónak fizetendő adók nyomták őket, az indiánok sajnálták a *főnökeiktől* azt a csekély jelentőségű természetbeni adót, amely ezeket hagyományosan és a spanyol törvény szerint megillette, és igyekeztek megszabadulni tőle. Másfelől olcsó politika az encomenderók részéről, hogy ezeket a *főnököket* az indiánok kiszipolyozóiként bélyegzik meg és azzal szórakoztatják az indiánokat, hogy ármánykodhatnak és fondorkodhatnak e főnökök – az indiánok és az encomenderók közti *közvetítők* – ellen, és igyekeznek kicserélni egyiket a másikra.}

A közösség *nemzetségi jellegének* hanyatlásával függ össze, hogy sok helyen puszta *falusi közösségként* is felbomlott, {mivel az egymástól leválasztott egyének *magántulajdonossá* igyekeznek válni}. Fontos *Zurita* következő passzusa: „Az európaiak tudatlansága a közösségi kötelékek jogi jellegét illetően és (a társadalmi rend és a béke érdekében való) fontosságuk lebecsülése volt az oka, hogy a gyarmati kormányzat elismerte sok indián magántulajdon-jogát a közösségi földnek pusztán időleges használatukban levő egyes

darabjaira, pedig ennek nem volt egyéb komoly alapja, mint maguknak az érdekelt személyeknek az állítása, akik arra a tényre támaszkodtak, hogy elődeik birtokolták és megművelték a földdarabokat. Ha a vének (főnökök) szembe akarnak szállni a közösségek e megrablásával, tiltakozásukat nem veszik figyelembe." Az *ilyen módon keletkező magánbirtokok*, Zurita tanúsága szerint, nem sokáig maradnak az indiánok kezén. Adóktól megterhelve az esetek többségében *elzálogosítják* vagy *eladják* a földet spanyoloknak, meszticeknek és mulattoknak, akik, számítva erre a kimenetelre, fenntartják a falusi lakosságban a vágyat a közösségi földek felosztására (70. old.). {Zurita jelentése *a XVI. század közepére* vonatkozik.}

Már a XVI. század közepén (Zurita jelentése idején) *Mexikó és Peru sok helyén megszűnt a falusi közösség.* Ám nem tűnt le teljesen. *II. Károly törvényhozásában* létezik: „*A közösség vagyonába tartoznak mindazok a javak, amelyeket egy-egy falu indiánjainak testülete, gyülekezete birtokol* azért, hogy azt mindenki közös hasznára fordítsák, megőrizzék és gyarapítsák." Modern *útleíróknál* (mint Sartorius, „*Mexico*", v. ö. 70. old., 4. jegyz.) is szerepel. „A bennszülöttek", mondja Sartorius, „sokszor közösségi szövetségekben élnek, mind a falvakban, mind a városokban, *negyedekben*. Az indiánok egyik sajátossága közösségi szövetségeik szilárdsága. Az idősebb tagok nem engedik meg a fiatalabbaknak a más falvakba való kivándorlást. Az indián falvak legnagyobb része *közösen* birtokol *földet és tőkéket* és nem akar felosztást. Csak a *porták*" (усадьбы) „*az őket körülvevő kertekkel számítanak a polgárok magántulajdonának. A szántók és kaszálók* minden falu tulajdonát képezik és az egyes polgárok művelik meg őket, anélkül, hogy bármiféle földjáradékot fizetnének. *Egy részük közös megművelés alatt áll; jövedelme a közösségi kiadások fedezésére szolgál*" (i. h.). A falusi közösségnek ez a – nagy méretekben való – túlélése egyfelől annak tulajdonítható, hogy *az indiánok igen vonzódnak a földtulajdon e formájához*, mint amely leginkább megfelel az ő kulturális fokuknak; másfelől annak, hogy *a gyarmati törvényhozásban* {az angol Kelet-Indiától eltérően} *nincsenek olyan rendelkezések, amelyek a nemzetségek tagjainak lehetőséget adnának a birtokukban levő* наделы* *elidegenítésére* (71. old.).

* * *

Giraud: „*Recherches sur l'histoire de la propriété chez les Romains*".
Colebrooke: „*Digest of Hindu Law on Contracts and Successions*" (*1864*).

* – *parcellák – Szerk.*

Sir Henry Sumner Maine: „*Lectures on the Early History of Institutions*", *1875.*

Campbell: „*Modern India*", *1853.*

„*Calcutta Review*",[142] *1850.*

„*Systems of Land Tenure in various Countries*", – *Cobden Club Essays.*

„*Selections from the Records of the Government of India* (*Foreign Department*)". *№ 11. Report on the Administration of the Punjab for the Years 1849–50 and 1850–51. Calcutta 1853.*

„*Selections from Public Correspondence. N. W. Provinces*" *№ XXXIV. Report on Bhej Burrar Tenures in Zillah Banda, by the late H. Rose*, collector of Banda. 1845. (Lásd ugyanott Függelék.)

„*Report on the Settlement of Chuklah, 16th December 1837*" (*Thomason*).

„*Selections from the Public Correspondence of the Administration for the Affairs of Punjab*" (1857. 1. köt.).

Ugyanott. Summary Settlement of the Hustnugur in the District of Peshawur, to Melville, Esq., Secretary of Administration, Lahore, 17 April 1852.

Ugyanott. Report on the Jouzoofzall District by Lieutenant Lumsden, Commissioner, Peshawur Division, 17 January 1853.

Place. Place 5. jelentése a Kelet-indiai Társaságnak[143] *Madrász igazgatásáról.*

Manu. Loiseleur-Deslongchamps fordításában.

Sicé: „Viavahara Sara-Sangraha". Fordítás.

John D. Mayne: „*A Treatise on Hindu Law and Usage*", *Madras 1878.*

Friedrich Stenzler: „*Jajnawalkya's Gesetzbuch*", *Berlin 1849.*

Dr. Julius Jolly: „*Naradiya Dharmasastra or the Institutes of Narada*", *translated for the first time etc. 1876.*

Bibliothèque de l'école des chartes 1872. Abban: „*Caractère collectif des premières propriétés immobilières*" (465. stb. old.).

„*Mitacshara*"; „*Hindu Law Books*", *szerkesztette Whitley Stokes, Madras 1865.* (Fordítás)

Silvestre de Sacy: „*Du droit de propriété territoriale en Egypte*", valamint ugyanő az „*Économiste français*" 1873 szeptemberi számában a törökországi földviszonyokról.

Mayr: „*Das indische Erbrecht*", *Wien 1873.*

Brihaspati; *Daksha*; Vyasa stb.

Nelson, of the Madras Civil Service: „*A View of the Hindu Law as administrated by the High Court of Judicature at Madras*", *Madras 1877.*

Elphinstone: „*History of India*", *2 kötetben.*

Mill: „*History of British India*", *9 kötetben.*

Thornton: *ugyanaz*, 3. kiad., 1 kötetben, 1862.*

Trotter: *„History of the British Empire in India". Sequel to „Thornton's History", 2 kötetben, 1866.**

Marshman: *„History of India"*, 3 kötetben, *1867.**

*Thornton's „Gazetteer of India", 4 kötetben, 1854** (*Wm. H. Allen et Co., 13, Waterloo Place, Pall Mall, S. W.*)

Grady: *„Hindu Law of Inheritance".**

Ferrier: *„History of the Afghans", translated by Jesse, 1858* (*Murray*).*

„Autobiography of the Emperor Baber", translated by Leyden and Erskine, 1826.

*„Analysis of the Constitution of the East India Company" by Auber, 1826.**[144]

II. Angol Kelet-India[145]

A) A közösségi földtulajdon egykorú formái Indiában, történelmi keletkezésük sorrendjében

Miért nyújtanak a legrégibb törvényemlékek oly szűkös forrást a társadalmi élet legősibb formáinak kutatásához? (72. old.) Hogyan kell eljárnia a legősibb formák történelmi kutatásának? (73–74. old.)

„Egyetlen országban sincs olyan különbözőség a földviszonyok formáiban, mint Indiában. A *nemzetségi közösség* mellett ott van a *szomszédi* vagy *falusi*; *a szántók és rétek időszakos* és *egyenlő felosztásának rendszere*, **beleértve a porták cseréjét,** karöltve *az élethossziglanra szóló, nem egyenlő osztályrészek rendszerével*, melyek nagyságát az *utódlás törvényei* vagy a *legutóbbi felosztás idején volt tényleges birtoklás* határozza meg; a *közösségi kiaknázás* találkozik egyidejűleg a *magánkiaknázással*; *közösségi szántó* van egyes helyeken, csupán *közösségi* угодья** (mint erdő, legelő stb.) másokon; itt *a közösség minden lakosának engedélyezve van a közösségi földek használata*, ott a *használati jog a csekély számú legrégibb telepes családokra korlátozódik*; és a különböző fajtájú és kategóriájú *közösségi tulajdonformák* mellett *paraszti parcellatulajdon*, végül *nagy földtulajdon roppant méretekben*, sokszor egész kerületeket átfogva (74. old.).

---

* *Kovalevszkij könyvében ez a mű nem szerepel. – Szerk.*

** *– földek – Szerk.*

1. A *legősibb forma* (amely fennmaradt): *nemzetségi közösség*, melynek tagjai *egymástól elválaszthatatlanul élnek, a földet közösen művelik meg* és *szükségleteiket a közös jövedelemből* elégítik ki. E formára vonatkozóan a *Titkos tanács* egyik *döntésében* ez olvasható: „*A nemzetség egyetlen tagja* sem mutathat rá *a közösségi földek valamely részére* úgy, hogy az *mint tulajdon* az övé, hanem csak mint ami *az ő időleges használatában van.* A közös gazdálkodás termékei a közös pénztárba kerülnek és az egész közösség szükségleteinek kielégítésére szolgálnak" (75. old.). A *közösségi tulajdon* e *formája* csak *Észak- és Északnyugat-India néhány helységében* maradt fenn, meghozzá *megegyezéses tulajdon* („совместное владение") és a *földnek csak a legközelebbi rokonok*, az *osztatlan* (*oszthatatlan*) *család* – ahogy Maine nevezi a *nemzetségi közösség* e *formáját*[146] – tagjai *által való közös kiaknázása formájában.* Ebből nem következik, hogy régebbi állapotában nem foglalt magában távolabbi rokonokat (nemzetségtagokat). Ez a mostani *családközösség* inkább a *nemzetségi közösség* bomlása *termékének* látszik. Lásd pl. a *boszniai és hercegovinai* családközösségeket, amelyek sokszor tíz meg száz egész családot foglalnak magukban (75. old.).

Ahogy távolodnak attól az időtől, amikor a *nemzetségek eredetileg letelepedtek* az általuk *meghódított terület* határai között {hogy a nemzetségi közösség szükségszerűen *idegen, meghódított* területen székel, *önkényes* feltevése Kovalevszkijnek}, szükségképpen halványodik *a nemzetség külön ágai közti* vérrokonság tudata. E tudat *fokozatos hanyatlásával* {miért a *tudat* játssza itt a causa efficiens* szerepét, nem pedig a tényleges térbeli elválás, amely a nemzetség „ágakra" hasadásával már előfeltételezve van?} a nemzetség mindegyik alegységében megnyilvánul a vágy, hogy *vagyoni viszonyaikat* a nemzetség nekik többé-kevésbé idegen többi alegysége részvételének és beavatkozásának szférájától függetlenül szabályozzák {helyesebben, bekövetkezik a *közös gazdálkodás* elkülönültebb körökre való *felbontásának tényleges szükségessége*} és egyszersmind (?) szükségszerűen erősödik a *vagyoni viszonyok individualizálásának tendenciája* az egyes falu (поселок) határain belül. Az *eredmény*: az egész nemzetség földjéből *fokozatosan kiválnak* külön földsávok (övezetek), amelyeken a közösségi tulajdon *csak ennek vagy annak az alegységnek*, más szóval nagyobb, *osztatlan családoknak a tagjaira* korlátozódik, mint pl. *Bundélkhandban*[147]. Néhány száz tagú *nemzetségi kötelékek*, amelyek együtt 10 négyzetmérföldet birtokolnak, még nem ritkák; *mauzah Putána* Hummerpur kerületben (*perganah*) 157 közösségi tulajdonossal *9314* acre-t birtokol; *mauzah Szordné Dzselalpurban* 399 tag-

* – hatóok – *Szerk.*

ból áll és 12 033 acre területet birtokol: *Khurola Khaasz* 18 260 acre, vagyis 28½ négyzetmérföld tulajdonosa („Calcutta Review", 1850 szeptember, 14. sz., 155. és 156. old.). Ám *e szövetségek thokoknak, behriknek és pattiknak* nevezett *alegységei* között csak gyenge a kötelék. Minden *pattinak* önkormányzata van, *szabadon választja* старшина-ját (*lamberdár*[148]), a többi alegységtől különválasztva fizeti az állami adók reá eső összegét, hajtja végre ennek behajtását és elosztását tagjai között, akiket a порука круговая (*kölcsönös kezeskedés*) köt össze egymással. A *patti* mindegyik tagja csak ennek földjeiből kapja a maga osztályrészét. Valamennyi tag együtt haszonélvezője a közös legelőnek és más *tartozékoknak* a többi patti tagjaitól függetlenül. A pattik közti *közösség* – amely egy-egynek a belsejében nem mutatkozik, amíg csak *egy* patti tagjainak az érdekeiről van szó – megnyilvánul, mihelyt valamely pattiban rendkívüli körülmények olyan jelenségeket idéznek elő, amelyek *a nemzetség valamennyi tagjának érdekeit közvetlenül érintik*; akkor nemcsak megengedett, hanem megkövetelt is, hogy a nemzetség minden tagja részt vegyen a különálló patti helyi ügyeiben. Ez a *beavatkozás* többnyire olyankor történik, amikor valamelyik *alegység képtelen az állami adókat* (dzsamma[149]) megfizetni. Hogy akkor megakadályozzák az alegységhez tartozó föld egy részének *törvény* kényszerítette eladását és ezzel a nemzetség által elfoglalt terület csökkenését, az *indiai törvény* megköveteli *a kölcsönös kezeskedés kiterjesztését* a legszűkebb (legkisebb) alegység tagjairól a magasabbnak a tagjaira, *a patti tagjairól* a *behriéire*, ezekről a *thokéira*, és végül *az egész testvériség* (bhajcsaráh[150]) tagjaira. Úgyszintén valahányszor a közösség valamely tagja надел-jának* először az *angol törvény* által engedélyezett eladása az egész nemzetség közös birtokának csökkenésével fenyeget, az indiai törvényhozás elismeri az *elővásárlás* [jogát] először az округ (*perganah*) számára, amelyhez az eladó tartozik, aztán a nemzetség következő magasabb alegységei számára stb., végül a *nemzetség* számára *ennek teljes egészében* (75–77. old.).

A vagyoni viszony individualizálódásának tendenciája következtében a külön települések (falvak) határain belül az oszthatatlan nemzetségi tulajdon fokozatosan kihal, és *új tulajdonforma* keletkezik. A tartományok többségében az angolok által való elfoglalásuk korszakában az *oszthatatlan nemzetségi közösség* már eltűnt; csak a földtulajdon későbbi rendszereinek romjai léteztek már; *egyes közösségekben azzal a feltétellel*, hogy egyéni családok *használnak terjedelmükre nézve nem egyenlő osztályrészeket*, melyek mértékét mindig vagy birtokosaiknak a közösség valódi vagy fiktív ősapjához való

* – parcellájának – *Szerk.*

rokonsági foka, vagy a *tényleges megművelés* határozza meg; *más közösségekben* azzal a *feltétellel, hogy a közös földet időszakonként felosztják egyenlő részekre* (77., 78. old.).

2a) Ezen újabb formák közül *a legrégibb* az, ahol a *családok osztályrészének mércéjét* az utódlás (öröklés) törvénye határozza meg. Ez a rendszer még nagyon el van terjedve *India Északnyugati Tartományaiban*[151], és különösen *Bundélkhandban* és *Pandzsábban*.

Pandzsáb. (Kivonat a „*Report on the Administration of the Punjab for the Years 1849–50 and 1850–51*"-ből, Calcutta 1853). „A *földtulajdonos közösség*, melynek tagjai ugyanahhoz a clanhoz {helyesebben nemzetséghez} tartoznak és sokszor egyazon ősapától is származnak, mindenütt megtalálható az országban, és különösen gyakran a dzsátok törzsénél. Minden társtulajdonosnak van egy meghatározott földdarabja, amelyet rendszerint személyesen művel meg, megfizetve a földadó reá eső összegét a közösség vezetősége által eszközölt felosztásnak megfelelően ... valamely közösségi tagnak az ősapához való nagyobb vagy kisebb közelsége határozza meg a rendelkezésére álló földdarab mértékét. A *közvélemény* annyira ragaszkodik a rokonság által meghatározott osztályrészek e rendszerének fenntartásához, hogy azt látjuk, gyakran engednek haszonélvezetet olyan személyeknek, akiknek elődei egy vagy akár két nemzedéken át egyáltalán nem részesedtek a közös tulajdonból ... A szántóföldből való, így meghatározott osztályrészek nem nevezhetők sem *élethossziglaniaknak*, sem *örökölhetőknek*. Addig maradnak valamely család birtokában, amíg új osztályrészek juttatásának szükségessége az új nemzedék vagy időlegesen eltávozott nemzetségi tagok számára nem jelentkezik a közösségi szántók új felosztásának okaként ... Sokszor azért osztják fel újra a közösségek a szántóföldet és a kaszálókat, hogy *nagyobb legyen a megfelelés a rokonsági fok és az osztályrész* nagysága között. – Még gyakrabban ugyanezt a célt azáltal érik el, hogy a meglevő felosztás megváltoztatása nélkül a *nemzetségi közösség valamennyi tagjának általános használatában* levő megműveletlen föld bizonyos darabjait átadják azoknak a társtulajdonosoknak, akik osztályrészük megnövelésére tartanak igényt. *Ezen az úton egyéni osztályrészek de facto élethossziglaniakká, sőt örökölhetőkké válnak*" (78., 79. old.).

Északnyugati Tartományok: *A néhai Rose* (adószedő *Bandában*) *jelentésében* (1845, lásd 28. old.[152]) a többi között ez olvasható:

„*Khadzsureka* faluban (Banda tartomány) a községtanács (pancsájat), amikor hozzálát az egyéni társtulajdonosok meghatározásához, mindenekelőtt azzal foglalkozik, hogy *meghatározza minden egyes közösségi tag rokonságának fokát* a nemzetség ősapjával, s azután mindegyik családnak nagyobb

vagy kisebb földdarabot ad haszonélvezetre annak az *indiai törvénynek* megfelelően, amely előírja az egyes rokonok részesedésének mértékét az elhunyt által hátrahagyott vagyon öröklésében" (79. old.).

Általánosan: Az egyes családok *egyéni osztályrészei* korántsem ölelik fel a *közösség összes földjeit*. Az utóbbiak egy része, amely a legtöbb esetben *erdőkből, mocsarakból és legelőkből* áll, de gyakran *földművelésre alkalmas területeket* is magában foglal, a nemzetség valamennyi tagjának közös használatában marad, és erre a földre vonatkozóan még *sokáig* megvalósul *a közös kiaknázás* rendszere, amelynek *a termékenység szempontjából legjobb földterületeken* (почвы) *való alkalmazása már eltűnt*, akár maguknak a rokonoknak a személyes munkájával, akár *béresek munkájával* történik ez a kiaknázás (79., 80. old.).

2b) *Az ősapához való rokonsági fok meghatározása* az idők folyamán és a nemzetségtagok számának növekedésével egyre *nehezebbé* válik, s *lehetetlenné*, mihelyt *erőszakos* változások jönnek még hozzá, a *nemzetség állományát* áttörik szomszédos nemzetségekkel való háború által, némely nemzetségi közösség kihal, földrészesedésüket részben elrabolják, részben visszaváltozik megműveletlen földdé. Így *Thomason* ezt mondja {*Csuklah településről szóló jelentésében*, lásd 28. old.[153]}: „Helytelen volna azt hinni, hogy a *családok* eredeti keletkezésük idejétől mostanáig *normális úton*, szakadás nélkül sokasodtak *tovább. Nemegyszer történtek erőszakos változtatások.* Egész törzsek tűntek el idegen törzsek nyomására vagy a szomszédokkal való ellenséges összetűzések következtében." Mindezen véletlenek következtében {amihez hozzá kell számítani a szándékos *gyarmatosítást* is (Maurer értelmében véve![154])} a *közösségi földben való* egyéni *osztályrészek ténylegesen* – legalábbis teljes összefüggésükben – nem felelnek meg többé az ősapával való *rokonság fokának*; nagyobb vagy kisebb részüket most *annak a területnek a relatív nagysága* határozza meg, *amely ténylegesen ennek vagy annak a családnak a megművelése alatt áll.* Innen ered az egyes надел-ek területi méreteinek nagy egyenlőtlensége, amely *Campbell* szerint (*Systems of Land Tenure. Cobden Club Essays*) uralkodó típus az *indiai közösségi földtulajdonban* (80. old.). Erről – közösségi földtulajdonról *Csebo* perganah, *Banda kerület* egyik falujában – szól a következő idézet (Rose jelentése, lásd 28. old.*): „Nem találunk a közösségben *állandó osztályrészeket.* Mindenki addig birtokolja *az általa megművelt földdarabot*, amíg az megművelés alatt áll. Mihelyt *valamely földterület* művelés nélkül marad, újra a közös »parlag« állományába kerül és a közösség bármelyik tagja *elfoglal-*

* *V. ö. 167. old. – Szerk.*

hatja azzal a feltétellel, hogy megműveli és fizeti a reá eső földadót" (81. old.). Az *osztályrészek egyenlőtlensége* gyakran vezet viszályra a közösség tagjai közt {ezeket a viszályokat „kam o *beshi"*-nek nevezik (ez az elnevezés persze csak Pandzsáb azon részeire érvényes, amelyekről *Thomason* a Csuklah településről szóló jelentésében beszél)}. Az ilyen viszálykodásnál némelyek a fennálló felosztást védelmezik, mások viszont *újrafelosztást* követelnek (i. h.).

3. *Thomason* i. h. a **„kam o beshi"** adott kimenetelét így írja le: „Az újrafelosztást követelő egyének a *parcellák* (osztályrészek) *egyenlő nagysága* mellett kardoskodnak és egyaránt ellenségesek a *rokonsági fok meghatározta osztályrészek rendszerével* és a tényleges birtoklást szentesítő rendszerrel szemben." A *közösségi föld meghatározott időközökben, gyakran évenként megismételt egyenlő felosztása ezért viszonylag* **kései formának** látszik *az indiai földtulajdonformák történetében.* Most is csak néhány *északi és északnyugati kerületben* létezik; a leggyakoribb *Pandzsábban*; itt *nemcsak egy- és ugyanazon falu határain belül* található meg, **hanem két vagy több,** *egymással rokon falu* **között is** *és sokszor nem csupán a szántóföldre terjed ki,* hanem a parasztportára (усадебная земля – {a paraszt lakhelyéhez tartozó föld}) is. *James biztos* a jelentésében – *„Summary Settlement of Hustnugur* in the District *of Peshawur", Lahore,* 1852 április 17. – ezt írja:

„Nem szabad figyelmen kívül hagynom egy igen eredeti szokást, amely néhány helységben mindeddig fennáll, azt a szokást értem, hogy *időszakonként váltogatják a földeket a külön települések és alegységeik (kundík) között.* Némely körzetben ez a váltogatás *csak a földre* vonatkozik. Az egyik kundí lakosai átmennek a másiknak a földjére és viszont, így pl. *Szafurr khelben* és *Szudosz khelben*[155]; ezzel szemben más körzetekben *maguk a lakhelyek is átmennek egyik kézből a másikba. Az utóbbi történik mindeddig 5 évenként* két falu, *Pradzshar* és *Tarnal* lakosai *között,* s ugyanígy *Khesgí falu két kundíjának lakosai között"* (81., 82. old.).

Ugyanerről tudósít *Lumsden hadnagy,* a *Jászufszal körzet,* Pésávar kerület telekkönyvezési biztosa {*„Selections from the Public Correspondence of the Administration for the Affairs of the Punjab"*, 1857. I. köt. 367. old. *„Report on the Jouzoofzall District"*, 1853 január 17.}:

„Jászufszal körzet némely falvai között még nemrég fennállt az a szokás, hogy *időszakosan váltogatták a földeket és lakhelyeket; rendszerint 5 vagy 7 évenként . . . 1847 óta* az ilyesfajta váltogatást egyre kevésbé alkalmazzák . . . Az utóbbi időben a váltogatás egyre ritkábbá válik . . ." Ennek oka, Thomason jelentése – *„Summary Settlement of Hustnugur"*, 101. old. („Selections from the Public Correspondence of the Administration for the

Affairs of the Punjab") – szerint: „Az idők folyamán *a földek váltogatása a különböző, egymással rokon falvak között gyakran erős ellenkezésbe ütközik az érdekelt személyek részéről: a termékenyebb földek időleges birtokosai sokszor vonakodnak átengedni ezeket szomszédaiknak, silányabbakért cserébe; mindenütt,* ahol *a hatalom és a befolyás az ő oldalukon volt, teljesen megszűnt a falvak közti földváltogatás*" (82. old.). Éppígy ugyanott, *i. m., 102. old., a majorok {ház és a hozzá tartozó föld} egyazon falu határain belüli váltogatásának megszűnésére vonatkozóan ez olvasható*: „A tapasztalat azt mutatja, hogy a falu lakosai, amikor korábbi lakóhelyük átadására kényszerítik őket, előzőleg felszámolják portáikat, az addigi település helyén puszta, megműveletlen területet hagyva, s éppen ezáltal szemmel láthatóan tiltakoznak az ellen a szokás előírta kötelezettség ellen, hogy saját munkájuk eredményét másoknak engedjék át" (82., 83. old.).

De ha a *porták váltogatása* így mindenütt megszűnik, sok helyen még most is gyakori *a szántóföld váltogatása egy- és ugyanazon közösség tagjai közt. Mindegyik közösség* földjeit éppúgy, mint mindegyik alegységéit, kerületéit (kundí) bizonyos számú osztályrészre osztják, a közösségben vagy alegységeiben levő *közösségi tulajdonosok* számának megfelelően (ezt itt *daftarínak* nevezik[156]). Az utóbbiak mindegyike kap kizárólagos használatára *földeket, amelyek különbözőek termékenységre és felhasználásra nézve* {vagyis arra a sajátságra nézve, amelyre a leginkább alkalmasak}. Minthogy *a megművelésre legalkalmasabb földdarabok a folyók mellett vagy az öntözőcsatornák vonala mentén vannak*, az osztályrészek egyenlőségének fenntartása érdekében szükségessé vált, hogy mindegyik társtulajdonosnak egyenlő használatot adjanak mind az *öntözhető földön* {neve *solgura* abból, hogy *sola* = рис*, amely csak folyók vagy csatornák öntözte földeken művelhető}, mind a *nem öntözhető földön*, amely *lalmí* néven ismeretes. Ezért mielőtt mindegyik családnak elkülönítik a megfelelő osztályrészét (a neve *bukra*), minden közösségben *a hozzá tartozó egész földet felosztják* néhány КОН-ra**, ahogy Oroszországban és Németországban is történik vagy történt; ezeket a КОН-okat Pandzsábban „*vand*"-nak nevezik; az osztályrészek (bukra) birtokosai e КОН-*ok mindegyikéből* kapnak darabokat; így mindenki egyenlően részesedik a közösségi földből és ezzel szemben köteles vállalni a *természetbeni és pénzadóknak* a többiekével egyenlő adagját, azaz egyenlő *teljesítményt* mind a *helyi igazgatás céljaira*, úgy mint kiadá-

* – rizs – *Szerk.*
** – mezsgyére – *Szerk.*

sokat az utak és csatornák fenntartására és a helyi közösségi alkalmazottak díjazására (83. old.), mind a *kormányzati adókból* (a nevük *dzsamma*) a közösségre eső *összeg* fedezésére. Valahányszor a népesség növekedése és a még felosztatlan, bár földművelésre alkalmas föld elégtelensége egyenlőtlenné teszi a földnek a közösségtagok között fennálló megosztását, az utóbbiak újrafelosztáshoz nyúlnak.

Az *újrafelosztás* ilyenképpen nem *időszakos jellegű*, legalábbis a *szűzföldben* (irtványföld) gazdag közösségekben. Ahol azonban kevés a szűzföld, az újrafelosztás többé-kevésbé rövid időközökben megy végbe, 10, 8, 5 évenként, sőt gyakran *évente*. Az utóbbi leginkább olyan közösségekben fordul elő, ahol *a földművelésre leginkább alkalmas földek jelentéktelen terjedelme* lehetetlenné teszi, hogy valamennyi társtulajdonos *ugyanazon felosztásnál* egy adott évben egyenlően *részesedjék bennük*. {Tehát *sorban* kapják meg a *használatukat* az évenként ismételt újrafelosztás révén.} Ezt az évi újrafelosztás elvén alapuló közösségi tulajdonformát az *Északnyugati Tartományokban* „pouth tenure"-nak nevezik, *Pandzsábban* „khetbet tenure"-nak. {Lásd *Rose* jelentését és *Lumsden* hadnagyét, 79., illetve 367. old.} (84. old.) Korábban az *osztályrészek időszakos váltogatása* valamennyi többi tartományban is előfordult {most viszont csak Pandzsábban és az Északnyugati Tartományokban}. Így pl. *Place Madrászról* szóló *jelentésében* (lásd 28. old.[152]) a többi között: „Igen gyakran találkozunk a földtulajdonosok között azzal a szokással, hogy osztályrészüket *évente váltogatják*. Ez a szokás még a *leggazdagabb falvakban* is megtalálható. Azt hiszem, *abból a vágyból fakadt, hogy kiküszöböljenek minden egyenlőtlenséget*, amelyre a földek *többé-kevésbé állandó használatba* adása alkalmat nyújthatna" (84. old.).

4. Végül felbomlása folyamán az indiai *falusi közösség* eljut addig a *fejlődési szakaszig* is, amely a *középkori Németországban, Angliában és Franciaországban* uralkodik és még jelenleg is *Svájc* egész *területén*; tudniillik: a *szántóföldek* és gyakran a *kaszálók* is a különböző tagok *magántulajdonában* vannak és csak az ún. *tartozékok* (угодья) maradnak *közös* tulajdonuk; az utóbbiakat az *Északnyugati Tartományokban* „szajer"-nek nevezik, s ezek a következőket foglalják magukban: a) *megműveletlen föld*, amelyen sok a fű, bozót vagy erdő; b) mesterséges és természetes víztárolók (mint források és mocsarak, amelyek öntözésre használhatók); c) ligetek és kertek, gyümölcsfákkal és tűzifával; d) nem a közösségtagok által elfoglalt *porták*, ahol a rajtuk felállított lakhelyek és épületek után bizonyos járadékot kapnak; e) *salétromot és vasat* tartalmazó parlagföldek, melyek kiaknázásával vagy maguk a közösségtagok, vagy idegen bérlők foglalkoznak; f) végül *vásárvámok* és olyan *emberektől* származó *fizetségek*, akik a közösségben

letelepednek és benne valamilyen kézművességet űznek. Így hát a *bemenetel joga*, a *legeltetés joga* és egész sor más jog, azonosak a középkori „*Mark-*" és „*közösségi jogokkal*", amelyek mindegyik közösségi földtulajdonost az egyéni földdarabja terjedelmének megfelelően megilletnek, ahogy Németországban volt ez *a szántóföldnek a Markból* való kiválása *és a különböző közösségtagok között magántulajdonként való elosztása után* (85. old.). De ami az *indiai rendszerben* – a közösségi tulajdon legősibb formáihoz való nagyobb közelsége folytán – *sajátságos*, az, hogy a közösségnek azok a polgárai is, akik valamilyen okból *földnélkülivé* váltak, részesednek a „közösből" [„Gemein"*]. Így a „*Calcutta Review*"-ban ez olvasható (14. sz., 138. old., lásd e füzet 28. old.[152]); "Valamely közösség azon tagjának, aki továbbra is benne tartózkodik, földdarabja elidegenítése vagy műveletlenül hagyása után is teljes joga van a „szajer"-ban való részesedésre" (85., 86. old.).

Tehát a következő a menet: 1. *Először nemzetségi közösség oszthatatlan földtulajdonnal és közös földműveléssel.* 2. *A nemzetségi közösség* szétesik, a nemzetségi ágak sokasága szerint, nagyobb vagy kisebb számú *családközösségre* {délszláv értelemben}. Végül itt is odavész a földtulajdon oszthatatlansága és a föld közös megművelése. 3. *Az örökösödés* {– *azaz rokonsági fok* –} *meghatározta, tehát egyenlőtlen osztályrészek rendszere.* Háború, gyarmatosítás stb. mesterségesen megváltoztatják a nemzetség állományát és ezzel az osztályrészek terjedelmét. *A korábbi egyenlőtlenség* nő és 4. alapja már nem az ugyanazon ősapával való *rokonság foka, hanem a tényleges birtoklás, amely magában a megművelésben nyilvánul meg.* Ellenállás ezzel szemben; ezért 5. *a közösségi föld többé-kevésbé periodikus felosztásának rendszere* stb. A felosztás eleinte egyaránt érint *portát* (tartozékával), *szántóföldet és kaszálót.* Az utána következő folyamatban *magántulajdonként* először a *porta* válik ki {a házhoz tartozó földdel stb. együtt}; később a *szántóföld* és a *kaszáló* is. Az ősi *köztulajdonrendszerből* megmarad mint beaux restes**: a *közösségi föld* {ti. a magántulajdonba átment föld ellentétének értelmében} {vagy ami azelőtt csak tartozék volt}, és másrészt a *közös családi tulajdon*, de ezt a családot is a történelmi folyamat egyre inkább a modern értelemben vett *magán-egyescsaládra* redukálja (86., 87. old.).

* *Kovalevszkijnél*: „erdőből, legelőből és parlagból" – *Szerk.*

** – szépsége romjai; egykori tündöklésének maradványai – *Szerk.*

B) Az indiai földviszonyok története a bennszülött rádzsák korában

Minél közelebb vannak a *törvényhozás emlékei* korunkhoz, annál több a bizonyíték bennük a föld *közösségi tulajdonának* az indiai földviszonyok uralkodó típusaként való *elismerése* mellett. Ennek oka: eleinte a (*helyi*) *szokásjogokat* csaknem teljesen kirekesztették a *törvénykönyvekből*; fokozatosan egyre többet *vettek fel* belőlük *a bráhmanok írott jogába*. Magában *Manu törvénykönyvében*[157] megadják a királynak a jogot, hogy „törvényerővel ruházza fel azt, amit a *kétszerszületettek*[158] közé tartozó tudós és becsületes férfiak gyakorlata megállapított, valahányszor a belőle (ama gyakorlatból) levezetett szabályok *megegyeznek a tartományok, kerületek, kasztok és családok jogi szokásaival*". Ezekből a szokásokból merítették anyagukat Manu értelmezéséhez India későbbi törvényszerkesztői, annak a számos gyűjteménynek a szerzői, amelyek „*szmriti*"[159] néven ismeretesek az indiai jogi irodalomban. A *szokásjog* szolgáltatta a fő anyagot a legősibb kódexek szűkös, merőben jogi és merőben etikai szabályainak a kiegészítéséhez, melyek rendezését az első időkben a falvak, városok és tartományok belső irányítóira bízták (89. old.). {*Colebrooke* a „*védák*" keletkezésének idejét *i. e. 1400-ban* jelöli meg, *Elphinstone* pedig az „*Institutes of Manu*"-ban (amely a „védák" töredékes vallási költeményein alapul) körülbelül *i. e. 900-ban*, ámbár *Sir William Jones, Manu* fordítója, *i. e. 1280-ra* helyezi. A „*Rámájána*" *i. e. 1400* körül keletkezett; a „*Mahábhárata*", a következő történelmi költemény, a hindu irodalom Íliásza.}

1. {Kovalevszkij *Manuban* (lásd a *Loiseleur-Deslongchamps* francia fordításából vett idézeteket)} *nyomait találja* mind a *közösségi földbirtoklásnak*, mind a *földmagántulajdon* egyidejű keletkezésének, akár úgy, hogy *egyéni osztályrészeket különítettek ki a közösségi földből*, akár úgy, hogy *új telepesek* a közösségi parlag és erdő valamely darabját hatalmukba kerítették és művelés alá vették, de *csak a közösségi-nemzetségi szövetségek előzetes beleegyezésével* (90., 91. old.). {A falvak *határaira* vonatkozó idézetek nem utalnak közvetlenül közösségi tulajdonra a falvakban.} Miként most, az [i. e.] *IX. századi Indiában* is egész nemzetségek és falvak földtulajdona mellett *létezik az oszthatatlan földtulajdon az egyes családoknál* (Manu IX. könyv, 104. c.) (91. old.). A *IX. könyv 20. c.* említ *kooperatív társaságokat, tudniillik olyan embereket, akik egyesülnek, hogy mindegyik a munkájával közreműködjön egy közös vállalkozás sikerében*. E kooperatív társaságok létezése arra mutat, hogy a legősibb idők óta elterjedt Indiában nemcsak a *közös földbirtoklás elve, hanem a föld közös művelése is a nemzetségi szövet-*

ségek tagjai által; keletkezésük csak azzal magyarázható, hogy a nemzetségi szövetségek tényleges közösségi kooperációja a földművelésben áttevődik önkéntes és szerződéses szövetségekre {amelyekben közös tulajdon és kooperáció van}. Ez analóg az *orosz artyellel* (92. old.). {De ez nem egyezik az előbb mondottakkal; aszerint *nomád, sőt vad népeknél a földtulajdon* — közös vagy magán — *létezése előtt* kikényszerítik a kooperációt a vadászat stb. feltételei.}

Jóllehet a föld közös tulajdona uralkodó típus a Manu-kódex korában, de már van *magántulajdon* is, erre mutat az, hogy a kódex említést tesz *bekerítésről*, arról, hogy valaki elvesz idegen földet stb. (92. old.). Ismeri a *családi tulajdon elidegenítését* – még nem *ajándékozás vagy végrendelkezés útján*, amelyek összeegyeztethetetlenek oszthatatlanságának elvével, de *eladás* útján, s csak a *földiek, rokonok és szomszédok beleegyezése esetén*; de ez arra utal, hogy a *közösségi földben való egyéni osztályrészekből egyes birtokok keletkeztek*; másrészt *Manu elismeri a munkát a tulajdon alapjának*; ezzel közvetlenül utal a tulajdon olyan úton való keletkezésére, hogy *a közösség parlagföldjeit művelés alá veszik*, ami *még manapság is előfordul Pandzsábban* a földben bővelkedő *„testvériségekben"*. *„A földnek a dzsungeltől való megtisztítását"*, mondja a *„Report on the Administration of the Punjab for the Years 1849–50 and 1850–51"*, „gyakran említik mint a tulajdonosság alapos és megcáfolhatatlan bizonyítékát" (93. old.). Az utóbbi jog, amelyet a közösség számára idegen személyeknek nyújtanak, a nemzetségi-közösségi földbirtok nagyságával magyarázható (93. old.).

De az, hogy *közösségi haszonélvezők a maguk egyéni osztályrészét* az *elévülésre* {давность владения, a birtoklás régisége} *hivatkozva magántulajdonná* változtatják, {Kovalevszkij szerint} csak a *legújabb gyakorlat tapasztalataiból* magyarázható, amely mutatja, milyen veszély fenyegeti a rokonsági fok által meghatározott osztályrészek rendszerét a távolabbi leszármazottak és újonnan jött telepesek részéről, mivel ez az antagonizmus végül még *a közösségi föld egyenlő osztályrészekre való időszakos újrafelosztásának* rendszeréhez is vezet (93. old.). {Kovalevszkij úgy gondolja, a (rokonsági fok szerinti) birtokosok *profilaktikusan elébe vágnak* ennek a jövőbeni veszélynek azzal, hogy osztályrészüket átváltoztatják magántulajdonná. Más szóval: azzal a *hipotézissel* magyarázza meg magának a dolgot, hogy *már Manu kodifikálása idején a birtokosok* (*legalábbis a közelebbi rokonsági foknak megfelelően nagyobb osztályrészek birtokosai*) *már* **fenyegetve** *voltak a maguk* birtokában és ezért *igyekeztek* azt *magántulajdonná átváltoztatni*. Ha ezt a *tendenciát* adottnak előfeltételezzük, nem látható be, miért okozhatna az elévülés elvének – amely mindenütt ott van,

ahol ez a tendencia megtalálható – alkalmazása különösebb nehézséget vagy tűnhetne fel rejtélyesnek.} Annak az *elvnek a megállapítása*, hogy a birtoklás régi volta, először 20, azután 10 éves tartama, *jogcím magántulajdon megszerzésére*, az én szememben {Kovalevszkijében} eszköz az imént említett veszély törvényes elhárítására (выхода, kijutásra a veszélyből), s következményeképpen *legalábbis a szántóföld*, némely helyeken pedig a kaszáló is időleges birtokosának magántulajdonává változik át (94. old.). {Sokkal egyszerűbb ezt mondani: viszály *az osztályrészek megnövekedett egyenlőtlensége miatt*, amely huzamosabb idő alatt a vagyon, az igények stb. különböző más egyenlőtlenségeit, egyszóval sok más társadalmi egyenlőtlenséget is szükségképpen maga után von, az ily módon ténylegesen kiváltságosok részéről azt a tendenciát idézi elő, hogy mint tulajdonosok *megszilárdítsák helyzetüket.*}

A nemzetségi és falusi közösségek spontán felbomlásának *megjelölt okai* időbelileg valószínűleg régebbiek, mint azok az ugyanezen irányban ható befolyások, amelyeket egy *vallási tudós rend fokozatosan megszerveződő kasztja*, valamint a *törzsfőnökök* (vének) *erősödő* hatalma – az idők folyamán külön királyságok (fejedelemségek) rádzsái lettek –, végül *a falusi lakosságban előbb-utóbb kifejlődő, a városi ipari és kereskedelmi központokba irányuló elvándorlás* gyakorol; ez az elvándorlás megzavarta a népnek a földdel való korábbi kapcsolatát és elkerülhetetlenül bomlasztotta a *nemzetségi elvet* {amely azonban ott, elsősorban a városokban, *újra megjelenik* mint *nemzetségek uralma*} és a közösségi földbirtoklást (94. old.). Manu korában a három utóbbi ok csak egészen gyengén vagy egyáltalán nem hathatott. Kódexének *egyetlen cikkelyében sem* említik *a rádzsa jogát közösségi földek elajándékozására* –, amely néhány évszázaddal később teljes érvényben volt. Továbbá: *a bráhmanoknak tilos volt* föld művelésbe vételével foglalkozniok, ami elvágta *ingatlan tulajdon* ajándékozását; a X. könyv 115. cikkelye is csak *a bráhmanok ingósággal való megajándékozását* említi. Végül határozottan a *falusi élet* dominált a *városi fölött*, és az a mindmáig megmaradt szokás virágzott, hogy a *falusi település határainak* elhagyása nélkül *űztek kézművességet és kereskedelmet* (i. h.).

2. *A Jádzsnyavalkja törvénykönyvével és Nárada institúcióival*[160] *kezdődő és az ország muzulmán meghódításával végződő időszak*, azaz az *i. e. IX–V. századtól az i. sz. V–VI. századig* {és a *mongolok birodalmáig* (*1526–1761*)}.

a) *A nemzetségi-közösségi és falusi szövetségeknek igazgatási és bírósági célokra való felhasználása.*

Mindkét törvénykönyvben, a *Jádzsnyavalkjáéban* és a *Náradáéban* a falusi közösségek tagjai – *közösségi szövetségek* vagy *rokoni gyűlések* meg-

nevezéssel – úgy jelennek meg, mint akiket a központi hatalom *bízott meg politikai és bírói funkciókkal*, más szóval a béke védelmével. Ez azt jelenti: ezeket a nemzetségi szövetségeket és közösségeket e funkciók *független szerveiből* már *átváltoztatták* az állam *legalsóbb rendőri hatóságaivá*. {Az általuk eredetileg bírt *társadalmi funkciók* – bíróság és rendőrség – most az *állam* által rájuk *ruházottakként*, *bízottakként* és nekik *előírtakként* jelennek meg.} Ettől az időtől fogva a *szolidáris* vagy *együttes kezesség* (круговая порука), amely ősidők óta összeköti őket, *az állammal szembeni közös felelősségükké válik*; az említett kódexekben *egész sor* olyan előírás van, amely a *nemzetségi szövetségeknek* a határaikon belül elkövetett békebontásokért való felelősségét határozza meg. {Ilyen előírások *egész sor későbbi törvénygyűjteményben* is vannak, ami lehetővé teszi, hogy a magán- vagy közjog valamely intézményének fejlődését Indiában egészen korunkig kövessük.} Így a vérdíj {вира}, amelyet azelőtt a közösségen vagy a nemzetségi szövetségen belül *fizettek* {a bűnös közeli rokonai} a bűn vagy vétség szenvedő alanya rokonainak, most az *államnak* (kormánynak, hatóságnak) adott *pénzbüntetéssé* válik, büntetésként azért, hogy nem teljesítették a bűnösök elfogásának a közösségekre rótt kötelességét. Így a *Jádzsnyavalkja II. köt. 271. cikkelye* a falu főnökét nyilvánítja vétkesnek, ha a falu körzetének határain belül a bűnös nyomára bukkannak. Így a *Jádzsnyavalkja II. köt. 271. és 272. cikkelyében* ez olvasható: „Valahányszor a gyilkos vagy tolvaj nyomai nem fedezhetők fel a falu körzetének határain kívül, a *pénzbeli felelősség* arra a falura hárul, amelynek környékén a gyilkosságot elkövették; ha a bűnösnek a nyomát a szomszéd falu határain belül találják meg, akkor annak lakosait szólítják fel a pénzbüntetés megfizetésére; ha a nyomot 5–10 faluban észlelik, akkor mindet egytől egyig kötelezik pénzbeli felelősségre" (95., 96. old.).

A *közösségek együttes kezessége az általuk fizetendő állami adókra vonatkozóan*, melyek belső elosztását tagjaik között maguk a közösségek végzik – *az adók nagysága semmi esetre nem haladhatja meg a közösség tiszta jövedelmének egyhatodát* (*Nárada institúciói, XVII. fej., 47. cikkely*) – *jogi jelleggel* és részletesen csak az i. sz. V—VI. századi kódexekben jelenik meg (96. old.).

A béke fenntartásán és az adók fizetésén kívül a nemzetségi közösségek tagjaira hárulnak a *polgári és rendőri joghatóság* funkciói és az *ún. vitán felül álló ügyek megtárgyalásában való részvétel*. A bírósági eljárásnál *Jádzsnyavalkja*, akárcsak Nárada, a többi bíróság között említi *a közösségi tulajdonosok gyűléseit*, melyeknek mint legfelső foknak alá vannak vetve egyrészt a *családi tanácsok*, másrészt a *kézművesek gyűlései* – és amelyek fölött viszont ott áll *a király által kinevezett főhivatalnok és maga a király*. A „szomszé-

dok" (сожители) „*bíróságának*" (most „*pancsáját*" a nevük) bíráskodási objektumai jellegükben ugyanazok, mint a *Mark- vagy közösségi bíróságokéi* a német középkorban és mint a voloszt- vagy körzeti (falusi) bíróságokéi (судов вервы) még ma is Svájcban és Oroszországban. *Nárada institúciói, II. könyv, 5. cikkely,* csak a bonyolult pereket tartja fenn a *királynak*; a többi bíróságra vonatkozóan csak azt a követelményt állítja fel, hogy „*kollégiálisan*" {nem egyes személyek útján} működjenek. Ebből arra lehet következtetni, hogy a *Jádzsnyavalkja és Nárada* kódexekben említett *összes bírósági panaszok* legalsó fokon a *közösségi bíróságokon* mentek át {a *családi tanácsok* és a *kézműves bíróságok* igazságszolgáltatása sajátos jellegű}; mindenekelőtt *a birtokhatárok egyes személy vagy egész közösségek által való megsértése miatti panaszok.* Az *indiai jog* szerint, akárcsak az orosz szerint, *a birtokhatárok* (*termini*) *nem évülnek el* (*Manu, VIII. könyv, 200. cikkely*; *Jádzsnyavalkja, II. könyv, 25. cikkely*) (97. old., v. ö. 98. old.). Ha *egész közösségek* között folyik ilyen határper, akkor a per eldöntése a királyi bíróságok hatáskörébe tartozik (98. old.). A közösségi bíróságok elé tartoznak az idegen tulajdon későbbi elfoglalására irányuló cselekmények elkövetése, például valamely határjelek *szándékos megsemmisítése* miatti panaszok is (i. h.).

A közösségi gyűlés alá tartozó *perek másik kategóriája* a *tulajdonjog —*, akár egyes tagoké, akár az egész közösségé — *megsértése* mezők *lelegelésével, idegen gyümölcsök elsajátításával, idegen fa kivágásával, gátak önkényes emelésével* stb., amelyeket az említett két kódex sok cikkelye sorol fel. A *közösségi* és a királyi igazságszolgáltatás közötti határ: valahányszor az eset *istenítéletek* (ordeals) az indiai jog által ismert valamely fajtájának alkalmazását követeli meg, az ítélethozatal joga a király, vagy *egy általa kinevezett bírói kollégium* bíróságát illeti meg (*Nárada*) (99. old.). {*Nárada institúciói, I. rész, 5. fej., 104. cikkely szerint* a bírónak mindig joga van istenítélethez folyamodni, ha a bizonyítás más fajtái útján nem tud határozott meggyőződésre jutni a két peres fél egyikének polgári felelősségét vagy büntetőjogi vétkességét illetően.} (99. old.) *A közösségi bíróságok hatáskörébe tartozó harmadik kategória mindenfajta magánper*, ha a teljes jogú és nem *különbíróságoknak* alávetett személyek között folyik és ha eldöntésükhöz nem tekintik elkerülhetetlennek istenítéletek alkalmazását (i. h.). (Különbíróságoknak alávetve: az *osztatlan családok tagjai családi bíróságok alá, a kézműves és kereskedő korporációk tagjai kézműves bíróságok alá*, i. h.) (*Istenítéletet* alkalmaznak pl. letétről való pereskedésben, ha az egyik fél tagadja, hogy megkapta a másiktól; ezért (Nárada) a döntés itt szintén kizárólag *királyi bíróságok* elé tartozik (i. h.).)

A *büntetőbíráskodás*, úgy látszik, kizárólag a *királyi bíróságok* elé tartozott (99., 100. old.).

A közösségek joghatósága az ún. nem vitás ügyekben. Már *Manunál az ingatlan tulajdon adásvételére* vonatkozó megállapodás megköveteli a *szomszédok beleegyezését. Négy évszázaddal később* a magántulajdon elve már annyira megszilárdult a társadalomban, hogy már csak az ilyen eladás {úgyszintén *ingatlan ajándékozása*} *nyilvánosságát* kívánják meg, aminek *megfelel az a szokás, hogy a közösségi gyűlésen vitték végbe* (100. old.) (lásd a *jegyzetet* uo.).

Ezek a *cikkelyek a közösségek igazságszolgáltatásáról és rendőri funkcióiról az i. sz. V. és VI. századi törvénygyűjteményekben* az *egyedüli utalások a közösségek létezésére ebben az időben.* Ez érthető, mivel vagyoni viszonyaikra vonatkozóan az volt előírva a közösségeknek, hogy mint eddig, helyi szokásaik és rendelkezéseik szerint igazgassák magukat; *e szokások kötelező erejét* sokszor kimondottan elismeri a Jádzsnyavalkja és a Nárada (i. h.). {Magukat a *közösségeknek a szervezetéről* és a *közösségi tulajdon formáiról* csak néhány *nyom* található (lásd a következőket).}

Manu kódexe semmit sem tartalmaz a *közösségi igazgatás szervezetéről*, ezzel szemben a *Jádzsnyavalkja* és a *Nárada* megerősíti, hogy *a közösségek véneit* (főnökeit) *maguk a közösségek nevezik ki*; mindkettő tanácsolja, hogy olyan személyek közül válasszák őket, akik kellően megértik kötelességeiket, önzetlenek és tiszta lelkűek; a közösségtagoknak megparancsolják, hogy feltétlenül vessék alá magukat az így megválasztottak rendelkezéseinek (előírásainak) (101. old.).

Nárada némely cikkelyben a közösségi gyűlések tagjait „*rokonoknak*" nevezi, másokban csak *együttlakóknak* (lakótársaknak, szomszédoknak) (сожители). Tehát akkor már kétféle közösség volt, „*nemzetségi közösségek*" és „*falusiak*". Az *előbbiek* létezése *4 évszázaddal i. e. Sztrabónnál*, XV. könyv, I. fej. {ugyanis *i. e. 327-ben Nagy Sándor* meghódítja *Afganisztánt* és azután átkel az Induson a *Takszilának nevezett területre*, melynek fejedelmével Sándor szövetséget köt a nagy *rádzsa*, *Porus* vagy *Puru* ellen, aki *Kanuriban* kormányozott és egész Hindusztán felett uralkodott stb. Az itt idézett passzus *Nearkhosz makedón hadvezér* (Sándor egyik hadvezére) következő kijelentése: „a *törvények iratlanok*, részben általánosak, részben különösek és nagyon különböznek más népek törvényeitől stb. *Mások a rokonságukban közösen egyesítenek minden terméket; azután mindenki vesz egy részt a maga egy évi eltartására.* A többit elégetik, hogy megint dolgozniok kelljen és ne legyenek tétlenek."[161]

{Ez a passzus tehát a *közös kiaknázás* elvén alapuló *nemzetségi közös-*

ségre hívatott utalni, ugyanakkor} ez a közösség megjelenik úgy is, hogy *mindegyik család külön használja a közösségi földből leszármazás szerint meghatározott osztályrészét.* A *nemzetségi közösség* mindkét formája előfordul az *i. sz. V–VI. században is,* legalábbis néhány országrészben, nevezetesen olyanokban (Északnyugat-India), ahol még most is megfigyelhető. De már az *i. sz. V–VI. században* uralkodott Indiában *a)* a *falusi közösségek* típusa, méghozzá azoké, amelyekben az *egyéni osztályrészeket* nem az ősapához való rokonság foka határozza meg, hanem a *tényleges birtoklás,* más szóval *valóságos megművelés.* Különben megmagyarázhatatlan az, hogy a kódexek nem *vérrokonokat* említenek folyton, hanem *szomszédokat* (соседы), *akiknek a gyűlése alkotja a falusi gyülekezetet.* Továbbá a *rendkívüli jelentőség,* amelyet a törvényhozó mindkét kódexben a megművelés által való birtoklásnak [tulajdonít]. Egyrészt {Jádzsnyavalkja és Nárada} nem hajlandó a *törvénytelen birtoklás tényét,* még ha három nemzedéken át szakadatlanul fennáll is, *tulajdoni jogcímnek* elismerni, *ha a birtoklás nem volt egybekötve megműveléssel;* másrészt egy régebbi tulajdonosa {azaz birtokosa} által elhagyott parcella birtokosának azt ismeri el, aki a *munkáját fordítja rá* (102. old.). {Többek között (uo. 4. jegyz.) ez olvasható Náradánál: „Ha valamely parcella birtokosa ínségből nem képes azt megművelni, vagy halála, illetve eltűnése esetén is, a parcella jövedelme azt illeti meg, aki nyilvánosan hozzálát megműveléséhez." „Az 5 éven át műveletlenül hagyott föld gazdátlannak (azaz *parlagnak,* пустопорожнее) számít."} Másrészt, ha már *földmagántulajdon* nyomait találjuk *Manunál,* akkor pl. *Nárada institúciói 2. részének* egész *XI. fejezetében a magánbirtokok határaira vonatkozó viszályokról* van szó; tele részletekkel a *magánhatárok megvonásának rendjéről* és egy megsértett birtok *határainak helyreállításáról* {mindez azonban előfordulhat olyan egyéni földosztályrészeknél is, amelyek nincsenek magántulajdonban?} (103. old.).

b) *Senkitől el nem foglalt területek művelésbe vétele* (*megművelése*), mindig a megműveletlen föld (az ún. parlagföld) *tulajdonosainak,* azaz *a közösség tagjainak vagy főnökeinek* (*véneinek*) *engedélyével* – már Manunál szerepel mint *földmagántulajdon szerzésének eszköze,* így jelenik meg újra *minden* későbbi kódexben. *Csak az a fontos különbség jelenik meg az idők folyamán, hogy a régebbi közösségi tulajdonosok régebbi beleegyezésének helyére a nép vénének* (főnökének) (народного старейшины) *engedélye* lép. Ahogy távolodunk attól az időtől, amikor a törzsek eredetileg letelepedtek meghatározott területeken, *nő a hatalma a törzs véneinek* (főnökeinek), akik az idők folyamán a *nép véneivé* (főnökeivé) válnak, s *hatalmuk növekedése* kiváltképpen a *vagyoni viszonyokra* vonatkozóan mutatkozik meg, annak a

jogi fikciónak a felállításában, hogy a *nép főnöke* ha nem *de facto**, akkor *de jure*** *legfelső tulajdonosává válik a nép által elfoglalt egész területnek* (103. old.). Ezt jelenti a *dominium eminens*, amely még most is [előfordul] a muzulmánoknál Egyiptomban, Törökországban stb., Oroszországban legalábbis történelmének moszkvai időszakában, jogi fogalomként Angliában (v. ö. pl. *Allen*: „*Royal Prerogative*", 1849, 125. stb. old.). E fikció szerint a legfelső hatalom *feje* (*képviselője*) szabadon rendelkezhet a *közösségi szövetségek földjeivel*, a senki által el nem foglalt területeket *tulajdonként* odaadva olyan személyeknek, akik készek azt művelésbe venni. Az *egyes indiai közösségek évkönyveiben* – a szanszkritul nem tudó történészek számára még kevéssé hozzáférhető forrásban – bizonyítékok találhatók arra, hogyan jött létre a rádzsák rendelkezése által *így* egyszerre és tömegesen magántulajdon, a *közösségi tulajdon kárára* (104. old.). *Kovalevszkij példaként idéz* az egyik ilyen forrásból: „*Elbeszélés a Kankan déli részén levő Muruda falu megalapításának rendjéről.*" Ezt a krónikát Nárájan Mandlik indiai tudós találta egy *Muruda faluból való bráhman-nemzetség családi levéltárában*; kinyomatta eredeti nyelven és angol fordításban az Ázsiai Társaság bombayi részlegének folyóiratában; szerinte az *eredeti kézirat az i. sz. XIV. vagy XV. századból* származik (104. old.). {Maga a história 104–107. old.}

c) A közösségi tulajdon mellett az *i. sz. V. és VI. századi törvényhozás* ismeri még a *családi tulajdont*, amely lassú és spontán folyamat révén szintén felbomlik (107. old.). Korábban *a rokonok kölcsönös felelősségét sem korlátozta a rokonság valamilyen foka*; ebben a korszakban (*i. sz. V–VI. század*) korlátozódik *lemenő ágon 3 fokra* és *oldalágon 2-re*; a gyermekek itt *csak egymásért, apjukért, nagyapjukért és nagybátyjukért felelősek*, és megfordítva, e nemzetségtagok mindegyike csak a többiért. Erre a kevés rokonra, asszonyaikra és gyermekeikre korlátozódott akkor már ténylegesen és jogilag *az oszthatatlan család* (undivided family) *személyi állománya* (108. old.).

Manunál a szülők után maradó hagyaték felosztása csak a legidősebb fiú kifejezett kívánságára van megengedve, Nárada intézkedéseiben a család tagjai közötti puszta megállapodás (megegyezés) alapján is sor kerülhet rá (i. h.). {*Nárada* szerint: „A legfiatalabb fiú is átveheti a családdal szemben ezt a funkciót" (az apa helyét), „ha megvannak az ehhez szükséges képességei".}

---

* – *ténylegesen – Szerk.*

** – *jogilag – Szerk.*

Náradánál: Ha a családnak, legalábbis a leginkább érdekelt tagjainak a beleegyezése megvan, a *felosztás* az *apa vagy anya életében* is végbemehet, mihelyt *a szülők között megszűnik a tényleges együttlakás* {talán a coitust is érti}, a lányokat férjhez adják, a feleségnél megszűnik a menstruáció és a férjnél a facultas coeundi*. *Az apa kívánságára életének bármely időpontjában végbemehet a felosztás.* Az apai hagyaték felosztásakor mindegyik fiú és hajadon lány, ha pedig a gyerekek meghaltak, az utódaik, s végül, ha él, az anya megkapja osztályrészét, amely *osztályrészt egyfelől az életkor határoz meg* {„A legidősebb fivér nagyobb osztályrészt kap, mint a többiek, a legfiatalabb viszonylag kisebbet." *Nárada*}, másfelől a *kaszt*. {„A többi fivér osztályrésze – a legidősebbet és a legfiatalabbat leszámítva – egyenlő egymással abban az esetben, ha mind ugyanahhoz a kaszthoz tartoznak." Nárada.} (108–109. old.) Az *anyai hagyaték felosztásánál csak* a *lányok* örökölnek, vagy, ha meghaltak, a leszármazottaik (109. old.). Az örökség felosztása abban az esetben is megengedett, ha a család *beleegyezése feltételezhető*; minden egyes családtagnál 10 éves, függetlenül, saját szakállára folytatott gazdálkodás (vagyonkezelés) és az elhunyt szülők emlékére a vallási törvény által megkövetelt áldozatok teljesítése elegendő ahhoz, hogy kiváljék a családból {azaz ne tartozzék többé az oszthatatlan családhoz} (109. old.).

Továbbá a vérségi kötelék lazulását fejezik ki a törvényhozás azon meghatározásai, amelyek az egyes személynek *a saját munkájával – a család vagyonkészletéből való bárminemű kiadástól függetlenül – szerzett tulajdonhoz* való viszonyát szabályozzák. *Manu kódexének Vasista*-féle magyarázata szerint úgy látszik, hogy a kódex megszövegezése idején egy családtag, aki saját munkájával megszerzett egy bizonyos tárgyat – ingót vagy ingatlant –, *nem lett annak kizárólagos tulajdonosa, hanem csak annak felosztásakor* – a családfő halála után – kétszer akkora osztályrészt kapott belőle (i. h.). *Az első időkben* azt a feltételt, hogy a tulajdont „a család részéről való minden kiadás nélkül" szerezzék, a családi érdekekre kedvezőnek magyarázták. Ebben egyetértenek {?} a kommentárok, *Csátjájana, Brihaszpati, Vjásza* és a „*Mitaksára*"[162]. {Manapság (lásd Sir Th. Strange) Vidzsnyanésvara „*Mitaksárá*"-ja és Imuta Váhana „*Daya Bhagá*"-ja – mindkettő az örökösödéssel foglalkozó értekezés – az utóbbi alaptörvény Bengáliában, az előbbi mindenütt elfogadott, *Benáresztől* a félsziget legdélibb csúcsáig. „Tekintélyüket, mindegyikét a maga határain belül, bizonyítja az, hogy törvény-

* – közösülési képesség – *Szerk.*

székeink legjobb útmutatóiul választották ki őket *mindenütt az indiai brit birtokokon.*" *Strange.*} A későbbi *kódexekben* a családi érdek többnyire áldozatul esik a *magánszerzés* érdekeinek. *Jádzsnyavalkja* már ismeri a barát adta *ajándékok, hozomány* stb. *kizárólagos tulajdonát* (110. old.).

További bizonyítéka a vagyoni viszonyok erősödő individualizálódásának *a Manu-kódex* kora és Jádzsnyavalkja és Nárada ideje között az, hogy a két utóbbiban sokkal tágabb *a magánszemély szabad rendelkezése a birtokában levő vagyonnal.* Manunál *a föld elidegenítéséhez* szükség van a szomszédoknak, a nemzetségi közösségek tagjainak előzetes beleegyezésére; *Nárada institúcióiban* csak *az eladási szerződések nyilvánosságát* követelik meg, de korántsem mondható, hogy ez is minden földtulajdonra érvényes. Az *ajándék tárgya* Nárada és mások szerint nem lehet *közösségi tulajdon* (amit későbbi kommentátorok, mint *Brihaszpati, Dáksa* úgy magyaráznak, hogy a *közösségi tulajdon elidegeníthetetlen,* kivéve, ha *dologi egyenértéket* adtak érte) (i. h.). {*Vjásza* ezt mondja: „A közös tulajdon csak egy esetben idegeníthető el: mindazok beleegyezésével, akik haszonélvezetében részesednek.} (110. old.) Közös tulajdonon itt a *család nemzetségi* (*ancestral*) és éppen ezért *oszthatatlan tulajdona* értendő. A családfő csak *a belőle származó jövedelemmel* rendelkezhet és ezzel is csak a család számára szükséges összes kiadások fedezése után (Nárada) (111. old.).

d) Az indiai mongol uralom korára (*XIV., XV., XVI. század*) áttérve, a jogi emlékekben egyrészt *az ősi közösség maradványai* mutatkoznak meg, másrészt azok a sikerek, amelyeket *a vagyoni viszonyok individualizálódási folyamata az i. sz. VI. századtól a XIV. és XV. századig* terjedő időszakban elért. *E jogi emlékek egyikében sem található a tulajdon közösségi formájának közvetlen leírása,* mert a *közösségi tulajdonosok viszonyait* nem a törvény, hanem a helyi szokás szabályozza. Így *Pitamaha* egyenesen megköveteli, hogy a falusi lakosok, pásztorok stb. közötti viszályokban a helyi szokások alapján döntsenek, s az utóbbiak kötelező erejét az újabb kommentárok stb. mind elismerik. Ezeket a szokásokat a közösségi bíróságok alkalmazzák. *Bhrigu* (az egyik újabb szöveggyűjtemény összeállítója) említi mind *egy* közösségnek, mind *több közösség összességének igazságszolgáltatását.* Az előbbire tartoznak az *egy-* és *ugyanazon közösség tagjai közötti perek,* az utóbbira az *olyan esetekben való ítélethozatal,* amikor két különböző közösség *tagjai* között támad *jogi viszály* (111. old. és 5. jegyz., uo.).

Csátjájana egyenesen közösségi földet említ, amikor a vele (a közösséggel) szomszédos parcellabirtokosoknak a közösség gyümölcsfáinak haszonélvezetére való jogáról beszél. *Brihaszpati* felsorolja a közösségi tulajdon el nem idegeníthető fajtáit és eközben beszél „a földről, amely mindnyájunké"

(les biens inaliénables sont le chemin, la terre etc. communs à tous*) (112. old.). Ugyanígy *Dáksa*: „*Közös tulajdon* az olyan dolgok, amelyeket az írástudók *elidegeníthetetleneknek* nyilvánítottak" (112. old.).

A földtulajdon uralkodó típusa ebben az időszakban a *felosztható tlan családi tulajdon* marad, amit az bizonyít, hogy a bíróságok elismerik valamely vitás parcellára nézve a felosztható tlanság jellegét, *amíg az érdekelt személy be nem bizonyítja az ellenkezőjét*. Az indiai jog minden újabb kommentátora *oszthatatlan tulajdonról* beszél, amikor meghatározza, hogy a családtagok közül kinek van joga a közös vagyonból származó jövedelemből való részesedésre és kinek csupán a család eszközeiből való létfenntartásra; valamint amikor felvetik a kérdést, joguk van-e a családtagoknak a család örökletes vagy választott fejétől számadást követelni vagyonuk kezeléséről; úgyszintén annál a kérdésnél, milyen feltételekkel lehetséges a családi tulajdon elidegenítése vagy felosztása (112. old.).

Másfelől az ingatlan tulajdon individualizálódásának erősödése állapítható meg a családi felosztás *könnyebbé válásából* és abból, *hogy szabadabban rendelkezhetnek nemcsak a maguk szerezte, hanem a nemzetségi tulajdonnal is*, kivált, amikor arról van szó, hogy vagyoni előnyöket nyújtsanak a papi kaszt tagjainak, a bráhmanoknak (113. old.).

{A *papi* banda tehát főszerepet játszik *a családi tulajdon individualizálódásának folyamatában* (113. old.).}

Az oszthatatlan családi tulajdon fő ismérve az elidegeníthetetlensége. Ezért, hogy hozzáférhessen, a bráhmanok befolyása alatt fejlődő törvényhozásnak főleg ezt a *bástyát* kell egyre inkább támadnia. *Manu* még nem ismeri az oszthatatlan családi tulajdon *elidegenítését*, éppúgy *Nárada* sem. Az újabbaknál – mint Vjásza és Csintámani – az *efféle elidegenítés megengedett*, az *összes társtulajdonosok közös beleegyezésének feltételével*. {Minthogy a papnak „*ajándékok*" nem *válnak kárára*, feszélyezi őt ez a feltétel. *Ajándékozás útján való elidegenítés* mindenütt *vesszőparipája* a papoknak!} Tehát a papi kaszt törekvése egyfelől: *a családi felosztások megkönnyítése és gyorsítása*, melyek következtében *az ingatlan tulajdon a szabad elidegeníthetőség állapotába megy át*, másfelől: *olyan külön szabályok bevezetése a törvényhozásba, amelyek megkönnyítik a családi tulajdonnal való rendelkezést abban az esetben, ha azt a papi kasztnak ajándékozzák*. Már *Manu* megengedi az olyan céllal való családi felosztást, hogy ezen a módon *szaporítsák a családi kultusz gyakorlására szolgáló helyek* számát. Az újabb szöveggyűjtemények egybehangzóan *bátorítják az efféle felosztásokat*.

* – az elidegeníthetetlen javak a mindenki számára közös út, föld stb. – *Szerk.*

„Az ősök kultuszának", olvasható az egyikben, „kétségtelenül *kevesebb oltára van*, ha a családtagok osztatlanul együtt laknak; ebből fakad *a családi felosztások haszna, sőt szükségessége az elhalt ősök lelke érdekében.*" Brihaszpati mulatságosan ezt mondja: *„A pitrik, dévák és bráhmanok imádása azok részéről, akik együtt-főzésből"* (*ételéből*) *„élnek, magában álló lenne"*, (de) „ha szétválnának, mindegyik külön házban megtörténne" (114. old., v. ö. uo., 2. jegyz.). A *családi felosztás* a papi törvényhozás szemében már csak az egyik eszköz azon akadályok elhárítására, amelyeket a családi tulajdon elidegeníthetetlenségének elve a *bráhmanok tulajdona növelésének* az útjába gördít. *Ugyanezen célból a családfő* törvényileg megkapja a *jogot*, hogy *a papság javára szabadon ajándékozhasson*, a családi tulajdon elidegeníthetetlenségét kimondó általános szabály ellenére, illetve kivételként alóla (114. old.). A *Mitakszárában* engedélyezve van *ingatlan tulajdon ajándékozása nemcsak családfő, hanem bármely családtag részéről is*, ha ez az elidegenítés valamely istenfélő célra történik. Eltérően az *indiai jog általános szabályától*, amely az *elidegenítés hatályát csak* azután *ismeri el*, hogy az *elidegenített* tárgy *tényleges birtoklása átment az új tulajdonos kezébe, Csátjájana, Harita* stb. elismeri olyan *ajándékozások érvényességét, amelyeket halálos ágyán tett valaki a papság javára*; ilyenképpen lerakják az alapot a végrendelkezési jog végső kifejlődéséhez, amelyről szintén semmi említés nincs az ősi törvényhozásban (115. old.).

Hogy a papság javára akár az élet folyamán, akár a halál előtt *tett ajándékozások a legrégibb fajtái a családi tulajdonnal való rendelkezésnek*, azt a legjobban az a *Mitakszárában* konstatált tény mutatja, hogy a *vagyonnal való rendelkezés más fajtáit az ajándékozás formájába öltöztették*, ezzel akarván megszerezni nekik *ugyanazt a törvényi garanciát* (i. h.).

Más népeknél is, pl. a német-római világban (lásd Merovingok, Karolingok) ugyanez a rangsor – *a papoknak való ajándékozás az ingatlan tulajdon elidegenítésének* első, minden mást megelőző *módja* (i. h.).

* * *

Sicé: *„Le droit musulman etc."*.

Hedaya, Hamilton angol fordításában (XVIII. század vége).

Multeka, D'Ohsson fordításában; angolul **Belin** fordításában a *„Journal Asiatique"-ban*[163] (*1861. és 1862. évf.*).

Von Tischendorf: *„Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten"*, *Lipcse 1872.*

Worms: *„Journal Asiatique"*, *1842 október*; ugyanaz, *1841*, IV. sorozat, I. köt.; *1844 február.*

Kremer: „*Die herrschenden Ideen des Islams*", *2. rész*: „*Die Staatsideen*".

Hammer-Purgstall: „*Die Länderverfassung unter dem Chalifate*".

„*Bulletin de la société de législation comparée*", *1877. A földtulajdon jellegéről Boszniában.*

John Dowson: „*The History of India, as told by its own Historians. The Muhammedan Period*". *Edited from the posthumous Papers of the late Sir H. M. Elliot* (*I. köt., 1867.*) Ua. III. köt.; IV. köt. („*Autobiography of the Emperor Baber.*")

Stewart: „*Early English Records*"[164], 165. old.

„*Calcutta Review*", *1864, 45. sz. és 14. sz., 1850 szeptember*; ua. *1854 és 1859 szeptember.*

Dissertation concerning the landed Property of Bengal by Charles William Boughton Rouse. London 1791.

Hunter: „*A statistical Account of Bengal*", *1877*, XVI. köt. 397. skk. old.; I. köt. 262. skk. old.

Talboys Wheeler: „*Early Records of British India*", *1878.*

Gierke: „*Geschichte der deutschen Genossenschaft*".

Dubois: *India bennszülött lakosságának leírása.*

Marly le Chastel: „*Histoire générale des Indes*", *Párizs 1569.*[165]

„*Voyages de François Bernier* . . . contenant la description des états du *Grand Mogul*". *Amszterdam 1699.*

Chunder Dutt: „*The Peasantry of Bengal*", *Calcutta 1874.*

„*Observations on the Law and Constitution of India*", *London 1825.*

Warren gróf: „*De l'état moral de la population indigène*" (*India*).

Stewart: „*History of the Bengal*".

„*Correspondence between the Government of India and the Secretary of State in Council relative to the Famine in Bengal*", *1874.*

„*Transactions of the Bengal Science Association*", 17. old.: „*Falusi közösségek Indiában és Oroszországban*", beküldte Lang misszionárius.

Kemble: „*Contemporary India*".

Memorandum on the Improvement in the Administration of India during the latest 30 or 40 Years and the Petition of the East India Company to Parliament. 1858.

Sir Henry Maine: „*Village Communities etc.*", *1872.* és „*The Effects of Observation of India on modern European Thought*".[166]

C) *Muzulmán jog és az indiai földtulajdonviszonyokban általa előidézett változások*

Sicé: „*Le droit musulman*" {*Sir Thomas Strange* „Hindoo Law" c. könyve alapján, Madrász 1830[167], ahol főbíró volt, *I. köt. 2., 3. old.*}. {*Bevezetés*: „*A Társaság* törvényszékein* (kivéve *azokat, amelyek a bombayi kormányzattól függtek*) megtartottuk a *mohamedán büntető törvénykönyvet*, amelyet a *mohamedánok* hoztak létre a *hinduk számára*; a bengáliai kormányzat arra szorítkozott, hogy egyes részletekben módosítsa."} Az Indiában élő muzulmánok *Abu Hanifa* (*született 699-ben, meghalt 767-ben*) iskoláját követik. {A négy ortodox szunníta szekta egyikének feje.} {Az ő Korán-kommentárja – „*Szened*" (Támasz) – az ortodox mozlimoknál törvényerővel bír.} Az iskola két fő képviselője: *Burhan ud-dín Ali*, aki a *XII. század második felében* élt, alkalmazta *Abu Hanifa* tanait azokra a sokszor egészen új viszonyokra, amelyeket sok nép és állam muzulmán meghódítása idézett elő; műve, a „*Hedaya*" (fordította *Hamilton*) még most is vitathatatlan tekintély India muzulmán bíróságain. – A második képviselő: *Multeka* (fordította *d'Ohsson* és *Belin* a „*Journal Asiatique*"-ban, *1861–1862*). Az ő gyűjteményére ritkábban hivatkoznak az indiai muzulmán bíróságokon, de a hanefita tan egyik legelterjedtebb kommentárja ez *a határos ázsiai területen*, ahonnan India meghódítói jöttek (118., 119. old.). Amiben Burhan ud-dín Ali és Multeka megegyeznek, az a hódítóknak a meghódítottak földtulajdonához való viszonyára vonatkozó doktrína – a hanefita iskola egyik fő tana (119. old.).

Mindketten azt tanítják, hogy a meghódítottak kötelesek „dzsizjá"-t vagy „dzsizjé"-t (*fejadót*) *fizetni, ha nem térnek meg az iszlám hitre*. Abu Hanifa iskolája ebben megegyezik a három másik (ortodox) jogásszal: *Malikkal, Sáfiival* és *Hanballal*: *a bálványimádókat vagy a renegát arabokat* ki kell irtani; ezzel szemben az „*Írás népeit*" – csak a *zsidókat, keresztényeket, mágusokat* és *tűzimádó pogányokat* ismerték el ilyeneknek – leigázás és az iszlám fel nem vétele esetén általános fejadóval sújtják (119. old.). Az *ingó tulajdont* teljesen a hódítókénak ismerik el (i. h.). Az *ingatlan tulajdon részben a leigázott népesség kezén* marad és *földadót* (*haradzs*) kell érte fizetnie a felsőbbségnek; {„a muzulmán hadvezér köteles kihirdetni a hitetleneknek, *mekkora a reájuk kivetett haradzs összege* és *milyen határidőre kell behajtani*"} *ez részben a muzulmán sereg tagjainak kezébe megy át*

* *A Brit Kelet-indiai Társaságról*[143] *van szó.* – *Szerk.*

a szolgálatért való *zsold helyett*" (120. old.). Valójában ez az *általános gyakorlat*: maga a „*Hedaya*" szerint „egy ország meghódításakor az imámnak joga van *azt felosztani a muzulmánok között*, vagy pedig *meghagyni régebbi tulajdonosai kezén* és *haradzsot kivetni rájuk*" (120. old.).

A „*Multeká*"-ban ez olvasható: „Az *ingatlan tulajdon* keletkezésének forrása a *hódítás*. E tulajdon két kategóriára oszlik, 1. az *adófizetéstől mentes földek* (nevük »*uchrie*« vagy »*mulk*«), és 2. a megadóztatottak (nevük »*haradzsie*«). Adómenteseknek azokat ismerik el, amelyeknek birtokosai felveszik az iszlámot, valamint azokat, amelyeket az országnak az igazhitűek által való meghódításakor felosztottak a muzulmán hódítók között" (120., 121. old.). Semmi nyoma annak, hogy *az egész meghódított országot uralmi tulajdonná változtatták volna*. A {nyavalyás} „orientalisták" hiába hivatkoznak a *Korán* azon *passzusaira*, amelyek azt mondják, hogy a föld „*Isten tulajdona*". *Abu Hanifa* mondása érvényes: „Az imám nem nyilváníthatja a meghódított országot sem *az egész nép*, sem *egyes hódítók vakfjának*." Ennek csak az az értelme, hogy ne sajátítsák ki teljesen a bennszülött lakosságot. A muzulmánok meghódította országok földjei – *általános szabályként* – továbbra is *addigi tulajdonosaik, közösségi vagy magántulajdonosok kezén maradnak és az imám által* a muzulmánok javára való *felosztásuk* csak *kivételként* engedhető meg (121. old.). Ami mármost *az imám által a muzulmánok között felosztott földeket* illeti, ezek 1. *vakf*, azaz *egyházi, jótékonysági és közhasznú alapítványok örök magántulajdona*, 2. *katonai beneficiumok* (*iqtá*), amelyeket *a sereg tagjai között oszt fel* az imám (i. h.).

Vakf: az *Abu Hanifa* iskolájához tartozó muzulmán jogászok gyakran említik, hogy *elidegeníthetetlen a tulajdona* 1. *az egyháznak*, 2. *a jótékonysági és közhasznú alapítványoknak. Az első kategóriába* tartoznak azok *a földek*, amelyeknek a jövedelme *a templomok és egyházi iskolák* (*medresz*, ill. *mekteb*) fenntartására van rendelve; *a második kategóriába* azok a *birtokok*, amelyeknek rendeltetése a rajtuk épült „imar"-ok („szegényházak"), valamint *kórházak, temetők, hidak* és *kutak* (közös nevük „miriije") fenntartása. Mindezekben az esetekben *a föld az addigi birtokosai kezén marad*, csak nem az állampénztárnak (fiszkusz), hanem ezeknek az intézményeknek fizetik az *adókat* (amelyeket most „*idzsar*"-nak neveznek). Az *imámon* kívül sokszor magántulajdonosok is *vakffá* változtatják földjüket. A *kis tulajdonosok* szívesen *átruházzák tulajdoni jogcímüket* az egyházra és a hozzá tartozó jótékonysági alapítványokra; az átruházás azzal a *feltétellel* történik, hogy *megmarad az elidegenített föld örökletes birtoklása*, most már nem szabad birtoklása, egybekötve azzal, hogy a *vakf birtokosa* egy őt terhelő *meghatározott*

pénzcenzust fizet évente. Másfelől a birtokosok, mihelyt *vakfnak* nyilvánítják földjüket, megszabadulnak *az adósság miatt árverésen való kényszereladás lehetőségétől,* valamint *a kincstárnak való haradzsfizetés kötelezettségétől* (122., 123. old.).

Beneficiumok (iqtá): A „*Multeka*" (Multeka kommentárjai) a következő pontos meghatározásokat tartalmazza: „Az imám a leigázottak földjeit felosztathatja harcosai között a *katonai beneficiumok* (»*ziamet*« vagy »*timar*«) jogai szerint. Az imám jogosult *az állam parlag- (megműveletlen) földjével való szabad rendelkezésre is* . . . egy részét átengedheti annak, akinek jónak látja, *azzal a feltétellel, hogy az meghatározott adót fizet évente az állampénztárba* . . . Folyton ügyelnie kell arra, hogy a gazdátlan földek *ne sokáig maradjanak úgy, hogy nem adóznak,* és *felosztásuknál nem kell törődnie* a részesített személyeknek sem *igazhitű voltával,* sem *társadalmi helyzetével*" (123. old.). Ezekkel a textusokkal megegyezik *Malik, Safii* és *Ahmed* – a *Maverdi* által idézett kivonatok alapján (i. h.). De ha a meghódítottak – alávetésük idején – *felveszik az iszlám hitet* vagy ha *az ország kapituláció révén* megy át a hitetlenek kezéből a muzulmánokéba, akkor a meghódított *földnek* csak *haradzsot* kell fizetnie és *az imám semmit sem oszthat fel belőle.*

Ami mármost a föld egy részének – a meghódítás után – az imám által való *felosztását* illeti, *Ibn Dzsama arab jogász* {lásd von *Tischendorf*: „*Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten*", *1872*} *három kategóriát* különböztet meg (123. old.), nevezetesen:

1. *Az „iqtá" első fajtája: földeknek vagy meghatározott jövedelmet hozó cikkeknek az osztásban részesülők teljes és kizárólagos tulajdonaként való kiosztása.* Ez történik 1. *még senkitől meg nem művelt területekre,* 2. *régebbi birtokosuk által elhagyott földekre,* 3. olyan *földdarabokra* vonatkozóan, amelyeket *még* a hitetlenek *művelnek meg,* de az imám az ellenséges ország meghódításának időpontja előtt a muzulmán sereg valamely tagjának *ígérte* őket. *Ha* a földet *megterhelték már haraddzsal* – tehát *az igazhitűek egész társadalmának javát* szolgáló állandó bevételek egyesített alapjának részét alkotja –, nem az imám rendelkezik többé fölötte. *A hódítás befejezése után* „az imám senkinek sem adhat tulajdonjogot már művelésben levő földre" (*Szidi Khalil, idézi Ibn Dzsama* (124. old.)). A gyakorlatban ez oda vezet, hogy a föld legnagyobb része a bennszülöttek kezén marad (i. h.).

Ezzel szemben *megműveletlen földre* vonatkozóan ezt mondja a „*Multeka*": „Az imámnak joga van *az állam megműveletlen földjének* kiosztására. *Bárki, hivő vagy hitetlen, aki parlagföldet művelésbe vesz, tulajdonjogot szerez arra.*" De ez valójában magában foglalja *az imám beleegyezését.* Így például a „*Hedayá*"-*ban*: „Aki *az imám engedélyével parlagföldet megművel, ezáltal*

annak tulajdonosává válik. Aki ezt az imám engedélye nélkül teszi, az – Abu Hanifával megegyezően – megfosztatik ettől a jogtól... Minden parlagföld, a meghódítás pillanatától, *a hívők egész társadalmának tulajdonába megy át.* Ezért egyéni elsajátítása, akárcsak minden másfajta hadizsákmányé, elképzelhetetlen, kivéve a *hívők feje – az imám – engedélyének erejénél fogva.*" Ugyanez érvényes – mondja *Abd el Baki*, Szidi Khalil kommentátora – az olyan földre, amelyet birtokosa elhagyott {tehát gazdátlanná vált} (125. old.).

II. *Az „iqtá" második fajtája*: {*az osztásban részesülő csak bizonyos jogok átruházását kapja meg az imámtól a neki kiosztott földön*:}

1. *a neki átengedett föld mezőgazdasági termékeinek egy részét,* vagy 2. *az a személy,* akinek a javára az osztályrész rendeltetik, *egészen vagy részben elsajátítja a haradzs szolgáltatta jövedelmet. A haszonélvezet jogának átengedése* csak *meghatározott időre* (bizonyos időtartamra) történik, amelynek *maximuma* az így kedvezményezett személy *élettartama.* Ha meghal, akkor joga nem száll az örököseire, hanem visszakerül a kincstárhoz. A legkedvezőbb esetben is csak arra számíthat az elhunyt családja, hogy élete fogytáig eltartja a felsőbbség (i. h.).

Ibn Dzsama, Maverdivel és más jogtudósokkal egybehangzóan, ezt mondja: „*A muzulmánok földje soha senkinek, bárki is az, nem engedhető át örökös haszonélvezetre*" (126. old.).

III. *Az „iqtá" harmadik fajtája*: a használat jogának átengedése, az uradalmi felsőbbséggel együtt, 1. *bányaiparhoz*; 2. *só-, olaj-, kén-* stb. bányákhoz; 3. *utakhoz, vásárokhoz, malmokhoz.* Némely ilyen objektum használati joga csak *bizonyos fizetések szedése útján* érvényesíthető, így van ez pl. a vásárokkal, utakkal stb. (i. h.).

Az I. kategóriájú *iqtá* célja – minthogy az így átengedett föld rendszerint *parlag,* ennélfogva nem is fizet *haradzsot* – a művelésnek és ennélfogva a haraddzsal terhelt földeknek a kiterjesztése, tehát *az állami bevétel növelése.* Ugyanebből a célból adják a muzulmán jogászok – *Makrizi* és a „*Hedaya*" – az imámnak azt a jogot, hogy *visszavegye az általa adományozott földet, ha azt három teljes év folyamán ténylegesen nem műveli meg.* Akkor azonnal oda lehet adni egy harmadiknak, de, Maverdi tana szerint, azt a személyt kivéve, akitől az imám elvette – ő csak három év múlva (az elvételtől számítva) kaphat megint *tulajdonjogot* parlagföldre (126., 127. old.). *Maverdi* és mások itt a hagyományra támaszkodnak, amely a következő kijelentést tulajdonítja *Mohamednek*: „Az, aki egy föld tulajdonában három év alatt nem fog hozzá annak művelésbe vételéhez, *ezáltal jogot* ad bárkinek, aki kész a művelésbe vételével foglalkozni, hogy *magának elsajátítsa a földet.*" *Az iqtának* ez az

első kategóriája arra utal, hogy *a muzulmán uralom korszakában* megvolt az a szokás, amelyet *jóval* a hódítás *előtt ismertek* már az általuk leigázott országokban és sajátlag *Indiában* – nevezetesen, hogy a parlagföldeket *a törzs- és népfők (vének) tulajdonul* átadták azoknak, akik először vették őket művelésbe (127. old.). Egészen más célt követ az *iqtá* II. és III. kategóriája; ezek célja *a muzulmán hadsereg tisztjeinek állandó jövedelemmel való jutalmazása.* Általános szabályként csak a *harcosok – szipoj* – juthattak ehhez. *Kivételt* az *imám* csak *közvetlen környezete, bírák* és néhány olyan személy számára tehet, akik a felsőbbségnek különös szolgálatokat tettek. Az ilyen *iqtá* (II. és III.) adományozásának nincs *dologi* jellege {nem jus in re}, hanem csak a valamely kerület által az állampénztárnak teljesített természetbeni adók vagy pénzbeli fizetések egy része, vagy egész összege időleges, legfeljebb élethossziglani használatának (haszonélvezetének) lehetőségében áll (127., 129. old.). *Von Tischendorf* („*Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten*") *Jakut* tanúságára támaszkodik azt az ő korabeli hagyományt illetően, hogy *Mekka* körzetében a földnek csak egy részét adta *iqtául Jemen ura*, a perzsa cár (цар Кушру*), amiből arra lehet következtetni, hogy a *leírt iqták a perzsa monarchia és a tőle függő országok határain belül már jóval Mohamed kora előtt léteztek. Mohamed* és *utóda, Abu Bakr* {az első kalifa, i. sz. *632-ben*, Mohamed halálakor választották meg} *nem* ismerte a *földosztás más módját, mint* parlagterületek tulajdonjogának *átadását. Omar* a földosztások e fajtájától is tartózkodott, legalábbis a muzulmánok részére, mert helyénvalóbbnak tartotta, ha kizárólag *katonáskodással foglalkoznak.* (*Kremer* és *Hammer-Purgstall*, lásd *40.* old.[168]) Csak *Oszmán* idején terjedt el a kalifátusban az *iqtá* időleges és élethossziglani használatra való átadásának *perzsa rendszere.* Nagymértékben alkalmazták ezt a rendszert az *Omajjádok*, de különösen az *Abbászidák* uralkodása alatt. Az utóbbiak, akik a trónt perzsa (*Horaszánból* való) seregek támogatásával szerezték meg, siettek e seregek tagjaira alkalmazni a hazájukból importált rendszert. Az *arabokról* ez a szokás, a harcosok megadományozása azzal a joggal, hogy élethossziglan húzzák bizonyos földek jövedelmét a birtokosaik nyújtotta természetbeni és pénzszolgáltatások formájában, átment a pogányságukat lassan levető *mongolokra* és *törökökre.* Ezért ezt *Indiában* és *Algériában* is teljes érvényben találjuk (128. old.).

A muzulmán hódítók idején tehát a föld rendszerint addigi birtokosai kezén maradt; a felsőbbség csak *uradalmi* és *megműveletlen földet* sajátított el magának; csak ebből adományoztak a muzulmánoknak. *A beneficiumok*

* *Marx oroszul írta le I. Hoszro Anosarvan (Kusru) sáh nevét. – Szerk.*

adományozásának az esetek óriási többségében csak az volt a következménye, hogy *bizonyos körzetek adóit elvonta az állampénztártól, semmiképpen nem a falusi lakosság kisajátítása.* Az utóbbi továbbra is birtokolta a földet a közösségi vagy magántulajdon jogán. A változás inkább a személyeket érintette, mint a földeket. A tulajdonosok szabadokból függőkké lettek, s ezzel egyszersmind birtokuk is allodiálisból* feudálissá (129. old.). {Ez utóbbinak csak a mohamedánokra vonatkozóan van értelme, akik II. vagy III. fajta *iqtát* kaptak, *a hindukra legfeljebb annyiban, amennyiben az állampénztár helyett az állampénztártól megadományozottaknak kellett természetbeni vagy pénzadót fizetniök.* A *haradzs* fizetése éppúgy nem tette feudálissá a tulajdonukat, ahogy az impôt foncier** fizetése nem teszi azzá a francia földtulajdont. Ez az egész passzus Kovalevszkijnél igen *esetlenül* van megírva.}

{Hogy a muzulmánok földpolitikája megfelelt jogászaik tanainak, *„hogy az említett feudalizálódási folyamat"* fokozatosan Hindusztán távoli részeire is kiterjedt,} bizonyítják az *arab-perzsa* és *mongol-török krónikák*, amelyek hozzáférhetővé váltak *angol fordításban történt kiadásuk* következtében; ennek alapját a néhai *Sir H. M. Elliot* rakta le, s a kiadást mostanáig még nem fejezte be teljesen a folytatója, *John Dowson professzor* (lásd: *„The History of India, as told by its own Historians. The Muhammedan Period"*. Edited from the Papers of the late Sir H. M. Elliot, by Professor John Dowson, I. köt. (1867) etc.).

D) A földtulajdon feudalizálódásának folyamata Indiában a muzulmán uralom korszakában

{711-ben Szindet meghódítja *Muhammad-ibn-Qászim*; *I. Velid* kalifa (Omajjád-dinasztia) által 714-ben történt meggyilkolása után az arab uralom Szindben lehanyatlik, 30 évvel később már nyoma sincs.}

Szind. (*Az arabok első hódítása Indiában.*) *„Sahnáme" – a VIII. század első feléből* való, elveszett arab szöveg perzsa fordítása – részleteket tartalmaz arról, hogyan jártak el a hódítók a földtulajdonra vonatkozóan. Eszerint: *először is fejadót* {Kovalevszkij azt mondja: helyesebben *füstadót*, поочажный сбор} vetettek ki a meghódított lakosságra *„a próféta parancsának megfelelően"*; emellett a *bennszülötteknek* le kellett róniok az addigival

* – hűbéri szolgáltatástól mentesből – *Szerk.*
** – földadó – *Szerk.*

egyenlő *földadót* és az újonnan bevezetett *egyházi tizedet*; *az utóbbi alól egyetlen muzulmán sem mentesült*. A mohamedanizmusra áttért bennszülöttek nem fizettek *sem* földadót, *sem* fejadót (130. old.). Mindenkinek, vallásra való tekintet nélkül, „megmaradt az ingó és ingatlan tulajdona. Földet és vagyont nem vettek el a leigázott lakosságtól" („Sahnáme"). Muhammad-ibn-Qászim a Szindben *örökletes adóbérlőkre* – a *„bráhmanokra"* – bízta az *adók beszedését*. Kivételt képeztek az *olyan falvak és körzetek*, amelyeknek adóbevételét Qászim *háborús hűbérként* (*iqtá* vagy *katáya*) a harcostársainak adta; ezt *hadiszolgálat feltételével* kapták. Az *iqtá birtokosainak*, minthogy *Omar* óta meg voltak fosztva a jogtól, hogy bármilyen más mesterséggel foglalkozzanak, mint hadiszolgálattal, a reájuk bízott körzetek földjét szükségképpen *addigi megművelőinek kezén* kellett *hagyniok*, beérve azzal, hogy évente a *természetbeni fizetések meghatározott részét* kapják tőlük. Nem minden katonát láttak el ilyen hűbérrel, hanem csak Qászim testőrségét {?} {a magasabb rangú tiszteket!}. A *közkatonák évi zsoldot* és *teljes adómentességet* kaptak. {Mohamed serege, mint *Dowson professzor* megjegyzi, *sem nőket, sem gyermekeket nem* foglalt magában; ezért az arabok *nolens volens** kénytelenek voltak *vegyes házasságra* lépni *a meghódított országok bennszülött nőivel*.} A szindi bennszülött nőkkel házasságot kötve az arab katonák lassanként külön *katonai kolóniákat* képeztek, amelyek fokozatosan városokká {?} fejlődtek *dzsunud* (дружина, kíséret) és *amszar* (helység, város) néven. A meghódított ország *összes földje közül* Qászim csak a *levert rádzsák uradalmi tulajdonát* vette el, azonkívül *parlagföldet*; ez a két fajta föld szolgáltatta az alapot, amelyből *érinthetetlen magántulajdont adományoztak egyházi és jótékonysági intézményeknek*, mindenekelőtt a *kolostoroknak*. *A Szindben fennállott egész polgári bíráskodás teljesen úgy maradt, mint azelőtt volt.* „Minden vagyonra, szerződésekre, adósságokra stb. vonatkozó pert" (Dowson) „továbbra is úgy döntöttek el, mint azelőtt, *döntőbírósági* eljárással *a falu véneinek tanácsában*" (vagy ún. *„pancsájat"-okban*) „az írott és még inkább a *szokásjog* alapján" (130–132. old.).

Csak a XI. században {főleg *Mahmúd Ghaznevi* (betörései *1001 és 1024* között) és fia, *I. Maszud* révén, v. ö. 42. old., Mahmúd utolsó ivadékai, miután minden más birtokukat elvesztették, még *Lahórban* (Pandzsáb) uralkodtak *1182-ig*} kezdődik a valódi hódítás Indiában – *Pandzsáb* stb. Északindiai hódításuk 23 tartományra terjedt ki.

Mahmúd Ghaznevi és utódai uralma a földtulajdonviszonyok szférájában semmi nyomot nem hagyott, mert e dinasztia hadvezérei rablóhadjáratokra,

* – akarva, nem akarva – *Szerk.*

emberirtásra szorítkoztak (Al-Utbi: „Tárikh Yamini") (133. old.). {Ez nem vonatkozhat a Ghaznavida-ház utolsó tagjára, *Bahram szultánra*, aki 1152-ben elűzve – a ghúri Alá-ud-dín által –, *Lahórba menekült*, ahol a Ghaznavida-dinasztia még *1182-ig uralkodott*. Kovalevszkij szerint a *mohamedánok* konszolidált uralma Észak-Indiában akkor kezdődött, amikor *Muhammed Ghúrí meghódította Delhit*. Ez téves. 1193-ban *Sihab* (*Ghijász-ud-dínnek, a Ghúridák házából való szultánnak a fivére*) megverte *Prithvírádzst*, aki Delhit és Adzsmért kormányozta; Adzsmér helytartójaként visszahagyta az egykori rabszolga *Qutb-ud-dínt*; ez elfoglalta *Delhit*, és annak első muzulmán királyává nyilvánította magát (1206–1210)}.

A bennszülött lakosságra adókat, *zimmis* vetettek ki. Az *adók behajtását* részben a *helyi rádzsákra* bízták, akik ezeket *évente* tartoztak befizetni egy *meghatározott sarc* formájában, részben *hivatalnokokat* neveztek ki erre, mintegy *adóbérlőket*. Az addigi birtokosok megtartották tulajdonukat. Már *Samsz-ud-dín* {(1211–1236) (*Delhi* harmadik *rabszolga-királya*)} *falvakat és körzeteket* adományoz hadvezéreinek azzal a feltétellel, hogy meghatározott számú harcost állítanak, vagyis „*iqtádárokká*" teszi őket. Ezáltal megkapták a jogot arra, hogy *az e falvak és körzetek földtulajdonosaitól addig az állampénztárba befolyó adókat a maguk számára szedjék be.*

A helyi földbirtokosok birtokviszonyaiban ezzel semmi sem változott. Ha az *iqtádár* a kikötött hadiszolgálatot nem teljesítette, elvették őle az *iqtát*. *Zija-ud-dín Barani* perzsa krónikaíró szerint Samsz-ud-dín csupán *Dóábban* {*dóáb* – egy folyó és mellékfolyója közötti földterület; itt a Dzsamná és a Gangesz folyók közötti *Dóáb*, a fő *Dóáb* értendő} mintegy *2000 iqtát* adományozott. Úgyszintén *Ghijász-ud-dín Balban* {(1266–1286) (Delhi rabszolga-királya)} és *Dzsalál-ud-dín* {(*Khaldzsi*, nem *Firúz*, mint Kovalevszkijnél) (1288–1295)} személyesen vagy kormányzók útján újabb beneficiumokat adományoztak a katonai arisztokráciának, „hogy megnyerjék", mondja a perzsa Barani. Ahogy Nyugat-Európában a beneficiáriusok, úgy az *iqtádárok* is igyekeztek *előjogaikat örökletessé és a szultántól függetlenné tenni* (133., 134. old.). {Kovalevszkij szerint a perzsa} Barani azt mondja, Ghijász-ud-dín Balban a monarchiát alapjaiban megrendülten találta, mert *apjának* {*ennek a rabszolga Ghijász-ud-dín Balbannak az apja*, aki később Nászir-ud-dín Mahmúd szultán *vezírje* lett?!} *iqtádárjai*, akik *khání* címmel ruházták fel magukat, függetlenségre törekedtek és folyton megosztották maguk között a szultán hatalmát és az állampénztár vagyonát. Ahelyett, hogy megjelentek volna a katonai szemléken, *kimentették* meg nem jelenésüket, és bitorlásukat minden esetben hivatalnokok megvesztegetésével szilárdították meg. Az iqtádárok többsége *egyenesen megtagadta a hadiszol-*

gálat teljesítését, arra hivatkozva, hogy az *iqtát* nem *feltételes, hanem feltétlen tulajdon*, ún. *„inam"*[169] gyanánt adták nekik (134. old.). {Mindez nagyon természetes, ha meggondoljuk, hogy *rabszolga-királyok* uralkodtak Delhiben *1206-tól 1288-ig.*} *Ghijász-ud-dín Balban* (lásd a tervét) Barani szerint (134., 135. old.) hiába próbálta ezt megszüntetni; „engedett az iqtádárok sürgetésének és könnyeinek" (*Barani*) (135. old.). *Iqtát* főleg a lovasság parancsnokainak adtak (i. h.) (a személyes hadiszolgálat feltételével). Tehát már a XIII. században az iqtádárok *„mulk"-ra* vagy *„milk"-re, teljes tulajdonra* törekedtek, amelyet a szultán *csak az uradalmi birtokokból* és az ezekhez számított *parlagföldből* adhatott és valóban adott is – rendszerint érdemeket szerzett hivatalnokoknak és udvaroncoknak (i. h.).

A XIII. században már az *egyházi testületek* is abban a jogban látták jövedelmeik fő forrását, hogy a maguk javára *adókat* szedjenek. *Ghijász-ud-dín Balban* az általa *Multanban* létesített kolostornak (hanaka) ajándékba adott *„néhány száz falut ellátásra"*, azaz hogy a szerzetesek szedjék ezektől az állampénztárnak járó adókat (136. old.). {Az indiai törvény szerint az *uralkodói hatalom* nem *osztható meg* a fiak között; ez elrekesztette az *európai feudalizmus* egy nagy forrását.}

1295–1317 Alá-ud-dín (az *1288-tól 1321-ig* uralkodó *Khaldzsi*-ház második monarchája). *Samsz-i-Szirádzs Afif* szerint *Alá-ud-dín* nemcsak hogy tartózkodott *iqták* osztogatásától hivatalnokoknak és lovassági tiszteknek – ezt *évi fizetéssel* helyettesítette –, hanem *apjának sok emírjétől* {az *apja* nem volt szultán; a *nagybátyját*, *Dzsalál-ud-dínt* (1288–1295), a Khaldzsi-dinasztia megalapítóját követte, akit orozva meggyilkolt} el is vette a nekik *iqtákként* adott falvakat, s ezeket közvetlenül a *császári kincstár* alá helyezte (*kháliszává* tette őket, ezt a szót még használják Észak-Indiában). „Egyetlen tollvonással" (*Barani*) megparancsolta, hogy az összes falvakat, amelyeknek iqtádárjai igényt támasztanak arra, hogy ezeket *„milk"* gyanánt bírják, közvetlenül a kincstárnak vessék alá. Ugyanez a sors érje mindazokat a személyeket, akik valamely földet régebbi szultánoktól ajándékként feltétel nélkül kaptak (mint *inamot*), akár világi emberek, akár egyházi testületek (vakf birtokolói) (136., 137. old.). {Gyenge utóda, Mubárak (1317–1320), akivel a dinasztiát elteszik láb alól, természetesen kénytelen volt visszatérni a régebbi rendszerhez (i. h.).}

(*Észak-India leírása.*) A *„Travels of the Eyes into the Kingdoms of different Countries"*[170] (lásd 137. old., 2. jegyzet) leírja a katonai és igazgatási állományt.

Muhammad Tughluq (1325–1351) alatt. {Ez a második uralkodója a *Tughluq-dinasztiának* (*1321–1414*), amelyet *I. Ghijász-ud-dín Tughluq* (1321–

1325) alapított.} Itt olvasható: „*A khánok, malikok, emírek* és hadvezérek (iszfah szalarsz), mindegyikük, jövedelmet valamely helységektől kapnak, amelyeket a kincstár oszt ki nekik. Katonák és mamelukok nem kapnak jogot az adószedésben való részesedésre és zsoldból élnek. *Más a helyzet a tisztekkel.* Nekik egész falvakat adnak azzal a joggal, hogy *az általuk fizetendő adókat* bezsebeljék. Falvak és városok addig maradnak igazgatásuk alatt, amíg az adományozó szultánnak vagy trónörökösének tetszik. A gyakorlatban az utóbbiak trónra lépésükkor rendszerint megerősítik az *iqtát* addigi birtokosai számára." „Így jártak el {– folytatja Kovalevszkij –} *dín-Barani* beszámolója szerint Alá-ud-dín legközelebbi utódai, nevezetesen *Qutb-ud-dín* és *Ghijász-ud-dín Tughluq* szultánok." {Csakhogy Alá-ud-dín 1317-ig uralkodott, *Qutb-ud-dín* viszont *1206-tól 1210-ig* (tehát egy évszázaddal előbb) és *Ghijász-ud-dín Tughluq* nem legközelebbi utóda Alá-ud-dínnek (ez Mubárak (Khaldzsi)), hanem dinasztiájának megdöntője.}[171]

1351–1388 Firúz Tughluq. Elrendelte, hogy az *iqtá* vita nélkül *menjen át a vele először megadományozott személyről* örököseire; előírta: „Ha a hadsereg tisztjei közül valaki meghal, akkor a fia lép a helyébe, ha nincs fia, akkor leányának férje; egyenes leszármazottak hiányában az elhunyt helyét a hozzá *legközelebb álló rabszolga* (gulam) foglalja el; ha ilyen nincs, akkor a legközelebbi rokon. Az öröklés rendjében utolsók az elhunyt asszonyai." Az *iqtádárnak* örökösei által való felváltása végbemehet az először megadományozott személy életében is, ha ez alkalmatlan a további hadiszolgálatra" (Samsz-i-Szirádzs Afif). Így törvény ismeri el az iqtát *örökletesnek*. Firúz nemcsak, mint addig, tiszteknek engedélyezte az *iqtá élvezetét*, hanem a *katonáknak* is. Az utóbbiak többnyire csak *egy részt* kaptak a már fennálló iqták tulajdonosait megillető *adókból*, és ebben az esetben *rendszerint eladták jogaikat felvásárlók egy külön osztályának*, akik sokszor *maguk is újra eladták ezt az árut másoknak*. Ugyanez a *Firúz* ezt a hadvezérek számára bevezetett benefícium-rendszert *kormányhivatalnokokra* is alkalmazta (137., 138. old.). *Számos földet* adott *feltétel nélküli tulajdonul egyházi testületeknek és magánszemélyeknek* is; ezeket (a földeket) *uradalmi birtokokból* és a hozzájuk *számított parlagföldekből* kapták. Az utóbbiakat *új telepeseknek* adták át azzal a feltétellel, hogy *haradzsot* fizetnek: *Firúz* ezt (a telepesek „haradzs"-át) rendszerint *egyházi testületeknek* és maga alapította *jótékonysági intézményeknek* juttatta jövedelmül; ilyenképpen az irtásföld többsége *vakf* lett, tehát az egyházi testületek, kórházak stb. elidegeníthetetlen tulajdona. *Main morte* (vakf) tulajdon* keletkezett ezenkívül az *iqtá útján*, azáltal, hogy (már

* – *holtkéz – Szerk.*

betelepült) falvak és körzetek az államot megillető adókat *egyházi testületeknek, alapítványoknak* kellett, hogy fizessék. Ezen a módon a muzulmán uralkodók csak folytatták azt, amit már évszázadokkal előttük a *hazai rádzsák* tettek, akik sokszor száz vagy ezer új falut (települést) írattak rá valamelyik templomra. *A vakf és a beneficium közti különbség* a következő: a vakf tulajdona *main morte* (*elidegeníthetetlen* és visszavonhatatlan); azonkívül *birtokosai* mentesek mindenfajta szolgálattétel alól és *mindenekelőtt a hadiszolgálat alól* (139. old.).

1388–1389, II. Tughluq; trónraléptekor megerősíti azokat a jogokat, amelyeket *Firúz* adott az iqtádároknak, és újabb *iqtákat* adományoz híveinek és kedvenceinek. Az ő és a Tughluq-ház későbbi tagjai idejében folytonos palota- stb. forradalmak – *a többi között az a rúgás, amelyet Timúr-Tamerlán adott 1398-ban*, s amely megbuktatta a *Delhi Szultanátust* (Kovalevszkij ezt a csekély tényt egyáltalán nem említi) –, aminek következtében a határtartományok emírjei és malikjai önállósították magukat és lehetőséget kaptak, hogy a rájuk bízott tartományok összes adóját saját kezükben tartsák (140., 141. old.).

Ha az általa megtámadottak letették a fegyvert, *Timúr* – a próféta előírása szerint – biztosította nekik ingó és ingatlan *tulajdonukat* azzal a feltétellel, hogy fizetik a *haradzsot* és a „закят"-ot* (a fejadót). De Timúr sehol nem létesített saját igazgatást, hanem a neki behódoló emíreket és malikokat meghagyta a helyükön; csak ott váltotta fel őket új személyekkel, ahol nem látszottak neki teljesen megbízhatóknak. Így behatolásai megszilárdították *a beneficiális birtoklás rendszerét*. Mihelyt elhagyott egy országot, a tartományok kormányzói fütyültek az „új úrra", anélkül, hogy másfelől el akarták volna ismerni a „régieket" (141., 142. old.). {Következik egy rossz leírás a delhi Szajjid- és Lódi-dinasztiáról (142., 143. old.)}

Khizr-khán utódai – Mubárak, Muhammad, Alá-ud-dín (1421–1450) – mihelyt uralomra jutottak, *megerősítették az iqtádárok és hivatalnokok* méltóságait, fizetéseit, s a nekik javadalmazásul adott *kerületeket* (*pargana*) és falvakat (deh), a *juttatott földeket* és a *katonai beneficiumokat* (*iqtá*) (142. old.).

Bábur önéletrajza szerint a legerősebb független államok, amelyeket talált – s amelyek vagy *muzulmán khánok*, vagy *indiai rádzsák* uralma alatt álltak –, a következők voltak: 1. *Afganisztán*; 2. *Gudzsarát*; 3. *Dekkan*; 4. *Málva* és 5. *Bengália* (143. old.). Másfelől mindezekben az államokban polgárháborúk; akárcsak a birodalomban, ugyanaz a fejlődése a *beneficiális*

* – „zakjátot"[172] – *Szerk.*

rendszernek és az *adók bérbeadása rendszerének* a politikai és igazgatási egység rovására (143. old.).

Bábur tanúsága szerint már abban az időben teljesen kifejlődött a *zámíndári rendszer*, tudniillik a körzetek és falvak *adóbevételeinek bérbeadása pénzügyi hivatalnokoknak*; eközben *Dekkanban* teljesen kifejlődtek *a hadiszolgálatért adott beneficiumok* (143. old.). *Bengáliára* vonatkozóan ezt mondja Bábur: nem ismerték *a hivatalnokok más díjazását*, mint azt, hogy jogot adtak nekik, hogy az általuk igazgatott helységekben az adókat a maguk számára használják fel. *Dekkanban* azonban akkor oly sok körzet volt *a katonai-feudális nemesség* hatalmában, hogy az uralkodók folyton kénytelenek voltak saját emírjeiknél keresni segítséget és támogatást (144. old.).

A *mongolok* egész körzeteket és tartományokat *indiai rádzsák* kezén hagytak; az utóbbiak a *zámíndár* (földtulajdonos) nevet kapták, s ezek a *rádzsa-zámíndárok* kötelesek voltak *évi adót* fizetni a *császári felsőbbségnek*; ez többnyire csak a „birodalomnak" *csupán névleg alávetett körzetekben* volt így; mindenütt máshol a *zámíndárikat muzulmán hivatalnokok között* osztották el. Rendszerint minden újabb trónra lépésnél megerősítették a régi zámíndárokat és újakat iktattak be. Az esetek többségében olyan emberek jelennek meg mint *zámíndárok*, akiknek már van *földtulajdona* valamely körzetben vagy faluban. *Régi birtokaikhoz* (*komar*), mihelyt hivatalba lépnek, *külön telkeket csatolnak a rájuk bízott körzet parlagföldjeiből* (*nankarnak* nevezik ezeket a telkeket). Ezenkívül a zámíndárok olykor megkapták a *behozatal, a vadászat és a halászat* jogát. (*Stewart*: „*Early English Records*", 165. old.) *Egész sor rendőri szolgálaton kívül* a zámíndár átvette *a reá bízott körzet adóinak beszedését*, azzal a joggal, hogy *a helyi lakosok további megterhelése útján* fizettesse meg a szolgálatát. A lakosság most köteles ahelyett, hogy *közvetlenül* a kincstárnak fizetne, *a közvetítő* zámíndároknak fizetni (i. h.).

Emellett: *beneficiumok vagy iqták osztogatása a katonai rendnek*. A birtokolók jogot kaptak a reájuk bízott körzet vagy falu *természetbeni és pénzadóinak* kizárólagos élvezetére és mentesültek *a birodalmi pénztár számára való minden fizetéstől*; egyetlen kötelezettségük *a személyes hadiszolgálat* és — saját költségükön — előre meghatározott számú gyalogos és lovas *állítása*. Azok az *iqtádárok*, akiknek birtokai a birodalom határán voltak, *dzságírdár* címet és rendszerint a többiekénél nagyobb körzetet kaptak (145. old.). *A még megműveletlen földek osztogatása* — muzulmánok és máshitűek között különbség nélkül — úgy folyt, mint azelőtt. A *mongolok* — akárcsak indiai és arab elődeik — *az állami bevételek gyarapítása érdekében* igyekeztek csökkenteni *a megműveletlen vagy elhagyott föld terjedelmét*. A helyi hivatalnokoknak — *mutszudik* és *amilok* — szigorúan ügyelniök kellett erre. Így például *Aur-*

angzeb egyik *fermánjában* ez olvasható (idézi *Worms* a *„Journal Asiatique"-ban, 1842*): „Az év elején a helyi hivatalnokok, *mutszudik* és *amilok* kötelesek a lehető legrészletesebben megismerkedni azzal, hogyan művelték meg a földet az elmúlt évben. Ha tudomásukra jut, hogy a reájuk bízott körzet valamely részében földművelők *meg vannak fosztva a szükséges termelési eszközöktől*, akkor a *mutszudik* és *amilok* – miután ezektől előzőleg némi biztosítékot kaptak – hivatottak *a kormány nevében nekik pénzkölcsönöket* adni. Valahányszor valamely parcella birtokosa eltűnik a faluból, földjét műveletlenül hagyva, a *mutszudiknak* és *amiloknak* jogukban áll ezt juttatott földként egy harmadik személynek átadni, de nem korábban az előző birtokos távozásának idejétől számított egy évnél." Amikor *parlagföldeket adnak át olyan személyeknek, akik maguk akarják felszántani, „dologi jogokról"* van szó, *visszavonhatatlan és örökletes földtulajdonjogról* – *„milk"-ről* vagy *„mulk"-ról* (146. old.).

Amit a *nagymogulok* a *tartományokra* vonatkozóan tettek, az *mindegyik tartományban* megismétlődött *a kormányzók részéről*; miután *hivatalnokaikat* és *harcosaikat* megadományozták falvakkal és körzetekkel, gyakorolták azt a jogukat, császárok és kormányzók egyaránt, hogy *visszavegyék tőlük a beneficiumokat*; krónikások és utazók gyakran említenek *ilyen elkobzásokat* {(v. ö. *Elliot – Dowson*, V. köt. 241., 414. old. és *Stewart*, *„Early Records of British India"*, 164., 165. old.)}; ez szemmel látható bizonyítéka annak, hogy a *dzságírok* és a *zámíndárik nem* voltak *örökletesek*, bár többnyire ténylegesen átmentek az apáról *a legidősebb fiúra* (v. ö. *Ferishta Dow*-féle fordítását); azonkívül birtokolóik *nem léphettek* a nekik adott jogokba, amíg nem kapták meg a császári *szanádot*, amelyet ezért újabb trónralépéskor mindig meg is kellett újítani (147. old.).

Jogi változások a földtulajdonviszonyokban *a mongolok idején* éppúgy nem történtek, mint korábban *India muzulmán uralkodói* alatt – de annál inkább *ténylegesek* (i. h.). *Dzsagánhír* (vagy *Dzsahángír*) császár (1605–1627) emlékirataiban az áll, hogy egyik fő gondja volt annak a megakadályozása, „hogy az *őslakosság földjeit elsajátítsák a dzságírdárok és pénzügyi hivatalnokok*, saját szakállukra való további megművelés végett" (148. old.).

Az ilyenfajta elsajátítás tehát az egész rendszert megfertőzte. Az adókkal való túlterhelés, személyi üldözések, nem ritkán nyílt erőszak könnyen oda juttatta a parasztokat, hogy elhagyják osztályrészüket. Ez aztán rendszerint belekerült maga a *zámíndár birtokainak a „kikerekítésébe"* vagy tőle függő embereknek jutott. Ezért a *különböző fajta zámíndárik* között, amelyeknek *Bengáliában* és *Biharban* való létezését a helyi hivatalnokok és bráhmanok vallomásai tanúsították az angol kormányzatnak, találunk olyan zámíndári-

kat is, amelyek *kisebb tulajdonosoknak a zámíndár által való megrablásából erednek*, és amelyeket később szentesített a császár vagy a helyi kormányzat szanádja (148. old.). {Lásd *Charles William Boughton Rouse*: *„Dissertation concerning the Landed Property"* (*Appendix*) VII. sz., *London 1791*, 273. old.} (i. h.).

Egy másik kizsákmányolási mód: *a kis földtulajdonosok tulajdonjogának átengedése nagy tulajdonosoknak, azzal a feltétellel, hogy ezeknek a kicsiknek megmarad az örökletes haszonélvezet.* Az ilyen szerződés {a német-római középkorban *„commendatio"*[57]} Indiában mind a mai napig tartja magát *„iqbaldava"* néven. Ennélfogva a parasztok *allodiális** *tulajdona* gyorsan átalakul *feudálissá*, egyrészt a zámíndárok, másrészt az *egyházi, jótékonysági és közhasznú intézmények* tulajdonává (149. old.).

Az indiai földbirtoklás ilyen, részben erőszakos, részben maga a dolgok természete előidézte változásai különösen gyakoriak a *nagymogulok uralmának vége felé*, a központi hatalom hanyatlása, ennélfogva a helyi kormányhatalmi szervek befolyásának és függetlenségének erősödése következtében. Már *Dzsahángír* – Akbar utódja – arról panaszkodik, hogy a határtartományok emírjei szuverén jogokat sajátítanak ki, mivel rányomják pecsétjüket királyi okmányokra és udvaroncaiknak külön megtisztelő címeket osztogatnak (i. h.). *A XVII. és a XVIII. század folyamán a dzságírdárok és zámíndárok* önkényesen tovább bővítik a nekik adott jogokat. Elméletben a *zámíndárik birtoklását* minden újabb trónra lépéskor *császári szanáddal* meg kell erősíteni, de ténylegesen örökletessé válnak; a császárnak meg kell újítania a szanádot a legidősebb fiú, ennek hiányában a legidősebb leány számára; még ha bebizonyosodik is, hogy a zámíndár visszaél a hivatalával, a császár legfeljebb a hivatalában válthatja fel őt egyik rokonával, de az így elmozdított zámíndárt meg kell erősítenie birtokában *„mint nankarban"* és a reá bízott körzet lakosainak *többletadóztatása* által szolgáltatott *jövedelmek* élvezetében. {Ez csak Bengáliára érvényes!} (150. old.)

Angol hivatalnokok jelentése szerint a telekkönyvi biztosok számos körzetben *nem tudtak más tulajdonosokat* felfedezni, *mint zámíndárokat*. Például Kusba Szagranh körzetben – lásd *Thomason 1864 február 20-i jelentését*, –, ahol a régebbi földtulajdonosok, bráhmanok a *dzságírdárok* közbelépése következtében, lassanként minden kapcsolatukat elvesztették a földdel; úgyhogy arra az időre, amikor az angol hivatalnokok telekkönyvezték a körzetet, nem maradt más tulajdonos, mint maga a *dzságírdár* (i. h.).

Ahogy nagyobb függetlenségre tettek szert a központi kormányzattól, köny-

* – hűbéri szolgáltatástól mentes – *Szerk.*

nyebbé vált a zámíndárok számára, hogy a reájuk bízott körzet *határain belül* ellenőrzés nélkül rendelkezzenek. Hasznosabbnak látták a maguk számára, ha ahelyett, hogy minden faluban, amely a hatáskörükbe tartozik, *személyesen hajtják be az adókat, bérletbe* adják ezeket harmadik személyeknek a körzet különböző alegységeiben. Így *a zámíndártól függő egész sor beneficiális birtok keletkezett*, s ezek örökletes haszonélvezői, a zámíndárok példájára, szintén arra törekedtek, hogy bitorolják a reájuk bízott földbirtokosok jogait. *Bengália angol telekkönyvezése idején* már *mindegyik zámíndári hivatali személyek egész hierarchiáját* foglalta magában, akiknek mindegyike igényt tartott *a föld tulajdonosának* vagy legalábbis *örökletes haszonélvezőjének* helyzetére a reá bízott körzet határain belül (151. old.).

A *helyi angol hivatalnokok* szavai szerint a *dzságírdárok* – utánozva a császárt és a kormányzókat – a maguk részéről szintén alapítottak nekik alávetett *beneficiális birtokokat* ugyanolyan feltételekkel, amilyenekkel *nekik maguknak* hűbért adományoztak. Ha felvetődött a kérdés, hogyan *biztosítsanak vagyont a család ifjabb tagjainak, a dzságírdár dzságírja* valamely részének ezek javára való *különválasztásához* folyamodott, bizonyos *szolgálati kötelezettségeknek* vagy akár egy szinte csak névleges adó – a neve *„madad"* – fizetésének a feltételével. Igen gyakran jutalmaztak a dzságírdárral rokonságban nem álló személyeket is azzal, hogy *parlagföldet* bocsátottak rendelkezésükre; ezt örökletes használatba adták nekik azzal a feltétellel, hogy művelésbe veszik és évenként jelentéktelen természetbeni vagy pénzadót fizetnek a dzságírdárnak. Eleinte az adományozó személy fenntartotta magának a jogot, hogy bármikor visszavehesse a telket. Az idő múltával, ahogy a dzságírdárok örökletessé tették birtokaikat, az *al-dzságírok* is örökletessé váltak, mégpedig, mint a prototípusaik, *majorátus* útján, apáról a legidősebb fiúra szállva (151., 152. old.).

A fokozatos alhűbéresítés ugyanezen *folyamata* figyelhető meg azoknál a *földeknél* is, amelyeket a nagymogulok birodalmában *polgári hivatalnokoknak* – akiket az idő múltával *közös néven* mint *zámíndárokat, földbirtokosokat* emlegettek – adományoztak. Maguk a nagymogulok – és példájukra a tartományi kormányzók – kisajátították azt a *jogot, hogy az általuk bérbe adott körzetből némely falvakat különválasszanak* s *azokat később kiosszák érdemes személyeknek*, rendszerint azzal a feltétellel, hogy a kincstárnak ezek után járó adókat ne közvetlenül, hanem a zámíndár útján fizessék. Később a zámíndárok is hajtottak végre a saját szakállukra *hasonló* osztogatásokat. Az *osztásföldekbe* falvak egész csoportjai kerültek be, megművelt és parlagterületek, amelyek összességükben sokszor az *egész körzetet* vagy *„táluqát"* felölelték, ezért birtokosaikat is *„táluqdárnak"* nevezték. Mellettük ugyan-

abban a zámíndáríban szinte mindenütt találhatók ún. *„pattidárok"*; csak földjük eltérő nagysága különbözteti meg őket a táluqdároktól. Mind az előbbiek, mind az utóbbiak, ki-ki a maga körzetében, szívesen átengedték a körzetükhöz tartozó kerületek *természetbeni és pénzfizetéseinek beszedését* számukra különösen megfelelő személyeknek, mindig időleges vagy időszakonkénti térítés feltételével. Így a zámíndárík határain belül *hivatalnokok* egy *új csoportja* jött létre, az *adóbérlők*, az ún. *„darpatnik"*; ezek lassanként a tőlük függő személyek egy újabb kategóriáját alapítják meg, a *„szepatnikat"*. Az örökletesség elve, amelyet először a zámíndárokra vonatkozóan ismertek el, lassanként kiterjedt az egymásnak alárendelt adóbérlők kategóriáira is. (Lásd *Hunter*: *„A statistical Account of Bengal"*, 1877, I. köt. 262. skk. old. és minden további kötetben „A földtulajdon formái" c. rovatban.) Fokozatosan elismerik birtokosságuk tartós voltát; ettől az időtől a zámíndárík már nem teljes adóbirtokló egységek, hanem *igen tagolt örökletes adószedő* kategóriák csoportjai, amelyeknek feje a *zámíndár*, aki, bár jogilag tekintve semmiben sem különbözik a többitől, a gyakorlatban kivívta magának a *földesúri jogok elismerését* (152., 153. old.).

{Mivel „beneficiális rendszert", *„hivatalok bérbeadását"* (ez azonban korántsem csupán *feudális*, tanúság rá Róma) és *commendatiót* talál Indiában, Kovalevszkij nyugat-európai értelemben való *feudalizmust* lát itt. *Megfeledkezik a többi között a jobbágyságról*, amely Indiában nem létezik és amely lényeges mozzanat. (Ami pedig a hűbérurak által – akik *helytartók* szerepét töltik be – nemcsak a nem szabad, hanem a szabad parasztok felett is gyakorolt *védelem egyéni szerepét* (v. ö. *Palgrave*) illeti, ez Indiában, a vakfok kivételével, csekély szerepet játszik); (a német-római feudalizmus sajátos *föld-poéziséből* (lásd Maurer) Indiában éppoly kevés található, mint Rómában. A *föld* Indiában sehol nem *nemes* abban az értelemben, hogy ne lehetne elidegeníteni közrendűeknek!) De maga Kovalevszkij is lát egy fő különbséget: a nagymogulok birodalmában nincs *úriszék*, tudniillik a *polgári jogot* illetően.} A hanyatlás idején *Aurangzeb* ad a zámíndároknak bizonyos bűnügyi rendőri funkciókat, például tolvajokkal és rablókkal szemben a reájuk bízott kerületeken belül, de *a vagyoni viszonyokról való döntés teljesen az őslakosok bíróságainak kezén maradt*. Az egyik újabb kódexben, *Bhrigu* könyvében szereplő *15 fajta joghatóság* közül szinte mindegyik *döntőbíróság* jellegű, a *döntőbírákat* vagy a lakosok választják, vagy a peres felek (153., 154. old.).

Azonkívül *a hivatalok bérbeadása* nem az egész országban történt. Egész körzetek voltak közvetlenül a kincstárnak és tőle teljesen függő hivatalnokoknak alávetve. Az utóbbi rendszer nemcsak a nagymogul államaiban talál-

ható meg, hanem a tőle többé vagy kevésbé függetlenekben is. A *maráthák* egyedül *ezt a formát* ismerték, s fokozatosan ők uralkodtak *egész Közép- és Dél-India* felett (154. old.).

A mongol birodalom végén az ún. *feudalizálódás* csak bizonyos kerületekben volt meg; a többiek nagy részében *a közösségi és magántulajdon* az őslakos birtokosok kezén maradt, az állami funkciók igazgatása pedig *a központi kormányzat által kinevezett hivatalnokok kezén* (155. old.).

E) Angol gazdálkodás és befolyása az indiai közösségi tulajdonra

„Respublica Moscoviae". Lugduni Batavorum, 1630; uo.: *„De Moscovia", Antonii Possevini Diatriba*, 213., 217. old.

Marly le Chastel: *„Histoire générale des Indes", Paris 1569*, 227. old.

Henry Wilson: *„An Account of the Pelew Islands". 1788, 287. old.*

Dubois: India bennszülött lakosságának leírása.

Levél Colbert-hez a „Voyages de François Bernier" (*Amszterdam 1669*) *mellékletében* (307. és 310. old.).

Dupeyron (*lásd Mill*: *„History of British India"*, 1840-es kiadás, I. köt. 310. stb. old. *Dupeyron* (Melléklet), *az első, aki átlátta*, hogy Indiában a nagymogul nem *az egyedüli földtulajdonos.*

Buchanan: *Utazás Maiszúrba*; leírja az ottani közösségi földművelést.[173]

Bengália földjét a zámíndárok magántulajdonának (India) első, *1793-as telekkönyvezése* ismeri el, amelyet Bengália főkormányzója, lord *Cornwallis* (hivatali ideje *1786—1793*) rendeletére végeztek. 1765-ben az angolok arról értesültek, hogy a zámíndárok („állami adószedők") igényt tartanak a *„zámíndár-rádzsa"* pozícióra, amely hatalmat a mogul birodalom hanyatlása idején fokozatosan szerezték meg. {Birtokaik *örökletes* természete onnan van, hogy a nagymogulok nem törődtek a birtoklás formájával, amíg az *évi adót* megkapták; ez *bizonyos rögzített összeg* volt, amelyet a kerület saját szükségletein felüli évi termékének tekintettek. Mindaz, amit a zámíndár ezen felül beszedett, az övé volt, *ezért hát nyúzta a rájatokat.*} Követelésük, hogy *rádzsáknak* tekintsék őket, azzal magyarázható, hogy tömérdek földet és pénzt raboltak össze, csapatokat tartottak és állami funkciókra tettek szert. Az angol kormányzat (1765) csupán *alárendelt* adószedőkként kezelte, a törvény előtt felelőssé tette őket, úgyhogy a rendszeres fizetés legcsekélyebb elmaradása esetén *börtönbe vethetők vagy hivatalukból el-*

mozdíthatók lettek. Ugyanakkor a rájatok helyzetén nem javítottak; sőt, még inkább megalázták és elnyomták őket, s *az egész adórendszer felmondta a szolgálatot.*

1786: Az igazgatók[174], *politikai meggondolásból*, elrendelték, hogy kössenek új megállapodást a *zámíndárokkal*, világosan leszögezve, hogy minden kedvezményt nem *jog* alapján, hanem csak a *kormányzó és a tanács kegyéből* kapnak; *bizottságot* neveztek ki, hogy vizsgálja meg a zámíndárok *akkori helyzetét* és tegyen jelentést róla; *rájatok* nem akartak tanúskodni, félve a zámíndárok bosszújától; a zámíndárok kibújtak minden vizsgálat alól, és a biztosok munkája holtpontra jutott.

1793: *Lord Cornwallis* lemondott a bizottságról és hirtelen, előzetes értesítés nélkül, elfogadtatott a tanácsban egy indítványt, amely azonnal törvényerőre emelkedett, hogy a zámíndárok ezentúl úgy tekintendők, *mint birtokosai mindannak, amire igényt támasztottak . . . mint örökletes tulajdonosai* a kerület *egész földjének*, akik *évenként fizetnek — nem a közadók rájuk eső hányadát, amelyet a kormány részére beszedtek —*, hanem *valamiféle* sarcot a kincstárba! *Shore úr*, később *Sir John Shore*, {a gézengúz} Cornwallis *hivatali utóda*, szenvedélyesen szólott a tanácsban az indiai szokásnak ekként való *teljes megsemmisítése ellen*; amikor pedig látta, hogy a tanács többsége (csak hogy *megszabaduljon* a folytonos törvényhozás terhétől és a hinduk helyzetére vonatkozó szüntelen vitáktól) el van szánva arra, hogy a zámíndárokat a föld tulajdonosainak nyilvánítsa, *tízéves egyezségeket* javasolt, de a tanács a *véglegesség* mellett foglalt állást. A „Biztosok testülete" jóváhagyta határozatukat és *1793-ban, Pitt miniszterelnöksége idején* elfogadta azt a törvényt, hogy *„az indiai zámíndárok végérvényesen megerősíttetnek örökletes földtulajdonosokként"*; ezt a döntést *Calcuttában 1793 márciusában* hirdették ki, a meglepett zámíndárok örömére! Ez az intézkedés éppoly *törvénytelen* volt, mint amennyire hirtelen és váratlan, mivel feltételezték, hogy az angolok a hinduk mint faj számára hoznak törvényeket és *amennyire lehetséges, a saját törvényeik szerint kormányozzák őket*. Az angol kormányzat ezzel egyidejűleg több olyan törvényt fogadott el, *amelyek a rájatoknak a polgári törvényszéken orvoslatot nyújtanak a zámíndárokkal szemben és megvédik őket a járadék emelésétől*. Ez *semmis, holt betű* volt, tekintve az ország állapotát, hiszen a *rájatok* oly *teljesen* ki voltak szolgáltatva földesuraik kényének, hogy ritkán merték az ujjukat is mozdítani a maguk védelmére. — Az említett intézkedések egyike *a föld járadékát örök időkre rögzítő rendelkezés* volt. Ez kimondta, hogy a rájatnak egy írásos *„pottah"*-t kell adni, amely okmány tartalmazza a bérleti feltételeket és *a járadékként fizetendő összeg nagyságát*. Ez a rendelkezés megengedte a zámíndárnak,

hogy növelje a birtok értékét újabb földek megművelésével és növelje a drágább gabonafajtákkal bevetett földek bérjövedelmét.

{*1793.* Ily módon *Cornwallis és Pitt mesterségesen kisajátították* Bengália *földművelőit* (161. old.).}

1784. A brit törvényhozás ellentmondást nem tűrően közbelépett, hogy szabályozza „a Kelet-indiai Társaság ügyeit" és a brit „indiai birtokokat". Ebből a célból fogadták el a III. György uralkodásának 24. évéből való 25. törvénycikket, amely Brit-India alkotmányának alapzata lett. A törvény létrehozta az „*India ügyeivel foglalkozó biztosok testületét*", amelyet „*ellenőrző testületnek*" szokás nevezni, hogy irányítsa és ellenőrizze a Kelet-indiai Társaságot funkciói politikai részének gyakorlásában. A törvény 29. cikkelye követelte a társaságtól, hogy vizsgálja meg, mi igaz a *különböző rádzsák, zámíndárok, poligárok és más brit-indiai földbirtokosok* elnyomatására vonatkozó *gyakori panaszokból*, és dolgozzon ki „*a mérséklet és igazságosság elvei alapján*, **India törvényeinek** *és* **alkotmányának megfelelően**" állandó szabályokat a földadó jövőbeni szedésére.

1786. Cornwallis márki Indiába érkezik főkormányzóként; a fickó először, az *igazgatótanács és az ellenőrző testület* instrukcióival (amelyeket Angliában vele adtak) összhangban, létrehozta

1787: a polgári igazságszolgáltatás és a bűnügyi rendőrség funkcióinak újraegyesítését a pénzügyi igazgatáséival az adószedő személyében azáltal, hogy ezt elöljáróvá és a *tartományi polgári törvényszék bírájává* (mofuszil dévaní advlut) tette, de az *adószedő* – mint adóügyek bírája – *saját törvényszéke* elválasztva maradt a dévaní törvényszéktől, amelyben ő elnökölt; az utóbbi törvényszéktől a *szadder dévaní advluthoz* lehetett fellebbezni, az ő adóügyi törvényszékétől viszont csak a Calcuttában székelő *Adóügyi Testülethez*.

1793. Cornwallis *tartós rendezése* szerint – a 3 tartomány, *Bengália, Bihar és Orissza* számára –, amelyben a 3 tartomány földadójának nagyságát örökre megállapították *a múltbeli adószedések átlaga alapján, a fizetés nemteljesítését megfelelő földeladással kellett pótolni*, ezzel szemben a zámíndár „*a saját járandóságát a bérlőtől csak per útján kaphatja meg*". A földbirtokosok panaszkodtak, hogy ezzel *az alsóbbrendű bérlők kényére vannak bízva*, mert a kormányzat évente megköveteli tőlük, a földjüktől való megfosztás terhe mellett, azt, amit ők a bérlőiktől csak nehézkes per révén kaphatnak meg. Ezért új szabályokat állítottak fel, amelyek szerint *bizonyos* meghatározott esetekben és igen gondosan előírt formákban *a zámíndár fel van hatalmazva, hogy kikényszerítse bérlőitől a fizetést zár alá vétellel*, az *adószedő* pedig, hasonlóképpen, ugyanezzel a hatalommal ruháztatik fel a zámíndárral szemben. Ez *1812-ben* történt.

V. ö. *Harrington*: *„Elementary Analysis of the Bengal Laws and Regulations"*.

Colebrooke: *„Supplement to the Digest of Bengal Regulations and Laws"*; de különösen: *„Fifth Report from the Select Committee of the House of Commons on the Affairs of the East India Company" (különösen fontosak a jelentés függelékébe beiktatott dokumentumok)*. Lásd még *Shore úr (akkor – 1812-ben – lord Teignmouth) 1789 június 18-i jegyzőkönyvét* {kiadták} *1812.*

A „rendezés" következményei {lásd a parlamenti bizottság Jelentését a bengáliai és orisszai éhínségről, 1867, I. rész}: a parasztok „közösségi és magánföldtulajdona" ezen elrablásának közvetlen eredménye *a parasztok egész sor helyi felkelése* a rájuk oktrojált „földesurak" ellen, ami maga után vonta, hogy egyes helyeken *elkergették a zámíndárokat és a Kelet-indiai Társaság lépett a helyükbe* tulajdonosként; más helyeken *a zámíndárok elszegényedtek és birtokaik kényszer- vagy önkéntes eladásra kerültek adóhátralékaik és magánadósságaik megfizetésére.* Ezért *a tartomány földjeinek legnagyobb része gyorsan néhány városi tőkés kezébe ment át.* {Lásd *„Return: East India (Bengal and Orissa Famine* (1866))", *1867, Part I, Report of the Commissioners* etc., *1848. sz., 222. old.*: *„Ahogy a mi rendszerünkben általában történik,* kezdettől fogva *nagy arányokban ruháztak át eladás útján zámíndári jogokat, és a vevők* (Orisszában) szinte mindig a régebben betelepített és gazdagabb *Bengália tartomány* **pénzes emberei** voltak, *akiknél a földre vonatkozó jogok vásárlása a befektetés kedvelt formája,* akik szabad tőkével rendelkeztek és szívesen fektették azt földbe.} *Továbbra is a városokban maradtak,* tehát semmi kapcsolatuk nem volt a falusi lakossághoz; birtokaikat rendszerint *felosztott parcellákban, rövid időre szóló bérletekben* odaadták a falusi lakosság legmódosabb tagjainak, sokszor *városi kistőkéseknek* {más szóval kisuzsorásoknak} is. *Az első telekkönyvezés óta* csak kisszámú *régi zámíndár-család* maradt meg, minthogy hiányzott a szükséges forgó-, s még inkább az állótőkéjük a földműveléshez; *versengtek* a *bérlőkkel* abban a művészetben, hogy a rendelkezésükre álló *jelentéktelen pénzösszegeket a parasztoknak való kölcsönzés útján uzsorakamatra* helyezzék el" (162., 163. old.) (v. ö. az imént idézett jelentést, *I. rész, 321., 322., 349. skk. old.*). {Ezért semmi nem történt *a földművelés* érdekében (eltekintve a művelőktől).} (163., 164. old., *v. ö.*, amit a *mongolok* stb. a csatornázásért stb. tettek, v. ö az angolokkal) (*jegyzet*, 164. old.)

{Lásd *Warren* gróf: *„De l'état moral de la population indigène"* etc.} *Cornwallis* egyáltalában semmit nem tett a parasztok biztosítására, pedig a mongol uralom utolsó idejében megint kialakultak bizonyos szokások és szabályok a parasztok és a zámíndárok között. {165. old., *lásd Stewart*:

„History of the Bengal"; *„The Rights of Landlord and Tenant"* c. röpirat, végül *Dutt*: *„The Peasantry of Bengal".*}

1812-ben a főkormányzó *törvényesnek* nyilvánította (a rájatok és zámíndárok közötti) – a kormányzat beavatkozása nélküli – *„szabad szerződést"*. {Komédia (166. old.).}

1859-es törvény, Lord Canning kormányzása (1856–1859). *A szipáhi felkelés* (1857–1859) után *lord Canning törvénye* (1859) Bengália számára; *a földet használók 3 kategóriáját* ismeri el: 1. olyanokat, akik *1793-ban*, a bengáliai telekkönyvezés idején *birtokoltak* földet; 2. akiknek *több mint 20 éve van tulajdonukban* és 3. akik rövidebb ideje birtokolják (166., 167. old.). *Az 1. kategóriába tartozók: az ő járadékfizetésüket* a zámíndár egyáltalán nem növelheti. *2. sz.: a zámíndárnak fizetendő járadékuk* a *törvény* által meghatározott 3 esetben *nő*: a) ha *a parcella termelékenysége emelkedik*, kivéve azokat a javításokat, amelyeket maga a bérlő vezet be a gazdaságban; b) ha azt állapítják meg, hogy a bérlő által birtokba vett földdarab nagyobb az eredetileg kikötöttnél; c) ha járadéka kisebb, mint amit a szomszédos bérlők fizetnek. Az 1. és 2. kategóriába tartozók *nem távolíthatók el a földesúr puszta akaratából*. A 3. kategóriánál *a földesuraknak joguk van bármikor emelni a járadékot* és megszüntetni a bérletet (167. old., lásd *Campbell*: *„Modern India"*).

1826: *Monroe kormányzó Madrász kormányzóságban* bevezeti a *francia parcellatulajdon* paródiáját. *Ezt a tulajdonfajtát*, ahogy *Campbell* megjegyzi (*„Calcutta Review"*, *1864, 45. sz.*), nem paraszttulajdonnak (rájatvar) kellene nevezni, hanem fieldwarnak*, mivel ennél a kormányzat nem ezzel vagy azzal a *paraszti tulajdonossal* lép szerződésre, hanem ennek vagy annak *a szántónak az időleges birtokosával. Mindegyik földparcellának* meghatározott összegű *pénzadót* kell fizetnie, s ez a *kötelezettség a föld időleges megművelőjére hárul*. Az utóbbi bármikor lemondhat parcellájáról és ezzel mentesülhet a pénzadótól. Ha nem fizet, akkor a hatóság kényszeríti, hogy azonnal hordja el magát. Itt *nincs magántulajdon* a szó szoros értelmében – {*hiszen az ilyent elidegenítheti a birtokosa*!} Mindezek a parasztok valójában csak „adóegységek" (mondja Campbell, i. h.) „s egész tartományok *csak meghatározott adómennyiséget hozó alapok*" (168. old.).

Ennél a rendszernél a kormányzatnak nem valamely falu közösségi birtokosainak összességével van dolga, hanem egyéni parcellák örökletes használóival, akiknek a jogai pontatlan adófizetés esetén megszűnnek. De *ezek között az atomok között továbbra is fennállnak bizonyos kapcsolatok*,

* – *mező- (szántóföldi) tulajdonnak* – *Szerk.*

amelyek halványan emlékeztetnek a régebbi közösségi falusi földtulajdonos csoportokra. Az *erdők és legelők még* az összes tagok vagy helyesebben családok *oszthatatlan tulajdonai*; a *szántók és rétek* még *közös legeltetésre* szolgálnak, miután *learatták*, illetve *lekaszálták* őket. Csak a *közösségi parlagföldet sajátítja el* kizárólagosan *az angol kormány*, amely ezt a törvénytelen bitorlást arra használja fel, hogy *földadót szedjen olyan személyektől*, akik készek *a parlagföld külön parcelláit megművelni* és eo ipso* növelni a föld haszonélvezőinek *és ezzel valamely falu adófizetőinek* számát (168., 169. old.). E rendszer ellenére Madrász elnökség némely helységeiben – az északi és tengerparti körzeteiben, amelyeket *tamil és telugu törzsek* laknak – fennállnak a nemrég még létezett *közösségi szövetségek nyomai*. A földek még eddigi örökletes birtokosaik kezén vannak, s habár törvényileg mindegyik külön felelős a kormányadók időben való megfizetéséért, továbbra is a közösségi elv szerint birtokolja mindenki az osztályrészét (169. old.). A *madrászi rendszer* széttépte a szolidaritás kötelékét egyazon falu földtulajdonosai között, amely kötelék nemcsak *a földadókért való együttes kezességben* nyilvánult meg, hanem egész sor mezőgazdasági intézmény elszigetelt erőfeszítései útján is, melyek célja *a föld termelékenységének növelése* volt. A rendszer széttépte a közösség tagjainak kölcsönös felelősségét, és azáltal, hogy a parcellákat adóhátralék esetén *átadták* tetszőleges, gyakran teljesen idegen személyeknek, mesterségesen felbomlasztotta *a közösség személyi összetételét* és a szomszédok szolidáris kapcsolatát (169., 170. old.). Ráadásul *az addigi választott helyi főnökök* helyét *a kormányzat által önkényesen kinevezett és elmozdított hivatalnokok foglalják el*; ennélfogva, ugyanezen *Campbell* megjegyzése szerint, rövid idő – néhány év – múlva *semmi nyoma nem marad majd a közösségi szövetségeknek. – Az addigi közösségi tulajdonosoknak kormányzati föld elmozdítható megművelőivé* való ezen *átváltoztatása* nem ment tiltakozás nélkül. Madrász elnökség sok körzetében a nemzetségi közösségek tagjai, az ún. *„míraszdárok"* felhívták a kormány figyelmét arra, hogy oszthatatlan tulajdonuk ez vagy az a föld, amelyet erőszakkal egyéni bérletekké változtattak. A kormányzat legfeljebb annyit tett, hogy *elsőbbségi jogot* adott nekik más igénylőkkel szemben. {*170. old.*, v. ö. *Lang angol misszionárius „Falusi közösségek Indiában és Oroszországban"*, *„Transactions of the Bengal Social Science Association"*, *17. old.*} (170. old.) {Ugyanaz a *merőben kincstári álláspontja az „angol kutyáknak"*, mint *Bengália telekkönyvezésénél.*} Itt a zámíndárok „nagy

* – ezáltal – *Szerk.*

földtulajdonosokká" változtatását tartották a *legjobb eszköznek* jó adófizetők biztosításához; ott, *a föld kormányzati bérbeadásának rendszerében*, azt tekintették *az adók pontos fizetése biztosítékának és összegük növelése lehetőségének*, hogy az adókivetési rendszert kiterjesztik *állami földek új bérlőire*. A várt pénzügyi zsákmány *elmaradt. Évről évre nőttek az adóhátralékok*. Ezért *a madrászi rendszert* nem is vezették be *az Északnyugati Tartományokban* és *Pandzsábban*. {*Pandzsábot 1849-ben, lord Dalhousie* kormányzása (1848–1856) alatt *kebelezték be.*} (171. old.)

A bengáliai rendszert fokozatosan bevezették *Orisszában, Biharban*, és az első időkben az *Északnyugati Tartományokban*. Ahol az angol hivatalnokok nem találtak *zámindárokat*, ott a *faluvéneket* (a *„lamberdárokat"*) ismerték el *földtulajdonosoknak*. A *közösségi tulajdonosok jogait* a legcsekélyebb mértékben sem vették figyelembe; *éppúgy* az örökletes megművelők jogait *sem* 1859-ig. Mindenütt a földtulajdon centralizálódása néhány tőkés kezében, mivel a mesterségesen létrehozott nagy földtulajdonosok szegények, a tulajdonosok többsége abszentista[8], *a parasztokat kölcsönök és uzsorakamatok útján kizsákmányolják a birtokaikon élő zámindárok* és *rövid határidős bérlők*, végül *nem történik semmiféle mezőgazdasági javítás*. Ezért általános a gyűlölet az angol kormányzat iránt (171., 172. old.).

1840 és 1847 között Elphinstone kormányzó a *Bombayi Tartományban* (elnökségben) bevezet valamit, ami a *madrászi rendszerhez* hasonló; csak abban különbözik tőle, hogy némileg tekintettel van azokra a *közösségekre, amelyekben a „mirasszi birtoklás"* többé-kevésbé töretlenül fennmaradt. Miközben a *közösségi szövetségeket* megszünteti *a bombayi rendszer, tagjainak* (az ún. *míraszdároknak*) *örökletes használatra való jogát* elismeri; nem fosztják meg őket tulajdonuktól, még akkor sem, ha földjüket időlegesen műveletlenül hagyják. A föld művelői és a kormányzat közötti *közvetítőket tulajdonosoknak* ismerik el, ha *birtoklási jogcímet* tudnak felmutatni. {Lásd *Memorandum on the Improvement in the Administration of India during the latest thirty or forty Years and the Petition of the East India Company to Parliament"*. 1858.} Tehát itt mindenütt *nagy földtulajdon* és *kis bérletek*. {Anglia és Írország kombinálva. Szééép!} (172., 173. old.) Az *Északnyugati Tartományokban* és *Pandzsábban*, ahol az angol kormányzat állítólag elismerte a közösségi tulajdon fenntartásának lehetőségét, *egyszersmind intézkedéseivel* előmozdította *gyors felbomlásának folyamatát* (173. old.).

Az Északnyugati Tartományokban 1807 óta fokozatosan *bevezetett rendszer* a szó szoros értelmében *nem közösségi tulajdonon* alapul; inkább *a status quo elismerésének látszik*, amelynek kezdetét már a *muzulmán kormányzat* lerakta. A *föld magántulajdona* foglalja el itt az első helyet és a *közösségi*

tulajdont csak ott engedik meg, ahol az angol hivatalnok „kutyák" *nem képesek találni senkit*, aki valamilyen *tulajdoni jogcímet* mutathatna fel, *ha mégoly kétes is az* (174. old.). {Az angol szamaraknak} rengeteg idő kellett ahhoz, hogy akár csak megközelítőleg is megértsék, mik a földbirtoklás valódi feltételei a *lord Wellesley* által meghódított körzetekben. „Néhány falu", olvassuk például az egyik telekkönyvező biztos *1818. évi jelentésében* {„*Selections from the Revenue Records of the North West Provinces*", I. köt.}, akinek tevékenységi központja *Etawa* volt, „*mind ez ideig tulajdonos nélkül maradt*. Legnagyobb meglepetésünkre *nyomát sem* találtuk *zámíndárok* vagy más effajta tulajdonosok *létezésének. Sok faluban a föld birtoklása is viszály tárgya* két párt között, amelyeknek egyike sem mutathat fel a maga javára valamely lényeges bizonyítékot" {*angol barom*!}. Ha e *pártok egyike a közösségi tulajdonosok*, a másik *a helyi hatóságok* vagy gazdag és befolyásos lakosok, akkor *a biztosok az esetek többségében az utóbbiak* mellé álltak és eljárásmódjukat azzal indokolták, hogy: „*a közösségi tulajdonosok jogai soha nem voltak szabatosan és pontosan meghatározva*, és hogy ebből az okból lehetetlen volt válaszolni a kérdésre: *van-e valamilyen joguk a földre*?" {A fentebb idézett „*Selections*", I. köt. 111. old., *a biztos jelentése a telekkönyv elkészítéséről Rohilkandban.*} (174., 175. old.) Sokszor a telekkönyvező biztosok önkénye és a *mohamedán hivatalnokoknak*, akikhez felvilágosításért fordultak, az *érdeksugallta tanúvallomása* döntötte el a kérdést, hogy az egyik vagy a másik családé-e a föld. Így a *földtulajdon* nagymértékben *olyan emberek kezében összpontosult*, akiknek *pusztán fiktív birtoklási jogcímük* volt; ezért a *felülvizsgálatra 1821-ben kinevezett bizottság* kénytelen volt *sok birtokostól elvenni a földet*. (Lásd *Campbell*: „*Modern India*", 323. old.) *Sok faluban*, ahol ősidőktől fogva nem ismerték a földtulajdonnak más formáját, mint a *közösségit*, sikerült *nagy földtulajdonosokként felemelkedniök* a *zámindároknak* és *táluqdároknak*, azaz *egész kerületek és alegységeik adószedőinek*, *kis magán-földtulajdonosokként a faluvéneknek* („lamberdároknak"), mindkét esetben *a lakosság többségének* nagy kárára, amely akarva, nem akarva kénytelen volt *a földesuraktól függő bérlők osztályába* átmenni. – Abban a viszonylag kevés esetben, amikor a biztosok *a falusi közösségeket ismerték el tulajdonosnak*, az adófizetésre vonatkozó megállapodás nem „с целым миром"* jött létre, hanem csak *egy vagy több faluvénnel*, mint a *benáreszi körzetben*. Ilyen esetekben a közösségi földtulajdonosok vagy áldozatul estek a faluvének önkényének és zsarolásának, vagy petíciót készítettek *a közösségi föld felosztása* és *magántulajdonként* a különböző

* – az egész faluközösséggel – *Szerk.*

használóknak való juttatása végett. Ilyen felosztási kérelmeket már 1795-ben engedélyeztek (175. old.).

{Az angol „marhák" lassanként rájöttek, hogy} *a közösségi tulajdon* nem *ennek vagy annak a helységnek a furcsasága*, hanem *a földviszonyok uralkodó típusa*, amely alól a ritka kivételeket csak a muzulmán kormányzat létesítette, amely ezt vagy azt a hivatalnokot „magántulajdonnal" látta el. {Lásd i. h., 219. old.: *„Extract from a Letter from Mr. Wauchope to the Secretary of the Board of Commissioners in the ceded and conquered Provinces", 1809 augusztus 12.*; ugyanerről *Sands Newnham* (adószedő) jelentése *a Biztosok Testületének* titkárához, *Bundélkhand, 1817 május 12.*} (176. old.)

Ezért a *korábbi telekkönyv 1822-ben* megkezdődött *felülvizsgálata, Mackenzie kormányzó rendeletére*, arra vezette rá a kormányzatot, hogy *megállapodásait* ne közvetlenül az *egyes birtokosokkal* kösse meg *a falusi közösségek határain belül*, mint azelőtt, hanem *egész közösségekkel*, legalábbis olyan helyeken, ahol a falusi közösségek még többé-kevésbé épen fennmaradtak (176. old.) (*v. ö. uo., 3. jegyzet*).

A telekkönyv részleges javításai, amelyek mostanáig folytatódnak, *a közösségi földbirtoklás* elvének kiterjesztésére irányulnak; ebből indulnak itt ki mint uralkodó típusból, nem a *magán-földbirtoklásból*, mint azelőtt. *A birtoklás régi voltát a falusi közösségek földtulajdona* vitathatatlan bizonyítékának ismerik el, ezzel szemben *a magántulajdonra igényt tartóknak a vétel aktusakor* vagy a muzulmán kormányzat részéről történt *adományozáskor* kiállított *írásos dokumentumokat* kell felmutatniok (177. old.). {Így hát a *közösségi tulajdont elvben elismerték*; hogy a *gyakorlatban* mennyire tették ezt, az mindig attól függött és függ, mit tartanak az „angol *kutyák*" *önmaguk számára a leghasznosabbnak* (177. old.).} Így *Bundélkhand különböző körzeteiben*, az angolok által történt leigázásukig, teljesen fennmaradt *egész sor falusi közösség*, amelyeknek földjei *10 négyzetmérföldet* foglaltak el. Ez *politikailag és kincstárilag* „károsnak" látszott. Ezeket a szövetségeket, amelyek sokszor *néhány ezer emberből* álltak, akiket *azonos származás* és a *tulajdon közössége* kötött egymáshoz, az angol kormányzat egyrészt veszedelmes ellenfeleknek tekintette egy *lehetséges felkelés* esetén, másrészt *akadálynak* az olyan *üzletecskénél*, mint a *tartozások* idejében való fedezése *a vagyontalan adófizetők osztályrészeinek nyilvános elárvezerezése* útján. {Mit tesz a brit „marha"?} Nem az *összközösséggel* (*perganah*) egyezik meg *az adófizetést illetően*, hanem annak *külön alosztályaival* (*behrik* és *pattik*), *ugyanakkor* pedig az *előbbire nézve fenntartja a pénzügyi felelősséget* az összközösséget alkotó szövetségek tagjainak fizetésképtelensége esetére (177., 178. old.; v. ö. *„Calcutta Review"*, 1850 szeptember, 14. sz., *„Village*

Schools and Peasant Proprietors in the North West Provinces", 155. stb. old.). Az angol kormányzat azáltal, hogy a falusi közösségeket így felosztja körzetekre, egyszersmind a közösségek többségében *intézkedéseket* tesz a pontos megállapítására egyrészt annak, hogy *mekkora a része mindenkinek a szántóföldből*, másrészt, hogy *mekkora a része a közösségtől szedett egész összeg fizetésében.* {Tökéletes *pattidári rendszernek* nevezik azt, amikor az egész szántóföldet felosztják a közösségi tagok között, *nem tökéletesnek* pedig azt, amikor a szántóföld egy része *közösségi használatban* marad.} (178. old.)

Bizonyos idő elteltével a falusi gyűlések nem tartották magukat ezekhez a kormányrendeletekhez: vagy továbbra is oszthatatlan tulajdonukban volt a föld, vagy újra felosztották különböző tagjaik között mind a közösségi földeket, mind az adókat. Kivételt csak az olyan helységek alkottak, ahol a telekkönyvi biztosok *örökletes osztályrészek rendszerét* találták; *e részek nagyságát* a *tulajdonos családoknak a közös ősapától való közelségi, illetve távolsági foka határozta* meg; ezt a biztos urak hasznosnak vélték *feltétlenül elismerni* (178. old.). {Lásd a 178., 179. oldalakon idézett részt („*Selections from Public Correspondence, N. W. Provinces*", 34. sz., 78. old.) Rose adószedő – *Bandá, Allahábád körzet* – jelentéséből.}

A közösségi tulajdonnak {a brit „marhák" által való} önkényes megcsonkítása káros következményekkel járt. *A közösségi földeknek körzetekre való felosztása* gyengítette *a kölcsönös segítség és támogatás elvét*, a *nemzetségi közösségi szövetségeknek* ezt az életelvét. *Nagy földű és népes közösségek* {még a „marhák" kijelentése szerint is} különösen alkalmasak az *aszály, járványok* és az országot időnként sújtó más katasztrófák *enyhítésére, sokszor teljes kiküszöbölésére.* A vér, a szomszédi együttélés, és az éppen ezáltal létrejött *érdekközösség* kötelékeivel egybekapcsolva, minden lehetséges véletlennel szembe tudnak szállni; csak rövid időre maradnak alul velük szemben; mihelyt a veszély elmúlt, a régi energiával látnak megint munkához. Szerencsétlenség esetén mindegyik számíthat valamennyire (179. old.).

{Ennek vége, miután} *a falusi közösségeket erőszakkal felbontják méreteiket tekintve jelentéktelen körzetekre* és *az együttes felelősséget viszonylag csekély számú családra korlátozzák.* A *rokonsági elv* hanyatlása akkora erővel nyilvánult meg, hogy *a közösségi földnek körzetek közötti felosztása* csupán előfutára volt annak, hogy *a szántóföldet* – a közösségek és körzetek többségén belül – *magántulajdonként felosztják a különböző családok között.* Sok helyen, ahol az ún. *bhédzs berar birtoklás* állt fenn, azaz a közösségi földet időről időre újra felosztották mindegyik birtokosnak az adófizetésben való részesedése arányában, *a közösségi területnek örökletes használatra való fel-*

osztása lehetetlenné tette mind az *időlegesen távollevő tagok visszatérését a közösségbe*, mind *a létszámnak telepesek áradatával való gyarapítását*. (V. ö. „*Report on the Bhej Burrar Tenures in Zillah Banda*" (1875); „*Selections from Public Correspondence, N. W. Provinces*", 34. sz.)

Mind azokban a közösségekben, ahol *minden szántóföldet* felosztottak az egyes családok között, mind azokban, ahol *a szántó egy* része az összes közösségi tagok oszthatatlan használatában maradt, {a „marhák"} gyökerében vágták el *a közösségi tulajdon* rendszerét azzal, hogy a kormányzat nemcsak *nem tiltotta meg a közösségi osztályrészek elidegenítését*, hanem megparancsolta *nyílt piacon való elárverezésüket*, ha valamely részbirtokos nem fizette meg idejében a reá eső *adókat*. *A közösségi szövetségek* tagjai csak *elsőbbségi jogot* (*elővételi* kiváltságot) kaptak és egyszer s mindenkorra le kellett mondaniok *a rokoni és szomszédi felvásárlás* jogáról, arról a jogról, amelyet minden nemzetségi-közösségi szövetségekben élő nép törvényhozása elismer (180., 181. old.).

(Lásd „*Calcutta Review*", *1854*: „*The Collection of Revenue in the North West Provinces*" és a 181. old. jegyzetét.) (Ez a *nyilvános árverezési jog*, *amelyet az 1841-es törvény adott az adószedőknek*, idegen elemeket, többnyire *városi tőkéseket* visz be a falusi közösségbe.) {Máskülönben az volt a szabály, hogy ha valaki nem fizeti meg az adóját, például 15 évig, akkor telekbirtoka átmegy más részbirtokosra, aki megfizeti helyette a hátralékot, s ezáltal közösségi földnek idegen személyek javára való elidegenítése ritka kivétel volt.} (V. ö. „*Calcutta Review*", *1859, 14. sz., 154. old.*).

Pandzsáb (*1849-ben annektálták*): Az angolok itt is *erőszakosan* felbontják a *faluközösségeket körzetekre* és mesterségesen bevezetik *a szántóföld-osztályrészek magántulajdonát*; továbbá: *közösségi telkek elárverezését magántartozások és közösségi hátralékok megfizetésére*; de *az Északnyugati Tartományoktól eltérően* Pandzsábban *a közösséget elismerik az egész föld egyetlen és kizárólagos tulajdonosának*; itt a *közösségi szövetségek* sokkal épebben léteztek, mint az Északnyugati Tartományokban (182. old.). De a brit kormányzat {állami tulajdonként} elsajátította, a faluközösségek rovására, az *erdőket* és a *parlagföldeket*, az előbbieket azzal az ürüggyel, hogy megakadályozza a közösségi tulajdonosok által való kiirtásukat, de *valójában*, hogy az *európai gyarmatosítást* elősegítse. A közösségi tulajdonosok megtartották a behajtás és a legeltetés jogát (i. h.). {„*Selections from the Records of the Government of the Punjab and its Dependencies*". *New Series, 10. sz., Lahore, 57. old.*} {Lásd ugyanott „*Selections from the Records of the Government, N. W. Provinces*", *IV. köt.*; *R. Alexander adóügyi biztos jelentése az Északnyugati Tartományok pénzügyi hivatalának, Ágrá, 1855*

augusztus 6. 330. old.; ugyanott *Strachey moradabadi adószedő jelentése Alexandernek, 1855. július 16.* (lásd 183. old.)} – {Az angol-indiai hivatalnokok, és reájuk támaszkodva a publicisták, mint *Sir H. Maine* stb., a közösségi tulajdon hanyatlását Pandzsábban úgy tüntetik fel, mint ami puszta következménye – az archaikus forma jóságos angol kezelése ellenére – *a gazdasági haladásnak*, holott ők maguk a *fő* (tevékeny) *hordozói* ennek a hanyatlásnak – saját veszélyükre (184. old.).}

{Azáltal, hogy *bevezette az egyéni közösségi telkek elidegeníthetőségét*, a „marha" az indiai szokásjogtól *teljesen idegen* és vele *ellenséges elemet* vezetett be, amelyet csak gyengén mérsékelt a közösségi tagok *elővételi joga* (184., 185. old.).}

Az európai kultúrával való *érintkezés* révén kifejlődött az indiaiaknál a fényűzésre való hajlam; sokszor jövedelmük felét költik esküvőkre stb.; ebből a célból kölcsönöket vesznek fel *uzsorakamat fizetésének* feltételével {minden olyan országban, ahol nem tőkés a termelés és a mezőgazdaság dominál, *fejlett az uzsora*}, és a *telkek elidegenítésének* az angolok által megengedett *szabadságát* felhasználva, ezeket kötik le *a fizetés zálogául az uzsorásoknál*. Amikor elérkezik *a fizetési határidő*, a parasztoknak többnyire nincs elegendő pénzük. Az uzsorás *keresetet indít* és nem sok költséggel és késedelemmel *tulajdonjogot* kap a *közösségi parcellára*. Mihelyt ezáltal *közösségi tag* lett, az uzsorás ugyanezt az eszközt alkalmazza, hogy földbirtokát gyarapítsa, s *10–12 év* alatt eléri vágyainak célját. A közösségi birtokosok vagy *eltávolíttatnak régebbi földjeikről*, vagy *ott maradnak mint egyszerű bérlők*. A *földtulajdonos közösség* helyét *az egész falutól idegen városi uzsorás földtulajdona* foglalta el (185. old.).

1854-ben a telekkönyv kijavítására kiküldött biztosok és az *adószedők*, amikor megkérdezték őket, mi az *oka* a *közösségi tulajdon* gyors *hanyatlásának* és más kezekbe való átmenésének, egyhangúlag azt válaszolták: *uzsora*. (V. ö. *„Selections from the Records of the Government, N. W. Provinces"*, IV. köt. 300., 315. old., *„A tulajdonosi jogcím átruházásának gyakorisága". Egerton, hivatalban levő delhi adószedő jelentése W. Muirnak, az Északnyugati Tartományok kormánya titkárának, Delhi, 1854 november 10.*, 304. old., valamint *„Selections from Public Correspondence, N. W. Provinces"*, 34. sz. (lásd 186., 187. old.).

Aszályok (засух) *sorozata* a *dzsátok* munkaszerető *törzsét* is az uzsorások karjaiba kergette (186. old.). Magas és uzsorakamatok *rendszerével* az uzsorás, ha óhajtja, hatalmába kerítheti a közösségi telkeket... *A kis uzsorás lassanként az óriás szerepét* kezdi játszani *az indiai földrendszerben*... a fickók elnevezése *prehtik, bóhrák, kajanok, uthbarják, baniják* (Bundél-

khandban); nyomban megismerkednek – mondja az adószedő – mindegyik közösségi tag gazdasági helyzetével, szorult helyzetét kihasználják, hogy iszonyú kamatra kölcsönözzenek neki, és a fizetés záloga az egyéni közösségi telek... ez előbb-utóbb, önkéntes eladással vagy nyilvános piacon való kényszereladással, az uzsorás kezébe megy át. Lassanként az ő kezében koncentrálódik valamennyi többi közösségi telek is (186., 187. old.).

Sokszor a *kormány* is *közvetlen szerepet* játszik *az egyéni közösségi telkek elidegenítésében*. Az angol hivatalnokok maguk is bevallják, hogy hála *a föld túl magas megterhelésének az északnyugati tartományokbeli telekkönyvezés időszakában*, a közösségi birtokosok hasznosnak vélték osztályrészeik elidegenítéséhez fogni, ezért a telkek birtoklása gyorsan átment egyik kézből a másikba. Az utóbbi 30 évben (*az Északnyugati Tartományokban*) a megadóztatás a legtöbb körzetben jelentősen csökkent, *ám még mindig elnyeli a gazda ha nem is egész, de majdnem egész jövedelmét Delhi és Alláhábád kerületekben*, úgyhogy a közösségi tulajdonosok *előnyösnek* találják *osztályrészük alvállalkozásba adását*, azzal a feltétellel, hogy a bérlők *a telekre nehezedő adóval egyenlő összeget fizetnek* nekik (187. old.). Ezért gyakori *a föld műveletlenül hagyása, távozás a közösségből*, hogy meneküljenek a földadótól, és *ennek vagy annak az egyéni fizetésnek nem idejében való teljesítése a közösségi pénztárba*. Ezzel szemben egyedülálló az angol igazgatás által alkalmazott eszköz: a nem fizetők vagy a közösségből távozók *telkeinek felkínálása a közösség többi tagjának*, többnyire *a faluvéneknek* (lamberdár) *ideiglenes* vagy — *huzamos fizetésképtelenség esetén – állandó használatra*. Ennélfogva viszonylag nem nagy közösségekben a *lamberdárnak*, akit rendszerint a közösség legvagyonosabb tagjai közül választanak, sikerül *a maga kezében összpontosítania a többiek telkeit* (188. old.). Így az összes közösségi földek átmentek egy lamberdár ideiglenes vagy állandó birtokába, *perganah budauszba*, melynek különböző alegységei az említett módon a fickó részint örökletes, részint ideiglenes tulajdonává váltak (i. h.).

De sokkal gyakoribb, hogy valamely közösségi tag fizetésképtelenségekor *nem a közösség vénje* nyer, hanem a *városi tőkés*. Amikor különböző tagjainak fizetésképtelensége miatt nem tudja *a reá eső egész adóösszeget megfizetni, a közösség sokszor kénytelen földjei egy részének elidegenítéséhez folyamodni*, vevőkként pedig mindig tőkéjüket földtulajdonba fektető *városi* és *falusi tőkések* jelennek meg. Gyakori a *nyilvános árverés* is, amelyet a *pénzügyi igazgatóság kormányhivatalnokai* hajtanak végre, hogy az eladási árból fedezzék valamely közösség adóhátralékát; a nyertesek itt is a *közösségtől idegen tőkések* (*188. old., lásd uo. az idézeteket jegyzetekben*).

A közösségi földek *magántulajdonba* való átmenését (az *Északnyugati*

Tartományokban és különösen *Pandzsábban*) még meggyorsítja az a *könnyűség*, amellyel az *uzsorás* (pénzkölcsönző) *végrehajtási írást* kap adósa egyéni telkének eladására. Ha a peres összeg *nem haladja meg a 300 rupiát*, a közösség vénei (*tahszildárok*) dönthetnek, akik az adószedői funkciót betöltik; ellenkező esetben a *telekkönyvi biztosok*. A pénzügyi igazgatósághoz való fellebbezésre csak igen fontos esetekben kerül sor (189. old., v. ö. továbbá 189., 190. old.). {*1854 november 29-én G. Campbell, a Benáresz kerületi Azingur* adószedője ezt írja:} „[sehol] *nem megy át a föld olyan könnyen egyik kézből a másikba* – {ezek ugyanazok az angol „kutyák", akik hazájukban a föld átruházását jobban megnehezítik, mint bármely más országban szokásos!} –, mint *Indiában* az angol közigazgatásjogi szabályok következtében" (189. old.). Az *Északnyugati Tartományokban* földtulajdon kényszereladásánál legalább két *bírósági fórum* dönt. *Pandzsábban az adószedők, telekkönyvi biztosok* és végső esetben a *pénzügyi igazgatóság* (i. h.). {(Szép kis bírák!) Ugyanez a *Campbell* mondja:} „*A földtulajdonra való jogokat* az első fokú bíróságokon ítélik meg, pontosan ugyanazon formák betartásával, mint a legjelentéktelenebb adóssági kereseteknél. Minthogy a *földek árát* egyszerűen *évi jövedelmükkel* határozzák meg, a felperes azt találja a legelőnyösebbnek, ha a telek eladását kívánja mint *a tartozás kielégítésének legkönnyebb formáját*. Alighogy bejegyzik az adós nevét az adószedő könyvébe, a hitelező minden fáradság nélkül eléri az illető telkének az eladását, *késedelem nélkül, bárminemű haladék nélkül*. Az adósnak csak az a választása marad, hogy maga lát hozzá osztályrészének elidegenítéséhez, vagy a közigazgatási hatóságra bízza azt. Ezért nem csoda, hogy ahol a lakosság vagyontalan vagy hanyag, gyakori az aszály, és sok az uzsorás, ott a föld lépten-nyomon gazdát cserél (189., 190. old.).

A muzulmán uralom korszakában a *közösség időleges elhagyása* nem járt a közösségi tag *jogainak elvesztésével*. Ha a falusi *a városba ment, hogy bérért dolgozzék*, csak időlegesen hagyta telkét az egész közösségre vagy valamelyik szomszédjára, azzal a feltétellel, hogy a telke után reá eső adóhányadot megfizetik. Visszatérésekor újra megkapta a telket és újra fizette az azt terhelő adóhányadot. Ez különösen könnyű volt olyan helyeken, ahol az volt a szokás, hogy a falu kormányadóinak egész összegét *periodikusan felosztották* az egy-egy tag birtokában levő telek terjedelmének megfelelően (*bhédzs berar birtoklás*). Ebben a rendszerben, mondja *Rose* bandai adószedő, minden visszatérő csökkentette a társai által fizetett adók összegét. Most – mondja *Thomason – a telek egyszeri* {*a távollevőt helyettesítő*} birtokosa a kormány védelmét élvezi és csak a *polgári bíróságok ítéletével* lehet megfosztani tőle. A telek visszaadásának követelésével szemben megszokott eszköz a bíróság-

nál tett panasz, hogy az 12 éven át megszakítás nélkül a panaszos birtokában volt, vagy *hosszú számla a kiadásokról*, amelyeket az időleges birtokos az idegen telekre fordított (190., 191. old.). A *közösségi szövetségek felbomlásának folyamata* nem korlátozódik *kis parasztttulajdon létrehozására*, hanem elkerülhetetlenül a nagy földtulajdonhoz vezet (191. old.). A *tőkések* tőle idegen osztályának a közösség kebelébe való, imént leírt belépése megszünteti a közösség *patriarchális jellegét*, ezzel a közösség véneinek befolyását is {megkezdődik a mindenki háborúja mindenki ellen}. Így például *Cast* bandai adószedő 1854 október 9-én ezt mondja: „A falusi közösség feltételeinek – melynek tagjait rokoni kötelék fűzi egymáshoz – teljesen megfelelő rend lehetetlenné válik azzal, hogy *spekulánsok idegen eleme lép be a közösségbe*. A *lamberdár* (közösség vénje) erkölcsi ellenőrzése megszűnik, és az egész közösség részekre bomlik." Így *Egerton* delhi adószedő ezt mondja (1854 november 10-én): „*Az uzsorások* minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy a viszályokat fenntartsák és újakat idézzenek elő a közösség tagjai között, arra számítva, hogy a végső kimenetel hasznos lesz érdekeiknek." Kihasználják és előmozdítják *a patriarchális viszonyok hanyatlásával* elkerülhetetlenül fellépő *érdekantagonizmust*. Ezért egyetlen országban sincs *olyan sok birtokper*, mint Indiában; ezek a keresetek jelentékeny pénzkiadásokat követelnek, amelyeknek fedezésére a közösségi tagok sokszor kénytelenek telküket elzálogosítva kölcsönhöz folyamodni, gyakran olyan feltétellel, hogy 100 %-ot fizetnek a nekik kölcsönadott összegért (192. old.). A *jogi háború* végeredménye a pereskedő felek legszegényebbjeinek tönkremenése, ami előbb-utóbb *osztályrészük elidegenítésébe* kergeti őket. *S. F. Le-Bas, Dzsaunpur* adószedője 1854 október 10-én ezt írja: „Nem túlzás azt mondani, hogy valahányszor egy szegény ember pereskedik egy jómódúval, aki nem különösen válogatós az eszközökben és bosszúvágyó, a polgári bíróságok az utóbbinak teljes lehetőséget nyújtanak arra, hogy ellenfelét végképp tönkretegye" (193. old.).

Továbbá: *Turnbull, adószedő Bulundshurban*: „Hogy elkerülje a pert, amelyet hatalmas szomszédja jogtalanul indított, a közösségi telekbirtokos, mivel nem ismeri a törvényszéki formaságokat és nem tudja fedezni a perköltségeket, tulajdonjogát sokszor átruházza egy másik, éppoly hatalmas szomszédra, ennek tanácsát és segítségét keresve. A kisparaszt, nem gondolva jól át cselekedeteinek összes következményeit, csak kevéssé látva át saját érdekeit, kivéve a közvetlenül előtte lebegő cél elérését, az ún. *iqbaldavához* folyamodik, vagyis *elidegeníti osztályrészét egy nagy földbirtokos tulajdonába, azzal a feltétellel, hogy haszonélvezeti joga megmarad*, és intézkedésének ostobaságát csak akkor ismeri fel, amikor osztályrésze *jogilag már*

átment idegen kézbe." {Egyszerű megművelője lesz – családjával együtt – a teleknek, amely azelőtt az övé volt (193. old.).} Ugyanez érvényes a *kisparaszti tulajdonosokra* (i. h.). Ugyanaz az adószedő beszél arról, hogy „*a kis földtulajdont* fokozatosan és gyorsan elnyeli a *nagy*, törvényes és törvénytelen úton" (194. old.). A „*Memorandum on the Census of British India, of 1871–1872*" a következőképpen jelöli meg *az Északnyugati Tartományok és Pandzsáb földtulajdonosainak számát*: *Északnyugati Tartományok*: 693 207; *Pandzsáb*: 3 195 455; *a kettő összesen*: 3 888 662. Ha ehhez hozzászámítjuk a *bérlőket* és *megművelőket – az Északnyugati Tartományokban* 5 182 000 és *Pandzsábban* 1 765 000, akkor mindazon személyek száma, akik érdekeltek abban, hogy a földek továbbra is az időleges birtokosok kezén maradjanak = *10 millió* (194. old.). A lakosok (parasztok) annyira ragaszkodnak a földhöz, hogy inkább maradnak (lásd 3. jegyzet, 194. old.) puszta földmunkásként korábbi telkükön, mint hogy magasabb bért keressenek a városokban (195. old.). A földjüktől megfosztott közösségi tulajdonosok és kis paraszttulajdonosok ellentéte az angol kormányzattal (i. h.).

III. Algéria[145]

A) A földbirtoklás fajtái Algériában a francia hódítás korszakában

Lacroix: „*Colonisation et administration romaines dans l'Afrique septentrionale*" („*Revue africaine*"[175], 1863, 381. old.).

Gustave Boissière: „*Esquisse d'une histoire de la conquête et de l'administration romaines dans le nord de l'Afrique*", Párizs 1878.

Ibn Khaldun (*Slane* fordításában), a berberek történetírója.

Mercier (francia nyelven): „Hogyan *lett Afrika arabosítva*?" (Párizs 1874) és

„*Az arabok észak-afrikai letelepedésének története*".

Rod. Dareste: „*La propriété foncière en Algérie*", 1852.

Eugène Robe: „*Les lois de la propriété foncière en Algérie*".

„*Kabilia és a kabilok szokásai*". *Írta Hanoteau és Letourneau, 1873.*

Leynadier és Clausel: „*Histoire de l'Algérie française*". *1846.*

„*Moeurs, coutumes et institutions des indigènes de l'Algérie*".

A „Revue africaine"-ben lásd: „*Topographie et histoire générale d'Alger par le bénédictin Fray Diego de Haedo, abbé de Fromesta*", traduit de l'espagnol par *le Dr. Monnereau et Bergbrugger, 1870.*

Az algériai *török uralom időszakára* vonatkozóan a „*Revue africaine*"-en kívül különösen fontos: *Genty de Bussy*: „*De l'établissement des français dans la régence d'Alger*", *Algír 1833, folio kiad.*

India után *Algériában* van még *a legtöbb nyoma a földtulajdon archaikus formájának. A nemzetségi és oszthatatlan családi tulajdon* itt uralkodó típusai a földtulajdonnak. Arab, török, végül francia uralom évszázadai nem tudták – kivéve a legutóbbi időt, hivatalosan *az 1873-as törvény* óta – szétrombolni a *vérségi szervezetet* és a földtulajdon *oszthatatlanságának* és *elidegeníthetetlenségének* erre alapozott elveit (197. old.).

Algériában van *egyéni és kollektív földtulajdon*; az *előbbi* valószínűleg *a római jog befolyására* keletkezett; ez (az egyéni földtulajdon) mindmáig uralkodik az *őslakos berberek* között, valamint *a mórokná l és a zsidóknál*, akik a városi lakosság fő hányadát alkotják. *A berberek közül némelyek – kabiloknak* nevezik őket, *északon, a Földközi-tenger partján* élnek stb. – megőrizték a *nemzetségi és közösségi tulajdon* sok nyomát, mindmáig osztatlan családokban élnek, *a családi tulajdon elidegeníthetetlenségének* szigorú betartásával. A berberek legnagyobb része átvette az *araboktól* nyelvüket, életmódjukat, *a földbirtoklás jellemző sajátosságait* (197., 198. old.). A földtulajdon kollektív formáit, élükön a *nemzetségi* formával, kétségtelenül *az arabok vezették be* (i. h.).

A VII. század második felében az arabok betörtek Algériába, de *gyarmatosítás nélkül*, ennélfogva nem volt befolyásuk az ottani intézményekre.

De *a XI. század közepén* az egyik berber uralkodó* önként aláveti magát a Bagdadi Kalifátusnak; az Észak-Afrikában letelepedett első arab törzsek a *hilelek* és a *szoleimok* voltak. Minthogy az őslakos berberek között a kapcsolatok nem voltak szívélyesek, ez alkalmat adott az arab hódításnak – melyet *a XI. század végén* egy időre feltartóztatott egy egységes *mór birodalom* megalapítása –, hogy fokozatosan alávesse magának Afrika északi partjának valamennyi országát, köztük *Algériát* is. A *berber fejedelmek* belső viszályaikban gyakran folyamodtak *az arab milíciákhoz* és *jelentékeny területek tulajdonul való átengedésével* jutalmazták őket, azzal a feltétellel, hogy ettől fogva *kötelesek hadiszolgálatot teljesíteni* nekik. Így már a *XII. század végén* számos arab telepes található *a mai Algéria tengerparti részén*, amelyet *Tellnek* neveznek. *A XIV. század végén* megszűnnek *az arab törzseknek* nemcsak az *általános*, hanem *a részleges áttelepülései* is. *Ezért még most is ugyanazokon a helyeken* élnek, ahol *5 évszázaddal* ezelőtt. Az arabok, akik számottevően keveredtek az őslakosokkal, már akkor elfoglalták *Afrika*

* Saraf ad-daula al-Mui'zz. – *Szerk.*

egész északi partját, ahol most is vannak. Arábiából magukkal hozott *pásztorkodásuk* lehetőséget talált a továbbfejlődésre az általuk elfoglalt ország természeti jellegében. Az Észak-afrikai Fennsík, amelyet nem szakítanak meg magas hegyek, bővelkedik nagy *legelőkben* (199. old.). Ez utóbbiak – az arabok eredeti letelepedésétől mostanáig – *a rajtuk nomadizáló törzsek osztatlan birtokában vannak*. Nemzedékről nemzedékre hagyományozódott ezeknél az araboknál *a nemzetségi tulajdon*; változásokon csupán azáltal ment át, hogy 1. *a nemzetség (fokozatosan) különböző ágakra szakadt*; 2. *idegen törzsbeliek kapcsolódtak be állományába. Ezért*: a nemzetségi *legelőkből* kiváltak területi méretükre nézve kevésbé jelentős darabok, és némely helyeken *a nemzetségi tulajdont szomszédi, más szóval „községi"* (общинный) váltotta fel (200. old.).

A *kabiloknál* arab befolyásra kifejlődött *földbirtokrendszer* abban különbözik az arabtól, hogy *távolabb áll a nemzetségi tulajdon kezdetleges típusától*. Bár náluk is van: *együttes felelősség a természetbeni adókért és szolgáltatásokért*; nem ritkán *közösségi számlára vásárolnak ökröket, kecskéket, juhokat*, amelyeknek *a húsát később elosztják az egyes családok között*; *a nemzetségek bírói és igazgatási autonómiáját* is ismerik. *Vagyoni perekben döntőbírákként* megjelennek náluk a *nemzetségi tanácsok*; csakis *a nemzetségi hatóságok engedhetik meg valakinek*, hogy letelepedjék a kabilok között; engedélyük nélkül senki *idegen nemzetségbelinek* nem szabad *tulajdont szereznie*; ugyanezek a *nemzetségfők* osztanak szét parlagföldeket *tulajdonként olyan személyek között, akik művelésre alkalmassá tették és 3 egymás utáni évben megművelték* őket (200. old.). Továbbá: *legelő* és *erdő* a kabiloknál *közösségi használatban* van; a *szántóföldre* vonatkozóan még fennáll *a rokonoknak, a nemzetségi és közösségi vásárlásnak az elővételi joga* és *az egész nemzetségi közösség örökösödési joga az egyik tagja által hátrahagyott vagyonra*; ezt az utóbbi jogot a különböző törzsek *„szokásrendelkezései"* (kanun) különbözőképpen szabályozzák. Némelyeknél *a nemzetségi alegységet – a falut* – bevonják az örökségbe az elhunyt vér szerinti fivéreivel együtt; másoknál csak akkor, ha *hatodíziglen nincs semmilyen rokon* (201. old.). Másrészt *a szántóföldre való jog szubjektumaként* a kabiloknál még csak a *család* (i. h.), mégpedig az *osztatlan* család jelenik meg; a föld ezért *az osztatlan család tulajdona*; az utóbbi magában foglalja *az apát, anyát, fiakat, ezek asszonyait, gyermekeit és gyermekeik gyermekeit* (*unokáikat*), *nagybátyákat, nagynénéket, unokaöcsöket és unokafivéreket* (cousins). A család vagyonát rendszerint *az elsőszülött* kezeli, valamennyi családtag választása alapján. Ő vesz és ad el, bérel földeket, rendeli el a gabona vetését és aratását, köt kereskedelmi szerződéseket, fizet a családért és veszi át az annak járó fizetéseket; *hatalma semmiképpen nem*

korlátlan; minden valamelyest fontos esetben és különösen ingatlan vételekor vagy eladásakor ki kell kérnie *az összes családtagok tanácsát*. Máskülönben nincsen korlátozva a családi vagyonnal való rendelkezésben. Ha tevékenysége a család érdekeire károsnak látszik, akkor a családnak *joga* van *őt elmozdítani és helyére új adminisztrátort kinevezni* (202. old.). *Az osztatlan család háztartása teljesen a legidősebb asszonynak {lásd horvátok}, vagy a vezetésre legalkalmasabbnak* a kezében van, akit mindig az összes családtagok választanak meg. Sokszor *le is váltják az asszonyokat* ebben a funkcióban (i. h.).

A *család* adja mindegyik tagjának *a munkaszerszámokat, a puskát, a kereskedéshez vagy kézművességhez szükséges tőkét*. Mindegyik családtag neki kell, hogy szentelje munkáját, azaz a családfő kezébe kell adnia – a családból való kiűzetés terhe alatt – minden jövedelmét. Ami az *egyéni tulajdont* illeti, ez – az *ingót* illetően – *férfiaknál a ruházatra* korlátozódik; *nőknél ruhákra* (lásd *Letourneau*) és *ékszerre*, amelyet esküvőjük alkalmával kapnak mint *hozományt* (helyesebben *ajándékot*); kivételt csak *luxusöltözékek és drága nyakékek* képeznek; ezek a család *közös tulajdonában* maradnak és csak *egyéni haszonélvezetre* kerülhetnek valamelyik asszonyhoz {v. ö. *délszlávok*}. Ami azt az *ingatlan tulajdont illeti*, amelyet *egy családtag ajándékozás vagy hagyaték* révén kap, ez az *ő egyéni tulajdonának* számít, de bekerül az egész család *birtokába* (владение) (i. h.). Ha a család nem sok tagból áll, akkor *közös asztalnál étkeznek* és *a szakácsnő funkciója* sor szerint jut minden női családtagra. Az elkészült ételt a **háziasszony** (a női családfő) adja ki minden családtagnak (i. h.).

Nagy létszámú családnál havonta elosztják az élelmiszereket, *kivéve a húst*, amelyet nyersen osztanak el a családtagok között, meghatározatlan időközökben, mindig az állat megvásárlása és levágása után. Az élelmiszerek elosztásánál a családapa *szigorú egyenlőséget* tart a tagok között (202., 203. old.). Továbbá: *a vérbosszú intézménye*, melynél fogva mindenki felelőssé tehető, vagyis *életével lakolhat a család bármely más tagja által elkövetett gyilkosságért. Az osztatlan család még teljesen élő jelenségként* létezik *a kabiloknál*, mert *személyi* és *egyszersmind vagyoni kötelék*. A családapák, amikor halálukon vannak, rendszerint megparancsolják gyermekeiknek, hogy tartsanak ki, mint addig, az oszthatatlanság mellett (203. old.). Mégis a gyakorlatban nem ritka a *kiválás* és *felosztás*; a népi szóbeszéd szerint főleg *az asszonyok* vétkesek ebben; *kabil közmondás*: „*Az ágybeli beszélgetések a családok feloszlásához vezetnek.*" *A családi vagyon felosztásánál* rendszerint ugyanazokat az elveket követik, mint *az örökség elosztásánál. A rokonsági fok* mellett gyakran azt is tekintetbe veszik, *mekkora vagyont hozott be a családi tulaj-*

donba egy magánszemély. A részek egyenlőségét csak az *évi készletek – a gabonáé, olívaolajé stb.* – elosztásánál tartják be (i. h.). A *felosztásnál gyakoribbak* a *kiválások* – ezt *a szokásjog szerint* minden családtag kérheti. Ebben az esetben a családi vagyonból elkülönítik a javára *azt a részt,* amely a *törvényes öröklés útján* megilletné; továbbá az egész *egyéni vagyont,* amelyet ő bocsátott a család használatára. A kiválás végrehajtása után a *családi közösség* úgy él, mint azelőtt – osztatlanul (203., 204. old.).

Ha tehát a *kabilok ismerik* is *a magánföldtulajdont,* de csak mint *kivételt.* Itt, mint mindenütt, úgy jelenik meg náluk, *mint a nemzetségi, közösségi és családi tulajdon fokozatos felbomlási folyamatának terméke* (204. old.).

A földbirtoklás kollektív formáinak felbomlását, amely, mint mindenütt, belső okokból ered, az algériai kabilok és arabok között jelentékenyen meggyorsította *az ország török meghódítása a XVI. század vége felé.* Törvényeiknek megfelelően a törökök általános szabályként a földet az *azt birtokló nemzetségek kezén* hagyták; de az addig a nemzetségek birtokában levő *parlagföld jókora része uradalmi tulajdon* lett. Ezeket a földeket – a nevük *„haus"* vagy *„azib-el-bejlik"* (a bejek földjei) (vagy a „bégeké") – *a török kormányzat számlájára megművelték. A helyi bejek* erre a célra *az állampénztár számlájára igásállatokat és mezőgazdasági szerszámokat* kaptak és *a bennszülött lakosság szolgáltatta a gabonaaratáshoz szükséges munkásállományt.* Az uradalmi föld nagyobb része azonban nem maradt *a kormányzat közvetlen igazgatása alatt; bérlők kezébe* ment át, akiknek egy része *évente meghatározott összegű pénzadót* volt köteles *fizetni az állampénztárnak, a másik rész bizonyos természetbeni szolgáltatásokat és szolgálatokat nyújtani az uradalmi intézőség javára.* Ebből ered a *bérbeadott* földek *2 kategóriája*: 1. *„azel"* – bizonyos *pénzjáradékot* fizetnek; 2. **„tonizza"** – csak *természetbeni adókat és szolgáltatásokat* nyújtanak. Mindkét fajta bérlő csak azzal a *feltétellel* van engedélyezve, hogy *megműveli a földet.* Ha ez *3 éven belül* nem történt meg, a kincstár elvette tőlük a telket és harmadik személynek adta át (204., 205. old.).

A mindig meglevő *helyi milícia* lázadásai elleni oltalmul a törökök *katonai kolóniákat* alapítottak (amelyeket Kovalevszkij *„feudálisoknak"* keresztel el, abból a téves okból, hogy – más körülmények között – az indiai dzságírokhoz hasonló fejlődhetett volna ki belőlük), a nevük *„zmala"*. A bennszülött lakosság közepette letelepedett *török katonai kolóniák* lassanként *arab és kabil lovasokkal* egészültek ki. Minden telepes kapott a kormánytól parcellájával együtt *magot a vetéshez, lovat és puskát,* ezzel szemben köteles volt *élethosszíglani hadiszolgálatra a körzet (kaidat) határain belül*; ez a szolgálat mentesítette földjét az adótól. *A juttatott föld nagysága*

különböző volt, birtokosának kötelezettsége szintén; az *egész telek* arra kötelezte, hogy az első felhívásra vonuljon be *a török lovasság soraiba*; *fél telek* csak *gyalogos szolgálatra* kötelezett (205., 206. old.). {Egy *„zuidja" szántóföld* egész teleknek számított; a „zmala" tagjait *„mahzenoknak"* nevezték.} (206. old.)

Az *uradalmak és katonai kolóniák* számára igénybe vett terület *nagysága* nemzedékről nemzedékre nőtt a valóban lázadó vagy lázadásgyanús nemzetségek *javainak elkobzása következtében*. Az *elkobzott föld nagyobb részét* a felsőbbség – a bégek (*más néven* bejek) – *nyílt piacon adta el*; ezzel adva volt a *magánföldtulajdon* fejlődése (amit már a rómaiak elindítottak). A vevők többnyire a *török* lakosságból való magánszemélyek voltak; így lassanként *nagy magánföldbirtokos kategória* jött létre; *tulajdoni jogcímük* csak *az állami számvevőszék nyugtája* volt; a nyugta leszögezte a *tényt*, hogy a *földdarabot* nyílt piacon *eladták* és a *felsőbbség megkapta a vevőtől ezért járó összeget*; a nyugták neve: „beit-el-mal", és *törvényszékileg* ugyanúgy elismerték őket, mint a vételi, ajándékozási, zálog- és egyéb földvagyonokmányokat (206. old.). *A török kormányzat* egyszersmind erősen előmozdította *magántulajdon koncentrációját vallási és jótékonysági intézmények kezében*. A könnyedség, amellyel elkobzáshoz folyamodott, valamint az adóprése sokszor késztetett *magánbirtokosokat* arra, hogy *tulajdoni jogcímüket* átruházzák ilyen intézményekre, azaz *vakfot* vagy *„habu"*-t alapítsanak. {*Szidi Khalil* – az egyik legnagyobb tekintély Algériában a *malekita* tan magyarázói között – megengedi a lehetőségét annak, hogy magánszemélyek valamely földet vagy jövedelmet *ne csak örökletes tulajdonba adjanak át*, hanem *időleges haszonélvezetre* is, amely általában az ajándékozó halálával szűnik meg.} Ezzel mentesültek az elkobzástól és az adóprést; az átadás azzal a feltétellel történt, hogy a vakfba adott földet eredeti tulajdonosa tovább, élethossziglan, de többnyire örökölhetően *haszonélvezi*, de most a *pénz-* vagy *természetbeni adókat* az alapítványnak kell lerónia (robotfizetség) (206., 207. old.). {A *fő dokumentumok* az Algériai Történelmi Társaság által kiadott *„Revue africaine"*-ben, lásd pl. az *1861-es* évfolyamot.}

A *török uralom* semmiképpen nem hozott (a nagymogulok gazdálkodásának hanyatlása idején volt) hindusztánihoz hasonló feudalizálódást. Ezt megakadályozta az algériai *katonai-polgári igazgatás erős centralizációja*; ez kizárta annak *lehetőségét, hogy öröklődően lefoglalják a helyi hivatalokat* és hogy birtokolóik szinte a dejektől független nagy földtulajdonosokká váljanak. Az összes *helyi dejek és kaidok*, akik rendszerint bérbe vették a reájuk bízott körzetek adószedését, *csak 3 évig maradtak funkcióikban. A törvény szigorúan előírta ezt a váltogatást*, s az a gyakorlatban *még sűrűbben* végbement

(208. old.). A török kormányzat tehát csak előmozdította az arabok között a magán-földtulajdon fejlődését a „községi" rovására. – A *Warnier* nemzetgyűlési képviselő által gyűjtött *statisztikai* adatok (*1873*) szerint *Algériának francia kézbe kerülésekor* a *Tellnek* nevezett *egész* tengerparti vidék (parti sáv) *földbirtoklási helyzete* a következő volt:

Uradalmi tulajdon = 1 500 000 hektár; *továbbá* az összes igazhitűek közös vagyona (bled el-iszlam) jogán állami rendelkezésre áll: *3 000 000 hektár* parlagföld, *Mulk* (*magántulajdon*) = *3 000 000 hektár*; ebből már a *rómaiak ideje* óta a *berberek között* felosztott birtoklásban: 1 500 000 hektár, és ehhez jött magántulajdon tárgyaként a *török* uralom alatt: 1 500 000 hektár.

Az arab nemzetségek osztatlan birtokában (ars): *5 000 000* hektár. Ami a *Szaharát* illeti, ebben csak *3 000 000 hektár, amely az oázisok határain belül van*, képez részben *osztatlan családi tulajdont*, részben magántulajdont. A *Szahara* többi *23 000 000 hektárja merő homoksivatag* (208., 209. old.).

B) A francia gazdálkodás és befolyása a bennszülöttek kollektív földbirtoklásának hanyatlására

Az „Annales de l'Assemblée nationale" 1873. évf. XVII. kötetében (Párizs 1873) közölt viták; *XVIII. köt. (1770. sz.)*: *„Rapport (en Assemblée nationale) de M. Warnier"*.

Perron: *„Précis de jurisprudence musulmane par Khalil ibn Ishâk"*, traduit de l'arabe.

„Javaslat egy általános gyarmatosítási tervre", Algír 1863.

„Premier rapport de M. Didier au nom de la commission de l'assemblée législative, 1851", (megjelent *Eugène Robe „Les lois de la propriété immobilière en Algérie"* c. művében).

Cadoz kimutatja Perron és a legtöbb ún. orientalista tudatlanságát jogi kérdésekben.

Cadoz: *„Droit musulman malékite"*, *Párizs 1870.*

Magántulajdon létesítése {a francia burzsoá szemében} szükségszerű feltétele a politikai és társadalmi szférában való minden haladásnak. *A közösségi tulajdonnak* „mint *az elmékben kommunista tendenciákat támogató formának*" („*A nemzetgyűlés vitái*", 1873) a további *fenntartása* veszélyes mind a gyarmatra, mind az anyaországra nézve; a *nemzetségi birtok* felosztását előmozdítják, sőt előírják, először mint eszközt *a lázadásra mindig készen álló leigázott törzsek gyengítésére*, másodszor mint *egyetlen utat* arra,

hogy *folytatódjék a földtulajdon átmenése* a bennszülöttek kezéből a gyarmatosítókéba (210., 211. old.). Ugyanezt a politikát követték a *franciák* az összes egymást megdöntő *rezsimek* alatt 1830-tól a mai napig (211. old.). Az *eszközök* olykor változnak, a *cél* mindig ugyanaz: *az őslakosok kollektív tulajdonának megsemmisítése, szabad adásvétel tárgyává való változtatása* és ezáltal *a francia gyarmatosok kezébe való végleges átmenésének* megkönnyítése (i. h.). Az *1873 június 30-i* ülésen, egy új törvényjavaslat alkalmából, *Humbert* képviselő ezt mondja: „A megítélésre Önök elé terjesztett tervezet csak megkoronázása az épületnek, amelynek alapját egész sor rendelet, dekrétum, törvény és senatus consultum[131] rakta le – valamennyi együtt és mindegyik külön-külön *ugyanazt a célt* követi: *a magánföldtulajdon megteremtését az araboknál*" (i. h.).

A franciák első gondja Algéria egy részének meghódítása után az volt, hogy *a meghódított terület legnagyobb részét kormánytulajdonnak* (franciának) *nyilvánítsák*. Az ürügy erre: az a muzulmánok között elterjedt tan, hogy *az imámnak joga van* az őslakosok földjét *nemzeti vakfnak* nyilvánítani; valóban az imám *dominium eminensét** mind a *malekita*, mind a *hanefita* jog elismeri. De ez a jog {lásd „*Précis de jurisprudence musulmane par Khalil ibn Ishâk*", II. köt. 269. stb. old., *Perron* fordításában} csak arra jogosítja fel, hogy a meghódított lakosságtól *fejadót* szedjen. Az utóbbi, mondja Khalil, azért történik, hogy „eszközökre tegyenek szert *a próféta utódai* és *az egész muzulmán közösség* szükségleteinek kielégítésére". **Lajos Fülöp** – mint az imám utódja, vagy inkább az alávetett dejeké – persze nemcsak *az uradalmi tulajdont* kaparintja meg, hanem minden művelés alatt nem álló földet, köztük a *közösségieket* is – *legelőket, erdőket* és *megműveletlen földeket* (212. old.). {Amennyiben a nem európai (külföldi) jog „hasznos" nekik, az európaiak nemcsak elismerik – azonnal! –, mint itt a muzulmán jogot, hanem „félreértik" a maguk hasznára, mint itt. A francia mohóság nyomban nyilvánvaló:} ha a kormány volt az egész ország eredeti tulajdonosa és most is az, akkor nem szükséges elismerni az arab és kabil törzsek igényeit erre vagy arra a földdarabra, mihelyt jogcímüket nem tudják *írásos dokumentummal* bizonyítani. Ezen a módon egyrészt az addigi *közösségi tulajdonosokat kormányföldek ideiglenes birtokosainak helyzetébe* süllyesztik; másrészt *erőszakkal elrabolják a nemzetségek birtokolta terület jelentős részeit és európai gyarmatosokat telepítenek rájuk*. Ebben az értelemben születtek az *1830 szeptember 8-i, 1831 június 10-i* stb. *rendelkezések*. Innen ered a *cantonnements rendszere*; ez abban állt, hogy *a nemzetségi földet két részre*

* – *legfelsőbb tulajdonát* – *Szerk.*

osztották, az egyiket meghagyták a nemzetségtagoknak, a másikat a *kormány* visszatartotta azzal a céllal, hogy európai gyarmatosokat telepítsen rájuk. *A közösségi földeket* – Lajos Fülöp alatt – *a gyarmaton létesített katonai-polgári igazgatás* szabad rendelkezésére bocsátották. Ezzel szemben az *1846 július 21-i rendelet* a *magánföldtulajdont* Algír körzetében, *Blida*, *Oran*, *Mostaganem* és *Bône* községekben sérthetetlennek nyilvánította; de a francia kormány emellett fenntartotta magának a *kisajátítás jogát* nemcsak a *Code civil*[176] által előre látott esetekben, hanem *mindenkor*, amikor ez *új kolóniák alapításához vagy régebbiek bővítéséhez*, *katonai védelmi célokra* szükséges, vagy amikor a *kincstár érdeke* megsínyli, hogy ezt vagy azt a földdarabot *nem műveli meg* a tulajdonosa (212., 213. old.). {*1830 szeptember 8-i, 1831 június 10-i, július 11-i, 1840 december 1-i és 3-i rendelkezések. 1845 október 31-i és november 28-i, 1844 október 1-i, 1846 július 21-i királyi rendelet.*}

A *francia* (magán-) földvásárlók *legtöbbjének* eszébe sem jutott, hogy földműveléssel foglalkozzanak; csak a *föld* kicsinyben való *újraeladására* spekuláltak; a *nevetséges árakon* való vétel, viszonylag magas áron való *újraeladás* „*tőkéik hasznos elhelyezésének*" látszott. A fickók – mit sem törődve *a nemzetségi birtok elidegeníthetetlenségével* – sietve *egész sor vételi szerződést kötöttek egyes családokkal*. A *bennszülöttek*, kihasználva a francia kutyák között hirtelen felszökött spekulációs lázat és abban a reményben, hogy a francia kormányzat nem tarthatja magát sokáig az országban, készségesen idegenítették el, nem ritkán 2-3 vevőnek *egyidejűleg*, ezt vagy azt a földdarabot, vagy akár *egyáltalában nem létező* vagy *a nemzetség közös birtokában levő* földeket is. Ezért, amikor megkezdődött a *tulajdoni jogcímek megvizsgálása* a bíróságokon, kiderült, hogy az elidegenített földdarabok teljes számának *több mint háromnegyede* különböző személyeket illet meg *egyidejűleg* (lásd a „*Javaslat egy általános gyarmatosítási tervre*", Algír 1863, c. brosúra kivonatát, 214. old. 2. jegyzet). Mit tett a francia kormányzat? *a szégyentelen! A szokásjog megsértésének szentesítésével* kezdte, *azzal, hogy minden törvénytelenül véghezvitt elidegenítést teljes érvényűnek nyilvánított!* Az *1844 október 1-i törvényben* {*ugyanaz a burzsoá kormányzat*, amely a hamisan értelmezett muzulmán jognál fogva az algériai föld *egyedüli tulajdonosává* tette magát, kijelenti:} „*Semmiféle olyan ingatlantulajdon-átruházási szerződés, amelybe egy bennszülött beleegyezett* {még ha nem is a magáét adta el!} egy európai javára, nem támadható meg azzal az indokkal, hogy ezek az ingatlanok a muzulmán törvény szerint nem voltak elidegeníthetők." A gyarmatosok érdekén kívül a kormányzat szeme előtt a neki alávetett népességnek *a nemzetségi-közösségi rendszer hanyatlása* által való gyengítése

lebegett. (Így például *Didier* képviselő a *nemzetgyűlésnek* küldött jelentésében *1851-ben* ezt mondja: „*Sietnünk kell a nemzetségi* szövetségek *szétrombolásával*, mert ezek a vezetői az uralmunk elleni minden ellenzéknek" (214–216. old.). Másfelől *a francia kormányzat* attól való *félelme*, hogy a bennszülött lakosságot maga ellen uszítja, és a vágy, hogy a *pénzpiacot a jövőben* biztosítsa *a fiktív tulajdoni jogcímekre alapozott spekulációk* által szükségképpen előidézett megrázkódtatások ellen, arra késztette a kormányzatot, hogy a jövőre lemondjon a kolonizációs rendszer további alkalmazásáról. Ráadásul az *araboknak* az esetek többségében sikerült visszavásárolniok részben *az európai gyarmatosoktól*, részben *magától a kormánytól az elidegenített vagy tőlük elvett földeket*. Így a *système des cantonnements* fényes kudarccal végződött. Éppen ennél a kísérletnél csattanósan beleütköztek a még teljesen élő *nemzetségi-közösségi földtulajdon* tényébe. Már nem volt elég, ha semmibe vették ezt a tulajdont, aktív intézkedéseket kellett tenniök a felbomlasztására (216. old.). Ezt a célt szolgálta az *1863 április 22-i senatus consultum*[131]; ez törvényileg elismeri *a nemzetségek tulajdonjogát az általuk elfoglalt földekre vonatkozóan*, de ezt a *kollektív tulajdont* fel kell osztani *nemcsak a családok között*, hanem *tagjaik között* is. *Allard* (tábornok), akit az államtanács megbízott a törvényjavaslat védelmezésével, a *szenátusban* többek között ezt mondta: „A kormány nem téveszti szem elől, hogy *politikájának általános célja a nemzetségfők befolyásának gyengítése* és a *nemzetségek felbomlásának* előidézése. Ezen az úton lerombolja *a feudális jog utolsó maradványait*, amelyek védelmezőiként lépnek fel a kormány törvényjavaslatának ellenzői... *A magántulajdon megalapozása, európai gyarmatosok telepítése az arab nemzetségek közé* ... ez lesz *a legerőteljesebb eszköz a nemzetségi szövetségek bomlási folyamatának meggyorsítására*" (216., 217. old.). *Az 1863-as senatus consultum II. cikkelye* rámutat arra, hogy a legközelebbi jövőben *császári dekrétumok* elrendelik: 1. mindegyik nemzetség *földjei határainak megszabását*; 2. *az összes nemzetségi birtokok felosztását az egyes családok között*, kivéve az olyanokat, amelyeknek földművelésre való alkalmatlanságuk miatt a családok *osztatlan tulajdonában* kell maradniok; 3. *magántulajdon alapítását a családi földek felosztása* útján mindenütt, ahol ezt az intézkedést megfelelőnek ismerik el (217. old.). Maga III. Napóleon ellenezte a harmadik rendszabályt; lásd *Mac-Mahon tábornagynak írt 1865. évi levelét* (217. old., 2. jegyz.). Az államtanács jóváhagyásával kibocsátott kormányparancsban Badinguet* elrendelte *külön bizottságok felállítását a felosztások elvégzésére*; minden ilyen bizottság álljon egy

* III. Napóleon.[177] – *Szerk.*

dandártábornokból vagy ezredesből mint *elnökből*, egy *alprefektusból vagy prefektúrai tanácsosból*, egy *arab katonai* vagy *department-irodai hivatalnokból és a kincstári vagyonkezelőség hivatalnokából*. A bizottsági tagok kinevezését az algériai főkormányzónak engedik át; csak az elnököket kell közvetlenül a császárnak megerősítenie; az *albizottságok* az algériai *helyi közigazgatás* hivatalnokaiból álljanak („*Règlement d'administration publique*", *1863 május 23.*). Az *albizottságra* tartozik minden előkészítő munka, úgy mint *adatok gyűjtése* a nemzetség *határainak, mindegyik alegysége, ezeken belül a szántóföld és a legelő*, végül a *nemzetségi kerület körzetében foglalt magán-* és *uradalmi birtokok* határainak helyes megállapításához (218. old.). Ezután indul meg a bizottság tevékenysége: a felosztandó nemzetségi földek határainak a helyszínen – a szomszéd nemzetségek képviselőinek jelenlétében – való megállapítása; továbbá a *magánföldbirtokosok* (a nemzetségi birtokok határain belüliek) és a nemzetség közötti tetszőleges szerződések megerősítése; végül: *bírói döntés* szomszédos nemzetségeknek a számukra kijelölt birtokok helytelen elhatárolása miatt tett panasza esetén. A bizottságnak minden általa foganatosított intézkedésről értesítenie kell az algériai főkormányzót, aki végső fokon dönt (218. old); lásd az *1863 május 23-i règlement* további *tartalmát*, 218., 219. old.

Warnier {az algériai „magántulajdonra" vonatkozó törvényjavaslat kidolgozására kinevezett bizottság elnöke} *1873-as nemzetgyűlési jelentése* szerint (lásd „*Annales de l'Assemblée nationale*", XVII. köt. 1770. melléklet) az összesen 700 *nemzetségi birtokból 1863 és 1873 között 400-at* már felosztottak *a nemzetségek állományába tartozó vérségi szövetségek, azaz a legközelebbi rokonok vérségi szövetségei* között, amelyeknek mindegyike egy meghatározott földkörzetet foglalt el {úgyszintén a már akkor ezek határai között levő uradalmi és magánbirtokokat hatóságilag elismerték}. Az *1863-as règlement* e része könnyen megvalósítható volt, mert ez a felbomlás – ahhoz a folyamathoz hasonlóan, amelynél fogva *az ősi germán Markból kiváltak szabad, félszabad és nem szabad közösségek* – jóval a franciák előtt, *a török uralom idején* megkezdődött Algériában.

Eugène Robe („*Les lois de la propriété foncière en Algérie*", *77. old.*) erre vonatkozóan megjegyzi: „Miután a nemzetség vénje elvesztette régebbi *patriarcha-jellegét* és *muzulmán hivatalnok*, kaid pozíciójába ment át, megnőtt *a családapák tekintélye* és törvény által elismert *hivatalos, politikai jelleget* kapott; *a nemzetség felbomlásának* folyamata (létszám tekintetében legkisebb vérségi szövetségeire) ez időben magától kezdődött és észrevétlenül s fokozatosan haladt előre . . . *a vérrokonság érzése* (a különböző családok között) lassanként ellankadt; *az egyes ágak elkülönültek a közös törzstől*;

a legközelebbi rokonok külön településeket (falvakat) képeztek; *minden sátor* külön érdekek központjává vált, *a saját vérségi csoport* központjává, amelynek külön szükségletei, önző és viszonylag szűk törekvései voltak. Így *a nemzetség nem a széles, átfogó család volt többé*, s a nemzetségi földön szétszórt *összes települések halmaza lett*, afféle *sátrak szövetsége*, sokkal korlátozottabb hivatalos és politikai jelleggel, mint azelőtt." A *bizottság* tehát az 1863 május 23-i règlement végrehajtásakor *már magától alegységeire bomlott nemzetséget* talált és csak *törvényerőt* kellett *adnia* annak, *ami gyakorlatilag* már *jóval* előbb *fennállt* (219., 220. old.).

Egész más volt a helyzet a *másik feladatával*: *a magántulajdonnak a nemzetség alegységeinek határain belül való bevezetésével* (220. old.). Ennek *a règlement 26. cikkelyének V. pontja* szerint *a különböző történelmi szokásjogok* figyelembevételével, tehát *csak ezek előzetes konstatálása után* kellett *megtörténnie*. Semmi se lett belőle; az egész pontot feladták Badinguet idején (v. ö. 221., 222. old.). {Itt még meg kell említeni *Warnier jelentéséből*: az algériai *felosztások* nehézsége a többi között *a különböző nemzetségek szerfelett különböző gazdasági feltételein* alapul. *142 nemzetségben* minden emberre *1–4* hektár jutott; *143* nemzetségben *4–8* hektár; *8* nemzetségben *8–16* hektár; *30* nemzetségben *16–185* hektár. (A felosztás *nagy* és *kis földtulajdonosokat* hoz létre egyszerre, az utóbbiak alig képesek létfenntartási eszközeiket a mezei munkával előteremteni, az utóbbiak *nem képesek* a nekik tulajdonul jutó összes földeket használni (*221. old., jegyzet.*)} Ezért *az arab nemzetségeknek az európai gyarmatosok javára való kisajátításából*, amelyre ez a rendszabály irányult, semmi sem lett. *1863 és 1871 között az európai gyarmatosok* inkább vásároltak *földet* a bennszülöttektől, mint amennyire ezek *eladtak* nekik – mindent együttvéve még *20 000 hektárt* sem; *évente* valójában csak 2170 hektárt, 29 árt és 22 centiárt –, ennyi föld, mint *Warnier mondja*, még *egyetlen falu* felépítéséhez sem elég. (*Közelebbit lásd 223. old., különösen a jegyzetet.*)

{*1873.* Ezért *az 1873-as parlagi nemesek gyűlésének*[178] első *gondja* az volt, hogy hatásosabb rendszabályokat foganatosítson *az arabok földjének elrablására.* (*E gyalázatos gyűlés vitái* arról a tervezetről, hogy *„bevezessék a magántulajdont"* Algériában, a gazságot igyekeznek *a politikai gazdaságtan ún. örök, megváltoztathatatlan törvényeinek* leple alá rejteni (224. old.). A *„parlagi nemesek gyűlésének"* e *vitáiban* mind egyetértenek a célban: *a kollektív tulajdon megszüntetésében.* A viszály csak a *módszer* körül folyik, *hogyan* végezzenek vele. *Clapier* képviselő például az *1863-as senatus consultum* által előírt módon akar eljárni, amely szerint a magántulajdon először csak azokban a községekben vezethető be, amelyeknek *földosztály-*

része már *kivált a nemzetségi földből*; ezzel szemben a „parlagi gyűlés" bizottsága, amelynek elnöke és előadója *Warnier*, ragaszkodik ahhoz, hogy a *műveletet* a *végén* kezdjék, azaz *minden egyes közösségi tag egyéni osztályrészének meghatározásával, mégpedig mind a 700 nemzetségben egyidejűleg.*)}

{A *szépségtapaszok*, amelyekkel *Warnier* úr ezt az *arabok kisajátítását* célzó rendszabályt kendőzi, a következők:}

1. *Maguk az arabok gyakran fejezték ki azt a kívánságukat, hogy fogjanak hozzá a közösségi földek felosztásához.* Ez egyszerűen *szemérmetlen hazugság. Clapier* képviselő (*1873 június 30-i ülés*) ezt válaszolja erre: „Önök azt állítják, hogy maguk az arabok kívánják *magánföldtulajdon létesítését* náluk; de tartalmazza-e a jelentés a *nemzetségi* és közösségi vezető szervek (*dzsamma*) közvetlenül nyilvánított kívánságainak kifejezését? – Korántsem; az *arabok* elégedettek a helyzetükkel, a törvényhozásukkal, helyi szokásaikkal. *Csak spekulánsok és uzsorások követelik Önöktől magántulajdon létesítését*" (224., 225. old.).

2. *Az a rendszer, hogy minden arab szabadon rendelkezzék a tulajdonként őt illető földdarabbal,* végső esetben lehetőséget nyújt neki arra, hogy *elidegenítés vagy zálogba adás útján megkapja a neki hiányzó tőkét*; nem kívánatos-e ez maguknak az araboknak az érdekében? Mintha bizony nem találkoznánk mindenütt – nem tőkés termelési módú országokban – *a falusi lakosság* legszemérmetlenebb *kizsákmányolásával kis uzsorások és szabad tőkével rendelkező szomszédos földbirtokosok részéről*? Lásd *Indiát*. Lásd *Oroszországot*, ahol a paraszt 20, 30, sokszor 100% kamatra kapja meg a „kuláktól" azt az összeget, amelyre *az állami adók fizetéséhez* szüksége van. Másrészt a földbirtokos kihasználja a parasztot szorongató körülményeket arra, hogy *télen szerződéssel lekösse őt a kaszálás és aratás egész időszakára a szokásos munkabér egyharmadáért vagy feléért*, amelyet *előre kifizet* neki, és amely viszont az orosz állampénztár feneketlen szakadékának a betöltésére megy. {*A törvény által rájuk kényszerített* „elzálogosíthatóság" és „elidegeníthetőség" révén az angol kormányzat *India Északnyugati Tartományaiban és Pandzsábban* a parasztok kollektív tulajdonának felbomlasztásán, *végső* kisajátításán és a közösségi földnek *az uzsorás magántulajdonába* juttatásán munkálkodik (225. old.). *Badinguet* is – *1865-ös levél Mac-Mahonhoz* – tanúsítja, hogy Algériában hasonlóan jár el az uzsorás, akinek a nyomasztó kormányadók a támadás hordozójául szolgálnak (lásd 225., 226. old.).} (A levelet idézi *Clapier* a nemzetgyűlésben 1873 június 30-án mondott beszédében.)

A muzulmán kormányzat alatt a parasztot legalábbis nem *sajátíthatta ki földjéből* az uzsorás-spekuláns. Ez a kormányzat nem ismerte *a föld elzálogo-*

sítását (*jelzálogba adását*), mert *a közösségi tulajdont* {illetve *osztatlan* családi tulajdont} *oszthatatlannak* és *elidegeníthetetlennek* ismerte el (v. ö. 226. old., 2. jegyzet). {Ugyanott: ezzel szemben elismerte a „ren"-t, biztosítékot; ez a pénz kölcsönzőjének elsőbbségi jogot ad a többi hitelezővel szemben; *előttük* kap kifizetést *az adós ingó és ingatlan vagyonának jövedelmeiből*. Így itt is nyílik viszonylagos cselekvési terület az *uzsorásnak*! Mint *Oroszországban* stb. (226. old.).} Az *1863-as senatus consultum 6. cikkelye* először is elismerte *a szabad elidegenítés jogát* mind a magánszemélyek földtulajdonára, vagyis az ún. *mulk* földekre, *mind egész nemzetségi alegységek* elidegenítési jogát *az általuk kikülönített körzetre*; így lehetővé tette *közösségi földek eladását* és *jelzálogosítását*, amit azonnal kihasználtak *uzsorások* és *földfelvásárló spekulánsok*. „Vállalkozó tevékenységük" szféráját még bővítette a *„parlagi gyűlés" 1873-as törvénye*, amely végleg létrehozta *a föld magántulajdonát*; most már minden arab szabadon rendelkezhet a maga magántulajdonként kikülönített földdarabjával; az eredmény az lesz, hogy *a bennszülött lakosság földjét kisajátítják európai gyarmatosok és spekulánsok*. De ez is *a tudatos célja az 1873-as „törvénynek"* (226., 227. old.).

3. *A magánföldtulajdon bevezetése* egy erre elő nem készített és iránta ellenszenvet tápláló lakosság körében *csalhatatlan varázsszer* lesz *a földművelés eszközeinek javítására*, ennélfogva *a föld termelékenységének növelésére* (227. old.). Ezt nemcsak a *nyugat-európai közgazdászok* hirdetik fennhangon, hanem a kelet-európai ún. *„kulturált osztályok"* is! *De a gyarmatosítás történetéből egyetlen tényt sem* hoztak fel emellett a parlagi nemesek gyűlésének vitáiban. *Warnier* arra hivatkozik, hogy az európai gyarmatosok *kis kiterjedésű* és értékesítés szempontjából kedvező fekvésű birtokain javultak a művelés eszközei. – *Az európai gyarmatosok* birtokában levő *összes földek* mennyisége *Algériában = 400 000 hektár*; ebből *120 000* két társaságé, az *algírié* és a *sétifié*; ezeket a kiterjedt és a piactól távol levő földeket – és ezt *Warnier* maga is bevallja – *arab bérlők* művelik meg *a maguk régi*, a világosságot hozó franciák bejövetele előtt létező *hagyományos módszere szerint*. A többi *278 000 hektár* egyenlőtlenül elaprózódik 122 000 európai között, akik közül *35 000* hivatalnok és városlakó *nem* foglalkozik *földműveléssel*. {Marad *87 000 francia földművelő gyarmatos*,} s ezeknél sincs *intenzív művelés*, amely nem fizetődik ki ott, ahol a meg nem művelt föld mennyisége nagy és a lakosság viszonylag csekély (228. old.) (v. ö. *1873 június 30-i viták*). *Az arabok kisajátításával* a törvénynek az a szándéka, hogy 1. a francia gyarmatosokat minél több földdel lássa el; 2. *elszakítva az arabokat a földhöz való természeti kötelékektől*, megtörje az amúgy is felbomló *nemzetségi szövetségek* utolsó erejét és ezzel kiküszöbölje minden

felkelés veszélyét (229. old.). *Warnier* kimutatta, hogy a gyarmatosok *rendelkezésére álló földek* nem elegendők a Franciaországból évente újonnan beözönlő gyarmatosok szükségleteinek kielégítésére. *Algír tartományban* minden európai gyarmatosra 1,3 hektár jut; *Oran tartományban* 2,64; csak *Constantine tartományban 3,25 hektár* (229. old.). Tehát a földművelő gyarmatosok számának növelése nem lehetséges, ha egyidejűleg továbbra is megmarad az *arab* földtulajdonrendszer (i. h.). Hogy az *egykori nemzetségi földeknek a gyarmatosok kezébe való átkerülését meggyorsítsa*, az (1873-as) törvény elrendeli, *ha nem is a teljes eltörlését a nemzetségi vétel (sefaa) jogának* {a *sefaa* jog abban áll, hogy a nemzetség (*ferka*) valamely tagja által eladott földet a *ferka* bármely tagjának joga van megvásárolni (lásd *Humbert* képviselő beszédét, *1873 június 30-i ülés*, „*Annales de l'Assemblée nationale*", XVIII. köt. 636. old.); ez a jog teljesen azonos azzal, amely *Graubünden kanton* némely részeiben ma is létezik a közösségi tagok számára}, de korlátozását azokra a rokonsági fokokra, amelyeknek elővételi jogát a francia *Code civil*[176] elismeri. Végül, hogy *az állami uradalmakat megnövelje*, az 1873-as *törvényjavaslat* azt a *parlagföldet*, amely *az arab nemzetségek közös használatában maradt* és *nem osztották fel körzeteik között*, *állami tulajdonnak* nyilvánította. {Ez *nyílt rablás*! Éppen ezért *a parlagi nemesek gyűlése*, amely oly gyengéd a szent és sérthetetlen „*tulajdon*" iránt, a tulajdont meggyalázó törvényjavaslatot *minden módosítás nélkül* elfogadta és még *ugyanabban az évben, 1873-ban hatályba léptette*} (*harmadik megtanácskozás az 1873 július 26-i ülésen*) („*Annales de l'Assemblée nationale*", *XIX. köt.*) {*230. old.*). *Niel* tábornagy helyesen jegyezte meg *a nemzetgyűlés 1869-es* vitájában: „*Az algériai társadalom a vér* {*azaz a rokonság*} *elvén alapul.*" *A földtulajdon individualizálásával* tehát a politikai célt is elérik – e társadalom alapjának megsemmisítését (231. old.).

A megírás ideje: 1879 októbere és 1880 októbere között
Az első megjelenés helye: K. Marksz i F. Engelsz: Szocsinyenyija, 45. köt., Moszkva 1975.
Eredeti nyelve: német, angol, spanyol

Karl Marx

[Lewis H. Morgan „Az ősi társadalom" című könyvének konspektusa[179]]

Lewis H. Morgan: „Ancient Society", London 1877

1. rész.
Az értelem fejlődése találmányok és felfedezések révén

I. fejezet

I. A vadság korszaka

1. *Alsó fok*: Az emberi nem gyermekkora; az emberiség eredeti korlátozott lakóhelyén él, *gyümölcsökkel, diófélékkel táplálkozik*; erre a korra esik *a tagolt beszéd kialakulása*; [ez a fok] *a haltáplálkozás bevezetésével és a tűz használatának megismerésével* végződik. Ebben az állapotban levő törzseket *az emberiség történelmi korából* nem ismerünk.

2. *Középső fok*: *A haltáplálkozással* és *a tűz használatával* kezdődik. Eredeti lakóhelyéről kiindulva, az emberiség elterjed a föld felületének nagyobb részén. Ilyen törzsek még léteznek, például *az ausztráliaiak és nagyobb része a polinéziaiaknak* felfedezésük idején.

3. *Felső fok*: *Az íj és a nyíl feltalálásával* kezdődik, *a fazekasság feltalálásával* ér véget. Ezen a fokon éltek *az atapaszk törzsek a Hudson-öböl vidékén, a Columbia-völgy* törzsei és bizonyos *észak- és dél-amerikai parti törzsek*; ez felfedezésük idejére vonatkozik.

II. A barbárság korszaka

1. *Az alsó fok a fazekassággal* kezdődik. A következő (középső) foknál figyelembe kell venni *a két félgömb, a nyugati és a keleti eltérő természeti adottságait*, de *egyenértékűnek fogadhatjuk el*: *a keleti félgömbön az állatok*

domesztikálását, a nyugatin a kukorica és más növények öntözéses termesztését, valamint *a szárított vályogtégla és a kő használatát a házépítésben.* Az alsó fokon vannak például *az Egyesült Államokban, a Missouri folyótól keletre élő* indián törzsek, és *azok az európai és ázsiai törzsek,* amelyek ismerték *a fazekasságot,* de *nem voltak háziállataik.*

2. *Középső fok*: A keleti félgömbön *az állatok domesztikálásával, a nyugatin* az öntözéses földműveléssel s a szárított vályogtéglának és a kőnek az építészetben való használatával kezdődik; *a vasércolvasztási eljárás* [feltalálásával] végződik. Ezen a fokon élnek például *Új-Mexikó, Mexikó, Közép-Amerika és Peru letelepült indiánjai, a keleti félgömbön* pedig azok a törzsek, amelyeknek voltak ugyan háziállataik, de *nem ismerték a vasat.* Ide tartoznak *a régi britek; fejlettebb kontinentális törzsek szomszédságának* köszönhetően ismerték *a vas használatát* és más mesterségeket, jóval felülmúlva társadalmi intézményeik fejlettségét.

3. *Felső fok*: A *vasérc* olvasztásával, *vasból készült szerszámok* stb. *használatával* kezdődik, *a fonetikus ábécé feltalálásával* és az írásnak irodalmi művekben való felhasználásával végződik. *A barbárság felső fokán éltek a homéroszi kor görög törzsei, az itáliai törzsek Róma alapítása előtt* (?), *Caesar korának germán törzsei.*

III. A civilizáció korszaka

A *fonetikus ábécével* és irodalmi emlékek létrehozásával kezdődik; *egyenértékű ezzel a kőbe vésett hieroglifikus írás.*

A fazekasságról, különös tekintettel a II. korszakra (1)*

A kova- és kőeszközök régebbiek, mint *a fazekasság,* régi lelőhelyeken gyakran *az utóbbinak a termékei nélkül* találhatók. A fazekasság feltalálását megelőzték *a falusi élet* kezdetei, ahol már bizonyos fokú uralom volt a létfenntartási eszközök fölött, *faedények* és *-eszközök, kézi háncsrostfonás, kosárfonás, íj és nyíl* — a fazekasság megjelenése előtt. Nem ismerték a fazekasságot például az *atapaszkok,* a *kaliforniai* és a *Columbia-völgyi törzsek.* Ismeretlen volt *Polinéziában* (a *Tonga-* és a *Fidzsi*-szigetek kivételével), *Ausztráliában, Kaliforniában* és a Hudson-öböl vidékén. *Tylor* meg-

* *Az alcím Marxtól való. — Szerk.*

jegyzi, hogy „*a szövés mesterségét* nem ismerték a legtöbb, *Ázsiától távol eső szigeten*" és „*a legtöbb dél-tengeri szigeten ismeretlen volt a fazekasság*". *A kova- és kőeszközök* révén lett a *kenu*, a *faedény* és a *faeszközök*, végül pedig a *gerenda* és a *deszka* a házépítéshez. Az étel főzését — a fazekasság megjelenése előtt — kezdetlegesen, *agyaggal tapasztott kosarakban* és *bőrrel kibélelt földvájatokban, izzított kövek segítségével végezték*.

A *letelepült indiánok* — mint a *zuñik*, az *aztékok* és a *cholulaiak* (*II. korszak, 2. fok*) — nagy mennyiségben készítettek sokféle formájú és kiváló minőségű *agyagedényt*; az Egyesült Államok részben *letelepült indiánjai* a második korszak első fokán, mint az irokézek, a choctaw-k és a cherokee-k, kisebb mennyiségben és kevésbé változatos formákban készítettek agyagárukat.

Goguet — a múlt században — elbeszéli[180], hogy Gonneville kapitány 1503-ban Dél-Amerika délkeleti partjain járva azt látta, hogy „*háztartási eszközeik* fából vannak, még főzőedényeik is, de jó ujjnyi vastagságú *agyaggal* betapasztva, amely megvédi őket attól, hogy a tűz hatására elégjenek"; Goguet szerint a fából készült gyúlékony edényeket agyaggal tapasztották be, hogy megvédjék őket a tűztől, amíg *rá nem jöttek, hogy az agyag egymagában is megfelel a célnak*, és „*így keletkezett a fazekasság*".

E. T. Cox indianapolisi *professzor* szerint a *halomépítők*[181] *korából* származó „ősi agyagedények" vegyelemzése kimutatta, hogy *alluviális agyagból és homokból*, vagy pedig az előbbinek és porrátört édesvízi kagylóhéjaknak a keverékéből állnak.

*A fejlődés a különböző törzseknél és családoknál**

Egyesek földrajzilag annyira elszigeteltek, hogy a különböző fejlődési szakaszokon önállóan mennek végig; másokat a *külső hatás* eltorzított. Így például *Afrika a vadság és a barbárság etnikai káoszának* állapotában volt és van, míg *Ausztráliában és Polinéziában* a tiszta és egyszerű vadság állapotát találjuk.

Az amerikai indián népcsaládban — minden más létező népcsaládtól eltérően — az emberiség *állapota három, egymást követő etnikai korszakban* figyelhető meg. Felfedezésük idején a három állapot mindegyikét képviselték és különösen *a barbárság alsó és középső fokát* kialakultabban és teljeseb-

* *Az alcím Marxtól való. — Szerk.*

ben tárták elénk, mint az emberiség bármely más része. *A messze északon élő indiánok*, valamint *néhány észak- és dél-amerikai parti törzs a vadság felső fokán* volt; *a Mississippitől keletre levő*, részben *letelepült indiánok a barbárság alsó fokán, Észak- és Dél-Amerika letelepült indiánjai* pedig a barbárság *középső fokán* voltak.

I. rész. II. fejezet.
A létfenntartás módjai

Az ő (az emberek) ez irányú — *a létfenntartás módjaiban* kifejtett — ügyességüktől függött teljes egészében *az ember uralma a földön*. Az ember az egyedüli élőlény, amelyről elmondhatjuk, hogy *abszolút uralomra tett szert* (?!) *az élelem termelése* fölött (19. old.). Az emberi haladás nagy korszakai többé-kevésbé közvetlenül egybeesnek *a létfenntartás forrásainak kiszélesítésével* (i. h.).

1. *Gyümölcsökön és gyökereken alapuló természeti létfenntartás korlátozott lakóhelyen.* Primitív korszak, a nyelv feltalálása. A létfenntartásnak ez a módja tropikus vagy szubtropikus éghajlatot tételez fel. Gyümölcs- és diótermő erdők a trópusi nap alatt (20. old.). Legalábbis részben *fákon éltek* (*Lucretius*: „*De rerum natura*", V. könyv).

2. *Haltáplálék.* Az első *mesterséges* táplálék; főzés nélkül nem teljesen megfelelő; a *tüzet* először erre a célra használták fel; *a vadászat* túl bizonytalan volt, semhogy bármikor az ember kizárólagos létfenntartási eszköze lehetett volna. Ezzel a fajta táplálékkal az emberiség függetlenné vált az éghajlattól és a helytől; *a tengerek és tavak partjait, a folyók áramlását követve* már a vadság állapotában elterjedhetett a föld felszínének nagyobb részén. Ezekről a vándorlásokról ... bőséges bizonysággal szolgálnak a minden földrészen található kova- és kőeszközmaradványok. A következő korszakig eltelt időben jelentősen *megnövekedett a táplálék változatossága és mennyisége*; vegyük például a földkemencékben pörkölt *lisztartalmú gyökereket*; *a vadhús* mennyiségének *folytonos növekedését a tökéletesített fegyverek*, különösen az *íj* és a *nyíl* révén, amelyek a *dárda* és a *harci buzogány után* jöttek; ez az első halált hozó vadászati fegyver a vadság korszakának késői szakaszán jelent meg. *Az íj és a nyíl jelöli a vadság felső fokát*, ahogyan *a vaskard* a barbárságot, *a tűzfegyverek* a civilizáció korszakát. *Az íj és a nyíl ismeretlen* volt általában a *polinéziaiaknál*, valamint az *ausztráliaiaknál* (21., 22. old.).

Mindezen *táplálékforrások* bizonytalansága folytán az emberiség, *a halban bővelkedő területeken kívül, kannibalizmushoz* folyamodott. Fokról

fokra bebizonyosodik, hogy *ez a gyakorlat az őskorban általánosan elterjedt volt* (22. old.).

3. *Növénytermesztéssel nyert liszttartalmú táplálék.*

A gabonafélék termesztését a keleti félgömbön Ázsia és Európa törzsei . . . a barbárság alsó fokán és csaknem a középső fok végéig, úgy látszik, nem ismerték. Ezzel szemben *a barbárság alsó fokán a nyugati félgömbön* ismerték az *amerikai őslakók*; foglalkoztak *kertműveléssel*. A két félgömb természeti adottságai egyenlőtlenek; *a keletin* található, egy kivétellel, *valamennyi domesztikálható állatfajta* és *a legtöbb gabonaféle*; *a nyugatinak* csak *egyetlen*, termesztésre alkalmas *gabonaféléje* volt (*a kukorica*), de ez az összes közül a legjobb. Ez ebben a korszakban előnyös helyzetbe juttatta az amerikai őslakókat. Amikor azonban a legfejlettebb keleti törzsek — *a barbárság középső korszakának kezdetén* — domesztikáltak *húst és tejet adó állatokat*, akkor helyzetük a gabonafélék ismerete nélkül is sokkal jobb lett, mint az amerikai őslakóké, akiknek volt *kukoricájuk* és voltak *növényeik*, de *nem voltak háziállataik*. Az *állatok domesztikálásával* kezdődött meg a jelek szerint *a szemita és árja népcsaládok kiválása* a barbárok tömegéből. Azt, hogy az árja népcsaládnál *a gabonaneműek felfedezése és termesztése későbbi, mint az állatok domesztikálása*, bizonyítja az a tény, hogy *közös kifejezések vannak ezeknek az állatoknak* a jelölésére *a különböző árja nyelvekben, a gabonaneműekre* vagy *a termesztett növényekre* viszont *nincsenek közös kifejezések*. ζέα (az egyetlen ilyen szó) filológiailag = a szanszkrit *yavas* (az indiaiban *árpát*, a görögben „tönkölyt" jelent).

A kertművelés megelőzte a szántóföldi művelést, ahogyan *a kert* (*hortos*) a szántóföldet (*ager*); az utóbbi *körülhatárolást tételez fel*, az előbbi egyenesen *„bekerített földet"* jelent {*hortus — körülkerített hely növények számára*, vagyis kert; ugyanebből a gyökérből származik a *cohors* (vagy *cors*, egyes kéziratokban *chors*) — *yard*, körbefalazott hely, udvar (jószágudvar is); v. ö. a *görög* χόρτος, χορός; a latin *hortus*; a *német* Garten, az angol *garden*, *yard* (az *olasz corte*, a *francia* cour, az angol *court*) (az *olasz giardino*, a *spanyol* és a *francia* jardin)[182]}.

A *földművelésnek* azonban régebbinek kell lennie, mint *a bekerített kertek* művelésének; *először nyílt alluviális földterületeket műveltek meg*; 2. *bekerített kertek területét*; 3. *szántóföldet az állati erővel vont eke* segítségével. Nem tudjuk, hogy a gabonafélék termesztését megelőzte-e egy vagy több olyan növény termesztése, mint a *borsó*, a *bab*, a *fehérrépa*, a *paszternák*, a *cékla*, a *squash* {tökféleség a massachusettsi indiánoknál} és a *dinnye*. Ezek közül néhánynak a neve közös a latinban és a görögben, de egy sem közös a szanszkrittal.

A *kertművelés* a keleti félgömbön, úgy látszik, inkább a *háziállatok*, mint az emberek *szükségleteiből* jött létre. A nyugati félgömbön a *kukorica* termesztésével kezdődik; Amerikában *letelepüléshez* és a *falusi élet* [kialakulásához] vezetett; tendenciája, különösen a *letelepült indiánoknál*, az volt, hogy elfoglalja a hal- és vadhústáplálék helyét. Hála a gabonaféléknek és a kultúrnövényeknek, az emberiség először érezte meg az élelembőség lehetőségét. – A liszttartalmú táplálékkal eltűnik a kannibalizmus; fennmaradt háborús időkben, a harcban álló felek gyakorolták *a barbárság középső fokán* levő amerikai bennszülötteknél, például *az irokézeknél* és *az aztékoknál*; az általános gyakorlat azonban megszűnt. (A vadság korszakában a *foglyul ejtett ellenséget*, éhínséges időkben azonban a barátokat és rokonokat is sújtotta.)

4. *Hús- és tejtáplálék. A nyugati félgömbön a láma* kivételével *nincsenek domesztikálható állatok*. A korai *spanyol szerzők* említenek egy „néma kutyát", amelyet *mint háziállatot találtak* a *nyugat-indiai szigeteken*, valamint *Mexikóban* és *Közép-Amerikában*; *baromfit* és pulykát is találtak az amerikai kontinensen; az őslakók domesztikálták a *pulykát*, a *nahuatl törzsek* pedig néhány *vadszárnyasfajtát*.

Ez a különbség és a két félgömb gabonafajtái közötti különbség lényeges különbségeket hozott létre lakosságuknak *azon részei* között, amelyek *eljutottak a barbárság középső fokára*.

Az állatok domesztikálása állandó hús- és tejtáplálékot biztosított; az ezzel rendelkező törzsek kiemelkedtek a többi barbár törzs tömegéből. *A letelepült indiánokra* kedvezőtlenül hatott, hogy korlátozottan jutottak hozzá egy lényeges táplálékfajtához; *kisebb az agyvelejük, mint a barbárság alsó fokán levő indiánoké*.

Az árja és szemita népcsaládok kiváló tulajdonságai annak tudhatók be, hogy sok háziállatot tartottak. A görögök fejték *birkáikat*, akárcsak teheneiket és kecskéiket („*Íliász*", IV., 433.). Az árják még nagyobb mértékben, mint a szemiták [foglalkoztak állattartással.]

Az állatok domesztikálása a keleti féltekén fokozatosan kialakította *a pásztorkodást az Eufrátesz* és *India síkságain* és az *ázsiai sztyeppéken*; ezek valamelyikének a határszélein történhetett az első domesztikáció is. Olyan *vidékekre* kerültek ily módon, *amelyek nemcsak hogy nem lehettek az emberiség bölcsője, hanem* [az emberek] *még a vadság korszakában vagy a barbárság alsó fokán sem lakhatták volna ezeket, amikor az erdős tájak voltak természetes lakóhelyeik*. Miután hozzászoktak a pásztorkodó élethez, e népcsaládok bármelyikének lehetetlen lett volna *nyájaival és csordáival visszatérnie Nyugat-Ázsia és Európa erdős vidékeire*, ha előbb meg nem tanulta *némely olyan gabonaféleség termesztését*, amelyekkel állatait *a füves síkságoktól távol* eltart-

hatta. Igen valószínű, hogy *a gabonafélék termesztése a háziállatok szükségleteiből eredt* és összefüggött ezzel a nyugatra vándorlással, s hogy a lisztartalmú tápláléknak e törzsek által való felhasználása következmény volt.

A nyugati félgömbön az őslakók általában úgy jutottak el a *barbárság alsó fokára*, egy részük pedig a *középső fokra*, hogy nem voltak háziállataik, *kivéve a perui lámát*, s hogy csak *egyetlen gabonafajtájuk* volt, a *kukorica*, és kiegészítésképpen a *bab*, a *tök* és a *dohány* és néhány vidéken a *kakaó*, a *gyapot* és a *bors*. A „*kukorica*", minthogy *dombos vidéken is megnő*, ami kedvezett a közvetlen termesztésnek, minthogy *zölden és éretten egyaránt felhasználható*, minthogy *bő termést hoz* és *magas a tápértéke*, az emberiség korai fejlődésében gazdagabb adományt jelentett, mint az összes többi gabonaféleség együtt; ezzel magyarázható, hogy az amerikai őslakók *háziállatok nélkül* is olyan figyelemre méltó haladást értek el; a *peruiak bronzot állítottak elő*, ami legközelebb áll a *vasércolvasztási eljáráshoz*.

5. *Korlátlan tápláléktermelés szántóföldi műveléssel.*

A *háziállatok*, amelyek az *emberi izomerőt állati erővel* egészítették ki, új és igen értékes tényezőt jelentettek. Később a *vastermeléssel* létrejött *a vaspapuccsal ellátott eke*, valamint a jobb *ásó és balta*. Ezekből és a korábban már meglevő kertművelésből kialakult a *szántóföldi művelés* s ezzel *első ízben a korlátlan táplálék*. *Állati erővel vont eke*; ebből eredt a gondolat, hogy *csökkentsék az erdőt* és *nagy földterületeket vonjanak művelés alá* (*Lucretius*, V., 1369.). *Lehetővé vált, hogy korlátozott területen sűrű lakosság éljen*. A szántóföldi művelés megjelenése előtt aligha fordulhatott elő, hogy a föld bármely pontján félmillió ember egy kormányzás alatt együtt éljen és fejlődjék. Ahol kivételek akadtak, ezek *a síkságokon folytatott pásztorkodó életmódból* vagy *az öntözéssel tökéletesített kertművelésből* eredtek, amelyeket sajátságos és kivételes feltételek kísértek.

{Morgan a következő családformákat különbözteti meg (27., 28. old.):}

1. *Avérrokonsági család*; *fivérek és nővérek csoportházassága*; ezen alapszik (és ma *bizonyítékául* szolgál) *a maláji vérrokonsági rendszer*.

2. *A punalua család*; neve *a hawaii punalua* rokonsági viszonyból származik. Azon alapszik, hogy *több fivér csoportházasságban él egymás feleségeivel és több nővér egymás férjeivel*. „Fivér" itt az első, második, harmadik és még távolabbi férfi unokatestvéreket jelent, akiket mind fivéreknek tekintenek; „nővér" az első, második, harmadik és még távolabbi női unokatestvéreket jelenti, akik mind nővéreknek tekintik egymást. Ezen a családformán alapszik a *turáni* és a *ganouáni rokonsági rendszer*[183]. Mindkét családforma *a vadság korszakához* tartozik.

3. *A szündüaszmikus család*; a συνδυάζω – *párosan egyesülniből* {(συνδυάς

– párosodott. *Euripidész.*) *Szenvedő alak: párosodni vagy közösülni; Platón, Plutarkhosz*}, {συνδυασμός – párosodás, két ember egyesülése. *Plutarkhosz*}[184]. Alapja egy *férfinak és egy nőnek* házasság formájában való *párosodása*, de *a nemi viszony kizárólagossága nélkül*; ez a monogám család csírája. A válás vagy elkülönülés mind a férj, mind a feleség kívánságára megtörténhetett. Ez a családforma nem hozott létre *külön vérrokonsági rendszert.*

4. *A patriarchális család*; alapja *egy férfinak több nővel való házassága. A héber pásztorkodó törzseknél a főnökök és vezető férfiak* poligámiában éltek. [Ez a forma] csekély hatással volt az emberiségre, mivel nem volt általános.

5. *A monogám család; egy férfinak egy nővel való házassága, a nemi viszony kizárólagosságával*; mindenekelőtt *a civilizált* társadalom *családja, lényegét tekintve modern.* Ezen a családformán *önálló rokonsági rendszer* alapszik.

III. rész. I. fejezet.
Az ősi család

A legősibb: *horda; promiszkuitással*; semmiféle család; {itt csak az *anyajog* játszhat valamiféle szerepet}.

A rokonsági rendszerek a különböző családtípusokon alapulnak; egyszersmind ők szolgáltatnak *bizonyítékot* arra, hogy létezett a család, amelyet túlélnek.

Az eddig felfedezett *vérrokonsági rendszerek közül* a legrégebbit *a polinéziaiaknál* találták meg; e rendszer tipikus példájának *a hawaiit* vehetjük, amelyet Morgan *maláji rendszernek* nevez. Itt az összes vérrokon *a szülő, gyermek, nagyszülő, unoka, fivér és nővér* rokonsági kategóriák valamelyikéhez tartozik: más *vérrokonsági* kategória nincs; ezenkívül vannak a *házasság* révén keletkező *rokonsági* kategóriák. Ez a rendszer *a „vérrokonsági" családformával* együtt keletkezett és bizonyítja annak őskori létezését; igen általánosan elterjedt volt *a polinéziaiak* között, bár náluk a család *a vérrokonsági formából* átment *a punalua formába.* Az utóbbi az előbbitől nem *különbözik* eléggé ahhoz, hogy előidézhesse az előbbin alapuló rokonsági rendszer *módosulását. A fivérek és nővérek közötti házasság* még nem tűnt el teljesen *a Sandwich-szigetekről*, amikor amerikai misszionáriusok 50 évvel ezelőtt ott letelepedtek. Bizonyos, hogy *Ázsiában* is ez a rendszer uralkodott, mert ez az alapja az ott még létező *turáni rendszernek.*

A turáni rendszer általánosan megvolt az *észak-amerikai* őslakóknál és elegendő bizonyíték szól *dél-amerikai* meglétéről is; *Afrika* egyes részein is

megtaláljuk, de az ottani törzsek rokonsági rendszere inkább a malájihoz áll közel. *A turáni rendszer* még mindig uralkodó *Dél-Indiában, a dravida nyelvet* beszélő hinduknál és módosított formában *Észak-Indiában, a gaura nyelv nyelvjárásait* beszélő hinduknál; nem teljesen fejlett formában *Ausztráliában* is megvan. *A turáni és a ganouáni népcsaládok legfontosabb törzseinél a punalua csoportházasság* és a vérrokonok házasságának megszüntetésére irányuló *nemzetségi szervezet* hozta létre, amely utóbbi *tiltotta a nemzetségen belüli házasságot* s ezzel *a vér szerinti fivérek és nővérek közötti házassági kapcsolatot kizárta.*

A *turáni rendszer* elismeri az *árja rendszernél* meglevő valamennyi rokoni kapcsolatot, de olyanokat is, amelyeket ez nem ismer. A mindennapi és a formális üdvözlésnél az emberek *a rokonsági viszonyt jelölő kifejezéssel,* de soha *nem a keresztnevükön* szólítják meg egymást; ahol nincs rokonsági viszony, ott a megszólítás *„barátom"*.

Az amerikai őslakóknál felfedezésük idején *a család a punalua formából* már átment *a szündüaszmikus formába,* úgyhogy *a vérrokonsági rendszer által elfogadott rokonsági kapcsolatok* számos esetben *nem azok voltak, amelyek a szündüaszmikus családban ténylegesen* léteztek; de éppígy *a maláji vérrokonsági rendszer* is túlélte *a vérrokonsági családból a punalua családba való átmenetet.* És ugyanígy élte túl *a turáni vérrokonsági rendszer a punalua család* átmenetét *a szündüaszmikus családba. A családforma* gyorsabban változik, mint *a vérrokonsági rendszerek, amelyek közvetve rögzítik a család rokoni kapcsolatait. A nemzetségi szervezetre* volt szükség ahhoz, hogy *a maláji rendszert a turáni* váltsa fel; *tulajdonra a valóságban,* s a vele összefüggő *birtoklási és örökösödési jogokra, az általa kialakított monogám családdal* együtt volt szükség, hogy megdőljön a *turáni* vérrokonsági *rendszer* és helyébe lépjen az *árja.*

A szemita, árja vagy uráli vérrokonsági *rendszer* – amely meghatározza *a monogám családnak megfelelő rokoni kapcsolatokat* –, nem *a turánin épült fel,* ahogyan az *a malájin,* hanem *a helyébe lépett* annak *a civilizált* nemzeteknél.

Az öt családforma közül négy létezett *a történeti időkben*; csak a vérrokonsági tűnt el, de levezethető *a maláji vérrokonsági rendszerből.*

Az egyes párok házassága a barbárság régebbi szakaszától megvolt, *olyan kapcsolat formájában,* amely addig tartott, ameddig az a feleknek kedvére volt; ez a kapcsolat egyre szilárdabbá vált abban a mértékben, ahogyan *a társadalom előrehaladt,* s a felfedezések és találmányok révén egyre fejlettebb viszonyok közé emelkedett. A férfi, kegyetlen büntetések terhe alatt, már hűséget követelt a feleségétől, de önmaga számára felmentésre tartott igényt. Így volt ez *a homéroszi kor görögjeinél.* Előrehaladás *a homéroszi*

kortól Periklész koráig, amikor is a család fokozatosan *körülhatárolt intézménnyé rendeződik*. Így a modern család fejlettebb, mint a görög és római; a monogám család és házasság a történeti időkben 3000 éves *történelmet* csinált végig. Az ősi bonyolult *„házastársi" rendszer* fejlődése fokozatos *leszűkülésében* áll, amíg a monogám családban *nullára* nem csökken. *Az öt családtípus mindegyike teljesen eltérő társadalmi viszonyokhoz tartozik. A turáni vérrokonsági rendszer*, amely *a punalua családon belüli rokonsági kapcsolatokat jelzi*, lényegében változatlan maradt *a monogám család kialakulásáig*, amikor *csaknem egyáltalán nem tükrözte már a leszármazást, sőt, egyenesen botránynak tekintették a monogámiában*. Például a *maláji rendszerben* a férfi fivérének a fiát *a maga fiának* nevezi, minthogy fivérének felesége az ő felesége is; *nővérének a fia* pedig szintén *az ő fia*, minthogy nővére *a felesége* is. *A turáni rendszerben* fivérének a fia *még mindig az ő fia*, az említett okból, de *nővérének a fia* most már az *unokaöccse*, mert a *nemzetségi szervezetben a nővére nem* a felesége *többé. Az irokézeknél*, ahol szünduaszmikus család van, a férfi fivérének a fiát a maga fiának nevezi, holott *fivérének felesége* nem *az ő felesége* többé, és ezt az össze nem egyezést látjuk egy sor más rokoni kapcsolatnál, amelyek nem felelnek meg többé *a házasság meglevő formájának. A rendszer túlélte a szokásokat, amelyekből eredt, és fennmaradt náluk*, bár mindent összevéve *nem felel meg a most létező leszármazási rendnek*. A monogámia létrejötte *biztosította a gyermekeknél az apaságot* és *az örökösök törvényességét*. A turáni rendszert semmiféle reformmal nem lehetett ehhez adaptálni, hiszen kiáltó ellentétben állt a monogámiával; a rendszert tehát elvetették, de azzal a *leíró módszerrel helyettesítették*, amelyet a turáni törzsek mindig alkalmaztak, amikor egy *adott rokoni kapcsolatot pontosan* akartak megjelölni. Visszatértek a vérrokonság puszta tényeihez és az egyes személyek rokoni kapcsolatait *az elsődleges kifejezések kombinációjával* írták le, ily módon: *a fivér fia, a fivér unokája, az apa fivére, az apa fivérének a fia*; minden kifejezés egy személyt írt le, a rokoni kapcsolatot pedig ki kellett következtetni; így volt ez az *árja népeknél*, a legősibb formában a *görög, latin, szanszkrit, kelta, szemita törzseknél* (*Ótestamentum*, nemzetséglisták[185]). A turáni rendszer nyomokban *az árja és a szemita nemzeteknél* egészen a történeti időkig fennmaradt, de lényegében teljesen megszűnt, és helyét a leíró rendszer foglalta el.

Mindegyik *vérrokonsági rendszer azokat a tényleges rokoni viszonyokat* fejezi ki, amelyek *a családban* a rendszer kialakulásának idején léteztek. *Az anya és gyermeke, a fivér és a nővér, a nagyanya és unokája közötti viszonyt* mindenkor bizonyossággal meg lehetett állapítani (amióta bármiféle

családforma kialakult), de nem áll ez az *apa és gyermeke*, a *nagyapa és unokája* közötti viszonyra; ez csak a monogámiában bizonyossággal megállapítható {legalábbis hivatalosan?}.

{*A vérrokonsági rendszerek osztályozóak vagy leíróak.*} Az előbbi rendszerben a vérrokonokat *kategóriákba „osztályozzák"*, függetlenül attól, hogy milyen *közel vagy távol vannak az Egótól*;* ugyanazt a *rokonsági kifejezést* alkalmazzák az *egyazon kategóriába tartozó összes személyekre*. Például *a saját fivéreim* és *apám fivéreinek a fiai* mind egyformán *a fivéreim*; *a saját nővéreim* és *anyám nővéreinek a lányai* mind egyformán *a nővéreim*; ilyen az osztályozás a *maláji* és a *turáni rendszerben*. A *leíró rendszernél* viszont a vérrokonokat *az elsődleges rokoni kapcsolatokat* jelző *kifejezésekkel* vagy *ezek kombinációjával* írják le, s ezzel *specifikálják*. Így volt ez az *árja, szemita vagy uráli rendszerben*, amely a monogámiával alakult ki; később *közös kifejezések feltalálásával* kismérvű osztályozást vezettek be, ám *e rendszer legősibb formája* – melyet tipikusan az *erse*[186] és a *skandináv* képvisel – *tisztán leíró*. A rendszerek közötti gyökeres különbség annak a következménye, hogy az egyik esetben *csoportbeli többes házassággal*, a másikban pedig egyes párok *egyes házasságával* van dolgunk.

A *rokoni kapcsolatok* kétfélék: 1. *vérrokonságiak* vagy *vérségiek*; ezek maguk is *kétfélék*: a) *egyeneságiak* és b) *oldalágiak*; a) *egyenesági* a kapcsolat az olyan személyek között, akik közül *az egyik a másiktól származik*; b) *oldalági* az olyan *személyek* között, akik *közös ősöktől*, de nem egymástól származnak; 2. *affinálisak vagy házasságon alapulók*; *a házasságon alapuló rokoni kapcsolatok* szokásnál fogva léteznek. Ahol egyes párok házassága van érvényben, *minden személy* az az *Ego*, akitől kiindulva s akihez visszatérve az egyes személyek rokonsági fokát számítják. Az Ego az *egyenesági vonalon* helyezkedik el, s ez a *vonal függőleges*. Rajta, az Ego fölött és alatt [helyezkednek el] *az elődök és az utódok*, egyenes sorban apától fiúig; ezek a személyek együttesen alkotják az *egyenesági férfi leszármazási vonalat*. Ebből a *fővonalból* indulnak ki a különböző férfi és női *oldalágak*, amelyeket kifelé tartó sorrendben számoznak; a legegyszerűbb formában egy fivért és egy nővért stb. számítva:

1. *oldalági vonal*: *férfi*: a *fivérem* és annak leszármazottai; *női*: a nővérem és annak leszármazottai;
2. *oldalági vonal*: *férfi*: *apám fivére* és annak leszármazottai; *női*: *apám nővére* és annak leszármazottai; *férfi*: *anyám fivére* és annak leszármazottai; *női*: *anyám nővére* és annak leszármazottai;

* – *Éntől – Szerk.*

3. *oldalági vonal*: *apai oldalon*: *férfi*: *nagyapám fivére* és annak leszármazottai; *női*: *nagyapám nővére* és annak leszármazottai; *anyai oldalon*: [férfi:] *nagyanyám fivére* és annak leszármazottai; *női*: *nagyanyám nővére* és annak leszármazottai;
4. *oldalági vonal*: *a dédapa fivére és nővére* és mindegyiknek a leszármazottai; *a dédanya fivére és nővére* és mindegyiknek a leszármazottai;
5. *oldalági vonal*: *az ükapa fivére és nővére* és mindegyiknek a leszármazottai; *az ükanya fivére és nővére* és mindegyiknek a leszármazottai.

Ha *több fivérem és nővérem* van, akkor ők leszármazottaikkal *ugyanannyi egymástól független vonalat* alkotnak, együttesen azonban *első oldalági vonalamat* alkotják, *egy férfi és egy női ágban* stb. stb.

Mindezt a *római magánjogászok* egyszerűen összegezték {„*Pandectae*", XXXVIII. könyv, X. cím: „*Helyzetükről, földjeikről és vagyonukról*" és *Justinianus*: „*Institutiones*"[187], *III. könyv, VI. cím*: „*A rokonsági fokokról*"}; a legfontosabb európai nemzetek átvették.

A *rómaiak* külön kifejezéseket vezettek be: *patruus* (apai *nagybátya*) és *amita* (apai *nagynéni*);

avunculus (*anyai nagybátya*) és *matertera* (anyai *nagynéni*);

az *avus*, nagyapa kifejezésből származik az *avunculus* (kis nagyapa); *matertera* állítólag a *mater* és *altera* szavakból származik, = egy másik anya. Az *erse*, a *skandináv* és a *szláv* [rendszerek] nem vették át a rómaiaknak ezt a leíró módszerét.

A két alapvető forma – az *osztályozó* és a *leíró* – *csaknem pontosan* jelzi *a barbár és a civilizált nemzetek között húzódó demarkációs vonalat.*

Nagy erejű tényezők befolyásolták *a vérrokonsági rendszerek fenntartását* még azután is, hogy a viszonyok, amelyek között *egyik vagy másik létrejött, megváltoztak vagy teljesen megszűntek*. Az olyan bonyolult rendszerben, mint a turáni, *jelentéktelen részletekben* természetszerűleg *eltérések* alakultak ki. *A dél-indiai tamil nép* és a New York állambeli *szeneka-irokézek vérrokonsági rendszere* 200 rokonsági kapcsolatban *még mindig azonos*; ennek a *rendszernek* van egy módosított – és egymagában álló – alakja, a *hindi, bengáli, maráthi* és más *észak-indiai* népek rendszere, amely *az árja és a turáni rendszerek* kombinációja. Egy civilizált nép, a *bráhmanok*, összeolvadt egy barbár törzscsoporttal, nyelve beleveszett a már említett új nyelvekbe, amelyek megtartották az őslakók nyelvének nyelvtani szerkezetét, s amelyekben a szanszkrit szolgáltatta a szavak 90%-át. *A két vérrokonsági rendszer* összeütközésbe került, mivel az egyik *monogámián vagy szündüaszmikus házasságon*, a másik pedig *csoportházasságon* alapult.

Az észak-amerikai indián törzseknél a család szündüaszmikus, de általában

közösségi házakban éltek és kommunisztikus háztartást vezettek. Minél mélyebbre hatolunk visszafelé, a *punalua* és a *vérrokonsági család* irányába, annál *több emberből áll a közös háztartásban élő csoport,* annál többen zsúfolódnak össze ugyanabban a lakóhelyiségben. A *venezuelai* parti *törzsek,* amelyeknél a családforma a jelek szerint punalua volt, a spanyol felfedezők leírása szerint (*Herrera*: „*History of America*") *harang alakú házakban* éltek, s *mindegyikben 160 személy fért el. A férjek és a feleségek egy csoportban, ugyanabban a házban éltek.*

III. rész. II. fejezet.
A vérrokonsági család

Legkezdetlegesebb formájában már a fejlődés legalacsonyabb fokán álló vadaknál sincs meg. Bizonyítja azonban egy olyan *vérrokonsági és affinális rendszer,* amely megszámlálhatatlanul sok évszázaddal túlélte azokat a házassági szokásokat, amelyekből keletkezett. Ez a *maláji rendszer,* amely olyan módon határozza meg a rokoni kapcsolatokat, ahogyan azok *csak a vérrokonsági családban* létezhettek; a rendszer ősidők óta fennáll; *Polinézia lakóira* is kiterjed, jóllehet a tulajdonképpeni *malájok* néhány pontban módosították. *A hawaii és a rotumai*[188] *formák* tipikusak; a legegyszerűbbek, ezért a legősibbek: Minden vérrokont, akár közeli, akár távoli, öt kategóriába *osztanak*:

1. *kategória*: *Ego, fivéreim és nővéreim, első-, másodfokú és távolabbi férfi és női unokatestvéreim* – valamennyien, minden különbségtevés nélkül *a fivéreim és nővéreim* (az *unokatestvér* szót itt a mi értelmünkben használjuk, mivel ez a rokonsági kapcsolat Polinéziában ismeretlen).
2. *kategória*: *Apám és anyám, valamint fivéreik és nővéreik, első-, másodfokú és távolabbi unokatestvéreik* mind *a szüleim.*
3. *kategória*: *Nagyapáim és nagyanyáim,* mind az apai, mind az anyai oldalon, *fivéreikkel, nővéreikkel* és különböző unokatestvéreikkel együtt *a nagyszüleim.*
4. *kategória*: *Fiaim és leányaim, különböző unokatestvéreikkel együtt,* valamennyien *a gyermekeim.*
5. *kategória*: *Fiú- és leányunokáim,* különböző unokatestvéreikkel együtt, valamennyien az *unokáim.*

Továbbá: *az azonos rokonsági fokon vagy kategóriában levő egyének valamennyien egymás fivérei és nővérei.*

A maláji rendszer öt kategóriája vagy fokozata a *kínai* rendszer *„kilenc rokonsági fokozatában"* is feltűnik, további két ősszel és további két leszármazottal kibővülve.

Különböző vér szerinti és oldalági fivéreim *feleségei éppúgy az én feleségeim, mint az övék*; *nőnél* a különböző vér szerinti és oldalági nővérek férjei az ő férjei is.

A különböző oldalági vonalak mind felmenő, mind lemenő ágon besorolódnak és *beleolvadnak az egyeneságba*, úgyhogy oldalági fivéreim és nővéreim ősei és leszármazottai éppúgy az enyémek is.

Az egyes fokozatokon álló személyek rokoni kapcsolataikban *mind egy szintre kerülnek*, tekintet nélkül arra, hogy rokonsági fokuk közeli-e vagy távoli. Ez a rendszer – a hawaiiakon és a rotumaiakon kívül – *más polinéziai* törzseknél is megvan; így például a *Marquesas-szigetieknél* és az *új-zélandi maoriknál*, *Szamoa* és *Kusaie* szigetén, *Mikronézia Kingsmill szigetein* és nem kétséges, hogy a Csendes-óceán minden lakott szigetén, kivéve ott, ahol a turáni rendszerrel határos.

A rendszer alapja *vér szerinti fivérek és nővérek házassága*, amely *ahogy bővült a házassági rendszer tere, fokozatosan felölelte az oldalági fivéreket és nővéreket*. Ebben a vérrokonsági családban *a férjek többnejűségben, a feleségek pedig többférjűségben* éltek. Nehéz lenne *kimutatni a család bármilyen más lehetséges eredetét az őskorban*. A hawaiiaknál felfedezésük idején még nem tűnt el minden nyoma.

A rendszer alapja tehát *vér szerinti és oldalági fivérek és nővérek csoport-házassága*.

Az ilyen értelemben vett *férj* nem tudja, hogy ezt vagy azt a gyermeket *ő maga* nemzette-e; az *ő gyermeke*, mert gyermeke az *ő* egyik feleségének, aki neki, valamint vér szerinti és oldalági fivéreinek közös felesége. Ezzel szemben a *nő* meg tudja különböztetni gyermekeit nővéreinek gyermekeitől; *mostohaanyjuk* lenne, mivel azonban ez a „kategória" ebben a rendszerben nem létezik, nővéreinek gyermekei az *ő* gyermekei. E közös szülők *gyermekei* meg tudják ugyan különböztetni anyjukat, apjukat azonban nem; ezért tehát valamennyien *testvérek*.

A házassági viszony mindazokra kiterjedt, akiknél *a fivér és nővér rokonsági viszonyt* elismerték, hiszen minden fivérnek annyi felesége volt, ahány vér szerinti vagy oldalági nővére, és minden nővérnek annyi férje, ahány vér szerinti vagy oldalági fivére.

Mindenütt, ahol a *feleség-viszonyt* az oldalági vonalon találjuk, a férj-viszonyt szükségképpen az egyeneságon ismerik el, és megfordítva.

A *dél-afrikai kafferoknál unokatestvéreimnek – apám fivére fiának, apám*

nővére fiának, anyám fivére fiának, anyám nővére fiának – a feleségei éppúgy az én feleségeim is.

Minél tágabb volt a házassági kapcsolatot elfogadó csoport, annál kisebb volt a közeli [rokonok] *keveredéséből eredő hátrány.*

1820-ban a *Sandwich-szigeteken* létesült amerikai missziók megdöbbentek az ottani szexuális kapcsolatokon; a *punalua családot* találták ott, amelyben a vér szerinti nővérek és fivérek [nemi érintkezése] még nem volt teljesen kirekesztve, s a *férfiak többnejűségben*, a *nők* pedig *többférjűségben* éltek, a nép még *nem alakította ki a nemzetségi szervezetet*. Nem valószínű, hogy a hawaiiaknál a *tényleges család* olyan nagy volt, mint a házassági kapcsolat által egyesített csoport. *Az élelem megszerzésének és a kölcsönös védelemnek a szükségessége meg kellett hogy követelje kisebb csoportokra való feloszlását*; egy-egy ember mind a punalua, mind a vérrokonsági családokban valószínűleg tetszése szerint átmehetett *az egyik ilyen alosztályból a másikba*; ebből adódott, hogy a férjek és feleségek egymást, a szülők pedig gyermekeiket látszólag hűtlenül elhagyták, amiről Hiram Bingham tiszteletes (amerikai misszionárius a Sandwich-szigeteken) tesz említést. Mind a vérrokonsági, mind a punalua családban feltétlenül a *kommunisztikus életmód* volt az uralkodó mint *életkörülményeik követelménye. A vad és barbár törzseknél még ma is általános.* {Minden kisebb család a csoport miniatűrképét nyújtotta.}

A *kínaiak kilenc rokonsági fok-rendszeréről* lásd *„Systems of Consanguinity etc."*, 415., 432. old.[189]

Platón *„Timaiosz"-ában* (II. fej.) az ideális köztársaságban minden vérrokonnak öt kategóriában kell elhelyezkednie, s ezekben a nők közös feleségek, és a gyermekek közös gyermekei a szülőknek {*lásd az én kiadásomban 705. old., 1. oszlop*}. Itt ugyanazt az öt eredeti rokonsági fokozatot találjuk. Platón ismerte a hellén és pelaszg hagyományokat, amelyek a barbárság korába nyúlnak vissza stb. Az *ő rokonsági fokozatai pontosan ugyanazok, mint a hawaiiaké.*

Az a *társadalmi állapot, amelyet a vérrokonsági család jelez*, egy *korábbi állapotra* utal, amelyben *a nemi érintkezés szabályozatlan* volt {*a hordában!*}, Darwin ellenére (lásd *„Descent of Man"*, II. köt. 360. old.). Bizonyos, hogy mihelyt a *horda élelemszerzés végett kisebb csoportokra szakadt, a szabályozatlan nemi érintkezésről* át kellett térnie a *vérrokonsági családra*, amely az első *szervezett formája a társadalomnak.*

III. rész. III. fejezet.
A punalua család

Európában, Ázsiában és *Amerikában* a történeti korban, *Polinéziában* pedig még a *mostani században* is megvolt; nagymértékben elterjedt *a vadság korában, néhány esetben megmaradt a barbárság alsó fokára eljutott törzseknél,* a britek esetében pedig olyan törzseknél, amelyek elérték *a barbárság középső fokát.*

A *vérrokonsági családból* keletkezett *a vér szerinti fivéreknek és nővéreknek a házassági kapcsolatból történt fokozatos kirekesztésével*; elszigetelt esetekkel kezdődött, előbb csak részlegesen vezették be, aztán megszokottá és végül általánossá vált a még vadságban élő, de fejlődő törzsek körében . . . példázza, hogyan működik a természetes kiválogatódás elve.

Az *ausztráliai osztályrendszerből* (lásd később) kiviláglik, hogy elsődleges céljuk *a vér szerinti fivéreknek és nővéreknek* a házassági kapcsolatból való kirekesztése volt, míg (lásd ezen *osztályok leszármazási rendjét, 425. old.*) az *oldalági fivéreknek és nővéreknek* ezt a kapcsolatát fenntartották. Az *ausztráliai punalua* csoportban, akárcsak a *hawaiiban*, a házassági viszonynak az az alapja, hogy az egyik csoportnál *a férjek egymásnak fivérei*, a másiknál pedig *a feleségek egymásnak nővérei. . . A nemek szerinti osztályok ausztráliai szervezete* — amely létrehozta a nemzetség csíráját tartalmazó punalua csoportot — valószínűleg általános volt mindazoknál az emberi törzseknél, amelyek később áttértek a nemzetségi szervezetre. Mielőtt létrejött a *nemzetségi szervezet*, amely természeténél fogva végleg kizárta a házassági kapcsolatból a fivéreket és nővéreket, *ez utóbbiakat még gyakran magában foglalta a punalua család*, mint a hawaiiaknál, akiknél nem volt meg sem a nemzetségi szervezet, sem a *turáni vérrokonsági rendszer.*

1. *A punalua család*: *1860-ban* a Honolulubán élő *Lorin Andrews bíró* egy levélben, amelyet a hawaii vérrokonsági rendszer táblázatához mellékelt, ezt mondta: „*a punalua rokoni kapcsolat* meglehetősen kettős jelentésű. Abból keletkezett, hogy két vagy több fivér feleségeikkel, illetve két vagy több nővér férjeikkel hajlamos volt közösen *bírni egymást*; de a szó jelenkori használata *kedves barát* vagy *bizalmas társ*". Amiről Andrews bíró azt mondja, hogy hajlamosak voltak megtenni, és ami akkoriban már eltűnőfélben lehetett, az vérrokonsági rendszerük bizonysága szerint egykor *általános* volt *náluk*. Tanúsítják továbbá a misszionáriusok (*lásd 427., 428. old.*). Így például a nemrég elhunyt *Artemus Bishop* tiszteletes, a szigetek egyik legöregebb misszionáriusa, aki szintén küldött Morgannek 1860-ban *egy hasonló táblázatot*, ezt írja: „Ez *a rokoni kapcsolatokban uralkodó zűr-*

zavar annak az ősi szokásnak a következménye, hogy *egymással rokonságban levő embereknek közös férjeik és feleségeik vannak.*" *A punalua család-csoport áll tehát* egy csoportból, amelyben *több fivér van a feleségeikkel*, s egy másik csoportból, amelyben *több nővér van a férjeikkel*; mindegyik csoport magában foglalja a házasságokból származó *gyermekeket* is.

A *hawaiiaknál* egy férfi *feleségének a nővérét feleségének* hívja; feleségének összes nővérei, a vér szerintiek csakúgy, mint az oldalágiak, szintén *a feleségei*. Ám *felesége nővérének a férjét punaluának*, azaz *bizalmas társának* hívja, és felesége különböző nővéreinek összes férjeit ugyanúgy. *A csoporton belül valamennyien egymás házastársai voltak.* Ezek a férjek valószínűleg *nem* voltak egymás fivérei, máskülönben *a vérrokonság* érvényesült volna *az affinális* kapcsolattal szemben; *feleségeik azonban egymás vér szerinti és oldalági nővérei voltak*; ebben az esetben *a feleségek közötti nővéri viszony a csoport létezésének alapja*, a *férjek* pedig *punalua viszonyban álltak egymással.*

A másik csoport alapja *a férjek közötti fivéri viszony*, és egy asszony férjének a fivérét *férjének* hívja; férjének összes fivérei, a vér szerintiek csakúgy, mint az oldalágiak, szintén a férjei voltak; ám *férje fivérének a felesége punalua* viszonyban van vele. Ezek a feleségek általában nem nővérei egymásnak, bár kétségkívül mindkét csoportban akadtak *kivételek* {úgyhogy fivérek is éltek együtt nővéreikkel és nővérek fivéreikkel}. Mindezek a feleségek punalua viszonyban voltak egymással.

A fivérek felhagytak azzal, hogy feleségül vegyék vér szerinti nővéreiket, amikor pedig a nemzetségi szervezet teljes mértékben érvényesítette hatását a társadalomra, oldalági nővéreiket sem vették többé feleségül. *A közbeeső időben azonban megosztoztak megmaradt feleségeiken.* Hasonlóképpen a nővérek felhagytak azzal, hogy vér szerinti fivéreikkel, hosszú idő múlva pedig azzal is, hogy oldalági fivéreikkel házasodjanak össze; megmaradt férjeiken azonban megosztoztak.

A punalua csoportokban való házasságok megmagyarázzák a *turáni vérrokonsági rendszer* rokoni kapcsolatait. [Morgan] különböző példákat hoz fel a punalua szokásnak a vadság korán túli fennmaradásáról; *Caesar* („*De bello gallico*") beszél *a barbárság középső fokán élő britekről*; ezt mondja: „*Tízenként vagy tizenkettőnként közös feleségeik vannak, mégpedig többnyire fivéreknek fivéreikkel* és szülőknek gyermekeikkel."[190] Barbárságban élő anyáknak nemigen volt 10–12 fiúgyermekük, akiknek mint *fivéreknek* közös feleségeik lehettek; ám *a turáni vérrokonsági rendszerben sok a fivér*, minthogy az *Ego* közeli és távoli *férfi unokatestvérei* ebbe a kategóriába esnek. A „*szülőknek gyermekeikkel*" kifejezéssel Caesar valószínűleg tévesen értelmezi azt a tényt, hogy *több nővérnek* közös férjei voltak. *Hérodotosz a bar-*

bárság középső fokán élő masszagétákról ír (I. könyv, 216. fej.)[191]; az a mondata, hogy *„minden férfi vesz magának feleséget, s ezen megosztoznak"*, a szündüaszmikus család kezdeteire látszik utalni; minden férj csak egyetlen feleséggel párosodott, aki ily módon a fő felesége lett, de a csoport keretein belül a férjek és a feleségek továbbra is házassági közösségben éltek. A masszagéták, jóllehet nem ismerték a vasat, lóháton, réz csatabárddal és rézhegyű dárdával felfegyverezve harcoltak, továbbá kocsit (ἅμαξα) készítettek és használtak. Tehát *nem* tételezhető fel róluk, hogy *szabályozatlan nemi kapcsolatban* éltek. Hérodotosz (IV. könyv, 104. fej.) az agathürszoszokról is megjegyzi: *„Közös feleségeik vannak, s ily módon fivérei egymásnak, és mint egy közös család tagjai, sem nem irigylik, sem nem gyűlölik egymást."*

A punalua csoportházassággal ezeket és a Hérodotosz által említett más törzsek hasonló szokásait jobban megmagyarázhatjuk, mint a poligámiával vagy a teljesen szabályozatlan nemi kapcsolattal.

Herrera (*„History of America"*) ezt mondja (ez *a venezuelai parti törzseket* felkereső első tengerjáróknak a korára érvényes): „Semmiféle törvényt vagy szabályt nem követnek a házasságban, hanem annyi nőt vesznek feleségül, a nőknek meg annyi férjük van, amennyit akarnak, ha jónak látják, elhagyják egymást, s nem gondolják, hogy bármelyikük rosszat tett volna a másikkal. Féltékenység vagy ehhez hasonló nem létezik náluk, mind úgy élnek, ahogyan a legjobban esik nekik, anélkül, hogy egymástól bármit is zokon vennének... *A házak, amelyekben laknak, mindannyiuk közös házai, és olyan tágasak, hogy 160 személy elfér bennük; szilárd építmények*, jóllehet pálmalevelekkel fedik őket, alakjuk pedig mint a harang." Ezek a törzsek *agyagedényeket* használtak és *a barbárság alsó fokán* éltek. Ugyanez a *Herrera* ezt mondja *a brazíliai parti törzsekről*: *„Bohiókban*, vagyis *nagy, náddal fedett kunyhókban* élnek, amelyekből körülbelül nyolc van minden faluban, zsúfolva emberekkel, akik hálókban vagy függőágyakon fekszenek... állatok módjára élnek, mit sem törődve joggal vagy illendőséggel."

Észak-Amerika különböző részeinek *felfedezése* idején a *punalua család a jelek szerint már teljesen eltűnt*; *a szündüaszmikus családforma* élt, de még körülvették az ősi házassági rendszer *maradványai*. Van például egy szokás, amelyet legalább *negyven észak-amerikai indián törzsnél* még ma is elismernek; ha egy férfi feleségül veszi egy család *legidősebb lányát*, akkor a szokás feljogosítja arra, hogy *annak valamennyi nővérét is feleségül vegye, amikor eladósorba kerülnek*. Ennek a jognak ritkán szereznek érvényt, mert nehéz több családot eltartani, bár *a többnejűséget mint a férfiak kiváltságát általánosan elismerik*. Régebben – a punalua családforma idején – a vér szerinti

nővérek nővéri viszonyuk alapján léptek házassági kapcsolatba; a punalua család elhalása után megmaradt a legidősebb lány férjének az a joga, hogy valamennyi nővérnek is férje legyen, ha úgy kívánta. Ez az ősi punalua szokás tényleges továbbélése.

2. *A nemzetségi szervezet eredete.* A nemzetségek *részlegesen a vadság állapotában*, teljesen *a barbárság alsó fokán* fejlődtek ki. A *nemzetségek csíráját* megtaláljuk az *ausztráliai osztályokban* éppúgy, mint a *hawaii punalua csoportban.* A *nemzetségek* az ausztráliaiaknál is megvannak, az osztályokon épülnek fel, s *szervezetük szemmel láthatóan ezekből eredt.* Eredetét (a nemzetségi szervezetét) *a társadalomnak korábban meglevő elemeiben kell keresnünk, érettségével* pedig csak jóval létrejötte után számolhatunk.

A nemzetség ősi formájának két alapvető szabályát találjuk meg az *ausztráliai osztályoknál: a fivérek és nővérek közötti házasság tilalmát és a nőági leszármazást...* Amikor a *nemzetség* megjelenik, *a gyermekeket anyjuk nemzetségében találjuk. Az osztályok* természetes *alkalmassága arra, hogy belőlük kisarjadjon a nemzetség, eléggé nyilvánvaló...* És Ausztráliában *a nemzetséget* ténylegesen *egy korábbi és ősibb szervezettel összekapcsolva találták meg,* amely *továbbra is egy társadalmi rendszer egysége*; helyét később a nemzetség foglalta el.

A nemzetség csíráját a hawaii punalua csoportban is megtaláljuk, de ott a szokás a *női ágra* korlátozódik, amelyben több vér szerinti és oldalági nővérnek közös férjei vannak. Ezek a nővérek, gyermekeikkel és nőági leszármazottaikkal együtt, *pontosan képviselik az ősi típusú nemzetség tagságát.* A leszármazást itt szükségképpen csak nőágon lehetett számon tartani, mivel *a gyermekek apját* nem lehetett bizonyossággal meghatározni. Mihelyt a csoportházasságnak ez a specifikus formája elfogadott intézmény lett, *létrejött a nemzetség alapja.* A hawaiiak ezt a természetes punalua csoportot nem változtatták *nemzetséggé,* vagyis olyan *szervezetté,* amely ezekre az anyákra, gyermekekre és nőági leszármazottakra korlátozódik. Mégis, *a nemzetség eredetét* egy ugyanilyen, *az anyák nővéri viszonyán nyugvó* csoportnak, vagy pedig az egyesülés ugyanazon elvén nyugvó, hasonló ausztráliai csoportnak kell tulajdonítanunk. *A csoport meglevő formája alapján bizonyos tagjai,* leszármazottaik egy részével együtt, *rokonsági kapcsolaton felépülő nemzetséggé szerveződtek.*

A nemzetség *személyek olyan csoportját alkotó családból eredt,* amelynek *összetétele lényegében egybeesett a nemzetség tagságával.*

Mihelyt *a nemzetség teljesen kifejlődött és teljességgel érvényesítette hatását a társadalomra, „a feleségek száma megcsappant, míg korábban bőségesen*

voltak", mert a nemzetség afelé tartott, hogy „*a punalua csoportot csökkentse*, és végül meg is szüntesse". A punalua családon belül fokozatosan kialakult a *szündüaszmikus család*, miután a nemzetségi szervezet uralkodóvá vált az ősi társadalomban. A szündüaszmikus család megjelenése és a punalua csoportok fokozatos eltűnése idején kezdtek *feleségeket vásárlás és rablás útján szerezni*. A nemzetségi szervezet, amely a punalua csoportból eredt, megsemmisítette a maga keletkezésének helyét.

3. *A turáni vagy ganouáni vérrokonsági rendszer*. Ez a rendszer és a nemzetségi szervezet ősi formája rendszerint együtt található meg. A család aktív elem, sohasem áll egy helyben, alacsonyabb formából magasabb formába halad előre. *A rokonsági rendszerek* ezzel szemben passzívak; *csak hosszú időközök alatt regisztrálják azt a haladást, amelyet a család megtett, és csak akkor változnak meg gyökeresen, amikor a család gyökeresen megváltozott.* {Ugyanígy van a *politikai, vallási, jogi, filozófiai rendszerekkel egyáltalában.*}[192]

A *turáni vérrokonsági rendszer a punalua családban ténylegesen* meglevő *rokonsági viszonyokat* fejezi ki; maga viszont bizonyítja e családforma korábbi meglétét. A rendszer Ázsiában és Amerikában napjainkig fennmaradt, azok után, hogy a *családforma*, ennélfogva *házassági forma*, amelyből eredt, eltűnt, és a punalua család helyébe a szündüaszmikus család lépett. A *szeneka-irokézek* rokonsági rendszerének (ezt *az amerikai ganouán törzsek tipikus* rendszerének tekintjük) és a *dél-indiai tamil nép* rendszerének lényegüket tekintve azonos formái egy személynek több mint kétszáz rokoni kapcsolatát ugyanúgy jelölik (lásd a *táblázatokat*, 447. sk. old.).

A különböző törzsek és nemzetek rendszereiben természetesen vannak eltérések, bár ezek nem lényegbevágóak. Mindannyian rokonsági kifejezéssel köszöntik egymást; a *tamiloknál*, ha *a megszólított személy fiatalabb annál, aki beszél*, a rokonsági kifejezést kell használni; ha *idősebb*, akkor rokonsági kifejezéssel és személynévvel egyaránt köszönteni lehet; az *amerikai őslakóknál* a megszólításnál mindig a *rokonsági kifejezést kell használni*. Ez a rendszer volt egyúttal az eszköz, amellyel az ősi nemzetségekben az egyes egyén meg tudta határozni kapcsolatát nemzetsége mindegyik tagjával, amíg csak a monogámia a turáni rendszert meg nem döntötte.

A szeneka-irokézeknél a nagyapa (Hoc'-sote), a nagyanya (Oc'-sote), a fiúunoka (Ha-yä'-da) és a leányunoka (Ka-yä'-da) a legtávolabbi elismert rokonsági fokok felmenő és lemenő ágon.

A fivér és nővér rokonsági fokokat nem elvontan fogják fel, hanem kettős formában használják, külön kifejezéssel jelölve az „idősebb" és a „fiatalabb" testvért:

idősebb fivér: *Ha'je*; *fiatalabb fivér*: *Ha'-gă*; *idősebb nővér*: *Ah'-je*; *fiatalabb nővér*: *Ka'-gă*.

Egyazon személynek az *Egó*hoz fűződő rokoni kapcsolata sok esetben változik az *Ego* neme szerint.

I. oldalági vonal: szeneka *férfi* esetében *fivérének a fia és a leánya az ő fia és leánya* is (*Ha-ah'-wuk* és *Ka-ah'-wuk*), és őt mindkettő *apának* (*Hä'-nih*) nevezi. Éppígy *fivérének unokái* az *ő fiú- és leányunokái* (*Ha-yä'-da* és *Ka-yä'-da*, egyes szám); őt mindkettő *nagyapának* (*Hoc'-sote*) nevezi. Fivérének gyermekei és unokái tehát *ugyanabban a kategóriában vannak, mint a sajátjai*.

Továbbá: *szeneka férfi* esetében *nővérének* a fia és a leánya az *ő unokaöccse* és *unokahúga* (*Ha-yă-wan-da* és *Ka-yă-wan-da*), és őt mindegyik *nagybácsinak* (*Hoc-no'-seh*) nevezi. Az *unokaöcs* és *unokahúg rokonsági fokok* tehát *a férfi* vér szerinti és oldalági *nővéreinek* gyermekeire korlátozódnak.

Ennek az unokaöcsnek és unokahúgnak a gyermekei az ő unokái, mint az előbbi esetben, ő pedig a *nagyapjuk*.

Szeneka nő esetében némely rokonsági fok eltér; *fivérének fia és leánya* az *ő unokaöccse* és *unokahúga* (*Ha-soh'-neh* és *Ka-soh'-neh*) és őt mindkettő *nagynéninek* (*Ah-ga'-huc*) hívja (más kifejezést használnak, mint a szeneka *férfi* unokaöccsére és unokahúgára). Az unokaöcs és unokahúg gyermekei a nő *unokái*.

A szeneka nő *nővérének fia és leánya* az ő fia és leánya is, mindegyik anyának (*Noh-yeh'*) nevezi őt; ezek gyermekei az ő unokái és *nagyanyának* (*Oc'-sote*) nevezik őt. Ezeknek a *fiaknak és unokaöcsöknek a feleségei* az ő *menyei* (*Ka'-sä*), mint ahogy ezeknek a leányoknak és unokahúgoknak a *férjei* az ő *vejei* (*Oc-na'-hose*), és őt a megfelelő kifejezéssel szólítják meg.

II. oldalági vonal: mind *szeneka férfi*, mind *szeneka nő* esetében *apjának fivére az ő apja*, s őt fiának vagy leányának hívja. Az *apa valamennyi fivére* az apa kategóriájában helyezkedik el. Ezeknek fiai és leányai *az ő idősebb vagy fiatalabb fivérei és nővérei*. Vagyis: *a fivérek gyermekei* egymással fivéri és nővéri rokoni kapcsolatban vannak.

Szeneka férfi esetében *ezeknek a fivéreknek a gyermekei az ő fiai és leányai*, s gyermekeik az *ő unokái*; *ezeknek a nővéreknek a gyermekei* az *ő unokaöccsei* és *unokahúgai*, s gyermekeik az *ő unokái*.

Szeneka nő esetében: *ezeknek a fivéreknek a gyermekei* az *ő unokaöccsei és unokahúgai*, ezeknek a nővéreknek a gyermekei *az ő fiai és leányai*, s azok gyermekei szintén az unokái.

Az *apa nővére* a szeneka *nagynénje*, és őt, ha férfiről van szó, *unokaöccsének*

nevezi. A *nagynéni* rokonsági fok *az apa nővérére* és *azon többi személy nővéreire* korlátozódik, akik a szeneka apjának a kategóriájába tartoznak, de ki vannak zárva belőle *az anya nővérei. Az apa nővérének a gyermekei* az ő *unokatestvérei* (*Ah-gare'-seh*).

A szeneka férfi esetében: *férfi unokatestvéreinek gyermekei az ő fiai* és *leányai, női unokatestvéreinek gyermekei* pedig az *unokaöccsei* és *unokahúgai.*

A szeneka nő esetében: *férfi unokatestvéreinek gyermekei* az ő *unokaöccsei* és *unokahúgai, női unokatestvéreinek gyermekei* pedig *az ő fiai* és *leányai.*

Ez utóbbiaknak valamennyi gyermeke a szeneka férfinak vagy nőnek az unokái.

A szeneka férfi esetében: *az anya fivére* a *nagybátyja*, aki őt *unokaöccsének* hívja; a nagybátya kategória itt az anya vér szerinti és oldalági *fivéreire* korlátozódik, és ki vannak zárva belőle az apa fivérei. *A nagybácsi gyermekei* a szeneka férfi *unokatestvérei*; *férfi unokatestvéreinek* gyermekei az ő fiai és leányai, *női unokatestvéreinek* gyermekei pedig az *unokaöccsei* és *unokahúgai.*

A szeneka nő esetében valamennyi unokatestvérének a gyermekei *az ő unokái.*

A szeneka férfi esetében: *anyám nővérei az anyáim, anyám nővérének a gyermekei* az idősebb és fiatalabb *fivéreim és nővéreim. Ezeknek a fivéreknek a gyermekei a fiaim* és *a leányaim*; ezeknek a *nővéreknek a gyermekei* az unokaöcséim és unokahúgaim; az utóbbiak gyermekei *az unokáim.*

A szeneka nő esetében ezek a rokoni kapcsolatok megfordítva érvényesek, mint az előbbiekben is.

A szeneka férfi esetében: *e különböző fivérek* és *különböző férfi unokatestvérek* valamennyi *felesége* az ő *sógornője* (*Ah-ge-ah'-ne-ah*), és őt mindegyik *sógorának* (*Ha-yă'-o*) szólítja.

E különböző nővérek és női unokatestvérek valamennyi *férje* a *sógorom.*

Az amerikai őslakók *házassági kapcsolataiban* itt-ott fellelhetők *a punalua* szokás *nyomai.*

A *mandanoknál* a fivérem felesége *az én feleségem*, a *pawnee-knál* és az *arikaráknál* ugyanígy; a *crow-knál férjem fivérének a felesége „társam"*, a *cree-knél „jelenlegi lakótársam"*, a *munsee-knél „barátom"*, a *winnebagóknál* és *atcheotineknél „nővérem"*. *Feleségem nővérének* a *férje* egyes törzseknél *„a fivérem"*, másoknál *„a sógorom"*, a *cree-knél* pedig *„az én kis elválasztóm"*, bármit jelentsen is ez.

III. oldalági vonal: itt csak egyetlen ágat vizsgálunk (4 ág; [a rokonsági kapcsolatok] mint az előzőknél).

Apám apjának a fivére a nagyapám és engem a *fiúunokájának* hív. Ezzel e fivérek a nagyapa kategóriájába kerülnek és ez útját állja annak, hogy *az oldalági felmenők túlhaladjanak ezen a rokonsági fokon.* Az az elv, amely *az oldalági vonalakat beleolvasztja az egyenesági vonalba, felfelé éppúgy hat, mint lefelé.* Ennek a nagyapának a fia apám, az utóbbinak gyermekei fivéreim és nővéreim, e fivérek gyermekei a fiaim és leányaim, e nővérek gyermekei az unokaöcséim és unokahúgaim; ezek gyermekei az unokáim. Ha az *Ego* nő, ugyanezek a rokoni kapcsolatok megfordítva érvényesek, akárcsak az előző esetekben.

IV. oldalági vonal: itt is csak egyetlen ágat vizsgálunk.

A nagyapám apjának a fivére nagyapám; a *fia* szintén *nagyapám*; az utóbbinak fia *apám*; ennek fia és leánya idősebb vagy fiatalabb fivérem és nővérem; ezek gyermekei és unokái ugyanabban a rokonsági viszonyban vannak az *Egóval*, mint az előző esetekben.

V. oldalági vonal: az osztályozás ugyanaz, mint a II. vonal megfelelő ágaiban, azzal az eltéréssel, hogy itt további ősök is szerepelnek.

A *szeneka-irokézeknél* az *após Oc-na'-hose*, ha a feleség, és *Hä-gä'-sä*, ha a férj *apjáról* van szó. Az előbbi kifejezést a vőre is alkalmazzák. Külön szavakkal jelölik a *mostohaapát* (*Hoc'-no-ese*) és a *mostohaanyát* (*Oc'-no-ese*), a *mostohafiút* (*Ha'-no*) és a *mostohaleányt* (*Ka'-no*). Néhány törzsnél a két após és a két anyós egymás rokonai, és e kapcsolat kifejezésére külön kifejezéseik vannak.

A felsorolt rokonsági fokoknak körülbelül a felében a *turáni rendszer azonos a malájival.*

A szeneka és *a tamil rendszer* azokban a rokoni kapcsolatokban különbözik a hawaiitól, amelyek attól függnek, hogy fivérek és nővérek összeházasodhatnak-e vagy sem. A két előbbiben például a nővérem fia az unokaöcsém, az utóbbiban a fiam. A rokoni kapcsolatoknak az a változása, amelynek eredményeképpen *a punalua család lépett a vérrokonsági család helyébe*, a *maláji* rendszert *turáni* rendszerré alakítja át.

Polinéziában a család punalua; *a vérrokonsági rendszer* megmaradt *malájinak.*

Észak-Amerikában a család szündüaszmikus, a vérrokonsági rendszer megmaradt *turáninak.*

Európában és Nyugat-Ázsiában a család monogámmá lett, a vérrokonsági rendszer egy ideig *megmaradt turáninak*, amíg hanyatlani nem kezdett és helyébe az *árja* rendszer nem lépett.

A maláji rendszernek Ázsiában általánosan uralkodónak kellett lennie, *mielőtt a malájok kirajzottak a Csendes-óceán szigeteire*; a (turáni) rendszert

annak maláji formájában a három népcsalád ősei *egy közös ázsiai forrásból* a vér áramlásával kapták meg; később a turáni és a ganouáni népcsaládok távoli ősei [a rendszert] jelenlegi formájává alakították ki.

A *turáni rendszer* főbb rokoni kapcsolatait *a punalua család* hozta létre; a házasságon alapuló rokoni kapcsolatok egy része megváltozott. A férjek közötti fivéri és a feleségek közötti nővéri kapcsolat volt az alapja a viszonynak, amelyet teljesen kifejezett a hawaii *punalua* szokás. Elméletileg *a család ebben a korban ugyanakkora* volt, *mint a házassági kapcsolat által egyesített csoport*; gyakorlatilag azonban a *megfelelő lakás és létfenntartás* miatt *meg kellett oszlania egy sor kisebb családra.* Az a *brit* szokás, hogy tíz–tizenkét fivér élt együtt közös feleségekkel, jelzi, hogy *mekkora lehetett a punalua csoport szokásos alosztálya.*

A jelek szerint *a kommunisztikus életmód a vérrokonsági család szükségleteiből* eredt, a punalua családban *folytatódott* és a *szündüaszmikus családba* is átkerült az amerikai őslakóknál, akiknél felfedezésük idejéig gyakorlatként fennmaradt. (És a *délszlávok*? S bizonyos fokig még az *oroszok* is?)

III. rész. IV. fejezet.
A szündüaszmikus és a patriarchális család

Amikor *az amerikai őslakókat* felfedezték, *szündüaszmikus* vagy *pároscsaládot* annál a *részüknél* találtak, amely *a barbárság alsó fokán* élt; az *összeházasodott párok* világosan felismerhető, *bár csak részben elkülönülő családokat* alkottak. Ebben a családban rejlik *a monogám család csírája.*

Több *pároscsalád rendszerint egy házban lakott* {mint a *délszlávoknál* több *monogám család*}, *közös háztartást alkotva* {mint a délszlávok és bizonyos fokig *az orosz parasztok* a jobbágyfelszabadítás előtt és után}, amelyben *a kommunisztikus életmód elve érvényesült.* Ez a tény azt bizonyítja, hogy *a család túlságosan gyenge szervezet volt*, semhogy egymagában szembeszállhatott volna az élet nehézségeivel; alapját azonban *egyes párok házassága alkotta.* A nő most *valamivel több* volt, mint *férjének fő felesége*; *a gyermekek születése* azt a tendenciát hordozta, hogy megszilárdítsa és tartóssá tegye a kapcsolatot.

A *házasság* itt nem az „érzelmeken", hanem az érdeken és a szükségességen alapult. Az anyák *a gyermekek* előzetes beleegyezése vagy tudta nélkül *rendezték el azok házasságát*; így gyakran *idegenek* kerültek egymással házassági kapcsolatba; kellő időben értesítették őket, hogy mikor tartják meg az

egyszerű esküvői szertartást. Ez volt a szokás az *irokézeknél* és sok más indián törzsnél. E házassági ügyleteknek egyik vonása lett, hogy *az esküvő előtt* a menyasszony *nemzetségi* rokonainak *vételi adomány jellegű ajándékokat* adtak. *A kapcsolat csak addig maradt fenn, ameddig az a feleknek*, a férjnek vagy a feleségnek *kedvére volt*. Fokozatosan olyan közvélemény alakult ki és erősödött meg, amely szembehelyezkedett a szétválásokkal. Ha egyenetlenség támadt, akkor előbb mindkét fél *nemzetségi rokonai* közvetítéssel próbálkoztak. Ha ez nem segített, akkor *a feleség elhagyta férjének házát*, és *ingóságaival együtt a gyermekeket is magával vitte, akik kizárólag az ő gyermekeinek számítottak*; ahol *a feleség rokonsága volt többségben a közösségi háztartásban* – és ez rendszerint így volt –, ott *a férj hagyta el feleségének otthonát. A házassági kapcsolatok tartama* tehát *a felek tetszésétől függött.*

Asher Wright tiszteletes, aki sok éven át *misszionárius* volt *a szenekák között*, 1873-ban ezt írta erről Morgannek: *„Ami családjaikat illeti, amikor még a régi hosszú házakban laktak . . . valamelyik clan uralkodó helyzetben volt, s a nők a többi clanból választottak maguknak férjet; néha*, újdonságképpen, előfordult, hogy *fiaik közül néhányan a házba hozták ifjú feleségüket*, amíg csak elegendő bátorságot nem éreztek ahhoz, hogy elhagyják anyjukat. *Rendszerint a nők uralkodtak a házban . . . A készletek közösek voltak*; de jaj annak a szerencsétlen férjnek vagy szeretőnek, aki túl ügyetlen volt, semhogy a maga részével hozzájáruljon a készletekhez. Akárhány gyermeke vagy bármilyen tulajdona volt is a házban, akármikor ráparancsolhattak, hogy fogja magát és kotródjék, és meg sem kísérelhette az engedetlenséget. A házban túl forró lett volna számára a talaj . . . vissza kellett térnie a saját clanjába, vagy ami gyakran megesett, új házasságra kellett lépnie egy másik clanban. *A nők voltak a nagyhatalom a clanokban és máshol is mindenütt.* Nem haboztak, ha az alkalom úgy kívánta, hogy egy főnöknek, mint ők mondták, *»letörjék a szarvait«*, s közharcossá fokozzák le őt. *Maga a főnökök kinevezése is mindig megmaradt az ő kezükben.*" V. ö. *Bachofen*: *„Das Mutterrecht"*, amely a nőuralmat tárgyalja.

Az *irokézeknél*, akik *a barbárság alsó fokán* álltak, de értelmi színvonaluk magas volt, és általában a hasonlóan fejlett indián törzseknél a férjek *szigorú büntetések terhe alatt* erkölcsösséget követeltek meg feleségeiktől, de a kötelezettség nem volt kölcsönös. A *poligámiát* általánosan elismerték mint a férfiak jogát, de ezt a gyakorlatban korlátozta az, hogy nem voltak képesek anyagilag fedezni ezt a passziót. A *szündüaszmikus családban* nem volt meg a nemi kapcsolat kizárólagossága. A régi házassági rendszer fennmaradt, bár csökkentett és korlátozott formákban.

Hasonló volt a helyzet *a barbárság középső fokán élő letelepült indiánoknál.*

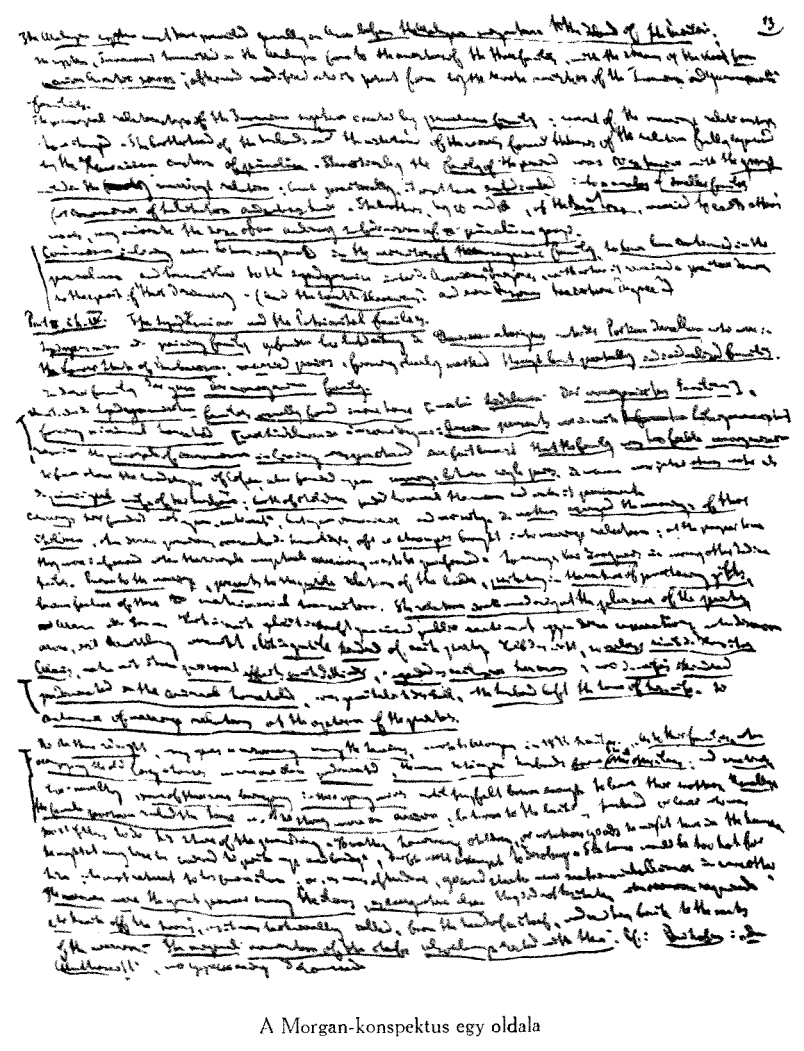

A Morgan-konspektus egy oldala

Clavigero szerint (*„History of Mexico"*) a szülők rendeztek el minden házasságot. „Egy pap a menyasszony *huepillijének* (köntösének) egy csücskét összekötötte a vőlegény *tilmatlijával* (köpönyegével), és a házassági szerződés megkötése lényegében ebből a szertartásból állt." *Herrera* (*„History of America"*) szerint *„mindazt, amit a menyasszony magával hozott*, emlékezetben tartották, hogy abban az esetben, ha szétválnának, ami náluk megszokott volt, szétoszthassák a vagyont; *a férj a lánygyermekeket, a feleség a fiúkat vitte magával, és mindkettőnek szabadságában állt, hogy újabb házasságot kössön"*. A poligámia a férfiak elismert joga volt a letelepült indiánoknál; szélesebb körben gyakorolták, mint a kevésbé fejlett törzsek.

A *punalua családban* a társadalmi állapot szükségleteitől függően már *többé-kevésbé megvolt a páros együttélési forma*, minthogy minden férfinak több felesége között volt egy *fő felesége* és viszont; *a tendencia* tehát *a páros-család irányába mutatott*. Ezt az eredményt főképpen a *nemzetségi szervezet* hozta létre. Ebben a szervezetben:

1. *a nemzetségen belüli házasodás tilalmával* kirekesztették *a vér szerinti fivéreket és nővéreket, valamint a vér szerinti nővérek gyermekeit*, mivel ezek mind egyazon nemzetséghez tartoztak. Amikor *létrejöttek a nemzetségben az alosztályok*, az egy-egy ős összes nőági leszármazottaira vonatkozó összeházasodási tilalom hosszú időn keresztül az egyes ágakra is kiterjedt, mint ezt az irokézeknél kimutattuk.

2. A nemzetség struktúrájából eredően előítélet támadt *a vérrokonok házasságával* szemben; ez az amerikai őslakóknál felfedezésük idején már igen általános volt. Az irokézeknél például a [fentiekben] felsorolt vérrokonok egyike sem házasodhatott össze a másikkal. Mivel szükségessé vált, hogy más nemzetségekből keressenek feleséget maguknak, kezdték *egyezkedés és vétel útján megszerezni* őket; a korábbi nőbőséggel szemben keletkezett nőhiány oda vezetett, hogy *fokozatosan csökkent a punalua csoport létszáma*. Ezek a csoportok most eltűntek, bár a vérrokonsági rendszer fennmaradt.

3. Amikor feleséget kerestek, nem korlátozták magukat *a saját törzsükre, sőt, még a baráti törzsekre sem*, hanem *erőszakkal szerezték meg őket ellenséges törzsektől*; innen ered az *az indián szokás*, hogy *a női foglyok életét megkímélték, míg a férfiakat megölték*. Amikor a feleségeket vétel és rablás útján szerezték meg, már nem olyan készségesen osztoztak meg rajtuk, mint korábban. Ennek következtében mindinkább levált *az elméleti csoportról az a része, amely nem közvetlenül a létfenntartás céljából volt kapcsolatban vele*, ami még inkább csökkentette a család méretét és a házassági rendszer körét. Gyakorlatilag a csoport kezdettől fogva vér szerinti fivérekre korlátozódott,

akiknek közös feleségeik voltak, és vér szerinti nővérekre, akiknek közös férjeik voltak.

4. A nemzetség magasabb rendű társadalmi struktúrát hozott létre, mint amilyet korábban ismertek. Az egymással rokonságban nem álló személyek házassága testileg és szellemileg életerősebb fajt hozott létre; két fejlődő törzs keveredett, s *az új koponyáknak és agyaknak bővülniök és hosszabbodniok kellett, míg magukba nem foglalták mindkettőnek összes képességeit.*

A páros életre való hajlam, amely ma olyan erőteljes a civilizált fajoknál, eszerint *az emberiségnek nem vele született vonása,* hanem *a tapasztalat során fejlődött ki,* mint a szellem valamennyi nagy szenvedélye és képessége.

A hadviselés a barbároktól – a tökéletesebb fegyverek és az erőteljesebb ösztönző tényezők következtében – több emberéletet követelt, mint *a vadaktól.* A *férfiak* mindig háborúztak, ezáltal *a nők számszerű túlsúlyba* kerültek; ez erősítette a csoportházasság által kialakított rendszert és *késleltette a pároscsalád kifejlődését.* Ezzel szemben *az élelmezésben* mutatkozó *javulás,* amely *a kukorica és más növények termesztését* követte, kedvezett a család általános fejlődésének (az amerikai őslakóknál). Minél *szilárdabb lett az ilyen család, annál inkább kifejlődött az individualitása.* Azután, hogy *közösségi háztartásban* keresett menedéket, ahol *az ilyen családok csoportja követte a punalua csoportot,* létfenntartását most saját maga biztosította, vagyis azok a háztartások és azok a nemzetségek, amelyekhez az egyes férjek, illetve feleségek tartoztak. *A pároscsalád* a vadság és a barbárság határán keletkezett és átvonult *a barbárság középső korszakán és késői korszakának nagyobbik részén. A monogám család fejletlen formája* lépett a helyébe. Az ősidők házassági rendszere háttérbe szorította, a társadalom fokozatos előrehaladásával azonban mind elismertebbé vált.

{Morgan azt mondja a barbárság középső fokán álló *régi britekről* (és ez sokszor érvényes):} *„gondolkodásukban, úgy tűnik, még vadak voltak, miközben haladottabb törzsek öltözékét viselték".*

Számos afrikai törzs, beleértve a hottentottákat, már róluk való ismereteink kezdetén *olvasztott vasat érceből. Miután a fémet idegen forrásokból származó kezdetleges eljárásokkal előállították,* kezdetleges szerszámokat és fegyvereket is sikerült készíteniök (463. old.).

A fejlődést olyan területeken kell tanulmányoznunk, ahol az intézmények *homogének. Polinézia és Ausztrália* a legalkalmasabb területek *a vadság állapotában élő társadalom tanulmányozására; Észak- és Dél-Amerikában a barbárság alsó és középső fokán* álló társadalom viszonyai tanulmányozhatók a legjobban. Morgan feltételezi *„az amerikai őslakók ázsiai eredetét". Amerikában való megjelenésük* nem lehetett *szándékos vándorlás* eredménye,

hanem hajótörések, valamint az Ázsiából az északnyugati part felé tartó nagy tengeri áramlások következménye (464. old.).

A barbárság középső fokát – a XVI. században – (ragyogóan) példázzák *az új-mexikói, mexikói, közép-amerikai, grenadai, ecuadori és perui letelepült indiánok* a maguk *fejlett művességével és találmányaival, tökéletesedett építészetével, kialakuló kézműves iparával és kezdeteit élő tudományával.*

A barbárság felső foka volt meg *a görögöknél, a rómaiaknál* és később *a germán törzseknél.*

A szemita törzsek patriarchális családja a barbárság késői korszakát jellemzi és egy ideig még *a civilizáció kezdete után* is megmaradt. A főnökök *poligámiában* éltek, de ez *nem volt a patriarchális intézmény lényegi elve.* Ami ezt a *családformát* főképpen jellemzi: *bizonyos számú személynek, nem szabadoknak és szabadoknak családdá szervezése apai hatalom alatt, földbirtoklás, valamint csordák és nyájak őrzése végett. A rabszolgaságban tartott* és *a szolgaként alkalmazott személyek házassági kapcsolatban* éltek és *a patriarchával mint főnökükkel* patriarchális családot alkottak. *A patriarchának a családtagok és a családi tulajdon fölötti hatalma volt a lényegi vonás.* Ami jellemző: *bizonyos számú, szolgai és függőségi viszonyban levő embernek a bekebelezése, ami addig ismeretlen volt.* Apai hatalom a csoport felett, ezzel együtt a személyek fokozott individualitása.

A római család is *patria potestas** *alatt* állt. Az apa élet és halál ura volt gyermekei és leszármazottai, akárcsak *rabszolgái és szolgái* fölött, akik *a család magvát* alkották és *nevét* ádták; *korlátlan tulajdonosa az egész vagyonnak, amelyet ők szereztek.* A római *pater familias***, bár nem élt poligámiában, *patriarcha volt,* családja pedig *patriarchális család.* Kisebb mértékben a *görög törzsek* ősi családjának ugyanezek a jellemzői.

A *patriarchális család* az emberi haladásnak azt a sajátságos korszakát jelzi, amikor *az egyes ember egyénisége kezdett a nemzetség fölé emelkedni,* amelyben korábban feloldódott; általános befolyása erőteljesen *a monogám család* intézményesülésének irányában hatott ... A patriarchális család *héber és római formái* kivételes [jelenségek] az emberiség gyakorlatában. *Az apai hatalom „lehetetlen" a vérrokonsági és a punalua családban;* hatása csekély mértékben a *pároscsaládban* kezdett érvényesülni és teljesen a *monogámia* idején erősödött meg; *a római típusú patriarchális családban* túlment az értelem határain.

---

* – *apai hatalom – Szerk.*

** – *családapa – Szerk.*

III. rész. V. fejezet.
A monogám család

Divatba jött, hogy a *patriarchális családot – latin vagy héber alakjában* – tegyék meg az őstársadalom tipikus családjának. A *nemzetséget*, ahogyan az a barbárság késői korszakában megjelent, felismerték ugyan, de tévesen úgy gondolták, hogy *időben a monogám család után következett*. A nemzetséget családok csoportosulásának tekintették; ám a nemzetség *egészen* a phratriának[193], a phratria a törzsnek, a törzs a nemzetnek *részévé vált*; *a család* azonban *nem válhatott egészében a nemzetség részévé, mert a férj és a feleség szükségképpen különböző nemzetségekbe tartoztak*. A rómaiaknál a feleség egészen a legutolsó korszakig apjának nemzetségéből származtatta magát és *annak nemzetségi nevét* viselte. Minthogy az összes résznek bele kell kerülnie az egészbe, *a család* nem válhatott *a nemzetségi szervezet egységévé*; ezt *a helyet a nemzetség töltötte be*.

A *család* késői jelenség a római törzseknél; erre utal jelentésében a *familia** szó, mely ugyanazt az elemet tartalmazza, mint a *famulus* = *szolga*. *Festus* ezt mondja: „A *famulus* szó az oscusoktól származik, akik *famul*nak nevezték a *szolgát*, s ebből ered a *familia* elnevezés." Eredeti jelentésében tehát a *familia* nem a *házaspárra* vagy annak *gyermekeire* vonatkozott, hanem a *rabszolgák és szolgák összességére*, akik létfenntartásáért dolgoztak és a *pater familias* hatalma alatt álltak. Egyes végrendeletekben a *familia* szót a *patrimonium*, vagyis az örökösre szálló hagyaték megfelelőjeként használják. *Gaius*: „*Institutiones*", II., 102. old.: „*Familiáját*, azaz *patrimoniumát* barátjának törvényes tulajdonul adta." A latin társadalomban egy új szervezetnek a megjelölésére vezették be, amelynek feje apai hatalma alatt tartott feleséget, gyermekeket és bizonyos számú szolgarendű személyt. *Mommsen* („*Römische Geschichte*") a „*familiát*" „szolgák összességének" nevezi. Ez a szó tehát nem régibb a latin törzsek *vaspáncélba szorított családi rendszerénél*, mely *a földművelés meghonosodása és a rabszolgaság törvényesítése*, valamint *a görögök és a rómaiak szétválása után jelent meg*. {*Fourier* a *civilizáció* korszakát a monogámiával és a *földmagántulajdonnal* jellemzi. A modern család nemcsak a *servitust* (rabszolgaságot), hanem a *jobbágyságot* is csírájában magában foglalja, mert eleve vonatkozásban áll a földművelésben teljesítendő *szolgálatokkal*. *Miniatűrben* mindazokat az ellentéteket magában hordja, amelyek később a társadalomban és annak államában szélesen kifejlődnek.}[194]

---

* – *család* – *Szerk.*

A *pároscsaláddal* csírájában [létrejön] az apai hatalom, s annál inkább kifejlődik, minél inkább *monogám jelleget* ölt az új család. Mihelyt *tömegméretekben gyarapodott a vagyon, s az a kívánság, hogy átörökítsék a gyermekekre, a leszármazás nőági számontartását férfiágivá változtatta, első ízben jött létre az apai hatalom reális alapja.* Maga *Gaius* mondja („*Institutiones*", I., 55. old.): „Ugyancsak *hatalmunk alatt állnak törvényes házasságban nemzett gyermekeink* {beleértve *az élet és a halál jogát*}, *s ez a római polgárjog sajátja. Mert szinte alig vannak olyan emberek, akiknek akkora hatalmuk lenne fiaik felett, mint amilyen nekünk van.*" A monogámia *határozott formában a barbárság késői szakaszán* jelenik meg.

A *régi germánok* intézményei *egyöntetűek és sajátszerűek* voltak. Tacitus szerint *a házasság* náluk *szigorú* volt; *beérték egyetlen feleséggel*, igen keveseket kivéve, *rangjuknál fogva*; hozományt a férj adott a feleségének (és nem megfordítva), nevezetesen *egy felszerszámozott lovat és egy pajzsot, hozzá egy dárdát és egy kardot; ezeknek az ajándékoknak az erejénél fogva lett a nőből feleség* („*Germania*", 18. fej.). Ezeket a vételi adomány jellegű ajándékokat korábban minden bizonnyal *a feleség nemzetségi rokonai*, ekkor azonban már a menyasszony kapta. „*Beérik egy feleséggel*" és „*a nők őrzője az erényesség*" („*Germania*", 18. [19.] fejezet).

A család valószínűleg *rokon családokból álló közösségi háztartásban „keresett menedéket"* {mint a délszlávoknál}. *Amikor a rabszolgaság intézmény lett, ezeknek a háztartásoknak fokozatosan el kellett tűnniök.* {Tulajdonképpen a *monogám család* önálló és elkülönült létezése mindenütt feltételezi *szolgák osztályának* a meglétét, mely eredetileg mindenhol egyenesen *rabszolgákból* állt.}

A homéroszi görögök: fejletlen típusú monogám család. A női foglyokkal való bánásmódjuk tükrözi a korszak kultúráját a nők vonatkozásában általában; *Akhilleusz és Patroklosz tábori élete*[195]; ami a monogámiából létezett, az mindössze *a nőkre gyakorolt kényszerkorlátozás révén volt* {bizonyos fokú elzártság}.

A leszármazás számontartásának nőágiról férfiágira való változása károsan hatott a feleség és az anya helyzetére és jogaira; gyermekei az ő nemzetségéből férjének nemzetségébe kerültek át; házassága révén elvesztette agnát jogait[196] és nem kapott érte ellenértéket; e változás előtt *az ő nemzetségének tagjai túlsúlyban voltak a háztartásban*; ez nagy erőt adott az anyai köteléknek és *a család központjává inkább a nőket, mint a férfiakat tette.* A változás után a nő egyedül maradt férjének háztartásában, elszigetelve nemzetségi rokonaitól. A vagyonos osztályokban *a nő helyzete a kényszerű elzártság, a házasság elsődleges célja pedig gyermekek létrehozása törvényes nászban* (παιδοποιεῖσθαι γνησίως).

A görögöknél a férfiak elejétől végig olyan elvszerű, keresett önzéssel törekedtek a nők megbecsülésének csökkentésére, amilyet *a vadaknál aligha találunk* . . . Az évszázados szokások belevésték a görök nők elméjébe alsóbbrendűségük tudatát. {Ám *az olümposzi istennők* helyzete a nők régebbi szabadabb és befolyásosabb helyzetét idézi. Juno uralomra vágyó, a bölcsesség istennője Zeusz fejéből pattan ki stb.}[197] Ennek a fajtának . . . talán szüksége volt erre, hogy a pároscsaládtól eljusson a monogám családhoz. A görögök, civilizációjuk csúcspontján, a női nemmel való bánásmódjuk tekintetében *barbárok* maradtak; a nők neveltetése felszínes volt, a másik nemmel való érintkezést megtiltották nekik, alsóbbrendűségüket elvként nevelték beléjük, amíg csak *maguk is tényként el nem fogadták*. A feleség nem volt férjének egyenjogú társa, hanem olyan volt a *helyzete, mint a leánygyermeké*. Lásd: *Becker: „Charicles"*.

Minthogy az a mozgató erő, amely a monogámiát létrehozta, a vagyon növekedése és az a kívánság volt, hogy azt *átörökítsék a gyermekekre — a törvényes örökösökre, a házaspár valódi leszármazottaira —, a barbárság felső fokán* — a régi *jura conjugalia** maradványai elleni védekezésképpen — új szokás jelent meg: *a nők elkülönítése*; a civilizált görögök életrendje *a nők elzártságának és korlátozásának rendszere*.

A római család:

A *mater familias*** a család úrnője volt, szabadon járt az utcán, férje ebben nem korlátozta, a férfiakkal együtt látogatta a színházakat és az ünnepi lakomákat, a házban nem kellett külön lakosztályra szorítkoznia, és a férfiak asztalától sem volt elzárva. A római nők tehát több személyes méltóságot és függetlenséget élveztek, mint a görögök; a *házasság* azonban *a férj hatalmába [in manum viri]* adta őket; a nő mintegy férjének leánya volt; a férjnek fenyítő hatalma volt fölötte és házasságtörés esetén ítélkezhetett élete és halála fölött (ha a nő nemzetségének tanácsa hozzájárulását adta).

Confarreatio, coëmptio, usus[198] — a római házasságnak mindhárom formája a férj hatalma alá helyezte az asszonyt; *a császárság idején* ezek a formák kivesztek, ekkor általánosan bevezették *a szabad házasságot*, amely a feleséget nem adta a férj hatalmába.

A válás a legkorábbi időktől kezdve a felek belátására volt bízva (ez valószínűleg a *pároscsalád* korából származott át), de a köztársaság idején ritkán fordult elő (*Becker*: *„Gallus"*).

---

* — *házassági jogok — Szerk.*

** — *családanya — Szerk.*

A szabadosság – amely annyira szembeötlő a görög és római városokban a civilizáció csúcspontján – minden valószínűség szerint *egy régi házassági rendszer* soha teljesen ki nem irtott *maradványa*; a barbárság korából maradt fenn mint öröklött társadalmi baj, s *kicsapongásai most a hetérizmus új csatornáján jutottak kifejezésre.*

A monogám családnak az *árja* (*szemita, uráli*) *vérrokonsági és affinális rendszer* felelt meg. A nemzetség természetes eredete a *punalua családban* van. Az árja népcsalád fő ágai, amikor a történelemben először váltak ismertté, *nemzetségi szervezetben éltek*; ez azt mutatja, hogy szintén ott kezdték, s hogy a punalua családból eredt *a turáni vérrokonsági rendszer*, amelyet az amerikai őslakóknál *még a nemzetség archaikus formájával összekapcsolva találtak.* Következésképpen ez is az árják eredeti rendszere volt. *Az árja vérrokonsági rendszerben* a rokonsági kapcsolatok megjelölésére szolgáló *eredeti szókincs* szegényes volt; ennek az a magyarázata, hogy *a turáni rendszer szókincsének nagy része a monogámia alatt szükségképpen elenyészett.* A különböző árja nyelvjárásokban *közös* mindössze: *apa* és *anya, fivér* és *nővér, fiú* és *lány*, valamint egy *közös kifejezés*, amelyet különbségtétel nélkül alkalmaztak *unokaöcsre, fiúunokára* és *unokafivérre* (a *szanszkrit naptar*, a *latin nepos*, a *görög ἀνεψιός*). Az olyan fejlett kultúrfokra, amilyent a monogámia előfeltételez, nem juthattak volna el a vérrokoni kapcsolatok ilyen szegényes terminológiájával. A magyarázat egy korábbi, a turánihoz hasonló rendszer elszegényedése.

A *turáni* rendszerben különböző kifejezésekkel jelölték meg a fiatalabb és az idősebb fivért és nővért, és ezeket alkalmazták személyeknek olyan kategóriáira is, amelyek nem vér szerinti fivéreket és nővéreket öleltek fel. A *monogámián* alapuló *árja* rendszerben a fivér–nővér megjelölések most első ízben *elvonttá* váltak s oldalági rokonokra nem alkalmazhatókká.

A régebbi turáni rendszer maradványaival még mindig találkozunk: a *magyaroknál* például külön kifejezésekkel osztályozzák a fivéreket és nővéreket *idősebbekre* és *fiatalabbakra*; a *franciában* a *frère aîné* az idősebb, a *frère puîné* vagy *cadet* a fiatalabb fivért, az *aînée* és a *cadette* az idősebb és a fiatalabb nővért jelöli. A *szanszkrit* is megkülönbözteti az *idősebb* és a *fiatalabb fivért* (*agradzsár* és *amudzsár*), valamint az idősebb és a fiatalabb nővért (*agradzsri* és *amudzsri*). Ha a görög, latin stb. nyelvekben egykor közös kifejezések léteztek az idősebb és a fiatalabb fivérek és nővérek megjelölésére, *személyek kategóriáira* történt *korábbi alkalmazásuk* alkalmatlanokká tette ezeket a saját fivérek és nővérek kizárólagos megjelölésére.

Az árja nyelveknek nincsen közös kifejezésük a nagyapára. Szanszkrit nyelven *pitameha, görögül πάππος, latinul avus, oroszul gyed, walesi* nyelven

hendad. A kifejezést a *megelőző* (turáni) *rendszerben* nemcsak magára a nagyapára, annak fivéreire és különböző fokú unokafivéreire alkalmazták, hanem a nagyanya fivéreire és különböző fokú unokafivéreire is; *a monogámia* idején tehát nem jelölhették vele *az egyenesági nagyapát és őst*.

Az árja nyelvekben *nincs közös kifejezés elvontan a nagybátyára és a nagynénire* és *nincsenek külön kifejezések* az apai és az anyai nagybátyára és nagynénire. A *szanszkritban pitroya*, a *görögben* πάτρως; a *latinban patruus*, a *szlávban stryc*, az *angolszászban*, a *flamandban* és a *németben eam, oom* és *Oheim* jelöli az apai nagybácsit. Az *eredeti árja nyelvben* nincsen kifejezés az *anyai nagybácsira*, jóllehet *a nemzetség* a barbár törzseknél annyira kiemelte ezt a rokoni viszonyt. Ha a megelőző rendszer *turáni* volt, szükségképpen volt kifejezés az anyai nagybátya jelölésére, de *az anya vér szerinti fivéreire és különböző unokafivéreire* szorítkozott; a *kategória* számos személyt ölelt fel, akik közül sokan a monogám rendszerben nem lehettek nagybátyák.

Ezzel szemben, ha korábban a (*kategóriákat* alkalmazó) *turáni rendszer* állt fenn, megmagyarázható a monogámián alapuló *leíró rendszerre* való áttérés. A monogámia alatt minden rokoni kapcsolat *specifikus*; az új rendszerben a személyeket az *elsődleges kifejezésekkel* vagy *ezek kombinációjával* írták le, például *a fivér fiának* nevezték az *unokaöcsöt*, *az apa fivérének* a nagybácsit, *az apa fivére fiának* az unokafivért. Ez volt az *eredete* az árja, szemita és uráli népcsaládok jelenlegi rendszerének. Az általánosítások, amelyek ma megtalálhatók bennük, későbbi eredetűek. *Valamennyi törzs*, amelyben megvolt a maláji és a turáni rendszer, *ugyanazzal a formulával írta le rokonságát*, ha felmerült a kérdés, hogy az egyik személy milyen módon rokona a másiknak; nem a vérrokonság rendszere volt ez, hanem a rokoni kapcsolatok nyomon követésének módja. *Következtetés*: miután a monogám rendszer az árják stb. körében általános lett, *visszatértek a régi leíró formához*, amely mindig is használatban volt a turáni rendszerben, magát ezt a rendszert pedig, mint *hasznavehetetlent és a leszármazást nem híven kifejezőt* elejtették.

Hogy a jelenlegi rendszer eredetije tisztán leíró volt, arra bizonyítékok, hogy az *erse*[186], e tipikusan árja, és az *észt*, e tipikusan *uráli* forma ma is leíró. Az *erse*-ben a vérrokonságra csak az elsődleges kifejezések vannak meg: *apa és anya, fivér és nővér, fiú és lány*. Minden más rokoni kapcsolatot e kifejezésekkel *írnak le, fordított sorrendben*, például: *a fivér, a fivér fia, a fivér fiának a fia*. Az árja rendszer a monogámia alatt ténylegesen létező rokoni kapcsolatokat mutatja be és abból a feltevésből indul ki, hogy tudják, ki a gyermekek apja.

Később a keltától lényegesen eltérő *leíró módszert oltottak be az új rendszerbe*, anélkül azonban, hogy fő vonásait megváltoztatták volna; a módszert a *római magánjogászok* vezették be, és átvette több árja nemzet, amelyekre a római befolyás kiterjedt. A *szláv rendszernek* van néhány egészen sajátságos vonása, ezek *turáni eredetűek* (lásd „*Systems of Consanguinity etc.*", 40. old.[189]).

A rómaiak változtatásai: külön kifejezésekkel különböztették meg az *apai* és az *anyai nagybátyát* és kifejezést *találtak fel* a *nagyapára* a *nepos* [unoka] ellenpárjaként. Ezekkel és az elsődleges kifejezésekkel, megtoldva őket a megfelelő ragokkal, rendszerbe tudták foglalni az egyenesági és az első öt oldalági rokoni kapcsolatokat, amelyek átfogták minden egyén rokonságának összességét.

Az *arab* rendszer hasonló folyamatokon ment át, mint a római, és hasonló eredményekkel.

Az *Egótól** a *tritavusig*** egyeneságon hat *felmenő nemzedék* helyezkedik el, az *Egótól* a *trineposig**** pedig *ugyanannyi lemenő nemzedék*, amelyeknek a leírásához csak *négy alapkifejezést* használnak. Ha tovább kellene menni, a *tritavus* lenne a leírás új kiindulópontja: *tritavi patertól* [az ükapa nagyapjának az apjától] *tritavi tritavusig* [az ükapa nagyapja ükapjának a nagyapjáig], az Ego tizenkettedik egyenesági férfi felmenőjéig; ugyanígy *trinepotis trinepos* [az ükunoka unokája ükunokájának az unokája] stb.

I. férfi oldalági vonal: *frater* [fivér]; *fratris filius* [a fivér fia]; *fratris nepos* [a fivér unokája]; *fratris pronepos* [a fivér dédunokája], egészen *fratris trineposig* [a fivér dédunokájának a dédunokájáig]; a tizenkettedik leszármazott *fratris trinepotis trinepos* [a fivér ükunokája unokája ükunokájának az unokája]. Ezzel az egyszerű módszerrel a *fivér* [frater] válik a leszármazás gyökerévé ezen a vonalon.

Ugyanez a vonal női ágon: *soror* [nővér], *sororis filia* [a nővér leánya], *sororis neptis* [a nővér leányunokája], *sororis proneptis* [a nővér leánydédunokája] *sororis trineptisig* [a nővér leánydédunokájának a leánydédunokájáig] (6. fok) és *sororis trineptis trineptisig* [a nővér leányükunokája leányunokája leányükunokájának a leányunokájáig] (12. fok).

Mindkét vonal az apától származik; minthogy azonban a leírás a fivért és a nővért teszi meg a leszármazás gyökérévé, a vonalat és annak két

* – *Éntől – Szerk.*
** – *ükapa nagyapjáig – Szerk.*
*** – *ükunoka unokájáig – Szerk.*

ágát elkülöníti és *minden személynek az Egóhoz való rokoni kapcsolatát* külön megjelöli.

II. oldalági vonal, az apai oldal férfiága: az apa fivére: patruus; patrui filius [az apa fivérének a fia], *patrui nepos* [az apa fivérének az unokája], *patrui pronepos* [az apa fivérének a dédunokája], *patrui trinepos* [az apa fivére dédunokájának a dédunokája], egészen a *patrui trinepotis trineposig* [az apa fivére ükunokája unokája ükunokájának az unokájáig].

A *patrui filius* másik elnevezése *frater patruelis*, a népnyelvben pedig *consobrinus* (unokafivér).

„*Pandectae*", XXXVIII. könyv, *10. cím*: „Nemkülönben az apai ágon való unokafivérek és unokanővérek [fratres patrueles, sorores patrueles], azaz két fivér gyermekei, úgyszintén a női ágon való unokafivérek és unokanővérek [consobrini consobrinae], azaz két nővér gyermekei (mintegy egy anyai ágon valók [consobrini]), továbbá az olyan unokafivérek és unokanővérek, akik egy fivér és egy nővér gyermekei [*amitini amitinae*]; a népi szóhasználatban azonban mindezeknek a közös neve: unokatestvér [consobrinus]."

Az apai oldal női ága: az apa nővére: amita; amitae filia [az apa nővérének a leánya]; *amitae neptis* [az apa nővérének a leányunokája], *amitae trineptis* [az apa nővére leánydédunokájának a leánydédunokája], *amitae trineptis trineptis* [az apa nővérének tizenkettedik női leszármazottja]; külön kifejezés az amitae filia megjelölésére: *amitina*.

III. férfi oldalági vonal az apai oldalon: a nagyapa fivére: *patruus magnus* (egyetlen létező nyelvnek sincs eredeti szava ennek a rokoni kapcsolatnak a kifejezésére); *patrui magni filius, nepos, trinepos* [a nagyapa fivérének a fia, unokája, dédunokájának a dédunokája], egészen a patrui magni trinepotis trineposig [a nagyapa fivérének tizenkettedik leszármazottjáig]. *Ugyanez női ágon* (az apai oldalon) az *amita magnával*, a nagyapa nővérével kezdődik stb.

A IV. és az V. oldalági vonal az apai oldalon: *patruus major* (a dédapa fivére), *illetve patruus maximus* (az ükapa fivére), majd úgy folytatódik, mint az előbbiekben: *patrui majoris filiustól* [a dédapa fivérének fiától] *trineposig* [dédunokájának dédunokájáig], illetve *patrui maximi filiustól* [az ükapa fivérének fiától] *trineposig* [dédunokájának dédunokájáig].

A női ágak (az apai oldalon) az *amita majorral* [a dédapa nővérével], illetve az *amita maximával* [az ükapa nővérével] kezdődnek.

Az anyai oldali rokonok leírásánál az első oldalág (soror [nővér] stb.) ugyanaz marad, *a férfi egyenesági vonal helyébe viszont a női lép.*

Második oldalági vonal (az anyai oldalon): *avunculus* (anyai nagybátya),

avunculi filius, nepos, trinepos etc. [az anyai nagybátya fia, unokája, dédunokájának a dédunokája stb.].

Női ágon: (az anyai oldalon): *matertera* (anyai nagynéni), *materterae filia, neptis, proneptis, trineptis etc.* [az anyai nagynéni leánya, leányunokája, leánydédunokája, leánydédunokájának a leánydédunokája stb.].

A harmadik férfi, illetve női oldalági vonal (az anyai oldalon) *avunculus magnusszal* [az anya anyjának fivérével], illetve *matertera magnával* [az anya anyjának nővérével] kezdődik.

A negyedik oldalági vonal kezdete: *avunculus major* [az anya anyja anyjának a fivére] és *matertera major* [az anya anyja anyjának a nővére].

Az ötödik oldalági vonal kezdete: *avunculus maximus* [az anya anyja anyja anyjának a fivére] és *matertera maxima* [az anya anyja anyja anyjának a nővére].

Ami a jelenkori *monogám családot* illeti: *haladnia kell a társadalom haladásával, s változnia a társadalom változásával,* amint a múltban is tette. A család a társadalmi rendszer teremtménye... fel kell tételeznünk, hogy még további tökéletesedésre képes, *míg csak a nemek egyenlősége* el nincs érve. Ha a monogám család a távoli jövőben nem tudna megfelelni a társadalom igényeinek, a civilizáció szakadatlan előrehaladását feltételezve, akkor lehetetlen előre megmondani, milyen természetű lesz az, amely követni fogja (491., 492. old.).

III. rész. VI. fejezet.
A családdal kapcsolatos intézmények sorrendje

A sor első foka:

I. *Szabályozatlan nemi közösülés.*

II. *Vér szerinti és oldalági fivérek és nővérek csoportházassága*; ezen alapszik:

III. *A vérrokonsági család* (*a család első fokozata*); ezen alapszik:

IV. *A maláji vérrokonsági és affinális rendszer.*

A sor második foka:

V. *A nemek különbözőségén alapuló szervezet és a punalua szokás, amely a fivérek és nővérek közötti házasság megakadályozására törekszik*; ezen alapszik:

VI. *A punalua család* (*a család második fokozata*); ezen alapszik:

VII. *A nemzetségi szervezet, amely a házasságból kizárta a fivéreket és nővéreket*; ezen alapszik:

VIII. *A turáni és ganouáni vérrokonsági és affinális rendszer.*

A sor harmadik foka:

IX. *A nemzetségi szervezet növekvő befolyása és a létfenntartáshoz szükséges készségek tökéletesedése, aminek következtében az emberiség egy része eléri a barbárság alsó fokát*; ezen alapszik:

X. *Az egyes párok házassága, de az együttélés kizárólagossága nélkül*; ezen alapszik:

XI. *A pároscsalád* (a család harmadik fokozata).

A sor negyedik foka:

XII. *Síksági pásztorkodás egyes vidékeken*; ezen alapszik:

XIII. *A patriarchális család* (*a családnak negyedik, de kivételes fokozata*).

A sor ötödik foka:

XIV. *A tulajdon megjelenése és a birtok egyenesági öröklése*; ezen alapszik:

XV. *A monogám család* (*a család ötödik fokozata*); ezen alapszik:

XVI. *Az árja, a szemita és az uráli vérrokonsági és affinális rendszer megjelenése és a turáni rendszer eltűnése.*

I. Szabályozatlan nemi viszony. Élet a hordában; *házasság nem létezik*; mélyen a legalacsonyabban álló ma élő vadember színvonala alatt; azok a *durva kovakő szerszámok*, amelyeket a föld egy részén találtak, és amelyeket a ma élő vadak már nem használnak, tanúsítják, milyen rendkívül kezdetleges viszonyok között élt az ember, amikor elhagyta eredeti lakóhelyét és halászként elkezdett terjeszkedni az egyes földrészeken. – *Kezdetleges vadember. A vérrokonsági család . . . bizonyos, nem túlságosan szűk határokon belül elismerte a szabályozatlan nemi közösülést*, szervezete által pedig egy *rosszabb állapotra* utal, amely ellen ez a család emelt gátat.

ad V. *Az ausztráliai férfi és női házassági osztályokban találhatók punalua csoportok.* A *hawaiiaknál* szintén megtalálható ugyanez a csoport, azzal a házassági szokással együtt, amely ezt a csoportot jellemzi. *A punalua család ugyanazokat a személyeket foglalta magában, amelyeket a korábbi vérrokonsági családban is megtalálunk, kivéve a vér szerinti fivéreket és nővéreket*, akiket elméletileg, ha nem is minden esetben ténylegesen, kirekesztettek.

ad VII. *A nemzetségi szervezet. Az ausztráliai osztályokban* a *punalua csoport* nagymértékben és rendszerezetten megtalálható, az emberek nemzetségekbe is szerveződtek. Itt a punalua család *régibb, mint a nemzetség*, mert osztályokon alapul, amelyek megelőzték a nemzetségeket . . . A *turáni rendszer* létrejöttéhez a *punalua családra és a nemzetségi szervezetre* egyaránt szükség volt.

ad X és XI. Az egymással *házasságban levő személyek* csoportjainak *csökkentésére* irányuló tendencia még a vadság vége előtt érvényesült, mivel *a párroscsalád a barbárság alsó fokán* már állandó jelenséggé vált. A szokás rávezette a haladottabb vadakat, hogy *több feleség közül egyet fő feleségüknek tekintsenek*; ez idővel megérlelte a *páros együttélés* szokását, és a feleséget [a férj] társává tette a családról való gondoskodásban . . . *A régi házassági rendszer*, amely a *punalua csoportok* fokozatos elenyészésével ekkor már szűkebb határok közé szorult, még mindig körülvette a továbbfejlődő családot, s egészen a civilizáció küszöbéig nyomon kísérte . . . Végül úgy *tűnt el*, hogy átalakult *a hetérizmus új formájává, amely még a civilizációban is kíséri az emberiséget a családra vetülő sötét árnyként* . . . A párroscsalád a nemzetség után következett, amely nagymértékben közrehatott létrejöttében.

A *Columbia folyótól Paraguayig* az *indiánok* általában *párroscsaládban* éltek, a *punalua család* csak kivételképpen fordult elő néhány helyen, *monogám család* pedig talán sehol.

ad XIV. Nem lehet túlbecsülni *a tulajdonnak* az emberi civilizációra gyakorolt *hatását*. Ez volt az az erő, amely az árja és a szemita nemzeteket a barbárságból a civilizációba vezette . . . *Kormányzó intézményeket* és *törvényeket alkottak* elsődleges tekintettel a tulajdon létrehozására, védelmére és élvezésére. *A tulajdon bevezette az emberek rabszolgaságát mint önmaga létrehozásának eszközét* . . . Akkor, amikor a tulajdont már birtokosának gyermekei örökölték, jelenhetett meg először a szigorúan monogám család.

ad XV. A monogám család. Végső alakjában ez a család biztosította a gyermek apjának megállapíthatóságát, *az ingatlan, valamint a személyi tulajdon egyéni birtoklásával helyettesítette a közösségi birtoklást, s a gyermekek által való kizárólagos örökléssel az agnát*[196] *öröklést*. A modern társadalom a monogám családon nyugszik.

{Valamennyi korábbi szerző – köztük *Sir Henry Maine* –} a héber és a latin formákat (a patriarchális családéit) tekinti a legkorábbi szervezett társadalmakat létrehozó formáknak. . . ezzel függ össze *az emberi degradáció* hipotézise, amely a barbárok és a vadak létezését hivatott megmagyarázni. De *a találmányok és felfedezések egymás után következtek*; a *húr* ismeretének

meg kellett előznie az *íjat* és a *nyilat*, ahogy a lőpornak a puskát, a gőzgépnek a vasutat és a gőzhajót; így követték egymást nagy időközökben *a létfenntartás módjai* is, *az ember szerszámai* pedig *kovakőből és kőből voltak*, mielőtt vasból készültek volna. Ugyanez áll az *intézményekre*.

IV. rész.
(A tulajdon eszméjének fejlődése)

I. fejezet. A három öröklési rend

„*A tulajdonra vonatkozó legkorábbi eszmék* {!}" szoros kapcsolatban állnak *az élelemszerzéssel, az elsődleges szükséglettel.* A *tulajdonban levő tárgyak* száma természetesen minden „következő etnikai korszakban" növekszik, ahogy *sokasodnak azok a mesterségek*, amelyektől *a létfenntartás eszközei* függnek. A *tulajdon gyarapodása* ily módon lépést tart *a találmányok és felfedezések haladásával.* Így minden etnikai korszak *határozott előrehaladást jelent a megelőzőekhez képest*, nemcsak *a találmányok számát*, hanem az ezek eredményeként létrehozott *tulajdon változatosságát és mennyiségét* illetően is. A *tulajdonformák sokféleségét a birtoklásra és az öröklésre vonatkozó bizonyos szabályozás fejlődésének* kellett kísérnie. Azokat a *szokásokat*, amelyektől *a tulajdon birtoklásának és öröklésének ezek a szabályai függnek, a társadalmi szervezet állapota és fejlettsége határozza meg.* A tulajdon növekedése ily módon szoros kapcsolatban áll a találmányok *és felfedezések* sokasodásával és az emberi haladás egyes etnikai korszakait jelző *társadalmi intézmények tökéletesedésével* (*525., 526. old.*).

I. A tulajdon a vadság fokán

Az emberiség, amikor még *nem ismerte a tüzet, a tagolt beszédet* és nem voltak *mesterséges fegyverei . . . a föld vadon termő gyümölcseire* volt utalva . . . Lassan és csaknem észrevétlenül haladt előre a vadság korában a *jelbeszédtől* és a *tökéletlen hangoktól* a *tagolt beszédig*; a *husángtól* mint első *fegyvertől* a kovakőheggyel ellátott *dárdáig* és végül az *íjig és nyílig*; a *kovakőből készült késtől* és *vésőtől* a *kőbaltáig és kőkalapácsig*; a *fűz-* és *nádkosártól* az *agyaggal bevont kosárig*, amely *edényül* szolgált arra, hogy *tűzön ételt* lehessen *főzni* benne; és végül a *fazekasmesterségig.*

Ami *a létfenntartási eszközöket* illeti, a *korlátozott területen található vad*

gyümölcsöktől eljutott *a pikkelyes tengeri halakig és kagylókig* és *végül a lisztartalmú gyökerekig és a vadászatig.*

A vadság állapotában fejlődött ki továbbá *a kötél- és zsinegkészítés háncsrostokból; egyfajta szövet előállítása növényi zuzalékból;* a *ruházatra és a sátrak borítására használt bőrök cserzése;* és végül a *ház,* amelyet *rudakból építettek és fakéreggel borítottak,* vagy *kőékekkel hasított deszkákból emeltek.* {A *kisebb találmányok* közé sorolja Morgan a *tűzfúrót,* holott, megfordítva, minden, ami a tűz csiholásához tartozik, fő találmány!}, a *mokasszint* {indián szó puha szarvas- stb. bőrből készült, sarok nélküli cipőre} és a *hótalpat.*

E korszak alatt az emberiség {szemben a kezdetleges állapottal a fogyasztási eszközök megszaporodása alapján} számban nagymértékben megnövekedett, *elterjedt a földrészeken.* A *társadalmi szervezet* terén *a vérrokon hordától* előrehaladt a *nemzetségekbe szervezett törzsekig* és így *birtokába jutott a fő kormányzati intézmények csíráinak.*

A vadak legfejlettebb része *végül megszervezte a nemzetségi társadalmat* és *szétszórt falvakban élő kis törzseket alakított ki* . . . kezdetleges energiájukat és még kezdetlegesebb készségeiket főképpen a létfenntartásra fordították; még nem ismerték a *védelem* céljára *palánkkal körülvett falut, sem a lisztartalmú élelmet,* még létezett a *kannibalizmus.* — A haladás *„potenciálisan" óriási* volt, magában hordozta a nyelv, a kormányzás, a család, a vallás, a házépítés, a tulajdon alapelemeit, valamint a létfenntartáshoz szükséges készségek fő csíráit.

A tulajdon a vadaknál jelentéktelen: kezdetleges fegyverek, szövetek, szerszámok, ruházat, kova-, kő- és csonteszközök és „személyes ékítmények" voltak a tulajdon fő tételei náluk. Kevés tárgyat birtokoltak, nem volt meg bennük a birtoklási vágy, a *„studium lucri"**, amely manapság olyan nagy erővel *uralja az emberi szellemet.*

A földet a törzsek közösen birtokolták, s a házak is lakóik közös tulajdonában voltak.

A *birtoklási vágy* bontakozó ereje kezdetben a *tisztán személyes tárgyakra* terjedt ki, amelyeknek száma a *találmányok* lassú fejlődésével nőtt. A *legbecsesebbnek tartott tárgyakat tulajdonosuk sírjába helyezték, hogy tovább használhassa őket a lelkek országában.*

Az *öröklés első nagy rendje a nemzetség intézményével* alakul ki, amely *a halott ingóságait felosztotta nemzetségtársai között.* Gyakorlatilag ezeket *a legközelebbi rokonok tették magukévá,* de az *általános elv* az volt, hogy

* — *„nyereségvágy" — Szerk.*

a tulajdon maradjon az elhunyt nemzetségében és osszák fel a nemzetség tagjai között. {[Ez az elv] *a görög és a római nemzetségekben még a civilizációban is fennmaradt.*} *A gyermekek anyjuk után örököltek, de semmit sem kaptak vélelmezhető apjuk után.*

II. A tulajdon a barbárság alsó fokán

Fő találmányok: fazekasság, kéziszövés, Amerikában a lisztes táplálékot (*kukoricát*) termelő *földművelési mód* és növények öntözéses termesztése (a keleti félgömbön ezzel egyenértékű az *állatok* kezdődő *domesztikálása*); [ezenkívül] nincsenek nagy találmányok. *A lánc- és vetülékfonallal* történő *kéziszövés* a jelek szerint ebbe a korszakba tartozik és egyike a legnagyobb találmányoknak; nem állíthatjuk azonban bizonyosan, hogy *ezt a művészetet nem érték el már a vadság korában.*

Az *irokézek* és más, ugyanezen a fokon álló amerikai törzsek *lánc- és vetülékfonallal kitűnő minőségű és kidolgozású öveket és teherhordó szíjakat* készítettek, *szilfa- és basswood-háncs rostjaiból való vékony fonalakat* használva fel ehhez {a *basswood* az amerikai hársfa}. *Az elveit ennek a találmánynak,* amely azóta ruházta az emberi nemet, tökéletesen megértették; arra azonban *nem voltak képesek,* hogy *kiterjesszék a szövött ruházat termeléséig.*

Úgy látszik, hogy *a képírás* ebben a korszakban tűnt fel; *ha korábbi eredetű* volt, most jelentős mértékben kifejlődött. Az *egymással összefüggő találmányok sora* ezen a téren: 1. *jelbeszéd* vagy *személyi jelképek beszéde*; 2. *képírás* vagy *idiografikus jelképek*; 3. *hieroglifák* vagy *egyezményes jelek*; 4. *fonetikus értékű hieroglifák* vagy *összefüggésben használt fonetikus jelek*; 5. *fonetikus ábécé* vagy leírt hangok.

A *copani emlékeken*[199] levő írások – szemmel láthatóan az *egyezményes jelek* kategóriájába tartozó hieroglifák – azt bizonyítják, hogy az *amerikai bennszülöttek, akik az első három formát használták,* önálló úton voltak a fonetikus ábécé felé.

A jelek szerint ebbe a korszakba tartozik *a falu védelmét szolgáló palánkkerítés* és a *nyersbőr pajzs,* amelyet az ekkor már halálos lövedékké vált *nyíl* elleni védekezésre használtak, továbbá a *különböző fajta buzogányok,* amelyeket *beillesztett kővel* vagy *szarvasagancsheggyel láttak el.* Mindenesetre az amerikai indián törzseknél, amelyek felfedezésük idején a barbárság alsó fokán álltak, *általánosan használatosak* voltak. *A kova- vagy csontheggyel ellátott dárda* az *erdei törzseknél* nem volt megszokott fegyver, bár néha használták; például az *odzsibuák* használták a kova- vagy csonthegyű

lándzsát vagy dárdát, a *se-mä'-gun*-t. Az *íj*, a *nyíl* és a *buzogány* voltak az amerikai indiánok fő fegyverei ezen a fokon.

Némi haladás tapasztalható *a fazekasságban*, nevezetesen az *előállított edények méreteiben* és *díszítésében*; a *cree-k* 2–10 gallon befogadására alkalmas agyagedényeket készítettek; az *irokézek korsóikat és pipáikat gombként ráillesztett miniatűr emberarcokkal* díszítették; egészében azonban a fazekasság e korszak végéig igen kezdetleges maradt.

Szemmel látható a haladás a házépítésben a házak *nagyságában* és *építési módjában*.

Kisebb találmányok voltak: *a madarászásra használt fúvócső*, *famozsár a kukorica lisztté zúzására*, és *kőmozsár festékkészítésre*.

Agyag- és kőpipák, *a dohány használatával együtt*.

Fejlettebb *csont- és kőszerszámok*, köztük a *kőkalapács* és a *maul* {a *maul* súlyos fakalapács}, amelyeknek *nyelét* és a kő felső részét nyersbőrrel vonták be; a mokasszinokat és az öveket *sündisznótüskékkel díszítették*.

E találmányok némelyikét valószínűleg *a középső fokon álló törzsektől kölcsönözték*; *e folytonosan megismétlődő folyamat révén* ugyanis *a fejlettebb törzsek felemelték az alattuk állókat*, amilyen ütemben ez utóbbiak képesek voltak értékelni és magukévá tenni a haladás eszközeit.

A kukorica és más növények termesztése, amelyek révén a nép *kovásztalan kenyérhez*, az *indián succotash-hoz* {zöldkukorica és bab keverékéhez} és *hominyhez* {kukoricakásához} jutott, *a tulajdon egy új fajtájának*, *a megművelt föld vagy kert tulajdonának a megjelenéséhez* is hozzájárult.

Bár a földek a törzs közös tulajdonában voltak, *ekkor már elismerték az egyén* vagy *a csoport birtokjogát a megművelt földre*, *amely öröklés tárgyává lett*. *A közös háztartásban egyesült csoport* tagjai *többnyire ugyanahhoz a nemzetséghez tartoztak*, és az öröklési rend nem engedte meg, hogy a tulajdon *elkerüljön a rokonságtól*.*

{*Öröklés.*} *A férj és a feleség tulajdonát és ingóságait elkülönítették*, haláluk után ezek abban a nemzetségben maradtak, amelyhez az egyik, illetve a másik tartozott. A feleség és a gyermekek semmit sem kaptak a férj és az apa után és viszont. Ha az *irokézeknél* meghalt egy férfi és feleséget s gyermekeket hagyott hátra, *tulajdonát* úgy osztották meg *nemzetségtársai között*, hogy *nővérei* és *azok gyermekei*, *valamint* az *anyai nagybátyák* kapták belőle a legtöbbet; *fivérei* csak kis részt kaptak. *Ha egy feleség halt meg* férj és gyermekek hátrahagyásával, *ingóságait gyermekei*, *nővérei*, *anyja és anyjának nővérei kapták*, de *a nagyobbik rész* gyermekeinek jutott; *a tulajdon* minden esetben

* *A bekezdés margóján Marx kézírásában*: tulajdon – *Szerk.*

a nemzetségben maradt. Az *odzsibuáknál* az anya ingóságait a gyermekei között osztották fel, ha elég idősek voltak ahhoz, hogy hasznukat vegyék; máskülönben, vagy ha nem voltak gyermekek, az ingóságok az asszony *nővéreire, anyjára és anyjának nővéreire szálltak, fivéreinek kizárásával.* Jóllehet *az odzsibuák a leszármazás számontartását férfiágivá változtatták,* az öröklési rend *azt a szabályt követte, amely a nőági leszármazás idején volt érvényben.*

A tulajdon változatossága és mennyisége nagyobb volt, mint a vadság korában, de még nem elég nagy ahhoz, hogy erőteljesen kifejlessze az öröklés iránti érzéket.

A megosztási módban megvannak a második nagy öröklési rendnek a csírái, *amely a vagyont, a többi nemzetségtag kizárásával, az agnát rokonságnak juttatta.* Az agnáció és az agnát rokonság ekkor a leszármazás férfiági számontartását tételezte fel. Az elv mindkét esetben azonos, de *a személyek köre különböző.* Nőági leszármazás esetén *agnátok* azok a személyek, akik kizárólag nőágon le tudják vezetni az elhunyttal közös őstől való leszármazásukat. A másik esetben azok a személyek, akik kizárólag férfiágon. *Az agnát rokonság alapja személyeknek a nemzetségen belül, egy adott vonalon, egyazon közös őstől való egyenesági leszármazáson nyugvó vérségi kapcsolata.*

Ez idő szerint *a fejlettebb indián törzseknél* egyre inkább *ellenszenv* nyilvánul meg *a nemzetségi örökléssel szemben*; egyesek teljesen elvetették és *a gyermekek által való kizárólagos örökléssel helyettesítették.* Bizonyított ez az ellenszenv az *irokézeknél, cree-knél, cherokee-knél, choctaw-knál, menominee-knél, crow-knál és odzsibuáknál.*

A barbárságnak ebben a régebbi szakaszában *igen jelentős mértékben csökkent a kannibalizmus*; *mint általános gyakorlatot* feladták; *háború idején* ebben és a középső szakaszban még fennmaradt. Ebben a formájában megtalálták a kannibalizmust az *Egyesült Államok, Mexikó* és *Közép-Amerika fő törzseinél.* A lisztes táplálék megszerzése volt a fő eszköze annak, hogy az emberiség megszabaduljon ettől a vad szokástól.

A vadság első és második foka és a barbárság alsó foka, ez a két *etnikai korszak* az emberiség egész földi létének legalább négyötödét öleli fel.

A barbárság alsó fokán kezdenek kibontakozni az ember magasabb rendű tulajdonságai: *a személyes méltóság, az ékesszólás, a vallásos érzés, a nyíltság, a férfiasság és a bátorság* ekkor *általános jellemvonások* lettek; de *a kegyetlenség, az árulás és a fanatizmus is. Az elemek imádása,* s hozzá *homályos elképzelések megszemélyesített istenekről* és *a Nagy Szellemről vallási téren,* aztán *a kezdetleges verselés, a közös háztartás* és *a kukoricakenyér* tartoznak ebbe a korszakba. Ez a korszak teremtette meg *a párocscsaládot,* valamint *a*

phratriákba és nemzetségekbe szervezett törzsek szövetségét is. *A képzelőerő*, ez a nagyszerű adomány, amely olyan nagy mértékben előmozdította az emberiség felemelkedését, *most létrehozta a mítoszok, legendák és hagyományok* íratlan *irodalmát*, s ezzel máris hatalmas ösztönző erővel hatott az emberi fajra.

III. A tulajdon a barbárság középső fokán

Erről a korszakról jóval kevesebb adat maradt fenn, mint bármely másikról.

Az észak- és dél-amerikai letelepedett indiánok felfedezésük idején a maga barbár fényében demonstrálták.

Ez a korszak a *keleti félgömbön az állatok domesztikálásával*, a *nyugatin a letelepedett indiánok megjelenésével* kezdődik, akik *vályogtéglából* vagy – némely területeken – sorba rakott *kövekből* épült *nagy közös lakóházakban éltek*.

A kukorica és más növények öntözéses termesztése, amelyhez *mesterséges csatornákra volt szükség*; *négyzetesen telepített ágyások*, amelyeket *barázdákkal* vettek körül, hogy *megtartsák a vizet, amíg az felszívódik*.

E *letelepedett indiánok* egy része felfedezése idején már *előállított bronzot* s ezzel közelebb került a vasolvasztási eljáráshoz.

Az *erőd jellegű közösségi ház* középső helyet foglalt el az *alsó fok körülpalánkolt faluja* és *a felső fok fallal körülvett városa* között. *Amerika* felfedezésének idején ott nem voltak a szó igazi értelmében vett *városok*.

A *hadművészetben* nem értek el nagy előrehaladást, kivéve a *védekezésben* azzal, hogy *nagy házakat építettek*, amelyek általában ellenálltak indián támadásoknak.

Feltalálták: *a gyapottal kitömött tűzött köpenyt* (*escaupile*) mint további *védelmet a nyíl ellen* és a *kétélű kardot* (*macuahuitl*), *amelynek mindegyik faélébe hegyes kovakövek sora volt beágyazva*. Még mindig használtak *íjat és nyilat, dárdát, buzogányt, kovakéseket és -fejszéket, valamint kőszerszámokat*, bár már volt *rézbaltájuk és -vésőjük*, de ezek valamilyen okból sohasem terjedtek el általánosan.

A kukoricához, babhoz, tökhöz és dohányhoz most *a gyapot, a bors, a paradicsom, a kakaó és bizonyos gyümölcsök termesztése* járult. Készítettek egyfajta sört a *maguey* {mexikói *agavé*} *levének erjesztésével*. De *az irokézek is előállítottak* hasonló italt egy *juharfajta* nedvének *erjesztésével*.

A kerámia módszereinek tökéletesedése révén *több gallon befogadására alkalmas*, finom művű és kiválóan díszített *agyagedényeket* készítettek. Bőségben állítottak elő *ivóedényeket, fazekakat és vizeskancsókat*.

Ebbe a korszakba tartozik *a természetes állapotban levő fémek felfedezése és felhasználása, kezdetben ékszerek*, majd *eszközök és szerszámok* készítésére, amilyen a rézbalta és -véső. E fémek megolvasztása *tégelyekben*, valószínűleg *fúvócső* és *faszén* segítségével, majd *formákba való kiöntésük, bronz előállítása, kezdetleges kőszobrok, szőtt gyapjúruházat* (*Hakluyt*: „*Collection of Voyages*", III. köt. 377. old.), *faragott kőből épített házak, az elhunyt főnökök síremlékeire faragott ideogramok vagy hieroglifák, az idő mérésére szolgáló naptár, az évszakokat jelző napfordulókő, küklopsz-falak, a lámának, egy kutyafajtának, a pulykának és más szárnyasoknak a domesztikálása* Amerikában ugyanebbe a korszakba tartozik.

Először ebben a korszakban jelenik meg a *hierarchikusan* szervezett és *viselettel megkülönböztetett papság, a megszemélyesített istenek és az ezeket ábrázoló bálványok*, valamint *az emberáldozatok*.

Ekkor [alakult ki] *két nagy indián pueblo**, *México* és *Cuzco*, több mint 20 000 főnyi lakossággal – ilyen nagyszámú népesség az előző korszakban ismeretlen volt.

Az arisztokratikus elem a társadalomban, az egy kormányzat alatt állók számának növekedése és az ügyek bonyolultabbá válása következtében, gyenge formában [jelentkezik] *a polgári és katonai vezetők körében*.

Keleti félteke: az *őslakos törzsek* ebben a korszakban *háziállatokat* tartanak, amelyek *tejjel és hússal* látják el őket, de a kertművelést és a liszttartalmú ételeket valószínűleg nem ismerik. *A vadló, -tehén, -birka, -szamár és -disznó megszelidítése* nagy lökést adott; *nyájakban és csordákban való tenyésztésükkel a szakadatlan előrehaladás forrásaivá* lettek. A *hatás csak akkor vált általánossá*, amikor *a csordák felnevelését* és *fenntartását* szolgáló *pásztorkodás* kialakult. *Európa*, lévén főképpen erdős terület, nem volt alkalmas a pásztoréletre; ezzel szemben *az ázsiai fennsík*, valamint az *Eufrátesz*, a *Tigris* és más ázsiai folyók *füves síkságai* a *pásztorkodó törzsek természetes otthonai* voltak. Természetes volt, hogy ezek irányába húzódtak, s itt az árják távoli ősei éppúgy szemben álltak egymással, mint a szemita pásztortörzsek.

A gabonafélék és más növények termesztése feltétlenül megelőzte [e törzsek] *elvándorlását a füves síkságokról Nyugat-Ázsia és Európa erdős területeire*. E növények termesztését a most már életrendjükhöz tartozó *háziállatok szükségletei kényszerítették rájuk*. (A *keltáknál* talán nem így volt.)

A len- és gyapjúszövetek, a bronzszerszámok és -fegyverek szintén ebben a korszakban jelennek meg a keleti féltekén.

---

* (*itt*:) – *község* – *Szerk.*

A barbárság felső foka határának átlépéséhez elengedhetetlenül szükség volt *tartós élű és hegyű fémeszközökre*; ehhez viszont *fel kellett találni a vasércolvasztási eljárást.*

Tulajdon: a személyi tulajdon erőteljesen megnövekedett és bizonyos változások következtek be a személyeknek a földhöz való viszonyában. A földterület még a törzs közös tulajdonában volt, de egy *részét* most elkülönítették a *kormányzat* fenntartására, egy másik részét *vallási célokra,* és egy *még fontosabb részét — azt, amelyből a nép létfenntartását fedezte — felosztották az egyazon pueblóban lakó különböző nemzetségek* vagy *közösségek között.* Senkinek nem voltak földjei vagy házai saját jogon és azzal a lehetőséggel, hogy fee simple-ként[82] tetszése szerinti személynek eladja vagy átruházza ezeket. *A házak és földek egyéni tulajdonát* kizárta az a tény, hogy *a föld a nemzetségek vagy közösségek közös tulajdonában* volt, hogy *közösségi házakban laktak, és hogy ezekben rokon családok telepedtek le.*

Samuel Gorman tiszteletes, a *Laguna pueblóbeli indiánok* misszionáriusa, az Új-mexikói Történeti Társulatban ezt mondta:

„*A tulajdonjog* a család női részét illeti és ezen a vonalon anyáról leányra száll. *Földjük közös tulajdonban van,* de ha valaki megművel egy darab földet, *személyes joga van rá, amelyet eladhat a közösség egyik tagjának* . . . Általában *az asszonyok felügyelnek a magtárra* és nagyobb gondjuk van a a jövőre, mint *spanyol szomszédaiknak. Rendszerint gondoskodnak arról, hogy egyévi készletük legyen.* A pueblókat *mint közösségeket* csak akkor sújtja éhség, ha *két inséges esztendő* követi egymást." (*Morgan, 536. old., jegyzet.*) Az egyének vagy a családok birtokjogai *nem* voltak *elidegeníthetőek,* csak öröklés útján szállhattak át a férfi vagy a nő nemzetségbeli örököseire.

A *moki letelepedett indiánoknak* hét nagy pueblójukon és kertjeiken kívül most *juhnyájaik, lovaik, ösvéreik* és számottevő egyéb *személyi tulajdonuk* van: kiváló minőségű *sokféle méretű agyagedényeket* és *szövőszéken,* saját előállítású *fonalból gyapjúpokrócokat* készítenek. *J. W. Powell* őrnagy a következő esetet jegyezte fel, amely azt mutatja, hogy ott *a férj még mindig nem szerez semminemű jogot feleségének tulajdonára,* vagy *a házasságukból származó gyermekekre.* Egy *zuñi* indián feleségül vett egy *oraibi nőt,* akitől három gyermeke született; velük lakott *Oraibiben,* míg az asszony meg nem halt. *Elhunyt feleségének rokonai* magukhoz vették a gyermekeket és a háztartási ingóságokat s a férfinak meghagyták *a lovát, a ruházatát és a fegyvereit,* meg néhány pokrócot, amelyek az övéi, nem pedig a feleségéi voltak. A férfi Powellal együtt hagyta el a pueblót, hogy *Santa Fébe* menjen, majd visszatérjen az övéihez *Zuñiba.* — Valószínű, hogy *a nőknek és a férfiaknak* egyaránt *birtokjoguk* volt a pueblo házaknak azokra a szobáira és részeire,

amelyekben laktak, s ezeket meghatározott szabályok szerint legközelebbi rokonaikra hagyományozták.

A *spanyolok* (szerzők) kibogozhatatlanul összezavarták a déli törzsek földbirtoklásának kérdését. Az *elidegeníthetetlen közös földet*, amelyet *személyek közössége* birtokolt, *hűbérbirtoknak*, a főnököt *hűbérúrnak*, az embereket pedig *az ő vazallusainak* tekintették; azt látták, hogy a föld közös tulajdonban van, de nem látták *magát a tulajdonosok közösségét*, a *nemzetséget* vagy *annak alegységét*.

A nőági leszármazás néhány mexikói és közép-amerikai törzsnél még fennmaradt, míg másoknál, valószínűleg a nagyobb résznél, *férfiágivá változott*; az utóbbi a tulajdon hatására következett be. A *majáknál* a leszármazás *férfiági* volt, viszont nehéz meghatározni, hogy milyen volt az *aztékoknál*, *texcocóiaknál*, *tlacopaniaknál és tlascalaiaknál*.

A *letelepedett indiánoknál* a leszármazás valószínűleg férfiági, és érvényesülnek náluk az *ősi rend maradványai*, mint például a teuctli hivatalának esetében. Náluk a második *nagy öröklési rendet* kellene megtalálnunk, amely a tulajdont az agnát rokonok között osztja fel. Férfiági leszármazás esetén *az elhunyt gyermekei állnak az agnátok élén*, úgyhogy a *nagyobb részt* (az agnátok között) ők kapják. De nem voltak (*a többi agnátot* kizáró) *kizárólagos örökösök*. Az amerikaiak sohasem jutottak el *a barbárság utolsó (felső) szakaszára*.

II. fejezet (IV. rész). A három öröklési rend

(*Folytatás*)

A barbárság foka elkezdődött *a keleti félgömbön*.

Vasolvasztási eljárás; a *bronz* [ismerete] ellenére az előrehaladást gátolta egy *mechanikai céloknak megfelelő erősségű és keménységű fém hiánya*; ezt első ízben a *vasban* találták meg. Ettől kezdve a haladás meggyorsult.

IV. A tulajdon a barbárság felső fokán

E korszak végén a letelepedett földművelés, a kézművesség, a helyi és a külkereskedelem eredményeképpen általánossá vált a *tömeges tulajdon*, amely sokféle dologból állt és *egyéni birtokban* volt, *az ősi közös földbirtoklás* azonban csak részben adta át helyét a *különtulajdonnak*.

Ezen a fejlődési fokon keletkezett *a rabszolgaság*; *közvetlen összefüggésben*

áll a tulajdon termelésével. Belőle (a rabszolgaságból) származott *a héber típusú patriarchális család, a latin törzsek apai hatalom alatt álló hasonló családja,* akárcsak *ugyanennek a családnak módosított formája a görög törzseknél.*

Ennek, de különösen *a földművelés folytán a létfenntartási eszközökben támadt bőségnek* a következtében kezdtek kialakulni a nemzetek, egy kormányzat alatt *sok ezren* éltek, a korábbi *néhány ezer* helyett. *A legjobb területek birtoklásáért* folytatott *harc a törzseknek meghatározott területeken és megerősített városokban való elhelyezkedése,* s a lakosság számának növekedése következtében éleződött. Ez előbbre vitte a *hadművészetet* és megnövelte *a vitézség jutalmazását.* Ezek a változások jelzik a civilizáció közeledtét.

A görögöknek, rómaiaknak és *hébereknek a civilizáció kezdeteit követő első törvényei* többnyire csak *jogszabályokká* alakították át azokat az eredményeket, amelyeket *a korábbi gyakorlat szokásokban megtestesített.*

A barbárság felső fokának vége felé tendencia alakul ki a *tulajdon két formájára,* nevezetesen az *állami* és az *egyéni* tulajdonra. A *görögöknél a földek* egy része még *a törzsek közös tulajdonában,* más részük — vallási célokra — *a phratriák közös tulajdonában,* megint *más* részük *a nemzetség közös tulajdonában* volt, *a földek zöme* azonban *egyéni magántulajdonba került. Szolón idején Athén* még *nemzetségi társadalomban* élt, de a *földek* általában egyének tulajdonában voltak, akik *megtanulták jelzáloggal megterhelni* ezeket. *Plutarkhosz*: „*Szolón*", *XV. fej.*: „Szolón ezekben a sorokban azzal büszkélkedik, hogy az elzálogosított földből *mindenütt eltávolította* a *ὅρους*-t" {a jelzőköveket, amelyeket az adósnak el kellett helyeznie az elzálogosított háznál vagy az *elzálogosított földön,* felirattal megjelölve a név mellett az összeget is}.

„..... *sok jelzőkövet*
kitéptem, itt is, ott is, mely leverve volt:
így lett, mi addig szolga volt, a Föld szabad."

A római törzseknek letelepedésüktől fogva volt *közföldjük,* az *ager Romanus*; emellett földje volt a *curiának*[200] vallási célokra, volt földjük a *nemzetségeknek* és az *egyéneknek.* Miután ezek a társadalmi *testületek* elhaltak, *a földek,* amelyeket *közösen birtokoltak, fokozatosan magántulajdonba mentek át.*

A *tulajdonnak* ezek *a különböző formái* azt mutatják, hogy a *földbirtoklás legrégibb formája a törzs közös tulajdona volt*: a *földművelés* megindulása után *a törzsi földek egy részét elosztották a nemzetségek* között, amelyeknek mind-

egyike *közösen birtokolta a maga részét*; ezt követte az idők folyamán *az egyéneknek* való *juttatás*, s ezek *a juttatások érlelődtek végül egyéni magántulajdonná. A személyes ingóságok* általában *egyéni tulajdonban* voltak.

A monogám család a barbárság felső fokán jelent meg és a *pároscsaládból* fejlődött ki, szoros összefüggésben *a tulajdon gyarapodásával* és *az öröklésére vonatkozó szokásokkal. A leszármazás számontartása férfiágivá változott, de mindennemű tulajdon, ingó és ingatlan egyaránt, a nemzetségen belül öröklődött*, mint emberemlékezet óta mindig.

„*Íliász*". Az „*Íliász*" (V., 90.) *megművelt földek körüli kerítéseket* említ, meg egy *ötvenholdnyi körülzárt területet* (*IX., 577.*) (*πεντηκοντόγυος*), amelynek egyik fele *szőlő*, másik fele *szántó*; Tüdeusznak gazdag otthona és sok búzahozó szántója volt (XIV., 122.). {*Morgan* tévedésben van, amikor azt hiszi, hogy *a bekerítés önmagában* bizonyíték a föld magántulajdonára.} Kimagasló tulajdonságaik alapján már megkülönböztetik az egyes *lófajtákat* (V., 265.); „sok ezernyi juh . . . gazdag ember akoljában" (IV., 433).

A *vert pénzt nem ismerték*, ezért *a kereskedelem legtöbbször árucsere* útján bonyolódott le, mint a következő sorokban:

„Bort mind onnan vásároltak a fürtös akhájok,
volt, aki rézen, mások meg ragyogó vasat adtak,
más ökrök bőrét, más élő ökröket adva,
más rabszolgákat . . ." (*„Íliász", VII., 472–475.*)

{itt { réz / vas / bőrök / ökrök / rabszolgák } = bor (III. *egyenértékforma* ahol bor = *pénz*); és *bor* = *réz vagy vas vagy bőrök vagy ökrök* (*II. egyenértékforma*)}

Szó esik *aranyrudakról*, amelyeket *súlyra mértek és tálentumban becsültek*. {A Morgan által megadott helyen – „Íliász", XII., 274. – ez *nincs*.[201]}

Szó esik: *aranyból, ezüstből, rézből és vasból készült tárgyakról*, sokfélefajta *vászon- és gyapjúanyagról, házakról, palotákról* stb.

Öröklés. – Azután, hogy *a barbárság felső fokán* ennyire megnőtt az *egyéni tulajdonban levő házak és földek, nyájak és csordák és cserélhető áruk* mennyisége, *az öröklés kérdése* nyomást gyakorolt az emberekre mindaddig,

amíg a *jog* meg nem felelt a tényeknek. *A háziállatok értékesebb vagyont* képviseltek, mint a tulajdonnak minden korábbi fajtája együttvéve; *élelmül szolgáltak, más árukra kicserélhették, foglyok kiváltására, bírság fizetésére* és *vallási áldozatokhoz felhasználhatták* őket, *mivel számuk korlátlanul megsokszorozódhatott, birtoklásuk tárta fel az emberi elme előtt első ízben a gazdagság fogalmát.* Ezt követte az idők folyamán *a föld rendszeres megművelése,* s ez *oda vezetett, hogy a család azonosult a földdel és* **vagyont létrehozó szervezetté** *vált*; ezt fejezte ki hamarosan a *latin, görög és héber törzsek patriarchális családja,* amely magában foglalt *rabszolgákat és szolgákat. Az apa és a gyermekek munkája* mindinkább *egybeolvadt a földdel, háziállatok tenyésztésével és árucikkek előállításával,* ez pedig *a család individualizálódásának* irányába mutatott és felkeltette *a gyermekek elsőbbségi igényét annak a vagyonnak az öröklésére, amelynek létrehozásában közreműködtek.* Amíg nem volt földművelés, *a csordák és nyájak* természetszerűleg a *rokonság alapján, létfenntartás céljából csoportba egyesült személyek közös tulajdonát képezték.* Ilyen körülmények között az *agnát öröklés*[196] érvényre tudta juttatni önmagát. Mihelyt azonban *a föld tulajdon tárgyává lett,* és *az egyéneknek történt juttatásokból egyéni tulajdon alakult ki, az agnát öröklést* nyilvánvalóan *a harmadik nagy öröklési rend váltotta fel, amely a tulajdont az elhunyt tulajdonos gyermekeire ruházta át.*

Amikor a *földművelés* bebizonyította, hogy *a föld teljes felülete egyének magántulajdonává tehető,* és *a családfő a felhalmozás természetes központjává* lett, megkezdődött *az emberiség új vagyonszerzési pályafutása*; ez már *a barbárság kései szakaszának lezárulása előtt* mindenestül végbement. [A tulajdon] nagy *hatást* fejtett ki *az emberi elmére* és *új jellemvonásokat* hívott életre; *iszonyú szenvedéllyé* vált a hőskor barbárjainál („*zsákmány és szépség*"), vele szemben az *ősi* és a *későbbi szokások* nem voltak tarthatók. {Loria úr! Lám, így működik a szenvedély![202]} A *monogámia bizonyosan megállapíthatóvá* tette *a gyermekek apaságát* s fenntartotta és megerősítette *kizárólagos jogukat arra,* hogy *elhunyt apjuk vagyonát örököljék.*

A *germánok* felfedezésük idején *a barbárság felső fokán* éltek; korlátozott mennyiségben *használtak vasat,* voltak *nyájaik és csordáik, termesztettek gabonaféléket, durva vászon- és gyapjúszöveteket állítottak elő,* de *nem jutottak el a föld magántulajdonának eszméjéig.* Ebből következik, hogy *a föld magántulajdona Ázsiában és Európában ismeretlen volt a barbárság középső korszakában, a késői korszak* folyamán jelent meg. A *héber törzseknél* a föld magántulajdona már civilizációjuk kezdete előtt létezett. Az árja *törzsekhez* hasonlóan úgy léptek ki a barbárságból, hogy voltak *háziállataik* és *gabonanemű növényeik,* volt *vasuk és rezük, aranyuk és ezüstjük, agyagáruik és*

textiltermékeik. A földművelést azonban Ábrahám korában kevéssé ismerték. A héber társadalomnak az exodust[203] követő újjászervezése *vérrokon törzsek alapján*, amelyek, miután elérték Palesztinát, *bizonyos területeket* kaptak, szintén azt mutatja, hogy a civilizáció beköszöntésekor *nemzetségi intézményeik* voltak, de még nem ismerték a *politikai társadalmat*. Az öröklés szigorúan a *phratria* és valószínűleg a *nemzetség*, „*az apai ház*" keretei között ment végbe... Miután a gyermekek szerezték meg a kizárólagos öröklésre való jogot, *fiúk hiányában a leányok örököltek*; *házasságkötésnél* a leányok *saját vagyonának az ő nemzetségükből férjük nemzetségébe kellett átkerülnie*, hacsak *örökösnők esetében* a jogot valamilyen módon nem korlátozták. Feltehető, hogy a *nemzetségen belüli házasság* természetesen tilos volt; a kérdéssel *Mózes* mint *a héber öröklés kérdésével*, *Szolón* mint *az athéni öröklés kérdésével* került szembe, és *a nemzetség* [mindkét esetben] feltétlen jogot *követelt* arra, hogy az örökséget *megtartsa tagjainak körében*; mindketten ugyanabban a szellemben döntöttek. Bizonyos, hogy ugyanez a kérdés merült fel *Rómában* is, s hogy részbeni megoldását az a szabály jelentette, amely szerint a *nő házassága* a *deminutio capitist** és ezzel együtt az *agnát jogok elvesztését* hozta magával.

Egyúttal egy másik kérdés is felmerült: korlátozza-e a házasságot az a szabály, amely tiltotta a nemzetségen belüli összeházasodást, vagy pedig legyen a házasság szabad, a korlátozás mértékévé pedig tegyék meg *a rokonság fokát*, és nem *a tényét*! Ez utóbbi megoldás győzött.

Célofhád leányok hátrahagyásával, fiúk nélkül halt meg, s az örökség az előbbiekre szállt. Később a leányok törzsükön, *József törzsén kívül* szándékoztak férjhez menni; *a törzs tagjai* tiltakoztak a *vagyon* ilyen módon való *átruházása* ellen és az ügyet Mózes elé vitték.

{A fickók így tálalták a kérdést:}

„És ha Izráel fiai közül valamely *más* törzs fiaihoz mennek feleségül: *elszakasztatik az ő örökségök a mi atyáink örökségétől*, és *oda csatoltatik az annak a törzsnek örökségéhez, a melynél feleségül lesznek; a mi örökségünk pedig megkisebbedik.*" (*Mózes IV. könyve*, XXXVI., 3.) Mózes így válaszolt:

„A József fiainak *törzse* igazat szól. *Ez* az, amit parancsolt az Úr *Célofhád* leányai felől, mondván: A kihez jónak látják, ahhoz menjenek feleségül, de csak *az ő atyjok törzsének háznépéből valóhoz* menjenek feleségül. Hogy *át ne szálljon Izráel fiainak öröksége egyik törzsről a másik törzsre*; hanem *Izráel fiai közül kiki* ragaszkodjék *az ő atyái törzsének örökségéhez*. És minden leányzó, a ki örökséget kap Izráel fiainak törzsei közül, *az ő atyja*

* – *a polgárjogokban elszenvedett megszorítást* – *Szerk.*

törzsebeli háznépből valóhoz menjen feleségül, hogy Izráel fiai közül kiki megtartsa az ő *atyáinak* örökségét." (*Mózes IV. könyve*, XXXVI., 5–9.) A leányoktól azt követelték, hogy a saját phratriájukon, és nem feltétlenül a saját nemzetségükön belül kössenek házasságot. Célofhád leányai „*az ő nagybátyjok fiaihoz mentek vala feleségül*" (*Mózes IV. könyve*, XXXVI., 11.), akik nemcsak *a saját phratriájuk*, hanem *a saját nemzetségük* tagjai, úgyszintén legközelebbi agnát rokonaik is voltak.

Korábban *Mózes az öröklés és a várom*ány *rendjét* így állapította meg „Izráel fiainak pedig szólj, mondván: *Mikor valaki meghal, és fia nem leend annak*, akkor adjátok *annak örökségét az ő leányának*. Ha pedig nem leend néki *leánya*, akkor adjátok *az ő örökségét az ő testvéreinek*. Ha pedig *nem* leendenek néki *testvérei*, akkor adjátok az ő örökségét *az ő atyja testvéreinek*. Ha pedig *nem* leendenek az ő atyjának *testvérei*, akkor adjátok az ő örökségét annak, *a ki legközelebbi atyjafia az ő nemzetségéből*, és bírja azt." (Mózes IV. könyve, XXVII., 8–11.)

Örökösök itt: 1. a *gyermekek*, de úgy látszik, hogy *a fiúk* a leányok eltartásának kötelezettsége mellett *kapták meg a vagyont*. Másutt azt látjuk, hogy *a legidősebb fiú kétszeres részt* kapott;

2. *az agnátok a rokonsági fok közelségének sorrendjében*: a) *az elhunyt fivérei*, ha nem voltak *gyermekei*; s ha *fivérei sem* voltak, akkor b) *apjának fivérei*;

3. *a nemzetségtagok*, szintén közelségük sorrendjében: „a ki *legközelebbi* atyjafia az ő nemzetségéből". A „*törzsbeli háznép*" megfelel a *phratriának*; a *tulajdon* tehát, ha az elhunytnak nem voltak gyermekei és agnát rokonai, *phratriájának legközelebbi tagjára szállt*. – Ez az öröklési rend *kizárja a kognát*[204] *rokonokat az öröklésből*; így *az apa fivérénél* távolabbi *phratriatag* az öröklésnél *előnyben volt az elhunyt nővérének gyermekeivel szemben*. A leszármazást férfiágon tartották számon, tehát a vagyonnak a nemzetségen belül kellett öröklődnie. *Az apa nem örökölt a fiától*, sem pedig *a nagyapa a fiúunokájától*. Ebben és csaknem minden egyéb vonatkozásban a *mózesi törvény* megegyezik a *Tizenkéttáblás Törvénnyel*[205].

Később a *levita törvény*[206] *új, a nemzetségi jogtól független alapra* helyezte a házasságot; *bizonyos rokonsági és sógorsági* [affinity] *fokokon belül* megtiltotta, e fokokon kívül viszont *engedélyezte*; ez a hébereknél kiirtotta a házasságra vonatkozó nemzetségi szokásokat és később *a keresztény nemzeteknél szabállyá lett*.

Szolónnak az öröklésre vonatkozó törvényei lényegileg egybevágnak Mózes törvényeivel. Ez azt bizonyítja, hogy *a héberekne*k *és a görögöknek ugyanazok voltak a tulajdonnal kapcsolatos korábbi szokásai és intézményei*.

Szolón idején az athéniak között már teljesen *a harmadik nagy öröklési rend* volt érvényben; *a fiúk örökölték* elhunyt *apjuk vagyonát* azzal a kötelezettséggel, hogy *eltartják a lányokat* és *illő részt juttatnak nekik férjhezmenetelükkor. Fiúk hiányában* a *lányok egyenlő arányban* örököltek; így azzal, hogy *nőkre örökséget ruháztak*, létrejött az *örökösnők* (ἐπικλῆρες) intézménye; Szolón törvénybe iktatta, hogy *az örökösnőnek legközelebbi agnát férfirokonához kell feleségül mennie*, jóllehet *ugyanahhoz a nemzetséghez* tartoztak, és korábban a szokás *tiltotta, hogy egymás közt házasodjanak*. Előfordultak esetek, amikor *a legközelebbi agnát rokon, bár házas volt, eltaszította feleségét*, hogy nőül vehesse az örökösnőt és ily módon megszerezze az örökséget. Példa erre Protomakhosz, akit Démoszthenész említ meg Eubulidészében (*„Démoszthenész beszéde Eubulidész ellen"*, 41.). Ha az elhunytnak nem voltak gyermekei, *az örökség az agnát rokonokra*, s ha ezek sem voltak, akkor *a nemzetségtagokra* szállt. *A vagyont az athéniak éppoly szilárdan megtartották a nemzetség keretében*, mint a *héberek* és a rómaiak. *Szolón* azt iktatta törvénybe, ami előzőleg megállapodott szokássá vált.

Szolón alatt megjelentek a *végrendelkezési intézkedések* (amelyeket ő (?) vezetett be); *Plutarkhosz* szerint ezt korábban *nem engedték meg* (*Romulus*: i. e. *754–717*, Róma alapításától számítva 1–37; *Szolón*: athéni törvényhozó i. e. kb. *594*) „A végrendelkezésre vonatkozó törvényével is nagy hírt szerzett magának. *Korábban ugyanis erre nem volt lehetőség, hanem az elhunyt vagyonának és birtokának a nemzetségben kellett maradnia.* Ő *megengedte*, hogy bárki, *ha nem voltak gyermekei, arra hagyja vagyonát*, akire akarja, s így a barátságot *a rokonság*, a vonzalmat a *kényszerűség fölé* helyezte, **a vagyont** pedig **birtokosának tulajdonává tette.**" (*Plutarkhosz*: *„Szolón élete", 21. fej.*)

Ez a törvény elismerte *a személy abszolút egyéni tulajdonjogát vagyonára, amíg élt*, s ehhez most hozzátette *a végrendelkezési jogot* arra az esetre, *ha nem voltak gyermekei*; de fennmaradt *a nemzetség* mindenek felett való *joga*, amíg *voltak gyermekei, akik őt a nemzetségben képviselhették*. A (végrendelkezési) szokásnak mindenképpen már előbb meg kellett lennie, mivel Szolón *szokásjogot* változtatott *tételes joggá*.

A római Tizenkéttáblás Törvényt először *i. e. 449-ben* hirdették ki; elismerte a végrendelet nélküli örökösödési jogot: „Az ősi Tizenkéttáblás Törvény rendelkezése szerint azon személyek hagyatéka, akik nem hagytak végrendeletet, *örököseiket illeti*" (*Gaius*: *„Institutiones"*, III., 1.). (Az elhunyt *felesége* a gyermekek *örököstársa* volt.) „Ha az *övéi közül* senki örökös sincs, akkor a hagyaték a *Tizenkéttáblás Törvény ugyanezen rendelkezése értelmében* az *agnatusokat* illeti." (Gaius, III., 9.) „Ha *egyetlen rokon sem*

lenne, a Tizenkéttáblás Törvény *ugyanezen rendelkezése a nemzetségtagokra* ruházza az örökséget" (uo., III., 17.). *Ésszerűnek* látszik az a *következtetés*, hogy a rómaiaknál az *örökösödés* eredetileg *éppen fordított sorrendben* létezett, mint a Tizenkéttáblás Törvényben: *a nemzetségtagok öröklése* megelőzte az agnátokét, *az agnátoké* pedig a gyermekek kizárólagos öröklési jogát.

A barbárság késői korszakában az egyéniség fejlődésének és az egyének birtokában ekkor már *tömegesen meglevő vagyon növekedésének* következményeképpen kialakult az *arisztokrácia*; a *rabszolgaság* azzal, hogy a nép egy részét tartósan lefokozta, az *életviszonyokban* olyan *ellentétek kialakulásához vezetett*, amelyek *a megelőző etnikai korszakokban ismeretlenek voltak*; ez, a *vagyonnal* és a *hivatali állással* együtt, kialakította az arisztokratikus érzületet, amely *antagonisztikus* ellentétben állt *a nemzetségek által táplált demokratikus elvekkel.*

A barbárság felső fokán a különböző fokozatú *főnöki tisztség, amely eredetileg a nemzetségben öröklődő volt és választás útján töltötték be a tagok soráből, a görög és a római törzseknél* nagy valószínűséggel rendszerint apáról fiúra szállt. Arra azonban nincsen bizonyíték, *hogy ez az örökösödési jog értelmében történt így.*

Mégis, az *arkhón**, a *phülobaszileusz*** vagy a baszileusz*** *tisztségének* puszta *birtoklása* a görögöknél és a *princeps*° meg a *rex*°° tisztségeié a *rómaiaknál* előmozdította az arisztokratikus érzület erősödését a családjaikban. Ez viszont, bár állandósult, nem volt elég erős ahhoz, hogy *e törzsek ősi kormányzatának demokratikus jellegét lényegesen megváltoztassa.*

Manapság, amikor a vagyon oly mérhetetlenül megnövekedett és formái oly *változatosak* lettek, a vagyon a nép szempontjából *irányíthatatlan hatalommá* vált. *„Az emberi szellem lenyűgözve áll a saját teremtménye előtt.* Mégis el fog jönni az idő, *amikor* az emberi ész, *megerősödve, urává lesz a vagyonnak. . . A puszta vagyonhajhászás nem végső rendeltetése az emberiségnek. A civilizáció kezdete óta eltelt idő* csak töredéke {mégpedig *igen kis* töredéke} az emberiség eltelt életidejének, *csak töredéke a még előtte álló időnek.* **Egy olyan pályafutás végén, amelynek a vagyon az egyetlen végcélja, fenyegetően ott áll a társadalom felbomlása, mert az ilyen pályafutás a saját megsemmisítésének elemeit hordja magában.**

---

* – *elöljáró – Szerk.*

** – *törzs-elöljáró – Szerk.*

*** – államfő; katonai parancsnok – *Szerk.*

° – *a római állam élén álló személy*[207] *– Szerk.*

°° – *király, uralkodó – Szerk.*

Ez {a társadalom magasabb foka} *a régi nemzetségek szabadságának, egyenlőségének és testvériségének újjáéledése lesz – magasabb formában*" (552. old.).

„Minthogy az emberek értelmi képessége és testi alkata, közös eredetüknél fogva, ugyanaz, az emberi tapasztalás eredményei *egyazon etnikai fokon minden időben és mindenütt* lényegében *ugyanazok* voltak" (552. old.).

II. rész.
(A kormányzás eszméjének fejlődése)

I. fejezet.
A nemek különbözőségén alapuló társadalmi szervezet

A férfi és női osztályok szerinti (tehát a nemeken alapuló) szervezet ma is teljes virágzásában megtalálható az *ausztráliai őslakók* körében. A vadság legmélyebb fokán *a férjek és feleségek* megszabott határokon belüli *közössége* a társadalmi rendszer központi elve volt; a *házassági jogok (jura conjugalia)* {a rómaiak megkülönböztették a *connubiumot*, amely a *házasságra* mint *polgári intézményre* vonatkozott, és a *conjugiumot*, a *pusztán fizikai egyesülést*} *szilárdan kialakultak a csoportban.* {Az e „jogoktól" stb. való megszabadulás lassan, *öntudatlan változásokat előidéző mozgások* révén ment végbe; *öntudatlanul, a természetes kiválogatódás útján bonyolódott le.*}

A Darling folyó körzetében – Sydneytől északra – a *kamilaroi nyelvet* beszélő ausztráliai bennszülötteknél [található meg] az alább következő, *a nemek különbözőségén alapuló osztályszervezet* és a *rokoni kapcsolatokon nyugvó kezdetleges nemzetségi szervezet.* Ugyanez más ausztráliai törzseknél is széles körben elterjedt; a mélyreható vizsgálat nyilvánvalóvá teszi, hogy *a férfi és női osztályok régebbiek, mint a nemzetségek,* amelyek a kamilaroiknál *folyamatosan kiszorítják az osztályokat. Az osztály a maga férfi és női ágaival a társadalmi rendszer egysége,* és *központi helyet foglal el,* a *nemzetségek* viszont még *kezdetüket* élik és az előbbiek rovására terjeszkedve haladnak a teljes kibontakozás felé. Ugyanezzel *a nemek különbözőségén alapuló szervezettel* egyetlen *Ausztrálián kívüli* vad törzsnél sem találkoztak még, mivel ezek a vadság állapotában élő szigetlakók, akik lassan fejlődnek a világtól elzárt lakóhelyükön, őrizték meg legtovább *a legősibb* (szervezeti) formát.

A *kamilaroik hat nemzetségre* oszlanak, amelyek a házasságot illetően *két csoportba* sorolhatók:

I. 1. *Gyík* (*Duli*)
2. *Kenguru* (*Murriira*) {*padymelon*, egy kengurufajta}
3. *Oposszum* (*Mute*)

II. 4. *Emu* (*Dinoun*)
5. *Patkány* (*Bilba*)
6. *Fekete kígyó* (*Nurai*)

Eredetileg az első három nemzetség tagjainak *tilos volt egymás között házasodniok*, mert *egyazon eredeti nemzetség alosztályaihoz* tartoztak; ezzel szemben beházasodhattak bármely másik nemzetségbe és viszont. Ez a kamilaroiknál most módosult, de nem annyira, hogy a sajátjukon kívül bármelyik nemzetségbe beházasodhatnának. *Feltétlenül tilos minden férfinak vagy nőnek a saját nemzetségén belül házasodnia. A leszármazás nőági, és így a gyermekek anyjuk nemzetségébe tartoznak.* Ezek *a nemzetség ősi formájának* vonásai.

Ezenkívül azonban létezik egy további és régebbi, *nyolcosztályos* felosztás: *négy osztály kizárólag férfiakból, négy* pedig *kizárólag nőkből* áll. Ehhez járulnak még *a házasságot és a leszármazást illető szabályok*, amelyek [akadályozzák] *a nemzetséget* (azt mutatják, hogy annak szervezete *későbbi*)... Házasságra *az egyik nemzetség férfiainak* csak *egy része léphet egy másik nemzetség nőinek egy részével*, holott a fejlett *nemzetségi szervezetben* minden nemzetség tagjai házasságra léphetnek valamennyi nemzetség ellenkező nemű tagjaival, kivéve a saját nemzetségük tagjait.

Az osztályok a következők:

Férfi	*Női*
1. *Ippai*	1. *Ippata*
2. *Kumbo*	2. *Buta*
3. *Murri*	3. *Mata*
4. *Kubbi*	4. *Kapota*

A négy férfiosztály mindegyikének összes tagjai, *bármely nemzetségbeliek is*, egymás *fivérei*, így *fivér* minden *ippai* stb., mivel *feltételezik*, hogy valamennyien *egy közös ősanyától származnak*.

Éppígy a négy női osztály mindegyikének összes tagjai *ugyanezen okból* (közös anyától való származás okán) *nővérei egymásnak, bármely nemzetséghez tartoznak is*.

Továbbá: minden *ippai* és minden *ippata fivére és nővére* egymásnak, akár *ugyanannak az anyának a gyermekei, akár oldalági vérrokonai egymásnak*, és ugyanez áll az *azonos számmal jelölt* többi *osztályra* is. Ha találkozik egy kumbo és egy buta, akik azelőtt sohasem látták egymást, egyik a másikat fivérként, illetve nővérként üdvözli. A kamilaroik tehát *négy nagy*,

ősi fivér- és nővércsoportba vannak szervezve és mindegyik csoport egy férfi és egy női ágból áll, de *az általuk elfoglalt területeken összekeveredve* élnek. Az osztályok *magukban foglalják a nemzetség csíráját,* minthogy például az *ippaik* és az *ippaták* valójában *egyetlen,* két ágra szakadt *osztályt* alkotnak *és nem házasodhatnak össze egymással*; nemzetség azonban nem alakult ki belőlük, mert *két nevük* van (mint *ippai* és ippata) és mindegyikük bizonyos célokra önálló egészet alkot, és mert *gyermekeik az övékétől eltérő neveket vesznek fel.*

A házasság vagy, helyesebben szólva, a közösülés jogát tekintve az osztályok eltérő viszonyban állnak egymással (minthogy fivérek és nővérek között a házasság tilos), nevezetesen:

1. Egy ippai	feleségül vehet	4. egy kapotát és	senki mást,
2. Egy kumbo	„ „	3. egy matát „	„ „
3. Egy murri	„ „	2. egy butát „	„ „
4. Egy kubbi	„ „.	1. egy ippatát „	„ „

Később, mint utóbb látni fogjuk, ez a séma annyiban módosult, hogy *a férfiak mindegyik osztálya* jogot kapott arra, hogy a nőknek még egy osztályával házasságot köthessen; ez a nemzetség betörése az osztályszervezetbe.

A feleség kiválasztásánál tehát minden férfi az összes kamilaroi nőknek egynegyedére volt korlátozva. *Elméletileg* minden kapota a felesége minden ippainak. [Morgan] idéz egy levélből, amelyet *T. E. Lance* úr írt (aki hosszú ideig élt Ausztráliában), és *Fison tiszteletes* említ: „Ha egy kubbi találkozik egy ismeretlen ippatával, *goleernek — hitvesnek* — szólítják egymást... Ha tehát egy kubbi találkozik egy ippatával, még ha az egy másik törzsből való is, úgy bánik vele, mint feleségével, és ehhez való jogát a nő törzse is elismeri."

Ebben a *házassági rendszerben* a kamilaroi törzsek összes férfiainak egynegyede házassági kapcsolatban áll az összes nők egynegyedével.

Bár a *gyermekek anyjuk nemzetségében* maradnak, *ugyanazon nemzetségen* belül átkerülnek *egy másik osztályba,* amely *mindkét szülőjük osztályától különbözik.*

Férfi	*Nő*	*Férfi*	*Nő*
1. *Egy ippai feleségül vesz*	4. *egy kapotát*;	*gyermekeik*: 3. *murri és*	3. *mata.*
2. *Egy kumbo* „ „	3. *egy matát*;	*gyermekeik*: 4. *kubbi és*	4. *kapota.*
3. *Egy murri* „ „	2. *egy butát*;	*gyermekeik*: 1. *ippai és*	1. *ippata.*
4. *Egy kubbi* „ „	1. *egy ippatát*;	*gyermekeik*: 2. *kumbo és*	2. *buta.*

Ha a női leszármazási vonalat követjük, kitűnik, hogy a kapota (4) a *mata* (3) anyja és a *mata* (3) a kapota anyja; éppígy a buta (2) az ippata (1) anyja és az ippata (1) a buta (2) anyja. Ugyanez vonatkozik a férfiak osztályára; mivel azonban *a leszármazást nőágon tartják számon, a kamilaroi törzsek két feltételezett ősanyától származtatják magukat*, akik a két eredeti nemzetség alapját megvetették. – Ha még tovább követjük a leszármazást, azt látjuk, hogy *mindegyik osztály* tagjainak ereiben *mindegyik osztály* tagjainak *vére folyik*.

Bár minden egyén viseli a fent említett osztálynevek valamelyikét, emellett, mint ez a vadaknál és a barbár törzseknél egyaránt szokásos, megvan *a maga külön személyneve is*.

A nemzetségi szervezet mint magasabb szervezeti forma természetes módon követte az osztályokat, és úgy szorította ki, hogy *egyszerűen változatlan alakban magába fogadta őket*.

Az *osztályok egymástól kölcsönösen leszármazó fivér- és nővérpárokból* állnak, a *nemzetségek* pedig az osztályok révén szintén párokból tevődnek össze, mégpedig:

Nemzetségek	*Férfi*		*Nő*		*Férfi*	*Nő*
1. Gyík	mind murri	és	mata	vagy	kubbi	és kapota
2. Emu	„ kumbo	„	buta	„	ippai	„ ippata
3. Kenguru	„ murri	„	mata	„	kubbi	„ kapota
4. Patkány	„ kumbo	„	buta	„	ippai	„ ippata
5. Oposszum	„ murri	„	mata	„	kubbi	„ kapota
6. Fekete kígyó	„ kumbo	„	buta	„	ippai	„ ippata

A gyermekek kapcsolatát egy bizonyos nemzetséggel bizonyítja a házassági szabály. Így egy *gyík-matának* egy *kumbóhoz* kell feleségül mennie; gyermekeik *kubbik* és *kapoták*, és szükségképpen a Gyík nemzetséghez tartoznak, mivel a leszármazást nőágon tartják számon. Egy *gyík-kapotának* egy *ippaihoz* kell feleségül mennie, gyermekei *murrik* és *maták* és szintén a Gyík nemzetséghez tartoznak. Egy *emu-ippatának* egy *kubbihoz* kell feleségül mennie, gyermekei *kumbók* és *buták* és az *Emu nemzetséghez* tartoznak. A nemzetség tehát úgy marad fenn, hogy tagjainak sorában megtartja valamennyi női tagjának gyermekeit. Ugyanez a többi nemzetségre is áll. Elméletileg mindegyik nemzetség *két feltételezett ősanyától* származtatja magát és a nyolc osztályból négyet magában foglal. Eredetileg valószínűleg csak két férfi és két női osztály volt, amelyek a házassági jog terén megfeleltek egymásnak, és ez a négy osztály később nyolcra *osztódott tovább*.

Az osztályok mint korábbi szervezet nyilvánvalóan később illeszkedtek bele a nemzetségbe, nem *a nemzetségek osztódása* útján alakultak ki.

Minthogy *a Gyík, a Kenguru és az Oposszum nemzetségek* ugyanazokat az osztályokat foglalják magukba, valamennyien *egy eredeti nemzetség alosztályai*; ugyanez érvényes *az Emu, a Patkány és a Fekete kígyó* nemzetségekre; *két eredeti nemzetség* létezett tehát és *mindegyikük tagjainak* joguk volt arra, hogy *beházasodjanak a másikba*, de *nem a sajátjukba*. Ezt alátámasztja az a tény, hogy eredetileg az 1., 3. és 5. nemzetség tagjai nem házasodhattak össze, akárcsak a 2., 4. és 6. nemzetség tagjai. Amikor a három nemzetség még *egy nemzetség volt*, tagjaiknak tilos volt egymással házasságot kötni; ez később az *alosztályokra* is érvényes volt, minthogy tagjaik közös őstől származnak, ha különböző nemzetségi nevet viselnek is. Pontosan ugyanez található a szeneka-irokézeknél.

Minthogy a házasság meghatározott osztályokra korlátozódott, akkor, amikor csak két nemzetség létezett, az egyik nemzetség összes nőtagjainak egyik fele a másik nemzetség összes férfiai egyik felének a felesége volt. Azután, hogy hat nemzetségre osztódtak, a nemzetségen kívüli házasságkötés jótékony hatását semlegesítette az osztályoknak s ezek korlátozásainak a létezése; ebből ered, hogy folytatódott a nemzetségtagok közötti összeházasodás, kivéve a legközelebbi rokonsági fokon állókat, a fivéreket és nővéreket.

Az *ippai* és a *kapota* leszármazottainál például, minden közbeeső párnál két gyermeket, egy fiút és egy lányt tételezve fel, az eredmény:

1. Egy *ippai* feleségül vesz egy *kapotát*; gyermekeik *murri és mata*. Az utóbbi kettő nem házasodhat össze.

2. *Egy murri feleségül vesz* egy *butát* . . . gyermekeik: *ippai és ippata*: egy *mata férjhez megy* egy *kumbóhoz* . . . gyermekeik: *kubbi és kapota*.

3. Egy *ippai* feleségül veszi *kapota* unokanővérét és egy *kubbi* feleségül veszi *ippata* unokanővérét; gyermekeik ennek megfelelően *murri és mata*, illetve *kumbo és buta*; ezek közül a *murrik* feleségül veszik másod-unokatestvéreiket, a *butákat* stb. E viszonyok közepette az osztályok nemcsak állandóan egymás között házasodnak, hanem a nemek különbözőségén alapuló szervezet még kényszeríti is őket erre. — *Úgy tűnik fel, hogy az osztályszervezet egyedüli célja* a fivérek és nővérek *összeházasodásának megszüntetése volt*. — *Újításképpen mindegyik nemzetség-triásznak* bizonyos határok között megengedik, hogy egymással *házasságra lépjenek*, másodszor pedig, hogy olyan *osztályokba* is *beházasodjanak*, amelyekbe azelőtt tilos volt. Így egy *gyík-murri* most feleségül vehet egy *kenguru* nemzetségbeli *matát*, aki oldalági nővére stb. A nemzetség-triászok mindegyikében mindegyik férfi osztály, úgy látszik, most házasságot köthet ugyanazon nemzetség-triász fenn-

maradó két nemzetségéből egy újabb női osztállyal, amelyből azelőtt ki volt zárva.

Mindenütt, ahol a vadság középső vagy alsó fokát feltárták, *egész csoportok közötti házassággal* és e csoportokat meghatározó szokásokkal találkoztak ... létfeltételeik gyakorlati határt szabtak az e szokás szerint együtt élő csoport nagyságának. „El kell ismernünk, hogy *egyes törzseknél és nemzeteknél* az ismert okokból *bizonyos esetekben fizikai és szellemi elfajulás következett be, de ez sohasem akasztotta meg az emberiség általános haladását ... Azok az eljárások, amelyekkel a vadak létüket fenntartják, szerfelett szívósak. Soha nem tűnnek el addig, amíg más, magasabb fokú eljárások nem lépnek a helyükre. Ezeknek az eljárásoknak a gyakorlása és a társadalmi szervezetek nyújtotta tapasztalat révén az emberiség egy szükségszerű fejlődéstörvény szerint haladt előre*, habár előrehaladását esetleg évszázadokon át alig lehetett észrevenni ... Törzsek és nemzetek pusztultak el etnikai életük szétbomlasztása következtében" (60. old.). Más (nem ausztráliai) törzseknél azt látjuk, hogy a *nemzetség a házassági rendszer megnyirbálásának* arányában fejlődött.

„*Ugyanaz az újratermelődés által állandósult agyunk van, amilyen a régmúlt korokban a barbárok és vadak koponyájában működött*; azokkal a gondolatokkal, törekvésekkel és szenvedélyekkel *áthatva és telítve* hagyományozódott ránk, amelyek a közben eltelt korszakban foglalkoztatták. Az agy ugyanaz, de a korok tapasztalatai idősebbé és nagyobbá tették ... A barbárság csökevényei (mint például a mormonizmus[208]) az agy ősi hajlamainak megannyi megnyilatkozása ... *a szellemi atavizmus egy fajtája*" (61. old.).

II. rész. II. fejezet.
Az irokéz nemzetség

A legrégibb szervezet a *társadalmi* szervezet, amely *nemzetségeken, phratriákon, törzseken* alapult; így létrejött a nemzetségi társadalom, amelyben a kormányzat az emberekkel a *nemzetséghez vagy törzshöz való kapcsolataikon* keresztül érintkezett. Ezek *tisztán személyes* kapcsolatok. Ezután következett a *politikai szervezet*, amely a *területen és a tulajdonon* alapult; itt a kormányzat az emberekkel a területhez – mint például *a városi kerület, a megye és az állam* – fűződő kapcsolataikon keresztül érintkezett (62. old.).

Nemzetségi szervezetet találtak Ázsiában, Európában, Afrikában, Amerikában, Ausztráliában; a *politikai társadalom* kezdetéig tart, amely csak a civilizációval jelenik meg. Az ír *sept*, a skót *clan*, az albánok *phrarája*, a

szanszkrit *ganas* stb. ugyanaz, mint az amerikai indián nemzetség. A *gens*, *γένος* és *ganas* (*latinul, görögül* és *szanszkrit* nyelven) egyaránt *rokonságot* jelent; mindegyik tartalmazza ugyanazt az elemet, mint a *gigno*, *γίγνομαι*, *ganamai* (mindháromnak a jelentése *nemzeni*), utalva a nemzetség tagjainak közvetlen közös származására. A nemzetség tehát *vérrokonok csoportja*, akik ugyanazon közös őstől származnak, megkülönböztető nemzetségnevet viselnek, és akiket vérségi kapcsolatok fűznek össze. E leszármazottaknak csak a felét foglalja magában; ahol *a leszármazás nőági*, mint mindenütt az őskorban, a nemzetség *egy feltételezett Ősanyából és annak gyermekeiből*, meg *női leszármazottainak gyermekeiből* tevődik össze, nőágon folytatva a végtelenségig; a fordítottja érvényes ott, ahol *a leszármazást férfiágon tartják számon*, és a *nőági leszármazásról* erre tértek át a tulajdon tömegessé válása után. Magában a jelenkori *családnévben a nemzetségnév él tovább*, férfiági leszármazással. *A modern család*, mint neve is kifejezi, *szervezetlen nemzetség*, amelyben a *rokonsági kötelékek* felbomlottak, s amelynek tagjai akkora területen szóródtak szét, ahol a családnév megtalálható. *A nemzetség végső formájában* két változást mutat: 1. *a nőági leszármazás férfiágivá változott*; 2. *megváltozott* az elhunyt nemzetségtag *tulajdonának öröklése*: *nemzetségtársai* helyett *agnát*[196] *rokonai* és végül *gyermekei* örökölték.

A nemzetség ősi formájában most is létezik az amerikai őslakóknál.

Ahol a nemzetségi intézmények voltak túlsúlyban – a politikai társadalom kialakulása előtt –, ott *nemzetségi társadalmakban élő népeket vagy nemzeteket* találunk, és ezen túlmenően semmit. *„Az állam nem létezett"* (67. old.). Minthogy a *nemzetség*, a szervezet egysége, *lényegét tekintve demokratikus* volt, szükségképpen szintén demokratikus volt a *phratria*, amely nemzetségekből állt, a *törzs*, amely phratriákból állt, és a nemzetségi társadalom, amely a *törzsek szövetségéből* vagy (és ez a magasabb forma) *összeolvadásából* alakult {mint a *három római* törzs Rómában, a *négy athéni* törzs *Attikában* és a *három dór törzs* Spártában, amelyek mind egy *közös területet laktak*}.

A *nemzetség ősi formájának* idején egy asszony gyermekei *az ő nemzetségébe* tartoznak; éppígy leányainak, leányunokáinak stb. gyermekei is. Ám *fiainak*, fiúunokáinak stb. *gyermekei* más *törzsekhez, nevezetesen anyáik törzseihez* tartoznak. A *barbárság középső fokán* (a *pároscsalád* [fejlődésével]) *az indián törzsek* kezdték a *nőági leszármazást férfiágivá változtatni*; ugyanez a *barbárság felső fokán* ment végbe a *görög törzseknél* (a *lükiaiakat* kivéve) és az *itáliaiaknál* (az *etruszkokat* kivéve).

A nemzetségen belüli házasság tilos. A nemzetségi szervezet szükségképpen két nemzetséggel kezdődik; az egyik nemzetségbeli férfiak és nők összeháza-

sodnak a másik nemzetségbeli nőkkel és férfiakkal; a *gyermekek*, akik *mind anyjuk nemzetségébe* tartoznak, *megoszlanak a két nemzetség között*. A nemzetség, amelynek *összetartó elve a rokonsági kötelék*, minden egyes tagjának megadta *azt a személyes védelmet, amelyet semmilyen más létező erő nem adhatott meg neki.*

Az irokéz nemzetségeket tekintjük a *ganouáni* család típuspéldáinak. Felfedezésük idején az *irokézek* a *barbárság alsó fokán* éltek; *háncsrostokból hálókat, zsineget és kötelet készítettek*; *lánc- és vetülékfonállal* ugyanebből az anyagból *öveket és teherhordó szíjakat szőttek*; *kovatartalmú anyagokkal kevert agyagból cserépedényeket* és *pipákat* készítettek, ezeket *égetéssel megkeményítették* és egy részüket *kezdetleges domborművekkel díszítették*; *kerti ágyásokban kukoricát, babot, tököt és dohányt termesztettek, porrá zúzott kukoricából agyagedényekben kovásztalan kenyeret* készítettek (ezek a cipók vagy *kalácsok* körülbelül 6 hüvelyk átmérőjűek és egy hüvelyk vastagságúak voltak); *irhából cserzéssel* állították elő a *bőrt*, amelyből *férfiszoknyákat, lábszárvédőket* és *mokasszínokat* készítettek; legfontosabb fegyvereik az *íj*, a *nyíl* és a *buzogány* voltak; *kova-, kő- és csonteszközöket* használtak, *bőrruházatot* hordtak, és ügyes *vadászok* és *halászok* voltak. *Hosszú közösségi lakóházakat* építettek, amelyekben *5, 10, sőt 20 család* is elfért, és *minden háztartást közösségi alapokon vezettek*; *nem ismerték a házépítésben a kő és a vályogtégla alkalmazását* és *nem értettek a természetben fellelhető fémekhez sem.* Szellemi képességeiket és általános fejlettségüket tekintve *az Új-Mexikótól északra élő indián népcsalád jellegzetes képviselői* voltak. Katonai téren „rohamuk egyszerűen félelmetes volt. A kontinens őslakói számára isten ostorát jelentették."

Az idők folyamán a megfelelő nemzetségek *számában és nevében* kisebb eltérések mutatkoztak: a nemzetségek legmagasabb száma nyolc volt.

I. *Szenekák*: *1. Farkas. 2. Medve. 3. Teknősbéka. 4. Hód. 5. Szarvas. 6. Szalonka. 7. Kócsag. 8. Sólyom.*
II. *Cayugák*: 1. *Farkas. 2. Medve. 3. Teknősbéka. 4. Hód. 5. Szarvas. 6. Szalonka. 7. Angolna. 8. Sólyom.*
III. *Onondagák : 1. Farkas. 2. Medve. 3. Teknősbéka. 4. Hód. 5. Szarvas. 6. Szalonka. 7. Angolna. 8. Labda.*
IV. *Oneidák*: *1. Farkas. 2. Medve. 3. Teknősbéka.*
V. *Mohawkok*: *1. Farkas. 2. Medve. 3. Teknősbéka.*
VI. *Tuscarorák*: *1. Szürke farkas. 2. Medve. 3. Nagy teknősbéka. 4. Hód. 5. Sárga farkas. 6. Szalonka. 7. Angolna. 8. Kis teknősbéka.*

Ezek az eltérések arra mutatnak, hogy a törzsek némelyikében bizonyos nemzetségek kihaltak és hogy *a túlzottan megnövekedett nemzetségek osztódása révén* újak *keletkeztek*. A *jus gentilicium** részei a következők:

1. *A nemzetség joga arra, hogy megválassza szahemját és főnökeit.*

Csaknem valamennyi amerikai indián törzsnél *két főnöki fokozat* létezett, a *szahem* és a *közönséges főnökök*; *minden más fokozat e két elsődleges fokozat* változata volt; *minden nemzetségen belül a tagok közül választották a vezetőket*; ott, ahol *a leszármazás nőági volt*, a *fiút* nem választhatták meg apja utódjául, mert *más nemzetséghez tartozott*. *A szahem tisztsége* a nemzetségen belül örökletes volt, abban az értelemben, hogy annyiszor töltötték be, ahányszor csak megüresedett; *a főnöki tisztség* nem örökletes, mert személyes érdemek megjutalmazására adományozták, és az egyén halálával együtt megszűnt. *A szahem kötelességei békeidőkre* korlátozódtak, a szahem nem vonulhatott hadba ebben a minőségében. A *főnökök*, akiket személyes bátorságukért, az ügyek vitelében tanúsított bölcsességükért vagy a tanácsban kifejtett ékesszólásukért emeltek tisztségükbe, rendszerint felső osztályt alkottak rátermettség, de *nem a nemzetség fölött gyakorolt hatalom* dolgában. A *szahem* elsősorban a *nemzetséggel* állt kapcsolatban, amelynek *hivatalos vezetője* volt, a *főnök* viszont a *törzzsel*, amelynek tanácsában, akárcsak a szahem, tagként foglalt helyet.

A szahem tisztsége *régibb, mint a nemzetség*, éppúgy megvolt a *punalua csoportban*, vagy már a *megelőző hordában* is. A *nemzetségben* a tisztségviselői kötelességei *apai jellegűek*; választás útján lehetett betölteni a nemzetségbeli férfiak sorából. Az indián rokonsági rendszernek megfelelően *a szahem tisztsége fivérről fivérre*, vagy *nagybácsiról unokaöcsre* és igen ritkán *nagyapáról fiúunokára* szállt. A választás, amelyben *a felnőtt férfiak és nők nyílt szavazással* vettek részt, többnyire *az elhunyt szahem* egyik *fivérére* vagy valamelyik nővérének *fiára* esett; a vér szerinti fivért vagy a vér szerinti nővér fiát rendszerint előnyben részesítették. Ha egyrészt *több* vér szerinti és oldalági *fivér*, másrészt több vér szerinti és oldalági nővérnek a fiai között kellett választani, egyiknek sem volt elsőbbségi joga, mivel a nemzetség valamennyi férfitagja egyenlő mértékben választható volt.

Ha a *nemzetség* megválasztott valakit (*szahemnak*) (például a szenekairokézeknél), akkor még szükség volt a többi hét nemzetség beleegyezésére. Ezek a kérdés eldöntésére phratriánként gyűltek össze; ha megtagadták a választás megerősítését, akkor a nemzetségnek új választást kellett tartania; ha a választást elfogadták, akkor azt befejezettnek tekintették, de mielőtt

* – *nemzetségi jog* – *Szerk.*

az új szahem tisztségébe léphetett volna, a *törzsszövetség tanácsának* még „*fel* kellett *emelnie*" őt (azaz beiktatni tisztségébe). Ez volt az ő módszerük arra, hogy *imperiumot** ruházzanak valakire.

*A nemzetség szahemja ex officio** tagja volt a törzsi tanácsnak és a fölötte álló törzsszövetségi tanácsnak.* Ugyanezt a módszert alkalmazták *főnök* megválasztásánál és jóváhagyásánál; de a Nagytanácsot sohasem *hívták össze* a szahemnál alacsonyabb rangú főnökök *beiktatására*, hanem bevárták azt az időt, amikor szahemot választottak.

A főnökök száma az egyes nemzetségekben többnyire arányban állt a tagok számával; a szeneka-irokézeknél egy főnök jutott körülbelül ötven személyre; a szenekáknak, akikből most New York államban körülbelül 3000 él, nyolc szahemjuk és körülbelül hatvan főnökük van. Viszonylagos számuk most magasabb, mint korábban. *A nemzetségek száma* egy törzsben többnyire arányos a törzs lélekszámával; a nemzetségek száma a különböző törzseknél eltérő, a delawarok és a munsee-k három nemzetségétől az odzsibuák és a cree-k több mint húsz nemzetségéig; szokásos számuk hat, nyolc és tíz.

2. *A szahem és a főnökök elmozdításának joga.*

Ezt a jogot a nemzetség tagjai fenntartották maguknak; a tisztség névlegesen „élethossziglanra" szólt, gyakorlatilag azonban „a jó magaviselettől" függött. A szahem beiktatását „*a szarvak feltevésé*"-nek, elmozdítását „*a szarvak levételé*"-nek nevezték. Attól kezdve, hogy a nemzetség egy szahemot vagy főnököt illő formák között elmozdított, az illető *magánszemély* volt. A *törzsi tanács* is *elmozdíthatott szahemokat és főnököket*, nem kellett bevárnia a nemzetség intézkedését, sőt, annak kívánsága ellen is cselekedhetett.

3. *Kötelezettség a nemzetségen belüli házassági tilalom betartására.*

Ezt a szabályt az irokézek még mindig töretlenül betartják. – A nemzetség kialakulásakor *a fivérek egymás feleségeivel, a nővérek pedig egymás férjeivel éltek csoportházasságban*; a nemzetség azzal, hogy megtiltotta a nemzetségen belüli házasságot, arra törekedett, hogy kizárja *a fivéreket és nővéreket a házassági kapcsolatból.*

4. *Az elhalt nemzetségtagok tulajdonának öröklésére vonatkozó kölcsönös jogok.*

A vadság korában a tulajdon személyi használati tárgyakra korlátozódott; *a barbárság alsó fokán* ehhez még társult *a közösségi házak és kertek birtokjoga. A legértékesebb személyi használati tárgyakat az elhunyt tulajdonos testé-*

* – *hatalmat – Szerk.*
** – *hivatalból – Szerk.*

vel együtt eltemették. Egyébként *a tulajdonnak a nemzetségben kellett maradnia* és azt *az elhunyt tulajdonos nemzetségtársai között kellett szétosztani.* Elméletileg még ez volt a szabály az *irokézeknél;* a gyakorlatban azonban az elhunyt tárgyait elsajátították a nemzetségen belüli legközelebbi rokonai. Ha *férfi* halt meg, *vér szerinti fivérei és nővérei, valamint anyai nagybátyja* osztották el holmijait *egymás között;* ha *nő* halt meg, *gyermekei és nővérei* örökölték a tulajdonát, *fivérei* azonban *ki voltak zárva* az örökségből. A *tulajdon mindkét esetben a nemzetségben maradt.* Ezért nem örökölt a férj semmit a feleségétől és viszont. *Ezek a kölcsönös öröklési jogok erősítették a nemzetség önállóságát.*

5. *Egymás megsegítésének, megvédésének és a sérelmek megbosszulásának kölcsönös kötelezettsége.*

Az egyén biztonsága nemzetségétől függött; a rokonsági kötelék a kölcsönös támogatás nagy erejű eleme volt; megsérteni valakit annyit jelentett, mint megsérteni a nemzetségét. *Herrera* („*History of America*") ezt mondja a *Yucatan*-félszigeti *majákról*: ha valakinek kártérítést kellett fizetnie és ez a fizetésre kötelezettet szegénységbe sodorta volna, a rokonság (a *nemzetség*) hozzájárult a fizetéshez; *ugyanezt* mondja a *floridai indiánokról*: ha meghal egy fivér vagy egy fiúgyermek, a háznép inkább éhen hal, semhogy három hónapon át élelem után nézzen; a rokonok azonban mindent juttatnak nekik. *Azok, akik egyik faluból a másikba költöztek, a megművelt földekre vagy a közösségi lakóház egy részére vonatkozó birtokjogukat nem ruházhatták át idegenre, hanem nemzetségi rokonaikra kellett azt hagyniok. Herrera* utal a *nicaraguai indián törzseknek* erre a szokására.

Garcilasso de la Vega („*Royal Commentaries*", *londoni kiad. 1688. Rycaut fordítása, 107. old.*) megjegyzi a *perui Andokban* élő törzsekről, hogy „*ha a köznépből valók*, vagyis egyszerű emberek megházasodtak, a népi *közösségek* (= *nemzetségek*) kötelesek voltak *házat építeni vagy házról gondoskodni számukra*".

A *vérbosszú* ősi *szokása . . . a nemzetségben keletkezett.* A bűnösök ügyét tárgyaló bíróságok és a büntetésüket előíró törvények később jöttek létre a nemzetségi társadalomban. Az *irokézeknél* és általában az *indián törzseknél* mindenki elismerte azt a *kötelezettségét*, hogy *a rokon megölését meg kell bosszulni.* Előzetesen *a gyilkos nemzetsége és a meggyilkolt nemzetsége kísérletet tett a dolog békés elintézésére; a két nemzetség tagjai külön-külön tanácskozást tartottak*, javaslatok hangzottak el a gyilkos tettének jóvátételére, ami rendszerint a sajnálkozás kifejezéséből és nagy értékű ajándékokból állt. Ha mindez nem segített, mert a megölt személy nemzetségi rokonsága engesztelhetetlen volt, akkor a nemzetség (a megölt személyé) kijelölt a tagjai közül

egy vagy több bosszúállót, akiknek addig kellett üldözniök a bűnöst, amíg meg nem találták, s aztán meg kellett ölniök, bárhol volt is. Ha ezt megcselekedték, az áldozat nemzetségéből senkinek sem volt alapja a panaszra.

6. *A nemzetségtagoknak való névadás joga.*

A vad és barbár törzseknél *nincs családnév*. Ugyanazon családhoz tartozó egyének *személyneve* nem jelzi a köztük fennálló családi kapcsolatot {*a családnév nem régibb*, mint a civilizáció}. *Az indián személynevek* azonban *az ugyanazon törzshöz tartozó többi nemzetség tagjainak* többnyire *jelzik* az adott *személy nemzetségét*. Rendszerint *minden nemzetségnek voltak olyan személynevei, amelyek az ő külön tulajdonát képezték*, és amelyeket a törzshöz tartozó többi nemzetség nem használhatott. *A nemzetségi név már önmagában is nemzetségi jogokat biztosított.* A gyermek születése után *anyja*, legközelebbi rokonainak közreműködésével, kiválasztott számára *egy, a nemzetséghez tartozó, használatban nem levő nevet*. De a gyermeket nem tekintették *teljesen* elkereszteltnek, amíg *születését és apjának nevét a legközelebbi törzsi tanácsülésen be nem jelentették*. Ha meghalt valaki, *nevét, amíg legidősebb fia élt, csak ennek beleegyezésével lehetett ismét használni*. {Ez, mint minden különleges [szokás], az *irokézekre* vonatkozik, hacsak egyenesen mást nem mondunk.}

A neveknek két osztálya volt használatban: az egyik a gyermekkorra, a másik a felnőttkorra; az egyiket (az ő kifejezésükkel) „elvették", a másikat pedig „adományozták". *Többnyire a nemzetség főnöke* vette el a 16 vagy 18 éves embertől első nevét és adott neki helyette a második osztályba tartozó nevet. A legközelebbi törzsi tanácsülésen nyilvánosan bejelentették a *névcserét*, s ezután az érintett személy, ha férfiról volt szó, magára vállalta a felnőtt férfi kötelességeit. Néhány indián törzsnél az ifjútól megkövetelték, hogy harcba szálljon és *érdemelje ki második nevét* valamilyen tettel, amely személyes bátorságát bizonyítja. Nem volt szokatlan, hogy súlyos betegség után valaki – babonás megfontolásokból – második névváltoztatást kért és kapott. Ha valakit *szahemnak* vagy *főnöknek* választottak meg, *elvették a nevét* és *beiktatásakor újat adományoztak neki*.

Az egyén nem dönthetett a névváltoztatás kérdésében, ez a nőrokonok és a főnökök kiváltsága volt; a felnőtt ember azonban megváltoztathatta a nevét, ha rá tudott venni egy főnököt arra, hogy ezt a tanácsban bejelentse. *Ha valaki egy bizonyos név fölött rendelkezett*, mint a legidősebb fiú elhunyt apja neve fölött, *kölcsönadhatta azt egy másik nemzetségbeli barátjának*; de ha a nevet ily módon viselő személy meghalt, *a név visszaszállt arra a nemzetségre, amelyé volt*. Az irokézeknél és más indián törzseknél manapság

használatos nevek *többnyire ősrégiek és időtlen idők óta hagyományozódnak a nemzetségekben.*

A családi érintkezésben és a hivatalos üdvözlések alkalmával az amerikai indiánok azzal a *kifejezéssel* szólítják meg egymást, amely a megszólított és a beszélő közötti *rokonsági* viszonyt jelöli. Ha rokonok, *a rokonsági kifejezéssel üdvözlik egymást*, ha nem rokonok, „*barátom*"-ot mondanak helyette. Neveletlenségnek számítana, *ha egy indiánt személynevén szólítanának meg, vagy közvetlenül tőle kérdeznék meg, hogy mi a neve.* Az „angolok" *angolszász őseinek* a *normann hódításig* csak *egyéni személyneveik voltak, a család jelölésére nem volt nevük.* Ez arra mutat, hogy [náluk] *későn jelent meg a monogámia*, és hogy *egy korábbi szakaszban létezett egy szász nemzetség.*

7. *A nemzetség joga idegenek adoptálására.*

A hadifoglyokat vagy megölték, vagy befogadták valamelyik nemzetségbe; a foglyul ejtett *nőknél és gyermekeknél* ez utóbbi volt szokásos. *Az adopció* nemcsak *nemzetségi jogokat*, hanem *a törzshöz való tartozást* is *nyújtotta.*

Az a személy, aki egy foglyot adoptált, ez utóbbit fivérévé, illetve nővérévé, vagy, ha anya volt, fiává vagy leányává tette; s később mindig minden tekintetben úgy bántak az adoptált személlyel, mintha beleszületett volna az adott rokoni viszonyba.

A *rabszolgaság*, amely *a barbárság felső fokán* a fogoly sorsa lett, *a barbárság alsó fokán élő bennszülött törzseknél ismeretlen volt.* Az adoptált foglyoknak a családban gyakran a csatában elesett személyek helyét jelölték ki, hogy a rokonok megritkult sorait feltöltsék. *Kivételes esetekben* így töltötték fel hanyatlóban levő nemzetségeket; egy időben például *a szenekák Sólyom nemzetsége* annyira megfogyatkozott, hogy közel állt a kihaláshoz; a nemzetség megmentésére a *Farkas nemzetség több tagját* kölcsönös megegyezés alapján együttes adopcióval átadták a Sólyom nemzetségnek. Az adopció jogát az egyes nemzetségek tetszésére bízták. Az *irokézeknél* az adopció szertartását nyilvános törzsi tanácsülésen bonyolították le, s az ezáltal gyakorlatilag vallási szertartássá lett.

8. *Vallási szertartások a nemzetségben.* (?)

Nemigen mondhatjuk, hogy *bármelyik indián nemzetségnek különleges vallási szertartásai lettek volna*, a *vallásgyakorlat* azonban többé-kevésbé *közvetlen kapcsolatban állt a nemzetségekkel*; a nemzetségből sarjadtak ki a vallási képzetek, ott alakultak ki a vallásgyakorlat formái és onnan terjedtek tovább a törzsben, nem maradván meg a nemzetség *kizárólagos* tulajdonában. Így az *irokézeknek* évi hat vallási ünnepük van {*jávorfa-, vetési, bogyó-, tejeskukorica-, aratási és újévi ünnep*}, amelyek a törzsben egyesült vala-

mennyi nemzetségnél közösek, s amelyeket az év meghatározott időszakaiban ülnek meg.

Minden nemzetség kijelölt néhány személyt – férfiakat és nőket egyaránt –, a *„hit őreit"*, akiket az ünnepségek lebonyolításával bíztak meg; ezeken a szertartásokat együtt irányították a törzs szahemjaival és főnökeivel, akik *ex officio* voltak a „hit őrei". Bár nem volt hivatalos vezetőjük és a papság jegyeit sem viselték, funkcióik ugyanolyanok voltak. *„A hit női őreit"* különösen azoknak az ünnepségeknek az előkészítésével bízták meg, amelyeket minden tanácsülésen egy-egy nap végén, az összes megjelentek számára rendeztek. Ez *közös étkezés* volt. – Istentiszteletük hálaadás volt, könyörögtek a *Nagy Szellemhez* és a *kisebb szellemekhez*, hogy továbbra is részesítsék őket az élet áldásaiban. {V. ö. *Morgan*: *„League of the Iroquois"*, 182. old.)

9. *Közös temetkezési hely.*

A temetkezés egyik ősi – de *nem kizárólagos* – módja: *a testet emelvényre helyezték, amíg a hús el nem enyészett*, utána *a csontokat összegyűjtötték* és *a befogadásukra épített házban, kéregurnákban* őrizték. Az azonos nemzetséghez tartozókat többnyire ugyanabban a házban helyezték el. *Dr. Cyrus Byington tiszteletes 1827-ben* ezzel a szokással találkozott a *choctaw-knál*, *Adair* pedig (*„History of the American Indians"*, 183. old.) ezt írja a *cherokee-król*: „Egyik városukban három ilyen házat láttam, egymás közvetlen közelében... Mindegyik házban egy-egy törzsnek a csontjait helyezték el, és mindegyik családnak (*nemzetségnek*) a hieroglifikus jelei voltak a *furcsa alakú kis szekrények* mindegyikén." A régi időkben *az irokézek* emelvényeket használtak és *elhunyt rokonaik csontjait kéregurnákban* helyezték el *és gyakran lakóházukban őrizték. A földbe is temetkeztek*, de ez esetben az egy nemzetséghez tartozókat nem mindig temették *egy helyre*, hacsak *a falunak nem volt közös temetője*, *Asher Wright tiszteletes*, aki misszionáriusként működött a *szenekák* között, ezt írta {Morgannek}: „Semmi nyomát nem látom annak, hogy a clanhoz való tartozás befolyásolta volna a temetkezés helyének a megválasztását... rendszertelenül temetkeztek... azt mondják, *hogy régebben a különböző clanok tagjai gyakrabban laktak együtt, mint manapság. Mivel egyetlen családot alkottak, erősebben hatott rájuk a családi érzés, és kevésbé érvényesült* az egyéni érdek."

A tuscarora indiánok rezervációjában (Lewiston közelében) – bár a tuscarorák ma „keresztények" – a *törzsnek közös temetője* van, de *egy-egy nemzetségnek* – a Hód, a Medve, a Szürke farkas stb. nemzetségnek – *a tagjai külön-külön sorokban vannak eltemetve*. A *férjeket és feleségeket* ott elválasztják egymástól és külön-külön sorokba temetik; *éppígy az apákat*

és gyermekeiket; de *ugyanabban a sorban találni anyákat gyermekeikkel és fivéreket nővéreikkel.*

Az *irokézeknél* és a velük azonos fejlettségi fokon álló más indián törzseknél egy elhunyt nemzetségtag temetésén *a nemzetség valamennyi tagja gyászolóként* jelenik meg; *a halotti beszédek elmondása, a sír előkészítése és a test eltemetése* más nemzetségek tagjainak feladata.

A mexikói és közép-amerikai letelepült indiánoknál szokásban volt a *tökéletlen elhamvasztás* {ezt főnökökre és előkelőségekre korlátozták}, továbbá az emelvényre helyezés és az elföldelés is.

10. *A nemzetségi tanács.*

A *tanács a nemzetség, a törzs, a törzsszövetség* irányításának eszköze és legfőbb hatalmi szerve. Közönséges ügyekben a *főnökök* intézkedtek, *a közérdekű ügyeket* pedig a tanács döntésére bízták; a tanács *a nemzetségi szervezetből, a főnökök tanácsából eredt*; története — *nemzetségi, törzsi és törzsszövetségi* tanács — a politikai *társadalom* megjelenéséig terjed, amely a *tanácsot szenátussá* változtatta.

A tanács legegyszerűbb és legalacsonyabb rendű formája a nemzetségi tanács; ez demokratikus gyülekezet volt, amelyben a nemzetség *minden felnőtt férfi- és női tagja* hozzászólhatott a tanács elé vitt minden kérdéshez; a tanács *választotta meg és mozdította el szahemját és főnökeit*, valamint a *„hit őreit"*, ez *bocsátotta* vagy *bosszulta meg* egy-egy nemzetségtag meggyilkolását, és *fogadott be* idegeneket a nemzetségbe. Ez volt *a csírája a fölötte álló törzsi, és a még feljebb levő törzsszövetségi tanácsnak, amelyekben a nemzetségeket kizárólag a főnökök képviselték.*

Így volt ez az *irokézeknél*, és ugyanilyen jogaik voltak *a görög és latin törzsek nemzetségeinek* {kivéve az 1., a 2. és a 6. pontot, bár fel kell tételeznünk, hogy ezek is megvoltak az ősi időkben}.

Az irokéz nemzetség minden tagja *személyileg szabad*, mind tartoznak *egymás szabadságát megvédeni*; *kiváltságaik és személyes jogaik egyenlők.* A szahem és a főnökök nem tartanak igényt valamiféle előjogra; *testvériséget alkotnak, amelyet rokoni kötelékek fűznek össze. Szabadság, egyenlőség, testvériség* — bár soha meg nem fogalmazottan — voltak *az alapelvei a nemzetségnek*, a nemzetség pedig *egysége egy társadalmi és kormányzati rendszernek*, alapzata *a szervezett indián társadalomnak.* Ez magyarázza azt a *függetlenségérzetet* és azt a *személyes méltóságot*, amely *az indián jellemnek általánosan* [elismert] *sajátossága.*

Az európaiak által való felfedezésük idején az *amerikai indián törzsek* általában *nőági leszármazáson alapuló nemzetségekben* voltak megszervezve. Néhány *törzsben*, mint például a *dakotáknál, a nemzetségek felbomlottak*;

másoknál, mint az *odzsibuáknál*, az *omaháknál* és a *yucatáni majáknál*, a leszármazás nőágiról férfiágivá változott. *A nemzetséget az amerikai őslakók között mindenütt valamilyen állatról* vagy *élettelen tárgyról nevezték el, emberről* soha; a társadalom [fejlettségének] ezen a korai szakaszán *az egyes ember egyénisége felolvadt a nemzetségben; a görög és latin törzsek nemzetségei abban a viszonylag késői korszakban*, amikor a *történelem tudomást vesz* róluk, (már) *személyek után kapják nevüket.* Néhány törzsben, mint az *új-mexikói* letelepült *moki indiánoknál, a nemzetség tagjai attól az állattól vezették le származásukat, amelynek nevét viselték*, úgy vélvén, hogy távoli őseiket a Nagy Szellem változtatta állatból emberré.

A nemzetségek lélekszáma változó:

a *3000 szenekát* egyenlően elosztva *nyolc nemzetség között, minden nemzetségre* átlag 375 személy jut;

a *15 000 odzsibuát 23 nemzetség* között elosztva, *minden nemzetségre 650 személy* jut.

A *cherokee-knél* átlagosan több, mint 1000 személy jut egy nemzetségre.

A jelenlegi helyzetben a fő indián törzsek nemzetségenkénti lélekszáma 100 és 1000 között van.

A jelek szerint az emberiség minden népcsaládja — a polinéziaiak kivételével — ismerte a nemzetségi szervezetet.

II. rész. III. fejezet.
Az irokéz phratria

A *phratria* (φρατρία), *testvériség*, a nemzetségi szervezet természetes képződménye, *egyazon törzs két vagy több nemzetségének szerves egyesülése* vagy *társulása bizonyos közös célok elérésére. Ezek a nemzetségek többnyire az eredeti nemzetség osztódása révén alakultak ki.*

A görög nemzetségeknél *a phratria csaknem olyan állandó, mint a nemzetség; a négy athéni törzs mindegyike három-három phratriába szerveződött, amelyeknek mindegyike harminc nemzetségből állt*; tehát négy törzs = tizenkét phratria = *360 nemzetség*, vagy *négy törzs* = 4×3 *phratria* = 4×3×30 *nemzetség*. Ez a számbelileg szimmetrikus szervezet arra vall, hogy később a *törvényhozás* beavatkozott a törzseknek phratriákra és a phratriáknak nemzetségekre való, *adott felosztásába. A törzs valamennyi nemzetsége* — rendszerint — *közös őstől származtatta magát és közös törzsi nevet viselt. A phratriális szervezetnek* megvolt *a természetes alapja bizonyos, az eredeti nemzetség osztódásából létrejött nemzetségek szoros rokoni viszonyában*, és

eredetileg a görög phratria is ezen az alapon *jött létre. Az athéni törzsek* phratriák és nemzetségek szerinti *számszerű szabályozása,* amely később *törvényhozási úton* ment végbe, csak *idegen nemzetségek bekebelezését* és *beleegyezésükkel vagy kényszerítésükkel való áthelyezését* tette szükségessé.

A görög phratria funkcióiról kevés ismeretes: *különleges vallási szertartások elvégzése; egy phratriatag meggyilkolásának megbocsátása vagy megbosszulása; a gyilkos megtisztítása,* miután a bűnéért való büntetést elkerülte, és a társadalomba való visszatérésének előkészítéseképpen. „És phratorjainak mely szent mosdóhelye fogadja be őt?" (*Aiszkhülosz*: „Eumeniszek", 656. sor.) Athénban ez az intézmény túlélte *a politikai társadalomnak Kleiszthenész alatt történt létrehozását*; feladata volt *a polgárok lajstromozásáról való gondoskodás,* ily módon *a leszármazásnak és a honpolgárság számontartásának őre* lett. *A nők a házasságkötéssel* átkerültek *férjük phratriájába, a házasságból származó gyermekeket* pedig *apjuk nemzetségébe és phratriájába jegyeztek be.* A phratriának *még* az is kötelessége volt, hogy *valamely tagjának gyilkosát a bíróság előtt üldözze* {a vérbosszú megváltozott formája!}. Ha minden részlet ismeretes lenne, akkor feltehetően azt tapasztalnók, hogy a phratriának szerepe volt *a közös étkezésekben, a nyilvános játékokban, kiemelkedő személyiségek temetésénél, a legkorábbi katonai szervezetekben, a tanácsülések lebonyolításában* éppúgy, mint *a vallási szertartások elvégzésénél* és *a társadalmi kiváltságok oltalmazásában.*

Analóg a görög phratriával a római *curia.* „*Görögre ezeket az elnevezéseket így lehetne lefordítani: tribus* [törzs] *– phülé és trittüsz, curia – phratria és lokhosz*" (*Dionüsziosz, II. könyv, VII. fej.; v. ö. II. könyv, XIII. fej.*). Minden curia = tíz nemzetséggel, a három római törzs *30 curiát* és *300 nemzetséget* alkotott; a *curia* közvetlenül részt vett a kormányzati ügyekben. *A nemzetségek gyűlése – comitia curiata – curiánként* szavazott, s mindegyik curiának *egy-egy kollektív szavazata* volt. *Servius Tulliusig* ez a gyűlés volt *a római nép legfelsőbb hatalmi szerve.*

Az organikus fejlődés terméke az amerikai bennszülöttek phratriája, amely sok törzsnél létezett; nem voltak *kormányzati funkciói,* mint a *nemzetségnek,* a *törzsnek* és a *törzsszövetségnek,* de voltak bizonyos *társadalmi funkciói,* amelyek különösen akkor váltak fontosakká, *ha a törzs nagy volt. A phratriát a maga ősi formájában és ősi funkcióiban mutatja be.*

1. *A szeneka-irokéz törzs nyolc nemzetsége két phratriában csoportosult.*
   1. phratria. Nemzetségek: 1. Medve. 2. Farkas. 3. Hód. 4. Teknősbéka.
   2. phratria. Nemzetségek: 5. Szarvas. 6. Szalonka. 7. Kócsag. 8. Sólyom.

De-ă-non-dă'-a-yoh (phratria) annyit tesz, mint *testvériség. Egyazon phratria nemzetségei* egymásnak *testvérnemzetségei* és a másik phratria nemzetségeinek *unokatestvér-nemzetségei; a szenekák* akkor *használják ezeket a kifejezéseket*, ha a nemzetségekről a phratriákhoz való viszonyukban beszélnek. *Eredetileg a házasság* az azonos phratriához tartozók között *tilos* volt, de egy-egy phratria tagjai összeházasodhattak a másik phratria bármely nemzetségének tagjaival. *A tilalom* (az azonos phratriához tartozók közötti házasságé) azt mutatja, hogy *egy-egy phratria nemzetségei egy ősi nemzetségnek az alosztályai*, és hogy a saját nemzetségen belüli házasság tilalma terjedt tovább az alosztályokra. *Ez a korlátozás* régóta megszűnt, kivéve *az egyéneknek a saját nemzetségükön belüli házasodását illetően. A szenekák hagyománya szerint a Medve és a Szarvas voltak az eredeti nemzetségek*, s a többi ezeknek az alosztálya. *A phratria természetes alapja* tehát *a benne levő nemzetségek rokonsága.* Azután, hogy a nemzetségek, lélekszámuk megnövekedése miatt, *alosztályokra bomlottak*, természetes tendencia nyilvánult meg arra, hogy — *valamennyiük számára közös célok elérésére — egy magasabb rendű szervezetben újraegyesüljenek. Ugyanazok a nemzetségek* nem mindig maradtak *állandóan egy-egy phratriában*; ha lélekszámuk egyensúlya megbomlott, *előfordult, hogy egyes nemzetségeket áthelyeztek az egyik phratriából a másikba.*

A nemzetség lélekszámának növekedésével, amelyet *tagjainak térbeli elkülönülése* követett, *osztódás* következett be, és *a leváló rész új nemzetségnevet vett fel. Korábbi egységük hagyománya* azonban fennmaradt, és *phratriákban való újjászerveződésük alapja lett.*

2. A cayuga-irokézek nyolc nemzetsége egyenlőtlenül oszlott meg két phratria között.

1. phratria. Nemzetségek: 1. Medve. 2. Farkas. 3. Teknősbéka. 4. Szalonka. 5. Angolna.

2. phratria. Nemzetségek: 6. Szarvas. 7. Hód. 8. Sólyom.

E nemzetségek közül hét *ugyanolyan*, mint a szenekáknál; a *Kócsag nemzetség* eltűnt, az *Angolna* foglalja el a helyét, ez azonban átkerült a másik phratriába. A *Szalonka* és a *Hód nemzetségek* is phratriát cseréltek. A *cayugák* is „testvérnemzetségeknek" nevezik *a saját phratriájuk nemzetségeit* és „unokatestvér-nemzetségeknek" *a másik phratriáéit.*

3. Onondaga-irokézek (nyolc nemzetség, amelyek egyenlőtlenül oszlanak meg a phratriák között, mint a cayugáknál).

1. phratria. Nemzetségek: 1. Farkas. 2. Teknősbéka. 3. Szalonka. 4. Hód. 5. Labda.
2. phratria. Nemzetségek: 6. Szarvas. 7. Angolna. 8. Medve.

A *Sólyom* helyett (amely a *cayugáknál* megvan) az *onondagáknak* van *Labda* nemzetségük. A phratriák összetétele eltér a *szenekáétól*. Az első phratriában három nemzetség azonos, de a *Medve nemzetség* most a *Szarvassal* van együtt.

Az *onondagáknál* nincs *Sólyom* nemzetség, a *szenekáknál* nincs Angolna, de ha találkoznak, *testvérekként* üdvözlik egymást, mint akik között kapcsolat van.

A *mohawkoknál* és az *oneidáknál* csak három nemzetség van: 1. *Medve*; 2. *Farkas*; 3. *Teknősbéka*; *phratriák nincsenek. A törzsszövetség létrejöttének idején* a nyolc szeneka nemzetségből hét létezett a különböző törzseknél, *amint ez a szahemi tisztségnek náluk való kialakulásából kitűnik. A mohawkoknál* és az *oneidáknál* azonban csak az említett három nemzetség volt meg; *elveszítettek egy egész phratriát* és *a megmaradt phratriából egy nemzetséget* –, *ha*(!) *feltételezzük*(!), hogy *az eredeti törzsek egykor ugyanazokból a nemzetségekből álltak.*

Amikor egy nemzetségekbe és phratriákba szervezett *törzs tovább tagozódik*, ez *a phratriális szervezet vonalán* mehet végbe. Jóllehet a törzs tagjai *házasodás* révén teljesen *összekeveredtek*, a *phratrián belül minden egyes nemzetség nőkből és gyermekeikből, valamint nőági leszármazottaikból áll*, akik a phratria magvát alkotják. Nyilván hajlottak arra, hogy *helyileg* együtt maradjanak, s *így különálló csoportot alkothattak. A nemzetség férfitagjai* más nemzetségbeli nőket vettek feleségül, s minthogy feleségeiknél laktak, *nem befolyásolhatták a maguk nemzetségét*, hiszen *gyermekeik nem ahhoz tartoztak*. A nemzetségek és phratriák törzsről törzsre nyomon követhetők.

A *tuscarora-irokézek* egy ismeretlen múltbeli korszakban leváltak az *őstörzsről* és felfedezésük idején Észak-Carolinában, a *Neuse* folyó vidékén éltek. *1712* körül előzték őket erről a vidékről, áttelepültek az irokézek földjére, és hatodik tagnak felvették őket a törzsszövetségbe.

Tuscarora-irokézek. Két phratriában nyolc nemzetség.
1. phratria. Nemzetségek: 1. Medve. 2. Hód. 3. Nagy teknősbéka. 4. Angolna.
2. phratria. Nemzetségek: 5. Szürke farkas. 6. Sárga farkas. 7. Kis teknősbéka. 8. Szalonka.

Hat nemzetségük közös a *cayugákkal* és az *onondagákkal, öt* a *szenekákkal, három* a *mohawkokkal* és az *oneidákkal.* A *Szarvas nemzetség,* amely egykor megvolt náluk, manapság már nem létezik. A *Farkas nemzetség* most kettéoszlott, *Szürke* és *Sárga* farkas nemzetségre; ugyanígy a *Teknősbéka nemzetség* is *Nagyra* és *Kicsire* kettőződött. Az 1. phratriában három nemzetség azonos a *szenekák* és a *cayugák* 1. phratriájának három nemzetségével, csak a Teknősbéka nemzetség megkettőződött. Minthogy néhány száz év telt el a tuscaroráknak törzsi rokonaiktól való elválása és hozzájuk való visszatérése között, ebben bizonyítékot látunk *a nemzetségek létének tartóssága mellett.* Mint a többi törzsnél, *az azonos phratriába tartozó nemzetségeket testvérnemzetségeknek,* a másikba tartozókat *unokatestvér-nemzetségeknek* nevezték.

A phratriák összetételében levő eltérések arra vallanak, hogy *módosították* őket, így alkalmazkodva a *változó körülményekhez* (mint például az őket alkotó nemzetségek némelyikének elnéptelenedése vagy kihalása stb.), és azzal a céllal, hogy a tagok száma az egyes phratriákban bizonyos fokig egyensúlyban legyen. A *phratriális szervezet* az irokézeknél ősidők óta fennáll, régibb, mint a *törzsszövetség, amelyet több mint 400 éve hoztak létre.* Nagyjában-egészében a phratriák nemzetségi összetételében csekélyek az eltérések, ami mind a phratriának, mind a nemzetségnek az állandóságát bizonyítja. Az *irokéz törzseknek 38 nemzetségük* és e törzsek közül négyben összesen nyolc phratriájuk volt.

Az irokézeknél a phratriának részben *társadalmi,* részben *vallási* feladatai vannak.

1. *Játékok,* amelyeket általában *törzsi* és *törzsszövetségi tanácsülések* alkalmával rendeztek. *Labdajátékot* például a *szenekák phratriánként játszanak,* egyik szemben áll a másikkal, és *fogadásokat kötnek egymással a játék eredményére.* Mindegyik phratria a legjobb játékosaival áll ki stb. A játék kezdete előtt a szemben álló phratriák tagjai *személyi tulajdonukat képező tárgyakat tesznek fel az eredményre, helyeznek letétbe őröknél,* amíg kivárják a játék kimenetelét.

2. *Törzsi tanácsülések alkalmával* az egyes phratriák szahemjai és főnökei rendszerint *egy elképzelt tanácstűz átellenes oldalain* helyezkedtek el, és a szónokok a két szemközti csoportot mint a phratriák képviselőit üdvözölték.

3. Ha *gyilkosság* történt, először a meggyilkolt *nemzetségi tanácsa* ült össze, aztán a gyilkosé; gyakran előfordult azonban, hogy a bűnös nemzetsége (ha *a gyilkos és a meggyilkolt más-más phratriához tartozott*) felszólította saját phratriájának többi nemzetségét, hogy közös erőfeszítéssel eszközöljék ki a bűn megbocsátását. Ilyenkor ez a phratria *tanácskozást* tartott, majd a *másik*

phratriához fordult, küldöttséget menesztett hozzá *egy fehér wampum*[kagyló]*-övvel* és kérte, hogy hívják össze a phratria tanácsát és simítsák el az ügyet. A meggyilkolt családjának és nemzetségének jóvátételképpen kifejezték sajnálkozásukat és *értékes ajándékokat* adtak át. A két tanács addig tárgyalt, amíg pozitív vagy negatív döntést nem hoztak. A phratria befolyása nagyobb volt, mint a nemzetségé, és ha az előbbi közbelépésre szólította fel a szemben álló phratriát, a *megbocsátás* valószínűbb volt, különösen, ha enyhítő körülmények is felmerültek. Ezért a *görög phratria* (a civilizációt megelőző korszakban) átvette az érdemi intézkedést gyilkossági ügyekben, valamint a gyilkos megtisztításának ügyét, ha annak sikerült a büntetést elkerülnie; ennélfogva vállalta a phratria, *a politikai társadalom kialakulása után*, a gyilkos bírósági üldözésének *kötelezettségét*.

4. *Elismerten fontos személyiségek temetésénél a phratriáknak* kiemelkedő *funkcióik* voltak (95., 96. old.). Ha egy szahem halt meg, a *másik phratria* – nem az elhunyt saját phratriája – közvetlenül a temetés után elküldte az elhunyt vezető *hivatali tisztségét jelképező wampum-övet az Onondagában levő központi tanácstűzhöz*, hírül adva a halálát. A wampumot ott őrizték, amíg be nem iktatták az elhunyt *utódját*, akinek aztán hivatali jelvényként adományozták.

5. *A phratriának közvetlen köze* volt *az egyes nemzetségek szahemjainak és főnökeinek megválasztásához*. Ha egy nemzetség *kinevezte* elhunyt *szahemjának utódját* (vagy pedig másodrendű főnököt választott), elvárta, mint magától értetődő dolgot, hogy *ugyanannak a phratriának a nemzetségei* megerősítsék a választást; de a *másik phratria* néha szembehelyezkedett. Ilyenkor a *phratriák tanácsai* léptek akcióba.

6. Régebben, a mai kort megelőző időkben, a *szenekáknak* voltak „varázslatos gyülekezeteik", amelyek kiemelkedő szerepet játszottak vallási rendszerükben; „varázslatos gyülekezetet" tartani annyit jelentett, mint elvégezni a legmagasabb rendű vallási szertartásokat és lebonyolítani a legfontosabb vallási misztériumokat; két ilyen szervezetük volt, *mindegyik phratriában egy*; mindegyik egy-egy testvériség volt, és új tagokat formális beavatással vettek fel.

A görög phratriával és a római curiával ellentétben ennek az *indián phratriának nem* volt *hivatalos vezetője*; *a nemzetségtől és a törzstől elkülönült vallási funkcionáriusai sem* voltak.

Morgan a Tlaxcala nevű pueblo négy kerületét lakó *tlascalaiak* négy *„rokonsági ágát"* [lineage] négy *phratriának* tekinti (nem *négy törzsnek*, minthogy *ugyanabban a pueblóban laktak és ugyanazt a nyelvjárást beszélték*). Mindegyik *„rokonsági ágnak"* vagy phratriának *külön katonai szervezete*,

sajátos viselete és zászlaja volt, és mindegyiknek az élén hadifőnök (*teuctli*) állt, aki a legfőbb katonai parancsnokságot látta el. *Harcba phratriánként vonultak. A haderőnek phratriánként és törzsenként való megszervezése a homéroszi kor görögjei előtt sem ismeretlen. Nesztór* ezt mondja *Agamemnónnak*: *„Phratriánként és törzsenként oszd föl a népet, / phratria phratriának és törzs törzsnek segít majd."* (*Homérosz*: *„Íliász"*, II., 362–363.)

A choctaw nemzetségek két phratriában egyesülnek, az *elsőt „Osztott Nép"*-nek nevezik és négy nemzetséget foglal magában, a *másodikat „Szeretett Nép"*-nek nevezik, és szintén négy nemzetségre oszlik. *A népnek* ez a *két nemzetségcsoportra történt szétválása két phratriát* hozott létre.

A *törzsben* soha *sincs kevesebb két nemzetségnél.* Ha *a tagok száma megnő, a nemzetség kettéoszlik*; az új részek tovább osztódnak és idővel két vagy több phratriában *újra egyesülnek.* Ezek a phratriák *törzset* alkotnak, amelynek tagjai *ugyanazt a nyelvjárást* beszélik. Idővel *ez a törzs osztódással több törzsre szakad, amelyek viszont törzsszövetségben újra egyesülnek.* Ez a törzsszövetség olyan *képződmény,* amely a törzsön és a phratrián keresztül *egy nemzetségpárból* alakult ki.

A mohikán törzsnek eredetileg három nemzetsége volt: *Farkas, Teknősbéka, Pulyka.* Ezek mindegyike tovább osztódott és *az alosztályok független nemzetségekké váltak,* de *egy-egy phratria neveként megtartották az eredeti nemzetségek alosztályainak nevét*; más szóval: *az egyes nemzetségek alosztályai újraszerveződtek phratriába.* Ez meggyőzően *bizonyítja* azt a *természetes folyamatot,* amelyben a *nemzetség* az idők folyamán *több nemzetségre szakad,* majd ezek *egy phratriális szervezetben együtt maradnak,* ami a phratriális név felvételében jut kifejezésre.

A mohikán törzs eredetileg három nemzetségből állt: *Farkas, Teknősbéka, Pulyka.*

I. *Farkas phratria. Négy nemzetség. 1. Farkas. 2. Medve. 3. Kutya. 4. Opposzum.*

II. *Teknősbéka phratria. Négy nemzetség. 5. Kis teknősbéka. 6. Mocsári teknősbéka. 7. Nagy teknősbéka. 8. Sárga angolna.*

III. *Pulyka phratria. Három nemzetség. 9. Pulyka. 10. Daru. 11. Csirke.*

Az amerikai indián törzseknél ritkán láthatjuk ennyire *világosan bizonyítva,* hogy *a nemzetségek osztódását alosztályaiknak phratriákba való szerveződése* követte. Ez azt is mutatja, hogy a *phratria alapja a nemzetségek közötti rokonság.* Rendszerint nem ismeretes annak *az eredeti nemzetségnek a neve,* amelyből a többi kialakult; de az említett esetek mindegyikében a

phratria neveként fennmarad. Az *athéni 12 phratria közül csak egynek* a nevét ismerjük; az irokéz phratriáknak nem volt más nevük, mint „testvériség".

II. rész. IV. fejezet.
Az irokéz törzs

Az amerikai bennszülöttek a széttagolódás természetes folyamatának következtében *számtalan törzsre* estek szét; *mindegyik törzset külön név, külön nyelvjárás, saját felsőbb hatalom, valamint az általuk elfoglalt és sajátjukként védelmezett terület jellemez. Nyelvjárás annyi van, ahány törzs,* az elkülönülés ugyanis csak akkor vált teljessé, amikor megjelentek a *nyelvi eltérések.* – Morgan úgy véli, hogy a nagyszámú amerikai őslakos törzs (az *eszkimók* kivételével, akik *nem* őslakók) mind *egyetlen ősnépből alakult ki.*

A *nemzet* kifejezést sok indián törzsre alkalmazzuk – tekintet nélkül csekély lélekszámukra – *egy bizonyos nyelvjárás és egy bizonyos terület kizárólagos birtoklása miatt. Törzs* és *nemzet* nem pontosan egyenértékű fogalmak; *nemzetségi intézmények* fennállása *esetén nemzet* csak akkor keletkezik, ha az azonos kormányzat alatt egyesült *törzsek egyetlen néppé olvadtak össze,* mint a négy athéni törzs Attikában, a három dór törzs Spártában, a három latin és szabin törzs Rómában. *Szövetség* létrejöttéhez *külön területeket elfoglaló független törzsekre* van szükség; az *egybeolvadás* magasabb rendű folyamata *közös területen egyesíti őket,* bár fennmarad az a *tendencia,* hogy *a nemzetségek és a törzsek helyileg elkülönüljenek.* A *törzsszövetség* áll legközelebb a *nemzethez.*

Az amerikai őslakók között igen ritkán fordul elő, hogy *egy törzs különböző nyelvjárásokat beszélő csoportokat foglal magában;* ahol ez előfordul, ott ez annak az eredménye, hogy egyesült egy gyengébb és egy erősebb *törzs,* amelyek *egymással nagyon rokon nyelvjárásokat beszélnek;* így *egyesültek – legyőzetésük után – a missourik az otókkal. Az őslakók nagy részét* [felfedezésük idején] *független törzsekben* találták; csak kevesen vitték annyira, hogy megalakították az azonos közös nyelv nyelvjárásait *beszélő törzsek szövetségét.* A nemzetségi szervezet elemeiben megvolt *a szétesésre való állandó tendencia,* amelyet *súlyosbított a nyelvi eltérések* kialakulására *való tendencia* – ez elválaszthatatlan társadalmi állapotuktól és attól a körülménytől, hogy *nagy területet foglaltak el.* A *beszélt nyelv,* bár *szókincsét* és még inkább *nyelvtani formáit* tekintve figyelemreméltóan *állandó, képtelen változatlan maradni.* A *területi* – térbeli – *elkülönülést* idővel *nyelvi eltérés* követi; ez az érdekek különválásához és végül függetlenedéshez vezet.

Ahhoz, hogy *kialakuljon Észak- és Dél-Amerika nagyszámú nyelvjárása és alapnyelve*, amelyek – az eszkimó kivételével – valószínűleg egyetlen *ősnyelvből* származnak, *három etnikai korszakot felölelő időtartamra* volt szükség.

A természetes növekedés folytán állandóan alakultak *új törzsek és új nemzetségek*; ezt *a folyamatot érezhetően meggyorsította az amerikai földrész nagy kiterjedése*. Az eljárás egyszerű volt. *Valamelyik túlnépesedett földrajzi központból*, amely *a létfenntartási eszközök dolgában rendkívüli előnyökkel rendelkezett*, a népesség fokozatosan kiáramlott. Ez évről évre folytatódott, így *a törzs eredeti lakóhelyétől bizonyos távolságra számottevő népesség alakult ki*; az idők folyamán az *elvándoroltak* érdekei elkülönülnek, érzelmeik elidegenednek, s *végül a nyelvük eltérővé válik*; ezt *különválás és függetlenedés* követi, *bár a területük határos egymással*. Ez mind *az újonnan elfoglalt, mind a régtől fogva lakott területeken korszakról korszakra* ismétlődött . . . Amikor *a megnövekedett lélekszám nehézségeket okozott a létfenntartásban, a többletnépesség új lakóhelyre vonult, ahol könnyűszerrel berendezkedett, mert a kormányzati rendszer tökéletes volt mind az egyes nemzetségekben, mind a nemzetségek csoportjaiban, akárhány nemzetségből álltak is*. {Ez „*szervezett telepítés*" volt!} A *letelepült indiánoknál* ugyanez a folyamat némileg módosult formában ment végbe. Ha egy *faluban* túlnépesedés mutatkozott, *telepesek egy csoportja* elindult a folyó mentén lefelé vagy felfelé, majd *új falut alapított*; minthogy ez időről időre ismétlődött, *több ilyen falu* keletkezett; mindegyik a másiktól független és önmagát kormányzó egység, de a kölcsönös védelem céljára *ligában vagy szövetségben egyesülnek*; végül a *nyelvjárásban* is *eltérések* jelentkeztek, s ezzel befejeződött *törzsekké való fejlődésük*.

Az őstörzs osztódása révén kialakult *törzseknek több közös nemzetségük* van, s *ugyanannak a nyelvnek a nyelvjárásait* beszélik; bizonyos számú közös nemzetséget még több száz évvel a különválás után is találunk. Így például a *huronoknál*, mostani nevükön *wyandotoknál* legalább négyszáz évi elkülönülés után *hat nemzetségnek ugyanaz a neve*, mint hat *szeneka-irokéz nemzetségnek*. A *potawatomiknál nyolc nemzetségnek ugyanaz a neve*, mint *nyolcnak az odzsibuáknál*, ezzel szemben az előbbieknél hat, az utóbbiaknál pedig tizennégy eltérő nevű van; ez azt mutatja, hogy a szétválásuk óta eltelt időben *mindkét törzsben tagozódás útján új nemzetségek jöttek létre*. Az odzsibuáknak – vagy mindkettő közös őstörzsének – egy még régebbi ágazatánál, a *miamiknál* csak három nemzetség közös az előbbiek nemzetségeivel: *a Farkas, a Búvármadár és a Sas*.

Példák a barbárság alsó fokán élő törzsekre.

A *nyolc missouri törzs* felfedezésük idején több mint ezer mérföld hosz-

szúságban elfoglalta a *Missouri partjait*, hozzá *a mellékfolyók*, a *Kansas* és a *Platte*, valamint a *kisebb iowai folyók partjait* és *a Mississippi nyugati partját le egészen az Arkansasig*. A *nyelvjárások* azt mutatják, hogy a népesség *a legutóbbi osztódás* előtt *három törzsben* élt, nevezetesen:

1. *Poncák* és *omahák*; 2. *iowák*, *otók* és *missourik*; 3. *kaw-k*, *osage-ok* és *quapaw-k*; *nyelvjárásaik közelebb állnak egymáshoz*, mint *a dakota alapnyelvnek*, amelyhez tartoznak, *bármely más nyelvjárásához*; így hát *nyelvészeti* szempontból egy *őstörzsből kell származtatnunk őket*, amelynek a felsoroltak *alosztályai*; egy *középpontból* kiindulva terjedtek el a *Missouri* folyása mentén felfelé és lefelé; *ahogy nőtt a távolság településeik között*, elkülönültek az érdekeik, s ezt követték a *nyelvi eltérések*, végül pedig a *függetlenedés*. A *folyó menti prérividéken* széttelepülő nép *először három, aztán nyolc törzsre* válhatott szét, de *az egyes alosztályok szervezete* hiánytalanul megmaradt. A *szétválás* azt jelentette, hogy a *nagyobb területen való természetes terjeszkedés következtében részekre különültek*, s ezt *teljes elkülönülés* követte. A *Missouri mentén a legészakibb törzs* a *ponca*, amely *a Niobrara folyó torkolatvidékét* lakta, a *legdélibb* pedig a *quapaw*, amely az *Arkansas* és a *Mississippi összefolyásának* vidékén élt; csaknem 1500 mérföld van a kettő között. A *közbülső területet*, a Missouri menti keskeny erdősávra korlátozva, a fennmaradó *hat törzs* foglalta el. Ezek a szó szoros értelmében *folyami törzsek* voltak.

A Felső-tó vidékének törzsei: 1. az *odzsibuák*, 2. az *ottawák* (= o-tä-was) és 3. a *potawatomik* egyetlen őstörzs alosztályai; *az odzsibuák az eredeti törzs*, a *tő*, s megmaradtak *eredeti lakóhelyükön*, *a tó kifolyásánál levő nagy halászterületeken*; a másik két törzs *„legidősebb fivér"-nek* nevezi az odzsibuát, az *ottawák* a *„középső fivér"*, a *potawatomik* pedig a *„legfiatalabb fivér"*. Az utóbbi törzs vált le *először*, az *ottawáké* utoljára, amint ezt *a nyelvi eltérések viszonylagos száma* mutatja; a potawatomiknál van belőlük a legtöbb. Az *odzsibuák* felfedezésük idején, *1641-ben a Felső-tó kifolyásánál levő zúgóknál* laktak, onnan tovább terjeszkedtek *a tó déli partja mentén Ontonagon* vidékéig, az északkeleti part mentén és lefelé a *St. Mary-folyó* mentén pedig a *Huron-tó irányába*; [földrajzi] helyzetük a *hal- és vadtáplálék megszerzése szempontjából* kitűnő volt {*kukoricát és más növényeket nem termesztettek*}; Észak-Amerika egyetlen területe sem jobb ennél, a *Columbia-völgy* kivételével. {Az *odzsibuák*, mint most állítják, a régi időkben *agyagpipákat*, *vizeskorsókat* és más *edényeket* készítettek. A *Sault St. Marynél* időről időre kiásott *indián cserépedényeket* elődeik készítették.} Ezek az előnyök lehetővé tették *nagyszámú indián lakosság kialakulását* és *egymást követő elvándorló csoportok útnak indítását*, *amelyek független törzsekké váltak*.

A potawatomik Felső-Michigan és Wisconsin államok határvidékének egy részét foglalták el, ahonnan *1641-ben a dakoták* el akarták űzni őket. Ugyanakkor az *ottawák*, akik korábban feltehetően *a kanadai Ottawa folyó mentén laktak*, nyugat felé vonultak és a *Georgian-öböl* partjain, a *Manitouline-szigeteken* és *Mackinaw*-nál telepedtek le, ahonnan dél felé, Alsó-Michiganbe terjeszkedtek. — *A térbeli elkülönülés és a távolság* már jóval felfedezésük előtt nyelvjárások kialakulásához és a törzsek függetlenedéséhez vezetett. Az egymással határos területeken lakó *három törzs* megalakított egy kölcsönös védelmi szövetséget, az *„ottawai törzsszövetséget"* (ez támadó és védelmi liga volt).

Ezeket az elszakadásokat megelőzően *egy másik rokon törzs*, a *miami* levált az odzsibua törzsről, a közös őstörzsről, és *Közép-Illinoisba meg Nyugat-Indianába* vándorolt. Nyomon követte őket az *illinois* törzs, ugyanannak az őstörzsnek egy másik és későbbi származéka, amely később a *peoria, kaskaskia, wea és piankashaw* törzsekre *oszlott. Nyelvjárásaik*, akárcsak a *miamiké*, az *odzsibuák* s azután a *cree-k* nyelvjárásával vannak a legközelebbi rokonságban. {A potawatomi és a cree nyelvjárások körülbelül egyenlő eltéréseket mutatnak; *az odzsibuák, az ottawák és a cree-k* valószínűleg még a *potawatomik leválása* után is egy nyelvjárást beszéltek.}

Mindezek a törzsek a Felső-tó nagy halászterületein levő központi lakóhelyükről mint a táplálékszerzés természetes központjából áramlottak ki. Nagyon valószínű, hogy *New England, Delaware, Maryland, Virginia és Carolina algonkinjai* ugyanabból az őstörzsből származtak le. *Az egyes elvándorló csoportok katonai kolónia* jellegűek voltak, igyekeztek megszerezni és megtartani egy-egy új területet s kezdetben, meg *ameddig csak lehetett, kapcsolatban maradni az anyatörzzsel*; az *egymást követő elvándorlásokkal* arra törekedtek, hogy *kiterjesszék közös birtokaikat*, később pedig, hogy *megakadályozzák idegen népek betörését határaikon . . . Az azonos ősnyelv nyelvjárásait beszélő indián törzseket rendszerint egymással határos területeken találjuk*, bármilyen nagy legyen is közös területük. Ez *lényegében* érvényes *az emberiségnek mindazokra a törzseire*, amelyek *nyelvi kapcsolatban állnak egymással... Közös központból áramlottak ki . . .*, [de] *fenntartották kapcsolatukat szülőföldjükkel*, amely védelmet nyújthatott veszély idején és menedéket a bajban.

Ahhoz, hogy *valamely terület többletnépesség fokozatos kialakulása révén elvándorlás kiindulópontjává legyen, különösen kedvező feltételekre* volt szükség *a létfenntartási eszközök megszerzése tekintetében.* Ilyen *természeti központ Észak-Amerikában kevés van*, valójában *mindössze három. Az élen a Columbia folyó völgye áll; ez a föld felszínének legnagyszerűbb vidéke volt a*

létfenntartási eszközök változatosságát és bőségét tekintve, *mielőtt megindult a kukorica és más növények termesztése. Az erdő és a préri* váltakozása folytán *nagyszerű vadászterület* is. A prérin nőtt a *kenyérgyökérnek egy fajtája*, a *kamas*, mégpedig nagy bőségben; ám ebben a vonatkozásban *nem volt fölényben más területekkel* szemben; ami *kiemelte* a többi közül: a *Columbia és más partvidéki folyók kimeríthetetlenül gazdagok voltak lazacban.* Milliószámra hemzsegtek ezekben a folyókban, halászatuk az idényben könnyű volt és rendkívül bőséges. *A lazacot felhasították, napon megszárították, majd összecsomagolták és a falvakba szállították*, ahol *az év nagyobbik részében* fő táplálékul szolgált. Ezenkívül *a part menti kagylóhalászat* is *nagy mennyiségű élelmet* adott a *téli hónapokban. Ráadásul az éghajlat enyhe* és *egész évben egyenletes*, hasonlatos *Virginia* és *Tennessee* éghajlatához, ami a vidéket *a gabonaneműeket nem ismerő törzsek paradicsomává* tette.

Igen valószínűnek tetszik, hogy a *Columbia völgye* volt *a ganouáni népcsalád bölcsője*, ahonnan egymás után áramlottak ki vándorló csoportok, amíg el nem foglalták *a kontinens mindkét részét*, s hogy az európaiak által való felfedezésig mindkét rész ebből a forrásból érkezett lakosokkal töltődött fel újra meg újra. *A nagy kiterjedésű prérik*, amelyek a kontinens *középső részén* észak–déli irányban összefüggően *több mint 1500 mérföldnyi, kelet–nyugati irányban* pedig *több mint 1000 mérföldnyi* hosszúságban húzódnak, *gátat* vetettek *az észak-amerikai kontinens csendes-óceáni és atlanti-óceáni partjai közötti szabad közlekedésnek.* Valószínű ezért, hogy az *az ősi népcsalád*, amely *a Columbia-völgyből indult ki* és természeti tényezők hatására folytatta vándorlását, hamarabb *érte el Patagóniát, mint Floridát. A kukorica felfedezése* nem módosította lényegesen az események menetét, és nem szüntette meg a korábbi okok hatását. Nem tudjuk, hol *őshonos* ez az *amerikai gabonafajta*, de valószínűleg *Közép-Amerika*, ahol *a vegetáció rendkívül dús*, ahol a *kukoricának a hozamai különösen nagyok*, s ahol *a letelepült indiánok legrégibb településhelyeire bukkantak . . . a kukorica szülőhazája.* Közép-Amerikából a kukorica termesztésének el kellett jutnia *Mexikóba*, aztán *Új-Mexikóba* és a *Mississippi völgyébe*, majd innen *kelet felé, az atlanti partokig*; a termesztés mértéke a kiindulóponttól a szélső pontokig haladva egyre csökkent. A kukorica a letelepült indiánoktól függetlenül is elterjedhetett a barbárabb törzseknek azon kívánsága folytán, hogy megszerezzék az új táplálékforrást; sohasem *jutott el* azonban *Új-Mexikón keresztül a Columbia völgyébe*, jóllehet termesztették *a Missouri felső folyása mentén élő minitarik és mandanok, a Red River of the North sianjai, a kanadai Simcoe-tónál élő huronok, a kennebeci abenaki indiánok* és általában *valamennyi törzs a Mississippi és az Atlanti-óceán között.* A Columbia völgyéből vádorútra kelt cso-

portok bizonyára *nyomást gyakoroltak az új-mexikói letelepült indiánokra*, a helyükből kimozdított és töredékes törzseket *a földszoros irányába és azon keresztül Dél-Amerikába* igyekezvén kényszeríteni, ahová ezek eljuttathatták a letelepült indiánoknál végbement fejlődés első csíráit. Minthogy ez a folyamat időközönként megismétlődött, *Dél-Amerikába a régebbi vad hordáknak magasan fölötte álló lakossági réteget* juttathatott, az ily módon elszegényedett északi rész rovására. *Dél-Amerika*, még silányabb területen is, a fejlődés terén *kiemelkedő helyzetbe juthatott*, s úgy tűnik fel, hogy valóban ez történt. A *Manco Capacról*, meg *Mama Oellóról*, a nap gyermekeiről, *fivérről és nővérről, férjről és feleségről* szóló *perui legenda* azt mutatja, hogy *letelepült indiánok egy csoportja*, amely messziről, *bár nem szükségképpen egyenest Észak-Amerikából* vándorolt ide, *összegyűjtötte az Andok kezdetleges törzseit* és megtanította őket az életvitelhez szükséges fejlettebb eljárásmódokra, *beleértve a kukorica és más növények termesztését*; a legenda kihagyta a csoportot, *csak a vezetőjét és annak feleségét tartotta meg.*

A (Columbia-völgy utáni) második természetes központ, amely vándorlás kiindulópontja lett: *a Felső-tó, a Huron- és a Michigan-tavak közötti félsziget, az odzsibuák lakóhelye* és *számos indián törzs bölcsője.*

A harmadik természetes kiindulási központ: a minnesotai tóvidék, a mai dakota törzsek őshazája. Okunk van feltételezni, hogy *Minnesota része volt az algonkin területnek*, mielőtt *a dakoták* elfoglalták volna.

Mihelyt megindult *a kukorica és más növények termesztése*, ez *elősegítette a népesség letelepedését* és *kisebb területeken való ellátását*, valamint *lélekszámának növekedését*; azzal azonban nem járt együtt, hogy *a kontinens fölötti uralom a legfejlettebb letelepült indián törzsek kezébe kerüljön, melyek csaknem kizárólag földművelésből éltek. A kertművelés*, amely a legfontosabb törzsek körében *a barbárság alsó fokán* terjedt el, nagymértékben javított helyzetükön. Felfedezésük idején *a nem kertművelő törzsekkel együtt Észak-Amerika nagy területeit foglalták el*, s az ő soraikból kikerült [törzsek] népesítették be a kontinenst.

Az őslakók szakadatlanul háborúztak egymással; rendszerint *azon törzsek között volt a legkitartóbb a hadakozás, amelyek különböző alapnyelven beszéltek*, mint például az *irokéz* és az *algonkin törzsek* vagy az irokéz és a *dakota törzsek* között. Ezzel szemben az *algonkin* és a *dakota törzsek* békében éltek egymással, amit az mutat, hogy *egymással összefüggő területeket foglaltak el.* Az *irokézek* irtóhadjáratot folytattak a *velük rokon törzsek*, az *eriek*, a *semleges nemzet*[209], a *huronok* és a *susquehannák* ellen. Azok a törzsek, amelyek *ugyanannak az alapnyelvnek a nyelvjárásait* beszélik, szót tudnak érteni egymással, el tudják simítani nézeteltéréseiket és közös

származásuk folytán megtanulják, hogy természetes szövetségeseiknek tekintsék egymást.

Egy adott területen a népesség lélekszámának az szabott határt, hogy *mennyi táplálékot képes a terület nyújtani*; amikor *a hal és a vad* volt *a fő táplálékforrás*, egy kis törzs eltartásához *óriási területre* volt szükség. Amikor hozzájött a *liszttartalmú táplálék*, a törzs által elfoglalt *terület még mindig nagy volt a népesség lélekszámához képest. A 47 000 négyzetmérföldnyi területű New York államban* sohasem volt több, mint *25 000 indián*, beleértve az *irokézek* mellett *a Hudson keleti partján* és *Long Islanden élő algonkinokat*, valamint az *erieket* és a *semleges nemzetet* az állam *nyugati* részén. *A nemzetségeken alapuló személyi kormányzás* nem volt képes olyan erős *központi hatalmat* létrehozni, amely irányítani tudta volna a növekvő lélekszámú népességet, ha annak egyes csoportjai nem egymástól csekély távolságra telepedtek le.

Új-Mexikó, Mexikó és Közép-Amerika letelepült *indiánjainál a lélekszám kis területen végbement növekedése nem tartóztatta fel a részekre bomlás folyamatát.* Ahol *több pueblo* helyezkedett el egymás közelében ugyanannak a folyónak a partján, a lakosság többnyire *közös tőből* származott és *törzsi* vagy *törzsszövetségi kormányzás* alatt élt. {Rendszerint minden *pueblo* független, önkormányzatú *közösséget* alkotott.} Egyedül *Új-Mexikóban* mintegy *hét alapnyelvet* ismertek, és mindegyiknek több nyelvjárása volt. *Coronado expedíciója* idején – *1540–1542-ben* – *számos*, de *kicsi* falut talált. Hét-hét falu alkotta a *cibola*, a *tucayan*, a *quivira* és a *jemez* csoportot, tizenkettő pedig a *tiguex* csoportot; más csoportok is voltak, ahol a lakosok láthatóan nyelvrokonságban álltak egymással. Hogy az egyes csoportok szövetséget alkottak-e, nem ismeretes. A *hét moki pueblo* (a Coronado-expedíció által említett tucayan falvak) ez idő szerint állítólag szövetségben van s ez valószínűleg felfedezésük idején is így volt.

A tagozódási folyamat, amely évezredeken keresztül hatott az amerikai benszülöttek körében, *egyedül Észak-Amerikában vagy negyven alapnyelv* kialakulásához vezetett; mindegyikben számos nyelvjárás és ezekkel azonos számú független törzs jött létre.

Egy *amerikai indián törzsnek* mindössze *néhány száz*, legfeljebb *néhány ezer emberből* kellett állnia ahhoz, hogy tekintélyes helyet foglaljon el a *ganouáni népcsaládban.*

Az indián törzsek funkciói és jellegzetességei (*112–121. old.*).

1. *Terület és név birtoklása.*

A terület: a *tényleges telephely*, és a *környező vidékből* annyi, amennyit a törzs *vadászat és halászat során bebarangolt* és meg tudott védeni más törzsek

behatolása ellen; ezt *széles semleges sáv szegélyezte*, amely a törzset elválasztotta a legközelebbi olyan törzstől, amely *más nyelven beszélt*; erre a sávra egyikük sem tartott igényt; keskenyebb és kevésbé jól kivehető volt a sáv akkor, ha a két törzs *ugyanannak a nyelvnek a nyelvjárásait* beszélte.

A törzseket idővel jellemző *nevek* sok esetben véletlenül alakultak ki; a *szenekák* például a *„nagy domb népé"*-nek nevezték önmagukat stb. Miután Észak-Amerikában *megkezdődött* az európai gyarmatosítás, az indián törzsek *más törzsektől kapták nevüket*, akik más nevet adtak nekik, mint amit maguk használtak. Ezért *számos törzs* a történelemben *olyan néven* ismert, amelyet maga *nem ismer el*.

2. *Külön nyelvjárás birtoklása.*

A törzs és a nyelvjárás *elterjedése* lényegileg *azonos*. A tizenkét *dakota horda* most már valódi *törzs*, de idő előtt kénytelenek voltak elkülönülni egymástól, mert az amerikaiak betörtek ősi területükre és ez a síkságra kényszerítette őket. Azelőtt kapcsolatuk olyan szoros maradt, hogy csak *egyetlen új nyelvjárás* alakult ki, a *títon*, a Missouri partjain; a *Mississippi* mentén beszélt *isauntie* volt az ősi nyelv. Néhány évvel ezelőtt a *cherokee-k huszonhatezren* voltak, ez volt az *Egyesült Államokon* belül valaha talált legnagyobb olyan indián csoport, *amely ugyanazt a nyelvjárást beszélte; Georgia hegyvidéki területein* előfordultak csekély nyelvi eltérések. Az *odzsibuák*, akik nagyrészt még mindig *nem kertművelők*, mintegy tizenötezren vannak és ugyanazt a nyelvjárást beszélik; a dakoták törzsei, *huszonötezer ember*, igen közeli rokonságban álló két nyelvjárást beszélnek. Ezek kivételek. Az *Egyesült Államokban* és *Brit-Amerikában* élő törzsekben a lélekszám átlagban *kétezernél kevesebb*.

3. *A nemzetségek által választott szahemok és főnökök beiktatásának joga.*

4. *A szahemok és főnökök elmozdításának joga.*

A vadság korában és a *barbárság alsó, valamint középső fokán* a tisztséget élethossziglan, vagy a jó magatartás idejére adományozták.

A szahemok és főnökök, akiket a nemzetségek választottak meg, a törzs létrejötte után *a törzsi tanács tagjai* lettek, ennélfogva a *beiktatásuk* ez utóbbinak a fenntartott joga volt; éppígy az elmozdítás joga *is* a törzsi tanácsot illette meg; a törzsszövetség megalakulása után ez a jog *a törzsszövetségi tanácsra szállt át. A szahemi és a főnöki tisztségeket* Mexikótól északra mindenütt *választás útján* töltötték be; a kontinens más részeiről meglevő *bizonyítékok* tanúsítják, hogy ez eredetileg általánosan így volt.

5. *Vallásos hit és vallásgyakorlás.*

„Az amerikai indiánok a maguk barbár módján vallásos nép voltak" (115. old.). *Varázslatos gyülekezet.* — *Táncok* mint a *kultusz* egyik formája.

6. *Legfelső kormányzás a főnökök tanácsa útján.*

A *nemzetséget* főnökei képviselték; a *törzset a nemzetségek főnökeinek tanácsa* képviselte. Minthogy az összehívását előidéző körülmények mindenki előtt ismeretesek voltak, ülései a nép körében zajlottak le és nyitva állottak szónokai előtt, bizonyos volt, hogy a tanács a nép befolyására cselekszik. A (törzsi) *tanács* feladata volt, hogy óvja és védelmezze a törzs közös érdekeit. A más törzsekkel folytatott szüntelen hadakozás kérdéseket vetett fel és válságos helyzeteket idézett elő. Általános szabály szerint a tanács nyitva állt bármely magánszemély előtt, aki közügyben felszólalni kívánt.

A nőknek megengedték, hogy kívánságaikat és véleményüket maguk választotta szónokok útján kifejezzék. Döntést a tanács hozott. *Az irokézeknél a tanács tevékenységének alapszabálya volt az egyhangúság. A harci vállalkozásokat* többnyire *az önkéntesség elvére* bízták. Elméletileg *minden törzs hadiállapotban állt minden olyan törzzsel,* amellyel nem kötött *békeszerződést.* Bárki *tetszése szerint szervezhetett harci osztagot* és vezethetett hadjáratot oda, ahová csak akart. *Szándékát harci tánccal és önkéntesek toborzásával jelentette be.* Ha sikerült osztagot szerveznie, amely azokból állt, akik a táncban csatlakoztak hozzá, *nyomban útnak indultak,* amíg a lelkesedés még a tetőpontján volt. *Ha a törzset támadás fenyegette,* annak elhárítására nagyjából ugyanígy szerveztek harci osztagokat. Ha az ily módon felállított erők közös csapatban egyesültek, *mindegyik osztag a maga hadifőnökének parancsnoksága alatt állt és közös hadmozdulataikról e hadifőnökök tanácsa döntött. Ez a barbárság alsó fokán levő törzsekre vonatkozik.* Az *aztékok* és *tlascalaiak phratriánként* vonultak hadba, mindegyik *részleg a maga hadifőnöke* alatt, *megkülönböztető viseletben és zászlókkal.*

Támadás céljaira az irokézek és *az aztékok törzsszövetsége* volt a legalkalmasabb. *A barbárság alsó fokán álló törzseknél,* beleértve az *irokézeket,* a legtöbb pusztítást *jelentéktelen harci osztagok* vitték véghez; ilyenek állandóan alakultak és indítottak hadjáratokat távoli vidékekre. *A tanács engedélyét* az ilyen hadjáratokhoz nem kérték ki és nem is volt szükség rá.

A törzsi tanácsnak jogában állt, hogy *hadat üzenjen* és *békét kössön, követségeket küldjön és fogadjon és szövetségeket kössön;* a *független törzsek bölcs férfiakból* és *főnökökből* álló küldöttségek útján érintkeztek egymással. Amikor a törzs egy ilyen küldöttséget várt, *fogadására* és a szóban forgó ügy *lebonyolítására tanácsülést* hívtak össze.

7. *A törzsnek némely esetekben vezérfőnöke is volt.*

Nevezetesen valamelyik *szahem,* aki rangban társai fölött állt. A *tanács* csak ritkán ülésezett, és felmerülhettek sürgős kérdések, amelyekben *szük-*

ség volt *olyasvalakinek* az *ideiglenes intézkedésére*, aki fel volt hatalmazva a törzs képviseletére és akinek intézkedései a tanács utólagos jóváhagyására szorultak. Ez volt a *vezérfőnöki tisztség* egyedüli alapja. Az *irokézeknek nem volt vezérfőnökük*, és törzsszövetségüknek nem volt *végrehajtó tisztviselője*. Azoknál az indián törzseknél, ahol létezett *vezérfőnök*, ez a *forma túl gyenge* volt, semhogy megfelelne *egy végrehajtó tisztviselőről alkotott elképzeléseknek*. Tisztségének jellegét az határozza meg, hogy *a vezérfőnök választható volt* és hogy *tisztségéből elmozdíthatták*.

Az indián főnökök tanácsa egyhatalmi kormányzat volt; *a barbárság alsó fokán* levő törzseknél ez az általános. Ez volt az *első szakasz*.

Második szakasz: *a főnökök tanácsának* és *a legfelső katonai parancsnoknak* a koordinált kormányzata, amelyben az egyik *polgári*, a másik *katonai feladatokat* lát el. Ez a forma a barbárság alsó fokán, *a törzsszövetségek létrejöttét követően* jelent meg és a *középső fokon* vált *pontosan körülhatárolttá*. A *hadvezér* – legfelső katonai parancsnok – tisztsége volt a *legfőbb végrehajtó tisztviselő* – király, császár, elnök – *tisztségének csírája*; ez *kéthatalmi kormányzat* volt.

Harmadik szakasz: a népet vagy nemzetet *főnöki tanács*, *népgyűlés* és *legfelső katonai parancsnok* kormányozza. Ez *a barbárság felső fokára* eljutott törzseknél jelenik meg: *a homéroszi görögöknél vagy Romulus korának itáliai törzseinél*. Az *egy nemzetté egyesült* népesség *lélekszámának* nagymérvű növekedése, *megtelepedése falakkal körülvett városokban, és a nyájakból, csordákból és földekből álló vagyon kialakulása* hívta életre *a népgyűlést* mint kormányzati eszközt. *A főnöki tanácsból* [a kérdések] *előzetes mérlegelésével foglalkozó testület* vált; *a népgyűlés elfogadta vagy elvetette a közérdekű intézkedéseket*, döntései véglegesek voltak; végül jött a *hadvezér*. Ez így maradt a *politikai társadalom* kialakulásáig, amikor is például az athéniaknál a *főnöki tanácsból szenátus*, a népgyűlésből pedig *ekklészia*, vagyis a nép gyülekezete lett.

A barbárság középső fokán a *törzsbe szervezett nemzetségek* továbbra is megmaradtak, de gyakoribbak lettek a *törzsszövetségek* némely területeken, mint a *Mexikói-völgyben*; semmiképpen nincs bizonyíték arra, hogy *politikai társadalom* alakult ki. *Politikai társadalmat vagy államot nem lehet nemzetségekre alapítani.*

II. rész. V. fejezet.
Az irokéz törzsszövetség

A kölcsönös védelemre létrejött egyesülés eleinte egyszerűen a szükségszerűség (például külső támadás) által életre hívott tény volt, aztán lett a *liga*, majd a *tartós szövetség*. Amerika felfedezése idején a földrész különböző részein léteztek törzsszövetségek, egyebek között például: az *irokéz törzsszövetség*, amely *öt*, a *cree*, amely *hat*, az *ottawa*, amely *három független törzsből állt*, a *„hét tanácstűz" dakota ligája*, a *hét pueblóból álló új-mexikói moki törzsszövetség* és a *Mexikói-völgy három törzsből álló azték törzsszövetsége*. A legkönnyebben a barbárság középső fokán élő *letelepült indiánok* alakíthattak törzsszövetséget (ez általában, a *„változó területi viszonyok"* miatt, nehéz volt), mert *pueblóik közel* feküdtek egymáshoz, és *területük csekély kiterjedésű* volt. A legnevezetesebb észak-amerikai törzsszövetség az *aztékoké* és az *irokézeké*; az utóbbi jól ismert; az előbbi *valószínűleg szintén tartós szövetség jellegű volt*, de a történeti (spanyol) beszámolók többé-kevésbé mint *három rokon törzs* támadó és védelmi *ligáját* írják le.

A törzsszövetség alapja és középpontja a nemzetségekben volt, határait pedig megszabta a közös alapnyelv (melynek *nyelvjárásait kölcsönösen még értették*); egyetlen törzsszövetség sem ment túl a közös nyelv nyelvjárásainak határain, hiszen máskülönben heterogén elemeket kényszerítettek volna a szervezetbe. *Kivételképpen* előfordult ugyan, hogy egy nem rokon nyelvű *törzs maradványait befogadták egy már létező törzsszövetségbe*, mint például a *natchez-ket* a franciák által való legyőzetésük után a *cree törzsszövetségbe*. *Egyenlő feltételekkel csatlakozni törzsszövetséghez* csak *az egyik nemzetséghez és törzshöz való tartozás révén és a közös nyelv alapján lehetett*.

A királyság összeférhetetlen a nemzetségi rendszerrel. A *görög zsarnokságok jogbitorláson alapuló önkényuralmak* voltak, ez a *csíra*, amelyből a későbbi királyságok kinőttek; *a homéroszi kor* úgynevezett *királyságai katonai demokráciák* voltak, semmi több.

Az *irokézek*, akik eredetileg a Mississippin túli vidékről vándoroltak el, valószínűleg *a dakota őstörzs* egyik *ága* voltak; először *a Szt. Lőrinc-folyó völgyébe* mentek és *Montreal közelében* telepedtek le. A környező törzsek ellenségeskedései arra kényszerítették őket, hogy onnan New York állam középső részére vonuljanak. Kenuikon az *Ontario-tó* keleti partja közelében eveztek (lélekszámuk csekély volt). *Első településük* az *Oswego torkolatánál* volt és hagyományaik szerint hosszú ideig itt maradtak; akkoriban legalább *három különböző törzsből álltak*: 1. *mohawkokból*, 2. *onondagákból* és 3. *szenekákból*. Az egyik törzs később *a Canandaigua-tó* felső végénél telepe-

dett le, ezekből lettek a *szenekák*; egy másik *az Onondaga-völgyet* foglalta el, ezekből lettek az *onondagák*; a harmadik kelet felé vonult és először *az Oneida*-völgyben, *Utica* közelében telepedett meg, aztán a *Mohawk-völgybe* költözött; ezekből lettek a *mohawkok*. Azokból, akik ott maradtak, lettek 4. az *oneidák*. A szenekák vagy az onondagák egy része *a Cayuga-tó keleti partja* mentén telepedett meg, belőlük lettek 5. a *cayugák*. Úgy látszik, hogy *New York*, mielőtt az irokézek elfoglalták, az *algonkin* törzsek területének része volt; az irokézek, hagyományaik szerint, kiszorították a korábbi lakosokat, ahogyan településeiket *kelet* felé a *Hudsonig* és *nyugat* felé a *Genesee-ig* fokozatosan kiterjesztették.

{Eddig tehát öt törzs: 1. *szeneka*; 2. *cayuga*; 3. *onondaga*; 4. *oneida*; 5. *mohawk*.}

Hagyományaik szerint New Yorkban való letelepedésük után hosszú ideig együtt harcoltak ellenségeik ellen, de még nem alakítottak törzsszövetséget. Rendszerint *cölöpfalakkal* körülvett *falvakban* laktak, *hallal, vaddal* és *csekélyen fejlett kertkultúrájuk termékeivel* táplálkoztak. *Lélekszámuk soha nem haladta meg a húszezret. A létfenntartás bizonytalansága és a szüntelen háborúskodás valamennyi őslakos törzsnél*, beleértve *a letelepült indiánokat, gátat vetett a lélekszám növekedésének*. Az irokézek bevették magukat azokba a *nagy erdőkbe*, amelyek New York államot akkoriban elborították. Első ízben *1608-ban* bukkantak rájuk; *1675* táján érte el csúcspontját nagy területek fölötti uralmuk, amely kiterjedt *New York, Pennsylvania* és *Ohio* nagyobbik részére {*1651—1655-ben* a *rokon erie törzseket* kiűzték *a Genesee folyó és az Erie-tó közötti területről*, kevéssel utána a *semleges nemzetet* a *Niagara-folyó* mellől, így birtokukba került New York állam többi területe, kivéve a Hudson alsó folyását és Long Islandet}, valamint *Kanadának* az Ontario-tótól északra fekvő *egyes részeire*. Felfedezésük idején Új-Mexikótól északra ők voltak a vörös emberfajta legértelmesebb és legfejlettebb képviselői, bár technikai készségek dolgában elmaradtak a Mexikói-öböl törzsei mögött. Még négyezer irokéz él New York államban, körülbelül ezer Kanadában és ugyanennyi nyugaton.

A *törzsszövetség 1400–1450* körül jött létre (ha a tuscarora *David Cusick történetírásában* szereplő szahem-nemzedékeket tekintjük, akkor régebben). Az irokézek – az öt törzs – egymással határos területeken éltek, ugyanannak a nyelvnek kölcsönösen érthető nyelvjárásait beszélték, és néhány *nemzetség* több törzsben is *megtalálható* volt. Más törzsek is ugyanilyen körülmények között éltek, de az irokézek a törzsszövetség megalakításával bizonyították fölényüket. Mondájuk szerint *a törzsszövetséget* az öt törzs *bölcs férfiainak és főnökeinek tanácsa* alakította meg, amely e célból *az*

Onondaga-tó északi partján, Syracuse közelében gyűlt össze, az ülésen létrehozta, majd nyomban működésbe is léptette a szervezetet. A szervezet tervét egy mondai személynek, *Hä-yo-went'-hänek*, Longfellow *Hiawathájának* tulajdonítják. A törzsszövetség létrehozását még ma is mint az indián bölcsesség mesterművét ünneplik, és *maguk az irokézek* azt állítják, hogy mindmáig csaknem változtatás nélkül megőrizte szervezeti formáját.

Az irokéz törzsszövetség általános vonásai a következők:

1. *Közös nemzetségeket magában foglaló öt törzs egyesülése* az egyenlőség alapján álló egyetlen kormányzat alatt; minden törzs független a helyi önkormányzatra vonatkozó valamennyi kérdésben.

2. *Szahemokból álló Nagytanács*, amelynek létszáma korlátozott, tagjai rangban és tekintélyben egyenlők; a tanácsot a törzsszövetséget érintő minden kérdésben főhatalommal ruházták fel.

3. *Ötven szahemi tisztséget* létesítettek és *osztottak ki örök időkre az egyes törzsek meghatározott nemzetségei között; e nemzetségeknek jogukban állt a megüresedett helyeket* a saját tagjaik sorából választás útján *betölteni*, valamint *jogukban állt* a szahemokat *indokolt esetben tisztségükből elmozdítani; a szahemok beiktatásának jogát* a Nagytanácsnak tartották fenn.

4. A törzsszövetség szahemjai egyúttal *saját törzseiknek* is *szahemjai* voltak és *e törzsek főnökeivel együtt törzsi tanácsot alkottak, amely* minden, kizárólagosan a törzset érintő ügyben legfelső hatalomként intézkedett.

5. *A tanácsnak minden közérdekű intézkedésnél egyhangúlag kellett döntenie.*

6. *A Nagytanácsban a szahemok törzsenként szavaztak*, így minden törzsnek *a többivel szemben vétójoga volt.* {Lengyelország![210]}

7. *Mindegyik törzs tanácsának jogában állt, hogy összehívja a Nagytanácsot*; az *utóbbinak nem állt jogában, hogy saját kezdeményezésére összeüljön.*

8. *A Nagytanács a közügyek vitája során nyitva állt a nép szónokai előtt*; *döntést* azonban a tanács *egyedül hozott.*

9. *A törzsszövetségnek nem volt sem legfelső végrehajtó tisztviselője, sem hivatalos elöljárója.*

10. *Mivel tapasztalták, hogy legfelső katonai parancsnokra szükség van, létrehozták ezt a tisztséget, két személy között felosztva*, hogy az egyik semlegesíthesse a másikat. *A két legfelső hadifőnöknek egyenlő hatalma volt.*

Később, amikor a *tuscarorákat* befogadták a törzsszövetségbe, udvariasságból megengedték nekik, hogy egyenlőkként foglaljanak helyet a Nagytanácsban, de *a szahemok eredeti létszámát* nem emelték fel.

A szahemi tisztségeket egyenlőtlenül osztották ki az öt törzs között, de úgy, hogy egyik se kerüljön hatalmi túlsúlyba a többi fölött; s egyenlőtlenül oszlottak meg *az utolsó három törzs nemzetségei között is.*

A *mohawkoknál* kilenc, az *oneidáknál* kilenc, az *onondagáknál* tizennégy, a *cayugáknál* tíz, a *szenekáknál* nyolc szahem volt. A szahemokat osztályokba sorolták, hogy könnyebb legyen a tanácsban egyhangú döntésekre jutni.

1. *Mohawkok*. 1. osztály: három (Teknősbéka nemzetség). 2. osztály: három (Farkas nemzetség). 3. osztály: három (Medve nemzetség).
2. *Oneidák*. 1. osztály: három (Farkas nemzetség). 2. osztály: három (Teknősbéka nemzetség). 3. osztály: három (Medve nemzetség).
3. *Onondagák*. 1. osztály: három (első szahem: a Medve nemzetségből, harmadik szahem: a Medve nemzetségből). A harmadik és a második örökletes tanácsosai voltak To-do-dä-hónak, akié a legelőkelőbb szahemség volt.
   2. osztály: három (az első a Szalonka, a második a Teknősbéka nemzetségből).
   3. osztály: egy (*Farkas nemzetség*). Ez a szahem volt a wampum örökletes őre.
   4. osztály: négy (az első a Szarvas, a második is a Szarvas, a harmadik a Teknősbéka, a negyedik a Medve nemzetségből).
   5. osztály: három (az első a Szarvas, a második a Teknősbéka, a harmadik is a Teknősbéka nemzetségből).
4. *Cayugák*. 1. osztály: öt (az első a Szarvas, a második a Kócsag, a harmadik a Medve, a negyedik is a Medve, az ötödik a Teknősbéka nemzetségből).
   2. osztály: három (a második a Teknősbéka, a harmadik a Kócsag nemzetségből).
   3. osztály: kettő (mindkettő a Szalonka nemzetségből).
5. *Szenekák*. 1. osztály: kettő (Teknősbéka nemzetség és Szalonka nemzetség).
   2. osztály: kettő (Teknősbéka nemzetség és Sólyom nemzetség).
   3. osztály: kettő (Medve nemzetség és Szalonka nemzetség).
   4. osztály: kettő (Szalonka nemzetség és Farkas nemzetség).

A Nagytanács csak negyvennyolc tagból áll. *Hä-yo-went'-hä* és *Da-gä-no-we'-da* (a két legendás alapító) beleegyezett abba, hogy a mohawk szahemok sorában töltik be a tisztséget és *nevüket a listán hagyják* azzal a feltétellel, hogy *haláluk után* e két tisztség betöltetlen marad. A szahemok beiktatására összehívott tanácsüléseken nevüket még ma is kikiáltják. {Holtak jelölése.}

Minden szahemnak volt egy *segédje*, akit *felettesének nemzetsége* a saját tagjai sorából *választott meg*, s akit ugyanolyan formaságok és szertartások közepette iktattak be; *felettese mögött kellett állnia* minden ünnepélyes al-

kalomkor, küldönce volt, és általában végrehajtotta utasításait; (a segéd) *főnöki tisztséget* töltött be, s ez valószínűvé teszi, hogy a szahem halála után őt választották meg utódjául; ezeket a segédeket *„a Hosszú Ház támpillérei-nek"* nevezték (ez a *„Hosszú Ház"* a törzsszövetséget jelképezte).

A *nevek*, amelyeket az első szahemoknak adtak, örök időkre utódaik nevei lettek. Például amikor *Gä-ne-o-di'-yo*, a nyolc szeneka szahem egyike meghalt, utódját a *Teknősbéka nemzetség* választotta meg, amelyben *a szahemi tisztség örökletes*, és amikor a Nagytanács az utódot „felemelte", a saját nevét „elvette" és az elhunytét adta neki, ami a szertartásnak része volt. A tanács mindmáig megőrizte szervezetét, csak a mohawk törzs hiányzik, amely 1775 körül áttelepült Kanadába. Ha valamelyik tisztség megüresedik, a helyeket betöltik és összehívják a Nagytanácsot, hogy iktassa be az új szahemokat és segédjeiket.

Törzsön belüli ügyekben az öt törzs független volt egymástól, területeiket pontosan megvont határvonalak választották el, törzsi érdekeik különbözőek voltak. *A törzset* mint szervezetet a szövetségi szerződés nem gyengítette és nem is károsította meg, hanem az ma is elevenen él. Az irokézek az amerikaiak elődeinek {az angoloknak} *1755-ben* javasolták, hogy *a gyarmatok* lépjenek *az övékéhez hasonló szövetségre*. Az egyes gyarmatok közös érdekeiben és közös nyelvében egy konföderáció elemeit látták.

Az *onondagákat* megtették *„a wampum őreinek"* és a *„tanácstűz őreinek"*, a *mohawkokat a behódolt törzsek „adószedőinek"*, a *szenekákat* a Hosszú Ház *„ajtóőreinek"*. Az ilyen és hasonló intézkedéseket a közjó érdekében tették.

A törzsszövetség látszólag *a törzseken épült fel*, mégis *elsősorban a közös nemzetségeken* alapult. *Ugyanannak a nemzetségnek* minden tagja, legyenek bár *mohawkok, oneidák, onondagák, cayugák* vagy *szenekák*, annál a ténynél fogva, hogy közös őstől származtak, *egymás fivérei és nővérei* voltak. Ha találkoztak, első kérdésükkel a másik nemzetségének a nevét tudakolták meg, a következővel pedig a másik szahemjának közvetlen családfáját; ez után, vérrokonsági rendszerük alapján, meg tudták állapítani, hogy milyen rokonságban állnak egymással.

Három nemzetség — a Farkas, a Medve és a Teknősbéka — közös az öt törzsben; a felsoroltak és három másik nemzetség három törzsben volt közös; a Farkas nemzetség, az őstörzsnek öt törzsre való tagolódása következtében, mert öt részre oszlott, és minden törzsbe jutott egy; ugyanez történt a Medve és a Teknősbéka nemzetségekkel. A *Szarvas*, a *Szalonka* és a *Sólyom* nemzetségek megvoltak a *szenekáknál*, a *cayugáknál* és az *onondagáknál*. {Vajon a szahem-választás *örökletessé tétele* bizonyos nemzet-

ségeknél nem abból származik-e, hogy *bizonyos nemzetségek* többnyire minden törzsben előfordultak?} A *Farkas nemzetségbeli* mohawk az ugyanazon nemzetségbeli oneidát, onondagát, cayugát vagy szenekát *fivérének* ismerte el, jóllehet ugyanannak a nyelvnek különböző nyelvjárásait beszélték stb. Az irokéz megítélése szerint nemzetségének minden tagja, bármely törzsből való is, éppoly bizonyosan a rokona, mint a saját fivére; ez *ma is éppúgy érvényes, mint eredetileg*, és megmagyarázza azt a *szívósságot*, amellyel az ősi törzsszövetség összetartott. Ha az öt törzs összeütközésbe került volna egymással, Farkast a Farkas ellen, Medvét a Medve ellen, fivért a fivér ellen fordította volna. Amíg a törzsszövetség fennállt, sem anarchia nem ütötte fel a fejét, sem szakadás nem volt a szervezetben. Ilyen szilárd volt a *rokonsági kötelék*.

A „*Hosszú Ház*" (Ho-dé-no-sote) a törzsszövetség jelképe lett; ők maguk „a Hosszú Ház népének" (Ho-dé-no-sau-nee) nevezték magukat, s ez volt az egyetlen név, amelyet saját maguknak adtak.

Az *összeolvadás* a folyamatnak magasabb fokozata. Például a négy athéni törzs Attikában nemzetté *olvadt össze* azáltal, hogy *az azonos területen élő törzsek összekeveredtek*, s hogy *a köztük levő földrajzi határvonalak fokozatosan eltűntek*. A törzsi nevek és szervezetek elevenen fennmaradtak, de már *nem volt meg a független terület nyújtotta alapjuk*. Amikor *a démosz vagy körzet alapján* kialakult a politikai társadalom, és a démosz összes lakosai, bármely nemzetséghez és törzshöz tartoztak is, *politikai egésszé* váltak, befejeződött az *összeolvadás*.

Az Onondaga-völgy mint a központi törzs székhelye és az a hely, ahol a hiedelem szerint a *tanácstűznek* folytonosan égnie kellett, volt a törzsszövetség tanácsüléseinek megszokott, de korántsem kizárólagos színhelye.

A tanács fő feladata eredetileg *a szahemok beiktatása* volt, hogy a (halál vagy elmozdítás folytán) megüresedett helyeket betöltse, de a közjót illető minden más ügyben is intézkedett. Idővel a *tanács* három különböző *tanácsra* oszlott (a *feladatok* szerint, amelyeket felváltva ellátott): *polgári tanács* (hadat üzen, békét köt, követségeket küld és fogad, szerződéseket köt idegen törzsekkel, rendezi a leigázott törzsek ügyeit stb.); *gyászoló tanács* (szahemokat „emel fel", beiktatja őket tisztségükbe); *vallási tanács* (megrendezi a közös vallási ünnepségeket). Idővel a gyászoló tanács látta el mindkét feladatot; most már csak ez az egy létezik, minthogy a törzsszövetség polgári jogköre megszűnt, amikor [az irokézek] az állam fennhatósága alá kerültek.

Ha egy idegen törzs ajánlattal fordult az öt törzs egyikéhez, a törzsi tanács eldöntötte, megérdemli-e az ügy, hogy miatta kérjék a *törzsszövetségi*

tanács összehívását; ha pozitívan döntöttek, *wampum-övvel* ellátott küldönc öt küldtek a *keletre* és *nyugatra* legközelebb levő törzsekhez (az öt közül) azzal az üzenettel, hogy *polgári tanácsülést* (Ho-de-os'-seh) hívnak össze *pontosan megjelölt* helyen, időben és tárgyban; a törzsnek, amely az üzenetet megkapta, továbbítania kellett azt a hozzá legközelebb levő törzshöz, amíg az értesítés mindenkit el nem ért. A tanács csak akkor ült össze, ha az összehívás az előírt formák szerint történt. Ha a tanácsnak *békés ügyekben* kellett egybegyűlnie, *mindegyik szahemnak fehér cédrusvesszőnyalábot* kellett magával vinni, a béke jelképét; ha *háborús* ügyben, akkor *vörös cédrusvesszőnyalábot*, a háború jelképét kellett magukkal vinniök.

Tegyük fel, hogy a *Nagytanácsot* az *onondaga* törzs hívta egybe. A kitűzött napon *a különböző törzsek szahemjait* és kísérőiket, akik többnyire egy vagy két nappal korábban megérkeztek és bizonyos távolságra letáboroztak, az onondaga szahemok napkeltekor ünnepélyesen fogadták. Külön-külön menetekben, állatbőr palástban, vesszőnyalábbal a kezükben vonultak *táboraikból a tanácsligetbe*, ahol az *onondaga szahemok* embertömeg közepette várták őket. *A szahemok ekkor körbe álltak*, s egy onondaga szahem, akit a szertartásmesteri teendőkre jelöltek ki, foglalta el a felkelő nap felé eső helyet. Adott jelre észak felé haladva körbejártak. A kör *észak* felé eső részét „*hideg oldalnak*" nevezték, a *nyugatit* „*a lenyugvó nap oldalának*", a *délit* „a delelő nap oldalának", a *keletit* „*a felkelő nap oldalának*". Miután háromszor libasorban körbejártak, úgy, hogy az oszlop eleje és vége közvetlenül csatlakozott egymáshoz, a vezető megállt a felkelő nap oldalán és *maga elé helyezte vesszőnyalábját*. A többiek követték, és a nyalábokból egy belső kört képeztek ki. Ezután mindegyik szahem ugyanezen a módon *leterítette bőrpalástját* és *keresztbe font lábbal leült rá a maga vesszőnyalábja mögött*; a segéd szahemja mögött állt. Percnyi szünet után a szertartásmester felemelkedett, tarsolyából *két száraz fadarabot és egy darab taplót* vett elő, s ezekkel *dörzsöléssel tüzet csiholt*. Amikor a tűz fellobbant, a körbe lépett és meggyújtotta a saját nyalábját, majd sorra a többiekét. Amikor ezek már jól égtek, a szertartásmester jelére a szahemok felálltak és *háromszor körbejárták az égő kört*, ezúttal is észak felé haladva. Menet közben időről időre mindegyikük megfordult maga körül, hogy testét minden oldalról kitegye a tűznek... aztán mindegyikük visszaült a saját palástjára. A szertartásmester ismét felemelkedett, megtöltötte és a saját tüzéről meggyújtotta a *békepipát*; *hármat szippantott*, az *elsőt* az *ég* felé fújta (megköszönve a Nagy Szellemnek, hogy őt az eltelt évben megóvta és hogy jelen lehet ezen a tanácsülésen), *a másodikat a föld felé* (megköszönve a *Földanyának* a különféle terményeket, amelyekkel életét fenntartotta), a

harmadikat a *nap* felé (megköszönve soha ki nem alvó fényét, amely mindent mindig beragyog). Ezután *a pipát* a jobbján, észak felé levő szomszédjának *adta tovább*, aki megismételte ugyanezt a szertartást, és aztán így tovább, végig az égő körön. A *kalumet* [békepipa] *elszívásának szertartása* egyben egymás iránti hűségük, barátságuk és tiszteletük záloga is volt. Ezzel a szertartással befejeződött a tanácsülés megnyitása, s a tanács kijelentette, hogy *készen áll a munkára.*

A tanácstűz *átellenes oldalain* foglaltak helyet, egyfelől: *a mohawk, onondaga és szeneka szahemok*; *törzseik* a tanácsüléseken *egymásnak fivértörzsei, a másik két törzsnek* pedig *apatörzsei* voltak; [annak] az alapelvnek a kiterjesztésével, [amely a nemzetségeket phratriákba egyesíti], *törzsek és szahemok phratriáját* alkották.

A tűz átellenes oldalán foglaltak helyet az *oneida* és *cayuga*, és később a *tuscarora szahemok*; egy második törzsi phratria; egymásnak *fivértörzsei*, a szemköztieknek pedig *fiútörzsei* voltak.

Minthogy az *oneidák* a *mohawkoknak*, a *cayugák* pedig az *onondagáknak* vagy a *szenekáknak* az *alosztályai*, a valóságban [is] *fiatalabb törzsek* voltak; innen származik kölcsönös viszonyuk, amelyben egyikük *fiatalabb*, másikuk *idősebb*, valamint *a phratria-elvnek az alkalmazása.*

Amikor a törzseket a tanácsülésen név szerint szólították, először a *mohawkok* kerültek sorra; törzsi jelzőjük: a *„Pajzs"*; utánuk az *onondagák* következtek, *„Névhordozó"* jelzővel, mert őket bízták meg *az ötven összahem kiválasztásával és azzal, hogy nevet adjanak nekik.* A hagyomány szerint az onondagák egy bölcset küldtek ki, hogy keresse fel a törzsek területeit és a körülményeknek megfelelően válassza ki és ruházza fel névvel az új szahemokat; ez magyarázza meg *a tisztség egyenlőtlen elosztását* a különböző nemzetségek között; a *sorban a következők a szenekák*, jelzőjük a *„Kapuőr"*, őket tették meg a Hosszú Ház nyugati kapujának örökös őreivé; ezután következtek az *oneidák*, a *„Nagy fa"* és a *cayugák*, a *„Nagy pipa"*; a tuscarorákat említették utolsónak és megkülönböztető jelző nélkül.

Az idegen törzset a tanácsülésen *bölcsek és főnökök* küldöttsége képviselte, akik a javaslatot hozták és személyesen előadták. Miután bemutatkoztak, az egyik szahem rövid beszédet mondott, köszönetét fejezte ki a Nagy Szellemnek stb., majd közölte a küldöttekkel, hogy a tanács kész meghallgatni őket. Az egyik küldött megfelelő formában előadta a javaslatot és érvekkel támasztotta alá; a beszéd elhangzása után a küldöttség visszavonult a tanácskozástól és bizonyos távolságban várakozott. Ekkor a szahemok között vita indult meg; amikor döntésre jutottak, kijelöltek egy szónokot, hogy közölje *a tanács válaszát*, amelynek meghallgatására a

küldöttséget visszahívták. A tanács szóvivőjét többnyire abból a *törzsből* jelölték ki, amely a tanácsülést összehívta; a szóvivő szabályszerű beszédben újra áttekintette az egész kérdést, majd közölte, hogy a javaslatot *elvetik* (megadva az okokat) vagy *elfogadják* (teljesen vagy részlegesen). Az utóbbi esetben *a megállapodás feltételeinek elismeréseképpen kicserélték wampumöveiket.*

„Ez az öv őrzi szavaimat" – ez volt az irokéz főnökök megszokott kijelentése a tanácsüléseken; aztán annak bizonyságául, amit mondtak, *átadták övüket.* A tárgyalások során *több ilyen övet* adtak át a másik félnek, *az* viszont *válaszképpen minden elfogadott javaslat fejében visszaadott egy övet.*

Minden közügyben megkövetelték *a szahemok egyhangúságát,* amely lényegi feltétele volt a közösségre vonatkozó minden intézkedés érvényességének; ez a törzsszövetség egyik alaptörvénye volt; *a tanács tevékenységében egyáltalán nem ismerték a többség és kisebbség elvét;* a szavazatok [egyhangúságának] elérését szolgálták a fent említett *osztályok.* Addig *egyetlen szahem sem nyilváníthatta a tanácsülésen véleményét szavazat formájában,* amíg *a saját osztályában levő szahemmal vagy szahemokkal meg nem egyezett* a nyilvánítandó véleményben és meg nem bízták azzal, hogy *az osztály nevében beszéljen.* Így például a négy osztályba sorolt nyolc szeneka szahemnak csak négy véleménye lehetett és az ugyanannyi osztályba sorolt tíz cayuga szahemnak is csak négy véleménye lehetett. Azután a négy osztály szóvivőjének kijelölt négy szahem *egymással tanácskozott;* ha megegyeztek, akkor *egyiküket megbízták, hogy a végső döntést, amely törzsük válasza volt, hozza nyilvánosságra.* Ha ezen a módon egy-egy törzs szahemjai egyező véleményre jutottak, az egyes nézeteket egybevetették, és ha megegyeztek, akkor meghozták a tanács döntését. Az *öt törzs döntésének kinyilvánításával megbízott öt személy* talán megvilágítja *az azték törzsszövetség hat elektorának* feladatait és megbízatását is... Ha valamelyik szahem csökönyösködött és ésszerűtlenül viselkedett, olyan befolyást gyakoroltak rá, amelynek nemigen tudott ellenállni. Ez egyébként ritkán esett meg.

Az amerikai forradalom kezdetén az irokézek, minthogy a törzsszövetségi tanácsban nem volt egyhangúság, nem tudtak megegyezni, hogy *hadat üzenjenek* az új amerikai államszövetségnek. Az *oneida szahemok* egy része ellenezte. Mivel *semlegesség* nem volt lehetséges, mert *a mohawkok* és *a szenekák* elszánták magukat a harcra, az a döntés született, hogy *minden törzs* a saját felelősségére bekapcsolódhat a háborúba vagy semleges maradhat. Az *eriek, a semleges nemzet és a susquehannák elleni háború,* valamint *a franciák elleni különböző háborúk* kérdésében a Nagytanács döntött.

„Gyarmati levéltárunk tele van az irokéz törzsszövetséggel folytatott tárgyalások anyagával."

Az új szahemok hivatali *beiktatásának* a nép és maguk a szahemok nagy fontosságot tulajdonítottak. A Nagytanácsot is eredetileg a szahemok beiktatásának szertartására hozták létre; ebben a minőségében *gyászoló tanácsnak* hívták, mert *el* kellett *siratnia* az elköltözöttet és *be* kellett *iktatnia* utódját. Ha egy szahem meghalt, annak a *törzsnek*, amely a veszteséget elszenvedte, jogában állt, hogy összehívja a Nagytanácsot és megjelölje a tanácskozás idejét és helyét; hírnököt küldtek ki egy *wampum-övvel*, többnyire *az elhunyt szahem hivatalos övével*, a hírnök ezt az üzenetet közvetítette: *„ez és ez* (itt az elhunyt neve következett) *a tanács összehívását kéri"*; a gyűlés napját és színhelyét is közölte. A *gyászoló tanács* és az azt követő *ünnepségek* rendkívüli vonzerőt gyakoroltak az irokézekre, akik a legtávolabbi helyekről is buzgón és lelkesen odasereglettek. A *siratásnál* (amivel az ünnepség kezdődött) *menetté álltak össze, és a törzsek együtt, egymásnak felelgetve énekelték a sirató versbe szedett szövegét*, miközben a fogadás helyéről a tanácskozás helyére vonultak. Ezzel telt el *az első nap*; *második nap*: *beiktatási szertartás*, amely többnyire a negyedik napig tartott.

Egyebek között — *az újonnan beiktatott szahem okulására* — előhozták és *felolvasták, azaz értelmezték a régi wampum-öveket*, amelyekbe, az ő kifejezésükkel élve, „belebeszélték" a törzsszövetség felépítését és alapelveit. Egy *bölcs*, akinek nem kellett szükségképpen szahemnak lennie, *elővette ezeket az öveket*, egyiket a másik után, és a szahemok két csoportja között fel-alá járva felolvasta róluk a tényeket, amelyekről tudósítottak. Az *indián felfogás* szerint *ezek az övek* az őket értelmező személy útján *képesek pontosan közölni az egykor „beléjük beszélt" szabályokat, rendelkezéseket és ügyleteket, amelyeknek a kizárólagos tanúsítványai.* A *wampum* egy-egy *füzérét* [strand] {németül *Strähn*, egy *a kötelet alkotó sodratok* közül, *Strähn-hank*, *skein* [motring] (Gebind [gombolyag])}, amely *bíbor és fehér kagylógyöngyök soraiból* állt, vagy egy-egy *övet, amelynek szőtt alakzatai különböző színű gyöngyszemekből készültek*, annak az elvnek az alapján értelmezték, hogy valamely meghatározott tényt valamely meghatározott szálhoz kapcsoltak, ily módon rendezve sorba a tényeket és rögzítve őket az emlékezetben. Ezek a *wampum-füzérek* és *-övek* voltak *az irokézek egyedüli látható feljegyzései*, de *tapasztalt értelmezőket* igényeltek, akik ki tudták venni szálaikból és alakzataikból a beléjük zárt emlékeket. Az egyik *onondaga szahemot* megtették *„a wampum őrének"*, és *vele együtt két segítőt is beiktattak*, akiktől megkövetelték, hogy éppolyan járatosak legyenek a wampum értelmezésében, mint a szahem. E különböző övek és szálak értelmezése a bölcs férfiak

beszédeiben mint összefüggő beszámoló jelentkezett, amely a törzsszövetség megalapításakor történteket mondta el. *A hagyományt teljes egészében elismételték*, lényeges részeinek alátámasztására pedig hivatkoztak az öveken rögzített feljegyzésekre. A szahemok beiktatására egybehívott tanácsülés ily módon *oktató tanácsüléssé lett*, amely örökké frissen az irokézek emlékezetében tartotta a törzsszövetség felépítését és alapelveit éppúgy, mint létrejöttének *történetét*. Ezek az események mindennap délig elfoglalták a tanácsot; a délutánt játékoknak és szórakozásoknak szentelték. Szürkületkor mindennap az összes jelenlevők *közös étkezésen* vettek részt; ez *levesből* és *főtt húsból* állt, amelyet *a tanácsház* közelében készítettek el és egyenesen az üstből, *facsészékben és tálkákban, merítőkanállal szolgáltak fel*. A lakoma kezdete előtt *asztali imát mondtak*; ez egy bizonyos személy elnyújtott, magas, éles hangon előadott kiáltása volt, amely ütemesen csökkent, majd elhalt; ezután következett *a jelenlevők kórusban adott válasza*. Az estéket tánccal töltötték; e napokig tartó szertartások és ünnepségek után a szahemokat beiktatták tisztségükbe.

Kérdés, vajon a tanácsnak a szahemok beiktatására vonatkozó joga pusztán formális volt-e. Arról mindenesetre nem tudunk, hogy valakit visszautasítottak volna. *A szahemokból álló kormányzó testület*, bár oligarchikus formában, ősi típusú *képviseleti demokrácia* volt. A nemzetségeknek joguk volt szahemok és főnökök megválasztására és elmozdítására, a népnek joga volt arra, hogy maga választotta szónokok útján hallassa szavát a tanácsban, a katonai szolgálat pedig önkéntes volt. Ebben az *alsó és középső etnikai korszakban a demokratikus alapelvek* a nemzetségi társadalomnak *létfontosságú elemei* voltak.

Ho-yar-na-go'-war, a *szahem* irokéz neve annyit jelent, mint *„a nép tanácsosa"*; ez megfelel a görög főnöki tanács tagjai elnevezésének; így *Aiszkhülosznál*, *„Heten Théba ellen"*, 1005.:

> *„Kihirdetem, mit látott jónak és miképp*
> *döntött a Kadmosz városa*[211] **tanácskara.**"

A másodrendű főnök elnevezése: *Ha-sa-no-wä'-na*, *„magasztos férfiú"*, amely mutatja, hogy a barbárok tisztában voltak a *személyes becsvágy* szokványos indítékaival. Az irokézek *híres szónokai, bölcsei* és *hadifőnökei* csaknem kivétel nélkül *másodrendű főnökök*. Minthogy *a főnöki tisztséget* érdemekért adományozták, szükségképpen a legkiválóbb képességű emberek kapták (ezeket tehát kirekesztették a *Nagytanácsból*, s ezzel kiküszöbölték belőle a *becsvágyó* elemet. Az *amerikai* {európai} évkönyvek alig említik

ezeket a főnököket; a szahemok hosszú sorából csak *Logan* (egy cayuga szahem), *Szép Tó* (egy szeneka szahem, az irokézek *új vallásának megalapítója*) és újabban *Ely S. Parker* (egy szeneka szahem) szerepel bennük.

A törzsszövetség létrejöttével egyidőben jelenik meg először a *katonai főparancsnok* (*Hos-gä-ä-geh'-da-go-wä* = „*Nagy Harcos*") *tisztsége*. Most már adódtak olyan esetek, amikor a *különböző törzseknek szövetségesi minőségükben kellett hadat viselniök* és szükségét érezték annak, hogy legyen olyan *főparancsnokuk, aki az egyesített csapatok mozdulatait irányítja*. E *tisztségnek állandó jelleggel való bevezetése* {*végzetes*} *esemény* volt az emberiség történetében. Ezzel *megkezdődött a katonai és a polgári hatalom elkülönülése*, amely *teljessé válván*, alapvetően megváltoztatta a kormányzás külső megnyilvánulási formáit. Ám a *nemzetségi berendezkedés gátat vetett a bitorlásnak*; az egyhatalmi kormányzás kéthatalmivá lett; *a kormányzati funkciók* idővel *egyenlően megoszlottak* a két hatalom között. Az *új tisztség* magában rejtette *a legfelső végrehajtó tisztviselő* tisztségének *csíráját*; a katonai főparancsnokból lett a király stb. *Ez a tisztség a társadalom katonai szükségleteiből fakadt*.

Az irokézek Nagy Harcosa (*barbárság alsó foka*), az *aztékok teuctlija* (*barbárság középső foka*), a *görögök baszileusza* és a *rómaiak rexe* (*barbárság felső foka*): ez ugyanaz a tisztség három egymást követő etnikai korszakban, vagyis *a katonai főparancsnok* tisztsége *a katonai demokráciában*. Az *irokézeknél*, az *aztékoknál* és a *rómaiaknál* a tisztség *választáson* alapult, és a választóknak *meg kellett erősíteniök*: valószínűleg *a legendás kor görögjeinél* is így volt; minden alapot nélkülöz az az állítás, hogy a homéroszi *törzseknél apáról fiúra öröklődött*; ez ellentmond a nemzetségi intézmények alapjainak. Ha *számos esetben* szállt volna a tisztség apáról fiúra, akkor ez indítékot szolgáltathatott volna arra a manapság történetileg igaznak elfogadott — egyébként alaptalan — *következtetésre*, hogy az *utódlás örökletes* volt. Az *örökletes utódlás*, amikor először megjelent, *erőszak* (bitorlás) *következménye volt*, s nem *a nép önkéntes beleegyezésének eredménye*.

Az irokéz törzsszövetség megalapítása után két *állandó hadifőnöki tisztséget* létesítettek és neveztek el és *mindkettőt a szeneka törzsnek juttatták*. Az egyik — *Ta-wan'-ne-ars*, aminek a jelentése: *Tűtörő — a Farkas nemzetségben*, a másik — *So-no'-so-wä*, aminek a jelentése: *Nagy Kagylóhéj — a Teknősbéka nemzetségben öröklődött*. Azért kapták meg mindkét tisztséget a szenekák, mert *az ő területeik nyugati szegélyén nagyobb volt a támadás veszélye*, mint másutt; a hadifőnököket ugyanolyan eljárással *választották meg*, mint a *szahemokat*, a Nagytanács tisztségükbe „emelte" őket. *Rangban és hatalomban egyenlőek voltak egymással*. Mint katonai főparancsnokokra,

rájuk *bízták* a törzsszövetség *katonai ügyeit*, és *az egyesült haderői fölötti parancsnokságot, amikor közös hadjáratra indultak*. A nemrégiben elhunyt *Fekete Kígyó kormányzó* az elsőnek említett tisztséget töltötte be, s ez is mutatja, hogy az utódlást szabályszerűen betartották. Azért választottak két ilyen tisztségviselőt, hogy *még katonai ügyeikben is elejét vegyék egyetlen ember uralmának*; így *a rómaiaknál* is a rex* tisztségének megszüntetése után *két consul* volt.

Az irokézek legyőztek és függőségben tartottak *más törzseket*, így például *a delawarokat*, de *ezek a saját főnökeik kormányzása alatt maradtak* és semmivel sem gyarapították a törzsszövetség erejét. A társadalomnak ebben az állapotában lehetetlen volt *különböző nyelveken beszélő törzseket egyetlen kormányzás alatt egyesíteni* és a legyőzött törzsekből *a sarcon kívül egyéb hasznot* húzni.

Az irokézek agyának nagysága megközelítette az árja átlagot; szónoki ékesszólásukkal, bossszúálló harcmodorukkal, törhetetlen állhatatosságukkal helyet vívtak ki maguknak a történelemben. Unszolták az *erieket* és a *semleges nemzetet*, hogy legyenek törzsszövetségük tagjai, s amikor ezek az ajánlatot visszautasították, előzték őket határaikról. Abban a *versengésben*, amelyet *az angolok és a franciák* az Észak-Amerika fölötti főhatalomért folytattak, a franciák kudarca – lévén a versenytársak ereje és segélyforrásai a gyarmatosítás első századában nagyjából egyenlőek – nagymértékben az irokézeknek tudható be.

II. rész. VI. fejezet.
Nemzetségek a ganouáni népcsalád más törzseinél

Amerika különböző vidékeinek felfedezésekor két eltérő állapotban élő őslakókat találtak: 1. *letelepült indiánokat*, akiknek létfenntartása csaknem kizárólag a *kertműveléstől* függött; ilyen viszonyok között éltek az *új-mexikói, mexikói, közép-amerikai* és *az Andok fennsíkját* lakó törzsek; 2. *nem kertművelő indiánokat*, akik *hallal, kenyérgyökerekkel és vaddal* táplálkoztak; ilyenek voltak a *Columbia völgyében*, a *Hudson-öböl vidékén*, *Kanada egyes részein* stb. élő indiánok. E törzsek között, *a végleteket észrevehetetlen fokozatokkal kapcsolva össze*, helyezkedtek el 3. a *részben letelepült és részben kertművelő indiánok*; ilyenek az *irokézek*, a *New England-i* és *virginiai indiánok*, a *cree-k*, a *choctaw-k*, a *cherokee-k*, a *minitarik*, a *dakoták* és a *shawnee-k*.

* – király – *Szerk.*

Fegyvereik, készségeik, szokásaik, találmányaik, táncaik, házépítészetük, kormányzási formájuk, életmódjuk – mindez *azonos gondolkodásmód bélyegét* viseli magán; széles skálán ugyanazoknak az ősi eszméknek az egymás után következő fejlődési fokait mutatják meg.

Először (európai és amerikai írók) *túlbecsülték a letelepült indiánok viszonylagos fejlettségét és lebecsülték* a *nem kertművelő indiánokét*, s ennek alapján *két különböző fajtának* tekintették őket. De a *nem kertművelő törzsek* némelyike *a vadság felső fokán* volt, *a közbeeső törzsek a barbárság alsó fokán*, a *letelepült indiánok* pedig *a barbárság középső fokán. Közös eredetükre* vonatkozólag ma már annyi bizonyíték halmozódott fel, hogy ez a kérdés *eldőlt*; az *eszkimók* más népcsaládhoz tartoznak.

„*Systems of Consanguinity* etc." c. munkájában Morgan hetven amerikai indián törzsről mutatta ki ugyanezt; *bebizonyította*, hogy ugyanaz a rendszer áll fenn náluk és azt is, hogy ez *közös forrásból származik*; együttesen *ganouáni népcsaládnak* („*az új és a nyíl családjának*") nevezte el őket.

Közli e ganouáni népcsaládban levő különböző törzsek nemzetségeinek adatait (a „*Systems of Consanguinity*"-*ben* alkalmazott *osztályozás* szerint).

I. Hodenosaunee törzsek

1. *Irokéz. Nemzetségek*: *1. Farkas. 2. Medve. 3. Hód. 4. Teknősbéka. 5. Szarvas. 6. Szalonka. 7. Kócsag. 8. Sólyom.*

2. *Wyandot.* Ez a régi *huronok* maradványaiból áll és legalább 400 éve különvált az irokézektől.

Nemzetségek: *1. Farkas. 2. Medve. 3. Hód. 4. Teknősbéka. 5. Szarvas. 6. Kígyó. 7. Tarajos sül. 8. Sólyom.*

A Sólyom nemzetség ma már nem létezik; öt nemzetségük még mindig közös az irokézekével, de *neveik* ma már megváltoztak.

A leszármazás nőági; a nemzetségen belüli házasság tilos; a *szahem* (polgári főnök) *tisztsége öröklődik a nemzetségben*, viselőjét *választják* a tagok közül; a szahemi tisztség fivérről fivérre vagy nagybácsiról unokaöcsre száll; a *hadifőnöki* tisztséget érdemekért adományozzák; *hét szahemjuk* és *hét hadifőnökük* van; *a tulajdon a nemzetségen belül öröklődik, a gyermekek anyjuk hagyatékát öröklik* (apjuktól semmit), ez házasokra és nem házasokra egyaránt érvényes; minden nemzetségnek megvan a joga főnökeinek *megválasztására és elmozdítására.*

A ma már kihalt vagy más törzsekbe beolvadt *eriek, semleges nemzet, nottaway-k, tutelók és susquehannák* ugyanahhoz az ághoz tartoznak.

II. Dakota törzsek

Felfedezésük idején számos csoportra, nyelvük pedig számos nyelvjárásra oszlott; de lényegében összefüggő területeken éltek; *a Mississippi felső vidékét* és – több, mint ezer mérföld hosszúságban – *a Missouri két partját* foglalták el; az irokézek és a velük rokon törzsek valószínűleg erről a tőről ágaztak le.

1. *Dakoták vagy szíuk; most körülbelül 12 független törzset alkotnak; a nemzetségi szervezet* náluk hanyatlóban van, de *legközelebbi rokonaiknál, a Missouri törzseknél* megtalálható; vannak *szervezeteik*, amelyeket, a nemzetségekhez hasonlóan, *állatokról neveznek el*, de nemzetségeik már nincsenek.

Carver („*Travels in North America*", *Philadelphia* 1796, 164. old.) *1767-ben* járt náluk; felkereste *a Mississippinél élő keleti dakotákat. Pontosan leírja törzseiket és nemzetségeiket*, [tisztségeik] teljesen megegyeznek a szahemi és hadifőnöki tisztségekkel stb. *Morgan a keleti dakotákat 1861-ben, a nyugatiakat 1862-ben*, tehát mindkettőt csaknem *száz évvel* Carver után kereste fel és a nemzetségnek még nyomát sem találta; a közbeeső időben a dakoták életmódjuk megváltoztatására kényszerültek, amikor *a síkságra szorultak és nomád hordákra szakadtak*.

2. *Missouri törzsek.*

a) Poncák. Nemzetségek: 1. Szürke medve. 2. Sok ember. 3. Jávorszarvas. 4. Bűzös borz. 5. Bölény. 6. Kígyó. 7. Orvosság. 8. Jég.

Itt *férfiági a leszármazás*, a gyermekek apjuk nemzetségébe tartoznak; *a szahemi tisztség a nemzetségben öröklődik*, a tisztség viselőjét *választják*, de *az elhunyt szahem* fiai *választhatók*; *az ősi leszármazási* szabályt valószínűleg csak *nemrégiben változtatták meg*, mivel a nyolc missouri törzs közül kettőnél még nőági a leszármazás, nevezetesen az *otóknál* és a *missouriknál*, valamint a *mandanoknál* is (ezek *a Missouri felső folyásánál élő törzsek*). *A tulajdon a nemzetségben öröklődik, a nemzetségen belül házasodni tilos.*

b) Omahák. Nemzetségek: 1. Szarvas. 2. Fekete. 3. Madár. 4. Teknősbéka. 5. Bölény. 6. Medve. 7. Orvosság. 8. Károgás. 9. Fej. 10. Vörös. 11. Mennydörgés. 12. Sok évszak.

A leszármazás, az öröklés és a házasság [rendje] ugyanolyan, mint a poncáknál.

c) Iowák. Nemzetségek: 1. Farkas. 2. Medve. 3. Bölénytehén. 4. Jávorszarvas. 5. Sas. 6. Galamb. 7. Kígyó. 8. Bagoly.

Az iowáknál és az otóknál létezett egy *Hód nemzetség*, amely kihalt. Minden egyéb náluk is úgy van, mint az előbbieknél.

d) Otók és missourik. Ezek a törzsek egybeolvadtak; a következő nyolc nemzetség van náluk:

1. Farkas. 2. Medve. 3. Bölénytehén. 4. Jávorszarvas. 5. Sas. 6. Galamb. 7. Kígyó. 8. Bagoly.

A leszármazás nőági. A szahemi tisztség és a tulajdon a nemzetségen belül öröklődik; a nemzetségtagok egymással nem házasodhatnak össze.

e) Kansák (Kaw'-ză). Nemzetségek: 1. Szarvas. 2. Medve. 3. Bölény. 4. Sas (fehér). 5. Sas (fekete). 6. Kacsa. 7. Jávorszarvas. 8. Mosómedve. 9. Prérifarkas. 10. Teknősbéka. 11. Föld. 12. Szarvasfarok. 13. Sátor. 14. Mennydörgés.

Leszármazási, öröklési és házassági szabályaik ugyanolyanok, mint a poncáknál.

A kansák *a legvadabbak az amerikai őslakók között*; értelmesek; 1869-re a számuk erősen megfogyatkozott, körülbelül *hétszázan* voltak, ami nemzetségenként ötven személyt jelent. Az *osage* és a *quapaw* törzseket Morgan nem kereste fel. – Mindezeknek a törzseknek a hazája *a Missouri és mellékfolyói mentén*, a *Big Sioux folyó torkolatától a Mississippiig* és ez utóbbinak a nyugati partján lefelé az *Arkansas* folyóig terjedt. Valamennyien a dakota törzsnyelv közeli rokonságban álló nyelvjárásait beszélik.

3. Winnebagók. Nemzetségek: 1. Farkas. 2. Medve. 3. Bölény. 4. Sas. 5. Jávorszarvas. 6. Szarvas. 7. Kígyó. 8. Mennydörgés.

Első felfedezése idején ez a törzs az azonos nevű *tó közelében*, Wisconsinban lakott; a dakota tő egyik hajtása; az irokézeket követve a *Szt. Lőrinc-folyó völgye* felé vonult, de előnyomulását az *algonkin törzsek* a *Huron-tó* és a *Felső-tó* között megállították. Legközelebbi rokonai a missouri törzsek.

Leszármazás, öröklés és házasság mint a poncáknál. Különös, hogy ennek a tőnek olyan sok törzse *a nőági leszármazást férfiágira cserélte fel*, mivel felfedezésük idején a *tulajdon* náluk éppen csak hogy csírájában volt meg. Valószínűleg nemrég, az *amerikaiak* és a *misszionáriusok hatására* ment végbe mindez. Carver *1767-ben* a *winnebagóknál* a nőági leszármazás nyomait találta. (Lásd *„Travels", 166. old.*) Ezt mondja: „Néhány törzs [nations], ha a tisztség öröklődik, *az utódlást a női ágra korlátozza*. A főnök halála esetén *saját fiával szemben nővére fiának van* utódlási *előjoga*; ha pedig neki nincs nővére, *a legközelebbi nőági rokonra* száll a tisztség. *Ez a magyarázata*

annak, hogy a winnebago törzs élén nő* áll, amit, mielőtt megismertem volna törvényeiket, furcsának találtam."

1869-ben a winnebagók 1400-an voltak, nemzetségenként átlagban százötvenen.

4. *A Felső-Missouri mentén lakó törzsek.*

1. *Mandanok. Nemzetségek: 1. Farkas. 2. Medve. 3. Préricsirke. 4. Jó kés. 5. Sas. 6. Lapos fej. 7. Magas falu.*

Értelmi képesség és az életvitelhez szükséges jártasságok dolgában a mandanok megelőzik valamennyi rokon törzsüket, amit valószínűleg a *minitaríknek* köszönhetnek. *A leszármazás* náluk *nőági*, a tisztség és a tulajdon a nemzetségen belül öröklődik; a nemzetségen belüli házasodás tilos. Mindez azt mutatja, hogy *eredetileg* a dakota tő [törzseinél] a leszármazás nőági volt.

2. *Minitaríkk. Ez a törzs, valamint az upsarokák vagy crow-k egyetlen őstörzs alosztályai; kétséges, vajon a ganouáni népcsaládnak ehhez az ágához tartoznak-e;* azért sorolták őket ide, mert számos szavuk közös a missouri és a dakota törzsek szavaival. Magukkal hozták erre a területre *a kertművelést, a gerendás faházat és egy sajátos vallási rendszert* s minderre megtanították a mandanokat; lehetséges, hogy a *halomépítők*[181] leszármazottai.

A minitaríkk és a mandanok ma ugyanabban a faluban élnek; az Észak-Amerikában ma élő rézbőrűek legremekebb példányai közé tartoznak.

3. *Upsarokák vagy crow-k. Nemzetségek: 1. Prérikutya. 2. Rossz lábszárvédők. 3. Bűzös borz. 4. Áruló gyülekezetek. 5. Elveszett gyülekezetek. 6. Rossz méltóság. 7. Mészárosok. 8. Mozgó gyülekezetek. 9. Medvemancshegy. 10. Feketelábú gyülekezetek. 11. Halfogók. 12. Antilop. 13. Holló.*

Leszármazás, öröklés, házasság stb. mint a minitaríknál.

Ha valaki, akinek valamilyen vagyontárgyat ajándékoztak, *úgy halt meg, hogy az a tárgy a birtokában volt, az ajándékozó* pedig *már nem élt*, a tárgy visszatért ez utóbbinak a nemzetségéhez. Az olyan tulajdon, amelyet nő készített vagy szerzett, halála után a gyermekeire szállt, a férj tulajdona viszont ennek nemzetségi rokonaira. Ha valaki *ajándékot adott a barátjának* és aztán meghalt, *a barátnak valamilyen bevett gyászaktust kellett elvégeznie*, például *a temetés alkalmából le kellett vágnia ujjának egyik percét*, vagy pedig *át kellett adnia a vagyontárgyat az adományozó nemzetségének*. A crow-knál

* *Marxnál: család*[212] *– Szerk.*

ez a gyászaktus *mint vallásos áldozat* is igen elterjedt volt, amikor a *„varázslatos gyülekezetnek"* nevezett nagyszabású vallási szertartást végezték.

A *crow-knál* létezik egy házassági szokás, amelyet Morgan legalább negyven másik indián törzsnél is megtalált: *ha egy férfi feleségül veszi egy családból a legidősebb leányt, igényt támaszthat annak valamennyi nővérére, amikor elérték a megfelelő érettséget (ez a punalua szokás csökevénye). A szokásjog valamennyi amerikai őslakónál általánosan* megengedi *a poligámiát*, de ez sohasem terjedt el valamelyest jelentős mértékben, mert *az emberek nem képesek egy családnál többet eltartani.*

III. A Mexikói-öböl vidékén élő törzsek

1. *Muskogee-k vagy cree-k. A cree törzsszövetség hat törzsből állt, nevezetesen: cree-k, hitchetee-k, yoochee-k, alabamák, coosatee-k és natchez-k. Valamennyi ugyanannak a nyelvnek a nyelvjárásait beszélte*, kivéve a natchez-ket, akiket a franciák által való legyőzetésük után fogadtak be a törzsszövetségbe.

A leszármazás a cree-knél nőági, a szahemi tisztség és az elhunytak vagyona a nemzetségben öröklődik, a nemzetségen belüli házasság tilos; *a többi törzsnél* is megvolt a nemzetségi szervezet; ma a cree-k részben civilizálódtak, politikai rendszerük van, s nemzetségi szervezetük nyomai néhány éven belül el fognak tűnni.

1869-ben a cree-k lélekszáma körülbelül *15 000* volt, nemzetségenként átlagosan 550 személy.

A cree-k nemzetségei (22) 1. Farkas. 2. Medve. 3. Bűzös borz. 4. Alligátor. 5. Szarvas. 6. Madár. 7. Tigris. 8. Szél. 9. Béka. 10. Vakondok. 11. Róka. 12. Mosómedve. 13. Hal. 14. Kukorica. 15. Burgonya. 16. Hikori dió. 17. Só. 18. Vadmacska. 19., 20., 21., 22. – jelentésük ma már ismeretlen.

2. *Choctaw-k. Náluk minden phratriának neve van; két phratriájuk van, és mindegyikben négy nemzetség, mint az irokézeknél.*

I. phratria: Osztott nép. Nemzetségek: 1. Nád. 2. Law Okla. 3. Lulak. 4. Linoklusha.

II. phratria: Szeretett nép. Nemzetségek: 1. Szeretett nép. 2. Kis nép. 3. Nagy nép. 4. Folyami rák.

Egyazon phratria nemzetségeinek a tagjai nem házasodhattak össze egymással, de összeházasodhattak a másik phratria nemzetségeinek a tagjaival; ez azt mutatja, hogy a *choctaw-knál*, akárcsak az irokézeknél, kezdetben

két nemzetség létezett, amelyek mindegyike aztán négyfelé *oszlott. A leszármazás nőági,* a vagyon és a szahemi tisztség a nemzetségen belül öröklődik. *1869-ben* mintegy *tizenkétezren* voltak, ami nemzetségenként 1500 főnyi átlagot jelent. *1820-ban* még *régi területükön, a Mississippitől keletre* éltek, aztán átköltöztek az *Indián területre.* – Choctaw szokás szerint a tulajdonos halála után *vagyonát fivérei és nővérei,* valamint *nővéreinek gyermekei,* nem pedig az ő saját gyermekei között osztják szét; *életében azonban odaadhatta vagyonát gyermekeinek,* akik ez esetben megtarthatták azt apjuk nemzetségtagjaival szemben. *Sok indián törzsnél manapság háziállatokból, házakból és földekből álló jelentős vagyon halmozódott fel, amely egyének tulajdonában van*; általános *gyakorlattá vált* náluk, *hogy vagyonukat még életükben gyermekeiknek adják át. Abban a mértékben, ahogy a vagyon növekedett, a gyermekek kirekesztése az örökségből* egyre inkább *ellenállást* váltott ki *a nemzetségi örökléssel szemben, és némely törzsnél,* egyebek között *a choctaw-knál néhány évvel ezelőtt megszüntették a régi szokást s az öröklés jogával kizárólag az elhunyt tulajdonos gyermekeit ruházták fel.* Ez azonban annak következtében történt így, hogy *a nemzetségi rendszer helyébe politikai rendszer lépett, a régi főnökök által való kormányzás helyébe pedig választott tanács és hivatalnokok.* A korábbi szokás értelmében a feleség semmit sem örökölt a férjétől és viszont a férj sem a feleségétől, hanem a nő hagyatékát *gyermekei,* s ezek hiányában *nővérei között* osztották szét.

3. *Chickasaw-k.* Két phratria, az elsőben négy, a másodikban nyolc nemzetség.

I. Párduc phratria. Nemzetségek: 1. Vadmacska. 2. Madár. 3. Hal. 4. Szarvas.

II. Spanyol phratria. Nemzetségek: 1. Mosómedve. 2. Spanyol. 3. Királyi. 4. Hush-ko-ni. 5. Mókus. 6. Alligátor. 7. Farkas. 8. Feketerigó.

A leszármazás nőági, a nemzetségen belüli házasodás tilos, a szahemi tisztség és a tulajdon a nemzetségen belül öröklődik.

1869-ben ötezren voltak, tehát nemzetségenként mintegy négyszázan.

4. *Cherokee-k*; eredetileg tíz nemzetségük volt, ezek közül a *Makk* és a *Madár* nemzetség ma már nem létezik.

Nemzetségek: 1. Farkas. 2. Vörös festék. 3. Hosszú préri. 4. Süket (egy madár neve). 5. Magyal. 6. Szarvas. 7. Kék. 8. Hosszú haj.

A leszármazás nőági; a nemzetségen belüli házasodás tilos.

1869-ben tizennégyezren voltak, nemzetségenként átlagban ezerhétszáz-

ötvenen. *A cherokee-k és az odzsibuák* most az Egyesült Államokban élő minden más indián törzset túlszárnyalnak *az egyazon nyelvjárást beszélők* száma tekintetében. Nem valószínű, hogy *Észak-Amerika bármely részén* valaha is százezren ugyanazt a nyelvjárást beszélték volna; ezt csak az *aztékokról*, a *texcocóiakról* és a *tlascalaiakról* mondhatjuk el, de még ez is nehezen bizonyítható spanyol adatok alapján. *A cree-k és a cherokee-k szokatlanul magas lélekszáma háziállat-állományuknak és fejlett földműveléssüknek tulajdonítható*; ma már *részben civilizálódtak, választáson alapuló alkotmányos kormányzással helyettesítették az ősi nemzetségeket*, amelyek ennek hatására rohamos hanyatlásnak indultak.

5. *A semionolók* a cree-ktől származnak; mint hírlik, megvan náluk a nemzetségi szervezet.

IV. Pawnee törzsek

Samuel Allis tiszteletes, misszionárius közlése szerint a *pawnee-k hat nemzetségbe* szerveződtek: *Medve, Hód, Sas, Bölény, Szarvas, Bagoly*. Ha ez így van, akkor ugyanez vonatkozik az *arikarákra* (akiknek faluja a *minitarik* falujának közelében található, s akik *a pawnee-k legközelebbi rokonai*), a *huecókra* és másik két vagy három kis törzsre, amelyek a Canadian folyó partvidékét lakják; *valamennyien mindig a Missouritól nyugatra* éltek és *önálló alapnyelven* beszéltek.

V. Algonkin törzsek

Az amerikai *őslakók* e *nagy családja* felfedezése idején a *Sziklás-hegységtől a Hudson-öbölig, a Saskatchewan folyótól délre* s innen *keletre az Atlanti-óceánig* terjedő *területet* foglalta el, beleértve *a Felső-tó két partját* (az északi rész kivételével) és a *Szt. Lőrinc-folyó két partját*, a *Champlain-tótól* lefelé. *Dél felé* a területük *az atlanti part mentén Észak-Carolináig* és *a Mississippi keleti partja mentén Wisconsintól és Illinoistól le Kentuckyig* terjedt. Ennek az óriási területnek a *keleti részén* az irokézek és a velük rokon törzsek *betolakodók* voltak, egyedüli vetélytársai az algonkinoknak e rész határain belül.

a) *Gitchigami törzsek* (az odzsibua *gï-tchi'* = *nagy* és *gä-me* = *tó* szavakból; így nevezték az őslakók a *Felső-tavat* és *a többi nagy tavat*).

1. *Odzsibuák*. Egyetlen nyelvjárást beszélnek és nemzetségekbe szerveződtek, amelyek közül Morgan huszonháromnak [a nevét] összegyűjtötte. Nyelvjárásukban a *nemzetség* jelképének vagy jelének neve *totem* (amelyet

gyakran *dodaimnak* is ejtenek); például a farkas a Farkas nemzetség totemje. Ennek alapján nevezte el *Schoolcraft* („*History of Indian Tribes*") a nemzetségi szervezetet „totemisztikus szervezet"-nek.

Huszonhárom nemzetség (ismert): *1. Farkas. 2. Medve. 3. Hód. 4. Mocsári teknősbéka. 5. Alligátorteknős. 6. Kis teknősbéka. 7. Rénszarvas. 8. Szalonka. 9. Daru. 10. Törpesólyom. 11. Rétisas. 12. Búvármadár. 13. Kácsa. 14. Kacsa. 15. Kígyó. 16. Pézsmapatkány. 17. Nyest. 18. Kócsag. 19. Bóbos kölönte. 20. Ponty. 21. Törpeharcsa. 22. Tokhal. 23. Csuka.*

A leszármazás férfiági, a gyermekek apjuk nemzetségébe tartoznak. *Eredetileg nőági volt*, mert: 1. a *delawaroknál*, akiket az összes algonkin törzs az egyik legrégebbinek ismer el és mind *„nagyapáknak"* nevez, *még nőági leszármazás van*, mint több más algonkin törzsnél is; 2. *bizonyítékok* vannak arra, hogy még 1840-ben a *szahemi* tisztség nőágon öröklődött; 3. *az amerikaiak és a misszionáriusok befolyása*; a misszionáriusok szemében igazságtalannak tűnt fel az olyan öröklési rend, amely a fiakat kirekeszti. Amikor az „öröklődő" szót használjuk – például egy szahem unokaöccsére (nővérének fiára) alkalmazva –, ebből nem az következik, hogy az utóbbinak a szó mai értelmében vett *„öröklési joga"* volt, hanem az, hogy *az utódlási vonalhoz tartozott* (a nemzetségben), és hogy *megválasztása* lényegében biztosítva volt.

A tulajdon és a tisztség *a nemzetségben* öröklődik (a nemzetségen belüli összeházasodás tilos); ez idő szerint a nemzetségi rokonság kizárásával a gyermekek kapják meg az örökség legnagyobb részét. Az anya tulajdona és ingóságai gyermekeire szállnak, ha gyermekek nincsenek, akkor vér szerinti vagy oldalági nővéreire. A fiú most örökölheti apja tisztségét; ha több fiú van, *az utódlást választással döntik el*; a *nemzetségtagok* nemcsak *választhatnak*, hanem el is mozdíthatnak.

Az *odzsibuák* most mintegy tizenhatezren vannak, ami *nemzetségenként átlagosan* körülbelül hétszáz személyt jelent.

2. *Potawatomik*. Tizenöt nemzetség. Minden egyéb, mint az odzsibuáknál.

Nemzetségek: 1. Farkas. 2. Medve. 3. Hód. 4. Jávorszarvas. 5. Búvármadár. 6. Sas. 7. Tokhal. 8. Ponty. 9. Rétisas. 10. Mennydörgés. 11. Üreginyúl. 12. Varjú. 13. Róka. 14. Pulyka. 15. Fekete sólyom.

3. *Az odzsibuák, az ottawák és a potawatomik* ugyanannak az őstörzsnek az alosztályai; amikor először váltak ismertté, *törzsszövetséget* alkottak.

4. *Cree-k*; felfedezésük idején *a Felső-tó északnyugati partján* éltek

onnan terjedtek tovább *a Hudson-öbölig* és *nyugatra a Red River of the North-ig*, majd később elfoglalták a *Saskatchewan vidékét*; *nemzetségi szervezetük nem maradt fenn*; legközelebbi rokonaik az *odzsibuák*, *erkölcseikben*, *szokásaikban és külső megjelenésükben nagyon hasonlítanak hozzájuk*.

b) *Mississippi törzsek. A nyúgati algonkinok a Mississippi keleti partjait* foglalták el *Wisconsinban és Illinoisban*, *dél felé* pedig *Kentuckyig*.

1. *Miamik. Tíz nemzetség*: *1. Farkas. 2. Búvármadár. 3. Sas. 4. Ölyv. 5. Párduc. 6. Pulyka. 7. Mosómedve. 8. Hód. 9. Nap. 10. Víz.*

Legközelebbi rokonaik a *weák*, *piankashaw-k*, *peoriák* és *kaskaskiák*, akiket korábban összefoglalóan *illinoisoknak* neveztek, ma már kevesen vannak; a letelepedett földművelő élet kedvéért felhagytak régi életmódjukkal.

A *miamik* lélekszámban megfogyatkoztak, életmódjuk megváltozott, s nemzetségi szervezetük gyors ütemben eltűnőben van. *Amikor a hanyatlás* elkezdődött, *a leszármazás férfiági volt*, minden egyéb úgy volt, mint az előzőeknél.

2. *Shawnee-k* [igen fejlettek]; még megvannak a *nemzetségeik*, jóllehet *polgári szervezettel* cserélték fel a nemzetségit. {A *shawnee-k* régebben egy női istenséget imádtak: *Go-gome-tha-mä'* (a mi Nagy Anyánk).} Nemzetségeik, amelyeket genealógiai és társadalmi célokra tartanak meg, a következők: *1. Farkas. 2. Búvármadár. 3. Medve. 4. Ölyv. 5. Párduc. 6. Bagoly. 7. Pulyka. 8. Szarvas. 9. Mosómedve. 10. Teknősbéka. 11. Kígyó. 12. Ló. 13. Üreginyúl.*

Leszármazás stb., mint a miamiknál. *1869-ben* csak hétszázan voltak, nemzetségenként körülbelül ötvenen; korábban *három–négyezren* lehettek, ami az amerikai indián törzsek *átlaga fölött* van. A *shawnee-knál* – éppígy *a miamiknál*, *a saukoknál és a fox-indiánoknál* – az volt a szokás, hogy *a gyermekeknek az apa vagy az anya nemzetségéből vagy bármely más nemzetségből* választottak *nevet*, de bizonyos korlátozásokkal. Az *irokézeknél* (lásd fent) *minden nemzetségnek megvoltak a maga saját külön személynevei, és egyetlen más nemzetségnek sem volt joga ahhoz, hogy ezeket használja*; *minden törzsben* tehát a személy külön *neve megmutatta*, hogy melyik *nemzetséghez* tartozik. Így a *saukoknál* és a *foxoknál* a „Hosszú szarv" név a *Szarvas nemzetségé*; a *„Fekete farkas"* név a Farkas nemzetségé; a *Sas nemzetségben* a következő jellemző *nevekkel* találkozunk: *Ka-po-nä* („Fészkét építő sas"); *Ja-ka-kwä-pe* („Felemelt fejjel ülő sas"); *Pe-ä-tä-na-kä-hok* („Ág fölött repülő sas").

A *shawnee-knál* e nevekhez a neveket birtokló nemzetség jogai kapcsolódtak, úgyhogy *a név meghatározta az egyén nemzetségét*. A *szahemnak* minden esetben *a saját nemzetségéhez* kellett tartoznia; *a nőági leszármazásnak férfiágira változtatása* valószínűleg így kezdődött: először is, *lehetővé tette a fiú számára* (aki addig anyja nemzetségéhez tartozott), *hogy apjának utódjává legyen*, és másodszor, *lehetővé tette a gyermekeknek, hogy örököljék apjuk tulajdonát*. Ha *egy fiú apja* nemzetségéhez tartozó *nevet kapott*, akkor, ha megválasztották, *követhette a tisztségben*. De az apa nem dönthette el a kérdést; ezt a nemzetség bizonyos személyekre, többnyire *matrónákra* bízta, akiknek véleményét a gyermekek elnevezésekor ki kellett kérni és akiknek *jogukban állt meghatározni, milyen nevet adjanak*. A shawnee nemzetségek közötti megállapodás révén ezeknek a személyeknek megvolt ez a joguk és *ily módon bevihették az illetőt abba a nemzetségbe, amelyé az adott név volt*. {*Vele született kazuisztikája ez az embernek: a dolgokat a nevük megváltoztatásával megváltoztatni*! És kibúvókat találni, hogy a hagyományokon belül áttörhesse a hagyományt, ahol a közvetlen érdek erőteljes indítékot szolgáltat erre![213]} *A shawnee-knál megmaradtak az ősi leszármazási szabály nyomai*.

3. *Saukok* és foxok: ezek a törzsek eggyé olvadtak össze; minden egyéb úgy volt náluk, mint a miamiknál; 1869-ben csak hétszázan voltak, nemzetségenként körülbelül ötvenen. 14 nemzetségük még megvan:

1. Farkas. 2. Medve. 3. Szarvas. 4. Jávorszarvas. 5. Sólyom. 6. Sas. 7. Hal. 8. Bölény. 9. Mennydörgés. 10. Csont. 11. Róka. 12. Tenger. 13. Tokhal. 14. Nagy fa.

4. *Menominee-k és kikapoo-k*. Ezek a törzsek függetlenek egymástól, *nemzetségekbe szerveződtek*; a tulajdon a nemzetségen belül öröklődik, de a nőági *agnát*[196] *rokonságra* korlátozva.

c) *A Sziklás-hegység törzsei*. 1. *Véres feketelábúak* és 2. *Piegan feketelábúak*. Mindkét törzs nemzetségekre oszlik, az elsőben öt, a másodikban nyolc nemzetség van. Különösen az utóbbiban *a nemzetségeknek* olyan *neveivel* találkozunk, amelyek inkább *hordákra*, semmint nemzetségekre vallanak, úgy mint: *Bőrzsír, Testzsír, Varázslók, Sohasem nevetők, Éhezők, Félig rothadt hús; a nemzetségeknek adott gúnynevek* némely esetben kiszorították az eredeti neveket. *A leszármazás férfiági, a nemzetségen belüli összeházasodás tilos*.

d) *Atlanti törzsek*.

1. *Delawarok, az egyik legrégibb algonkin törzs; felfedezésük idején* **hazájuk a Delaware-öböl körüli és attól északra eső vidék** *volt*.

Három nemzetségük van: 1. Farkas. 2. Teknősbéka. 3. Pulyka. De ezek mindegyike *phratria*, minthogy a *Farkas* nemzetség *tizenkét alnemzetségre* oszlik (mindegyikükben megvan a nemzetség némely jellemző sajátsága); a *Teknősbéka* nemzetség tíz alnemzetségre (*további kettő kihalt*), a *Pulyka* nemzetség pedig tizenkettőre. Az *alnemzetségek nevei személynevek* és *legtöbbször*, ha nem is minden esetben, *női nevek*; maguk a delawarok (akik most a kansasi *delaware rezervációban* élnek) ezeket *különböző névadó őseik* neveinek tekintik. Ez két dolgot mutat; először, hogy *a nemzetségeket eredetileg jelölő állatnevek* hogyan adták át helyüket *személyneveknek* {az eredeti *nemzetségek* nevei megmaradnak, mint itt *Farkas, Teknősbéka, Pulyka*; de a *nemzetségnek* alnemzetségekre való osztódása során az utóbbiakat a részek (a nemzetség-családok alosztályai) *ősanyáinak saját* (személy-) *nevével* jelölik; így az eredetileg nemzetségeket jelölő állatnevek *phratria-nevek* lesznek, az *alnemzetségeket* pedig *személyek* (anyák) nevével jelölik; ennek a változásnak azonban semmi köze nincsen a hősök (mint ősök) kultuszához (ahogy az ókorban a leszármazás férfiági számontartásánál)}; *másodszor*: itt megmutatkozik, hogy *a phratria természetes úton jön létre egy nemzetségnek több alnemzetségre való osztódása révén.*

A leszármazás a *delawaroknál nőági*, és minden egyéb is archaikus. (Így például a három *eredeti nemzetség* tagjai ugyanazon a nemzetségen belül nem házasodhattak össze; *a legutóbbi években a tilalom az alnemzetségekre korlátozódik*; a *Farkas nemzetségen* belül például az *azonos nevűek* nem házasodhatnak össze, de a *különböző nevűek* igen.) A delawaroknál az a szokás is elterjedt, hogy *a gyermekeket apjuk* nemzetségének *nevével nevezik el*; *a leszármazás számontartásában ez ugyanolyan zűrzavart okozott*, mint a *shawnee-knál* és a *miamiknál*. {Ez látszik a nőágról a férfiágra való természetes áttérésnek; a *zűrzavarnak* csak ezzel a változtatással lehetett véget vetni.} *Az amerikai civilizáció és* [az amerikaiakkal való] *érintkezés megrázkódtatta az indiánok intézményeit, etnikai életük fokozatosan hanyatlik.*

Minthogy a leszármazás *nőági*, a delawaroknál, az irokézekhez hasonlóan, a szahemi tisztség fivérről fivérre, vagy (anyai) nagybátyáról unokaöcsre (a nővér fiára) száll.

2. *Munsee-k*: a delawarok egyik ága, ugyanazok a nemzetségeik vannak: Farkas, Teknősbéka, Pulyka; *a leszármazás nőági* stb.

3. *Mohikánok*: a New Englandben, a Kennebec folyótól délre élő indiánok közül valók, akik valamennyien szoros nyelvi rokonságban álltak egymással, megértették egymás nyelvjárásait. A *mohikánoknál*, mint a delawaroknál és a munsee-knál, megvan a *Farkas*, a *Teknősbéka* és a *Pulyka*

nemzetség, *amelyeknek mindegyike egy sor további nemzetségből áll*, tehát *az eredeti nemzetség több más nemzetségre oszlik*, amelyek *phratriában egyesülnek. A mohikánoknál a phratriák* fedik a nemzetségeket, úgyhogy a nemzetségek osztályozásának tisztázásához meg kell állapítani a phratriákat. *A leszármazás nőági* (ugyanígy a *pequotoknál* és a *naragansetteknél* is).

I. *Farkas phratria: 1. Farkas. 2. Medve. 3. Kutya. 4. Oposszum.*
II. *Teknősbéka phratria: 1. Kis teknősbéka. 2. Moçsári teknősbéka. 3. Nagy teknősbéka. 4. Sárga angolna.*
III. *Pulyka phratria: 1. Pulyka. 2. Daru.*

4. *Abenakik* (*jelentése „felkelő nap"*). *Ez a törzs közelebbi rokonságban van a micmacokkal, mint a Kennebectől délre élő New England-i indiánokkal. 14 nemzetsége* van, némelyik ugyanaz, mint az *odzsibuáknál. A leszármazás most férfiági*, a nemzetségen belüli összeházasodás tilalma mostanra sokat veszített érvényéből; a szahemi tisztség a nemzetségben öröklődik.

VI. Atapaszk-apacs törzsek

A Hudson-öböl vidékén élő atapaszkokról és az új-mexikói apacsokról, akik *egy ősi tő alosztályai*, nem lehetett határozottan megállapítani, hogy nemzetségekbe szerveződtek-e. Áll ez *a Nyúl törzs* és *a Vörös Kés törzs atapaszkjaira* (a Hudson-öböl vidékén) és a *Rabszolga-tó atapaszkjaira* egyaránt.

A Yukon folyó vidékének {*Brit Észak-Amerika, Északnyugati Területek*, az egykori orosz part menti településektől délre} *kutchinjai* (louchoux) *atapaszkok*, és náluk (a néhai *George Gibbsnek* Morganhez írt levele szerint) *„három társadalmi fokozat vagy osztály* létezik" (azaz *totem*, amelyek azonban *rangban* különbözhetnek egymástól) {vajon a *nemzetségek*, különösen, ahol a nemzetségi elvhez hódítás [is] társul, nem szolgáltathattak lassanként indítékot *kasztok kialakulására*? Ahol aztán *a különböző nemzetségek közötti összeházasodás tilalma* teljesen megfordítja az *ősi szabályt, az ugyanazon nemzetségen belüli* összeházasodás tilalmát}; *„a férfiak nem a saját osztályukból házasodnak, hanem egy másikból választanak feleséget; a legmagasabb osztályból származó főnök feleségül vehet a legalacsonyabb osztályból származó nőt, anélkül, hogy megszűnne a saját kasztjának tagja lenni."* {A *kaszt* fogalmát a levélíró viszi bele [a magyarázatba] és úgy értelmezi, hogy egy férfi *nem nősülhet a saját nemzetségéből*, de nősülhet valamelyik testvér- vagy unokatestvér-phratria nemzetségéből; ez azonban megmutatja, hogy mihelyt *vérrokon nemzetségek között rangkülönbség keletkezik*, ez összeütközésbe kerül a *nemzetségi elvvel*, és a *nemzetség* az ellentétévé, *kasztté* merevedhet.}

„A gyermekek anyjuk fokozatához tartoznak {ez tehát *a nemzetségek közti* rangkülönbség; minden nemzetségbeli *fivérek és nővérek* akadnak bármely rangbeli nemzetségekben. A rokonsági kötelék megakadályozza, hogy végleges arisztokrácia fejlődjön ki, a testvériség és az egyenlőség érzése megmarad}. *Ugyanannak a fokozatnak különböző törzsekhez tartozó tagjai nem háborúznak egymással."*

Az északnyugati parton élő kolusoknál, akik nyelvileg az *atapaszkoknak* távoli rokonai*, megvan a nemzetségi szervezet; *a nemzetségeknek állatnevük van; a leszármazás nőági, az utódlás joga nőági, nagybácsiról unokaöcsre száll,* kivéve a *vezér-főnök* tisztségét, aki általában a leghatalmasabb a családban.

VII. Az északnyugati part indián törzsei

E törzsek némelyikénél – a kolusokon kívül is – a nemzetségi szervezet van túlsúlyban. Lásd *Dall*: *„Alaska and its Resources"* és különösen *Bancroft*: *„Pacific States", I., 109. old.*

VIII. Salish, sahaptin és kutenai törzsek

Ezek *a Columbia-völgy* törzseinek fő csoportjai; *nemzetségi szervezetük nincs.* Ez volt a ganouáni népcsalád vándorlásainak kiindulópontja, innen terjedtek el a kontinens mindkét részén; őseiknél tehát megvolt a nemzetségi szervezet, amely hanyatlásnak indult és végül elenyészett.

IX. Shoshonee törzsek

Ide tartoznak *a texasi komancsok,* az *utah törzsekkel,* a *bonnakokkal* (panackokkal?), a *shoshonee-kkal* és néhány más törzzsel együtt.

1859-ben (Matthew Walkernek, egy *wyandot* félvérnek a beszámolója szerint, aki a komancsok között élt) *a komancsoknál hat nemzetség volt:*

Komancs törzs. Nemzetségek: 1. Farkas. 2. Medve. 3. Jávorszarvas. 4. Szarvas. 5. Gopher (amerikai ürge). 6. Antilop.

Minthogy a komancsoknál megvan a nemzetségi szervezet, feltételezhető, hogy e csoport több törzsénél is megvan.

Ezzel Morgan befejezi az *Új-Mexikótól északra* élő indián törzsek áttekintését. Amikor az európaiak felfedezték őket, nagyobbik részük *a barbárság*

* *Marxnál: közeli – Szerk.*

alsó fokán, a többi *a vadság felső fokán* volt. A nemzetségbeli szervezet és a nőági leszármazás a jelek szerint eredetileg általános volt náluk. Rendszerük *tisztán társadalmi*; az *egység* a nemzetség, a szervezeti sor többi tagja pedig *a phratria, a törzs és a törzsszövetség*. Ugyanez állt az *árja* és a *szemita* törzsekre, amikor kiemelkedtek a barbárságból; ez *a rendszer tehát általános volt az ősi társadalomban*, következésképpen *közös eredete* volt: a *punalua csoport, amelyből a nemzetségek eredtek*; valamennyien — *az emberiség árja, szemita, uráli, turáni és ganouáni népcsaládjai* — egy *közös punalua tőre* mutatnak, amelybe a *nemzetségi szervezet* bele volt oltva, amelyből mindegyik leszármazott, míg végül külön népcsaládokká váltak szét.

X. Letelepült indiánok

1. *Moki pueblo indiánok*; még mindig *birtokolják ősi közösségi házaikat*, szám szerint hetet, az *arizonai* Little Colorado közelében, *mely régebben Új-Mexikó része volt*; megőrizték ősi intézményeiket és az *indián életformának azt a típusát* képviselik, amely az új-mexikói Zuñi pueblótól az *északperui Cuzcóig* [általános volt]. *Zuñi, Acoma, Taos* és több más *új-mexikói pueblo* ugyanazt a struktúrát mutatja, amelyet *Coronado 1540–1542-ben* talált. Belső szervezetükről a kutatás eddig semmi említésre méltót nem állapított meg.

A *mokik* az alábbi kilenc nemzetségbe szerveződtek:
1. Szarvas, 2. Homok. 3. Eső. 4. Medve. 5. Nyúl. 6. Prérifarkas. 7. Csörgőkígyó. 8. Dohány. 9. Nád.

Dr. Ten Broeck, az Egyesült Államok hadseregének segédorvosa közölte Schoolcraft urral a *mokik legendáját* falvaik keletkezéséről. A *Nagy Anya* hazájából, Nyugatról kilenc emberfajtát hozott magával, *az első* volt *a Szarvas*, és így tovább a többi nemzetség {v. ö. a *shawnee-k Nagy Anyja*, 57. old.[214]}. Miután letelepítette őket arra a helyre, ahol most a falvak vannak, *átváltoztatta őket* (nevezetesen a Szarvast, a Homokot, az Esőt, a Medvét stb.) *emberekké*, s *ezek építették fel a különböző pueblókat*, a fajták megkülönböztetése pedig — *Szarvas fajta, Homok fajta* stb. — még mindig fennáll. Hisznek a *lélekvándorlásban*, és azt mondják, hogy haláluk után *visszaváltoznak medvévé, szarvassá* stb.; a vezetői tisztség öröklődik, de *nem szükségszerűen a tisztségviselő fiára*; ha ugyanis egy másik vérrokont előnyben részesítenek, azt választják meg. Itt *szintén nemzetségi szervezetet* találunk, *a barbárság alsó fokán*, de *ettől a ponttól* kezdve sem *az Észak többi részéről*, sem *az egész Délről* nincsenek határozott adataink, kivéve a *laguna*

indiánokat. Mégis, *a korai spanyol szerzőknél fennmaradtak* [a nemzetségi szervezet] *nyomai, néhány későbbi szerzőnek* pedig *közvetlen tudomása van róla.*

A *mokikhoz* hasonlóan *sok nemzetségnél elterjedt az a hagyomány,* hogy *első őseik abból az állatból* vagy *élettelen tárgyból változtak át férfiakká és nőkké,* amelyek a nemzetség jelképévé (*totemjévé*) váltak (így az odzsibuák *Daru nemzetségénél*). Továbbá *számos törzs* tartózkodik attól, hogy *megegye azt az állatot, melynek nevét viseli,* de ez korántsem általános.

2. *Lagunák* (Új-Mexikó). *Samuel Gorman tiszteletesnek az Új-mexikói Történeti Társulatban 1860-ban mondott beszédéből:*

„*Minden város törzsekre vagy családokra* {azaz nemzetségekre} oszlik, és *e csoportok mindegyike* valamely állatról, madárról, növényről, *fáról, bolygóról vagy a négy elem valamelyikéről* kapta nevét. *Laguna pueblóban,* amelynek mintegy ezer lakosa van, tizenhét ilyen törzs él; az egyiknek a neve *Szarvas,* a másiké *Csörgőkígyó,* a harmadiké *Kukorica,* aztán van *Farkas, Víz* stb. *A gyermekek ugyanahhoz a törzshöz tartoznak, mint az anyjuk.* Ősi szokás értelmében *az azonos törzshöz tartozó személyek között tilos a házasság;* újabban ezt a szokást már nem tartják be olyan szigorúan, mint régebben. *Földjüket közösen birtokolják,* de *ha valaki egy földdarabot megművelt, személyes igényt támaszthat rá és ezt ugyanazon a közösségen belül bárkinek eladhatja;* ha meghal, a földdarab özvegyéé vagy leányáé lesz, *ha* pedig *nőtlen volt, apjának családjában* marad." *Kétséges,* hogy a feleség és a leány *örököl-e az apától.*

3. *Aztékok, texcocóiak és tlakopaniak, valamint a többi mexikói nahuatl törzs* – következő fejezet.

4. *Yucatani maják.*

Herrera („*General History of America*"), a *mexikói, közép-amerikai* és *dél-amerikai törzsekről* szólva, gyakran úgy emlegeti a „*rokonságot*", hogy abból kikandikál a *nemzetség.* Ő és más korai spanyol megfigyelők észrevették, hogy *nagyszámú személyt fűzött össze rokoni kötelék, a csoportot* tehát mint „*rokonságot*" említik, ám tovább nem kutattak.

Herrera többek között ezt mondja a *majákról* (*londoni kiadás, 1726, Stevens fordítása, III., 299. old.*): „igencsak *figyelembe szokták venni családfájukat* és *ezért* {!} *egymást mind rokonoknak tekintették és segítették*. . . Nem vették feleségül *anyósukat* vagy *sógornőjüket vagy olyasvalakit, aki ugyanazt a nevet viselte, mint az apjuk,* mert ezt törvénytelennek tekintették." Az indián *vérrokonsági rendszerben* a családfának a nemzetségen kívül nem lehetett jelentősége. *Tylor* az „*Early History of Mankind*"-*ben* ezt mondja: „Az *észak-amerikai indián szokás* tehát abban *hasonlít az ausztráliai-*

hoz, hogy *a nőági clan-rokonságot házassági akadálynak teszi meg*, de ha lejjebb megyünk délre, *Közép-Amerikába*, az ellenkező szokás tűnik fel, akárcsak Kínában. *Diego de Landa* azt mondja *Yucatan lakóiról*, hogy *senki sem vett feleségül olyasvalakit, akinek* apai ágról *ugyanaz a neve, mint neki magának*, mert ezt nagyon alávaló dolognak tekintették; ezzel szemben feleségül vehették anyaági unokatestvéreiket."

XI. Dél-amerikai indián törzsek

Dél-Amerika minden részén megtalálták *a nemzetség nyomait*, és azt is megállapították, hogy *a ganouáni vérrokonsági rendszer ténylegesen megvan* ott, de a kutatás a kérdést még nem tárta fel kellően.

Herrera („*General History of America*") *az Andokban élő nagyszámú törzsről* ezt mondja: „Ez a *nyelvi változatosság* abból származik, hogy a nemzetek *fajtákra, törzsekre* vagy *clanokra* oszlanak" (*clan* = *nemzetség*). Az Andoknak azokat a törzseit, amelyeket említ, *az inkák egyfajta szövetségbe egyesítették. E. B. Tylor*, miután beszélt Yucatanról, ahol *a leszármazás férfiági, és ahol a megfelelő* házassági tilalom érvényes, ezt mondja: „*Tovább délre, a földszoros alatt, a clanszervezet és a házassági tilalom ismét nőágon* tűnik fel, így Brit-Guayanában az *arawakoknál* és *Paraguayban* a guaraníknál és abiponoknál" {*német fordítás*, 363–364. old.}. *Brett* („*Indian Tribes of Guiana*") megjegyzi *a guayanai indián törzsekről*: ezek *a törzsek családokra* {azaz *nemzetségekre*} oszlanak, amelyek mindegyikének *külön neve* van, mint *siwidi, karuafudi, onisidi* stb. . . . valamennyiüknél *nőági a leszármazás, és mindkét nembelieknek tilos összeházasodni olyasvalakivel, akinek ugyanaz a családneve, mint nekik*. Így például egy siwidi családbeli nőnek ugyanaz a neve, mint az anyjának, de sem az apja, sem a férje nem származhat ugyanabból a családból. Gyermekeinek és lányai gyermekeinek tilos házasságra lépniök olyasvalakivel, aki ugyanazt a nevet viseli, bár apjuk családjába, ha akarnak, beházasodhatnak stb.

A dél-amerikai törzsek, az Andokban élők kivételével, felfedezésük idején vagy *a barbárság alsó fokán*, vagy *a vadság állapotában* voltak. Számos *perui törzs*, amelyeket *a letelepült inka indiánok által létesített kormányzat* egyesített, a barbárság alsó fokán élt, ha *Garcilasso de la Vega* tökéletesnek nem mondható leírásából következtethetünk.

A nemzetség gyökerei a vadság állapotába nyúlnak vissza; fejlődésének utolsó szakaszát a görögöknél és a rómaiaknál látjuk (*a barbárság felső foka*). Ott, ahol az emberiség valamelyik törzsénél *a nemzetségeket legkésőbbi formájukban* találták meg, távoli őseiknél létezniök kellett *ősi formájukban*.

Fontos lenne, hogy pontosan ismerjük *a középső szakaszt* (*a barbárság középső fokán*); ez a XVI. században *a letelepült indiánoknál* létezett, de a spanyol gyarmatosítók elmulasztották a ragyogó alkalmat, hogy megértsék azt a *társadalmi állapotot*, melynek *egységét* (a nemzetséget) képtelenek voltak felismerni.

II. rész. VII. fejezet
Az azték törzsszövetség

Az aztékok egyetlen erődje México pueblo volt, ennek elfoglalásával *kormányzati rendszerük összeomlott*, és helyét *a spanyol uralom* foglalta el. A spanyolok az azték kormányzati rendszert az európai monarchiák megfelelőjének tekintették és így meghamisították az egész történeti képet; [leírásaik] csak abban „történelmiek", ami a spanyolok *tetteire, az aztékok tetteire* és *személyi jellegzetességeire, fegyvereire, szerszámaira, eszközeire, termékeire, élelmére, ruházatára* és hasonlókra vonatkozik, de semmit sem érnek, ha az *indián társadalomról és kormányzatról* van szó. „Mindebből semmit sem ismertek meg és *nem* is *tudtak* róla *semmit*."

Az *aztékok* és a velük szövetkezett törzsek *a barbárság középső fokán* éltek; nem ismerték *a vasat és a vasból készült szerszámokat*; *nem ismerték a pénzt*; *árucsere-kereskedelmet* folytattak; bizonyos, hogy *napjában egyszer* készítettek *főtt ételt*, előbb külön *a férfiak* ettek, aztán külön a *nők* és a *gyermekek*; nem volt *sem asztaluk, sem székük*.

A földet közösen birtokolták; *több rokon családból álló, nagy háztartásokban éltek*, és okunk van feltételezni, hogy *a háztartásokban kommunisztikus életmódot folytattak*. Másrészt *feldolgozták a természetben található fémeket, öntözéses földművelést folytattak, durva pamutanyagokat készítettek, napon szárított vályogtéglából és kőből közösségi házakat építettek* és kitűnő minőségű *agyagárut* állítottak elő.

Nem létezett sem *„mexikói királyság"*, amelyről a régebbi leírások szólnak, sem *„mexikói császárság"*, ahogyan a későbbiek elnevezték. A spanyolok itt egyszerűen *„három törzs szövetségét"* találták, amelynek megfelelői mindenfelé léteztek a kontinensen. A kormányzást *a főnökök tanácsa* látta el *a katonai egységek főparancsnokával* (*legfelső hadifőnökkel*) együttműködve.

A három törzs a következő: 1. *aztékok vagy mexikóiak*; 2. *texcocóiak*; 3. *tlakopaniak*.

Az aztékok egyike annak a *hét törzsnek*, amely *északról* vándorolt be és *a Mexikó-völgyben és környékén telepedett le*; a spanyol hódítás idején az

ottani történeti törzsek közé tartoztak. Mindezek a *törzsek* hagyományaikban *összefoglalóan „nahuatloknak"* nevezték magukat és a közös nahuatl (*alap*)nyelv *nyelvjárásait* beszélték. *Acosta* (aki 1585-ben járt Mexikóban) elbeszéli *egymás után való letelepedésük elterjedt hagyományát.*

1. *Xochimilcóiak*, a *„Virágmagvak népe"*, amely a *Xochimilco-tó* partján, a Mexikó-völgy *déli lejtőjén* telepedett le.

2. *Chalcaniak*, a *„Torkolatok népe"*, amely sokkal később érkezett és az előbbi közelében, a *Chalco-tó* partján telepedett le.

3. *Tepaneciak*, a *„Híd népe"*, amely *Azcopozalcónál*, a *Texcoco-tótól* nyugatra, a völgy nyugati lejtőjén telepedett le.

4. *Culhuaiak*, a *„Görbe nép"*, amely a *Texcoco-tó keleti partján* telepedett le; későbbi neve: *texcocóiak.*

5. *Tlatlelolcóiak*, a *„Sierra férfiai"*, miután *a tó körüli völgyet* már *elfoglalva* találták, *déli irányban* átvágtak *a Sierrán* és *a másik oldalán telepedtek le.*

6. *Tlascalaiak*, a *„Kenyér férfiai"*; egy ideig a *tepaneciakkal* együtt éltek, aztán a völgyön *túl*, keleten, *Tlaxcalánál* telepedtek le.

7. *Aztékok*; ők érkeztek utolsóknak és a mostani Mexico-City területét foglalták el.

Acosta megjegyzi, hogy ők (az aztékok?) *messze északon fekvő országokból* érkeztek, ahol *most* királyságot alapítottak, amelyet *Új-Mexikónak* neveznek. Ugyanez a hagyomány található Clavigerónál és Herreránál.

A *tlacopaniakat* nem említik, ők valószínűleg a *tepaneciak* egyik *alosztálya* voltak és e törzs eredeti lakóhelyén maradtak, míg a többiek a *tlascalaiaktól* közvetlenül délre levő vidékre vándoroltak, ahol *tepeacaiak* néven találtak rájuk.

A hagyomány két tényt foglal magában: 1. azt, hogy *hét törzsnek közös* volt az *eredete*, *rokon nyelvjárásokat* beszéltek és 2. azt, hogy *északról érkeztek.* Eredetileg *egyetlen népet* [törzset] alkottak, amely a természetes osztódás folyamán *több törzsre* szakadt.

Az aztékok a völgy legkedvezőbb fekvésű részeit már elfoglalva találták és többszöri helyváltoztatás után *egy kis száraz földsávon, egy mocsár közepén telepedtek le*, amelyet *lávamezők* és *természetes tavacskák* szegélyeztek. Itt *1325-ben* (*Clavigero* szerint), 196 évvel a spanyol hódítás előtt megalapították *México pueblót* (*Tenochtitlant*). Lélekszámuk alacsony, helyzetük pedig siralmas volt. Ezzel szemben településük mellett torkolltak a Texcoco-tóba *a nyugati dombok patakjai* és a *Xochimilco*, valamint a *Chalco-tó* lefolyása. *Töltésekkel* és *gátakkal pueblójukat* nagy kiterjedésű *mesterséges tóval* vették körül, amelyhez *a vizet az említett források szolgáltatták.* Minthogy a

Texcoco-tó vízszintje magasabb volt, mint most, a munka befejeztével a völgyben levő összes pueblo közül az övéknek nyújtotta *a legbiztonságosabb helyzetet*. Az a *mérnöki munka*, amellyel ezt az eredményt elérték, az aztékok egyik legnagyobb vívmánya.

A spanyol hódítás idején a hét törzs közül öt – az *azték*, a *texcocói*, a *tlacopani*, a *xochimilcói* és a *chalcani* – a völgyben lakott; ennek területe csekély volt, *nagyjából egyenlő Rhode Island államával*; ez *kijárat nélküli*, tojásdad alakú, *hegyi, illetve felvidéki medence* volt, észak–déli irányban a leghosszabb, kerülete 120 mérföld, területe pedig, a vízzel borított felületet leszámítva, *körülbelül 1600 négyzetmérföld*; *magát a völgyet* teraszosan emelkedő *dombok láncolata veszi körül*, amelyek között völgyteknők mélyednek be, úgyhogy *a völgyet hegykorlát övezi*. A törzsek *mintegy harminc pueblóban* laktak, amelyek közül *México* volt *a legnagyobb*. Bőséges adatanyag bizonyítja, hogy a mai Mexikó többi részét nagyszámú törzs alkotta, amelyek a nahuatltól eltérő nyelveken beszéltek és *többségükben függetlenek* voltak. A *fennmaradó nahuatl törzsek*, amelyek *a Mexikó-völgyön kívül* éltek, a *tlascalaiak*, a *cholulaiak* (feltehetően az előbbiek *alosztálya*), a *huexotzingóiak* s a *meztitlaniak* (feltehetően a *texcocóiak* alosztálya), *akik mind függetlenek*, és végül a *tepeacaiak* és a *tlatlelolcóiak*, *akik nem voltak függetlenek*. Számos *más törzs*, amelyek *hozzávetőleg tizenhét területi csoportot alkottak* és *ugyanennyi alapnyelven* beszéltek, *Mexikó többi részét foglalták el*; ami *a törzsek dezintegráltságát és függetlenségét* illeti, csaknem pontosan ezt tapasztalták száz vagy több évvel később, *felfedezésük idején az Egyesült Államok és Brit-Amerika törzseinél*.

1426-ban alakult meg az azték törzsszövetség; ezt megelőzően kevés történelmileg fontos esemény zajlott le *a völgyben lakó törzsek* életében; viszálykodtak, háborúskodtak, s befolyásuk nem terjedt túl közvetlen lakóterületükön. Körülbelül ebben az időben az *aztékok* számbeli és erőfölényre tettek szert. *Itzcoatl* nevű *hadifőnökük* vezetésével megdöntötték a *texcocóiak és tlacopaniak korábbi főhatalmát*, és előző belháborúik eredményeként *ligát* vagy *szövetséget* alakítottak. Ez *a három törzs védelmi és támadó szövetsége volt* és *megállapodást* tartalmazott *a hadizsákmánynak és a leigázott törzsek által fizetendő adónak* meghatározott arányokban való *elosztásáról*. Ma már nehéz megállapítani, hogy ez az egyesülés *liga* volt-e (amely tetszés szerint meghosszabbítható vagy felbontható), vagy pedig *törzsszövetség*, azaz *szilárd szervezet, mint az irokézek szövetsége*. Mindegyik törzs *független* maradt *helyi önkormányzatában*; *kifelé* azonban, *a támadás és védelem vonatkozásában*, a három törzs *egy népet* alkotott. *Mindegyik törzsnek* megvolt a saját *főnöki tanácsa* és *a saját vezér-hadifőnöke*, de *az aztékok*

hadifőnöke volt a szövetséges csapatok főparancsnoka; erre abból következtethetünk, hogy a *texcocóiaknak* és a *tlacopaniaknak szavazati joguk* volt *az azték hadifőnök megválasztásánál* és *megerősítésénél*; ez azt mutatja, hogy *a törzsszövetség megalapításánál az aztékok befolyása* volt túlsúlyban.

1426 és 1520 között – 94 éven át – a törzsszövetség *gyakran háborúzott a szomszédos törzsekkel* és különösen a gyenge *letelepült indiánokkal*, akik *a Mexikó-völgytől délre a Csendes-óceánig* és attól *keletre Guatemaláig* éltek. A legközelebb élő törzsekkel kezdték és legyőzték őket; *falvak* ezen a területen *nagy számban* akadtak, de *kicsik* voltak, gyakran csupán *egyetlen nagy vályog-* vagy *kőépületből, néha több, csoportosan elhelyezkedő ilyen épületből álltak*. Ezeknek az ismételt *betöréseknek az volt a bevallott céljuk, hogy zsákmányt szerezzenek, adót vessenek ki és az áldozati szertartásokhoz foglyokat ejtsenek*, amíg csak az e területen élő *főbb törzseket* (néhány kivétellel) *le nem igázták* és *adófizetőjükké nem tették*, beleértve a mai *Veracruz* közelében fekvő *elszórt totonak falvakat* is.

Az *aztékok*, akárcsak az *északi indiánok, foglyaikat nem cserélték ki* és *nem bocsátották szabadon*; a foglyok sorsa az északi indiánoknál a *kínzócölöp* volt, hacsak *meg nem menekültek azáltal, hogy befogadták őket*. Az aztékok – *papjaik befolyására* – *feláldozták* foglyaikat az imádott főistennek. *Az amerikai őslakók körében a szervezett papság* csak *a barbárság középső fokán, a bálványok és az emberáldozat feltalálásával* kapcsolatban jelenik meg, amelyek eszközül szolgáltak az emberek fölötti hatalom megszerzésére. Valószínűleg *ugyanez* ment végbe az emberiség főbb törzseinél.

A foglyokkal kapcsolatban három szokás követte egymást a barbárság három fokán; az *első fokon* elégették őket a *kínzócölöpnél*, a *másodikon feláldozták* az *isteneknek*, a *harmadikon rabszolgákká tették őket*; mindháromnál az az úgynevezett civilizáció késői korszakáig szívósan fennmaradt elv érvényesül, hogy *a fogoly ki van szolgáltatva foglyulejtőjének*.

Az *azték törzsszövetség* nem tett kísérletet arra, hogy *magába olvassza* a leigázott törzseket; nemzetségi intézmények között a *nyelvi korlátok* lehetetlenné tették ezt; hagyták, hogy *főnökeik kormányozzák* őket és hogy régi szokásaik szerint éljenek. Néha *adószedő telepedett le* közéjük. A kormányzásban csak a *nemzetség* révén lehetett részt venni, de az *aztékok* nem voltak annyira fejlettek – mint például a *rómaiak* –, hogy a leigázott törzsek nemzetségeit a saját területükre telepítsék és beolvasszák. Ugyanezen okból – és a nyelvi akadályok miatt – az azték törzsszövetség *telepesei* nem voltak képesek asszimilálni a leigázott törzseket. *Az azték törzsszövetség* ezért nem tett szert erőre terroruralma révén vagy azzal, hogy *terhekkel sújtotta ezeket a törzseket*; ellenséges érzületet keltett bennük és a

lázadásra való folytonos készséget. Még a *többi nahuatl törzsek sem tartoztak bele a törzsszövetségbe*; a *xochimilcóiak* és a *chalcaniak névleg függetlenek* voltak, nem voltak tagjai a törzsszövetségnek, de *adót kellett fizetniök*.

A törzsszövetség ellenséges és *független törzsekkel* találta szemben magát, így a *michoacaniakkal nyugaton*, az *otomikkal északnyugaton* (a völgy közelében élő elszórt otomi csoportok már adófizetésre voltak kötelezve), a *chichimecekkel* vagy *vad törzsekkel* az *otomiktól északra*, a *meztitlaniakkal északkeleten*, a *tlascalaiakkal keleten*, a *cholulaiakkal* és *huexotzingóiakkal délkeleten*, s ezeken túl a *tabascók*, *a chiapák és a zapotecek törzseivel*. E különböző irányokban tehát *az azték törzsszövetség uralma 100 mérfölddel* sem terjedt túl *a Mexikó-völgyön*, és a *környező térség* egy része vitathatatlanul *semleges terület* volt, amely a törzsszövetséget elválasztotta állandó ellenségeitől. Ebből a fogyatékos anyagból fabrikálták a spanyol krónikák *„mexikói királyságát"*, amely később *a közkeletű történelemkönyvek „azték császárságává" emelkedett*.

Túlzott becslés szerint a Mexikó-völgy és *pueblo México* lakosainak száma *250 000 fő* volt; ez *négyzetmérföldenként* körülbelül *160 személyt* jelentene, csaknem *a kétszeresét New York állam jelenlegi átlagos népességének* és a hozzávetőleges *megfelelőjét Rhode Island átlagos népességének*. *Sem nyájaik, sem csordáik, sem szántóföldi művelésük* nem volt. Ebből a népességből *pueblo Mexicóra* talán *30 000 ember* jutott.

Fantázia szülte számok: *Zuazo*, aki *1521-ben* járt *Mexikóban, lakosainak számát 60 000-re* becsüli, éppígy a Cortez kíséretében levő *Ismeretlen Hódító* (*H. Ternaux-Compans*, X., 92. old.); *Gómara és Martyr* a *60 000 lakost 60 000 házzá* változtatja, s ezt fogadja el *Clavigero*, *Herrera* és végül *Prescott* („*Conquest of Mexico*"). *Solis Zuazónak* a *60 000 lakosát 60 000 családdá* alakítja át, ami 300 000 lakost jelentene, holott *Londonnak* abban az időben csak *145 000 lakosa* volt (*Black*: „*London*"). *Torquemada*, akit *Clavigero* idéz, a 60 000 házat *120 000-ré* változtatja! *Pueblo México* házai minden bizonnyal általában *nagy közösségi házak* voltak, hasonlóak az *ugyanezen időszakbeli új-mexikói* házakhoz, mindegyik elég tágas ahhoz, hogy *10–50, sőt 100 családot is befogadjon*.

Az *azték törzsszövetség* felépítésében és arányaiban *alatta* maradt az *irokézekének*.

Pueblo México volt *a legnagyobb Amerikában*; romantikusan helyezkedett el a mesterséges tó közepén, és *nagy közösségi házaival*, amelyek a gipszbevonattól *vakítóan fehérek* voltak, már a távolból megragadta a spanyolok képzeletét; ezzel magyarázhatók az eltúlzott vélemények.

Az *aztékoknál* találtak *díszkerteket, fegyver- és hadiöltözet-raktárakat*,

finom ruházatot, nagyszerű kidolgozású pamutszöveteket, jó minőségű szerszámokat és eszközöket, és sokféle élelmiszert; a képírást főleg arra használták, hogy feljegyezzék az egyes leigázott falvak által *fizetendő természetbeni adókat* (ez a módszeresen kivetett és szigorúan behajtott *adó szövetekből* és *kertészeti termékekből* állt); volt *naptáruk* az idő mérésére, *nyílt piacuk árucikkek* cseréjére, továbbá *közigazgatási tisztségeik* a fejlődő városi élet igényeinek kielégítésére, volt *papságuk* és *templomi istentiszteletük*, valamint emberáldozatokat is magukban foglaló *szertartásaik*. *A vezér-hadifőnöki tisztség* fokozott jelentőségre tett szert stb.

1. *Nemzetségek és phratriák.*

A spanyol szerzők (a hódítás korabeliek) nem vették észre az *azték nemzetségeket*; de *több mint 200 éven át* az *angol-amerikaiak* sem vették észre az *irokézek* nemzetségeit; korán felfedezték, hogy vannak külön-külön állatneveket viselő clanok, de nem látták, hogy ez a *társadalmi* rendszer *egysége*, amelyen a *törzs* és a *törzsszövetség* alapul. *Herrera* (és mások) gyakran említi a *„rokonságot"* mint *csoportot* (*nemzetséget*) és a *„rokonsági ágat"* (így nevezik egyes szerzők a *phratriát*, mások a *nemzetséget*).

Pueblo México földrajzilag *négy negyedre* oszlott; mindegyiket egy *„rokonsági ág"* (phratria) foglalta el és mindegyik *negyed „alosztályokra"* oszlott; mindegyik *alosztályt* olyan *személyek közössége* foglalta el, akiket valamilyen *közös kötelék* (a nemzetség) tartott össze. {*Mexikóban* csak egyetlen törzs létezett, az *azték*.}

Ugyanez a *tlascalaiakról* (*Herrera, Clavigero*); az ő pueblójuk is *négy negyedre* oszlott, s mindegyiket egy *„rokonsági ág"* foglalta el; mindegyiknek megvolt a saját *teuctlija* (vezér-hadifőnöke), volt megkülönböztető katonai öltözéke, saját zászlaja és címere. „A *négy hadifőnök*" *hivatalból tagja volt a tanácsnak* (*Clavigero*). Cholula pueblo hasonló módon hat negyedre oszlott.

Minthogy az aztékoknál a *társadalmi alosztályok* megállapodtak abban, hogy melyikük *milyen részét* foglalja el a *pueblónak*, e letelepülési mód következményeképpen létrejöttek *földrajzi körzeteik*.

Acosta nyomán *Herrera* röviden vázolja *México* pueblo *felépítését*. Először építettek *„egy kápolnát mészből és kőből a bálványnak"*. A *bálvány* aztán megparancsolja a papnak, hogy az *ő* (a bálvány) *háza* maradjon *középen*, a *főnökök* pedig rokonságukkal és követőikkel oszoljanak meg négy *kerületre* vagy *negyedre*, és mindegyikük építkezzen úgy, ahogyan azt a legmegfelelőbbnek ítéli; ez *Mexikó város négy negyede*, amelyeket ma *Szent János-, Kerek Szűz Mária-, Szent Pál-* és *Szent Sebestyén*-negyedeknek hívunk. Miután ez a felosztás megtörtént, a *bálvány* azt is megparancsolta,

hogy az isteneket, amelyeket megnevez, szintén osszák el egymás között, és *mindegyik kerület jelöljön ki külön helyet* ezeknek az isteneknek az imádására. Így *mindegyik negyed több kisebb kerületre oszlott*, aszerint, hogy hány isten imádására szólította fel őket a bálvány... E felosztás után azok, akik sértve érezték magukat, rokonságukkal és kísérőikkel elindultak, hogy más helyet keressenek, nevezetesen a közelben levő *Tlatlelolcót*.

Ez az elbeszélés szokás szerint a *kész eredményt* követi: először a *rokonságot* négy osztályba sorolták, ezeket pedig *kisebb alosztályokba*. *A tényleges folyamat pontosan fordítva zajlott le*: először mindegyik *rokonsági csoport* (nemzetség) külön-külön területen telepedett le oly módon, hogy *az egymással legközelebbi rokonságban levő különböző csoportok* (phratriák) földrajzilag is kapcsolatba kerüljenek egymással. Ha tehát a legalacsonyabb alosztály a *nemzetség*, akkor mindegyik *negyedet* egy *rokon nemzetségekből álló phratria* foglalta el. (*A görög és római törzsek* ezen a módon telepedtek le *városaikban*.) *Ugyanannak a phratriának* (México négy negyede mindegyikének) mindegyik *nemzetsége* lényegében külön telepedett le. Minthogy a férj és a feleség külön-külön nemzetség tagja volt, és a gyermekek, aszerint, hogy a leszármazás férfiági vagy nőági volt-e, apjuk vagy anyjuk nemzetségéhez tartoztak, *a negyedek egyes részein belül lakók túlnyomó többségükben egy nemzetségből kerültek ki*.

Katonai szervezetük a társadalomnak ezen a *felosztásán* alapult. A *„Mexikói Krónika"-ban, Tezozomoc* helyi szerző művében (Morgan ezt az illinoisi Highlandből való *A. F. Bandelier-től* kapta, aki a könyv fordítására vállalkozott) szó esik egy *Michoacán* ellen tervezett támadásról; *Axaycatl* a két mexikói parancsnokhoz stb., valamint a többihez is fordult és megkérdezte tőlük, hogy *„az összes mexikóiak, az egyes negyedek szokásai és hagyományai szerint*, készen állnak-e; ha igen, akkor induljanak el és meneteljenek és egyesüljenek *Matlatzinco Tolucánál*"; ez azt mutatja, hogy *a katonai szervezet nemzetségek és phratriák alapján* épült fel.

A *földbirtoklási rendszer* is arra mutat, hogy voltak *nemzetségeik*. *Clavigero* ezt mondja: „a földeket, amelyeket *altepetlallinak* neveztek (*altepetl* = *pueblo*), vagyis a városi és falusi közösségek földjeit *annyi részre osztották, ahány körzet volt a városban*, és *mindegyik körzet* a többitől teljesen elkülönítve és függetlenül *birtokolta a maga részét*. *Ezeket a földeket* semmilyen módon *nem lehetett elidegeníteni*."

E *közösségek* mindegyike *nemzetség* volt, amelynek egy helyen való *letelepülése* az aztékok társadalmi rendszerének szükségszerű következménye volt. A *közösség hozta létre a körzetet* (*Clavigero* körzetet mond közösség helyett), *amely közösen birtokolja a földet*.

A *rokonság elemét*, amely a közösséget összekapcsolta, Clavigero kihagyta, de *Herrera* pótolta ezt. „Voltak más, *nagyobb szülőknek* nevezett *urak* {*szahemok*} – írja –, akiknek *földbirtoka egészében egyetlen rokonsági ágnak* {*nemzetségnek*} *a tulajdonában volt*, amely *egy körzetben* lakott; sok ilyen rokonsági ág volt, amikor a földeket Új-Spanyolország benépesítésekor szétosztották; *mindegyik rokonsági ág megkapta a maga földjét* és egészen mostanáig birtokolta; ezek a *földek senki külön tulajdonában*, hanem *mindenki közös tulajdonában voltak*, és az, aki birtokolta, *nem adhatta el* ezeket, *bár élethossziglan használatában voltak* s *fiaira és örököseire hagyta őket*; és *ha egy ház* (*alguna casa*, spanyol feudális kifejezés) kihalt, a földek a legközelebbi szülőre szálltak, aki annak a körzetnek vagy rokonsági ágnak az ügyeit intézte, és senki másra."

A spanyolok feudális elképzelései és *az indián viszonyok*, amelyeket Herrera tapasztalt, összekeverednek itt, ám szétválaszthatók. Az azték „*úr*" a *szahem* volt, polgári főnöke *vérrokonok egy csoportjának*, amely őt „*nagyobb szülő*"-jének nevezi. A földek e csoportnak (*a nemzetségnek*) a közös tulajdonában voltak; ha a *főnök* meghalt, helyét (Herrera szerint) a fia foglalta el; ami ebben az esetben a fiúra szállt, *a szahemi tisztség* volt, nem pedig a föld, amelyet még *visszaadási kötelezettséggel sem „birtokolt" senki*; ha a főnöknek nem volt fia, „a földek a legközelebbi nagyobb szülőre szálltak", vagyis *másvalakit* választottak meg *szahemnak*.

A „*rokonsági ág*" itt nem lehet más, mint a *nemzetség*; *a tisztség a nemzetségen belül öröklődött*, mint a többi indiánnál, és viselőjét a nemzetség tagjai közül *választották*; ha a leszármazás férfiági volt, a választás az elhunyt szahem egyik vér szerinti vagy oldalági fiára, vagy egyik vér szerinti vagy oldalági fivérére stb. esett.

Herrera „*rokonsági ága*" és Clavigero „*közösségei*" nyilvánvalóan ugyanazt a szervezetet jelölik: a *nemzetséget*. A *szahemnak* nem volt semmiféle jogcíme a földekre és senkinek sem adhatta át azokat. A spanyolok azért gondolták ezt másként, mert a szahem tisztsége állandó volt és mert *bizonyos földek* állandóan egy *nemzetség* birtokában voltak, amelynek ő a *szahemja* volt; ez utóbbinak (azonkívül, hogy a nemzetség főnöki funkcióit betöltötte) *a személyek fölött* éppúgy nem volt a spanyolok által neki tulajdonított *hatalma*, mint a földek fölött.

Amit az örökösödésről mondanak, éppilyen zavaros és ellentmondásos; fontos csak azért, mert mutatja *vérrokonok csoportjait* és hogy a gyermekek apjuk után örököltek, amely esetben *a leszármazás férfiági volt*.

2. *A főnöki tanács léte és funkciói.*

Arra, hogy az *aztékoknál* volt ilyen *tanács*, vannak bizonyítékok; funkcióiról és tagjainak számáról azonban szinte semmit sem tudunk.

Brasseur de Bourbourg megjegyzi, hogy „csaknem *minden város vagy törzs négy clanra vagy negyedre* oszlott, amelyeknek *főnökei* alkotják a *Nagytanácsot*"; később azt mondja, hogy az *aztékok tanács* négy tagból állt (*Bourbourg*: „*Popol Vuh*").

Diego Durán (aki „*History of the Indies of New Spain and Islands of the Main Land*" c. művét *1579–1581-ben*, tehát *Acosta* és *Tezozomoc előtt* írta) ezt mondja: „Mexikóban *a király megválasztása* után *e király fivérei* vagy *közeli rokonai közül négy urat* választottak, akiknek *hercegi címet* adtak és *akik közül meg kellett választaniok a* [következő] *királyt*... Herceggé választásuk után ezt a négy urat vagy tisztségviselőt tették meg a *királyi tanáccsá*, hasonlóan a legfelső tanács elnökeihez és bíráihoz; *az ő véleményezésük nélkül semmi sem történhetett.*" *Acosta* megnevezi ugyanezt a négy tisztséget (tlacachcalcatl, tlacatecal, ezuauacatl és fillancalque), a tisztség viselőit „*választóknak*" nevezi és megjegyzi, hogy „mind a négy méltóság a Nagytanács tagja volt, amelynek javaslata nélkül a király semmilyen fontos intézkedést nem tehetett".

Herrera négy fokozatra osztja ezeket a tisztségeket, majd ezt mondja: „A nemeseknek e négy fajtája alkotta a legfelső tanácsot, amelynek javaslata nélkül a király nem intézkedhetett semmilyen fontos ügyben, és *csak olyan királyt lehetett megválasztani, aki e négy osztály valamelyikéhez tartozott.*" A „király" *a legfelső hadifőnököt*, a *hercegek* pedig az *indián főnököket* jelentik. Amikor a *huexotzingóiak* küldötteket menesztettek Mexikóba, hogy szövetséget javasoljanak a tlascalaiak ellen, *Montezuma* – Tezozomoc szerint – ezt mondta nekik: „Fivéreim és fiaim, üdvözöllek benneteket, pihenjetek egy ideig, mert bár csakugyan király vagyok, *egymagam nem tudok eleget tenni nektek, hanem csak a szent mexikói szenátus valamennyi főnökével együtt.*" Itt, mint a fenti beszámolókban is, a *lényeges pont* az, hogy *létezett egy legfelső tanács, amely felügyeletet gyakorolt a legfelső hadifőnök cselekedetei fölött.* Valószínűtlen, hogy a tanács *négy tagra korlátozódott*, mert *így* nem az *aztékok törzset*, hanem pusztán *a rokonoknak azt a kis csoportját képviselte volna*, amelyből a katonai parancsnokot ki kellett választani. De az *indián* rendszerben (és mindenütt, ahol nemzetségi szervezet létezett) minden *főnök egy választótestületet*, a *főnökök együttesen* pedig *a törzset képviselték.* Olykor *kiválasztottak közülük* néhányat, hogy Nagytanácsot alakítsanak, ez azonban mindig valamely *alaprendelkezés* szerint történt, amely meghatározta a tagok számát és intézkedett a helyek állandó betöltéséről.

A *texcocói tanács* tizennégy tagból állt (*Ixtlilxochitl*: „*History of the Chichimecas*"; *Kingsborough „Mexican Antiquinties"*, IX., 243. old.); *a tlaxcalai tanács népes testület* volt; éppígy *cholulai* és *michoacani tanáccsal* is találkozunk, de az *aztékokra vonatkozóan* ezt mondja *Clavigero*: „A hódítás történetében azt látjuk majd, hogy *Montezuma gyakran tárgyal tanácsával* a spanyolok követeléseiről. *Nem tudjuk, hogy hány tagból állt egy-egy tanács, és a történetírók sem szolgálnak megfelelő felvilágosítással e tárgyat illetően.*"

Az *azték tanácsnak négy tagra* való korlátozása, akik *mind ugyanabból a rokonsági ágból származnak, valószínűtlen* beállítás. {Nem lehetséges, hogy a spanyolok tévesen a nemzetségek főnökeiből álló *törzsi tanácsnak* nézték azt, hogy *a legfelső hadifőnököt és talán további négy tisztségviselőt egyazon nemzetségből választottak*? Éppúgy, ahogy például az irokézeknél a wampum őrzőit egy bizonyos nemzetségből választották? A tisztség *a nemzetségben* öröklődővé válhatott.}

Minden *mexikói* és *közép-amerikai* törzsnek *volt főnöki tanácsa.*

Az *azték törzsszövetségnek* a jelek szerint nem volt *a három törzs legfőbb főnökeiből álló Nagytanácsa*, szemben az egyes törzsek külön-külön tanácsaival. Ha így lenne, akkor az *azték törzsszövetség* csak támadó és védelmi liga lett volna, *amely az azték törzs legfőbb irányítása alatt állt.* Ezt még tisztázni kell.

3. *A legfelső hadifőnök tisztsége és funkciói.*

Montezuma tisztségének neve *teuctli*, hadifőnök; mint a *főnökök tanácsának* tagját néha *tlatoaninak* (szónoknak) nevezték. A *legfőbb katonai parancsnoknak* ez a tisztsége volt a legmagasabb, amelyet az aztékok ismertek, és egyébként megfelelt az *irokéz törzsszövetség* legfelső *hadifőnöke* tisztségének. A tisztség hivatalból *a főnöki tanács tagjává* tette viselőjét. A *teuctli* címet egyfajta jelzőként csatolták a névhez, mint például: *Chichimeca-teuctli, Pil-teuctli* stb. *Clavigerónál* ezt olvashatjuk: „A teuctlik *elsőbbséget* élveztek mindenki mással szemben a *szenátusban* mind az ülésrendet, mind a szavazást illetően, és megengedték nekik, hogy *mögöttük* külön széken egy *szolga* foglaljon helyet {az irokézek *al-szahemja*}, amit a legmegtisztelőbb kiváltságnak tekintettek." A *spanyol szerzők* soha nem használják a „*teuctli*" szót, Montezuma és utódai esetében *királlyá* alakítják át. *Ixtlilxochitl*, aki texcocói-spanyol keverék volt, *Mexikó, Texcoco* és *Tlacopan legfelső hadifőnökeit* csak „*hadifőnök*" *teuctlinak* nevezi és hozzátesz egy másik kifejezést *a törzs megjelölésére* {*teuctli* = hadifőnök = tábornok}. Ugyanez az *Ixtlilxochitl*, amikor arról beszél, hogy a törzsszövetség megalapításakor hogyan *osztották fel* a hatalmat a három főnök között stb., a következőket mondja:

„Texcoco királyát {a három törzs egybegyűlt főnökei} *aculhua teuctli*

címmel üdvözölték, valamint a *chichimecatl teuctli* címmel is, amelyet ősei viseltek és amely a birodalmat jelentette {a jelző a törzs jelölésére szolgált}; *Itzcoatzin* (Itzcoatl), a nagybátyja, a *culhua teuctli* címet kapta, mert a *toltecok-culhuaiak* fölött uralkodott {az aztékok hadifőnöke volt a törzsszövetség megalapításakor}; *Totoquihuatzin* a *tecpanuatl teuctli* címet kapta, amely Azcaputzalcóé volt. Azóta utódaik ugyanezt a címet kapták."

A spanyolok egyetértenek abban, hogy a tisztség, amelyet Montezuma betöltött, *választáson* alapult, és hogy a választás egy bizonyos családra korlátozódott; az lepte meg őket, hogy a tisztség *nem apáról fiúra*, hanem *fivérről fivérre* vagy *nagybátyáról unokaöcsre* szállt. Közvetlenül a hódítók szeme előtt két választás zajlott le: *Montezumát* fivére, *Cuitlahua* követte (nem tudjuk, hogy vér szerinti, vagy oldalági fivére volt-e); ennek halála után *unokaöccsét*, *Guatemozint* választották meg (vér szerinti vagy oldalági unokaöccsét?). Már korábbi *választásokon* is fivér fivért követett vagy unokaöcs a nagybátyát (*Clavigero*). De ki választott? *Durán* (lásd fent) négy főnököt említ mint *választókat*, ezekhez járul még egy *választó Texcocóból* és egy *Tlacopanból*, összesen hatan lennének tehát felruházva azzal a joggal, hogy egy bizonyos család tagjaiból megválasszák a legfelső hadifőnököt. Ez nem felel meg a *választáson* alapuló *indián tisztség* jellegének.

Sahagun („*Historia General etc.*", XVIII. fej.) ezt mondja: „Amikor a király vagy úr meghalt, az összes *szenátorok*, akiket *tecutlatoquesnek*, *a törzs vénjei*, akiket *achcacauhtinak*, éppígy a *hadvezérek és öreg harcosok*, akiket *yautequioaquesnek* neveztek, valamint a hadügyekben kiváló más parancsnokok, meg *még* a *tlenamacaquesnek* vagy *papasaquesnek* nevezett *papok is mind összegyűltek* a királyi palotákba. Arról tanácskoztak és döntöttek, hogy ki legyen az úr, és az elhunyt urak *rokonsági ágából* az egyik legelőkelőbbet választották ki, akinek vitéznek, a hadügyekben tapasztaltnak, merésznek és bátornak kellett lennie ... Amikor valakinek a személyében megállapodtak, azt nyomban kinevezték uruknak, de *ez a választás nem titkos vagy nyílt szavazással ment végbe*, hanem valamennyien együtt addig tanácskoztak, amíg végül megállapodtak egy személyben ... *Miután az urat megválasztották, négy másikat* is megválasztottak, akik amolyan szenátorfélék voltak; mindig az úr körül kellett lenniök és tudniok kellett a királyság minden dolgáról." Ha az *aztékoknak* voltak *nemzetségeik*, a tisztség egy bizonyos nemzetségben öröklődött, de viselőjét választani kellett a tagok közül; *a nemzetségen belüli választás* útján (mint *Sahagun* az aztékokról elbeszéli) *fivérről fivérre* vagy *nagybátyáról unokaöcsre* szállna, de soha apáról fiúra (ha a leszármazás *nőági*, mint az irokézeknél). Az azték legfelső *hadifőnökök* megválasztásának ez az *utódlási rendje* azt bizonyítja, hogy

voltak *nemzetségeik* és hogy – legalábbis *ennél a tisztségnél* – a leszármazás még nőági volt.

{*Morgan felteszi*, hogy} *a tisztség, amelyet Montezuma betöltött*, egy bizonyos nemzetségben öröklődött (a *sas* volt annak a háznak a címere vagy *totemja*, amelyben Montezuma lakott), amelynek tagjai a maguk soraiból választották ki a tisztségviselőt; ezt a *jelölést* aztán elfogadás vagy elvetés végett *külön-külön az aztékok négy rokonsági ága* (*phratriája*), valamint a főparancsnok kiválasztásában közvetlenül érdekelt texcocóiak és tlacopaniak elé terjesztették. Miután külön-külön mérlegelték és megerősítették a jelölést, *mindegyik alosztály kijelölt egy személyt, hogy az adja tudtul egyetértésüket*; ezeket nevezik helytelenül „választóknak"; az aztékok *négy legfőbb főnöke*, akiket mint választókat említenek, valószínűleg azonos a négy azték „rokonsági ág" vagy phratria *négy hadifőnökével*, hasonlóan a tlascalaiak négy rokonsági ágának négy hadifőnökéhez; feladatuk nem a választás volt, hanem az, hogy egymással tanácskozva megbizonyosodjanak afelől, vajon a nemzetségben lefolyt választás egyetértéssel találkozik-e és ha igen, akkor bejelentsék az eredményt. Az *elmozdítás joga* a *választási jogból* következik ott, ahol a megválasztás élethossziglanra szólt. Amikor a megfélemlített Montezuma hagyta, hogy székhelyéről Cortez szállására vezessék, ahol bebörtönözték, az *aztékok egy időre megbénultak*. – *Nyugat-Indiában* a spanyol urak rájöttek arra, hogy ha elfogják és *fogva tartják* valamely törzs *kacikáját**, ez *megbénítja az indiánokat* és nem hajlandók harcolni. Amikor a szárazföldre értek, ennek az ismeretnek a birtokában igyekeztek *erőszakkal* vagy *csellel foglyul ejteni a legfőbb főnököt*, és amíg céljukat el nem érték, fogva tartották. Így tett *Cortez Montezumával*, és így járt el *Pizarro*, amikor elfogta *Atahualpát*. Maguk az indiánok *kivégezték foglyaikat*; ha a fogoly *legfőbb főnök* volt, *tisztsége visszaszállt a törzsre* és nyomban betöltötték. Az új körülmények (amelyeket a spanyolok teremtettek) megbénították a népet; *itt a fogoly életben maradt* és *megtartotta tisztségét*. Cortez juttatta *az aztékokat ebbe a helyzetbe*. Előbb vártak néhány hétig, abban a reményben, hogy a spanyolok visszavonulnak; de aztán *Montezumát határozatlansága miatt* elmozdították, fivérét választották meg a helyére és nyomban ezután nagy dühvel *megtámadták a spanyolok szálláshelyeit* és végül *elűzték* őket *pueblójukból*. *Cortez* Montezumához menesztette Marinát azzal a kérdéssel, azt gondolja-e, hogy a kormányzást új parancsnok kezébe helyezték? (Mindezt *Herrera* beszéli el.) Montezuma azt felelte, hogy „nem merészelnek Mexikóban királyt választani, amíg ő életben van",

* – *főnökét; elöljáróját* – *Szerk.*

ezután felment a háztetőre, beszédet intézett honfitársaihoz és az egyik *azték harcostól* (*Clavigero* szerint) a következő választ kapta: „Hallgass el, te elpuhult gazember, aki szövésre és fonásra születtél; ezek a kutyák fogva tartanak, gyáva vagy!" Ezután nyíllal lőttek és köveket dobáltak Montezumára, aki kevéssel később belehalt a megaláztatásba; az aztékok támadását vezénylő *hadifőnök* a fivére, *Cuitlahua* volt.

Nincsen okunk feltételezni, sőt, minden az ellen szól, hogy *Montezumának* bárminemű befolyása lett volna az *aztékok polgári ügyeire*. De *legfelső hadifőnöki tisztségéhez papi* és, mint *Herrera* mondja, *bírói feladatok* is társultak . . . A *tanácsnak* tehát mind a megválasztáshoz, mind az *elmozdításhoz* joga volt. – Maguk a spanyolok kezdetben elismerték, hogy az *azték szövetség törzsek ligája vagy szövetsége*. Hogyan fabrikálhattak ebből *azték monarchiát*?

II. rész. VIII. fejezet.
A görög nemzetség

A civilizáció az *ázsiai görögök* között i. e. *850* körül, a homéroszi költeményekkel, az *európai görögök* között pedig körülbelül egy *évszázaddal* később, a *hésziodoszi* költeményekkel kezdődik. A megelőző, több ezer éves időszak alatt a hellének végighaladtak a barbárság alsó szakaszán; legrégibb hagyományaikban már a görög félszigeten, a Földközi-tenger keleti partvidékén, valamint a közbenső és szomszédos szigeteken letelepedve találjuk őket. *Ugyanannak a tőnek egy idősebb ága*, amelynek fő képviselői a *pelaszgok* voltak, s amely előzőleg már elfoglalta e terület nagyobb részét, idővel *hellenizálódott*, vagy pedig *a hellének elvándorlásra kényszerítették*.

A *pelaszgok* és a *hellének nemzetségekbe, phratriákba* (amelyek a dór törzseknél nem voltak megszokottak, *Müller*: *„Die Dorier"*) és *törzsekbe* szerveződtek; némely esetekben a szerves sor nem teljes, de mindenütt *a nemzetség* a szervezet egysége; *főnökök tanácsa*; *agora* vagy *népgyűlés*; *baszileusz* vagy katonai parancsnok.

A fejlődés *változtatásokat* kényszerített a *nemzetségre*, nevezetesen: 1. *a leszármazást nőágiról férfiágira változtatták*; 2. *árvalányok és örökösnők esetében engedélyezték a nemzetségen belüli házasságkötést*; 3. *a gyermekek megkapták apjuk tulajdonának kizárólagos öröklési jogát*. A hellének, az indiánokhoz stb. hasonlóan *töredékes törzseket* alkottak.

A *görög társadalmat* körülbelül *az első olimpiász idején* (i. e. 776) említik először; ettől kezdve *Kleiszthenész törvényhozásáig* (i. e. 509) végbement az áttérés a *nemzetségi szervezetről a politikai* (*polgári*) *szervezetre*. {[Morgan-

nek] meg kellett volna mondania, hogy a *politikai* szót itt *arisztotelészi értelemben* használja = *városi*, és hogy *politikai állat* = városi polgár.} A *községnek a benne foglalt ingatlan tulajdonnal* és az adott időpontban benne lakó népességgel együtt kellett a szervezet egységévé válnia; a *nemzetségtagból polgár* lett. Az *egyént nemzetségéhez fűző kapcsolatoknak*, amelyek *személyesek* voltak, *a községhez fűződő területi kapcsolatokká* kellett *átalakulniok*; a *démarkhosz* (a démosz elöljárója) bizonyos értelemben *a nemzetségfő helyét* foglalta el.

A tulajdon volt az az új elem, amely fokozatosan átalakította a görög intézményeket és előkészítette ezt a *változást*, miután több évszázadon át kísérleteztek azzal, hogy *a nemzetségre alapozva* vigyék véghez. A különböző görög közösségekben *egymástól eltérő*, de ugyanazt az eredményt célzó *törvényhozási sémákat* próbáltak ki, többé-kevésbé utánozva egymás kísérleteit.

Az *athéniaknál Thészeusz törvényhozása* (a hagyomány szerint); *Drakóné, i. e. 624; Szolóné, i. e. 594; Kleiszthenészé, i. e. 509.*

Az attikai iónok a történeti korszak kezdetén négy törzsre oszlottak: *geleónok, hoplészek, aigikórok, argászok.*

{Törzs: *φυλή* [phülé]; utána *φρατρία* vagy *φρατορία* [phratria v. phratoria]; *φράτωρ* [phrator] a phratria tagja; *γένος* [genosz] nemzetség, *ezenkívül nemzet és törzs.*} A *nemzetségeken alapuló phülék* rendszerint *phratriákra* oszlottak, ezek tovább oszlottak nemzetségekre {de *γένος*-on [genosz] kívül Homérosnál előfordul *γενεά* [geneá] is, az ión *γενεή* [geneé], nevezetesen *törzs, származás, család*, utódok értelemben}; a nemzetségek tovább oszlottak *οἶκοι*-ra [oikoi] (*házak vagy családok*); ezzel szemben a *topikus* [területi] *phülék alosztályai* a *körzetek* (*δῆμοι*) [démoi] vagy *helységek* (*κῶμαι*) [kómai] . . . *Eredetileg ugyanannak a törzsnek a tagjai az országnak ugyanazon a területén laktak* ott is, ahol a phülék alapja a nemzetség volt; ugyanez áll a *phratriák* és *a nemzetségek tagjaira*, úgyhogy *a nép beosztása* itt egyszersmind összekapcsolódott az országnak nagyobb vagy kisebb körzetekre való beosztásával. – *A területi phüléknél csak a lakóhelyet vették figyelembe.* Később azonban nem tartották magukat ehhez annyira szigorúan, hogy *az átköltözés az egyik phülé körzetéből egy másikba* szükségképpen maga után vonta volna a másik phülébe való átkerülést is {*Schoemann, I., 134., 135. old.*[215] *Egy phülébe* és azon belül egy *phratriába* vagy *körzetbe* való tartozás mindenütt *lényegi ismérve és feltétele* volt annak, hogy valaki *polgárnak minősüljön* . . . a polgárságból *ki voltak rekesztve az országnak azok a lakosai, akik ezek valamelyikébe nem tartoztak bele.* Közelebbit ez utóbbiról uo., 135. skk. old.}.

A négy attikai törzs – *geleónok, aigikórok, hoplészek, argászok* –, amelyek ugyanazt a nyelvjárást beszélték és közös *területet* foglaltak el, nemzetté *egyesültek*; korábban azonban valószínűleg csak *törzsszövetséget* alkottak. (*Hermann* a *„Political Antiquities of Greece"-ben* említi *Athén, Aigina, Prászia, Nauplia* stb. szövetségét.) Minden *attikai törzs három phratriából* és minden *phratria harminc nemzetségből* állt, úgyhogy 4 (törzs) × *3 phratria* vagy *12* × *30* = *360 nemzetség*; a phratriák és a törzsek száma állandó, a nemzetségeké azonban változik.

A *dórok* többnyire *három törzsben* – *hüllészek, pamphüloszok* és *dümászok* – éltek Spártában, Argoszban, Sziküónban, Korinthoszban, Troizénban stb., ahol különböző nemzeteket alkottak, *a Peloponnészoszon kívül* pedig *Megarában* stb. Némely esetben egy vagy több nem dór törzs egyesült velük, mint *Korinthoszban, Sziküónban* és *Argoszban*.

A *görög törzs* mindenkor *nemzetségeket* tételez fel, amelyek ugyanazt a nyelvjárást beszélik; a phratria hiányozhatott is. *Spártában* ὠβή [obé] (ὠβάζω [óbazó] lakóniai nyelven annyit jelent, mint *óbékre beosztani*, ὠβάτης [óbatész] = *az óbé tagja*). Minden törzsben *tíz óbé* (?) (phratria ?) volt. Funkcióikról semmit sem tudunk. Lükurgosz ősi *rhétrájában* [törvényében] van egy rendelkezés, hogy a törzseket és az óbékat változatlanul meg kell hagyni.

Az athéniak társadalmi rendszere: 1. γένος [genosz], *nemzetség*, amely *rokonságon* alapul; 2. φρατρία [phratria] vagy φράτρα [phratra], a nemzetségek testvérisége, amely egy ősi nemzetség osztódásából jött létre; 3. φῦλον [phülon], később φυλή [phülé], *törzs*, amely több phratriából áll; 4. *nép* vagy *nemzet*, amely több törzsből áll. A (*külön területeket elfoglaló*) *törzsek szövetsége* a korai korszakban előfordult, de nem vezetett lényeges eredményekre. Valószínű, hogy a négy törzs előbb szövetséget alkotott, majd, miután *más törzsek nyomására egy területen gyűlt össze, eggyé olvadt.*

Grote „History of Greece" c. művében így ábrázolja a dolgot: „A *phratriák* és a *nemzetségek*, úgy látszik, *eredeti kis egységeknek nagyobbakká való tömörülései* . . . a *törzstől* függetlenek és az *nem előfeltételük* . . . *Az egésznek az alapja a ház, a tűzhely vagy a család* (οἶκος) [oikosz], *amelyeknek* kisebb vagy nagyobb *számából* állt a *nemzetség* (γένος) [genosz], *clan, sept* vagy a megnövekedett mesterséges testvériség, amelyet a következők tartottak össze:

1. *közös vallási ünnepségek és kizárólagos jog arra, hogy papokat adjon egy meghatározott isten, a feltételezett ősapa* tiszteletére, *akit külön melléknévvel jelöltek*;

2. *közös temetkezőhely.* »Egyébként ki az, aki megengedné, hogy az atyai

sírba olyanokat helyezzenek, *akiknek semmi közük a nemzetséghez?*« (Démoszthenész: »*Eubulidész*«);

3. *kölcsönös öröklési jog*;

4. *segítségre, védelemre és a sérelmek orvoslására vonatkozó kölcsönös kötelezettség*;

5. *kölcsönös jog és kötelezettség a nemzetségen belüli házasodásra bizonyos meghatározott esetekben, különösen, ha árva lányról vagy örökösnőről volt szó*;

6. *közös tulajdon birtoklása, legalábbis némely esetben*, saját arkhónnal* és kincstartóval.

A *phratriális egyesülés*, amely több nemzetséget kötött össze, kevésbé szoros volt, mégis hasonló jellegű kölcsönös jogokat és kötelezettségeket foglalt magában, különösen *meghatározott vallási szertartások közösségét* és *az üldözés kölcsönös kiváltságát egy phratriabeli megölése esetén . . . Az egy törzshöz tartozó phratriák* összességének voltak bizonyos, *időszakonként ismétlődő közös vallási ünnepségeik* a *phülobaszileusznak*** vagy *törzs-királynak* nevezett és az *eupatridészek**** sorából választott tisztségviselő *elnöklete alatt.*"

{A *görög nemzetség* mögül nagyon is félreismerhetetlenül kikandikál a vadember (pl. irokéz).}[216]

A *görög* nemzetség egyéb *sajátságos* vonásai:

7. *a leszármazásnak férfiágra való korlátozása*; 8. *a nemzetségen belüli házasságkötés tilalma, kivéve az örökösnők esetét*; 9. *idegenek befogadásának joga*; 10. *a főnökök megválasztásának és elmozdításának joga.*

Ad 7. A mi mai családunkban *a férfiági leszármazottak* viselik a *családnevet* és *nemzetséget* alkotnak, jóllehet az *szétszórt állapotban* van és, kivéve a legközelebbi rokonokat, tagjai között nincs *egyesítő kötelék*. A *nők* házasságuk révén elvesztik családnevüket és *gyermekeikkel* együtt a másik nemzetségbe *kerülnek át*. *Hermann* ezt mondja: „Minden gyermeket *apjának* phratriájában és nemzetségében (γένος) [genosz] *jegyeztek be.*"

Ad 8. {*A nemzetségen belüli házasságkötés* tilalma már abból is kiviláglik, hogy az örökösnők esetében *kivételt* tettek és engedélyezték a házasságot.}

Wachsmuth: „A hajadon, aki elhagyja apja házát, *nem tartozik többé az apai áldozati tűzhelyhez*, hanem *férjének vallási közösségébe lép be*, és ez

* – elöljáróval – *Szerk.*

** – *törzs-elöljárónak* – *Szerk.*

*** – *nemesek* – *Szerk.*

szenteli meg a házassági köteléket." *Hermann* ezt mondja: „Minden újonnan férjhez ment nőt, ha *ő maga polgár volt*, ennélfogva *bejegyezték férjének phratriájában*." A *sacra gentilicia** mind a görög, mind a római nemzetségben megvoltak. Nem valószínű, hogy a görögöknél a nő házasságkötése révén *elvesztette* volna *agnát*[196] *jogait*, mint a rómaiaknál; bizonyos, hogy apja *nemzetségébe* tartozónak tekintette magát.

A nemzetségen belüli házasságkötést tiltó *szabály* még a monogám házasság kialakulása után is fennmaradt {amely ezeket a *korlátokat* a legközelebbi rokonokra igyekezett korlátozni} mindaddig, amíg a nemzetség volt a társadalmi rendszer alapja. *Becker* ezt mondja a „*Charikles*"-*ben*: „A *rokonság*, jelentéktelen korlátozásoktól eltekintve, *nem volt akadálya a házasságnak*, amely létrejöhetett az ἀγχιστεία [ankhisztéia]–[közeli rokonság] vagy συγγένεια [szüngeneia] [rokonság] minden fokán, *bár természetesen nem magában a nemzetségben*."

Ad 9. A *befogadást* később gyakorolták – legalábbis a családokban–, de ez hivatalos formaságok között történt és különleges esetekre korlátozódott.

Ad 10. A *görög nemzetségnek* a korai időszakban kétségtelenül megvolt az a joga, hogy *főnökeit megválassza és elmozdítsa*; mindegyik nemzetségnek volt ἀρχός-a [arkhosza], ami a *főnök* közkeletű elnevezése volt. Tekintetbe véve az athéni nemzetségeknek *egészen Szolónig és Kleiszthenészig* érvényesülő szabad szellemét, nem fogadhatjuk el, hogy a tisztség *a homéroszi korban* öröklés útján *a fiúra* szállt. A feltételezés mindenkor *az öröklés útján való betöltés joga ellen* szól, hacsak nincs *cáfolhatatlan bizonyíték*, minthogy az előbbi a legélesebb ellentétben állna az ősi szabállyal.

{Ami Grote-nál idétlen, az az, hogy} a görögök társadalmi rendszerének alapja szerinte az οἶκος [oikosz], „*a ház, a tűzhely vagy a család*"[217]. Nyilvánvalóan a *pater familias*** *vasszigorú uralma alatt álló római családot* áthelyezi a *görög család* történetének homéroszi *korszakába*. Eredetét tekintve a nemzetség idősebb, mint a *monogám* és a *pároscsalád*; lényegében egyidős a *punalua családdal*; *ezek egyike sem alapja* azonban a nemzetségnek. – Minden *család, akár ősi, akár nem*, félig *belül* van a nemzetségen, félig *kívül*, mivel *férj és feleség különböző nemzetségekhez tartoznak*. {De a *nemzetség* szükségképpen egy olyan *csoportból* ered, amelyben a nemi érintkezés *szabályozatlan* volt; mihelyt *e csoporton belül* már kirekesztik *a fivérek és nővérek közötti házasságot*, kinőhet belőle nemzetség, de nem

* – *nemzetségi vallási szertartások – Szerk.*

** – *családapa – Szerk.*

előbb; *a nemzetségnek előfeltétele*, hogy a (vér szerinti és oldalági) fivéreket és nővéreket már különválasszák a többi vérrokontól. A *nemzetség*, ha már kialakult, megmarad a társadalmi rendszer *egységének*, *a család* viszont *nagy változásokon megy át.*}

A nemzetség *teljes* egészében belekerül a phratriába, a phratria a *törzsbe*, a törzs a *nemzetbe*, de a *család* sohasem kerül bele egészében a *nemzetségbe*, mihelyt ez már létezik; mindig félig *a férj* és félig *a feleség nemzetségébe* kerül bele.

Nemcsak *Grote*, hanem *Niebuhr*, *Thirlwall*, *Maine*, *Mommsen* stb. is — valamennyien a klasszikus iskolás tudományosság képviselői — ugyanazt az álláspontot képviselik *a patriarchális típusú monogám családot illetően*, olyan *egésznek* tekintve azt, *amely köré a görög és a római rendszerben a társadalom egységbe rendeződött*. A *család* — beleértve a monogám családot is — éppoly kevéssé alkothatta *a nemzetségi társadalom természetes alapját*, ahogy manapság, a polgári társadalomban *a család nem egysége a politikai rendszernek*. Az állam elismeri a *grófságokat*, amelyekből áll, a grófság elismeri a maga *községeit*, de a község *nem vesz tudomást a családról*; így a *nemzet elismerte a törzseit*, a törzs *a phratriáit*, a *phratriák a nemzetségeiket*, de a nemzetség *nem vett tudomást a családról*.

{Grote úr címére továbbá meg kell jegyezni, hogy bár a görögök *nemzetségeiket* a *mitológiából* származtatják}, e nemzetségek *régibbek*, mint az *őáltaluk* alkotott *mitológia* az isteneivel és félisteneivel együtt.[218]

A nemzetségi társadalom szervezetében *a nemzetség elsődleges*, mert *a rendszernek* mind *alapja*, mind *egysége*; a *család* is *elsődleges* és *régibb*, *mint a nemzetség*, mivel ezt a *vérrokonsági és a punalua család* időben *megelőzték*; de a család nem tagja a szerves sornak.

Grote ezt mondja: „[Ilyen volt] az attikai lakosság *eredeti vallási és társadalmi egyesülése* — szemben a *politikai egyesüléssel*, *amelyet valószínűleg* {!} később vezettek be, *kezdetben a trittüszök és a naukrariák*, *később* pedig *a tíz kleiszthenészi törzs képviselt*, amelyek *trittüszökre és démoszokra oszlottak*. Az előbbiben a *személyi kapcsolat* a lényeges és uralkodó vonás, a *helyi kapcsolatnak* alárendelt szerepe van; az utóbbiban *a tulajdon és a lakóhely* válik a *legfőbb szemponttá*, és a *személyi elem* csak *ezek mellett mérlegelve* jön tekintetbe... *A Theoinia-ünnep* (attikai) és az *Apaturia-ünnep* (az egész *ión fajta* közös ünnepe) évente összehozta ezeknek a phratriáknak és nemzetségeknek a tagjait istentiszteletre, ünnepségekre és sajátos rokonszenv fenntartására..."

„A nemzetségek mind *Athénban*, mind *Görögország más részein patronimikus nevet* viseltek, *a feltételezett közös őstől való származás* bélyegét...

Aszklépiadákat Görögország számos részén találunk, *Aleuadákat* Thesszaliában, *Midülidákat, Pszalikhüdákat, Belpsziadákat, Euxenidákat* Aiginán, *Brankhidákat* Milétoszban, *Nebridákat* Kószon, *Iamidákat* és *Klütiadákat Olümpiában, Akesztoridákat Argoszban, Kinüradákat Cipruson, Penthilidákat Mütilénében, Talthübiadákat Spártában, Kodridákat, Eumolpidákat, Phütalidákat, Lükomédákat, Butadákat, Euneidákat, Hészükhidákat, Brütiadákat* stb. Attikában. Mindezen nemzetségekhez egy *mondai ős* tartozott, *akit a nemzetség ősapjának és névadó hősének tekintettek*, például *Kodrosz, Eumolposz, Butész, Phütalosz, Hészükhosz stb... Athénban*, legalábbis Kleiszthenész forradalma után, *a nemzetségi nevet nem használták*; az embereket először a saját személynevükkel jelölték, aztán *apjuk nevével*, majd *annak a démosznak a nevével, amelyhez tartoztak*, mint például *Aiszkhinész, Atrométosz fia, kothókida...* A nemzetség mind a tulajdont, mind a személyeket illetően *zárt testület* volt. *Szolón idejéig végrendelkezési jog nem létezett.* Ha valaki gyermektelenül halt meg, tulajdonát *nemzetségének tagjai* örökölték, és ez *még Szolón után* is így volt, *ha végrendelet nélkül halt meg...* Ha valakit meggyilkoltak, először *legközelebbi rokonainak*, aztán *nemzetsége* és *phratriája tagjainak* volt joga és kötelessége, hogy *a bűncselekményt a törvény előtt üldözzék*; ezzel szemben *démotész-társai*, vagyis ugyanannak a démosznak a lakosai nem rendelkeztek az üldözésnek ezzel a jogával. *Mindaz, amit a legrégibb athéni törvényekről hallunk, a nemzetségekre és phratriákra való beosztáson alapul*, amelyeket mindenütt *a család kiterjesztéseként* {!?} kezelnek... *ez a csoportokba való beosztás teljesen független mindennemű vagyoni minősítéstől, mivel gazdagok és szegények egyaránt vannak ugyanabban a nemzetségben... A különböző nemzetségek nem egyenlőek méltóság dolgában*, s ez főleg abból eredt, hogy mindegyiküknek *örökletes és kizárólagos joga* volt bizonyos *vallási szertartások* lebonyolítására, s hogy ezek némelyikét *különlegesen szentségeseknek* tartották s ezért *nemzeti jelentőségűekké* tették. Így az *Eumolpidákat* és a *Kérüxöket*, akik az eleuszisi Déméter misztériumainak *hierophantészét** és *felügyelőjét* adták, valamint a *Butadákat*, akik közül az akropoliszi Athéné Poliász, valamint *Poszeidón Erektheusz* papnője, illetve papja került ki, a jelek szerint az összes többi nemzetségnél jobban tisztelték."

A *nemzetség* már létezett az *árja népcsaládban*, amikor a *latinul, görögül és szanszkrit nyelven beszélő törzsek még egy népet alkottak* (*gens, γένος* [genosz] és ganasz); *barbár őseiktől* és még távolabbi *vad elődeiktől* származott. Ha az *árja népcsalád* már a *barbárság középső fokán részekre vált*, s ez

* – *főpapját* – *Szerk.*

valószínű, *akkor a nemzetségnek ősi formájában kellett hozzájuk kerülnie*... Ha összehasonlítjuk *a barbárság alsó fokán levő irokéz nemzetséget a barbárság felső fokán levő görög nemzetséggel*, szembetűnően *ugyanazt a szervezetet* találjuk, amott *ősi formájában*, itt pedig *végső formájában*. A köztük fennálló különbségeket az emberi haladás követelményei *kényszerítették a nemzetségre*.

A *nemzetségben* végbemenő említett *változásokkal párhuzamosan haladnak az öröklési rend változásai*... *Szolón, megengedvén a vagyon tulajdonosának, hogy*, amennyiben nincsenek gyermekei, *végrendeletileg rendelkezzék felőle, az első rohamot intézte a nemzetség tulajdonjogai ellen.*

Grote úr, miután megjegyzi, hogy „*Pollux* világosan tájékoztat bennünket arról, hogy *Athénban ugyanannak a nemzetségnek a tagjai általában nem voltak rokonok*", {mint iskolás tudományú nyárspolgár, ekképpen magyarázza *a nemzetség eredetét*[219]:} „A nemzetségi kötelék önmagában kapocs; különbözik a *családi kapcsolatoktól*, de *feltételezi* ezek létezését és kiterjeszti őket *mesterséges analógia* segítségével, *amelynek alapja részben vallási hiedelem* és *részben valóságos egyezség*, hogy vér szerint idegeneket is magába foglalhasson. *Egy nemzetségnek*, sőt egy phratriának *a tagjai is mind ugyanazon ősapa – isten vagy hős – leszármazottainak hitték magukat*... *Niebuhrnak* kétségtelenül igaza van, amikor feltételezi, hogy *a régi római nemzetségek nem voltak egy közös történeti őstől származó valóságos családok*. De az sem kevésbé igaz, hogy *a nemzetség eszméje* magával hozta a *közös* – isteni vagy hősi – *ősapában való hitet* – ez a *családfa* ... *meseszerű*, de magának a nemzetségnek a tagjai szentnek és hitelesnek tekintették; összetartozásuk fontos kötelékéül szolgált... A *természetes családok* persze *nemzedékről nemzedékre* változtak, némelyek megnövekedtek ... mások megfogyatkoztak vagy *kihaltak*; a *nemzetség* azonban nem változott, kivéve a benne foglalt családok létrejötte, kihalása vagy osztódása útján. Ily módon a családnak a nemzetséghez fűződő kapcsolatai örökösen ingadoztak, *és a közös ősben való hitre alapozott nemzetségi családfa*, amely a nemzetség korai szakaszán kétségtelenül megfelelő volt, az idő előrehaladtával részben elavult és alkalmatlanná vált.[220] *Csak ritkán hallunk erről a családfáról*..., *mert csak* bizonyos, különösen ünnepélyes *alkalmakkor viszik a nyilvánosság elé*. De *a jelentéktelenebb nemzetségeknek éppúgy megvoltak a maguk közös vallási gyakorlatai*" {mily különös ez, Grote úr?!} „és a közös *emberfeletti* ősapjuk és családfájuk, mint a nevesebbeknek" {nemde, mily nagyon különös ez, Grote úr, jelentéktelenebb nemzetségek esetében!}; „az alapelgondolás és az *ideális alapzat*" {tisztelt uram, nem *ideális*, hanem *karnális*, vagyis, *lefordítva*, húsból való} „mindegyiknél ugyanaz volt."

A nemzetségnek ősi formájában – és ez a görögöknél egykor éppúgy megvolt, mint más halandóknál – megfelelő *vérrokonsági rendszer megőrizte a nemzetség valamennyi tagja egymás közötti rokoni kapcsolatainak ismeretét.* {E részükre döntően fontos dolgot már gyermekkorukban megtanulták a gyakorlatból.} *Ez a monogám család kialakulásával megszűnt.* A *nemzetségi név* olyan *családfát* teremtett, amely mellett *a családé jelentéktelenné vált. Ennek a névnek* az volt *a feladata*, hogy megőrizze viselői közös leszármazásának tényét; de *a nemzetség családfája olyan régre nyúlt vissza*, hogy tagjai kölcsönös *valóságos rokonságukat már nem tudták kimutatni*, kivéve azokban a ritka esetekben, amikor újabb keletű közös őseik voltak. *Maga a név* volt a közös leszármazás bizonyítéka, mégpedig döntő bizonyíték, kivéve, ha a családfa *megszakadt*, mert a nemzetség korábbi történetében *befogadtak vér szerint idegeneket.* Ezzel szemben *a nemzetségtársak közötti bármiféle rokonság tényleges tagadása* à la *Pollux és Niebuhr, amely a nemzetséget merőben kiagyalt alkotássá változtatja*, méltó az ideális, azaz szobatudós írástudókhoz. {Abból, hogy *a nemzedékek összeláncolódása*, kivált a monogámia beköszöntével, a távolba merült, és az *elmúlt valóság* a mitológiai *fantáziaképben* tükröződve jelenik meg, a jóravaló nyárspolgárok arra következtettek és következtetnek, hogy a *fantázia-családfa* valóságos nemzetségeket teremtett!} A nemzetségtagok nagy része messzire a múltba nyúlóan ki tudta mutatni származását, a többieknél pedig *a nemzetségi név, amelyet viseltek*, a közös származásnak gyakorlati célokra elégséges bizonyítéka volt. *A görög nemzetség többnyire kis csoport volt*; harminc család egy nemzetségben, eltekintve a családfők feleségeitől, ez *átlagban 120 személy nemzetségenként.*

A *nemzetségben* született meg a *görögök* vallási tevékenysége, amely kiterjedt a phratriákra és a minden törzs számára közös, időszakos ünnepségekben érte el csúcspontját (*De Coulanges*[221]). {A nyomorult *vallási* elem válik fő dologgá a nemzetségben abban a mértékben, ahogy a *valóságos együttműködés* és a *közös tulajdon* fuccsba megy; a tömjénfüst, az megmarad.}

II. rész. IX. fejezet.
A görög phratria, törzs és nemzet

A *görög phratria* természetes alapja a *rokonsági kötelék*; a nemzetségek *egy közös nemzetség tagozatai* voltak. Grote ezt mondja: „Hekataiosz phratriájának *összes egykorú tagjai* egyazon istent tiszteltek *tizenhatodfokú*

ősapaként"; ezek a nemzetségek {eredetileg!} betű szerint *testvérnemzetségek* voltak, és szervezetük ennélfogva testvériség, phratria. Ez utóbbinak a létezésére már *Dikaiarkhosz* racionalisztikus magyarázattal szolgál, ilyenformán: *bizonyos nemzetségeknek az a gyakorlata, hogy egymásnak feleségeket adnak, a közös vallási szertartások elvégzése céljából* {!} *a phratriális szervezethez vezetett. Sztephanosz Büzantinosz* megőrizte *Dikaiarkhosznak* egy *töredékét. Nemzetség* helyett a πάτρα [patra] szót használja, mint Pindarosz gyakran és *Homérosz* olykor. *Sztephanosz* a következőket közli:

„A *patra Dikaiarkhosz* szerint *a társadalmi egyesülés három formájának egyike a görögöknél*; ezeket a formákat *patrának, phratriának* és *törzsnek* nevezzük. A *patra* akkor jön létre, amikor az eredetileg *egyedi* rokoni kapcsolat a *második szakaszba* lép {a szülők rokoni kapcsolata gyermekeikkel és a gyermekeké a szülőkkel}, *névadója* pedig a patra legidősebb és legkiválóbb tagja lesz, mint *Aiakidész, Pelopidasz. Phatriának* vagy *phratriának* azonban akkor kezdték nevezni, *amikor egyesek leányaikat egy másik patrába adták férjhez.* A férjhez adott nő ugyanis *többé nem az apai ház szertartásaiban vett részt, hanem férjének patrájába vették fel*; így a kötelék helyett, amely azelőtt a *szeretet alapján* állt fenn *fivérek és nővérek között, egy másik köteléket* hoztak létre, *amely a vallási szertartások közösségen* alapult, s amelyet *phratriának neveztek el*; míg tehát a *patra* az előbb említett módon *jött létre a szülők és gyermekek, valamint a gyermekek és szülők közti vérségi kapcsolatból, a phratria a fivérek közti rokonságból keletkezett. A törzset és a törzstagokat* azonban a *közösségekbe és az úgynevezett nemzetekbe való beleolvadás alapján* nevezték el így, *mert minden összeolvadó testületet törzsnek neveztek.*" (*Wachsmuth*: „*Hist. Antiquities of the Greeks*".)

A nemzetségen kívüli házasodást itt *szokásnak* ismerik el, a feleséget pedig inkább a férj *nemzetségébe* (patra), semmint *phratriájába* veszik fel.

Dikaiarkhosz, Arisztotelész tanítványa olyan időben élt, amikor a *nemzetség* főleg az *egyének származásának nyilvántartására* létezett, mert hatalma már új politikai testületekre szállt át. A nemzetségek közötti házasságkötések s velük a közös vallási szertartások *phratriális szövetség* megalapítására nem szolgálhattak, de *megerősíthették* azt. A görögök a saját történelmüket csak *a barbárság felső fokától* kezdve ismerték.

Lásd *a haderők csatasorba állítását* phratriánként és törzsenként *Homérosnál* (lásd fent!*). Abból a tanácsból, amelyet *Nesztór* ad *Agamemnónnak*, kitűnik, hogy a hadseregnek *phratriák* és *törzsek* szerinti megszervezése akkor *már nem volt általános.* {A *nemzetség* eleve túl *kicsi* volt ahhoz, hogy

* *V. ö. 311. old. – Szerk.*

egy hadsereg szervezetének *alapja* legyen.} {*Tacitus* („*Germania*", *7. fejezet*) ezt mondja a hadba vonult germánokról: „*nem véletlen csoportosulás alakítja az osztagot vagy éket*, hanem a *családi vagy rokoni kapcsolat*".}

A vérbosszú kötelezettsége – amely később *a gyilkos bíróság előtti üldözésének kötelességévé változott* – eleinte *a meggyilkolt személy nemzetségére* hárult, de a phratriára is kiterjedt, s később *a phratria kötelezettségévé lett*. A nemzetség kötelezettségének a phratriára való átterjedése arra utal, hogy *az egy phratriában foglalt valamennyi nemzetségnek közös volt a származása*. – Az athéniaknál a *phratriális szervezet túlélte a nemzetségeknek* mint a rendszer alapjának *a bukását*; az új politikai társadalomban is megtartott *bizonyos ellenőrzést a polgárok nyilvántartása, a házasságok bejegyzése és a phratria-tag gyilkosának bírósági üldözése felett*. A görög *nemzetségek* és *phratriák* az új társadalomra, amelynek megalapítása számukra elrendeltetett, *örökül* hagyták *intézményeiket, művességeiket, találmányaikat és mitológiai* (*politeista**) rendszerüket.

Ahogy a nemzetség élén az *ἀρχός* [arkhosz] állt, úgy a *phratria* élén a *phratriarkhosz* (*φρατριάρχος*), aki *elnökölt gyűlésein és elvégezte ünnepi vallási szertartásait*. *Coulanges* megállapítja: „A *phratriának* voltak gyűlései és bíróságai, és határozatokat hozhatott. Akárcsak a családnak, a phratriának is megvolt a maga istene, papsága, bírósága és kormányzata." *A phratriák vallási szertartásai* a bennük foglalt nemzetségek szertartásainak kibővítései voltak.

Több phratria alkotta a *törzset*; mindegyik phratria tagjainak közös volt a leszármazása és *ugyanazt a nyelvjárást beszélték*. *Azoknak a görög törzseknek* kis területen való *összpontosulása, amelyek egyetlen néppé olvadtak össze, egyre inkább kiszorította a nyelvjárási változatokat, utóbb* pedig az *írott nyelv* kialakulása *fokozottan útját állta* ezeknek.

Amikor valamely törzs különböző phratriái egybegyűltek vallási szertartásaik ünnepélyes elvégzésére, ezt *törzsi minőségükben*, és mint ilyenek, a *phülobaszileusznak, a törzs legfőbb főnökének* elnöklete alatt tették; az utóbbinak voltak *papi funkciói*, amelyek mindig hozzátartoztak a *baszileusz tisztségéhez*, és gyilkosság esetén mint *büntetőbíró* működött; ezzel szemben *polgári funkciói nem voltak*; tehát a „*király*" szó téves elnevezés a „*baszileuszra*". Az athéniaknál megtaláljuk a *törzsbaszileuszt*, majd ugyanezt a kifejezést *a négy törzs legfőbb katonai parancsnokára*. A *nemzetségi intézmények* lényegüket tekintve *demokratikusak, a monarchia összeférhetetlen a nemzetségi renddel*. Minden egyes nemzetség, phratria és törzs *tökéletesen*

* – *sokistenhívő* – *Szerk.*

megszervezett, önmagát kormányzó testület; ha *több törzs nemzetté olvadt össze, a létrejövő kormányzatnak összhangban* kellett lennie *az alkotórészeit éltető* elvekkel.

Ott, ahol *törzsek nemzetté olvadtak össze*, mint például az athéniak és a spártaiak, egyszerűen *a törzs bonyolultabb másа* jött létre. Nem jutott *név* (*társadalmi elnevezés*) az *új szervezet* számára {amelyben a törzsek a nemzetben ugyanazt a helyet foglalták el, mint a phratriák a törzsben és a nemzetségek a phratriában}; *Arisztotelész, Thuküdidész* és más „modern" szerzők a *hőskor kormányzatára* a βασιλεία [baszileia] kifejezést használják; helyette jelent meg a *nép vagy nemzet neve*. Így *Homérosnál* olvasunk *athéniakról, lokroszokról, aitólioszokról* stb., de annak a *városnak* vagy *országnak* a nevével is jelölik őket, ahonnan származtak. *Lükurgosz* és *Szolón előtt* tehát a társadalmi szervezetnek négy fokozata létezett: *nemzetség, phratria, törzs és nemzet*. Ily módon a görög nemzetségi társadalom *személyek csoportjainak sorozatából* állt; e személyekkel a kormányzat a *nemzetséghez*, a *phratriához vagy* a *törzshöz fűződő személyi kapcsolataik* útján érintkezett.

Az athéni nemzetnek a hőskorban három, egymás mellé rendelt hatósága vagy hatalmi szerve volt: 1. *a főnökök tanácsa* (βουλή) [bulé]; 2. az ἀγορά [agora], a népgyűlés; 3. a βασιλεύς (baszileusz), a katonai főparancsnok.

1. *A főnökök tanácsa*, a *bulé*. *Állandósága az athéni társadalmi rendszer alapvonása* volt, övé volt a *döntő és legfelső hatalom*; valószínűleg itt is *a nemzetségek főnökeiből* állt; léteznie kellett valamiféle *válogatásnak*, mivel a [tanácstagok] száma kisebb volt a nemzetségek számánál; a *tanács törvényhozó testület* is volt, amely a legfőbb nemzetségeket képviselte; a *baszileuszi* tisztség fontosságának növekedésével, új katonai és városigazgatási tisztségek szervezésével, amely együttjárt a lélekszám és a vagyon gyarapodásával, a tanács *jelentősége* valószínűleg csökkent; *megszüntetni* [a tanácsot] *azonban az intézmények gyökeres megváltoztatása nélkül nem lehetett*. Ebből következik, hogy minden *kormányzati tisztségviselő hivatali ténykedéséért* továbbra is felelősséggel tartozott a tanácsnak.

Dionüsziosz, 2, XII., ezt mondja: „*Görög szokás* volt a következő is: a *királyok* mellett, akik hatalmukat *örökölték vagy akiket maga a tömeg tett meg vezetőnek, létezett egy tanács, amely a legkiválóbbakból állt, mint ahogy ezt Homérosz és a legrégibb költők is tanúsítják. A régi királyok uralma tehát nem volt olyan önhatalmú és önkényes, mint napjainkban.*"

Aiszkhülosznál („Heten Théba ellen"), *ahol mindkét fivér elesik, Eteoklész* mint *Théba* parancsnoka, *Polüneikész* pedig mint egyike a várost ostromló hét vezérnek, megérkezik a tanács hírnöke és közli a kórussal (egyébiránt

válaszolva Antigonénak és Iszménének) *a tanács véleményét és határozatát,* δοκοῦντα [dokunta] (azt, amit a tanács megtenni szükségesnek tart) és δόξαντα [dokszanta] (azt, amit határozott), *Kadmosz városa*[211] *tanácskaráét,* azaz Théba tanácsáét, amely legelőkelőbb nemzetségeinek főnökeiből áll. Így hangzik ez a passzus *Aiszkhülosznál* (1005–1008. sor):

„Kihirdetem, mit látott jónak és miképp
döntött a Kadmosz városa tanácskara.
Méltó, hogy jóbaráti hant borítsa be
Eteoklészt, mivel e földhöz hű maradt" stb.

2. Az *agorát,* a *népgyűlést* a hőskorban hozták létre. Az *agorába* menni és *harcba* vonulni –: Homérosnál ezt olvashatjuk a haragvó *Akhilleuszról* („*Íliász*", I., 490., 491.):

„Férfidicsőséget szerző gyűlésbe se járt már,
harcba se ment. . ."[222]

Az *agora* későbbi intézmény, mint a főnökök tanácsa {amely korábban, mint az irokézeknél is, összekapcsolódott az *agorával* annyiban, hogy ott a nép – nők is – *szólhattak,* s hogy mindig tömegek voltak jelen}; joga volt a tanács által eléje terjesztett közérdekű rendszabályokat elfogadni vagy elvetni. Az *agorának* –Homérosnál és a görög tragédiaíróknál – van néhány olyan jellemvonása, amelyeket később is megőriz az athéniak ekklésziájában és a rómaiak comitia curiatájában. A hőskorban az *agora* állandó jelenség a görög törzseknél {a *germánoknál* szintén a barbárság felső fokán}. Az agorában mindenki szólhatott; a régi időkben többnyire *kézfelemeléssel* hozta meg határozatait.

Aiszkhülosz „Oltalomkeresők"-jében ezt kérdezi a *kórus*:

„. . . . . *mit határozott a nép,*
hogyan került többségbe győzelmes keze?"

Danaosz ezt válaszolja:

„Egyhangú volt a döntés, vélemény nem is
volt más; örömtől szinte táncolt vén szívem;
mert jobb kezét fellendítette mindahány,
hogy reszketett az éther. . . " stb. (*603–608. sor.*)

3. *A baszileusz.* {Az európai tudósok, többnyire született fejedelmi lakájok, a baszileuszból modern értelemben vett monarchát csinálnak. Morgan, a republikánus jenki, tiltakozik ez ellen; igen gúnyosan, de joggal jegyzi meg a kenetes *Gladstone-ról*:} „Gladstone úr..." {a „*Juventus Mundi*"*-ban*} „a hőskori görög főnököket királyokként és fejedelmekként mutatja be olvasóinak, azzal a *ráadással*, hogy *gentlemanek is*; de maga is kénytelen elismerni" {ez a „Gutstein"[223]}: „»egészében úgy látszik, hogy *az elsőszülötti öröklésre vonatkozó szokás vagy törvény* elégségesen, de nem túl élesen van meghatározva«."[224]

Az *agoráról*, ahogyan Homérosz leírja, ezt mondja *Schoemann* [i. m.], I., 27.: „A nép *formális szavazásáról soha* sincs szó; a gyűlés csupán hangos kiáltozással (...) adja tudtul az előadottakkal kapcsolatos tetszését vagy nemtetszését, s ha olyan dologról van szó, amelynek végrehajtásához a nép közreműködése szükséges, *Homérosz sohasem említ olyan eszközt, amellyel a népet akarata ellenére kényszeríteni lehetett volna rá...*"

Kérdés: *öröklés útján* szállt-e a baszileuszi tisztség apáról fiúra? *A barbárság alsó fokán a főnöki tisztség a nemzetségben öröklődött*, vagyis, ha megüresedett egy tisztség, azt *a nemzetség tagjaiból töltötték be.* Ha *a leszármazás nőági volt* – mint az irokézeknél –, többnyire *egy vér szerinti fivért* választottak meg az elhunyt főnök utódjául; ha *a leszármazás férfiági volt* – mint az *odzsibuáknál* és az *omaháknál* – *a legidősebb fiút.* Ha *az illető személye ellen nem merült fel ellenvetés, ez lett a szabály*; de a *választás elve* megmaradt. Az a *tény* tehát, hogy a *legidősebb fiú*, vagy, több fiú esetén, *ezek egyike követte* az apát, önmagában még nem bizonyítja az „*öröklési jogot*", mert a választók szabad választása esetén is *ő volt a szokás értelmében a valószínű utód.* A *görögöknél* tehát, nemzetségi intézményeiknek megfelelően, a feltételezés vagy a *szabad választás* mellett szól, vagy pedig amellett, hogy a baszileuszt a nép, elismert szervezetei útján, *megerősítette tisztségében*, mint a római rex esetében. Ha így volt, akkor az ún. utód választás vagy [tisztségében való] megerősítés nélkül nem foglalhatta el hivatalát, és a választás vagy megerősítés *joga* (a nép részéről) magában foglalta *az elmozdítás jogát.*

Ami pedig az „*Íliász*" híres passzusát illeti, *II., 203–206. sor* (amely szintén alapul szolgált *Grote-nak* „royalista" felfogásához):

> „*Nem lehetünk itt mindnyájan fejedelmek, akhájok!*
> *Nem jó ám a sok úr kormányzata; egy legyen úr csak,*
> *egy a király, kit sarja csavartelméjű Kronosnak*
> *(tett fejedelmünkké törvényeivel s jogarával)*",

ehhez *mindenekelőtt a következőket kell megjegyeznünk*: *Agamemnón*, aki mellett *Odüsszeusz* az idézett helyen szól, az *„Íliász"-ban* csak mint *legfőbb hadifőnök jelenik meg, aki az ostromlott város előtt álló sereget vezényli.* *A zárójelbe tett verssor* több kéziratban nincs meg, így például *Euszthatiosz* kommentárjaiban sem.[225] Odüsszeusz itt nem királyi vagy másmilyen kormányformáról tart előadást, hanem „engedelmességet" követel a legfőbb hadvezér iránt a háborúban. Tekintetbe véve, hogy a görögök Trója előtt *csak hadseregként* jelennek meg, elmondhatjuk, hogy az *agorában* elég demokratikus a hangnem. *Akhilleusz*, amikor „ajándékokról", vagyis a zsákmány elosztásáról beszél, sohasem Agamemnónt, s nem is valamelyik másik *baszileuszt* szólítja fel osztóbírónak, hanem az *„akhájok fiait"*, vagyis a népet. A különféle predikátumok: *„Zeusz-nemzette"* vagy *„Zeusz-táplálta"*, szintén nem bizonyítanak semmit, hiszen *minden nemzetség* valamelyik istentől származik, a *törzsfőé* pedigen „előkelőbb" istentől (itt Zeusztól); még akik *személy szerint nem szabadok*, mint például *Eumaiosz*, *a kondás*, és *Philoitiosz*, a csordás is, *„isteniek"*, δῖοι [dioi] vagy θεῖοι [theioi], mégpedig az *„Odüsszeiá"-ban*, tehát az *„Íliász"-énál* jóval későbbi korban; ugyanebben az *„Odüsszeiá"-ban hérósznak* nevezik még *Muliosz hírnököt* és *Démodokoszt*, a vak dalnokot is stb.; a κοίρανος [koiranosz] kifejezés, amelyet Odüsszeusz Agamemnónra — a *baszileusz* mellett — alkalmaz, ott szintén csak *„hadvezért"* jelent. A *„baszileia"* szó, amelyet a görög írók a homéroszi királyságra alkalmaznak (mert fő ismertetőjele a *hadvezérség*) a *buléval* és az *agorával* kiegészítve csak egyfajta *katonai demokrácia*.

A *homéroszi korban* a görög törzsek fallal övezett városokban éltek; a *lakosság lélekszáma a földművelés, a kézműipar, a nyájak és csordák* eredményeképpen megnövekedett; szükség volt új *tisztségekre* és *feladatkörük bizonyos fokú szétválasztására*; *új városigazgatási rendszer* alakult ki; [megkezdődött] *a legjobb területek birtoklásáért folytatott szüntelen háborúskodás korszaka*; *a vagyon gyarapodásával* erősödött *a társadalomban az arisztokratikus elem*, s ez volt *az athéni társadalomban Thészeusz korától Szolónig és Kleiszthenészig uralkodó zavargások fő oka*.

Ebben a korszakban és egészen *a baszileuszi tisztségnek* valamivel *az első olimpiászt* (*i. e. 776*) *megelőzően* történt *végleges megszüntetéséig* a *baszileusz* kiemelkedőbb szerepet töltött be és hatalmasabb volt, mint náluk addig bárki más. Tisztségéhez hozzácsatolták a *papi és bírói funkciókat*, vagy ezek már benne foglaltattak; a jelek szerint *hivatalból tagja volt a főnökök tanácsának*. Hatalmánál fogva, amellyel mint a hadra kelt seregnek és mint a fallal körülvett város helyőrségének parancsnoka rendelkezett, lehetősége volt

arra, hogy a *polgári ügyekben* is befolyásra tegyen szert; *polgári funkciói* azonban, úgy látszik, nem voltak. A baszileuszok részéről szükségképpen kialakult az a *törekvés*, hogy *újabb jogokat bitoroljanak*, s ezért állandó harcban álltak *a főnökök tanácsával*, amely a nemzetségeket képviselte. {Ezzel magyarázható, hogy a tisztséget az athéniak végül megszüntették.}

A *spártai törzsek* már korán létrehozták az *ephorátust*, hogy *korlátozzák a baszileusz hatalmát*. {A *bulé*, amelyet az *agora* támogatott, volt továbbra is a legfőbb hatalom a homéroszi korban.}

Thuküdidész, I., 13. fej., ezt mondja: „*Miután pedig Hellasz hatalmasabbá vált és még több vagyont szerzett magának, mint azelőtt, a városokban többnyire türanniszok jöttek létre, a bevételek nagyobbak lettek* (*azelőtt pontosan meghatározott hatalommal rendelkező patriké*" (örökös) „*baszileia volt*); *Görögország kifejlesztette hajózását és egyre inkább hatalmába kerítette a tengert.*"[226]

Arisztotelész, „Politika", III., XIV. fej.: „*A baszileiának* tehát *ezek a fajtái* vannak, *szám szerint négy*: *az első a hőskor baszileiája, ez*" {a szabad nép részéről} „*választott királyság volt és bizonyos dolgokra korlátozódott*: *a baszileusz hadvezér, bíró* és *főpap* volt; második a baszileusz hatalma a *barbároknál*, amely örökletes, törvényét illetően pedig *despotikus*; *a harmadik* az úgynevezett *aiszümnétia, a választás* útján létrejövő *türannisz*, *a negyedik* pedig a baszileusz hatalma *Lakedaimónban*, amely úgyszólván *élethossziglan tartó hadvezérség.*" Arisztotelész nem utal arra, hogy a *baszileusznak* lettek volna *polgári funkciói*. {Ami a *bírói funkciót* illeti, ezt úgy kell értelmeznünk, mint a régi germánoknál: a baszileusz a bíróság elnöke, a bíróság pedig gyülekezet; az elnök tesz fel kérdéseket, de nem ő *hozza meg az ítéletet.*}

A *türannisz* jogbitorlás volt, sohasem vált tartóssá Görögországban, mindig törvénytelennek tekintették; a türannosz *megölése* érdemnek számított.

Kleiszthenész megszüntette a *baszileuszi* tisztséget, de megtartotta a *főnökök tanácsát választott szenátus* és az *agorát népgyűlés* (*ekkleszia*) formájában; *választott arkhón* került az athéniaknál a *baszileusz* helyére; a baszileusz *a barbárság felső fokán* ugyanaz, mint a *középső fokon* a *teuctli* (a *Nagy Harcos, akinek papi funkciói is voltak*) az *aztékok törzsszövetségben*; a *teuctli* viszont ugyanaz, mint *a barbárság alsó fokán* például az *irokéz törzsszövetség Nagy Harcosa, ez utóbbinak magának a tisztsége pedig a törzs közös hadifőnökének tisztségéből eredt.*

II. rész. X. fejezet.
A görög politikai társadalom megalapítása

Minthogy *a nemzetségi intézmények nem tudtak megfelelni* a társadalom bonyolultabbá vált követelményeinek, *fokozatosan minden polgári hatalmat megvontak a nemzetségektől, phratriáktól és törzsektől és új választói testületekre ruházták át.* Az egyik rendszer fokozatosan megszűnt, a másik fokozatosan tért hódított, s *a kettő egy ideig egymás mellett létezett.*

A *cölöpökkel körülvett falu* volt a törzs megszokott lakóhelye *a barbárság alsó fokán*; a *középső fokon a vályogtéglából és kőből épült közös lakóházak*, amelyek *erőd*-jellegűek voltak; a *felső fokon a városok*, amelyeket *körsánccal* s végül *megmunkált kőből emelt és tornyokkal, mellvédekkel és kapukkal ellátott fallal vettek körül* s amelyeknek az volt a rendeltetésük, hogy mindenkinek egyforma oltalmat nyújtsanak és hogy *közös erővel megvédjék ezeket.* Ilyen fokra jutott városok feltételezik *állandó és fejlett földművelés létezését, háziállatok nyájainak és csordáinak, nagy árumennyiségnek a birtoklását*, valamint *ház- és földvagyont.* Fokozatosan szükségessé vált, hogy legyenek *tisztviselők* és *bírák, különböző* rangú *katonai és városigazgatási tisztségviselők*, valamint *a katonaság toborzásának és fenntartásának* olyan *módja*, amely *közpénzeket* igényelt. Mindez megnehezítette a *„főnökök tanácsának"* a kormányzást. — A *katonai hatalom*, amely korábban a *baszileuszra*, most *hadvezérekre* és *parancsnokokra* hárult, fokozottabban korlátozva volt; a *bírói hatalmat* ekkor az athéniaknál *arkhónok és dikaszták* gyakorolták; a *közigazgatási hatalom városi közigazgatási tisztviselőkre* hárult. Fokról fokra, *differenciálódás útján különböző hatalmak váltak ki a hatalmak azon összességéből*, amely a népről *eredetileg a főnökök tanácsára* szállt át. Ez az *átmeneti* kor *Thuküdidésznél* (I. könyv, 2–13.) és más szerzőknél mint hatásköri konfliktusokból és a még pontosan meg nem határozott hatalmakkal való visszaélésből fakadó *folytonos zavaroknak*, valamint a régi kormányzati rendszer csődjének a kora jelenik meg; ezáltal szükségessé vált az *írott törvény* is a puszta *szokásjog* helyett. Ez az átmenet évszázadokig tartott.

Thészeusznak tulajdonították az athéniak *a nemzetségi szervezet megdöntésére* irányuló első kísérletet. Thészeuszt úgy kell tekintenünk, mint *egy korszak vagy egy eseménysorozat elnevezését.*

Attikának virágkorában (*Böckh* szerint[227]) kb. félmillió lakosa volt; ennek több mint kétharmada, azaz *365 000 rabszolga*, ezenkívül mintegy *45 000* odatelepült idegen, s a *szabad polgári lakosságra* marad — *90 000*!

Schoemann szerint *Attika több kis fejedelemségre* oszlott; a régi szerzők

(*Sztrabón*, IX. könyv; *Plutarkhosz*: „*Thészeusz*", 24., 32., 36. fej.) *tizenkét államról beszélnek*; ezek némelyikében nem egy, hanem több *város és városka* volt. A monda szerint *Thészeusz* egyesítette *egyetlen fejedelem kormányzása* alatt az országot és a népet, *tette meg Athént a központi hatalom székhelyévé* és vetett véget a *helyi kormányoknak*. Állítólag *Athén baszileusza volt az i. e. XIII. század második felében.*

Thészeusz előtt (lásd *Schoemann*) Attika népe *városokban* élt {*Schoemann* szerint tizenkettő volt, ugyanannyi, ahány független *székhelye* és területe volt a *tizenkét phratriának*} és *független törzsekből* állt; mindegyiknek megvolt a maga *területe*, amelyen a nép lakott, mindegyiknek volt saját *tanácsháza* és *prütaneionja*, de egymás megvédésére szövetkeztek és *baszileuszt választottak közös haderőik főparancsnokául*. De mihelyt *Thészeusz baszileusz* lett (lásd *Thuküdidésznél* és hasonlóan *Plutarkhosznál*), rábeszélte őket, hogy *oszlassák fel* az egyes városok *tanácsházait* és városi hatóságait, lépjenek kapcsolatba *Athénnal* és legyen egy *tanácsházuk* és egy *prütaneionjuk*. {Ez utóbbi *középület*, amelyben a *szent tüzet* őrizték és ahol a *prütanok*, vagyis a szenátus elöljárói laktak.} A négy törzs tehát Thészeusz alatt *egy néppé olvadt össze*. (*Plutarkhosz* ezt mondja a „*Thészeusz*"-*ban, 24. fej.*: „*Attika lakosai* addig szétszórtan éltek és csak nehezen lehetett őket *közös ügyekben összehozni*" {ez azt mutatja, hogy mielőtt összeolvadtak, *törzsszövetséget* alkottak}, „sőt, időnként *viszálykodtak és háborúskodtak* egymással. Thészeusz mármost egy városban egyesítette valamennyiüket és egyetlen állam egyetlen közösségévé tette őket. E célból útra kelt az egyes *községekbe és nemzetségekhez* és igyekezett elnyerni beleegyezésüket stb. A hatalmasoknak ígéretet tett *a királyi hatalom* megszüntetésére stb."[228] És tovább, *25. fej.*: „Hogy még nagyobbá tegye a várost, egyenlő jogokat ígérve mindenkit odahívott, s ekkor, mint mondják, *hírnökök* útján közzétette az ismert *felhívást*: »*Ide jöjjetek, ti népek, mind*!«, mert Athénban meg akarta alapítani *a népek általános szövetségét*" {értsd: az *attikai törzsek szövetségét*}. „Ám nehogy az odaáramló vegyes tömeg" {ez *Plutarkhosz* fantáziája, hiszen akkor nem léteztek ilyen „tömegek"} „rendetlenséget és zűrzavart vigyen a szabad államba, *először nemesekre, földművesekre* és *kézművesekre osztotta a népet*. A *nemesekre* ruházta a vallási ügyek felügyeletét és *a közhivatalok elfoglalásának jogát* {?}; kinevezte őket a törvények oktatóivá, valamint az isteni és emberi jogok értelmezőivé, de egy sorba állította őket a többi polgárral, mert bár, úgy látszik, a *nemesek* tekintélyüknél fogva, a *földművesek* viszont hasznosságuknál, a *kézművesek* pedig számuknál fogva voltak előnyben. Hogy ő volt az *első*, aki, mint *Arisztotelész* mondja, »*a nép felé fordult*« és feladta az egyeduralmat, azt a jelek szerint

Homérosz is *tanúsítja*, aki a »*hajók felsorolásában*«" {„*Íliász*", 2. ének} „az *athéniakat köznépnek, démosznak nevezi.*")

Thészeusz a népet *a nemzetségekre való tekintet nélkül három osztályba* sorolta: *eupatridák* (jó születésűek), *geómoroszok* (földművesek) és *démiurgoszok* (kézművesek). A legfőbb hivatalokat mind a *polgári igazgatásban*, mind a *papságban* az első osztálynak juttatták. Ez az *osztályozás* nemcsak a *tulajdonnak* és az *arisztokratikus elemnek* a társadalom kormányzásában való *elismerését* jetentette, hanem *nyílt fellépés volt a nemzetségek kormányzati hatalma ellen.* Nyilvánvaló célja az volt, hogy *a nemzetségfőket és családjaikat*, valamint *a különböző nemzetségekben levő vagyonos embereket külön osztályban egyesítse*, amelynek joga van a társadalom hatalmát hordozó főbb hivatalok betöltésére. A *többieknek két nagy osztályban való elkülönítése* szintén csorbát ejtett a nemzetségeken. De ez nem sikerült. Akiket most *eupatridáknak* neveztek, valószínűleg a nemzetségeknek azok a tagjai voltak, akik azelőtt is tisztségeket töltöttek be. Ez a rendszer azért vallott kudarcot, mert valójában *nem ruházta át a hatalmat* a nemzetségekről, phratriákról és törzsekről az osztályokra, és mert ezek az osztályok, úgyis mint a rendszer alapjai, alsóbbrendűek voltak a nemzetségeknél.

{Plutarkhosznak az a kijelentése, hogy „*az alacsony sorból valók és a szegények készséggel követték Thészeusz felhívását*" és *Arisztotelésznek* az az általa idézett megállapítása, hogy Thészeusz „*a nép felé fordult*", Morgan ellenére arra látszik utalni, hogy a *nemzetségfők* stb. vagyonuk stb. következtében máris *érdekellentétbe* kerültek *a nemzetségekben levő tömegekkel*, ami elkerülhetetlen a *házaknak, földeknek, nyájaknak* a *monogám családdal* együtt járó *magántulajdona* esetén.}

I. e. 776 (az első olimpiász) előtt Athénban *megszüntették a baszileuszi tisztséget*, helyébe az *arkhóni tisztséget* léptették, amely a jelek szerint *egy nemzetségben öröklődött*; az első tizenkét arkhónt *Medontidáknak* nevezték, *Medon* után, aki állítólag *Kodrosznak*, az utolsó *baszileusznak* a fia volt. {*Morgan* szerint az arkhóni tisztség élethossziglanra szólt, a nemzetségben öröklődött, tehát nem mai értelemben volt *örökletes.*}

I. e. 711-ben az arkhóni tisztséget tíz évre korlátozták és szabad választás útján a legméltóbbnak ítélt személyre ruházták; *ez a történeti korszak kezdete*, amikor *a legmagasabb tisztségre történő megválasztás a nép adománya.*

I. e. 683-ban az arkhóni tisztséget évenként választhatóvá tették és e tisztség viselőinek *számát kilencre emelték*; ez az athéni demokrácia végéig így maradt.

1. Az *arkhón eponümosz* nevéről *nevezték el az évet*; ő döntött el *a családra*,

a nemzetségi és phratriális viszonyokra vonatkozó minden vitát, és ő volt az árvák és özvegyek törvényes védelmezője.

2. Az *arkhón baszileusz* hatáskörébe tartoztak *a vallásos érzés megsértése és az emberölés miatt emelt panaszok*.

3. Az *arkhón polemarkhosz* volt (a *Kleiszthenész előtti* időben) a *haderő vezetője* és *ő döntött a polgárok és nem-polgárok közötti vitákban*.

4. A *többi hat arkhónt theszmothetésznek* hívták.

Kezdetben az attikai *arkhón* nemzetségfő volt, tisztsége pedig a nemzetségben öröklődött; amikor a leszármazás *nőágiról férfiágira* változott, az *elhunyt főnök fiai* a megválaszthatók sorába kerültek; később az athéniak a régi nemzetségfői címet – *arkhón* – legmagasabb rangú tisztviselőjüknek adták, a tisztséget nemzetségtől stb. függetlenül *választás útján* töltötték be, előbb élethossziglani, aztán tízéves, végül egyéves időtartammal.

I. e. 621-ben Drakón törvénykönyvet állított össze az athéniak számára; ez azt mutatja, hogy *a szokásjog helyébe az írott jognak kellett lépnie*. Az athéniak abban a stádiumban voltak, amikor *megjelennek a törvényhozók*, és a törvényhozást, legyen akár vázlatos, akár befejezett, egy személy neve szentesíti.

I. e. 594-ben Szolón lett az arkhón. – Az ő idejében már létrejött az *areioszpagosz*, amely a *volt arkhónokból* állt, és *hatáskörébe a büntetőbíráskodás és az erkölcsök fölötti felügyelet* tartozott, valamint számos *újabb katonai, tengerészeti és közigazgatási tisztség*. A legfontosabb esemény a *ναυκραρίαι* (*naukrariák*) létrehozása; *tizenkettő volt mindegyik törzsben*, összesen negyvennyolc; minden naukraria *háztulajdonosok helyi kerülete* volt, amelyből *újoncokat toboroztak katonai és hajóhadszolgálatra* és *amelyből* valószínűleg *adókat szedtek*. A naukraria volt a *démosz* vagy *község csírája*. *Böckh* szerint *már Szolón kora előtt* létezett, mivel a *naukrariák vezető tisztségviselőit* (*πρυτανεῖς τῶν ναυκράρων*) [prütaneisz tón naukrarón] már korábban megemlítik. *Arisztotelész Szolónnak* tulajdonítja a naukrariákat, mert ez utóbbi felvette őket alkotmányába. *Tizenkét naukraria* alkotott egy *τριττύς*-t (trittüsz), egy *nagyobb területi egységet*, de ezek nem szükségképpen voltak határosok egymással; a trittüsz volt a „county" [közigaztatási kerület] {?} csírája. A *főnökök tanácsa*, a bulé továbbra is fennállt, de mellette volt most még az *agora*, az *areioszpagosz bírósága* és a kilenc arkhón. Nem kétséges, hogy a tanácsra tartozott a pénzügyek általános igazgatása.

Amikor *Szolón* arkhón lett, a társadalmi állapotok *a tulajdon birtoklásáért* folytatott harc következtében nagyon megromlottak. *Az athéniak egy része eladósodás folytán rabszolgasorba süllyedt*, az adós ugyanis, ha nem fizetett,

rabszolgává lett; mások *jelzáloggal terhelték meg földjeiket* és képtelenek voltak tehermentesíteni azokat. *Törvénygyűjtemény* kiadásán kívül, amelyben voltak új, de *a legfőbb pénzügyi nehézségeket enyhítő törvények is*, *Szolón* megújította Thészeusznak a társadalom *osztályokba* sorolására vonatkozó tervét, ezúttal azonban nem *foglalkozás*, hanem *a tulajdon mennyisége szerint*; a vagyon mértéke alapján *négy osztályba sorolta a népet*.

Plutarkhosz szerint („*Szolón*", *18. fej.*[229]) *első osztály*: *földhozam = 500 mérő száraz vagy folyékony termés.* (A szokásos *gabonamérték* egy *medimnosz*, valamivel több, mint $^{15}/_{16}$ *berlini véka*, a folyadékmérték egy *metreté*, valamivel több, mint 33 berlini kvart.[230]) Az ide tartozókat *500* medimnoszosoknak nevezték. *Második osztály*: azok, akik *300* mérőt takarítottak be; ezeket *lovagoknak* nevezték. *Harmadik osztály*: azok, akik a két termésfajta egyikéből 200 mérőt takarítottak be; őket *kétfogatosaknak* (*ζευγῖται*) [zeugitai] nevezték, valószínűleg a *két öszvérről*, amelyet tartottak. (Ez azután történt, hogy elrendelte *a polgárok vagyonbecslését.*) *Az összes többi alkotta a negyedik osztályt*: ők voltak a *napszámosok* (thészek). Csak az első három osztály, vagyis a *vagyonosok* juthattak *közhivatalhoz*; a *thészek* (a negyedik osztály) nem viselhettek hivatalt, de mint a *népgyűlések és bíróságok tagjai részt vettek a kormányzásban.* (Ezáltal már csak azért is döntő hatalomhoz jutottak), „mivel *Szolón* olyan ügyekben is engedélyezte a népbírósághoz való fellebbezést . . . amelyekben a felsőbbségnek kellett döntenie".

Mindez gyengítette a nemzetségeket és megkezdődött a hanyatlásuk. Minthogy azonban a *személyekből álló nemzetségek* helyébe *személyekből álló osztályok* léptek, a kormányzás alapja továbbra is személyeken és tisztán személyi kapcsolatokon nyugodott.

Egyedül az *első osztály* tagjait lehetett a *magas* tisztségekre megválasztani; a második osztály tagjai *lovassági szolgálatot* teljesítettek, a harmadik osztály adta a *gyalogságot*, a negyedik a *könnyű fegyverzetű katonaságot*; az utóbbi osztály alkotta a többséget; tagjai *nem fizettek adót*, de a *népgyűlésben* szavazhattak *minden hatóság és tisztségviselő megválasztásánál* és joguk volt ezek felelősségre vonására; minden közérdekű rendszabályt elfogadhattak vagy elvethettek. Most már *minden szabad ember, ha nem tartozott is valamely nemzetséghez és törzshöz*, bizonyos mértékig *részese* lett a *kormányzásnak, polgárrá* és *a népgyűlés tagjává vált.*

Az első (legelőkelőbb) osztály nem volt köteles katonai szolgálatra.

Az areioszpagosz mellett működött a *tanács.* Plutarkhosz ennek megalapítását tévesen Szolónnak tulajdonítja, aki pedig csak felvette alkotmányába a régi bulét, s ebbe *a négy törzs mindegyikéből száz férfit* választatott,

a nép előkészítő tanácsának tagjait, akiknek *előzetes* vizsgálata nélkül semmi sem kerülhetett *a gyűlés elé*.

A *területi elemet* részben megtestesítették a *naukrariák*, amelyekben valószínűleg *nyilvántartásba vették a polgárokat és azok vagyonát, hogy ez alapul szolgáljon a katonaság toborzásához és az adókivetéshez. A nemzetségek, phratriák és törzsek teljességgel érvényben maradtak*, bár *hatalmuk csökkent*. – Ez átmeneti állapot volt.

A Szolón előtti legendás korban a görög törzsek zavaros viszonyai és a nép elkerülhetetlen vándorlásai következtében sok ember került át egyik nemzettől a másikhoz és vesztette el ily módon kapcsolatát a saját nemzetségével, anélkül azonban, hogy egy másikkal újat létesített volna; ez *egyéni kalandvágy, üzleti szellem és a hadviselés viszontagságai* folytán időről időre megismétlődött, míg aztán *minden törzsben sok olyan ember akadt, akik utódaikkal együtt mindenfajta nemzetségi kapcsolat nélkül voltak*. Mindezek a személyek a kormányzás körén kívül álltak. Grote ezt mondja: „A phratriák és nemzetségek *valószínűleg soha nem foglalták magukban az ország egész lakosságát, és a rajtuk kívül eső lakosság mind a Kleiszthenészt megelőző*, mind az azutáni *időkben egyre nagyobb lett*."

Már *Lükurgosz idején a Földközi-tenger szigeteiről* és *keleti partvidékének ión városaiból* sokan *vándoroltak be Görögországba*; ha családostul érkeztek, *magukkal hozták egy új nemzetség töredékét*; *de idegenek maradtak, amíg a nemzetséget be nem fogadta valamelyik törzs*, ami valószínűleg gyakran megtörtént; *ezzel magyarázható a görögországi nemzetségek szokatlanul nagy száma*. A szegényebb osztályokból valókat *nem* fogadták be sem *mint nemzetséget* valamelyik törzsbe, sem valamelyik törzs *nemzetségébe*. Már *Thészeusz* korában, de *még inkább Szolón idején a nemzetséghez nem tartozó személyek száma* – eltekintve a rabszolgáktól – nagyra nőtt; ez a réteg *a növekvő elégedetlenség veszélyes elemévé* vált. Thészeusz és *Szolón* az *osztályokba sorolással polgárjoghoz* juttatták őket, de azontúl is ki voltak rekesztve a továbbélő *nemzetségekből és phratriákból*. A *tanácsnak* (az új *probuleutikus vagyis előkészítő szenátusnak*) csak 400 tagja volt, a 4 törzs mindegyikéből száz; a régi *szokásnak* megfelelően ugyanazok voltak *a kilenc arkhón*, úgyszintén az *areioszpagosz megválaszthatóságának* feltételei {a *törzsek* csupán *nemzetségekből* és *phratriákból* álltak; aki tehát ezeken kívül esett, *a törzsön* is *kívül* állt}. Így hát az olyan *athéni, aki nem volt tagja ezeknek a törzseknek*, csak a *népgyűlésbe* (ekkleszia) juthatott be, de éppen ennek folytán minősült *polgárnak*, vett részt az arkhónok stb. megválasztásában, a *kötelező beszámolóikról* való évenkénti határozathozatalban, *követelhette személyesen az arkhónoktól az őt ért sérelem orvoslását*, míg egy

idegen ezt csak egy érte jótálló polgár, vagyis *prosztatész* útján tehette meg. *Mindenki* {aki nem volt tagja a négy törzsnek}, bármilyen lett légyen is *a rangja vagy a vagyona, politikailag a negyedik osztály, a thészek* szintjén állt. *Szolón politikája* egyszersmind arra irányult, hogy *Görögország más részeiből Athénba vonzzon szorgalmas telepeseket.* Ez volt *a nemzetségi szervezet bukásának egyik oka.* Ezek a telepesek *mind görögök* voltak; az *írott nyelvvel a nyelvjárási különbségek* már nem válhattak *elválasztó korláttá* (az egymást meg nem értés korlátjává); másrészt a *vándorlás, a tengerhajózás és egyes személyeknek a kereskedelemmel összefüggő* minden *helyváltoztatása* nem fért bele *a nemzetségre alapozott társadalom kereteibe.*

Másrészt *megnehezült a nemzetségek, phratriák és törzsek* helyileg való együtt tartása. Régebben *a nemzetség közösen birtokolta földjeit, a phratriának vallási célokra voltak bizonyos közös földjei,* és valószínűleg *a törzs is rendelkezett közös földekkel.* Amikor [a nép] valamelyik városban vagy vidéken megállapodott, *társadalmi szervezetének megfelelően* nemzetségenként, phratriánként és törzsenként *egymás mellett telepedett le.* Mindegyik *nemzetség lényegében külön* élt, nem minden tagja, hiszen minden családban két nemzetség volt képviselve, de az a *része, amely továbbvitte a nemzetséget.* Egyazon phratriának a nemzetségei igyekeztek helyileg együtt maradni, s ez áll egy-egy törzs különböző phratriáira is. De *Szolón idejében a földek és a házak egyének* személyi *tulajdonában voltak,* s ezeknek *joguk volt arra, hogy* **a nemzetségen kívül elidegenítsék a földeket,** de *a házakat nem.* Így egyre nehezebbé vált a nemzetség tagjainak *helyileg* való együtt tartása, mert az egyének *viszonya a földhöz változóvá* lett, és mert *a nemzetség tagjai új tulajdonra tettek szert más helységekben.* A társadalmi rendszer egysége mind helyi vonatkozásban, mind jellegében bizonytalanná vált. (*Eltekintve a helyi vonatkozástól*: az egyazon nemzetségben adódó *vagyoni különbségek* az érdekek egységét a tagok közötti *antagonizmussá* változtatták; ezenkívül a föld és a jószág mellett *a rabszolgaság fejlődésével* együtt döntően fontossá vált a *pénztőke*!)

Csakis az (attikai) *törzseknek Attikában való letelepedésüktől Szolón koráig tartó bizonytalan helyzete és szüntelen háborúskodása* tarthatta fenn ilyen hosszú ideig az ősi *nemzetségi szervezetet. A község a maga ingatlan vagyonával és lakosságával szolgáltatta egyelőre az állandóságnak azt az elemét, amely ekkor hiányzott a nemzetségből.*

Szolón idején az athéniak már két évszázada *civilizált nép* voltak; *a hasznos mesterségek jelentős fejlettségi fokot értek el, a tengeri kereskedelem* nemzeti jelentőségre tett szert, előrehaladt a földművelés és az ipar, megjelentek *az írott verses alkotások; kormányzati intézményeik* azonban *még nemzetsé-*

giek, a barbárság késői szakaszára jellemző típusúak voltak; Szolón után csaknem *egy évszázad* telt el zavargások közepette.

I. e. 509: Kleiszthenész alkotmánya (ennek magva a *naukrariában* rejlett); *Athén függetlenségének elvesztéséig megmaradt. Attikát száz démoszra,* vagyis *községi körzetre osztotta,* amelyeknek *mindegyikét határjelekkel vették körül* és *külön névvel különböztették meg.* Minden polgár köteles volt *feliratkozni és tulajdonát nyilvántartásba vétetni abban a démoszban, ahol lakott.* Ez a nyilvántartásba vétel volt polgári kiváltságainak bizonyítéka és alapja. *A démosz felváltotta a naukrariát;* lakosai *helyi önkormányzati jogokkal* rendelkeztek. Ezek a *démotészek démarkhoszt* (δήμαρχος) választottak, aki *őrizte a nyilvántartást,* ezenkívül *joga volt összehívni a démotészeket tisztségviselők és bírák megválasztására, a polgárok jegyzékének ellenőrzésére* és *az év folyamán nagykorúvá váltak bejegyzésére.* A démotészek *kincstartót* választottak, gondoskodtak *adók kivetéséről* és *beszedéséről* és annak a *csapatkontingensnek a kiállításáról,* amelyet a démosztól az állam szolgálatára megkövetelteik. Ezenkívül *megválasztottak* harminc *dikasztészt, vagyis bírát,* akik a démoszban felmerült minden olyan ügyben ítélkeztek, amely *bizonyos összegen alul maradt;* a démosznak ezenkívül volt *saját temploma, vallási kultusza* és *saját papja,* akit szintén a démosz választott. Minden *bejegyzett polgár* szabad és egyenlő volt, *kivéve a magasabb hivatalokra való megválaszthatóság terén.*

A szerves területi sor második tagja: tíz démosz, amelyeket egy nagyobb földrajzi kerületben egyesítettek; ezt *helyi törzsnek* – φῦλον τοπικόν [phülon topikon] – nevezték. (Ugyanígy vált a *római tribus* – amely eredetileg a három törzsből álló nép egyharmadát jelentette – *számbeli minőségből helymegjelöléssé.*) Minden kerületet egy *attikai héroszról* neveztek el; a tíz démosz némelyike távolabb esett a többitől (*helyileg nem volt határos velük*), valószínűleg annak következtében, hogy *az eredeti vérrokon törzs egyes részei helyileg elkülönültek;* ezek azt kívánták, hogy démoszukat legközelebbi rokonaik kerülete foglalja magában. {Morgan a helyi phüléket *countynak* [kerület] nevezi, *Schoemann*[231] viszont a *helyi phülék* alosztályait, amelyeknek alapja a *város* és a *vidék* meghatározott részén való lakhely, *körzeteknek* (δῆμοι) [démoi] vagy *helységeknek* (κῶμαι) [kómai] nevezi. *Kleiszthenészről* ezt mondja:} az ország egész területét *száz közigazgatási körzetre* osztotta, ezeket *démoszoknak* nevezték, s az egyes démoszokat részben *kis városokról* vagy *városkákról,* részben kiváló *nemzetségekről* nevezték el; a nemzetségekről elnevezett démoszok kiváltképpen az országnak abban a részében voltak, amelyet a *geleónok* phüléje *foglalt el* (*a főváros, Athén* és annak közvetlen környéke), ahol tehát a legtöbb és leg-

jelentősebb nemesi család lakott, és ahol ezek birtokai elhelyezkedtek. Már jóval Kleiszthenész előtt voltak olyan kerületek, városok és városkák, amelyek démoszoknak nevezték magukat. A *démoszok száma* végül 174-re emelkedett; eredeti számukra emlékeztetett a *száz hérosz*, a száz démosz névadói. A phülék tíz démosz egyesülései.

Mindegyik *phülé* vagy *kerület* egy attikai héroszról kapta nevét. A lakosok választottak egy φύλαρχος-t [phülarkhoszt], aki a *lovasságot*, egy ταξίαρχος-t [taxiarkhoszt], aki a gyalogságot, és egy στρατηγός-t [sztratégoszt], aki mindkettőt vezényelte; minden kerületnek *öt háromsorevezős hajót* kellett kiállítania és valószínűleg ugyanennyi τριήραρχος-t [triérarkhoszt] választottak, hogy ezeket vezényeljék. *Kleiszthenész a szenátus létszámát ötszáz tagra emelte, minden kerületnek* ötven szenátort jelölt ki; ezeket a kerület lakosai választották. (*Attika területe alig érte el a 40 négyzetmérföldet.*)

A területi sor harmadik és utolsó tagja az athéni állam, amely tíz helyi törzsből állt; a szenátus, az ekkleszia, az areioszpagosz bírósága, az arkhónok, a bírák, valamint a választott katonai és hajóparancsnokok képviselték.

Ahhoz, hogy valaki állampolgár legyen, egy démosz tagjának kellett lennie; ahhoz, hogy valaki a szenátusba vagy egy katonai, illetve hajóhadegység élére kerüljön, egy helyi phülének kellett megválasztania. A nemzetséghez vagy phratriához fűződő kapcsolatok nem kormányozták többé az athéniak polgári kötelezettségeit. *A népnek meghatározott területekhez kapcsolódó politikai testületekké való egyesülése ekkor befejeződött.*

A démosz, a phülé és az állam foglalta el tehát a *nemzetség, a phratria, a törzs* stb. helyét. Az utóbbiak azonban még évszázadokig fennmaradtak mint a *leszármazás nyilvántartói és a vallási élet forrásai.*

Végrehajtó hatalommal felruházott tisztségviselő ebben a rendszerben nem létezett. A szenátus elnöke, akit sorshúzással, egyetlen napra választottak, *elnökölt a népgyűlésben* {az év folyamán nem lehetett ugyanerre a tisztségre újraválasztani}, és ő őrizte a fellegvár és a kincstár kulcsait.

Spárta a civilizáció korszakában is megtartotta a baszileuszi tisztséget; ez *kettős hadvezéri* méltóság volt, amely egy bizonyos családban öröklődött; *a kormányzati hatalmak* megoszlottak a *geruszia* vagy *tanács*, a *népgyűlés* és az öt *ephorosz* között (az utóbbiakat évenként választották, és hatáskörük hasonló volt a római tribunusokéhoz). A baszileuszok voltak *a hadsereg parancsnokai* és mint főpapok bemutatták az áldozatokat az isteneknek.

Ami az attikai nép *négy törzsét* illeti[232]:

1. *Geleónok.*

2. *Hoplészek* (ὁπλίτης: nehéz fegyverzetű gyalogos, páncéllal és az egész testet befedő pajzzsal felszerelt katona; ὅπλον [hoplon]: *holmi, szerszám, eszköz*, elsősorban katonák felszerelésére szolgáló *fegyver*, továbbá a nehéz fegyverzetűek nagy pajzsa és páncélja; *hímtagot* is jelent; ὅπλομαι = ὁπλίζομαι, valamint ὁπλίζω [hoplomai, hoplizomai, hoplizo]: ételek és italok *elkészítése*; lásd *Homérosz*: *hajót felszerelni* („*Odüsszeia*"), *felfegyverezni* stb.).

3. *Aigikórok, kecskepásztorok*, az αἴξ [aix] (birtokos eset αἰγός [aigosz], *kecske*, az ἄισθω [aisszó] = *gyorsan mozogni* szóból) és a κορέννυμι [korennümi], az ión κορίω [korió] = jóllakatni szavakból. (*Αἰγικορεῖς*, αἰγικορεύς [aigikoreisz, aigikoreüsz] = a kecskepásztor.)

4. *Argászok*: ἀργαδεῖς=ἐργάται [ergatai] (*Plutarkhosz*), ἐργάτης [ergatész] = munkás, *földmunkás*, napszámos; ἐργάω [ergaó] és tárgyatlanul ἐργάζομαι [ergazomai] (ἔργον [ergon] = munka, tett) = *dolgozom*, tevékenykedem, különösen: *mezőgazdasági munkát végzek.*

Schoemann szerint: a *hoplészek törzse* = hellén bevándorlók, akik egykor Xuthosz alatt az attikaiak oldalán harcoltak az *euboiai khalkodontidák* ellen, s ezért lakhelyül megkapták az *Euboiával* szembeni parton *Tetrapoliszt* és a csatlakozó terület jelentős részét.

A *szomszédos felföldet a Brilészosszal* és *a Parnésszal* a *Kithairónig* az *aigikórok törzse foglalta el*, minthogy itt a természeti feltételek az állattenyésztést tették főfoglalkozássá, ebben a körzetben tehát *kecskepásztorból* volt a legtöbb.

Az *argászok törzse* az országnak a *Brilészosztól* nyugatra és délre húzódó részét lakta, ahol *három nagy síkság* terül el: a *Thriai*, a *Pédion* vagy *Pédiasz* és a *Meszogeia*. (A *geleónok* törzsének is itt volt a lakóhelye.) A nemesség legfőbb székhelye *Athén* volt („*az eupatridák magában a városban telepedtek le*").

{Az, amit Schoemann a továbbiakban mond, nevezetesen, hogy „a főváros és közvetlen környéke" *ezért a Geleontész nevet* kapta, hogy *geleontészi kerületnek* hívták és hogy mindazokat, akik ebben a kerületben laktak, akár *nemesemberek* voltak, akár *nem*, a *geleónok törzsébe* sorolták, mutatja, hogy milyen *fogalmai* voltak ennek az iskolamesternek a *phülé* vagy *törzs* természetéről.}

Amikor *a peiszisztratidák bukása után* az *Iszagorász vezette nemesség ideiglenesen győzelmet aratott*, a népet az a veszély fenyegette, hogy elveszti szabadságát, ha *Kleiszthenész* le nem győzte volna a *nemesi pártot.*

(Erre utal *Hérodotosz, V., 69.*: „*A népet kezdetben*" (Iszagorász alatt, Kleiszthenész [győzelme] előtt) „*mindentől eltávolították.*")

Kleiszthenész először megnövelte *a nép számát* azzal, hogy *polgárjogot adott számos, Attikában letelepedett nem-polgárnak, vagyis metoikosznak*, akikhez *a felszabadított rabszolgák* is *tartoztak*. (*Arisztotelész, „Politika"* III., I., 10.) Arra az intézkedésére, amellyel eltörölte a négy *nemzetségi phülére*, törzsre való beosztást, részben azért volt szükség, mert *a régi beosztásba az újonnan felvetteket nem lehetett besorolni*, másrészt pedig a *nemesség* ezzel elvesztette azt a *befolyását, amelyet addig* (nemzetségfőnöki minőségben) *a vidéki kerületekben* gyakorolt. Kleiszthenész több, mégpedig jelentős hivatalt, nevezetesen *a kilenc arkhón kollégiumát*, nem – mint eddig – *népi választás*, hanem *sorshúzás* útján töltötte be, de ebben a sorsolásban csak *a három felső, az arkhónok* esetében pedig *csak az első* osztályból való *jelöltek* vettek részt.

Kevéssel *Kleiszthenész reformjai után* zajlottak le a *perzsa háborúk*, amelyekben az összes osztályokhoz tartozó athéniak dicsőségesen megállták a helyüket. Ariszteidész ekkor keresztülvitte, hogy ezentúl szüntessék meg azokat a korlátokat, amelyek a szegényebb (jobban mondva *alacsonyabb* osztályokbeli) *polgárokat kirekesztették az állami hivatalokból. Plutarkhosz*: „*Ariszteidész*", *22.* fej.: „A szavazás azt írja elő, hogy a város (polgárság) közös, és az arkhónokat az összes athéni közül kell választani." (Az utóbbi szónak, αἱρεῖσθαι [aireiszthai], Schoemann szerint itt nem „*megválasztani*", hanem „*kisorsolni*" az értelme, mint *Pauszaniasznál* is, I., 15., 4.) Bizonyos hivatalok azonban továbbra is csak a *pentakosziomedimnoszosok*, azaz *ötszáz medimnoszosok* számára voltak hozzáférhetők. A *negyedik osztályban* is voltak *jómódúak*, akiknek azonban nem volt *annyi földtulajdonuk*, amennyit *a három felső osztály cenzusa* megkövetelt. S ez a *fajta jólét Szolón kora óta jelentősen megnövekedett*: *a kereskedelem és az ipar* gyorsan fejlődött, jelentőségük nem maradt el a földművelés jelentősége mögött. Ezenkívül a háború – *Attikát ismételten feldúlták a perzsa csapatok – különösen sok földtulajdonost tett tönkre*, egyesek elszegényedtek, képtelenek voltak arra, hogy felperzselt gazdaságaikat újra felépítsék, *el kellett idegeníteniük tulajdonukat*, és így *a negyedik osztályba süllyedtek*; Ariszteidész változtatásai nekik is hasznukra voltak. Egészében azonban Ariszteidész törvényének az volt a hatása, hogy *megszüntette a földtulajdonosok egyoldalú előnyben részesítését és a földtulajdonnal nem rendelkező kézművesek és tőkések számára hozzáférhetővé tette a hivatali tisztségeket.*

Periklész: amíg *a népgyűlések látogatásáért semmit sem fizettek*, a *szegényebbek* többnyire távol maradtak ezekről. Periklész korától kezdve *fizet-*

tek: kezdetben – az ő idejében – *a népgyűlésen való megjelenésért és a bíróságokban vállalt funkcióért csak egy oboloszt*, de későbbi demagógok a háromszorosára emelték a fizetséget. A *módos osztályok* a *béke* mellett voltak, a *szegényebbek* könnyebben hajlottak Periklész háborús politikájára.

Ephialtész – ugyanaz az irányzat, mint Periklészé – megvonta az *areioszpagosztól az állam egész kormányzása fölött* addig gyakorolt *felügyeleti jogát*, és csak a *büntető bíráskodást* hagyta meg neki. Az areioszpagosz nagyobbrészt a *békességet kedvelő és konzervatív párthoz* tartozott; helyette *új hatóságot*, a *hét nomophülaxból* vagy *törvényőrből* álló kollégiumot iktatták be a *tanács, a népgyűlés és a tisztségviselők fölötti felügyeletre és ezek ellenőrzésére*; a népet az areioszpagosszal egy arisztokratikus fegyelmező és gyámkodó testülettől szabadították meg.

II. rész. XI. fejezet.
A római nemzetség

Amikor a *latinok*, a *sabellusok*, az *oscusok* és az *umberek*, valószínűleg mint egy nép, *Itáliába bevándoroltak*, voltak *háziállataik* és feltehetően ismerték a *gabonaneműek* és más *növények termesztését*; mindenképpen jelentősen *előrejutottak a barbárság középső fokán*, és amikor megjelentek a történelemben, már a *felső fokon*, a civilizáció küszöbén voltak.

Mommsen szerint: „*vadon termett árpát, búzát és tönkölyt* találtak *az Eufrátesz jobb partján, 'Anatól északnyugatra*. Már *Berosszosz babilóniai történetíró* is említi, hogy *Mezopotámiában* vadon nőtt az árpa és a búza." *Fick „Az indoeurópai nyelvek egykori egységessége"* c. művében (*Göttinga 1873*) ezt mondja: „Az *alap* az *állattenyésztés* volt. . . *de megvoltak a földművelés csekély kezdetei*. Ismertek ugyan *néhány gabonafélét*, de *ezeket csak mellékesen termesztették, hogy kiegészítsék a tejet és a húst*. A nép anyagi létének alapja nem a földművelés volt. *Az ősnyelvnek csak néhány szava vonatkozik a földművelésre*. Ezek a szavak: *yava* = vadgyümölcs, *varka* = kapa (vagy eke), *rava* = sarló, *pio* (*pinsere*) = megsüt és *mak*, görögül μάσσω [masszó], ami *a gabona kicséplését* és *őrlését* jelenti."

Romulus korában (i. e. *754–717* vagy *Róma alapításától* számítva *1–37*) {*Romulus*, akárcsak utódai, itt nem *személyt*, hanem *korszakot* jelent} *az albanói dombokon és az Appennineknek* Rómától keletre eső *nyúlványain* élő *latin törzsek* osztódás útján már *harminc független törzsre* szakadtak, de a kölcsönös védelem céljából még laza *szövetséget* alkottak; a *sabellusok*,

oscusok és *umberek* úgyszintén. Valamennyien, akárcsak északi szomszédaik, az etruszkok, *nemzetségekben* voltak szervezve.

Róma alapítása idején (*i. e. 753* körül) áttértek a *földművelésre, nyájaik voltak háziállatokból, családformájuk monogám* volt, és *ligába* szövetkeztek. Az *etruszkok* törzsszövetséget alkottak.

A *latin törzsek*, amelyeknek számos megerősített városuk és vidéki váruk volt, mezőgazdasági okokból az ország egész területén szétszóródtak. A *latin törzsek intézményei között* a történeti korszak kezdetén voltak *nemzetségek, curiák és törzsek*. A *latin nemzetségek* közös származásúak voltak, a *szabin* és más nemzetségek *rokon* származásúak, kivéve az *etruszkokat*. *Tarquinius Priscusnak*, Romulus negyedik utódjának korában a társadalom szervezetét *számbeli rendbe* sorolták: *tíz nemzetség* volt egy *curiában, tíz curia* egy *törzsben, törzs* pedig *három* volt, ami összesen 30 curia és 300 nemzetség.

A *törzsek szövetsége* helyett, amely *nemzetségekből állt* és *elkülönült területeket foglalt el*, Romulus *egyetlen városban* összpontosította és egyesítette a törzseket; öt nemzedék alatt jutottak el idáig. A *Palatinus dombon és körülötte* egyesített Romulus *100 nemzetséget*, és ezeket a *ramnes* törzsbe szervezte; azután csatolta *a szabinok nagy részét, majd* ezek *nemzetségeiből*, amikor számuk *százra emelkedett*, egy *második törzset*, a *ities* nevűt szervezte (állítólag a *Quirinalison*); Tarquinius Priscus alatt a *környező törzsek*, köztük az *etruszkok* 100 nemzetségéből megalakult a *harmadik*, a *luceres törzs*. – *Senatus* (főnökök tanácsa), *comitia curiata* (népgyűlés) és *katonai parancsnok* (*rex*). *Servius Tullius* alatt a *senatus* „patricius" lett, vagyis tagjai és azok utódai patriciusi rangot kaptak; ezzel *kiváltságos osztályt* hoztak létre, amely előbb a *nemzetségi*, majd a *politikai rendszerbe* ásta bele magát, míg végül megdöntötte a nemzetségektől öröklött demokratikus alapelveket.

Niebuhr, Hermann, Mommsen stb. *nézete szerint a nemzetség családokból állt*, holott *a nemzetség családok részeiből állt*, és *a nemzetség*, nem pedig *a család a társadalmi rendszer egysége*. Keveset tudunk Róma régebbi „társadalomtörténetéről", mert a *nemzetségek hatalmát* még a római történetírás kezdetei előtt átruházták az *új politikai testületekre*. *Gaius* – „*Institutiones*", III., 17. – ezt mondja: „*Hogy kik azok a nemzetségtársak* [gentiles], azt az első részben elmondottuk; és minthogy ugyanott felhívtuk a figyelmet arra, hogy *az egész nemzetségi jog* [ius gentilicium] *kiment a szokásból*, fölösleges lenne ezen a helyen is részletesebben foglalkozni a dologgal."

Cicero, „*Topica*", *6*: „*Nemzetségtársak* azok, akik ugyanazt a nevet vise-

lik" {*totem*!}. „De ez nem elég. Akik *szabad szülőktől származnak*. De még ez sem elég. Azok, akiknek *ősei* között *senki* sem volt *rabszolga*. Még mindig hiányzik valami. Azok, akiket *nem rövidítettek meg polgárjogaikban*. Ennyi talán elég. Nem tudok róla, hogy ehhez a meghatározáshoz akár *Scaevola* főpap *hozzátett* volna bármit."

Festus: „*Nemzetségtagnak* azt nevezzük, aki *ugyanabból a nemzetségből származik* és azt, akit *ugyanúgy hívnak*."

Varro, „*De lingua latina*", VIII. könyv, 4. fej.: „Ahogy az emberek között vannak *rokonok* és *nemzetségtársak*, úgy a szavak között is: *ahogy az Aemiliustól származó emberek Aemiliusok* és *nemzetségtársak*, úgy az *Aemilius névből* ragozott szavak is *névbeli rokonságban* vannak: abból ugyanis, ami alanyesetben Aemilius, lesz az Aemilium, Aemilios, Aemiliorum, és így a többi is, ami *ugyanebből a tőből származik*."

Más forrásokból kitűnik, *hogy csak azok tartoztak a nemzetséghez, akik kizárólag férfiágon le tudták vezetni a nemzetségben elismert őstől való leszármazásukat*; viselniök kellett a nemzetségi *nevet* (ezt *Cicero* mondja).

Canuleius római tribunus abban a beszédében, amelyet a patriciusok és plebejusok közti *házasságot* tiltó törvény eltörlése érdekében tartott, ezt mondta (*Livius, IV., 4. fej.*): „Mi változik ugyanis, ha *plebejus* nőt patricius, vagy *patricius* nőt plebejus vesz feleségül? Végtére milyen jogi változást hoz ez? *Hiszen a gyermekek apjukat követik*." (Ebből *férfiági leszármazás* következik.) Gyakorlati példa a *férfiági leszármazásra*: *Julia, Cajus Julius Caesar nővére, Marcus Attius Balbushoz* ment feleségül. Neve mutatja, hogy a *Julius nemzetséghez* tartozott. Leánya, *Attia*, apjának nemzetségi nevét viselte s az *Attius nemzetséghez* tartozott. Attia *Cajus Octavianushoz* ment feleségül és *Cajus Octavianusnak* (vagyis a későbbi *Augustusnak*) az anyja lett. A fia tehát apjának nevét viselte és az *Octavianus* nemzetséghez tartozott.

Adam szerint („*Roman Antiquities*"): ha a családban csak *egy leány* volt, *a nemzetségi nevet* viselte; így például *Tullia, Cicero* leánya, *Julia*, Caesar leánya, *Octavia*, Augustus nővére stb. *Ugyanezt a nevet férjhezmenetelük után is megtartották*. Ha *két leány* volt, *az egyiknek a neve Major*, a másiké *Minor* (mint a vadaknál). Ha kettőnél több volt, *számmal* különböztették meg őket: *Prima, Secunda, Tertia, Quarta, Quinta*, vagy, kedvesebben: *Tertulla, Quartulla, Quintilla* . . . A *köztársaság virágkorában a nemzetségi nevek* és *a családi vezetéknevek* változatlanul és szilárdan fennmaradtak. A család valamennyi gyermeke viselte és utódaira is átörökítette e neveket, amelyek csak *a szabadság megdöntése után* változtak meg és keveredtek össze.

Ameddig a rómaiakról való ismereteink visszanyúlnak, a *leszármazást férfiágon tartották nyilván.* Valamennyi említett esetben *a házasságokat a nemzetségen kívül kötötték.*

A római nemzetségeknek a következő jogaik és kötelezettségeik voltak: 1. *Kölcsönös öröklési jog a nemzetség elhunyt tagjainak vagyonára:* 2. *közös temetkezőhely birtoklása;* 3. *közös vallási szertartások (sacra gentilicia);* 4. *kötelezettség arra, hogy a nemzetségen belül nem kötnek házasságot;* 5. *földek közös birtoklása;* 6. *kölcsönös kötelezettség segítségre, védelemre és sérelmek orvoslására;* 7. *jog a nemzetségi név viselésére;* 8. *jog idegeneknek a nemzetségbe való befogadására;* 9. *jog vezetőik megválasztására és elmozdítására* (kérdéses).

ad 1. *I. e. 451-ben kihirdették a Tizenkéttáblás Törvényt*[205]; a régi szabályt, amelynek értelmében *a nemzetségtársak örököltek,* már hatálytalanították; az örökség a *sui heredes*re (az ő gyermekeire) szállt, ha pedig az elhunytnak *nem voltak gyermekei,* akkor a férfiágon számított *egyenes leszármazottaira. Gaius, „Institutiones", III. könyv, 1. és 2.* (A *feleség* a gyermekek örököstársa volt.) Az élő gyermekek egyenlően részesedtek, *az elhunyt fiúk gyermekei egyenlően kapták meg apjuk részét; az örökség ily módon a nemzetségen belül maradt; a végrendelet nélkül elhunyt személy nőági leszármazottainak gyermekei, akik más nemzetségekhez tartoztak, ki voltak zárva az örökségből.* Ha *nem voltak sui heredes* (i. m., *III. könyv, 9.*), *az örökség ugyane törvény értelmében az agnát*[196] *rokonokra szállt; az agnát rokonság* magában foglalta mindazokat a személyeket, akik *a végrendelet nélkül elhunyt személlyel közös, egyazon őstől való leszármazásukat férfiágon le tudták vezetni; e leszármazásnál* fogva *valamennyien,* nők és férfiak egyaránt, *ugyanazt a nemzetségi nevet viselték* és közelebbi rokonságban voltak az elhunyttal, mint *a többi nemzetségtárs. A legközelebbi fokon álló agnát rokonok* előnyt élveztek; elsősorban a végrendelet nélkül elhunyt *fivérei* és *hajadon nővérei;* másodsorban *apai nagybátyjai és hajadon nagynénjei* stb. A *férjezett nővérek gyermekeit* azonban kizárták az örökségből, mert *más nemzetséghez tartoztak,* éspedig olyan (agnát) *nemzetségi rokonok* javára, akiknek a végrendelet nélkül elhunythoz fűződő rokonsági viszonya már csak a *nemzetségi névből* volt kimutatható; a nemzetségi jog érvényesült a *vérrokonsággal* szemben, mert az elv, amely szerint *a vagyont a nemzetségen belül kellett tartani,* alapvető volt. A (történeti) sorrend természetesen éppen a *megfordítottja* annak, amelyet a Tizenkéttáblás Törvény ad meg: 1. *a nemzetségtársak;* 2. *az agnát rokonok, köztük a végrendelet nélkül elhunyt személy gyermekei* azután, hogy a leszármazás nőágiról *férfiágira* változott; 3. *a gyermekek, az agnát rokonok kizárásával.*

A nőt férjhezmenetele révén *deminutio capitis* sújtotta, azaz *elvesztette agnát jogait*; a *hajadon nővér* örökölhetett, *a férjes* nővér *nem*, mert akkor *a vagyon átkerült* volna egy másik nemzetségbe.

Az ősi elvek közül a legtovább maradt fenn Rómában a *vagyonnak bizonyos esetekben a nemzetségtársakra való visszaszállása* (ezt Niebuhr is megjegyzi). A *szabados* (felszabadított rabszolga) a felszabadítás révén nem szerzett *nemzetségi jogokat* gazdájának nemzetségében, de *patrónusának nemzetségi nevét felvehette*; így például Cicero szabadosát, *Tyrót M. Tullius Tyrónak* hívták. A *Tizenkéttáblás Törvény* a végrendelet nélkül elhunyt szabados vagyonát *volt patrónusának* juttatta.

ad 2. *A barbárság felső fokán a nemzetségnek volt temetkezőhelye, amelyet kizárólag a nemzetség tagjai használtak.* Így volt ez a *rómaiaknál* is. Például *Appius Claudius*, a Claudius nemzetség feje, Regilli szabin városból *nemzetségével* és *számos cliensével** együtt Rómába költözött, ahol senatorrá lett. *Suetonius* („*Tiberius*", 1. fej.) ezt mondja: „*A patricius Claudius nemzetség* . . . ezenkívül az Anio folyón túl földbirtokot" {egy darabot *az állami földekből*} „kapott az államtól *cliensei* számára, magának *pedig temetkezőhelyet a Capitolium alatt.*" A nemzetség az akkori szokásnak megfelelően kapott temetkezőhelyet.

A *családi sírhely* Julius Caesar idején még nem *szorította ki teljesen a nemzetségit.* A bizonyíték: *Quintilius Varus*, miután hadseregét Germániában elvesztette, megölte magát, és holtteste félig elégett állapotban az ellenség kezébe került. *Vellejus Paterculus* (II., 119.) ezt mondja: „*Varus félig elégett testét* a vad ellenség *megcsonkította; fejét levágták* és Maroboduushoz vitték, s miután ő elküldte a császárnak, [a fej] abban a tisztességben részesült, hogy *a nemzetségi sírban temették el.*"

Cicero („*De legibus*", *II., 22.*) ezt mondja: „Oly nagy a *temetkezőhelyek* szentsége, *hogy szentségtelen dolognak tekintik a vallási szertartások nélküli és a nemzetségi földön kívüli temetést*; és az volt *őseinknél is.* Így döntött A. Torquatus a Popilius nemzetség esetében." *Cicero* korában a *családi sírhely* foglalta el a nemzetségeknek a helyét, minthogy a családok a nemzetségekben teljes függetlenségre tettek szert. – *A Tizenkéttáblás Törvény előtt az elégetést és az elföldelést* egyaránt alkalmazták (e törvény megtiltotta *a városon belüli* elégetést vagy *eltemetést*). A *columbarium* (sírhely az urnák elhelyezésére szolgáló fülkékkel) rendszerint *több száz urnát tudott befogadni.*

ad 3. A *sacra privatát* vagy *sacra gentiliciát* a nemzetség meghatározott időközökben végezte. (A nemzetség összes tagjai kötelezve voltak erre,

* – *védencével*; (*a védelme alá helyezkedő*) *plebejusával* – *Szerk.*

akár *születésüknél* fogva, akár *befogadás* vagy *adrogatio*[233] folytán voltak *tagok*. A szertartásokban való részvétel alól *mentesült* — és a velük összefüggő kiváltságokat elvesztette — az a személy, aki *elvesztette* kapcsolatát *nemzetségével*.) Ismeretesek olyan esetek, amikor a szertartások elvégzésével járó költségek *terhessé* váltak a *nemzetség* számára, mert tagjainak száma csökkent. A nyilvános és a magánjellegű *vallási szertartások kizárólag a papok rendelkezése alá tartoztak, nem estek a polgári hatóságok hatáskörébe.*

Kialakultak *a pontifexek, curiók és augurok collegiumai*, s az istentiszteletnek e papi testületekkel összefüggő, alaposan kidolgozott rendszere, de *a papságot többnyire választották*; minden családfő egyben *háznépének papja* is volt.

Róma *korai időszakában számos nemzetségnek saját sacelluma* volt (*fedetlen* kis szentély, kápolna; *„a sacellum egy istennek szentelt kis helyiség oltárral"* (*Trebatius*, idézi *Gellius*, VII., 12.); *„sacellumoknak nevezzük az isteneknek szentelt, fedetlen helyiségeket". Festus.*) vallási szertartásainak lebonyolítására; *számos nemzetségnek sajátos szertartásai* voltak, amelyek nemzedékről nemzedékre szálltak és amelyeket kötelezőnek tekintettek; így pl. a Nautiusok Minervának, a Fabiusok Herculesnek áldoztak.

ad 4. *A nemzetségi szabályok törvény erejével bíró szokások voltak*; ilyen volt *a nemzetségen belüli házasságkötés tilalma*; a jelek szerint ezt Rómában később nem változtatták írott *törvénnyé*, de a *római családfák* bizonyítják, hogy a szabály a nemzetségen kívüli házasságkötés volt. Ez továbbá abban is megmutatkozik, hogy *házasságkötésével* kivétel nélkül *minden nő elvesztette agnát jogait*, mert *kikerült a nemzetségből* (hogy a vagyont a saját nemzetségéből ne vigye át férjének nemzetségébe). Ugyanezen okból *a nő gyermekeit kizárták az anyai nagybátya vagy nagyapa utáni öröklés minden jogából*; minthogy *a nemzetségen kívül* kötött házasságot, *gyermekei apjuk nemzetségébe tartoztak*, nem pedig *az ő* nemzetségébe, tehát ott nem is örökölhettek.

ad 5. *A közös földtulajdon* általános volt a barbár törzsek között, ezért természetes, hogy a *latin törzseknél* is megvolt. A földek egy része, úgy látszik, már *igen korán egyének magántulajdonában volt*; kezdetben *a birtokjog* bizonyára csak *a ténylegesen elfoglalt földre vonatkozott*, amivel már *a barbárság alsó fokán* is találkozunk.

A földművelő latin törzseknél közös földje volt minden törzsnek, más földje a nemzetségnek és megint más a háztartásoknak. Az egyéneknek való földjuttatás Romulus idején megszokottá, később pedig teljesen általánossá vált. *Varro* (*„De re rustica", I. könyv, 10. fej.*) ezt mondja: „Azt a *két jugerum* [földet], amelyet (a hagyomány szerint) Romulus *kezdetben mindenkinek*

juttatott, hogy az *örökösre* szálljon, *öröklött földnek* nevezik." (Ugyanez áll *Dionüsziosznál* is.) *Hasonló földjuttatásokat* tulajdonítanak *Numának* és *Servius Tulliusnak* is; ezek voltak a *kezdetei a korlátlan magántulajdonnak*, amely letelepedett életmódot stb. tételez fel. A földet *a kormányzat* nemcsak *kiosztotta*, hanem *adományozta* is, s ez a forma *nagyon különbözik a földre vonatkozó birtokjogtól, amely egyéni* cselekedet *folyománya* . . . Ezeket *a földeket a római nép közös birtokában levő földekből vették el. A nemzetségek, a curiák és a törzsek* az egyéneknek juttatott földek mellett még a civilizáció kezdete után is *közösen birtokoltak bizonyos földeket.*

Mommsen azt mondja: „Róma területe a legrégibb időkben számos *clan-kerületre*" {Ő alighanem *nemzetségi* kerületnek mondja} „*oszlott*, amelyeket később felhasználtak *a legrégibb falusi kerületek* (*tribus rusticae*) kialakításánál . . . *Nevük* (a kerületeké) *nem a helységektől származott, mint a később hozzájuk csatolt kerületeké, hanem azt kivétel nélkül mindig nemzetségek nevéből képezték*, úgy, mint *Camillius, Galerius, Lemonius, Pollius, Pupinius, Voltinius, Aemilius, Cornelius, Fabius, Horatius, Menenius, Papirius, Romilius, Sergius, Veturius.*" *Mindegyik nemzetségnek önálló kerülete* volt *és annak területére volt korlátozva.* (Sőt, *a nemzetségek* magában *Rómában* is *külön területeken helyezkedtek el.*)

Mommsen továbbá ezt mondja:

„Ahogy *minden házközösségnek* megvolt a maga földdarabja, úgy minden *clan*-házközösségnek" {household, Mommsennél nyilván nem ez a szó áll} „vagy falunak is voltak *clan-földjei*, amelyek hozzá tartoztak s *amelyeket viszonylag* késői korig *a házközösséghez tartozó földek mintájára* {!}, azaz *a közös tulajdon rendszere szerint műveltek meg . . . Ezeket a clan-közösségeket* azonban kezdettől fogva nem tekintették *független társadalmi közösségeknek*, hanem egy *politikai közösség* (*civitas populi*) *szerves részeinek.* Ez kezdetben mint *bizonyos számú, azonos származású, nyelvű és szokású*, a törvény kölcsönös betartására és kölcsönös jogsegélyre, támadás és védekezés esetén pedig közös cselekvésre kötelezett *clan-falu összessége* jelenik meg." Mommsen úgy mutatja be a *Róma alapítása előtti latin törzseket*, mint amelyeknek *házközösségenként, nemzetségenként és törzsenként voltak földjeik*, és kimutatja *a társadalmi szervezetek felfelé haladó sorát e törzsekben*, amely teljesen *párhuzamos az irokéz törzsekével*: *nemzetség, törzs, törzsszövetség.* A phratriát nem említi. *Az említett házközösség* aligha lehetett *egyetlen család*, hanem valószínűleg *több rokon családból állt, amelyek egy közösségi házban laktak* és *kommunisztikus életmódot folytattak.*

ad 6. A nemzetségi rend *alapvonása — a nemzetségtagok egymástól való függése személyes jogaik védelme dolgában* — tűnik el elsőnek, mihelyt ki-

alakult a *civitas* [politikai társadalom], amelyben minden polgár *a törvényhez és az államhoz* fordul védelemért; a *történeti korszakban* a rómaiaknál [e kölcsönös függésnek] már csak nyomaival találkozunk.

I. e. 448 körül Appius Claudiust börtönbe vetették. *Livius* (VI., 20.) azt írja erről: „*Amikor Appius Claudiust bebörtönözték, C. Claudius, az ellensége* (Appius Claudiusé), *az egész Claudius nemzetséggel együtt, gyászruhát öltött.*"

A *második pun háború* idején, jegyzi meg *Niebuhr, a nemzetségek összefogtak, hogy kiváltsák fogságba került tagjaikat*; a *senatus* azonban *megtiltotta ezt nekik*; ugyancsak *Niebuhr* szerint a *nemzetségnek kötelessége, hogy nélkülöző nemzetségtársait megsegítse*; ezzel kapcsolatban idézi *Dionüszioszt* (*II., 10.*): „*A clienseknek éppúgy ki kell venniök részüket a költségekből, mint a nemzetségtagoknak.*"

ad 7. Idővel lehetetlenné vált, hogy a nemzetség tagjai *vissza tudják vezetni leszármazásukat a nemzetség alapítójáig. Niebuhr* {erre az idétlen alapra támaszkodva} *tagadja bárminemű vérrokonság létezését* a nemzetségen belül[i családok között], *mert nem tudták kimutatni egy közös ősön keresztül fennálló kölcsönös kapcsolatukat*; eszerint *a nemzetség minden alapot nélkülöző szervezet lenne . . .*

Miután *a leszármazás számontartása nőágiról férfiágira változott, a nemzetségek valószínűleg állatoktól vett nevei személyneveknek adták át a helyüket.* A nemzetségi hagyomány valamelyik kiemelkedő *személyisége* a nemzetség *névadó ősévé* vált, s valószínű, hogy *ezt a személyt hosszú időközönként másmás váltotta fel.* Ha *egy nemzetség* a területi különválás következtében részekre oszlott, *a levált rész új nevet vehetett fel*; ez a *névváltozás* azonban nem *zavarta meg* a *rokoni viszonyt*, amelyen a nemzetség alapult . . . *A nemzetségi leszármazás tisztaságát* egyetlen módon lehetett *megzavarni*: idegenek *befogadásával.* Ez nem volt gyakori . . . Egy ötszáz személyből álló irokéz nemzetségben – hiszen a nemzetség olyan *rokonsági rendszerrel* együtt keletkezett, *amely az összes vérrokont kevés számú kategóriába sorolta* és leszármazottaikat a végtelenségig ugyanezekben a kategóriákban tartotta – a nemzetség minden egyes tagja rokona a másiknak és minden személy tudja vagy meg tudja állapítani, hogy milyen rokoni kapcsolat fűzi a másikhoz; az *ősi nemzetségekben* tehát állandóan jelen volt a *rokonság ténye.* A *monogám* házassággal ettől *teljesen eltérő vérrokonsági rendszer lépett életbe*, amelyben *az oldalági rokonok közötti kapcsolat csakhamar semmivé lett.* Ilyen volt a *görög és latin* törzsek rokonsági rendszere a történelmi kor kezdetén.

Grote („*History of Greece*", III., 33., 36.) elbeszéli a következőket: *az argoszi Kleiszthenész* megváltoztatta a *három sziküoni dór törzsnek a nevét*, s az egyiket *hüatáknak* (egyes számban: *kandisznó*), a másikat *oneatáknak*

(*szamár*), a harmadikat pedig *khoireatáknak* (*malac*) nevezte el; ezt a sziküoniak ellen irányuló *sértésnek szánta*, de a nevek Kleiszthenész élete fogytáig és még további hatvan évig rajtuk maradtak. „Vajon ezeknek *az állatneveknek* a gondolata *nem a hagyomány által maradt fenn?*"

Miután a nemzetségi szervezet hanyatlásnak indult, nem jöttek létre többé osztódás útján új nemzetségek, és a meglevők némelyike kihalt. Ez azzal járt, hogy megnőtt a nemzetségi leszármazásnak mint családfának az értéke. A császárság korában *más területekről* szakadatlanul *újabb családok* telepedtek le *Rómában*, és *társadalmi előnyöket* akarván *elérni*, *nemzetségi neveket* vettek fel. *Claudius császár – i. sz. 40–54 –* megtiltotta az idegeneknek, hogy római neveket, különösen *régi nemzetségek* neveit vegyék fel. *Suetonius* („*Vitae*", „*Claudius*", *25. fej.*) ezt mondja: „Az idegeneknek megtiltotta, hogy római neveket, legalábbis, hogy nemzetségi neveket használjanak." A történelmi nemzetségekhez tartozó római családok mind a császárság, mind korábban, a köztársaság idején nagy becsben tartották családfájukat.

ad 8. Mind *a köztársaság*, mind *a császárság idején* gyakorlatban volt *a családba való befogadás*, amelynek révén *a befogadott személy* a család *nemzetségébe* is bekerült; ezt olyan *formaságok kísérték*, amelyek megnehezítették az eljárást. *Gyermektelen személyek, akik már túlléptek azt a kort, amikor gyermekük lehetett*, a *pontifexek* és a *comitia curiata beleegyezésével fiúkká fogadhattak valakit. Cicero*, „*Pro domo*", *13. fej.* A még Cicero idejében is fennálló óvintézkedések mutatják, hogy korábban a korlátozások nagyobbak voltak és az esetek ritkábban fordultak elő.

ad 9. Nincsenek közvetlen értesüléseink arról, hogy a rómaiaknál miként *töltötték be a főnök* (*princeps*) *tisztségét*; a civitas [politikai társadalom] kialakulása előtt minden *nemzetségnek* volt *egy*, de valószínűleg több *főnöke*; a tisztséget *a latin törzsekben* feltehetően nem *örökös jogon* töltötték be, minthogy később, azaz a *rexek* és a *köztársaság* idején a *választási elv* volt túlsúlyban; magát *a legmagasabb tisztség* viselőjét, a *rexet választották*, *a senatorokat választották* vagy *kijelölték*, s ugyanez áll *a consulokra és az alacsonyabb tisztségek viselőire*. A *pontifexek testülete*, amelyet Numa létesített, először *választás* útján töltötte be a megüresedett helyeket (*a pontifexek maguk egészítették ki soraikat*); *Livius* (XXV., 5.) elbeszéli, hogy *i. e. 212* körül a *comitia választott pontifex maximust**. A *lex Domitia* a *népre* ruházta át *több papi és pontifexi testület* tagjainak megválasztását, de *Sulla* később módosította ezt. – {Izetlenség tehát} határozott bizonyíték nélkül feltételezni, hogy a *princeps* (*nemzetségfőnök*) *tisztsége* „*örökletes*" volt.

* – *a papi testület fejét* – *Szerk.*

Ahol azonban megvan a *megválasztásra való jog* és a tisztséget élethossziglan töltik be, ott az *elmozdítására vonatkozó jog* is létezik.

Ezek a *nemzetségfők* vagy *azok, akiket közülük kiválogattak*, alkották Róma alapítása előtt *a latin törzsek tanácsát*. – *„Mindezek a kantonok"* {értsd: *törzsek*} *„politikailag"* {a szamár!} „szuverének voltak, és mindegyiket fejedelme kormányozta" {Mommsen, a fejedelmek feltalálója; helyesen: törzsfőnök}, *„a vének tanácsának és a harcosok gyülekezetének közreműködésével"* (*Mommsen*). {A *tanács* kormányzott, Mommsen úr, nem pedig a *katonai parancsnok*, a Mommsen-féle *fejedelem*.}

Niebuhr ezt mondja: „A Földközi-tenger melléki civilizált nemzetekhez tartozó minden *városban a senatus nem kevésbé lényeges és nélkülözhetetlen része volt az államnak, mint a népgyűlés*; *idősebb polgárok válogatott testülete* volt; *ilyen tanács*, mondja *Arisztotelész*, mindenütt létezik, *legyen bár arisztokratikus vagy demokratikus*; még *oligarchiákban* is, bármily csekély is az uralkodásban résztvevők száma, néhány tanácsnokot kijelölnek a közérdekű intézkedések előkészítésére." A politikai társadalom *senatusa* foglalta el *a nemzetségi társadalom főnöki tanácsának* helyét. Romulus száz vénből álló *senatusa* a száz nemzetséget képviselte; a [senatori] *tisztség élethossziglanra* szólt és *nem* volt *örökletes*, amiből következik, hogy a *főnöki tisztséget* abban az időben választással töltötték be.

I. e. 474 körül a *Fabius nemzetség* indítványozta a senatusnak, hogy mint nemzetség vállalkozik a *Veji* elleni háborúra. Indítványukat elfogadták; csapdába estek. *Livius, II., 50.* {lásd még *Ovidius*: *„Fasti"*, II., 193.}: „Eléggé nagy az egyetértés abban, hogy *háromszázhatan*" (ennyien vonultak hadba) *„pusztultak el; jóformán csak egyetlen, épphogy serdülő korban levő fiú maradt meg a Fabius nemzetség magjaként, amelynek az lett az osztályrésze, hogy a római nép belső és külső válságainak idején gyakran a legnagyobb oltalommá váljék."*

A háromszázas szám ugyanennyi nőre utal, amiből az következik, hogy a Fabius nemzetség a férfiak gyermekeivel együtt összesen legalább hétszáz tagból (nem pedig *egyetlen serdülő fiúból*) állt.

II. rész. XII. fejezet.
A római curia, törzs és populus

Feltételezett *korszakok* a köztársaság megalapítása előtt: 1. *Romulus*: i. e. *754–717* (Róma alapításától számítva *1–37*); 2. *Numa Pompilius*: i. e. *717–679* (R. a. sz. 37–75); 3. *Tullus Hostilius*: i. e. *679–640* (R. a. sz.

75–114); 4. *Ancus Martius*: i. e. *640–618* (R. a. sz. *114–136*); 5. *Tarquinius Priscus*: i. e. *618–578* (R. a. sz. *136–176*); 6. *Servius Tullius*: i. e. *578–534* (R. a. sz. *176–220*); 7. *Tarquinius Superbus*: i. e. *534–509* (R. a. sz. *220–245*).

A *societas* [társadalom], amely a *nemzetségeken* alapult, a *civitas* [állam] mellett létezett, amelynek alapja a terület és a tulajdon volt; az utóbbi szervezet kétszáz év alatt fokozatosan kiszorította az előbbit; *a változás Servius Tullius* alatt (*i. e. 578–534, R. a. sz. 176–220*) *bizonyos mértékig* befejeződött. A *curia*, amely megfelel a görög phratriának, tíz nemzetségből állt; *tíz curia* = egy törzs; *Servius Tullius* alatt a *Populus Romanus* [római nép] *három törzsből, tíz curiából* és *háromszáz nemzetségből* állt. Egyre megy, hogy a római királyok mondai alakok-e vagy sem; éppígy egyre megy, hogy az egyiküknek vagy másikuknak tulajdonított törvényhozás mesebeli vagy igaz-e. Az *emberi haladás eseményei* – az egyes emberektől függetlenül – *anyagi emlékekben testesülnek meg, amelyek intézményekben, szokásokban s gyakorlatban kristályosodnak ki és találmányokban s felfedezésekben maradnak fenn.*

A nemzetségek stb. *számszerű elrendezése törvényhozói beavatkozás eredménye*, amely, ami az első két törzset illeti, nem régibb Romulus koránál. A római *curia* – a görög és az irokéz phratriától eltérően – olyan szervezetté fejlődött, amelyhez határozottan kifejezett *kormányzati jelleg tapadt*. Valószínű, hogy egy curia nemzetségei rokonságban voltak egymással, *kölcsönösen* adtak egymásnak feleségeket {ez feltételezés}. Ez a szervezet mint phratria – bár a római történelemben először Romulus *törvényhozásával* kapcsolatban említik – emberemlékezet óta létezett a *latin törzseknél*.

Livius, I., 13.: „Így, miután (Romulus) a népet *harminc curiára* osztotta (a szabinokkal való békekötés után), az *ő* (az elrabolt szabin nők) *neveiket* adta a curiáknak."

Dionüsziosz: „*Római régiségtörténet*", *II., 7.*: „*A phratra és a lokhosz* (osztag) *a curia*"; ugyanott áll ez is: „*A phratrákat dekádokra osztotta, mindegyiknek az élén vezető állt, akiket az ő nyelvükön decurióknak neveztek.*"

Plutarkhosz: „*Vitae*", „*Romulus*", *20. fej.*: „*Minden phülének tíz phratriája volt, amelyeket, mint egyesek mondják, azokról az asszonyokról neveztek el.*" Romulus műve volt *a nemzetségek számának kiegyenlítése az egyes törzsekben*, s ezt *a környező törzsekből nyert gyarapítással* vihette végbe. A ramnes törzsben (első törzs) *rokon nemzetségeket* egyesített egy-egy curiában, a *számbeli szimmetriát* pedig úgy érte el, hogy *az egyik természetes curiából* önkényesen elvette a *fölös számban meglevő nemzetségeket, hogy*

pótolja velük a másikban mutatkozó hiányt {ez a rézbőrű indiánoknál is előfordul}. A *tities* törzs nagyrészt *szabinokból* állt; a *luceres* törzs heterogén volt, később alakult ki fokozatos csatlakozásokból és hódításokból; *etruszk nemzetségek* is voltak benne. Az újjáalakítás során a *nemzetség* megmaradt *tiszta* alakjában, a *curia* viszont némelykor nem rokon nemzetségeket is magában foglalt, *tehát áttörte a természetes phratria korlátait*; hasonlóképpen a *törzs* is magában foglalt *idegen elemeket*, amelyek *nem tartoznak a tisztán természetes növekedés folytán létrejött törzsbe.* A harmadik törzs (luceres) nagy részében *mesterséges képződmény* volt; az a körülmény, hogy *etruszk elemek* is voltak benne, feltételezhetővé teszi, hogy *az etruszk nyelv nem volt teljesen érthetetlen a rómaiak számára.*

Niebuhr mutatta ki elsőnek, hogy *a nép szuverén volt*, hogy az úgynevezett *királyok átruházott hatalmat* gyakoroltak, és *hogy a senatus képviseleti elven alapult.* De ellentmondásba kerül a tényekkel, amikor azt mondja, hogy a *számbeli arányok* cáfolhatatlanul bizonyítják: a római nemzetségek *nem régibbek, mint Romulus alkotmánya*, s hogy *„olyan testületek, amelyeket törvényhozó alkotott meg tervezetének többi részével összhangban"*. Egy törvényhozó nem hozhatott létre nemzetséget; curiát is csak [meglevő] nemzetségek összekapcsolásával alkothatott meg; kényszer alkalmazásával növelhette vagy csökkenthette *az egy curiában levő nemzetségek és az egy törzsben levő curiák számát.*

Dionüsziosznál (a halikarnasszoszinál) (*II., 7. fej.*) a vonatkozó *passzus* teljes szövege így hangzik: „Miután (Romulus) az egész sokaságot három részre osztotta, e (három) rész mindegyikének legkiválóbbját tette meg vezetőnek (ἡγεμόνα ἐπέστησεν) [hégemona epesztészen]; ezután *a három rész mindegyikét* újra felosztotta *tíz részre* és ismét a legderekabbakat tette meg rangban (ἴσος) [iszosz] egyenlő vezetőikké; a (három) nagyobb részt *tribusnak* nevezte el, a kisebbeket *curiának* (κουρίας) [kuriasz], ahogyan ma is nevezik őket. Görög nyelvre lefordítva a *tribus* = *phülé* vagy *trittüsz* [törzs]; a *curia* = *phratra* és *lokhosz* [osztag]; a *tribus* élén álló férfiak elnevezése φύλαρχον vagy τριττύαρχον [phülarkhón vagy trittüarkhon], akiket a rómaiak *tribunusoknak* neveznek." {*A tribunus tehát szó szerinti megfelelője a régi törzsfőnöknek.*} „A *curiák* elöljárói a φρατριάρχοι és λοχαγοί [phratriarkhoi és lokhagoi], akiket a rómaiak *curiónak* neveznek. A *phratriákat* tovább osztották dekádokra, és minden dekád élén vezető állt, akit az ország nyelvén *decuriónak* neveztek. Miután pedig már mindenkit beosztott *phratriákba és phülékbe, harminc egyenlő részre osztotta az országot, mindegyik phratriának adott egy részt*, elegendő területet véve el a szertartások és a templomok számára és *bizonyos földterületet hagyva meg*

közös használatra (*καί τίνα τῷ κοινῷ γῆν καταλιπών*) [kai tina tó koinó gén katalipón]. Az embereknek és a földnek ez a Romulus által elvégzett elosztása teremtette csak meg *az általános és nagymérvű egyenlőséget.*"

A *curia* tagjai voltak a *curiales*, akik egy papot, *curiót választottak* a testvériség fő tisztviselőjévé. Mindegyik curiának megvoltak a maga megszentelt szertartásai, a maga *sacelluma* – a hely, ahol istentiszteleteit tartotta – és *gyülekezőhelye* ügyeinek lebonyolítására. A curio mellett segédpapot – *flamen curialis* – választottak, akinek a szertartások közvetlen elvégzése volt a feladata; a népgyűlés, a *comitia curiata* Rómában a nemzetségi rendszerben nagyobb mértékben volt szuverén hatalom, mint a senatus.

Romulus *kora előtt a latin törzseknek törzsfőnökeik* voltak (Dionüsziosz, II., 7.); a törzsfőnök *a törzs legfőbb tisztviselője* volt, aki bírói feladatokat látott el a városban, *katonaiakat* a harctéren és *vallásiakat* a szertartások lebonyolításában (*Dionüsziosz, i. h.*). *Tisztsége* mindenesetre választáson alapult, *valószínűleg a curiák közgyűlésén* választották meg. A „törzsfőnöknek" valószínűleg már Róma alapítása előtt „*rex*" volt a neve, éppúgy a *tanácsnak senatus* (senex) és a *törzsi gyülésnek comitia* (con-ire). A *három római törzs összeolvadása után a törzs* elvesztette *nemzeti jellegét.*

A *harminc curio* mint testület *papi kollégiumba* volt szervezve; ennek egyik tagja töltötte be a *curio maximus* tisztségét, amelyre *a nemzetségek gyülése* választotta meg. Ezenkívül volt még az *augurok testülete*, amely a *lex Ogulnia* (i. e. 300) értelmében a vezetőt, a *magister collegiit* beleértve kilenc tagból állt, valamint a *pontifexek testülete*, amely, ugyane törvény értelmében, a pontifex maximusszal együtt, szintén kilenc tagból állt. Az *egésznek*, ahogyan Romulus megszervezte, *Populus Romanus* volt a neve; ez nem volt egyéb, mint *nemzetségi társadalom*; a lakosság számának gyors növekedése Romulus idején és különösen *az ő és Servius Tullius* közötti időszakban (*754–534*) *szükségessé* tette a változtatást, mégpedig a *gyökeres* változtatást.

Livius szerint (*I., 8.*) a városalapítók régi fogása – „*vetus consilium*" –, hogy kétes és alacsonyrendű emberek sokaságát gyűjtötték maguk köré, akiknek utódai aztán az őslakosok igényeivel léptek fel. Így Romulus a Palatinus közelében menedékhelyet létesített és a környező törzsekből mindenkit odahívott stb. „*A szomszédos népekből az újat áhítozó emberek sokasága özönlött oda, szabadok és rabszolgák egyaránt; ez volt kibontakozó nagyságának kezdete*" (*Livius, I., 8.*). *Plutarkhosz* („*Romulus*", *20. fej.*) és *Dionüsziosz* (*II., 15.*) szintén említik a *menedékhelyet* vagy *ligetet*. Ez azt

mutatja, hogy *Itália barbár lakossága* nagyon megnőtt, hogy soraiban elégedetlenség uralkodott, mert az embereknek nem volt meg a személyi biztonságuk, mert *létezett házi rabszolgaság* és mert féltek az erőszaktól. – A *szabinok támadása* a tőlük elrabolt nők miatt; a dolog megegyezésbe torkollott, a latinok és a szabinok egy társadalommá *olvadtak össze*, de *mindegyik rész megtartotta saját katonai vezetőjét*, a *tities* (a szabinok) *Titus Tatiust*. – *Tullus Hostilius* (*i. e. 679–640*) elfoglalta *Alba latin várost* és egész *lakosságát Rómába telepítette*; állítólag a *Coelius dombot* foglalták el; *Livius* szerint (*I., 30.*) a polgárok száma *ekkor megkétszereződött*. *Ancus Martius* (*640–618*) *Politorium* latin várost foglalta el és lakosságát testületileg áttelepítette Rómába; nekik, ugyanazokkal a kiváltságokkal, állítólag az *Aventinus domb* jutott. Nem sokkal később *Tellini* és *Ficana lakosait* igázták le és telepítették át Rómába; ők is az *Aventinus dombot* foglalták el (*Livius, I., 33.*). A Rómába telepített nemzetségek *helyileg* valamennyien *elkülönítve* maradtak, ez mindenütt így volt a nemzetségeknél *a barbárság középső és felső fokán*, mihelyt a *törzsek erődökben* és *fallal körülvett városokban* kezdtek összegyűlni. {*New Mexico pueblóiban egy-egy háznak valamennyi lakója ugyanahhoz a törzshöz tartozott, sőt, bizonyos esetekben egy-egy közösségi ház egy egész törzset fogadott be. Tlascalában a négy lakónegyedet négy rokonsági ág, valószínűleg phratria stb. foglalta el.*} Ezeknek az újonnan befogadottaknak a nagyobbik részét *a harmadik* (*luceres*) *törzsben* egyesítették, amely csak *Tarquinius Priscus* alatt (*618–578*), *néhány újabb etruszk nemzetség bekebelezésével* vált teljessé.

A római *törzsek növekedése törvényhozói kényszer* hatása alatt ment végbe; nem voltak teljesen mentesek az idegen elemekkel való keveredéstől, innen származik a *tribus* név: a nép egyharmada; a latin nyelvben kellett, hogy legyen egy kifejezés, amely a *phülé megfelelője*, de ez kiveszett; [az új kifejezés] mutatja, hogy a római törzsek heterogén elemeket tartalmaztak, míg a görög phülé egynemű volt.

Romulus *senatusának* hasonló funkciói voltak, mint a *korábbi főnöki tanácsnak*. *Mindegyik nemzetség*, mondja Niebuhr, *a maga decuriját, vagyis aldermanjét** küldte képviselőjeként a senatusba. Ez tehát képviseleti és választott testület volt, és választott vagy válogatott testület maradt egészen a császárság koráig. A senatori tisztség élethossziglan szólt, *ez volt a tisztségek betöltésének akkor ismert egyetlen időtartama* {ahogyan *a bérlet az angolszászoknál legalábbis élethossziglani volt*}. *Livius* (*I., 8.*) ezt mondja: „Száz senatort választott (Romulus); vagy azért, mert ez a szám elegendő

* – *elöljáróját* – *Szerk.*

volt" {a fickó megfeledkezik arról, hogy akkor csupán száz nemzetség létezett, amelyek a ramnes törzset alkották}, „vagy azért, *mert csak száz olyan ember akadt*, akiket *atyákká lehetett választani*" {ez aztán a fecsegő pragmatizmus netovábbja}. „Bizonyára tiszteletből nevezték őket atyáknak" {azért „atyáknak", mert nemzetségfőnökök}, „*utódaikat* pedig *patriciusoknak*." *Cicero* („*De re publica*", *II., 8.*): „A *vezetők*, akiket nagyrabecsülésből *atyáknak* neveztek el." A patriciusi rang, amelyet a senatorok gyermekeinek és egyenesági leszármazottainak örökre juttattak, egyszeriben megteremtette az *arisztokrata* rendet a római társadalmi rendszer középpontjában, ahol ez mély gyökereket vert; *ekkor plántáltak első ízben ilyen arisztokratikus elemet a nemzetségi szervezetbe.*

A *szabinokkal való egyesülés* után a senatus létszáma kétszázra emelkedett azáltal, hogy a tities törzsből való száz senatorral bővítették állományát (*Dionüsziosz, II., 47.*), amikor pedig a patriciusok idején a *luceres* törzs nemzetségeinek száma százra emelkedett, e harmadik törzs nemzetségeiből is száz senator került a senatusba; ez *Tarquinius Priscus* alatt történt.

Livius, I., 35.: „Nem kevésbé *uralmának megszilárdítására*, mint az állam növelésére (*Tarquinius Priscus*) *száz embert az atyák közé sorolt*, akiket ezután *alsóbb nemzetségbelieknek* neveztek; ez *kétségkívül a rex pártja volt*, akinek jóvoltából *a curiába* kerültek."

Némileg eltérően ír erről *Cicero* („*De re publica*", *II., 20.*): „Mihelyt (Tarquinius) uralmáról törvényt hozott, mindenekelőtt *megkettőzte az atyák korábbi létszámát*" (ez arra a feltételezésre indít, hogy az atyák régi létszáma kétszázról százötvenre csökkent; ez esetben a megüresedett ötven helyet a ramnesből és a titiesből egészítették ki, újabb százat pedig a luceresből vettek hozzá); „*a régi atyákat felsőbb nemzetségbelieknek nevezte el*" {ezzel az *irokézeknél* is találkozunk, de ott abban az eredeti értelemben, hogy a minores gentes [alsóbb nemzetségek] a majoresnek [a felsőbbeknek] a *leszármazottai*, tehát később alakultak meg} „és az ő véleményüket kérte ki elsőnek; *az általa felvetteket pedig alsóbb nezetségbelieknek*."

Ennek a kijelentésnek a formája azt mutatja, hogy *minden senator egy nemzetséget képviselt*; továbbá, hogy – mivel bizonyára mindegyik nemzetségnek megvolt a maga *főnöke, princepse* – ezt a személyt vagy a nemzetsége választotta, vagy pedig tízet választott egyszerre *az a tíz nemzetség, amelyekből a curia állt.* Lényegében *Niebuhrnak* is ez a *véleménye.* A köztársaság megalapítása (*i. e. 509*) után a senatusban támadt üresedéseket a *censorok* töltötték be a saját belátásuk szerint; később ez a *consulokra* hárult; a senatorokat többnyire a *magasabb rangú volt hivatalnokok közül választották ki.*

Minden *közérdekű intézkedést a senatusban kezdeményeztek*, mind azokat, amelyeket önállóan hajthatott végre, mind azokat, amelyeket elfogadásra a népgyűlés elé kellett terjesztenie. A senatusra tartozott *a közjólét legfőbb felügyelete, a külkapcsolatok intézése, adók kivetése és haderő toborzása, a bevételek és a kiadások legfőbb felügyelete; vallási ügyekben* is a senatusé volt a legfőbb *hatalom*, jóllehet a vallási ügyek intézése a különböző papi testületekre hárult.

A népgyűlés (amely *ebben a formában* ismeretlen volt a barbárság alsó és valószínűleg még középső fokán is) *a barbárság felső fokán* megvolt *a görög törzsek agorájában* (legmagasabb formáját *az athéniak ekklesziájában* érte el), valamint *a latin törzseknél a harcosok gyűlésében*, s legmagasabb formáját itt a rómaiak *comitia curiatájában* érte el. Ez utóbbiak *a nemzetségek felnőtt tagjaiból álltak, mindegyik curiának egy kollektív szavazata* volt, és a *többség, amelyet curiánként külön-külön állapítottak meg*, döntötte el, hogyan szavazzanak (*Livius, I., 43.*; *Dionüsziosz, II., 14., IV., 20., 84.*). Ez *a nemzetségek gyűlése* volt, s *egyedül a nemzetségek vettek részt a kormányzásban*. A *plebejusok* és a *cliensek**, akik ekkor már nagy létszámú osztályt alkottak, *ki voltak rekesztve*, mert a *Populus Romanusszal* csak valamely nemzetségen vagy törzsön keresztül lehetett kapcsolatban lenni. A *comitia nem kezdeményezett* közérdekű intézkedéseket, *sem nem módosította* azokat, amelyeket eléje terjesztettek, hanem csak *elfogadta vagy elvetette* őket; *minden köztisztviselőt és magas rangú tisztségviselőt* – a rexet beleértve – *a senatus jelölése alapján* a comitia választott meg. Így a *comitia curiata* választotta meg *Numa Pompiliust* (*Cicero*: „*De re publica*", *II., 11., Livius, I., 17.*), *Tullus Hostiliust* (*Cicero, i. m., II., 17.*) és *Ancus Martiust* (*Cicero, i. m., II., 18., Livius, I., 32.*). *Tarquinius Priscusról Livius* megjegyzi (I., 35.), hogy a nép nagy többséggel választotta *rexszé*. *Servius Tullius* előbb foglalta el tisztségét, s a *comitia* utána *erősítette meg* ebben (*Cicero, i. m., II., 21.*). – Az *imperiumot* [hatalmat] ezekre a személyekre *a gyűlés törvénye – lex curiata de imperio* – ruházta, ez volt a hivatalba való beiktatás római módja; amíg az imperium átruházása nem történt meg, addig a megválasztott személy nem foglalhatta el hivatalát. Fellebbezés esetén a *comitia curiata* hozta meg *a végső döntést olyan bűnügyekben*, amelyekben egy-egy római polgár életéről volt szó. *A rex tisztségét népi mozgalom szüntette meg. A gyűlésnek nem volt joga arra, hogy összehívja önmagát*; feltehetően a *rex* vagy annak távollétében a *praefectus urbi* [a város kormányzója] *hívta össze*; a köztársaságban a *consulok*

* – *védencek* – *Szerk.*

vagy azok távollétében a *praetor* hívta össze; az üléseken minden esetben az összehívó személy elnökölt a comitiában.

A *rex* hadvezér és pap, *polgári funkciói* azonban *nem voltak*.

A királyság megszüntetése után a rex helyét *két consul* foglalta el, ahogyan *az irokézeknél két hadifőnök* létezett.

A *rex* mint *főpap* fontos alkalmakkor *auspiciumokat** végzett mind a harcmezőn, mind a városban, és más *vallási szertartásokat* is lebonyolított. A rexi méltóság eltörlése után a vele együttjáró *papi funkciókat* egy újonnan létrehozott tisztség viselőjére, a *rex sacrorumra* vagy *rex sacrificulusra ruházták át*; az *athéniaknál* hasonlóképpen a kilenc arkhón egyikére, az *arkhón baszileuszra* hárult a vallási ügyek legfőbb felügyelete. – A rómaiak ebben a kétszáz évben (*Servius Tulliusig*) tapasztalták annak *a szükségességét, hogy a gyakorlat és a szokások helyett maguk által kibocsátott írott törvényeik legyenek*; ezenkívül *városi hatóságot* és *kiteljesedett katonai rendszert* hoztak létre, beleértve *a lovagi rend megszervezését*.

Az *újonnan* létesített *városi tisztségek* között a legfontosabb a *város őrének – custos urbis –* tisztsége volt; egyben ő töltötte be a senatus elnökének – *princeps senatus –* tisztségét is. *Dionüsziosz* szerint (II., 12.) a tisztséget Romulus létesítette; a *decemvirek kora* (*451–447*) után ez a tisztség a *praefectus urbi* tisztségévé változott, hatalmi köre kiszélesedett, és választás útján töltötték be: az új *comitia centuriata* választotta meg. {*A censust és a comitia centuriatát* Servius Tullius vezette be azután, hogy *a népet a vagyoni helyzettől függően osztályokba sorolta*... A *Coriolanus* elleni per annak a jognak a kisajátítására indította a tribunusokat, hogy a nép bírósága elé idézzenek néhány patriciust; ettől fogva a *comitia tributa* vagy az egyszerű nép gyülekezete volt, vagy oly módon szervezett gyűlés, hogy az egyszerű nép volt túlsúlyban benne; ez az intézmény lehetővé tette *a tribunusoknak a törvényhozásban való részvételt*, minthogy ezek a tisztségviselők javaslatokat terjeszthettek a nép elé.}

A köztársaság idején a consuloknak és távollétükben *a praetornak hatalmában állt, hogy összehívja a senatust* és *megtartsa a comitiát*. Később a *praetor tisztsége* a *praetor urbanus* [városi praetor] tisztségévé változott (magába olvasztotta a *praefectus urbi* régi tisztségének funkcióit). A római „*praetor*" mint *igazságügyi hivatalnok* a mai bíró prototípusa. – A társadalom Romulus halálakor *még nemzetségi* társadalom volt.

---

* – *madárjóslást* – *Szerk.*

II. rész. XIII. fejezet.
A római politikai társadalom megalapítása

Servius Tullius: i. e. 578 vagy 576–533. Romulus óta a római társadalom a *populust* alkotó *patriciusokra* és a *plebejusokra*, a *plebsre* szakadt; mindkettőnek a tagjai *személyileg szabadok* és beléphettek a hadsereg *soraiba*; a *plebejusok* azonban, nem tartozván a *nemzetségi társadalomhoz*, kívül voltak a *kormányzáson*. Niebuhr szerint a *plebsnek* mint a lakosság elismerten *szabad* és *igen népes részének a létezése* egészen *Ancus Martius* uralkodásáig (i. e. 640–618) nyomon követhető. A plebs ki volt rekesztve a *tisztségek viseléséből*, a *comitia curiatában* való részvételből, valamint *a nemzetségek szent szertartásaiból* {és a nemzetségek tagjaival való házasságkötésből}. Servius korában a *plebs* létszáma majdnem akkora volt, mint a *populusé*; katonai szolgálatot kellett teljesíteniök, családjuk és vagyonuk volt. A *nemzetségi szervezet felépítésénél fogva kirekesztette őket*, ennélfogva össze kellett omlania.

Létrejött a plebs, amelybe olyan *személyek* tartoztak, akik *nem* voltak *tagjai szervezett nemzetségnek, curiának, törzsnek*. Kalandorokból, akik a környező törzsekből özönlöttek az új városba, hadifoglyokból, akiket később szabadon bocsátottak, független személyekből, akik a Rómába telepített nemzetségek soraiba keveredtek, gyorsan kialakulhatott egy ilyen osztály; ezenkívül megtörténhetett, hogy amikor az egyes törzsek nemzetségeinek számát százra emelték, kizárták a töredék nemzetségeket és azokat, amelyeknek az előírtnál kevesebb tagjuk volt. A *luceres* senatorainak adott *epitheton* – „alsóbb nemzetségbeli atyák" – mutatja, hogy a régi nemzetségek nem szívesen ismerték el az előbbiek teljes egyenlőségét. Amikor a harmadik törzsben is annyi lett a nemzetség, amennyit az előírás megkívánt, a bebocsátás utolsó lehetősége is bezárult, úgyhogy ezután *a plebejus osztály létszáma* gyors ütemben növekedett. *Niebuhr* tagadja, hogy a *cliensek a plebs részét* alkották volna.

Dionüsziosz (*II., 8.*) és *Plutarkhosz* („*Romulus*", *XIII., 16.*) Romulusnak tulajdonítják *a patronus és cliens* viszonyának bevezetését* (!); ugyanezt teszi *Suetonius* („*Tiberius*", *I. fej.*). {(Mindaz, amit ők hárman mondanak, egyszerűen semmit sem bizonyít!) (*Morgannek* az az állítása, hogy a *cliensek* kezdettől fogva *a plebs részét* alkották, téves; Niebuhrnak van igaza.)}

Niebuhr és mások feltételezik, hogy *az egész populus patriciusokból* állt . . . *Dionüsziosz* szerint (*II., 8.*, v. ö. *Plutarkhosz*: „*Romulus*", *XIII.*) *a patriciu-*

* – *pártfogó (védnök) és védenc – Szerk.*

sok osztályát a senatus megalakítása előtt hozták létre; csak olyan emberek tartoztak bele, akik kitűntek bátorságukkal, születésükkel (!) és vagyonukkal. Eszerint tehát az egyes nemzetségekben még népes réteg maradt, amelynek tagjai *nem voltak patriciusok*.

Cicero (*„De re publica", II., 12.*) ezt írja: „Amikor Romulusnak ez a senatusa, *amely a legelőkelőbbekből állt*, kiket maga a rex annyira becsült, hogy *őket atyáknak, gyermekeiket pedig patriciusoknak* kívánta neveztetni, *megkísérelte* stb."

Liviusnál (*I., 8.*) ezt olvassuk: „Bizonyos, hogy tiszteletből *nevezték* őket *atyáknak, utódaikat pedig patriciusoknak*."

Az, hogy a senatus nemzetségfőkből állt, csak annyit jelent, hogy a megválasztottak *családfők* voltak – de *a nemzetség sok családja közül* csak *egynek* a feje foglalt helyet a senatusban –, csak azt vonja maga után, hogy csak *ezek a fickók voltak atyák* és *csak az ő utódaik patriciusok*, nem pedig *minden nemzetségnek valamennyi tagja*, vagyis nem *az egész populus* (szembeállítva a plebsszel), ahogy *Niebuhr* véli. A rexek alatt és a *köztársaság* idején a kormány *egyes személyeket* megtett *patriciusoknak*.

Vellejus Paterculus (*I., 8.*) ezt írja: „Az a száz ember, akiket kiválasztottak és *atyáknak* neveztek, *államtanácsként működött nála. Innen ered a patricius elnevezés*."

Nem lehettek *patriciusi nemzetségek* és *plebejusi nemzetségek*, bár {nota bene: később, amikor a nemzetségi társadalom már megsemmisült} *az egyik nemzetségben bizonyos családok* lehettek *patriciusok*, a másikban pedig *plebejusok*. A *Fabius nemzetségnek* mind a 306 felnőtt tagja patricius volt, *származásukat* vagy *senatoroktól* tudták levezetni, vagy valami olyan *közérdekű cselekedettől* számíthatták, amelynek révén *elődeik patriciusi rangra emelkedtek*. *Servius Tullius* kora előtt a rómaiak *populusra* és *plebsre* oszlottak; később, különösen a *lex Licinia* (*i. e. 367*) *után*, amely minden állami méltóságot elérhetővé tett minden polgár számára, minden szabad római a *két osztály* valamelyikébe tartozott: az *arisztokráciába* vagy a *köznépbe*; az előbbi a *senatorokból* és *utódaikból*, valamint azokból a személyekből – és utódaikból – állt, akik *a három curulis tisztség* (*consul, praetor, curulis aedilis*) valamelyikét betöltötték; a köznép tagjai most mind római *polgárok* voltak. A nemzetségi szervezet hanyatlásnak indult, s a régi felosztás nem volt többé tartható. Olyan személyek, akik az *első korszakban* a *populushoz* tartoztak, a másodikban az *arisztokrácia* soraiba kerültek, bár nem voltak patriciusok. A *Claudiusok* és a *Marcellusok* a *Claudius nemzetség* két családja volt; az előbbiek *patriciusok* (származásukat *Appius Claudiustól* tudták levezetni), *az utóbbiak plebejusok* voltak.

A *patriciusi osztály* nagy létszámú volt; minden üresedés alkalmával *új senatort* választottak, s a patriciusi rang átszállt ezek utódaira, időről időre viszont állami rendelettel tettek meg egyeseket patriciusnak (*Livius, IV., 4.*).

A populus és a plebs régi megkülönböztetésének árnyéka fennmaradt: „*A plebs a populus egyetértésével* adott megbízást a consuloknak" (*Livius, IV., 51.*). *Numa* (*i. e. 717–679*), Romulus utóda megpróbálta *átrendezni a nemzetségeket* oly módon, hogy a népet (mint Thészeusz) osztályokba, nevezetesen, a foglalkozásoknak megfelelően, mintegy nyolc osztályba sorolta.

Plutarkhosz („*Numa*", *17. fej.*)[234]: „*Numa* ekkor számításba vette, hogy az eredetileg össze nem keverhető és merev *testeket* is *döngöléssel* és szétzúzással össze lehet keverni, mert *kis részek könnyebben egyesülnek*. Ezért aztán elhatározta, hogy az egész tömeget *több részre* osztja és *új különbözőségek létrehozásával azt az első nagy különbözőséget mintegy kisebbekre tördeli szét és éppen ezáltal megszünteti*: Felosztotta hát a népet *mesterségek szerint fuvolásokra* (αὐλητῶν) [auléton], *aranyművesekre* (χρυσοχόων) [khrüszokhoón], *ácsokra* (τεκτόνων) [tektonón], *kelmefestőkre* (βαφέων) [bapheón], *vargákra* (σκυτοτόμων) [szkütotomón], *tímárokra* (σκυτοδέψων) [szkütodepszón], *kovácsokra* (χαλκέων) [khalkeón] és *fazekasokra* (κεραμέων) [kerameón]. A *többi mesterséget* egyesítette, és *mindből együttesen egy céhet* hozott létre. Az együttlétekkel, összejövetelekkel és vallási ünnepségekkel, amelyeket az egyes céheknek, azok érdeme szerint, elrendelt, elérte a városban, hogy *teljesen megszűnt a megkülönböztetés szabinok és rómaiak, Tatius polgárai és Romulus polgárai között, úgyhogy ez az elkülönítés* mindenkinek mindenkivel való *egyesülését* és összeolvadását eredményezte." Minthogy azonban ezekre az osztályokra nem ruházták azokat a hatalmakat, amelyeket a nemzetségek gyakoroltak, az intézkedés nem vezetett célra. {De ahogyan Plutarkhosz ábrázolja a dolgot, „Romulus polgárairól" (latinokról) és „Tatius *polgárairól*" (szabinokról) van szó; e jellemzés szerint a *nemzetségek* főleg *iparűzők* lettek volna! Legalábbis a *városlakók*.}

Servius Tullius kora (*i. e. 576–535*) közvetlenül Szolón kora (*i. e. 596*) után és *Kleiszthenész kora előtt* (*i. e. 509*) következett. Alkotmánya, amelynek mintája a Szolóné, a köztársaság létrejöttekor (i. e. 509) *gyakorlatilag érvényben* volt. A *fő változások*, amelyekkel *kiküszöbölték a nemzetségeket* és megalapították a *politikai társadalmat*, a következők voltak: 1. [a nemzetségek helyett] *osztályoknak* az egyéni gazdagság szerinti kialakítása; 2. a *comitia centuriata*, az új népgyűlés létrehozása a *comitia curiata*, a nemzetségek gyűlése helyett; *3. négy városi kerület kialakítása*, amelyeket határjelekkel

vettek körül és amelyeket mint *területi egységeket* neveztek el; *mindegyik kerület lakói kötelesek voltak bejegyeztetni a nevüket és nyilvántartásba vétetni a vagyonukat.*

Servius *az egész népet a vagyon értéke szerint öt osztályba* sorolta, aminek az lett az eredménye, hogy *a különböző nemzetségek legvagyonosabb tagjai egy osztályban összpontosultak. A vagyoni cenzus* az *első osztály* számára 100 000 as, a *második osztály* számára 75 000, a *harmadik* számára 50 000, a *negyedik* számára 25 000 és az *ötödik* számára 11 000 *as* volt (Livius, I., 43.). *Dionüsziosz* szerint még egy *hatodik osztály* is volt, amely *egyetlen szavazattal rendelkező egy centuriából állt*; ebbe azokat sorolták, akiknek *nem volt tulajdonuk*, vagy pedig kevesebb, mint amennyire *az ötödik osztályba való bekerüléshez* szükség volt; ezek a személyek nem fizettek adót és nem teljesítettek hadi szolgálatot (*Dionüsziosz*, IV., 20.). (Néhány egyéb eltérés is akad Dionüsziosz és Livius között.) *Minden osztályt tovább osztottak centuriákra*, amelyeknek a *számát* önkényesen, az osztályokban levő személyek számára való tekintet nélkül állapították meg; *mindegyik centuriának egy szavazata volt a comitiában.* Az *első osztály* ily módon *80 centuriát* számlált és *80 szavazata* volt a *comitia centuriatában*; a *második osztálynak* 20 centuriája volt, ehhez hozzácsatoltak *két kézműves centuriát*, szavazatainak száma pedig 22 volt; a *harmadik osztálynak* 20 centuriája volt és 20 szavazata; a *negyedik osztály* 20 centuriájához csatlakozott egy-egy *dudás-* és *kürtöscenturia* és 22 szavazata volt; az *ötödik osztály* 30 centuriából állt és 30 szavazata volt. Ezenkívül voltak a *lovagok*, *18 centuria* ugyanannyi szavazattal. Ezáltal a *kormányzat*, amennyire a népgyűlés, a *comitia centuriata* befolyást gyakorolhatott rá, az *első osztály* és a *lovagok kezébe* került, akik *együtt 98 szavazattal*, vagyis többséggel rendelkeztek. *Mindegyik osztály centuriáit* felosztották *seniorokra* [idősebbekre[, amelyekben az 55 éven felüliek foglaltak helyet – rájuk mint katonákra a város védelme hárult – és *juniorokra* [ifjabbakra], melyeknek tagjai *17 és 54 év közötti korban* voltak; őket külső katonai szolgálattal bízták meg (Dionüsziosz, IV., 16.). Amikor a comitia centuriata összegyűlt, mindegyik centuria *külön-külön jutott egyezségre szavazatát illetően*; amikor *szavaztak* valamilyen közérdekű kérdésben, elsőknek a *lovagokat* és utánuk az *első osztályt* szólították szavazásra. Ha a szavazatuk megegyezett, a *kérdés* ezzel eldőlt, és a *többi centuriát nem szólították fel szavazásra*; ha a szavazatuk nem egyezett meg, akkor a *második osztályt* szólították fel stb. A *comitia curiata jogait*, némileg kibővítve, átruházták a *comitia centuriatára*; *ez választotta meg, a senatus jelölése alapján, az összes tisztségviselőket* és *hivatalnokokat*; *törvényerőre emelte vagy elvetette a senatus* által előterjesztett *törvényeket*; ha jónak látta,

ugyancsak a senatus kívánságára *hatálytalanított meglevő törvényeket* és *annak javaslatára hadat üzent*, de *békét a senatus kötött*, a gyűlés megkérdezése nélkül. A *comitia centuriatához* lehetett *fellebbezni minden olyan esetben, amikor halálbüntetésről volt szó*; de a comitia centuriata *nem gyakorolt ellenőrzést a pénzügyek fölött. – A vagyon, nem pedig a tömegek irányították a kormányzatot.*

A *comitia gyűléseit évente egyszer* tartották meg a *Campus Martiuson a hivatalnokok és tisztségviselők megválasztására*, és más alkalmakkor is, amikor erre szükség volt. A nép *centuriánként* és *osztályonként, tisztségviselőinek vezetése alatt, hadseregként* (*exercitus*) *megszervezve gyűlt össze*; a centuriákat és osztályokat egyaránt szánták *polgári* és *katonai szervezetnek*. A Servius Tullius idején tartott első szemlén a Campus Martiuson *80 000 ember állt fegyverben*, mindenki a maga centuriájában, minden centuria a maga osztályában és minden osztály külön (*Livius, I. 44.*; *Dionüsziosz* szerint – IV., 22. – 84 700 ember állt fegyverben).

Valamennyi centuria minden tagja ekkor már *civis Romanus* [római polgár]; ez a legfőbb eredmény.

Cicero szerint („*De re publica*", *II., 22.*) Servius Tullius a *lovagokat* a köznép tömegéből választotta ki (kiválogatta a leggazdagabbakat) és a maradékot öt osztályba sorolta.

A vagyoni osztályok azt a hasznos célt szolgálták, hogy felbomlasztották a nemzetségeket, amelyek a lakosság zömét kirekesztő, *zárt testületekké* váltak. Az öt osztály, a szavazás módjának valamelyes módosításával, a köztársasági kor végéig fennmaradt. Állítólag *Servius Tullius* hozta létre a *comitia tributát* is, minden *helyi törzsnek* vagy kerületnek a külön gyűlését, amelynek fő feladatai az *adók kivetése és beszedése*, valamint *csapatkontingensek* szolgáltatása volt. Később ez a gyűlés választotta a *néptribunusokat*.

Servius egyik első tette a census volt. „*Ugyanis bevezette a censust, ezt a jövendő nagyhatalom számára igen üdvös dolgot*, hogy ezentúl *az emberek háborúban és békében ne egyenként, hanem vagyoni helyzetüknek megfelelően teljesítsék kötelességeiket*" (*Livius, I., 42.*). Mindenki köteles volt bejegyeztetni magát a lakóhelye szerinti *kerületben* és nyilatkozatot tenni arról, hogy mennyi a vagyona; ez a censor jelenlétében történt; *az elkészült jegyzékek szolgáltatták az alapot az osztályok megalakítására.* **Ezzel egyidejűleg hozták létre a négy városi kerületet,** amelyeket körülhatároltak és külön-külön névvel láttak el; az ilyen *római kerület földrajzi egység volt*, amelyben nyilvántartották a polgárokat és vagyonukat, amelynek helyi szervezete, tribunusa és más választott tisztségviselői, valamint gyűlése volt. Mégis különbözött az *attikai démosztól*, amely *egyszersmind* teljes önkor-

mányzattal, választott hatóságokkal, bírósággal és papsággal rendelkező *politikai testület* is volt.

Ez a *római kerület* inkább a korábbi athéni *naukraria* kópiája volt, amely valószínűleg mintájául is szolgált. *Dionüsziosz* (*IV., 14.*) azt mondja, hogy miután Servius Tullius *a hét dombot egyetlen fallal* vette körül, *négy részre* osztotta a *várost*: 1. *Palatina*, 2. *Suburra*, 3. *Collina*, 4. *Esquilina* (azelőtt a város három részből állt); ezentúl e részeknek nem *nemzetségi törzsenként* (*φυλὰς τὰς γενικάς*) [phülász tász genikász], hanem *területi törzsenként* (*φυλὰς τὰς τοπικάς*) [phülász tász topikász] kell szolgálataikat teljesíteniök; s *phülarkhoszi* és *komarkhoszi* minőségben parancsnokokat rendelt *minden törzs* fölé, akiket utasított, hogy jegyezzék fel, ki lakik az egyes házakban. *Mommsen* szerint e négy sorozó-kerület mindegyike nemcsak *az egész hadseregnek*, hanem *minden egyes katonai egységének is negyedrészét tartozott kiállítani*, és *minden centuriában mindegyik területről származó ugyanannyi besorozott volt*, hogy minden *nemzetségi* és *helyi jellegű különbség egyetlen egységgé* olvadjon össze és hogy a katonai szellem befolyásával egyetlen néppé kovácsoljanak össze *metoikoszokat** és *polgárokat*.

Ugyanezen a módon a *környező* és Róma kormányzása alatt levő *vidéket tribus rusticae*-vá [falusi kerületekké] szervezték; egyesek szerint ezekből 26, mások szerint 31 volt, úgyhogy a négy városi kerülettel együtt 30, illetve 35. Ezek a *kerületek* nem váltak az állam *szerves részeivé a kormányzásban való részvétel értelmében*.

A mindent árnyékba borító római helyhatósági kormányzat volt az állam központja.

Az új politikai rendszer bevezetése után a *comitia curiata* {a curiákbeli vallási vacak mellett} még megtartotta magának bizonyos papok beiktatását, ez *ruházta az imperiumot*** *az összes magasabb tisztségviselőkre*, de ez idővel puszta formasággá vált. *Az első pun háború után* a *comitia curiata* teljesen elvesztette jelentőségét és hamarosan feledésbe merült; ugyanez történt a curiákkal; mindkettő *inkább kiszorult, semmint megszüntették őket*. A nemzetségek még a császárság idején is sokáig fennmaradtak, mint *a családfa és a leszármazás* nyilvántartói.

A tulajdon eleme, amely *a civilizáció viszonylag rövid korszakában* nagymértékben irányította a társadalmat, *despotizmust, imperializmust*, monarchiát, kiváltságos osztályokat és végül képviseleti demokráciát adott az emberiségnek.

---

* – *jövevényeket – Szerk.*

** – *hatalmat – Szerk.*

II. rész. XIV. fejezet.
A nőági leszármazásnak férfiágira való változtatása

1. *Nőági leszármazás*: *női ős* és *annak gyermekei* (*fiai és leányai*); *leányainak és nőágon leszármazott női utódainak gyermekei*, végtelen sorban. (*Fiainak* és férfiágon leszármazott *férfi utódainak gyermekei* ki voltak rekesztve.) Ilyen volt az ősi nemzetség összetétele.

2. *Férfiági leszármazás*: a nemzetség áll egy *feltételezett férfi ősből* és *annak gyermekeiből*, valamint *fiainak* és férfiágon leszármazott *férfi utódainak gyermekeiből*, végtelen sorban.

Amikor áttértek az elsőről a másodikra, a nemzetség minden meglevő tagja továbbra is a nemzetség tagja maradt, csakhogy a jövőben *csupán* azok *maradhattak a nemzetségben és viselhették a nemzetségi nevet*, akiknek apja oda tartozott, *a nemzetség női tagjainak gyermekeit viszont ki kellett rekeszteni.* Ez nem törte vagy változtatta meg a meglevő nemzetségtagok rokonsági és egyéb kapcsolatait, de ezentúl *belefoglalta a nemzetségbe azokat a gyermekeket, akiket korábban kirekesztett* és *kirekesztette azokat, akiket korábban belefoglalt.*

Amíg *a leszármazás nőági* volt, 1. *a nemzetségen belüli házasodás tilos volt*, ennélfogva *a gyermekek más nemzetségbe tartoztak, mint vélelmezett apjuk*; 2. *a tulajdon és a főnöki tisztség a nemzetségben öröklődött*; ily módon *a gyermekek ki voltak rekesztve vélelmezett apjuk tulajdonának örökléséből vagy tisztségének utódlásából.* – Mihelyt *a viszonyok megváltozása* (különösen az egyéni tulajdon és a monogámia fejlődése következtében) olyan mérvű volt, hogy ezek a *kirekesztések „igazságtalanoknak"* tűntek fel, *megváltoztatták* a leszármazás nyilvántartását. {*A nyájakban és csordákban meglevő magántulajdon*, majd a földművelés elvezetett a *házak és földek egyéni birtoklásához.*} Amikor *a tulajdon tömegesen halmozódott fel és állandó jellegűvé vált*, s *amikor egyre nagyobb része került egyéni birtokba*, {az öröklés miatt} bizonyossá vált *a nőági leszármazás* megdőlése. *A férfiági leszármazásra való áttéréssel az öröklés éppúgy a nemzetségben maradt, mint korábban*, de *a gyermekek apjuk nemzetségébe és az agnát*[196] *rokonság élére kerültek.*

Valószínű, hogy amikor *a leszármazás férfiágivá változott*, vagy még korábban, *a nemzetségek jelölésére használt állatneveket feladták* és helyettük személyneveket vettek fel. Ezután *a névadó ős személye időről időre változott.*

A híresebb görög nemzetségek megváltoztatták a nevüket; *megtartották nemzetségi ősapjuk anyjának nevét és ez utóbbinak valamelyik istennel való egyesülésével magyarázták az ősapa születését.* Így például *Eumolposz*, az *attikai Eumolpidák* névadó őse, *Neptunus és Khioné állítólagos fia* volt.

Hérodotosz (*i. e. 440-ben*) megállapítja a *lükiaiakról* (akikről elbeszéli, hogy Krétáról származtak és Szarpédón vezetésével vándoroltak Lükiába), hogy „szokásaik részben *krétaiak*, részben *káriaiak*". „A *lükiaiaknak* van egy *sajátos szokásuk*, amelyben *a világ minden más nemzetétől* eltérnek. Ha megkérdezel egy lükiait, *hogy ő kicsoda*, válaszul nemcsak *a saját nevét* adja meg, hanem *anyja nevét és nőági őseiét* is. Továbbá, ha egy *szabad nő rabszolga férfihoz* megy feleségül, *gyermekeik szabad polgárok*; de ha egy *szabad férfi idegen nőt vesz feleségül* vagy *ágyassal* él együtt, akkor *gyermekeik*, legyen bár az apa az állam első embere, *minden polgári jogukat elvesztik*."

Most v. ö.: Ha egy *szeneka-irokéz idegen* nőt vesz feleségül, gyermekei *idegenek* lesznek; de ha egy *szeneka-irokéz nő idegen férfihoz* vagy *onondagához* megy feleségül, *gyermekei szeneka törzsbeli irokézek*, s *anyjuk nemzetségének* és *phratriájának* tagjai. A nő *nemzetiségét és nemzetségét átadja gyermekeinek*, bárki legyen is az apjuk.

Hérodotosz idézett passzusából következik, hogy a *lükiaiak* (ősi formájú) *nemzetségi* szervezetben éltek, tehát a *leszármazás náluk nőági* volt.

Kréta (Candia) *őslakói pelaszg, szemita és hellén törzsek* voltak, amelyek egymástól *helyileg elkülönítve éltek*. Minószt, Szarpédón fivérét, tekintik a krétai pelaszgok fejének; a *lükiaiak* Hérodotosz korában teljesen hellenizálódtak és fejlettségükkel kiemelkedtek *az ázsiai görögök közül. Őseik elszigeteltsége* Kréta szigetén, mielőtt a legendás korban Lükiába vándoroltak, magyarázatul szolgálhat arra, hogy *a nőági leszármazást* ilyen késői korig *megtartották*.

Az *etruszkok* {*Cramer „Description of Ancient Italy"*-je szerint (maga Cramer viszont *Lanzit* idézi)}, ahogyan emlékeikből látjuk, *„feleségeiket* bebocsátották ünnepeikre és lakomáikra; *származásukat és családjukat mindig az anyára, nem pedig az apára utalva írják le*. Ugyanezt a két szokást jegyezte fel *Hérodotosz a kisázsiai lükiaiakról és kaunosziakról*."

Curtius („*Görögország története*") a *lükiai, etruszk és krétai nőági leszármazást* magyarázva megállapítja, hogy az *a társadalom ősi állapotában* gyökerezik, amikor a monogámia még nem szilárdult meg eléggé ahhoz, hogy bizonyossággal megjelölhették volna *apai oldalról a leszármazást*. Ez a szokás tehát messze a *lükiai területen* túlra kiterjed; még ma is előfordul *Indiában*; létezett *a régi egyiptomiaknál*; *Szankhoniathón* is említi (Orelli kiadása, 16. old.); létezett az *etruszkoknál* és a *krétaiaknál*, akik *hazájukat* (fatherland) [apaföld] *anyaföldnek* nevezték {ma is mindenki *anyanyelvet* és apaföldet mond; a *nyelv* még mindig az anyáé}. A Hérodotoszból idézett passzus csak azt bizonyítja, hogy a leszármazás nőágon számításának szokása a görögökkel rokonságban levő népek közül a legtovább a lükiaiaknál maradt

fenn . . . Amikor az élet szabályozottabbá vált, ezt a szokást *elhagyták*, és *Görögországban általánossá* vált *a gyermekeknek apjuk után való elnevezése. V. ö. Bachofen: „Das Mutterrecht", Stuttgart 1861.*

Bachofen („*Das Mutterrecht*") összegyűjtötte és elemezte az arra vonatkozó bizonyítékokat, hogy a *lükiaiaknál, krétaiaknál, athéniaknál, lémnosziaknál, egyiptomiaknál, orkhomenosziaknál, lokrisziaknál, leszbosziaknál és a kelet-ázsiai nemzeteknél anyajog* és *nőuralom* (günaikokrácia) állt fenn. Ez azonban az *ősi formájú* nemzetséget tételezi fel, ebből pedig az következik, hogy *az anya nemzetségéé* volt a felsőség a háztartásban. A családot, amely *valószínűleg már pároscsalád formájában* létezett, még körülvették egy *még régebbi állapothoz tartozó házassági rendszer maradványai.* Az ilyen család – egy házaspár a gyermekeivel – rokon családokkal *közösségi háztartásban* élt együtt, amelyben *az egyes anyák és gyermekeik egyazon nemzetséghez tartoztak, e gyermekek vélelmezett apái* pedig *más nemzetségekhez.*

A közös földtulajdonnak és az együttes földművelésnek közösségi lakóházakhoz és kommunisztikus életmódhoz kellett vezetniük; a *günaikokrácia* létrejöttének előfeltétele *a nőági leszármazás. A nők szilárdan megvetették lábukat a nagy háztartásokban, amelyeket közös készletekből láttak el, s ahol az ő nemzetségük nagy számbeli fölényben volt. . .* Amikor *a leszármazást férfiágivá változtatták* és létrejött a *monogám család*, a *közösségi házakat megszüntették*, és a *tisztán nemzetségi társadalomban* a feleséget és anyát *különálló házban helyezték el* és *elkülönítették nemzetségi rokonaitól.*

Bachofen ezt mondja *Lüktosz krétai városról*: ezt a várost *lakedaimóni kolóniának* és *az athéniak rokonának* tekintették; mindkettő csak *anyai részről* állt fenn, *mert csak az anyák származtak Spártából.* Az *athéni rokonság* azokra az *athéni nők*re vezethető vissza, akiket *a pelaszg türrhéniek* állítólag a *Braurón hegyfokról* csábítottak el. – A *leszármazás férfiági nyilvántartása* esetén, {jegyzi meg találóan Morgan,} *a nőági leszármazást figyelmen kívül hagyták volna*; de a leszármazás nőági nyilvántartása mellett *a gyarmatosok csak nőágon vezethették családfájukat.*

A görögöknél a monogámia valószínűleg csak *a barbárság felső fokán* alakult ki. {Hogy maga Bachofen mennyire pragmatikusan és hamisítatlan német iskolás tudósként értelmezi a dolgot, az kiviláglik a következő passzusból:}

„*Kekrópsz előtt* ugyanis a gyermekeknek *csak anyjuk volt*, de *apjuk nem*; *unilaterales* [egyágúak] voltak. Az egyetlen férfihoz sem kizárólagosan kötött nők csak *spuriusokat* [törvénytelen gyermekeket] {!} hoztak világra. *Kekrópsz* (!) véget vetett (!) ennek az állapotnak, a *zabolátlan nemi kapcsolatot* (!) a kizárólagos házasság útjára térítette (!), *apát* (!) és *anyát* (!) adott

a gyermekeknek, s ekképp *unilateralesből* [egyágúakból] *bilateralesszé* [kétágúakká] tette őket." {*Unilateralesszé, a férfiági leszármazással*!}

Polübiosz (*XII., 11. kivonat*): „Maguk a *lokrisziak* (*az itáliai lokrisziak száz családja*) biztosítottak afelől, hogy a saját hagyományaik inkább Arisztotelész, semmint Timaiosz elbeszélésének felelnek meg. Ezt a következőkkel bizonyítják... Minden *ősi nemességet* náluk *nőktől, nem férfiaktól* vezetnek le. Csak azok a *nemesek*, akik származásukat *a száz családtól vezetik le*; ezek a családok a lokrisziak között már *elvándorlásuk előtt* nemesek voltak; s ezek valóban ugyanazok a családok voltak, amelyekből a jóshely parancsára száz szűzet kisorsoltak és Trójába küldtek."

Az itt említett *rang* (nemesség) valószínűleg kapcsolatban áll a *nemzetségfő tisztségével*, amely *a nemzetségen belül* nemessé tette *azt a családot*, amelynek egyik tagjára a tisztséget ráruházták; ez *mind a személyekre, mind a tisztségre nézve nőági leszármazásra* utal; a főnöki tisztség *az ősidőkben a nemzetségen belül öröklődött* és *férfitagjai közül választás útján töltötték be*; *a nőági* leszármazási rend szerint *fivérről fivérre* és *nagybátyáról unokaöcsre* (*a nővér fiára*) szállt. De a tisztség mindenkor nők útján szállt át, az egyes személy megválaszthatósága *az anya nemzetségétől* függött, az anya *teremtette meg kapcsolatát a nemzetséggel* és az elhunyt főnökkel, akinek a tisztségét be kellett töltenie. Ott, ahol *a tisztség és a rang nők útján száll át*, magyarázatához *a leszármazás nőági nyilvántartására van szükség.*

A *legendás kor görögjeinél*: *Szalmóneusz és Krétheusz* édestestvérek, *Aiolosz fiai*. Az előbbi *Türó* nevű leányát ennek *nagybátyjához adta feleségül*. Ha *a leszármazás férfiági* lett volna, *Krétheusz* és *Türó* egyazon nemzetséghez tartozik, tehát nem házasodhattak volna össze; *a leszármazás nőági* lévén, Türó *anyjának nemzetségéhez* tartozott, nem pedig apjáéhoz, Szalmóneuszéhoz, tehát *más nemzetségből* származott, mint Krétheusz, így a házasság összhangban volt a nemzetségi szokásokkal. Közömbös, hogy itt *mondai személyekről* van szó, mert a *legenda* helyesen *alkalmazza a nemzetségi* szokásokat; ez tehát arra vall, hogy a korai (*görög*) ókorban *a leszármazást nőágon tartották nyilván.*

Szolón kora után a fivér feleségül vehette féltestvérét, ha *különböző anyáktól származtak*, de ha *apjuk különböző* volt, *anyjuk* pedig *ugyanaz*, nem vehette feleségül. Nőágon számított leszármazás esetén *különböző nemzetségekhez* tartoztak volna; *férfiági leszármazás* esetén viszont – és akkor ténylegesen ez utóbbi létezett – *ugyanahhoz a nemzetséghez*, házasságkötésük ezért tilos. {*Ez ily módon a régi gyakorlat maradványa volt, amely túlélte a férfiági leszármazásra való áttérést.*} *Kimon* feleségül vette féltestvérét, *Elpinikét*, aki ugyanattól az apától, de más anyától származott. *Demosz-*

thenész „Eubulidész"-ében *Euxitheosz* ezt mondja: *„Nagyapám feleségül vette nővérét, aki nem ugyanattól az anyától való volt." V. ö. „Eubulidész", 24.*

A nőági leszármazás előfeltételezi a nemzetséget, amelynek révén meg lehet állapítani a családfát; ez volt a *latin*, a *görög és a többi görög-itáliai nemzetség* ősi törvénye (s ehhez nincs is szükség további történelmi bizonyítékokra, miután megállapították, hogy ez volt az *ősi forma*).

Ha feltételezzük, hogy *Szolón idején a bejegyzett athéniak száma* 60 000 volt és ezt egyenlően elosztjuk a *360 attikai nemzetség* között, akkor átlagban *160 személy* jutna *egy nemzetségre. A nemzetség egymással rokonságban levő személyek nagy családja volt* {nevezzük *nemzetségi családnak* [Geschlechterfamilie]}, *közös vallási szertartásokkal, közös temetkezőhellyel* és, általában, *közös földekkel. A nemzetségen belüli házasodás tilos volt.* Ahogy *a leszármazás nyilvántartása férfiágivá változott, kialakult a monogámia, a gyermekek lettek a kizárólagos örökösök, és ahogy örökösnők is színre léptek*, fokozatosan megnyílt az út *a nemzetségi hovatartozást tekintetbe nem vevő, szabad házasság előtt*, kivéve *bizonyos közeli vérrokonsági fokokat.* A *házasság* a *csoporttal* kezdődött, amelynek *minden férfi- és nőtagja — a gyermekek kivételével — egymásnak közös férje és felesége volt*, de a *férjek* és a *feleségek különböző nemzetségekhez* tartoztak; s az *egyes párok* {*hivatalosan*} *kizárólagos együttélésével járó házassággal* végződött.

A *turáni rokonsági rendszer* (*Ázsiában, Afrikában, Ausztráliában*) {amely megfelelt a *ganouáni* rendszernek *Amerikában*} uralkodott bizonyosan a *görög* és *latin törzseknél* is ugyanabban a fejlettségi szakaszban. *Ennek* egyik *jellemző vonása*: a *fivérek gyermekei maguk is fivérek és nővérek* és mint ilyenek nem házasodhatnak össze egymással; a *nővérek gyermekei* ugyanebben a rokonsági viszonyban vannak egymással, *azonos tilalommal.* {Ha *Bachofen* ezeket a punalua házasságokat *„törvénynélkülinek"* tartja, azon időszak embere viszont a közelebbi és távolabbi apai vagy anyai unokatestvérek mai házasságainak legtöbbjét tartaná *vérfertőzőnek*, tudniillik vér szerinti testvérek *közötti házasságnak*.}[235] Ez a magyarázata a *Danaidák* legendájának (amelyre *Aiszkhülosz „Oltalomkeresők"* című tragédiáját alapozta).

Danaosz és Aigüptosz fivérek és az argoszi *Ió* leszármazottai voltak; *Danaosznak* különböző feleségeitől *ötven leánya, Aigüptosznak ötven fia* volt; az utóbbiak feleségül kérték az előbbieket; a *turáni rendszer szerint* egymás *fivérei* és *nővérei* voltak, tehát nem léphettek házasságra egymással. Ha abban az időben már *férfiágon számították a leszármazást*, akkor *egy nemzetséghez* is tartoztak, s ez újabb házassági akadály. *Danaosz ötven*

leánya, a Danaidák *Egyiptomból Argoszba menekültek*, hogy elkerüljék a törvénytelen és vérfertőző frigyet. Ezt az eseményt Prométheusz megjövendölte Iónak (*Aiszkhülosz*: „*Prométheusz*", 853.).

Aiszkhülosz „*Oltalomkeresők*"-jében a Danaidák megmagyarázzák a *rokon argosziaknak*, hogy Egyiptomból nem száműzték őket, hanem:

„*Δίαν δὲ λιποῦσαι χθόνα σύγχορ-*
τον Συρίᾳ φεύγομεν, οὐτιν' ἐφ'
αἵματι δημηλασίαν ψήφῳ πόλεως
γνωσθεῖσαι ἀλλ' αὐτογενεῖ φυξα-
νορίᾳ γάμον Αἰγύπτου παίδων ἀσ-
εβῆ ὄνοταζόμεναι ⟨παρᾴνοιαν⟩"
(*Aiszkhülosz*: „*Oltalomkeresők*", *5. skk. sor.*)*

σύγχορτον = *mezsgyét* [contermi-
nam]; *χόρτος* (hortus, curtis) határ
[terminus] is; így *χόρτος αὐλῆς, ὁ*
τῆς αὐλῆς ὅρος = az udvar határa.
Így például *Euripidész* „*Andromakhé*"-
jában, 17. sor: „*σύγχορτα ναίω*
πεδία" = határos földeken (síkságokon) lakom.

Ez a rész *grammatikailag* a jelek szerint romlott. Lásd *Schütz*: „*Aeschylus*", *II. köt.* 378. old.

Miután meghallgatták az oltalomkeresők kérését, az *argosziak a tanácsban úgy határoztak, hogy megadják nekik a védelmet*, ami magában foglalja az ilyen házasságok tilalmának létezését és a tiltakozás megalapozottságát. Abban az időben, amikor ezt a tragédiát Athénban előadták, *az athéni törvény megengedte, sőt meg is követelte a fivérek gyermekei közti házasságot örökösnők és árva leányok* esetében, jóllehet, úgy látszik, ez a szabály az ilyen kivételes esetekre korlátozódott.

II. rész. XV. fejezet.
Nemzetségek az emberiség más törzseinél[236]

Az árja népcsalád kelta ága tovább tartotta meg a *nemzetségi szervezetet*, mint bármelyik másik (*kivétel India*); a *skót clan* a *Skót-felföldön*: *magánharcok és vérbosszú, nemzetségek szerinti letelepedés, közös földhasználat, a clan tagjainak főnökükhöz és a tagoknak egymáshoz való hűsége.* — *Ír sept.* — A *keltáknál*: a *villainek* [jobbágyparasztok] *közösségei a francia uradalmakon.* Másrészt az *albán phis vagy phrara*; a *dalmáciai és horvátországi házközösségek.* A *szanszkrit* „*ganasz*" („*gentes*") [nemzetségek].

A *germánok a barbárság felső fokán* álltak, amikor a rómaiak megismer-

* „Menekülve / elhagytuk földedet, *hol a mezsgyét / Szíria éri*; nem üldöz a vérbűn / nem a nép ítélete kerget, / *de szökni kívánunk a rokonnász*, / *az Aigüptosz-fiak ágya elől*, / *iszonyodva a bűntől.*" — *Szerk.*

kedtek velük; aligha lehettek haladottabb elképzeléseik a kormányzásról, mint a rómaiaknak és a görögöknek, amikor ezek a történelemben megjelentek.

Tacitus („*Germania*", *2. fej.*)[237]: „*Régi énekeikben – ez náluk az emlékezésnek és az évkönyveknek egyetlen fajtája – Tuistót,* a föld szülte istent *ünneplik. Ennek fiát, Mannust,* népük ősének és alapítójának tartják. *Mannusnak* pedig *három fiút* tulajdonítanak, akikről az *óceánhoz legközelebb lakókat ingaevonoknak,* a *közbülsőket hermionoknak,* a *többit istaevonoknak* nevezik. Némelyek – már amint ezt a régiség meg is engedi – azt állítják, hogy több fia volt az istennek és *több megjelölése a népnek*" {*törzsnek*}: „*marsusok, gambriviusok, suebek, vandálok*... Egyébként *a* »*Germania*« *név új keletű, és nemrég alkalmazzák,* mivel annak idején azokat nevezték germánoknak (*Wehrmann, guerrier*) [harcos], akik elsőnek kelvén át a Rajnán, *elűzték a gallokat,* és akik most *tungereknek* mondják magukat: így a „*natio*" *neve, nem a törzsé, vált* lassan *általánossá,* oly módon, hogy valamennyiüket először a leigázottak nevezték el félelmükben a hódítóról germánoknak, majd ők maguk is, miután a név már elterjedt." (A „*natio*" itt bizonyosan *törzsszövetséget* jelent; mindegyik *törzs* = *gens* [nemzetség], amely további nemzetségekre oszlott.) „...a *suebek*... Germania nagyobb részét... tartják megszállva; *máig külön elnevezésű törzsekre* [nationes] *vannak tagolva*..." (*Tacitus*: „*Germania*", *38. fej.*). A „*nationes*" itt különböző, egymással *közelebbi rokonságban levő törzsek,* vagy egyszerűen *törzsek* (mint például a szeneka-irokézek stb.), de semmi esetre sem nemzetek*.

{*Lipsius* ezt így értelmezi:} Azok, akik elsőkként keltek át a Rajnán, az a nép, amelyet most *tungereknek,* akkor *germánoknak* neveztek. Ez a név (a „*germánok*") *egyetlen natio* külön neve volt, de fokozatosan *valamennyire* átruházták. {Úgy gondolja, hogy a dolog megfordítva történt:} „ita *nationis nomen,* non *gentis* evaluisse paulatim": ez a név vált fokozatosan általánossá *nem mint egyetlen gensnek* (itt a kibővített nemzetség, azaz a törzs értendő), hanem mint a *népnek* („*natio*") *a neve,* s itt a „*natio*" az egész német népet, az összes törzset együtt jelenti.

A *régi énekek* az ő egyetlen *történelmi tanúságaik* („*memoriae*") és *évkönyveik*; ugyanezt tapasztalták a spanyolok a letelepült indiánoknál.

Eginhartus: „*Vita Caroli Magni*": „A barbár ősi dalokat, amelyek megénekelték a régi királyok tetteit és háborúit, feljegyezte és az emlékezetbe véste."

Jornandes: „*De origine actibusque Getarum*": „Ősi dalaikban szinte történelmi módon beszélnek" stb.

* *A kéziratban*: nemzetségek – *Szerk.*

Tacitus (*„Annales", II. könyv, Arminiusról*): „...s tetteit még ma is *éneklik* a barbár népeknél."[238]

Julianus az *„Antiokhiai levél"*-ben e dalokat „parlagi énekeknek" nevezi, amelyek hasonlatosak a vadul rikácsoló madarak hangjaihoz.

Tacitus (*„Germania", I. fej.*)[239] ezt mondja *csatadalaikról*: „Vannak olyan *énekeik is, melyeknek megszólaltatásával"* {a móddal, ahogyan ezeket harsogják}, „az úgynevezett barditusszal is feltüzelik a harci bátorságot." {A *„barditus"* itt *„baritus"* helyett áll, amely az ónémet *bar, baren* = hangot felemelni kifejezésből ered. Tacitus a *csatakiáltást* összetéveszti a *csatadallal.*}

Tacitus (*„Germania", 5. fej.*) leírása: *„Földjét* ... vagy *borzasztó erdőségek, vagy rút mocsarak borítják* ... *a gabonát megtermi, a gyümölcsfáknak nem kedvez; jószágban gazdag*, de a legtöbb állat satnya: még a *szarvasmarha"* {ökör} „is nélkülözi sajátos díszét" {a szarvát} „vagy homloka ékességét; *szeretik, ha sok van belőle, ez egyedüli és legkedvesebb kincsük*... (A nemesfém) *birtoklására és használatára* nem annyira törekednek." {Nem annyira – *haud perinde* –, nem úgy, mint a rómaiak.} „De azért látni náluk *ezüstedényeket*, melyeket követeknek és főembereknek ajándékba adnak, ám ezeket éppen úgy nem becsülik meg, mintha *agyagból* volnának; bár a *hozzánk"* {*a római határokhoz*} *„legközelebb élők a kereskedelmi érintkezés következtében becsben tartják az aranyat és az ezüstöt, s pénzünk bizonyos fajtáit ismerik, sőt válogatnak is köztük*: **a bentebb lakók egyszerűbb és régiesebb módon cserekereskedelmet folytatnak.** A régi és *jó ideje ismert* pénzt fogadják el, a *rovátkoltat"* {*serratos*, a *serra* = *fűrész* szóból, ugyanis így volt fogazva} „s a *kettősfogattal díszítettet"* {*bigatos*, a *biga* = *kettősfogat* szóból; vésete kétlovas kocsit ábrázolt}. „Az *ezüstöt* szívesebben veszik, mint az aranyat, nem egyéni kedvtelésből, hanem mivel *a közönséges, sőt hitvány árukkal kereskedők könnyebben használhatják a nagy tömeg ezüstpénzt"* {*numerus argenteorum*; argentei nummi = ezüstérmék}.

Tacitus, „Germania", 7. fej.: *„Királyokat"* {törzsfőket} *„a nemes származás alapján választanak"* {vagyis a nemzetségből, azaz a nemzetség legjelesebb családjából és a legkiválóbb nemzetségből}, *„vezéreket"* {*hadifőnököket*} „a *vitézség alapján"* {mint az *irokézek*}. „De a királyoknak sem korlátlan vagy tetszés szerinti a hatalmuk, és *a vezérek is*... *inkább példamutatásuk, mint hatalmuk miatt* élveznek különös tiszteletet."

11. fej.: „Kisebb ügyekben a főemberek tanácskoznak, *a nagyobbakban mindnyájan* stb." (*lásd a továbbiakat*).

12. fej.: „Lehet *a tanács előtt vádat is emelni* és főbenjáró ügyet is elő-

terjeszteni... *Ugyanezeken a gyűléseken választják a főembereket is, akik járásonként és falvanként igazságot szolgáltatnak; mindegyiküknek száz-száz kísérője van a népből tanácsadóként, egyszersmind tekintély okából.*"

20. fej.: „*A nővérek gyermekeit ugyanúgy megbecsüli nagybátyjuk, mint apjuk. Némelyek szentebbnek és szorosabbnak is vélik ezt a vérségi kapcsolatot, és amikor kezest szednek, inkább ilyeneket követelnek*" {az unokaöcsöket előnyben részesítik a fiakkal szemben}, „*abban a meggyőződésben, hogy így erősebben kézben tartják a lelket és kiterjedtebben a családot. Mégis kinek-kinek saját gyermekei az örökösei és utódai, mégpedig végrendelet nélkül.* Ha gyermek nincs, birtoklás tekintetében legközelebb a fivérek, apai, majd anyai nagybátyák jönnek számításba."

Caesar: „*De bello gallico*", *VI., 22. fej.*[240]:

„*A földművelésre nem sok gondot fordítanak, táplálékuk javarészt tej, sajt és hús.* Senkinek sincs *meghatározott nagyságú földterülete vagy magánbirtoka; a tisztségviselők és vezető emberek a nemzetségeknek és rokonságoknak, amelyek* együtt telepedtek le, évről évre annyi *földet jelölnek ki*, és ott, ahol és amennyit jónak látnak, de *kötelezik őket, hogy egy év múlva máshová költözzenek.* Ennek – mint mondják – több célja van: hogy ne válhassanak a megszokás rabjaivá, és ne cseréljék fel a katonáskodást a földműveléssel; *hogy ne növelhessék birtokaikat, s a hatalmasok ne űzhessék el a szegényeket földjükről*; hogy a hideg és *a meleg ellen ne építhessenek kényelmes házakat*; *hogy ne fejlődhessen ki bennük a kapzsiság*, mely a pártoskodás és *széthúzás* melegágya; ... *hogy a nép nyugodt és elégedett legyen*; *mindenki lássa, hogy kinek-kinek éppen annyi jut osztályrészül, mint a leghatalmasabbaknak.*"

Uo. 23. fej.:

„*Az egyes törzsek számára az a legnagyobb dicsőség, ha a körülöttük elterülő vidéket széles sávon ember nem lakta pusztasággá változtatják.* Szerintük a vitézség legbiztosabb jele, *hogy a földjükről elűzött szomszédos törzsek más vidékre vándorolnak, s a közelükben senki nem mer lakni; egyúttal nagyobb biztonságban is érzik magukat így, mert nem kell tartaniok meglepetésszerű támadásoktól.* Valahányszor hadjáratot vezetnek, vagy ellenséges betörést vernek vissza, *vezéreket* jelölnek ki; ezek *a háború ideje alatt* élet és halál urai. *Békében nincsenek közös tisztségviselőik: az egyes vidékek és körzetek vezető emberei szolgáltatnak igazságot, ők simítják el a vitákat övéik között.*" – „*Az egyes vidékek és körzetek vezető emberei*" [principes regionum atque pagorum] – a *szahemok* – nem *hadifőnökök*, hanem *polgári főnökök*, mint az indiánoknál; *háború* idején választanak hadifőnököt, mint az indiánok. {Így volt ez Caesar idején.}

Caesar fentebb *„együtt letelepedett nemzetségekről és rokonságokról"* beszél. A szántóföldet évente felosztják a vezető emberek.

Tacitus, „Germania", 7. fej., beszél a hadsereg szervezetéről: „nem *véletlen csoportosulás* alakítja az *osztagot* [*turman*] vagy *éket* [*cuneum*], hanem *a családi és rokoni kapcsolat"* [*familiae et propinquitates*]; itt már inkább a *familia* lép előtérbe, de *Caesar* ugyanezt a családot mint nemzetséget határozza meg.

Uo., 26. fej [241]: *„A pénzügyleteket* és *uzsorakamatot nem ismerik*, s ezért jobban tartózkodnak is tőle, mintha tiltva lenne. A *földeket* [agri], a *megművelők* számának megfelelően, *felváltva* [per vices] veszi birtokba a közösség, majd egymás között *rang szerint* {*Caesarnál* még egyenlően} felosztják. *A mezőségek kiterjedése könnyűvé teszi a felosztást. A szántóföldeket évenként váltogatják*, és még *marad* is *föld*;[242] ugyanis a föld termékeny és bőséges volta miatt nem is *törekszenek arra*, hogy *gyümölcsösöket ültessenek*, sem, hogy a *legelőket elkülönítsék*, sem, hogy *kerteket öntözzenek*: *csak gabonaféléket várnak el a földtől."*

A *Markok* és *körzetek* [Gau, pagus] a jelek szerint települések csoportjai voltak, amelyek katonaság állítására társultak; ezek a szervezetek átmeneti fokozatot képviseltek a nemzetségi és a politikai rendszer között, míg a nép csoportosítása még mindig a vérrokonságon nyugodott.

Caesar *közléséből* arra következtethetünk, hogy a család *szündüaszmikus* volt.

A megírás ideje: 1880 vége–1881 március eleje
Az első megjelenés helye: „Arhiv Marksza i Engelsza", IV. köt., Moszkva 1941.
Eredeti nyelve: angol, német, ógörög és latin

Karl Marx

[Henry Sumner Maine „Előadások az intézmények korai történetéről" című művének konspektusa]

Sir Henry Sumner Maine: „Lectures on the Early History of Institutions", London 1875[243]

A lefordított *brehon törvényekben* – jogi traktátusok gyűjteménye – a legfontosabb:

„*Senchus Mor*" (Az ősi törvény nagy könyve) és „*Book of Aicill*". *Whitley Stokes* úr szerint az előbbit a *XI. században* vagy kevéssel előtte állították össze; *Aicill* könyvét egy évszázaddal korábban (12. old.).[244]

Edmund Spenser: „*View of the State of Ireland*".

Sir John Davies.[245]

Wales törvényei.[246]

Brehonok – hivatásos *ír jogászok* osztálya, foglalkozásuk öröklődővé vált.

Caesar: „*De bello gallico*", VI. könyv, *13., 14. fej.*

Az „Ancient Laws" harmadik kötetéhez csatolt egyik modern előszó tudós szerzője azt állítja, hogy a brehon rendszer igazságszolgáltatása *döntőbíráskodás* elé utalásban állt (38. old.). (Lásd: „*Ancient Laws of Ireland*".) Ha egy nemesember nem akarja kiegyenlíteni adósságát (egy vele szemben támasztott követelést), a „*Senchus Mor*" azt mondja, „*böjtölni kell előtte*" (i. h., „Ancient Laws etc.", I. köt. 113. old.). Ez azonos azzal, amit a hinduk „*ülő dharmá*"-*nak*[247] neveznek (39., 40. old.).

Az ír kelták megtérése után természetesen az egész papi hatalom Írországban átszállt a „*szentek törzseire*" (a sziget minden részén alapított misszionárius szerzetes társaságokra) és a tőlük függő számos püspökre, ezért a régi törvények vallási részét hatálytalanították, kivéve, ha a *jogi szabályok* pontosan egybeestek az új keresztény törvénykönyv szabályaival,

az *„írott joggal"* (38. old.). A brehonok egyetlen célja a vitázó feleknek arra való késztetése volt, hogy viszályaikat egy brehon vagy valamely általa ajánlott tekintélyes személy elé terjesszék, s ezért rengeteg törvény a *zálogolási jogba* [*Law of Distress*] torkollik, amely kifejti a különböző módszereket, ahogy valakit tulajdonának lefoglalásával rá lehet kényszeríteni, hogy beleegyezzék a döntőbíráskodásba (38., 39. old.). A brehon látszólag *kitalálta* (hipotetikus feltevések, azaz merőben hipotetikus esetek révén) azokat a tényeket, amelyekre jogi doktrínáját felépítette. *Találékonyságát szükségképpen korlátozta a tapasztalata*, s ezért az esetek, amelyeket a törvénymagyarázatokban előadnak..., fényt vetnek a társadalomra, amelyben ezeket összeállították (43., 44. old.). *„Természetjogon"* a brehonok által magyarázott ősi jogot (szokást) értik, s ez kötelező annyiban, amennyiben egybeesik az *„írott joggal"* {azaz a keresztény kacattal} (50. old.). A brehonok azt állították, hogy Szent Patrick és más nagy ír szentek szentesítették az általuk hirdetett jogot, sőt, néhányuk felül is vizsgálta (51. old.).

A papok, akiket többé-kevésbé áthatottak a római jog {helyesebben közvetlenül a *kánonjog*} fogalmai, magukkal hozták a *római befolyást* (amennyire ez terjedt) is a brehon jogra (55. old.). Ebből származott az egyház érdekében a *végrendelet* (*„Will"*); ugyancsak a *„szerződés"* fogalma (az „ígéretek szentsége" stb. nagyon fontos a papok számára). A *„Senchus Mor"* egyik (közzétett) alegysége, nevezetesen a *„Corus Bescna"*, főleg „szerződéssel" foglalkozik, és ebben megmutatkozik, hogy *az egyház anyagi érdekei* szolgáltatták a fő indítékot (a könyv) összeállításához (56. old.).

A brehon jog szerint a *„szerződésnek"* két fajtája van: *„érvényes szerződés és érvénytelen szerződés"*. Ősidőkben a szerződés hatálya minden oldalról korlátozva volt... korlátozták a család, a távoli férfirokonok, a falubeliek, a törzs, a főnök jogai, és ha (később, a kereszténységben) az egyház érdekeivel ellentétes szerződést kötött az ember, az egyház jogai. A „Corus Bescna" nagyrészt ezekkel az ősi korlátozásokkal foglalkozó értekezés (57., 58. old.).

A *„Book of Aicill"* intézkedik nemcsak a fattyú, hanem a házasságtörésből származó fattyú törvényesítéséről is és megjelöli a vélelmezett apának fizetendő kártérítés mértékét. A *„Társadalmi kapcsolatokról"* szóló traktátus szemlátomást feltételezi, hogy a *nemek időleges együttélése* hozzátartozik a társadalom megszokott rendjéhez, és e feltevés alapján aprólékosan szabályozza a felek kölcsönös jogait, különös gondot fordítva a nő jogaira, odáig, hogy fenntartja számára a *közös lakásban* tartózkodása alatt végzett háztartási szolgálatai értékének [megtérítését] (59. old.). Ez a „Társadalmi

kapcsolatokról" szóló traktátus említ *„első"* feleséget (61. old.). {Ezt Maine egyházi befolyásnak tartja, de mindenütt előfordul a vadság felső fokán, pl. a rézbőrű indiánoknál.}

Az általános nézet, úgy látszik, az volt, hogy a (keresztény) erkölcsösség... egy különleges osztály (szerzetesek, püspökök stb.) *hivatásos* erénye (61. old.). {A következő „kivonatok" mutatják egyrészt, hogy *Maine* úr még nem tudta elsajátítani azt, amit *Morgan* még nem nyomatott ki, másrészt, hogy olyan dolgokat, amelyek a többi között már *Niebuhrnál* megtalálhatók, igyekszik úgy feltüntetni, mint amiket ugyanezen *Henry Sumner Maine* „mutatott ki"!}

„Attól a perctől, amikor egy *törzsi közösség véglegesen* letelepedik" {ez a „véglegesen" értelmetlenség, hiszen a törzs, mint sokszor látjuk, miután egyszer letelepedett, újra vándorol, önként vagy kényszer hatására, és megint letelepedik valahol másutt} *„egy meghatározott földterületen*, a *föld* válik a társadalom alapjává a rokonság helyett. Ez a változás igen fokozatos stb." (72. old.). {Ez mutatja, milyen kevéssé ismeri az *átmenet lényegét*. Így folytatja:} *„A családnak* valódi vérrokonság révén való képződése természetesen *szemmel látható tény*, de az a tendencia, hogy *a családnál nagyobb összes embercsoportok* számára a föld, amelyen élnek, váljék az összekötő kapoccsá közöttük az egyre halványabban felfogott rokonság rovására" (72., 73. old.). {Ez mutatja, milyen kevéssé szemmel látható tény a *nemzetség* ugyanezen Maine számára!} *„Néhány évvel ezelőtt kimutattam"* {!} („Ancient Law", 103. sk. old.) „a nemzetközi jog története szolgáltatta bizonyítékát annak, hogy a *területi szuverenitás fogalma*, amely a nemzetközi rendszer alapja és amely elválaszthatatlanul összekapcsolódik egy meghatározott földterület feletti uralommal, igen lassan szorította ki a törzsi szuverenitás fogalmát" (73. old.). {Maine úr szerint} *„első a hindu egyesült család, második a délszlávok házközössége, harmadik az igazi faluközösség, ahogy először Oroszországban és azután Indiában található"* {ez az „először" és „azután" csak azokra az időszakokra vonatkozik, amelyekben a nagy Maine előtt ismeretessé váltak ezek a dolgok} (78. old.).

A „kisebb csoportok" összeomlása és annak a tekintélynek a hanyatlása nélkül, amellyel, akár demokratikus, akár önkényuralmi kormányzás esetén, rendelkeztek az őket alkotó emberek felett {mondja az érdemes Maine}, „soha nem jöttek volna létre *különböző nagy fogalmaink*, amelyeken gondolatállományunk alapul" (86. old.), {ezek a nagy fogalmak pedig a következők:} „a föld fogalma mint *cserélhető árué*, amelyet csupán kínálatának korlátozottsága különböztet meg a többitől" (86., 87. old.), *„a szuverenitás elmélete*, vagy (más szavakkal) azé, hogy *minden közösség egy részének*

korlátlan kényszerítő hatalma van a többi fölött", „a jog elmélete mint a szuverén Egy vagy Többek kizárólagos parancsnokságáé", „a törvényhozás egyre növekvő aktivitása" és – {ó, szamár!} „a törvényhozás értékének mértéke"... azaz „a legnagyobb számú ember legnagyobb boldogsága" (87. old.).

A földmagántulajdon formáját, amely abból nőtt ki, hogy *a törzs birtokának részeit elsajátították törzstagok egyéni gazdaságává*, a brehon jogászok világosan elismerik; mégis, a magántulajdonosok jogait korlátozza a rokonok testvériségének ellenőrzési joga, s az ellenőrzés némely tekintetben még szigorúbb, mint amilyet az indiai faluközösség gyakorol a külön tulajdon fölött (89., 90. old.). „Ugyanazt a szót: »fine« vagy család {?} használják az ír társadalom minden alegységére, a *törzstől*, annak legnagyobb kiterjedésében és minden közbenső testületen át a (mostani értelemben vett) családig, sőt, *a család részeire is*" (*Sullivan*: „*Brehon Law*", „*Bevezetés*") (90. old.). *Sept = altörzs* vagy *egyesült család* a brehon traktátusokban (91. old.). Az időleges főnök – ahogy az angol-ír bírák nevezték a híres „gavelkind ügyben"[55] – a *rokonság feje* volt (91. old.). Nemcsak a törzset vagy a septet nevezték el névadó őse után, hanem a terület, amelyet az elfoglalt, szintén tőle származtatta azt a nevét, amely a legelterjedtebb használatban volt, úgy mint „O'Brien országa" vagy „MacLeod országa" (i. h.). A *törzs részei* által elfoglalt területrészek közül némelyek kisebb főnökök vagy „*flaithek*" uralma alatt álltak (93. old.). Minden birtokba nem vett törzsi föld sajátosabban a törzsnek mint egésznek a tulajdona, és elméletileg bármely része csak időlegesen foglalható el (93. old.). A törzsi föld birtokolói között... magukat törzstagoknak nevező embercsoportok valójában szövetségeket alkotnak, amelyeket szerződéssel hoztak létre, főleg marhák legeltetése céljából (i. h.). A „parlagból" – el nem foglalt törzsi földből – folyton művelés vagy állandó pásztorkodás alá vesznek darabokat törzstagok települései, és szolgai helyzetű művelőket engednek rájuk települni, különösen a határ közelében. Az a része ez a területnek, amely fölött a főnök folyton növelni igyekszik a hatalmát, s ide telepíti „*fuidhirjait*", azaz idegen gazdálkodóit, egy igen fontos osztályt – más törzsekből való számkivetett és „elszakadt" embereket, akik oltalomért fordulnak hozzá... új törzsükhöz csak a főnökétől való függőségük és annak értük vállalt felelőssége köti őket (93. old.).

Egyes családoknak sikerül elkerülniök a csoport közös birtokának elméletileg periodikus újrafelosztását; mások a csoport beleegyezésével osztályrészeket kapnak szolgálat jutalmaként vagy hivatal velejárójaként; s állandóan folyik földek átruházása az egyházra és a törzsi jogok szoros összefonódása egyházi jogokkal... A brehon jog mutatja, hogy abban az időben,

amikor alakba öntötték, azok az okok, amelyek végül a külön tulajdont eredményezték ... már nagymértékben hatottak (95. old.). Földnek a közös területből való kikülönítése legteljesebben a főnökök esetében jelenik meg, akik közül soknak nagy magánbirtokai vannak rendes birtoklásban a seniori méltóságukkal sajátlag együttjáró uradalmon felül (i. h.).

{Ez a szamár azt képzeli, hogy} *„a modern kutatás ... minden eddiginél erősebb benyomást ad az árja faj és más fajták* {!} *fajai közti nagy távolságról*, de azt sugallja, hogy az árja alfajok között állítólag létező sok minőségi különbség, talán a többségük, valójában csak fejlődési fokbeli különbség" (96. old.).

A XVII. század elején az *angol-ír bírák* kijelentették, hogy az *angol szokásjog* érvényes egész Írországban, és ennélfogva {a rohadt *I. Jakab* óta} minden földnek az utolsó tulajdonos *legidősebb fiára kell szállnia*, hacsak adományozás vagy végrendelet útján másképp nem rendelkeztek öröklődéséről. *Sir John Davies* az ügyről és a bíróság előtti érvelésről szóló beszámolójában elmondja, hogy addig Írországban minden föld a *tanistry* vagy a *gavelkind szabálya* szerint öröklődött. {Amit ez a Davies a gavelkindnek nevezett *örökösödési rendszernek* elképzel, így írja le (Davies):} „Amikor egy *ír sept* földtulajdonos tagja meghalt, főnöke *újra felosztotta a sept összes földjeit*. Nem osztotta szét a *halott* birtokát a *gyermekei között*, hanem a septet alkotó különböző gazdaságok osztályrészeinek növelésére használta fel." De ami ezeknek az angol bíráknak csak „öröklési rendszernek" tűnik fel, az „élethossziglani élvezet módja" volt hajdan (99. old.). „Így a hindu *egyesült osztatlan családban a stirpsek vagy nemzetségek*, amelyeket az európai jog csak mint *örökösök ágait* ismer, a *család valóságos alegységei* és együtt élnek a közös lakóhely külön részein" („*Calcutta Review*", *1874 július*, 208. old.) (100. old.).

Rundale birtokok[248] Írország egy részében; most többnyire szokásos forma: *a szántóföldet különválasztva birtokolják* {ez helytelenül ábrázolja a dolgot!}, míg a legelő és mocsár közösben van. De még ötven évvel ezelőtt *gyakori eset volt*, hogy a szántóföldet farmokra osztották, amelyeket periodikusan, s olykor évenként *váltogattak a birtokló családok között* (101. old.). Maine szerint „az ír rundale birtokok *nem tulajdonformák*, hanem *elsajátítási módok*", {de a fickó maga is megjegyzi:} „a *birtoklás archaikus fajtái* mindig *ősi tulajdonformák* tanújelei... *Felsőbb tulajdonosság* úgy keletkezik, hogy vásárolnak kis allodiális* birtokosoktól {?}, hogy gyarmatosítanak falusi parlagföldeket, amelyek idővel a lord parlagává válnak, vagy

* – hűbéri szolgáltatástól mentes – *Szerk.*

(egy korábbi stádiumban) *egész parasztközösségeket jobbágysorba süllyesztenek* és következetesen átalakítják jogaik jurisztikai elméletét; de még ha a főnököt vagy lordot kezdik is elismerni az egész törzsi birtok vagy nagy részei törvényes tulajdonosának, az elfoglalás és megművelés megszokott módszerei" nem változtak (102. old.).

A fő brehon jogi traktátusnak, amely kifejti a *közös törzs* és az egyéni törzstagok kölcsönös jogait, illetve a törzstagok gazdaságainak jogait a törzsi tulajdonra vonatkozóan, „*Corus Bescna*" a címe, és a hivatalos kiadás harmadik kötetében nyomtatták ki (103. old.). Ami az egész dolgot elhomályosítja, az „az összeállító erős és érezhető elfogultsága az egyház érdeke iránt; csakugyan, a traktátus egy része bevallottan az egyházi tulajdon és a kolostorok szervezete törvényének van szentelve. Amikor ez a szerző azt állítja, hogy bizonyos körülmények között egy törzstag adományozással vagy szerződéssel átadhat törzsi földet, az egyház iránti vonzalma mindig kétséget sugall jogi doktrínájával szemben" (103–104. old.).

„A germán országokban az ő {a keresztény papok} egyházi társaságaik a közös vagy »népi« föld legkorábbi és legnagyobb adományozottai között voltak" (*Stubbs*: „*Constitutional History*", I. köt. 154. old.).

A végrendelet, a szerződés és a külön tulajdon valóban elengedhetetlen az egyháznak mint kegyes adományok ajándékozottjának (i. h.). Valamennyi brehon szerző... elfogult a magán- vagy külön – mint a kollektívtól megkülönböztetett – tulajdon iránt (105. old.).

Továbbit a „törzsről" vagy „septről" lásd „*Ancient Laws of Ireland*", II., 283., 289.; III., 49–51.; II., 283.; III., 52., 53., 55.; III., 47., 49.; III., 17.; III., 5. A törzstagok kollektív testvérisége, mint *Rómában az agnát rokonság*[196], *úgy látszik, megtart* valamilyen végleges *öröklési jogot* (111., 112. old.).

Az „*Együtt-birtoklásról való bírói döntések*" olyan traktátusa a brehon jognak, amelyet még nem publikáltak {(1875-ben), de amelyről Maine úr, aki csak a *fordítást* ismeri, magát a *szöveget* nem, volt olyan leleményes a publikáció előtt közölni a következőket:} A traktátus felteszi a kérdést: „Honnan ered az együtt-birtoklás?" Felelet: „Abból, hogy több örökös van, és hogy számuk a földdarabon növekedik"; azután megjegyzi a traktátus: „a földet az első évben a rokonoknak úgy kell megművelniök, ahogy *kinek-kinek tetszik*: a második évben ki kell cserélniök telkeiket; a harmadik évben rögzíteni kell a határokat és *a tizedik évben az egész különválasztási folyamatot be kell fejezni*" (112. old.). {Maine helyesen jegyzi meg, hogy az idők meghatározása a brehon törvényhozó eszmei elrendezése, de a tartalma ez:} „Először azt látjuk, hogy az *egyesült család*" {ez *nemzetség* helyett áll,

mert *Maine* úr tévesen az Indiában létező *egyesült családot* tekinti az eredeti formának}, „amely »több örökösből« áll, akiknek »száma a földdarabon növekedik«, létrehozott egy települést. A legkorábbi stádiumban a különböző gazdaságok megállapított szabályok nélkül támasztanak igényt a földre{!}. Azután következik a telkek cseréjének rendszere. Végül a földdarabokat külön használják" (113. old.).

Whitley Stokes úr közölt Maine-nel a nem jogi ír irodalomban előforduló két passzust. A *„Liber Hymnorum"* (állítólag a XI. századból való) az 5/a folión tartalmazza ezt: „Sok volt az ember Írországban akkor (vagyis *Aed Slane* fiai idején, *658–694*), s olyan nagy volt a számuk, hogy minden ember Írországban csak háromszor kilenc barázdát kapott, azaz *kilencet mocsárból, kilencet síkságból* (szántót) és *kilencet erdőből*" (114. old.). Egy másik ír kézirat, feltehetően a XII. századból, a *„Lebor na Huidre"* azt mondja, hogy „nem volt árok, sem sövény, sem kőfal a föld körül, hanem (csak) sík földek Aed Slane fiainak koráig". „Ők azért vezették be Írországban a határokat, mert korukban sok volt a gazdaság" (114. old.). Mindkét passzus a kollektív rendszerről a korlátozott élvezet rendszerére való áttérést a „népesség növekedésének" tulajdonítja. Az, hogy időszakonként egy meghatározott adag mocsaras földet, erdőt és szántóföldet juttatnak minden gazdaságnak, nagyon hasonlít a legelőnek, erdőnek és szántóföldnek a svájci allmende községi szabályai szerint még most is folyó kiosztásához (i. h.).

{Maine úr mint tökfejű angol nem a nemzetségből indul ki, hanem a patriarchából, aki később főnökké válik stb. Bárgyúságok (116–118. old.). (Ez kivált a nemzetség legrégibb formájára illik! – Ez a patriarcha – például a harcias irokézeknél, ahol a *nemzetség* női ágon számítódik!)

Maine ostobasága ebben a mondatban éri el tetőpontját:} „Így az emberi társadalom összes ágai az *egyesült családokból* fejlődhettek vagy nem fejlődhettek" {itt ezeknek éppen a mostani hindu formájára gondol, amely nagyon másodlagos jellegű és éppen ezért a faluközösségeken *kívül* uralkodik, tudniillik a *városokban*!}, „amelyek egy eredeti patriarchális sejtből keletkeztek; de mindenütt, ahol az egyesült család az árja faj {!} intézménye, mi {ki?} azt látjuk, hogy ilyen sejtből sarjad, s amikor felbomlik, sok ilyen sejtre bomlik fel" (118. old.).

A *földtulajdonnak* kettős {?} eredete volt... *részint* a *rokonság vagy a törzstársak* egyéni jogainak különválása révén *a család vagy törzs kollektív jogaitól*... részint *a törzsfőnök szuverenitásának növekedése* és *átalakulása* révén. {Tehát nem kettős eredet, hanem csak *ugyanazon forrás* két elágazása, a törzsi tulajdoné és törzsi kollektíváé, amely magában foglalja a törzs-

főnököt.} . . .Mindkettő Nyugat-Európa nagy részén átment a feudalizmus olvasztótégelyén . . . az első (a főnök szuverenitása) újra megjelent a *katonai vagy lovagi birtokok* némely jól kirajzolódó jellemvonásában . . . a másik a *nem nemesi birtokok fő szabályaiban* és köztük a *socage-ben*, a szabad bérlőre jellemző birtoklásban (120. old.). {Igen felületes módon} [ezt írja:] „*A főnök helyzete* . . . nyomot hagyott az *elsőszülöttség* szabályában, amely azonban már rég elvesztette legősibb formáját; . . .abban a *jogban, hogy bizonyos adókat kapjon* és *kikényszerítsen bizonyos monopóliumokat*; és, harmadszor, *a tulajdon egy sajátos abszolút formájában* . . . , amelyet egykor kizárólag a főnök élvezett {?}, utána pedig a lord, *a törzsi terület egy részén, amely az ő saját uradalma volt*. Másfelől: *a törzsi tulajdonból a hanyatlás különféle formáiban a halál utáni öröklés különböző rendszerei* sarjadtak, köztük *a földnek a gyermekek közötti egyenlő felosztása*, és *másfajta nyomokat* is hátrahagyott . . . számos *aprólékos szokásjogban, amelyek szabályozzák a művelést és olykor a termék elosztását is*" (120., 121. old.).

Arthur Young („*Travels 1787, 1788, 1789*", 407. old.) szerint Franciaországnak *több mint egyharmada „kisbirtok*, azaz *kis gazdaság, amely azé, aki megműveli*" {*mondja A. Young*}. *Tocqueville* („*Ancien régime*") szerint ezek aránya nőtt a nemesek tékozlása folytán, akiket az udvari élet arra serkentett és kényszerített, hogy „*uradalmaikat kis parcellákban eladják* parasztoknak" (121., 122. old.). *A halál utáni egyenlő vagy közel egyenlő felosztás általános törvény volt Franciaországban*; az *elsőszülöttség joga* többnyire a *lovagi birtokban levő földekre* korlátozódott. — *Dél-Franciaországban* az egyenlő felosztás szokását erősítette *a római igazságszolgáltatás azonos szabálya* és ott *a legidősebb fiú kiváltságait* csak a római jog azon kivételes szabályainak alkalmazása biztosította, amelyek előnyt adnak a *mileseknek* (szolgálatban levő katonáknak), amikor végrendeletet készítenek vagy szabályozzák öröklésüket, és annak a leszögezése, hogy minden *chevalier* [lovag] és minden magasabb rangú nemes a római igazságszolgáltatás értelmében *miles* {(122. old.). A római törvény — a 12 táblás[205] — teljes rendelkezési szabadságot enged az *örökhagyónak*; egyenlő felosztás (örökösei között) csak végrendelet hiánya esetén fordul elő; később első a gyermekek joga stb., ezzel szemben biztosítva van (az örökhagyó önkénye) stb.}.

Tocqueville „Ancien régime"-je (I. köt. 18. old.) megmagyarázta: a *jog*, hogy feudális *adókat kapjanak* és *kisebb monopóliumokat kényszerítsenek ki*, fedezte a *francia nemesség többségének* csaknem összes létfenntartási eszközeit. Bizonyos számú nemesnek, feudális jogaikon kívül, voltak *földjei* (uradalmak, amelyek abszolút tulajdonukban voltak, mégpedig olykor roppant méretűek), a többiek *főleg* nem *járadékból* éltek, hanem *feudális*

adóikból, és szűkös megélhetést nyújtott nekik a király fegyveres szolgálata (123., 124. old.).

A francia forradalom következtében: *a nép földtörvénye váltotta fel a nemesek földtörvényét*; *Angliában* fordított a folyamat; az *elsőszülöttség* jogát, amelyet egykor csak lovagi birtokokra alkalmaztak, az angol birtokok zömére kezdték alkalmazni, kivéve a *gavelkindet*[55] *Kentben* és néhány más helyen (123., 124. old.). Ez a változás gyorsan ment végbe *Glanville kora* {valószínűleg *Henrik uralkodásának 33. éve*, azaz 1186; *II. Henrik (1154–1189)*} és *Bractoné* {valószínűleg nem később, mint *III. Henrik 52. éve*, azaz 1268; *III. Henrik (1216–1272)*} között. *Glanville* úgy ír, mintha az általános jogszabály arra kötelezne, hogy *szabad földművelők socage-ben* bírt földjeit* a tulajdonos halála után egyenlően osszák fel az összes fiúgyermekek között; *Bracton* úgy, mintha az elsőszülöttség szabályát egyetemesen alkalmaznák katonai birtokokra és általában alkalmaznák socage birtokokra (125. old.). {Az optimista *Maine* úgy találja, hogy} másfelől a szokásjogon alapuló és *copyhold*[249] birtok átalakulása *freehold*[31] *tulajdonná* . . . mintegy 40 év alatt ment végbe a *copyhold* és *enclosure*[250] *biztosok vezetése* alatt – {s ezt ez a kedélyes fickó *a francia forradalom angol egyenértékének* tekinti. Risum teneatis!** (Lásd a fickót a 125. oldalon.)

Ez a nevetséges alak az abszolút földtulajdon római formáját a „*tulajdon angol formájává*" teszi és azután így folytatja:}

„. . . a külön és abszolút földtulajdon elve mellett {amely Nyugat-Európában mindenütt *inkább* létezik, mint Angliában} foglalt állást nézetem szerint ez az ország . . . *Nem* lehetséges *lényeges haladás a civilizációban*, ha nem bírnak földtulajdont olyan csoportok, amelyek legalább annyira kicsik, mint a család; hálával tartozunk a *tulajdon* »sajátosan« *abszolút angol formájának* az olyan *tettért, mint Észak-Amerika földjének megművelése*" {126. old., ahol éppen minden *sajátosan angol* megsemmisült a földtulajdonban! Ó, te filiszter!}.

A *normann nemesekről*, akik elsőkként telepedtek le Írországban, s idővel, mint ismeretes, *ír törzsek főnökei lettek* . . . azt állítják, hogy ők voltak az elsők, akik megfeledkeztek bérlőik iránti kötelességeikről és csak kiváltságaikra gondoltak (128. old.).

Még a láthatólag legrégibb (ír) szövegek szerint is a *törzsi területből sokat tartósan elidegenítettek altörzsek*, családok vagy függő főnökök . . . a glosszák és kommentárok mutatják, hogy megírásuk előtt ez a folyamat kétségtelenül

* *V. ö. 430. old. – Szerk.*

** – Türtőztessétek a nevetést![251] – *Szerk.*

igen messze ment már (129. old.). „A *főnök hatalma* először is a másutt »*commendatiónak*«[57] nevezett folyamat által nő, amelynek révén a szabad törzstag »*az ő emberévé*« válik és különböző fokú függőség állapotában marad ... továbbá azáltal, hogy *megnövekedik a hatalma a törzsi terület parlagföldjei felett* és *jobbágy vagy féljobbágy településeket létesít* ott; végül *az anyagi erő által*, amelyre szert tesz *közvetlen csatlósainak és szövetségeseinek száma révén*; ezek legtöbbje többé-kevésbé szolgai viszonyban áll hozzá" (130. old.).

„A majorság a bérleti földjeivel a lord szabad bérlőinek birtokában és az uradalommal, amely közvetlenül hozzá tartozott – ez volt *a típusa minden feudális szuverenitásnak a maga teljes formájában*, akár elismert az uralkodó egy felette állót, akár legfeljebb a pápát, a császárt vagy magát az istent fogadta el ilyennek" (130–131. old.).

{Az undorító *Freeman* („*Norman Conquest*", I. köt. 88. old.) a törzsfőnökök feudális lordokká stb. való átváltozását könnyen megmagyarázza magának azzal, hogy előfeltételezi, amit ki kellene fejtenie, tudniillik, hogy a kiváltságos osztály *mindig* a *közösség egy külön osztályát vagy részét* alkotta, és ezt mondja, i. h.:} „*az eorl* és ceorl** közötti különbség elsődleges tény, amelyből kiindulunk*" (131. old.).

A nemesség fő forrása, úgy látszik, az *egyfalubelieknek vagy a rokonok gyülekezeteinek* tisztelete azon *leszármazási vonal* iránt, amelyben, mint hitték, a legtisztábban őrződött meg egy-egy kis társadalom vére (132. old.). „Mindegyik főnök {– mondja a szöveg –} uralkodik földje fölött, akár nagy az, akár kicsiny" (132. old.).

De a brehon jog megmutatja az utat, amelyen egy *közrendű szabad ember főnökké válhat*, s egyszersmind ez *a pozíció, amelyet elér, „elnöklés függő emberek egy csoportja fölött"*. {Csak később váltak ezek a fickók egy külön osztály tagjaivá.} (133. old.) Ott van ez így, ahol az arisztokrácia *kezdettől fogva része a közösségnek*, {és különös körülmények alakultak ki, amelyek egyébként már maguk is származékosak, nevezetesen,} ahol egy *egész törzsi csoport meghódít vagy felsőbbsége alá kényszerít más törzsi csoportokat, amelyek szintén egészek maradnak*, vagy ahol *törzstagok*, falusiak vagy városlakók, *eredeti testülete fokozatosan gyűjt maga köré egy vegyes gyülekezetet védelem alatt álló függő helyzetűekből*. Azt állítják, hogy a *Skót-felföldön egész septek vagy clanok* lettek másoknak a jobbágyai; valamint, hogy a legkorább-

* – *gróf* – *Szerk.*

** – *közrendű szabad ember* – *Szerk.*

ban Írországban tapasztalható *megkülönböztetés szabad és járadékot fizető törzsek között* (133. old.).

A brehon jogban a *főnök* mindenekelőtt *gazdag ember* (133. old.), mégpedig *nem földben* gazdag, hanem *nyájakban és csordákban, juhokban* és mindenekelőtt *marhákban*. A *származás* és *gazdagság*, különösen a *földtulajdontól különböző gazdagság* közötti ellentét egészen modern dolog. Lásd Homérosz és a „Nibelungok" hőseit; a későbbi *görög irodalomban a származásra való büszkeség hét, egymást követő gazdag ősre* való büszkeséggel azonos, *ἕπτα πάπποι πλούσιοι* [hepta pappoj pluszioj], Rómában a *pénzarisztokrácia* gyorsan asszimilálódott a *vér szerinti arisztokráciához* (134. old.).

A „*Cain Aigillne*" traktátusban (brehon törvények) (279. old.) az áll, hogy „minden törzs fejének a törzs legtapasztaltabb, legnemesebb, *leggazdagabb*, legtanultabb, igazán legnépszerűbb, a harcban legerősebb, *haszon keresésében és veszteség elviselésében legállhatatosabb* férfiának kell lennie". Vagyis *személyes gazdagság* {de hát Maine úr, ez csak a *barbárság felső fokán* van, korántsem *archaikus*} a fő feltétele annak, hogy a főnök megtartsa pozícióját és tekintélyét (134., 135. old.).

A brehon jog azt mutatja, hogy ilyen gazdagság megszerzése révén *mindig nyitva állt az út ahhoz, hogy vezér legyen valaki*. A *dán nemesség* egy része *eredetileg paraszt* volt, és a korai angol törvényekben némi nyomai vannak egy folyamatnak, amely által egy *ceorl thane-né** válhat (135. old.).

A brehon jog beszél a *bo-aire-ről* (*tehenes nemesről*). Ez egyszerűen paraszt, aki *bőségre jutott szarvasmarhában*, valószínűleg azáltal, hogy megszerezte a törzsi föld nagy részeinek használatát (135. old.). Az igazi nemeseket – az *aire-eket* – osztályozzák {(a papi jogászok, nevezetesen a *brehonok*; könyvük, mint minden régi papi könyv – például Manu[157] – tele van fikciókkal a főnökök, magasabb rendek stb. érdekében, végső soron pedig mindez az egyház érdekében. Azonkívül, mint a jogászok minden fajtája, mindig kéznél vannak fiktív osztályozásokkal)}. Mindegyik *rang* különbözik a többitől a *gazdagság mennyiségében*, amellyel az odatartozó főnök bírt, a súlyban, amelyet a főnök tanúságtételének tulajdonítottak, a hatalomban, ahogy megköti (a szó szoros értelmében „összeköti") törzsét szerződésekkel, az adókban, amelyeket természetben kap hűbéreseitől, a *tiszteletdíjában* vagy a *különleges kártérítésben, amelyre az őt bántalmazó köteles*. A rangsor alján van az *aire-desa*; és a brehon jog előírja, hogy ha a *bo-aire* kétszer akkora gazdagságot szerzett, mint egy *aire-desa*, és ezt nemzedékek bizonyos

* – *közrendű szabad ember nagybirtokos nemessé* – *Szerk.*

során át megtartotta, maga is *aire-desává* válik. „Alsóbb főnök az – írja a „Senchus Mor" –, akinek az apja nem volt főnök" (136. old.). A gazdagság és különösen a *marhában való gazdagság* roppant fontossága tükröződik a brehon traktátusokban (137. old.).

Az első *arisztokrácia, amely királyi kegyből származott*, valószínűleg a *comitatusból, vagyis a király kísérőiből* állt (138. old.). A major domus a frankoknál király lett. *Skócia stewardjának (avagy nagy seneschaljának*[252]) vére folyik Anglia királyainak ereiben. Angliában a *királyi tanács és udvar fő tisztségviselőinek* még most is elsőbbségük van az összes peerekkel, vagy legalábbis a saját rangjukbeli összes peerekkel szemben. Mindezek a magas méltóságok {ezt *Maurer* és részben már *Hüllmann* jóval Maine előtt tudta}, ha nem eredetileg egyházi tisztséget jelentettek, *először . . . szolgai foglalatosságra mutattak* (139. old.). Az *udvar* igen szerény kezdetekből keletkezett (139. old.). {A tuskó [stubbige]} *Stubbs* („*Constitutional History*") megállapítja, hogy „*az (angol) király cselédei* [gesiths] *voltak a testőrsége és titkos tanácsa*", emellett megjegyzi, hogy „*a ceorl szolgálatában levő szabad gazdák szintén bizonyos értelemben a cselédei voltak*". A *király kísérői* az ír jogi irodalomban *nem nemesek* és a *király testőrségével* vannak kapcsolatban, amely *lényegében szolgai*.

Valószínű, hogy a társadalom bizonyos fokán mindenütt abban a reményben teljesítettek *személyes szolgálatot a főnököknek vagy királynak*, hogy földadományozás formájában jutalmat kapnak érte. A teuton királyok *kísérői* nagymértékben részesedtek a *beneficiumokban*, római provinciák teljesen lakott és megművelt földjeiből való adományozásokban; a régi Angliában ugyanez az osztály közföld *legnagyobb adományozottja* {a papok után, kérem szépen}, és ez része ama *rejtélyes változás* titkának, amelynek révén a thane-ek új nemessége, mely méltóságát és hatalmát a királytól kapta, *elnyelte az eorlok régibb nemességét* (141. old.). De *a római birodalom északi és nyugati határain túl*, vagy éppen e határokon levő országokban bőségesen volt föld. A középkorban ez volt még a „*legolcsóbb áru*". A gyakorlati nehézség *nem* a *földnek*, hanem a *termővé tételéhez szükséges szerszámoknak a megszerzésében* állt (141., 142. old.). A főnök (ír) mindenekelőtt *nyájakban és csordákban* volt gazdag; *katonai vezető* volt; gazdagságának nagy részét *hadizsákmány* alkotta, és polgári minőségében azáltal gyarapította *teheneinek* számát, hogy növekedett a *hatalma parlagföldnek legelőül való elsajátítására*, valamint azon rendszer által, hogy csordáit elosztotta a törzstagok között. A *kísérő*, aki követte őt a portyázásra stb., szintén gazdagodott a főnök bőkezűsége révén; ha már nemes volt, magasabb rangra emelkedett; ha nem volt nemes, a gazdagság egyengette az útját a nemesség-

hez (142. old.). (Vesd össze *Dugmore*: „*Compendium of Kafir Laws and Customs*".)

Valahányszor jogi kifejezést kellett adni a *comitatus* viszonyának a *teuton királyokhoz*, egységesen a római jognak azokat a részeit választották ki, amelyek a *cliensnek** vagy szabadosnak a patronusához** való félig szolgai viszonyát* fejtik ki. A brehon jog szövegei alapján egy magasabb rangú főnökről mindig gyanítható, hogy *nem szabad alárendeltekkel* veszi körül magát, és egy ír király *kísérete* nem csupán *szabad törzstagokból* áll, hanem *neki szolgailag elkötelezett emberek testőrségéből*... Még ha ... a comitatus, vagyis a főnök kísérői *szabadok* is, akkor sem szükségszerű vagy mindennapos, hogy közeli rokonai legyenek (145. old.).

A *brehon törvényekben* nagy szerepet játszik a *szarvasmarha, vagyis bikák, tehenek, üszők és borjak*; úgyszintén *lovak, juhok, sertések, kutyák, méhek* (az utóbbiak a legnagyobb kezdetleges luxustárgy termelői), de mindenekelőtt *kine* (tehenek). *Capitale* – fejenként számolt tehenek, *cattle* [marha] – ebből született az egyik legismertebb jogi terminus és az egyik legismertebb politikai gazdaságtani terminus: *Chattels* [ingóvagyon] és *Capital* [tőke]. *Pecunia* [tulajdon, pénz] (147. old.). A kezdeti római jog az *ökröket* a tulajdon legmagasabb osztályába helyezi, a *földdel* és a *rabszolgákkal* együtt, mint a *res mancipi* [tulajdon] tételeit. A *tehenek*, amelyeket a legősibb szankszkrit irodalom tanúsága szerint *táplálékként megettek*, valamely ismeretlen korban szentté váltak, és húsukat tilos elfogyasztani; két olyan fő „dolognak pedig, amely Rómában mancipatiót*** kívánt", ökrök és földtulajdon, megvolt az alakmása *Siva szent bikájában* és India *szent földjében* (148. old.). A szarvasmarha legnagyobb értéke akkor mutatkozott meg, amikor emberek csoportjai *letelepedtek földterületeken* és *ételgabona termesztéséhez fogtak* (i. h.). Először húsáért és tejéért becsülték, de már igen korai időkben *különös fontossága volt mint a csere eszközének vagy közegének*; Homérosnál a marha *értékmérő*; a hagyomány szerint a Rómában ismert legkorábbi *vert pénzre* ökör alakját ütötték; „*pecus*" [marha] és „*pecunia*" [pénz] (149. old.). A *brehon törvényekben* a szarvasmarha mint *csereeszköz* szerepel; *bírságokat, adókat, járadékokat és hasznot lábasjószágban számítottak ki*, nem kizárólag tehénben, de csaknem. Folyton *két értékmérőre* utalnak: „*sed*" és „*cumhal*"; *cumhal* eredetileg állítólag *rabszolganőt* jelentett, de „*sed*"-et világosan *lábasjószág összegére vagy mennyiségére* használtak. Később azonban a

* – *védencnek – Szerk.*
** – *pártfogójához – Szerk.*
*** – adásvételt – *Szerk.*

marhát főleg a *földművelésben való használatáért, munkájáért és trágyájáért* becsülték. Csak lassanként helyettesítették mint *igásállatot lovakkal Nyugat-Európában* (itt sem mindenütt); a világ nagy részein a *lovat* még mindig, mint eredetileg nyilván mindenütt, kizárólag *háborúra, kedvtelésre* vagy *vadászatra* alkalmazzák (150. old.). Az ökrök ilyenképpen szinte egyedüli *képviselői* voltak annak, amit most *tőkének* neveznek (i. h.). Ugyanazok az okok, amelyek megváltoztatták az ökör helyzetét és részben *röghöz kötött* [adscriptus glebae] állattá tették, idézték elő kétségtelenül a *rabszolgaság nagy elterjedését* is ... Rabszolgák roppant méretű behozatala a római köztársaság központi területeire és a nyugat-európai szabad földművelő közösségek tömeges degradálása jobbágyok gyülekezeteivé (150., 151. old.).

A nehézség — a régi Írországban — *nem földnek, hanem megművelése eszközeinek a megszerzésében* állt. A nagy marhatulajdonosok a különböző főnökök voltak, akik e tekintetben való eredeti fölényüket a többi törzstaggal szemben valószínűleg a törzs katonai vezetőiként betöltött természetes funkciójuknak köszönhették. Másrészt, ahogy a brehon törvényekből világosan következik, a főnököket zavarta, hogy nehéz volt nyájaiknak elegendő legelőt találniok. Növekedett ugyan a hatalmuk az általuk vezetett külön csoport parlagföldjei felett, de a törzsi terület legtermékenyebb részei valószínűleg azok voltak, amelyeket a szabad törzstagok foglaltak el. Innen ered a *jószág adományozásának és kapásának rendszere*, amellyel a „*Senchus Mor*" két altraktátusa foglalkozik, a „*Cain Saerrath*" és a „*Cain Aigillne*" — a *saer jószágbérlet joga* és a *daer jószágbérlet joga* (152. old.).

A feudális társadalomban mindenki alárendeltje lett valakinek, aki nála magasabban állt, de mégsem nagyon sokkal emelkedett föléje (153. old.).

Stubbs szerint („*Constitutional History*", I. köt. 252. old.) a feudalizmus „két nagy forrásból fakadt, a *beneficiumból* és a *commendatio* gyakorlatából" (154. old.). A *commendatio* különösen elterjedt egész Nyugat-Európában (155. old.). A *főnök* (*ír*) — akár a sok *törzsi uralkodó* egyike ő, akiket az ír okmányok *királyoknak* neveznek, akár az *egyesült családok* fejei közé tartozik, akiket egy későbbi korszak angol-ír jogászai *caput cognationum* [a rokonság feje] néven emlegetnek — *nem tulajdonosa a törzsi földnek*. Lehet saját földje, mely magánbirtokból, vagy a hivatallal járó uradalomból, vagy mindkettőből áll, és *általános igazgatási hatalma van az egész törzsi föld* felett, egyre növekvő hatalma ennek azon része felett, amely még *el nem sajátított parlag*. Közben katonai (vezetője) törzse tagjainak, és talán ebben a minőségében ... tett szert *nagy gazdagságra* **marhában**. Valahogyan igen fontossá vált számára, hogy csordájának részeit elhelyezze a törzstagok között, ők viszont néha a körülmények nyomásánál fogva égető szükségét érezték

jószágnak, hogy a földművelésben felhasználják. Ily módon a főnökök úgy jelennek meg a *brehon jogban*, mint akik folyton *„adnak jószágot"*, a törzstagok pedig, mint akik *kapnak* (157. old.). A jószág elfogadásával a szabad ír törzstag *ceile* vagy *kyle* lesz, *hűbérese vagy embere főnökének*, s nemcsak járadékkal tartozik neki, hanem szolgálattal és hódolattal is. Így pontosan kitermelődnek a „commendatio" eredményei (158. old.). Minél *több jószágot* fogad el a törzstag a főnökétől, annál mélyebb az a státus, amelybe süllyed. Ennélfogva két osztálya van a bérlőknek: *saer* és *daer* (megfelelnek az angol major szabad és magasabb függő bérlői státusának). A *saer jószágbérlő* csak *korlátolt mennyiségű* jószágot kap a főnöktől, *szabad ember* marad, *törzsi jogait* csorbítatlanul megtartja; *bérletének normális időszaka hét év* volt, s ennek végén *jogosulttá vált arra a marhára, amely a birtokában volt*. A közbenső időben *megvolt az az előnye*, hogy *felhasználhatta* a földművelésben, a főnök pedig megkapta a *szaporulatot és növedéket* {vagyis a **növendékállatot** *és a trágyát*} *és* tejet. Egyúttal külön leszögezték, hogy a főnök ezenfelül *jogosult hódolatra és kézi munkára*; a kézi munka a magyarázat szerint a *hűbéres szolgálatát* jelenti *a főnök termésének betakarításában* és *kastélya* vagy *vára építésénél való segítésben*; azt is megállapították, hogy kézi munka helyett meg lehet kívánni a hűbérestől, hogy *háborúba* kövesse *főnökét* (158., 159. old.).

Daer jószágbérlet akkor jön létre, amikor vagy sokat hozzáadnak a saer bérlőnél elhelyezett jószághoz, vagy már *első alkalommal szokatlan mennyiséget fogad el a törzstag*. A daer jószágbérlő *lemondott szabadságának egy részéről* és *kötelességei minden tájékoztatás szerint nagyon súlyosak* voltak. A jószág, amelyet a főnöktől kapott, két részből állt, *az egyik az elfogadó rangjának felelt meg*, a másik a *természetbeni járadéknak*, amelyre a bérlő kötelessé vált. A bérlő rangja szerinti alaki mérték az ő *„tiszteletdíja"* volt, azaz *a kárpótlás vagy kártérítés*, amelyet *megsértéséért fizetni kell*, ez a megsértett személy méltóságával változott. A *járadékra vonatkozóan* ez olvasható a *brehon jogban*: „Egy zsák értékű borjúnak megfelelő jószág a tartozékaival, és étkeztetés három személyre nyáron, és három napi munka, ez három »*sam-haisc*« üsző vagy az értékük" („*Cain Aigillne*", 25. old.). Más szóval: ha a főnök három üszőt helyez el a bérlőnél, akkor jogosult a borjúra, az étkeztetésre és a munkára. Továbbá: *„Egy »dartadh« üszőnek megfelelő jószág a tartozékaival egyenlő tizenkét »sed«"* – {a magyarázat szerint ez} – „tizenkét »*sam-haisc*« *üszőt, vagy hat tehenet* stb. stb. jelent. Ennek a *természetbeni járadéknak* vagy *élelmiszer-járadéknak* ebben a legősibb formájában *semmi köze* nem volt *a bérlő földjének értékéhez, hanem csakis annak a jószágnak az értékéhez volt köze, amelyet a főnök elhelyezett a bérlőnél*; csak később

fejlődött *a bérlő földjének megfelelően fizetendő járadékká*. A daer jószágbérlő legterhesebb kötelezettsége ez az »*étkeztetés*« [refections]; tudniillik a jószágot adó főnöknek az a joga, hogy bizonyos számú kísérettel elmenjen a daer bérlő házába és ott vendégeskedjék meghatározott időszakokban, megszabott számú napon át." Az ír főnök háza valószínűleg {mondja Maine úr} kevéssel volt csak jobb, mint bérlőié, és csaknem olyan szegényesen volt berendezve, s nem győzhette otthonában elfogyasztani azokat az élelmiszereket, amelyekre az ajándékba adott jószág feljogosította. A brehon jog minden oldalról szigorúan meghatározza és korlátozza ezt a gyakorlatot, de kényelmetlen volta és a visszaélés lehetősége nyilvánvaló; kétségtelenül ebből származtak *azok a „sanyargatások"*, amelyek felháborították Írország olyan angol megfigyelőit, mint *Spenser* és *Davies* {!}, az ír főnökök „coin and livery"-je[253] és „coshering"-ei [ingyenes juttatásai], amelyeket ők {ez a képmutató angol söpredék!} oly ingerült nyomatékkal elítélnek {!}.

{Az érdemes Maine, elfelejtve az angol királyok és udvaroncaik körutazásait (lásd *Anderson és MacPherson*) (v. ö. *Maurer*[254] is), van olyan pimasz, hogy feltegye:} „Talán nem volt még egy ír jogszokás, amely annyira bőségesen igazolta volna az angolok előtt {!} ... az ír szokások teljes jogi, illetve törvényhozási eltörlését" {!} (159–161. old.). A brehon jogászok szerint az a *viszony*, amelyből a *daer jószágbérlet* és annak sajátos kötelezettségei fakadtak, *nem volt örökkévaló*. Azután, hogy a bérlő hét éven át {amennyi ideig *Jákobnak* szolgálnia kellett[255]?} élelmiszer-járadékot fizetett és szolgálatot teljesített, a főnök halála esetén jogot kapott a jószágra; másfelől, ha a bérlő halt meg, örökösei részben, bár nem teljesen mentesültek kötelezettségeiktől. Valószínű, hogy a daer jószágbérlet, amely a bérlő szükségleteiből eredt, ugyanezen okból sokszor gyakorlatilag állandóvá vált (162. old.).

Az angol copyhold-bérlet[249] *heriot*ja, a „java állat", amelyet a lord a függő bérlő halálakor elvesz, a magyarázat szerint annak az *elismerése*, hogy a *lord tulajdona* volt a marha, amellyel egykor ellátta jobbágyai földjét, mint ahogy *a katonai bérlő heriotjáról* úgy vélik, hogy fegyverek átadása volt az eredete. Adam Smith felismerte, mennyire régi a *felesbérlet* [metayer tenancy], amelynek az ő idejében Skóciában még megvolt egy változata, az „*acélíj*" [„steelbow"] (162. old.). *A brehon* **törvények** *hivatalos fordításának* egyik *előszava* összehasonlítást tesz a felesbérlet és a régi ír jog *saer és daer jószágbérlete* között. De a különbségek a következők: a felesbérletben a landlord *földet* és *jószágot* ad, a *bérlő* csak munkát és jártasságot; a saer és daer jószágbérletben a *föld* a bérlőé volt. Továbbá: a régi ír viszony nem csupán *szerződéses kötelezettséget* hozott létre, hanem

státust is; a bérlő társadalmi és törzsi helyzete határozottan megváltozott azzal, hogy elfogadott jószágot. {Hogy a régi időkben a pusztán *szerződéses kötelezettség* milyen könnyen csap át *státusba*, illetve alig lehet megkülönböztetni tőle, arra bizonyíték pl. Oroszország, ahol *személyi szolgálat* közvetlenül átcsap *rabszolgaságba*, és még önkéntes *mezei munkát* stb. is csak nehezen lehet megóvni ettől az átcsapástól. Lásd erről részletesebben az orosz forrásokban.} (163. old.) Írországban *a jószág elfogadása* nem mindig önkéntes, legalábbis egy törzstagot az ír szokásjog egyik korszakában köteleztek, hogy fogadjon el jószágot saját *„királyától"*... vagyis a legtágabb értelemben vett *törzsi főnökétől*. Némely esetben a *törzs*, amelyhez a leendő bérlő tartozott, *vétót* emelt az ellen, hogy *elfogadja* az új helyzetet... Hogy a törzsnek lehetőséget adjanak a közbelépésre, amikor törvényes hatalma van erre, *a jószág elfogadásának nyilvánosan kellett történnie*, és titokban való lebonyolításának következményeit a törvény részletesen kifejti. Ezért az egyik szabály: „senki nem hagyhat hátra a földjén olyan járadékot, amely előtte nem létezett ott" (163–164. old.).

Ha a főnök, aki a jószágot adta, és a ceile, aki kapta, ugyanahhoz a törzshöz tartozott, olyan viszony jött létre, amely különbözött a törzsi kapcsolattól és sokkal előnyösebb volt a főnöknek. De ez a főnök nem mindig a törzstag saját septjének vagy törzsének a főnöke volt. A brehon jog igyekszik akadályokat gördíteni az olyan próbálkozások útjába, hogy *egy törzstag és egy idegen főnök között létesüljön ilyen vazallusi viszony*. De sok esetben elismeri, hogy ez előfordult. Feltételezhető, hogy általában minden nemesember jószágban gazdag volt és célul tűzte ki, hogy csordáit a jószág adományozásának gyakorlata útján szétszórja. A meggazdagodott parasztnak, a *bo-aire-nek* voltak ceile-ei, akik kaptak jószágot tőle. Ezért az ilyen úton alakult *újabb csoportok* néha egészen különbözőek voltak a főnökből és clanjából álló régi csoportoktól. Azonkívül az új viszony nem korlátozódott *aire-ekre* vagyis nemesekre és *ceile-ekre* (azaz szabad, de nem nemes törzstagokra). A bo-aire biztosan, és *nyilvánvalóan a magasabb főnökök* is kaptak alkalmanként jószágot náluk magasabb rangú törzsfőnököktől, s a végén a „jószágot adni" ugyanazt jelentette, mint másutt a „commendatio"[57]... a *brehon* jog *feltevésként* úgy ábrázolja Írország királyát, mint aki *„jószágot kap"* a *császártól*. Ezt mondja: „Amikor *Erin királya nem ütközik ellenállásba*" (ennek a magyarázata ez: amikor hatalmában vannak *Dublin*, *Waterford* és *Limerick kikötői*, amelyek rendszerint a dánok kezén voltak), *„jószágot kap a rómaiak királyától"* (*„Senchus Mor"*, II. köt. 225. old.). A kommentár azzal folytatja, hogy néha *„Patrick utóda"* {ez „pápa" helyett áll} „adja a jószágot Erin királyának" (164–166. old.).

A *feudalizmus* e *természetes növekedése* nem volt teljesen különböző, mint ahogy némely kiváló újabb írók feltételezték, attól a folyamattól, amelynek révén a főnök vagy lord hatalma a törzs vagy falu felett kiterjedt, hanem inkább része volt annak. Miközben az *el nem sajátított parlagföld* a főnök uradalmává vált, a falusiak vagy törzstagok *természeti* {!} tényezők révén személyi hatalma alá kerültek (167. old.).

A (brehon) jogi traktátusokból egy *vagyoni arisztokrácia* képe rajzolódik ki *annak legkezdetlegesebb formájában*; v. ö. a galliai keltákról *Caesar*, „De bello gallico", I. könyv, 4. fej. és VI. könyv, 13. fej. Az ókorban igen korán azt látjuk, hogy *plebejus osztályok mélyen eladósodtak arisztokrata rendeknél* (167. old.). *Az athéni közösség adósrabszolgája volt az eupatridészeknek*; ugyanígy a római közrendek a patriciusok pénzrabszolgaságában voltak (167., 168. old.). A legősibb időkben *a föld eladhatatlan volt*, a tőke viszont rendkívül mulandó, a legnagyobb nehézséggel lehetett csak szaporítani, és igen kevés kézben lakozott... *A földművelés egyéb szerszámainak — nem magának a földnek* — a tulajdona volt ilyenképpen, a korai földművelő közösségekben, elsőrendű erő... azt lehet hinni {!}, hogy a *szokásosnál nagyobb eredeti tőkét* általában rablással szerezték... ezért többnyire a nemes osztályok kezében leledzett, amelyeknek foglalkozásuk volt a háború és amelyek mindenesetre monopóliumot élveztek a hivatallal járó előnyökre. Tőke kölcsönzése uzsorakamatra és a kölcsönvevők menthetetlen lesüllyedése természetes eredménye ezeknek a gazdasági feltételeknek (168., 169. old.). A „Cain Saerrath" és a „Cain Aigillne" brehon szerzői pontos és részletes megállapításaikkal világosan arra törekednek, hogy bizonyosságot és méltányosságot vigyenek be egy természeténél fogva elnyomó rendszerbe (169. old.).

„*Eric*" — *bírság*, vagyis erőszakos bűncselekményért való *pénzbeli kárpótlás* (170. old.); *e szokásjog szerint a septnek vagy családnak, amelyhez a* bűn elkövetője tartozott stb., kellett fizetnie (marhában, később pénzben) ezt a bírságot (171. old.).

*Feodum, feud, fief** a *Vieh* = marha szóból. Ugyanígy *pecunia*** és *pecus****. Ahogy a római jogászok azt mondják, hogy *pecunia* lett a legátfogóbb kifejezés minden emberi tulajdonra, úgy a „*feodum*" is, amely eredetileg „marhát" jelentett (171., 172. old.).

Dr. Sullivan szerint a *feodum* a kelta nyelvből ered; ő a *fuidhirral* kap-

* — *hűbérbirtok (latinul, angolul és franciául) — Szerk.*

** — *tulajdon, vagyon — Szerk.*

*** — *marha — Szerk.*

csolja össze. Tudniillik minden ír törzs területén, úgy látszik, letelepedtek, a *saer és daer ceile-ek* mellett, személyek bizonyos osztályai, akiknek helyzete közelebb állt a rabszolgasághoz, mint a saer és daer törzstagokéhoz. Ezeket az osztályokat *sencleithek*nek, *bothachok*nak és *fuidhirok*nak nevezték; ez az utóbbi két osztály megint megoszlott *saer* és *daer bothachok*ra és *saer* és *daer fuidhirok*ra. A traktátusokból és főleg a még nem publikált „*Corus Fine*"-ből kitűnik, hogy a szolgai függőségben levőknek, éppúgy mint a terület szabadjainak, volt családi vagy törzsi szervezetük; csakugyan, *valamely társadalomnak, mint az ősi Írországnak, minden része többé-kevésbé az uralkodó modell alakját ölti.* Azoknak az osztályoknak a helyzete, amelyeket a „*Domesday Book*"[256] és más angol okmányok homályosan jeleznek mint *cotariusok*at és *bordariusok*at, valószínűleg nagyon hasonlított a sencleithekére és bothachokéra; mindkét esetben e szolgai rendek *eredete* valószínűleg *különbözött az uralkodó fajétól, és az ország régebbi bennszülött lakosaihoz* tartoztak. A belőlük álló családok vagy altörzsek egy része bizonyára sajátos szolgaság viszonyában állt a főnökhöz, vagy függőségben volt tőle; vagy a főnök *közvetlen uradalmi földjét művelték* és *marháját legeltették*, vagy *a törzs parlagföldjén, külön településeken helyezte el* őket a főnök; a *járadék* vagy *szolgálat*, amellyel fizettek, úgy látszik, a főnök önkényétől függött (172., 173. old.).

Ezeknek az osztályoknak a legfontosabb része az, amelyet a főnök *az el nem sajátított törzsi földek*re telepített. Ezek *fuidhirok*, azaz *idegenek vagy* más területekről *menekültek*, valójában olyan *emberek*, akik *elszakították* az *eredeti törzsi köteléket*, amely helyet adott nekik a közösségben. A *brehon jogból* kitűnik, hogy ez az osztály népes; többször beszél arról, hogy *családok vagy családok részei elhagyják földjüket.* Bizonyos körülmények között a törvény mint „eshetőséget" tárgyalja *a törzsi kötelék elszakítását* és *a kiszakadók elmenekülését. A törzsek, altörzsek és családok felelősségének tagjaik bűneiért*, sőt bizonyos fokig *polgári kötelezettségeikért elejét* lehet *venni, ha a csoport kényszeríti vagy ráveszi a tagját, hogy távozzék köréből*, s a „*Book of Aicill*" leírja az elűzéskor követendő jogi eljárást; a törzs bizonyos bírságot fizet a főnöknek és az egyháznak, és törvényen kívül helyezi a számkivetettet... Az eredmény valószínűleg az, hogy az ország tele van „elszakadt emberekkel", s ezek otthont és védelmet találhatnak, ha *fuidhir bérlők* lesznek; mindaz, ami a brehon törvények Írországának megbontására irányult, gyarapította ezt a sajátos osztályt (173., 174. old.).

A *fuidhir bérlő* kizárólag a *főnöktől* függött és csak általa volt kapcsolatban a törzzsel; a főnök felelt is értük; ezek művelték az *ő* földjét; ezért ők az első „*tenant at will*"-ek[257], akiket Írország ismer. A „*három járadék*",

mondja a „*Senchus Mor*", az „*uzsorajáradék idegen törzsből való személytől* {ez a személy kétségtelenül a *fuidhir*}, *méltányos járadék a törzs tagjától és a szerződésben kikötött járadék, amelyet egyenlően fizet a saját és az idegen törzs*". Az egyik „glosszában" azt, amit „uzsorajáradéknak" fordítanak, „*olyan tehénnek a tejéhez*" hasonlítják, amelyet „*arra kényszerítenek, hogy tejet adjon minden hónapban, az év végéig*" (174., 175. old.). Másrészt a főnöknek nagy érdeke volt, hogy ezeket a *fuidhir tenanteket* buzdítsa. Az egyik traktátusban ez olvasható: „*Behoz fuidhirokat, hogy növelje gazdagságát.*" Az érdekek, amelyeket valóban sérelem ért, *a törzs érdekei voltak...*, mely mint testület megsínylette *a legeltetésre felhasználható parlagföld csökkenését*. V. ö. *Hunter „Orissá"-ját*, amelyben kimutatja, milyen kárt okoztak Orissza *„örökletes parasztságának"* az elszakadt *„vándorló földművelők"* stb. (Lásd *„Orissa"*, I. köt. 57., 58. old.) (175–177. old.) V. ö. *Edmund Spenser* (1596-nál nem később írt) és *Sir John Davies* (1613 előtt írt). {A kedélyes Maine számára az ír bérlők kérdése *„csak a minap oldódott meg"* (178. old.). A szokásos optimizmussal az ügy megoldódott az *1870-es törvény*[258] révén (!).}

A *brehon traktátusok szerzői általában* inkább *hajlanak* a főnökök kiváltságainak eltúlzására, mint a törzstagok szabadságainak felnagyítására (180. old.).

Elismerve az ír főnökök hatalmát és szigorúságukat bérlőikkel szemben a *XVI. században*, azzal {a feltevéssel} indokolták ezt, hogy a *normann nemesek – a Fitzgeraldek, Burke-ök, Barryk* –, akiket fokozatosan ír törzsfőnökséggel ruháztak fel, eleinte visszaéltek ezzel és így rossz példát szolgáltattak Írország összes főnökeinek (181. old.). Jobb *dr. Sullivan elmélete* (a *„Bevezetés"-ében, CXXVI.* old.), amely szerint ezt a rendszert *„a fuidhir bérlők számának folytonos növekedése"* határozta meg (182. old.). S az okok, amelyek hosszú időszakok folyamán erőteljes hatást gyakorolnak ezen osztály létszámának növelésére: *dán kalóztámadások, belső viszályok, anglo-normann hódítási kísérletek*, a *Pale*[60] létezése és az onnan irányított politika *a Pale határain túl élő főnökök egymás ellen való kijátszására*. Ennek a következménye polgárháború stb., *törzseknek mindenfelé való szétszakadása*, s *ez emberek sokaságának az elszakadását* vonja maga után (183. old.). Azután, ahogy *Orisszában* a zamíndárok rendelkezésére álló bevándorolt földművelők nagyon megemelték a régi bérlők számára a járadék szintjét és a landlordok követeléseit, ugyanezt a hatást gyakorolták a fuidhir bérlők Írországban; komolyan rosszabbra fordították a saer és daer jószágbérlők helyzetét (183., 184. old.).

Spenser: *„View of the State of Ireland"*.

{Az egyébként kritikai említésre nem méltó *„History of Ireland, Ancient and Modern"*-ben (*Dublin 1867*) *Martin Haverty*[259] megjegyzi: *„Tanaisteacht* (vagy tanistry[55]), örökösödési törvény, amely »*címek, hivatalok és hatalom átörökítésére*« vonatkozott." *Curry professzor ezt mondja*: „Nem létezett változhatatlan öröklési szabály..., de ősi krónikáink általános értelme szerint minden oldalági igénylő kizárásával *a legidősebb fiú örökölt apja után*, hacsak nem nyilvánították alkalmatlannak stb. A legidősebb fiút, akit ilyenképpen elismertek *a méltóság várományos örökösének és utódjának*, elnevezték *tanaiste-nak*, vagyis *ifjabbnak vagy másodiknak*, ezzel szemben valamennyi többi fiút vagy más személyt, akik az ő alkalmatlansága esetén választhatók voltak, egyszerűen *righdhamhnának*, azaz *királyanyagnak vagy király-elemeknek* nevezték. Ez volt az eredete a *tanaiste-nak*, örökösnek, és a *tanaisteachtnak*, örökösödésnek. A tanaiste-nak külön gazdasága volt, valamint meghatározott kiváltságai és kötelezettségei. Alatta állt a királynak vagy főnöknek, de fölötte az állam minden más méltóságának... Az anglo-normann értelemben való tanistry nem eredeti, lényegi eleme volt az örökösödési jognak, hanem feltétel, amelyet bármikor elfogadhattak vagy elvethettek az érdekelt felek; s úgy látszik, soha nem volt általános Erinben, bár sok részén dominált... A tanaisteacht megváltoztatása nem idézett elő zavart a tulajdonban vagy nyugtalanságot a nép körében, csupán *magának a személynek* a helyzetét érintette, akár *király ő, akár főnök, akár a szabad művészetek valamelyikének mestere*, az esettől függően; s gyakran »erővel« távolították el." {*Curry professzor*: *„Introduction to the Battle of Magh Leana", nyomatott a Kelta Társaság részére, Dublin 1855*; idézve *Haverty „History of Ireland"*-jében, 49. old., ahol továbbá ez olvasható:} „Az eredeti szándék az volt, hogy az örökség az ugyanazon nevet viselő és ugyanazon vérből való legidősebb és legérdemesebb férfira szálljon, de gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a legerősebbnek adták, s *családi viszályok* és belső háborúk lettek az elkerülhetetlen következmények." (*Haverty*, 49. old.).

Gavelkind[55] (vagy *gavail-kinne*) esetén {közös a britekkel, angolszászokkal stb. is} a *vagyont* egyenlően osztották el valamennyi fiú között, akár törvényesek voltak, akár nem..., de kiegészítésül a saját egyenlő részéhez, amelyet fivéreivel együtt kapott, a legidősebb fiú megkapta a lakóházat és más épületeket, amelyeket az apa vagy *kenfinè* {ezt a *„kenfinè"* vagy *„cean-fine"* szót (Curry professzor szerint) csak a kisebb családok fejeire alkalmazták, soha semmiféle törzsfőnökökre} kapott volna, ha a felosztás megtörténik, mint ahogy gyakorta így is volt, még az apa életében. Ezt a külön részt a legidősebb fiúnak *mint a család fejének* adták és *tekintettel*

bizonyos kötelezettségekre, amelyeket az egész család biztonságáért *vállalt.* Ha fiak nem voltak, a vagyont egyenlően elosztották az elhunyt legközelebbi férfi örökösei között (*Curry szerint* férfi ivadékok hiányában *a leányoknak engedélyezték a vagyon élethossziglani birtoklását*), akár nagybátyák, akár fivérek, unokaöcsök vagy unokafivérek; de a női ág ki volt zárva az öröklésből. Néha *szükségessé vált az egész törzs vagy több ágból álló család földjeinek újrafelosztása, minthogy az ágak némelyike kihalt*; de a jelek szerint az ilyen zavar vagy igazságtalanság nem a törvényből következett, *ahogy ezt feltünteti Sir John Davies és más angol jogászok,* akik átvették az ő erről szóló beszámolóját. (50. old. Haverty idézi a *„Dissertation on the Laws of the Ancient Irish"-t,* amelyet *dr. O'Brien* írt, a Szótár szerzője, de név nélkül adta ki *Vallancey* a *„Collectanea de Rebus Hibernicis" 3. számában.*)

A *földbirtoklás* Írországban lényegében *törzsi vagy családi jog* volt. . . a törzs vagy család valamennyi tagjának Írországban egyenlő joga volt az egész törzs által elfoglalt föld arányos részére. „A rang és vér ily módon mindenki által élvezett egyenlősége szükségképpen az egyéni önbecsülés és kölcsönös függés érzését idézte elő, amely a germán és az anglo-normann vazallusi rendszerben nem létezhetett. Egész törzsek birtokait persze gyakran bolygatta meg háború, s valahányszor *egy törzset előztek, illetve olyan területre vándorolt, ahol nem volt örökös igénye,* ha földet kapott, *járadékot kellett fizetnie azon terület királyának*; ezek a járadékok néha olyan súlyosak voltak, hogy az idegenek másutt kényszerültek otthont keresni." (I. h. 50. old.) {V. ö. uo. *28. old., jegyzet,* egy állítólagos példa *a tündérmesék* korából!}

{Az angol kutyák – ismerjük *e vadállatok humanitását VIII. Henrik, Erzsébet és I. Jakab korából!* – nagy hűhót csaptak az ír compositio[260] vagy *„eric"** körül, megfeledkezve arról, hogy ugyanez megtalálható *Aethelstan törvényeiben,* a *Leges Wallicae-ben* (Howel Dda[246] stb., lásd i. h., 51. old. és ugyanott jegyzet).

A *fosterage* [nevelőszülőkhöz adás] egy viszonylag nem régi korszakig uralkodott; az *angol kormány* sokszor hozott szigorú törvényeket ellene, hogy elejét vegye a meghitt barátságoknak, amelyek az angol-ír családok és „csupán" ír nevelőszüleik között kifejlődtek. A *III. Edward uralkodásának 40. évében (1366)* kiadott *kilkennyi statútum*[63] a *fosterage-et* és *gossipredet*** {*gossipred* vagy keresztszülőség a kánonjog szerint lelki rokonság; s azt az esküdtet, aki a felek valamelyikének komája volt, régebben kifogásolni

* *V. ö. 440. old. – Szerk.*
** *V. ö. 456. old. – Szerk.*

lehetett mint „részrehajlót" (*Davies Írországról, dr. Johnson szótárában a „gossipred" szónál*)}, akárcsak *a bennszülött írrel kötött vegyes házasságot*, árulásnak minősíti. *Giraldus Cambrensis* („*Topographia Hibernica*", *3. szakasz, 23.* fej.) ezt mondja: „ha valami szeretetet vagy hűséget lehet találni náluk" {az íreknél}, „ez a nevelőszülők és nevelt gyermekeik között keresendő". *Stanyhurst*, „*De rebus in Hibernia gestis*", 49. old., azt mondja, hogy az írek jobban szerették fogadott fivéreiket és jobban bíztak bennük, mint a vér szerintiekben: „Csak nekik hisznek; beléjük helyezik reményüket; minden összejövetelükön maximálisan részt vesznek. A tejtestvérek azonfelül a legnagyobb hűséggel és szeretettel kísérik őket figyelemmel." (Lásd még *Harris*: „*Ware*", *II. köt.* 72. old.) (I. h., 51., 52. old.)

{Mielőtt folytatjuk Maine-t, előbb meg kell jegyeznünk, hogy *1605 július 4-én* a nyomorult I. Jakab (aki Erzsébet idejében, trónra lépése előtt megjátszotta a katolikusbarátot és, ahogy dr. Anderson („*Royal Genealogies*", 786. old.) írja,} „többet támogatta az íreket titokban, mint Spanyolország nyilvánosan",) {proklamációt bocsátott ki, amely hivatalosan kiterjesztette Írországra az egyöntetűség törvényét (*Erzsébet uralkodásának 2. évéből*) és megparancsolta a „pápista papságnak", hogy távozzék a királyságból.} Ugyanebben az évben a *tanistry* és a *gavelkind* ősi ír szokását a *Court of King's Bench*[25] ítéletével eltörölték, s a tulajdon öröklését az angol jog szabályainak vetették alá. {A csirkefogók} törvénytelennek nyilvánították a *tősgyökeres ír földbirtoklást*; kijelentették, hogy az angol szokásjog érvényes Írországra, s ettől fogva a legidősebb fiú örökölte, törvényes örökösként, mind az *uradalomhoz* tartozó földeket, mind a *gavelkind* sajátos ír szokása szerint felosztott *birtokokat*. {Maine, 185. old.}

{A tetves *Sir John Davies* Jakab király *írországi főállamügyésze* volt, s erre a posztra természetesen egy megfelelő gazembert választottak; ugyanolyan „előítéletektől mentes" és érdek nélküli fickó, mint az Erzsébet fenekét nyaldosó költő, *Spenser* („*State of Ireland*"). Az ő orvosszere Írország bajaira:} nagy tömegű katonaság felhasználása, „hogy térdre kényszerítsék mindazokat, akik nem hajlanak meg előttük, és terítsék földre *ennek az országnak minden nyakas emberét*", s ezt a háborút ne csak nyáron, hanem télen is viseljék; azután így folytatja: „*a vége igen hamar elkövetkezik*", s bizonyítékul leírja azt, aminek maga volt tanúja „a legutóbbi munsteri háborúban" stb. {„Lásd e költő további *kannibalizmusát Havertynél* (i. h., 428. old., jegyzet).

Jakab tudatos célja „kifosztás" volt, amit ez a fickó *gyarmatosításnak* nevezett, az írek elűzése és leigázása, földjük és vagyonuk elkobzása, mindez a pápistaellenesség ürügyén.} *1607-ben* leverték *O'Neillt* és *O'Donnellt*, az

utolsó nagy ír törzsfőnököket, akik még hatalmas földeket birtokoltak. *1608-ban* leverték az északi törzsfőnököket, *Sir Cahir O'Doghertyt* és másokat (lázadásuk). Ekkor *Ulster hat grófságát – Tyrone, Derry, Donegal, Fermanagh, Armagh* és *Cavan* – elkobozta a Korona és *felparcellázta Angliából és Skóciából jött kalandorok*[8] között. Erre felhasználták *Sir Arthur Chichestert* {Bacon terve nem tetszett a baromian ostoba I. Jakabnak}, az alkirályt, aki hálából megkapta *Sir Cahir O'Dogherty* kiterjedt földjeit, mint részesedését ebben a nagybani fosztogatásban (lásd *O'Donovan*: „*Four Masters*"). A *londoni City* gazdag nyárspolgárai *voltak a rablás legnagyobb részesei*. Kaptak *209 800 acre-t* és újra felépítették a várost (ti. *Derryt*), amelyet azóta *Londonderrynek* neveznek. Az „*Ulster betelepítésére*" végül elfogadott terv szerint a telkeket, amelyekre a földeket felosztották, a következőképpen osztályozták: *2000 acre-esek*, amelyeket *gazdag* **vállalkozóknak** és *a Korona nagy szolgálattevőinek* tartottak fenn; *1500 acre-esek*, amelyeket *a Korona írországi szolgálattevőinek* juttattak, engedélyezve, hogy *angol vagy ír bérlőket* fogadjanak; és, harmadszor, *1000 acre-esek*, amelyeket még kevesebb megszorítással kellett kiosztani. A régi lakosok kizárása és a katolikus vallás eltiltása volt a lehetőleg követendő alapelv ennél a telepítésnél. *Cox* szerint a telepesek irányítására kinyomtatott *instrukciókban* külön meg van említve, „hogy ne tűrjenek meg földjükön olyan munkást, aki nem teszi le az uralkodót egyházfőként elismerő esküt" (i. h., 497–500. old.).

Az *ír parlament*, amely állítólag a „*protestáns főhatalom*"[12] megteremtésére hívatott össze, de főleg azért is, hogy pénzt facsarjon ki *I. Jakabnak*, aki híres „telhetetlen kapzsiságáról" és állandó pénzzavaráról (i. h. 501–503. old.).

{Minthogy a „*telepítés*" segítségével való rablás oly jól sikerült, I. Jakab most megpróbálta a dolgot Írország más részeire is kiterjeszteni;} vizsgálóbizottságot *nevezett ki* a címek ellenőrzésére és *az összes földek* tulajdonjogának meghatározására *Leinsterben*; a biztosok olyan gyorsan dolgoztak, hogy rövid idő alatt 385 000 acre földet bocsátottak Jakab {az „ostoba, pedáns bolond", akit *Hume „a brit Salamonnak"* dicsőít[261]} rendelkezésére szétosztás végett. {(Részletesebben erről i. h., 501–505. old.) Lásd *Leland*.[83] A magát puritánnak megjátszó zsivány} Arthur *Chichester* {(aki minden újabb *aljasságáért* további írországi földadományokat kapott és a Belfast bárója címet, *1614-ben* bevégezte munkáját és visszavonult Írország kormányzásától)} azoknak az *esküdteknek a büntetésére, akik nem találtak „elegendő bizonyítékot" a király javára*, felállította a Star Chambert[94]; néha „pellengérre állították őket, levágták a fülüket és átszúrták a nyelvüket,

olykor pedig tüzes vassal megbélyegezték a homlokukat stb." („*Commons' Journal*", I. köt. 307. old., lásd i. h., 505. old., jegyzet.)

A következő passzus az egyik „híres" {miért nem „hírhedt"?} ügyből való, amelyben az angol-ír bírák törvénytelennek minősítették a bennszülött írek földbirtoklását: „Az (angol) szokásjog bevezetése előtt az ír területeken minden birtoklás vagy *tanistry, vagy gavelkind folytán* volt érvényben. *Az urat vagy főnököt megillető rang a velejáró földdarabbal együtt felosztás nélkül szállt a tanistra,* aki mindig *választás útján,* vagy *erélye* révén, *nem pedig származás útján* került ebbe a pozícióba; de *minden alsóbbrendű birtok felosztható volt a férfiak között gavelkind szerint.*" (*Sir John Davies jelentése: „Le cas de gavelkind", I. Jakab uralkodása alatti 3. téli ülésszak, valamennyi bíró előtt.*) (185. old.)

{Hogy a *tanistry* (lásd az előbbi kivonatokat *Havertyból*) *régebbi* (archaikus) *formája* az *elsőszülötti jognak*, az nem Maine úr felfedezése, hanem, mint a Havertyból való kivonatok mutatják, *dr. O'Brien, prof. Curry* stb. már jóval előbb elfogadták tényként. Egyszerűen azon alapul, hogy a főnököt — akár a nemzetségét, akár a törzsét — elméletileg *választják*, gyakorlatilag öröklődik a családban (a *törzset* illetően pedig inkább a nemzetségben), amelyhez az elhunyt főnök tartozott; többnyire a legidősebb fiú, illetve a nagybátya [örökli] (ez leszármazási ág szerint módosul); ha a funkcióval már együtt jár *saját föld*, akkor ez természetesen a funkcióval együtt átszáll.

A *gavelkindről* ezt mondja Sir John Davies:} „*A gavelkind ír szokása szerint az alsóbbrendű birtokok feloszthatók voltak a sept összes férfiai között*, akár fattyúk, akár törvényesek voltak ezek; a felosztás megtörténte után pedig, ha *valaki a septből meghalt, a részét nem osztották fel a fiai között*, hanem *a sept főnöke újra felosztotta az ehhez a septhez tartozó összes földeket, és mindenkinek származási foka szerint adta ki a részét*" (186. old.). {*Az ír sept = nemzetség.*} *Skene* idézi egy angol mérnökkari tisztnek a Skót-felföldön 1730 táján tett megjegyzését: „Ezek (a felföldiek) *törzsekre vagy clanokra* oszlanak főnökök, illetve törzsfőnökök vezetése alatt, és *mindegyik clan megint ágakra válik szét a fő törzsből s ezeknek főnökeik vannak.* Az ágak *feloszlanak 50–60 főnyi kisebb ágakra, amelyek a külön főnököktől vezetik le eredetüket.*" *Skene*: „*Highlanders*", I. köt. 156. old.) A Davies által leírtakhoz hasonló történik a *hindu egyesült családban* valamelyik tagjának halála esetén (187. old.). Ott ugyanis, minthogy minden vagyont „a közös ládába vagy erszénybe" tesznek, minden egyes élet elmúlása azzal a potenciális, ha nem tényleges hatással jár, hogy a halott férfi részét elosztják a családi csoportban egyesült összes rokonok között. És ha az egyesült család fel-

bomlása esetén vagyonának elosztása nem *per capita**, hanem *per stirpes*** történne, ez megfelelne a Davies-féle főnöknek, aki mindenkinek „származási foka *szerint*" ad (187–188. old.). A gavelkind a földnek a falusi közösségben való egyenlő vagy periodikus felosztásából ered; végül „a legutóbbi birtokos leszármazottai {de azelőtt ez *már életében* is megtörtént} átveszik az ő tulajdonát, mindenki másnak a kizárásával, s a közösség családon kívüli részének a jogai *az eladások ellen emelhető vétóra*, vagy a művelés módja ellenőrzésének a jogára csökkennek" (189. old.).

Ami Davies jelentésében (lásd fentebb) ellentmondani látszik a *brehon törvényeknek*, a többi között a *„Corus Bescná"-nak* (amely a törzsi földek feletti jogokkal foglalkozik), az az, hogy ő a tanistry szabályán kívül *csak* a „gavelkindét" ismeri, holott a brehon törvényekben van más (nem törzsi vagy nemzetségi) „tulajdon", amely kizárja a „sept"-et. *Dr. Sullivan* a *„Bevezetés"-ben* (*„Brehon Laws"*), *CLXX. old.*, ezt mondja: „Az ír szokás szerint a tulajdon először csak a személy férfi örököseire szállt, mindegyik fia egyenlő részt kapott ... De végül, úgy látszik, a leányok jogosultak lettek mindennek az öröklésére, ha fiúk nem voltak." (Ez hasonlít a *kenti gavelkindre.*) A *„Corus Bescna"* magában foglalja, hogy bizonyos körülmények között *földet tartósan el lehet idegeníteni*, legalábbis *az egyház javára* (191. old.). Lehetséges, hogy bizonyos időben az *ír gavelkind* (az elhunyt földjének szigorúan *a septen belüli elosztása*), a Kentben ismert modern gavelkind és az öröklésnek e kettő közötti sok közbenső formája együtt létezett Írországban. A *brehon szerzők* mint jogászok és *az egyház barátai* {a „kedélyes" Maine a maga szokásos képmutató kenetességében hozzáteszi: és (úgy lehet) mint *országuk jóakarói*!} nagyon elfogultak a vagyonnak egyéni családokban való öröklése iránt (193. old.). *Írországban* és a *Skót-felföldön* folyton előfordult, hogy egy főnöknek, a hivatalához tartozó *uradalmon* kívül, *nagy birtoka volt* annak jogán, amit az angol jogászok *alsóbbrendű birtoklásnak* tekintettek. Az okmányokban két példát említenek, amikor két nagy ír főnök *ilyen birtokokat szétosztott rokonai között*. A *XIV. században Connor More O'Brien a birtok zömét* átadta *a saját rokonaiból álló sept* {tehát *nemzetség*} *különböző családjainak*, csak egyharmadnak a felét, azaz egyhatodot hagyott meg magának, s ezt az egyhatodot felosztotta három fia között, *önmagának csak járadékot tartva fenn. A XV. század végén Donogh O'Brien, Brien Duff* fia, aki *Connornak*, Thomond királyának a fia volt, *egész földjét szétosztotta 11 fia közt*; magának

* – *személyek szerint* – *Szerk.*

** – *ágak szerint* – *Szerk.*

csak udvarházát és a szomszédságában levő uradalmat tartotta fenn. Ezt a két esetet egy évszázad választja el. Az első esetben a föld több nemzedéken át *felosztatlan* állapotban maradt, a másodikban időszakonként felosztották. Connor More O'Brien egy *sept* örökségét osztotta szét, *Donogh O'Brien* egy *családét*. — (*Vallancey*: „*Collectanea de Rebus Hibernicis*", I. köt. 264., 265. old.) {V. ö. *Haverty*. Maine felhasznál régebbi ír szerzőket anélkül, hogy megnevezné őket.}

Connor More O'Brien, úgy látszik {!}, tekintettel volt a különböző *ágakra* [stirpes] vagy *fő törzsekre*, amelyekre a nemzetség szétágazik; ez megfelel annak, amit Davies mond, hogy a főnök egy visszaszállt részt „*származási fok szerint*" osztott fel *a sept tagjai közt*. Az *egyesült család* {helyesen *nemzetség*} legősibb formájában és a belőle kinőtt intézményben, a *falusi közösségben* ezek a felosztások *per capita** történnek, később a felosztás *per stirpes*** megy végbe, ahol gondosan ügyelnek az ágakra, amelyekre az *egyesült család* {olvasd *nemzetség*} ősének leszármazottai különültek, és külön jogokat tartanak fenn nekik. Végül *maguk az ágak* kibújnak abból a fajta burokból, amelyet az egyesült család {nemzetség} alkotott; mindenkinek a tulajdonrészét, amelyet most *időszakonként felosztanak* {ezt az *átmenetet* az időszakos *egyenlő felosztásra* Maine nem magyarázza meg}, halálakor szétosztják egyenesági leszármazottai között. *Ezen* a ponton *létrehozták a modern formájú tulajdont*; de az egyesült család befolyása az örökösödésre nem szűnt meg teljesen. {Ezzel semmiképpen sem hozták létre „a modern formájú tulajdont"; lásd pl. az *orosz közösségeket*.} Ha nincsenek egyenesági leszármazottaik, akkor éppen az egyesült család szabályai határozzák meg most, ki kapja az örökséget. Az *oldalági öröklés*, ha a rokonság távoli, a kezdetlegesebb formát követi — *per capita*; ha az örökösök *a közelebbi rokonságból* valók . . . *per stirpes* (194–196. old.).

Az örökhagyó *életében való felosztás*, amely mindkét főnöknél végbemegy, a hindu egyesült családban is megvan; *Laertész* is az „*Odüsszeiá*"-*ban*, az agg főnök, amikor megrozzan, megválik hatalmától s csak egy részét tartja meg a vagyonnak, amelyet igazgatott; ezzel szemben a „*szegényebb szabad*" egyike lesz a törzs „*idősebb*" nyugdíjasainak, akikről a (brehon) *traktátusok oly sokszor beszélnek* (196. old.).

{*Modern* előítélet az, hogy a *végrendeleti öröklésből* keletkezett *halál utáni felosztást* sajátos valaminek tekintik. Pl. a földtulajdon, amely még *családi magántulajdonná válása* után is közös, tudniillik a család közös tulajdona,

* — *személyek szerint* — *Szerk.*
** — *ágak szerint* — *Szerk.*

amelyben mindenkinek megvan a maga eszmei része, közös marad [a családfő] halála után is, akár együtt marad a család, akár *ténylegesen feloszlik*; ebből következik, hogy a *felosztás*, ha ezt akarja a család feje (vagy, mint a hindu *egyesült családnál*, a család választott vagy örökletes *képviselője*, ha a társörökösök erre kényszerítik), az *ő* életében megtörténik. *Maine egészen* **téves elképzelése,** aki az indiai *magáncsaládot* abban a formában, amelyben ott létezik – mégpedig a városokban inkább, mint falun, és a földjáradékot élvezőknél inkább, mint a faluközösség valóban dolgozó tagjainál –, *alapnak tekinti*, amelyből *sept* és *clan* kifejlődik stb., megmutatkozik a következő mondatban is: miután azt mondta, hogy} *„az örökség felosztásának joga, amellyel a kelta főnököket felruházták"*, {lényegében ugyanaz az intézmény, amelyet a „hindu apa" számára fenntart a *„Mitaksára"*, így folytatja:} „Ez része az *előjognak* {szamár kifejezés a nemzetségi és törzsi viszonyokra}, amely a legtisztább vér képviselőjét az egyesült családban megillette; de abban az arányban, ahogy az *egyesült család*, a *sept* vagy a *clan mesterkéltebbé válik*, a *felosztás joga* egyre inkább pusztán *adminisztratív hatalomnak* látszik" (196–197. old.). {Éppen ellenkezőleg áll a dolog. Maine számára, aki semmiképen sem tudja kiverni a fejéből az angol magáncsaládot, *a nemzetség, később törzs főnökének ez az egészen természetes funkciója*, természetes éppen azért, mert ő a *főnöke* (és elméletileg mindig „választott"), „mesterkélt" és „pusztán adminisztratív hatalomnak" tűnik fel, holott éppen a modern *pater familias** önkénye, mint maga a magáncsalád is, *„mesterkélt"* az archaikus álláspontról nézve.}

A *hindu jog* némely rendszereiben az apának, aki életében felosztja a tulajdont, *joga* van *kétszeres részt megtartani*, némely hindu szokás szerint pedig a *legidősebb fiú*, amikor az örökséget megosztja öccseivel, kétszer akkora részt vesz, mint a többiek. Hasonló a *„születés joga"* a héber patriarchális történelemben. Ez nem tévesztendő össze az *elsőszülöttség szabályának* jogával {lásd fentebb *Havertyt* annak bizonyítására, hogy Maine úr *ír* elődei *ezt jóval* előtte konstatálták, amikor is ezt a *gavelkindnél való egyenlőtlenséget igen pontosan megkülönböztették a tanistrytől, s a legidősebb fiú kötelességeire* stb. vezették vissza. Maine ezután igyekszik plauzibilissá tenni a kétszeres részt; szerinte ez „a pártatlan felosztás jutalma vagy biztosítéka" (!), és megjegyzi, hogy} ez gyakran párosul arra való joggal, hogy kizárólag a legidősebb vegyen el olyan dolgokat, amelyeket *feloszthatatlanoknak tartanak*, pl. a *családi házat* és *bizonyos háztartási eszközöket*. A *legidősebb fiú* helyett ez a kiváltság néha a *legfiatalabb fiúnak* jutott (197. old.). Az *elsőszülöttség*

* – *családapa* – *Szerk.*

jogát a *görögök*, a *rómaiak* és a *szemiták* nem ismerték. (Az *indiaiak* és mások szintén nem.) De megszokott tényként találkozunk azzal, hogy az elhunyt *királyt legidősebb fia* követi; a *görög filozófusok* is úgy spekulálnak, hogy a társadalom régebbi állapotában emberek kisebb csoportjait, *családokat és falvakat*, a legidősebb fiú kormányozta, akit legidősebb fia követett (198. old.).

A *teuton barbároknak Nyugat-Európába* való betörésekor sem volt az elsőszülöttség az utódlás megszokott szabálya. A *teuton szabad ember allodiális* tulajdonát* – elméletileg azt a részt, amelyet a törzsnek a hódítás utáni eredeti letelepedésekor stb. kapott –, amikor felosztják, *egyenlően osztják fel a fiúk között*, vagy *a fiúk és a leányok között* is. Mégis a jelek szerint csak ezekkel a barbárokkal terjed el gyorsan az elsőszülöttség joga Nyugat-Európában. {És itt Maine újabb nehézségbe ütközik, amely azonban csak abból származik, hogy nem ismeri a *nemzetség lényegét*, nevezetesen, hogy a legidősebb fiú helyett} *az elhunyt legidősebb férfi rokona lép elő* {(a *nemzetség dominálása* idején ez a *normális*, mivel a legidősebb férfi rokon – ott, ahol a női ágon való leszármazást túlhaladták – közelebb állt az elhunyt apjához, mint az elhunytnak a fia), vagy hogy} *sem a legidősebb fiú, sem a legidősebb rokon öröklése nem léphetett hatályba anélkül, hogy meg nem választották vagy jóvá nem hagyták őt annak az egész csoportnak a tagjai, amelyhez tartoztak* (199. old.). {Ez még *normálisabb*, mint minden más, mivel a főnök elméletileg mindig *választott* volt, csak, magától értetődően, a nemzetségen, illetve a törzsön belül. Hogy ezt az utóbbi pontot megmagyarázza magának, Maine úr megint az ő kedvelt *hindu egyesült családjához* menekül, ahol} a családfő halála után, ha a család szétválik, egyenlő felosztás megy végbe, ha nem, akkor *választás*, többnyire a legidősebb fiú megválasztása; ha ezt mint alkalmatlant mellőzik, akkor nem a fiát, hanem többnyire az elhunytnak a fivérét választják meg; így egyfajta *keveréke ez választásnak és kétséges öröklésnek*, ami az európai elsőszülöttségi jog korai példáiban is megtalálható (200. old.). Így a *törzs* főnökét a főnök családjából választják, „mint amely az egész testvériség legtisztább vérét képviseli" {ostobaság, ha valóban kezdetleges közösségekről van szó; lásd pl. a rézbőrű indiánokat, az *irokézeket*; megfordítva, azért, mert a választás hagyományosan többnyire ugyanabból vagy bizonyos nemzetségekből történik és azután megint ugyanezen nemzetség egy meghatározott családjából, számíthat ez később, megváltozott körülmények között, „a legtisztább vér képviselőjének"}, és példák vannak arra, hogy rendszeresen két családból választották őket váltakozva (200. old.).

* – *hűbéri szolgáltatástól mentes – Szerk.*

{Az is Maine úr puszta fikciója, hogy a *hadvezér* eredetileg a törzsfőnök. Ellenkezőleg, őt egyéni képességei alapján választották. *Spenser*, akitől Maine a következő passzust idézi, elég megbízható tekintély ahhoz, hogy hivatkozni lehessen a tényekre, amelyeket ő látott, de ezek eredetét nem lehet megmagyarázni Spensernek a megfigyelt tényekre adott plauzibilis indokaiból. A Spenserből való passzus a következő:} „Az írek között mindenfelé szokás, hogy nyomban bármelyik fő lordjuk vagy vezérük halála után összegyűlnek egy általánosan ismert és kijelölt helyre, hogy mást válasszanak helyébe, ahol is többnyire nem az elhunyt lord *legidősebb fiát* vagy bármelyik gyermekét *jelölik és választják meg*, hanem a vérség szerint hozzá *legközelebb állót*, azaz *a legidősebbet és legméltóbbat*, rendszerint az *utána következő fivért*, ha van ilyen, vagy a *következő unokafivért*, aszerint, hogy ki idősebb ebben a rokonságban vagy septben; s ezután, *a főnök mellett, megválasztják a vérség szerint hozzá legközelebb állót tanaistnak, aki majd követi őt az említett vezérségben*, ha él addig . . . Mert ha vezérük halála után rangja a fiára szállna, az pedig esetleg még gyermek, netalán közbelépne vagy erőszakkal kiszorítaná őt valaki más, hiszen nem tudja megvédeni a jogát és ellenállni egy idegen erejének, s ezért a rokonság legidősebbjét jelölik ki a rangra, minthogy az rendszerint érettebb korú és tapasztaltabb férfi, aki képes megtartani az örökséget és megvédeni az országot . . . S ezért a tanaistot mindig ismerik már, hogy ha a vezér váratlanul meghalna, vagy csatában megölnék, vagy az országon kívül tartózkodna, védelmezze és megóvja az országot minden ilyen veszélytől" (*Spenser*: *„View of the State of Ireland"*, Maine-nél 201–202. old.).

{Maine, aki egyáltalán nem említi azt (v. ö. előbb *Haverty*), amit az ír szerzők mondanak, saját felfedezéseként adja elő:} Az *elsőszülöttségi jog*, amelyet a tulajdon öröklése szabályának tekintenek, nézetem szerint *a hanyatlóban levő törzsi vezéri intézmény terméke* (202. old.). *Glanville* {II. Henrik idején, valószínűleg *1186-ban*} az angol *katonai birtokokkal* kapcsolatban ezt írja: „Ha valaki úgy hal meg, hogy egy ifjabb fia és egy unokája – legidősebb fiának fia – marad hátra, igen kétséges, hogy a kettő közül melyiknek az öröklését részesíti előnyben a törvény, a fiúét vagy az unokáét. Némelyek azt gondolják, hogy az ifjabb fiúnak több joga van az örökségre, mint az unokának . . ., de mások arra hajlanak, hogy az unokát előnyben kell részesíteni nagybátyjával szemben" (Glanville, VII. köt. 7. old.). Úgyszintén viták folynak felföldi családok között arról, hogy melyik clannak van jogcíme a főnökségre (203. old.). {Maine az egész ügyet nem érti; úgy véli pl., hogy a nagybácsit azért választják, mert harcképesebb, ezzel szemben, mihelyt békésebb idők köszöntenek be} egy király központi

hatalma alatt, *„csökken a stratégiai képesség értéke az alacsonyabb rangú főnököknél*, s a kisebb testvériségekben *akadályozatlanul szerephez jut a vér tisztaságának tisztelete*" (203. old.). {Ez merő ostobaság. Arról van szó, hogy az *egyes család* (a földmagántulajdon fejlődésével összefüggésben) fokozatosan fölébe kerekedik a *nemzetségnek*. Az apa fivére közelebb áll mindkettejük közös ősapjához, mint az apa bármelyik fia; tehát a fiúk nagybátyja közelebb áll hozzá, mint maguk a fiúk bármelyike. Azután, hogy a család viszonylatában már az apa gyermekei osztoznak, a nemzetség pedig csak kevéssé vagy egyáltalán nem részesedik az örökségben, nyilvános funkciókra, tehát a nemzetségfőére, a törzsfőnökére stb. *még* uralkodó maradhat *ez a régi nemzetségi szabály*, de szükségképpen harc keletkezik a kettő között.} Ugyanez a vita támadt a leányok leszármazottai között Brucenak és Baliolnak a skót korona miatti viszályában (204. old.). (*I. Edward* Baliol mellett döntött; eszerint az idősebb gyermek leszármazotti ágának kihunyása előtt az ifjabbik gyermek leszármazottainak nincs jogcímük.) *Mihelyt a nagybátya helyett a legidősebb fiú* következett „az alacsonyabb főnöki tisztekben", kétségtelenül ő is megkapta „a ranggal járó földdarabot, amely felosztás nélkül szállt át a tanaistra" (204. old.). Ilyenképpen az „uradalom", ahogy később nevezték, egyre inkább öltötte az elsőszülöttség szabálya szerint öröklődő puszta tulajdon jellegét (204. old.).

Az elsőszülöttségnek ez az elve ezután fokozatosan átterjedt az uradalomról a rang viselőjének minden birtokára, bárhogyan szerezte, és végül ez határozta meg az öröklés törvényét a kiváltságos osztályok számára mindenütt a feudalizált Európában (204., 205. old.). A francia „parage", amelynek értelmében a legidősebb fiú közeli rokonai még érdekeltek voltak a családi tulajdonban, de mint vele egyenrangúak kapták azt tőle (205. old.).

Az *Erzsébet uralkodásának 12. évében* (1570) hozott törvény szerint az alkirálynak joga volt elfogadni földátadásokat és újra adományozni birtokokat az Irishryben[74]. „Az ír lordok – írja *Davies* – egész vidékeket adtak át és újra megkapták az egészet adományként csakis a maguk és senki más számára, mégpedig uradalomként. Ezeknél az adományozásoknál *mit sem törődtek a nép alsóbbrendű septjeivel* . . . Úgyhogy minden ilyen átadás, illetve adományozás után *csak egy birtokos* [freeholder] *lett az egész vidéken, aki maga a lord volt*; valamennyi többi {Erzsébet törvénye által} csak tenant at will-lé[257], vagy, helyesebben, *tenant in villenage-dzsé** vált." (*Maine-nél* 207. old.)

A *„Brehon törvények"-ben* (*„Book of Aicill"*), főleg a harmadik kötetben,

* – *jobbágybirtokossá – Szerk.*

az *ír család* megoszlik a következőképpen: *geilfine, deirbhfine, iarfine* és *indfine* (ebből a három utóbbi fordítása: *igazi, utó-* és *végső család*). A harmadik kötet (a „*Brehon törvények*"-é, amelyben a „*Book of Aicill*" van) szerkesztője ezt mondja: „A családon belül annak tizenhét tagja négy részlegbe volt szervezve, ezek közül az *ifjabb osztály*, amelyet mint *geilfine részleget* ismernek, öt személyből állt; a sorban második, a *deirbhfine*, a sorban harmadik, az *iarfine*, és *a mind közül legidősebb, az indfine* négy-négy személyből. Az egész szervezet tizenhét személyből állt és csak ennyiből is állhatott." {(3×4+5.)} „Ha gyermek *született a geilfine részlegben*, ennek *legidősebb tagja* előlépett a deirbhfine-ba, *a deirbhfine legidősebb tagja* átment az *iarfine-ba*, az iarfine legidősebb tagja áttevődött az indfine-ba, az indfine legidősebb tagja pedig teljesen kikerült a szervezetből. Úgy tűnik fel, hogy ez az átmenet alacsonyabb fokról magasabbra *új tagok bekapcsolódásakor* ment végbe, *nem az idősebbek halálakor*." {Idézve Maine-nél, 209. old.

Maine szerint (ezt a fickót minduntalan egybe kell vetni az írekkel)} az *egyesült család* vagy sept bármelyik tagját ki lehet választani kiindulópontul, s gyökérré válhat, amelyből annyi ilyen tizenhét férfiból álló csoport sarjadhat ki, ahány fia van. Mihelyt e fiak egyikének négy gyermeke van, alakul egy teljes, öttagú *geilfine alcsoport*; ha új hímnemű gyermeke (fia) születik ennek a fiúnak vagy valamelyik férfi leszármazottjának, akkor *a geilfine alcsoport legidősebb tagját* – mindig feltéve, hogy ő nem az a személy, akitől az alcsoport sarjadt – átküldik a deirbhfine-ba. Az ilyen születések sora teljessé teszi a deirbhfine részleget, és folytatódik az iarfine és az indfine, az utó- és a végső családok megalakításával; a *geilfine részleg ötödik személyének* a szülőnek kell lennie, akitől a tizenhat leszármazott sarjad; úgy látszik, őrá utalnak a traktátusokban mint geilfine főnökre (210. old.).

A *geilfine csoportról* a brehon jogászok sokszor állítják, hogy a *legmagasabb* és egyszersmind a *legfiatalabb*. *Whitley Stokes* azt mondta {Maine-nek}, hogy a geilfine = *kéz-család*; tudniillik „*gil*" = kéz (ez *O'Curry* interpretációja), és ez valójában = *χείρ* [kheir]; s *kéz* több árja nyelven = *hatalom*, tudniillik családi vagy patriarchális hatalom; így görögül *ὑποχείριος* [hüpokheiriosz] és *χέρης* [kherész] az a személy, aki a kéz alatt van; a *latin* „*herus*" (*úr*) egy a *χείρ*-rel rokon régi szóból; ugyanígy a latin *manus*, *in manu* stb., keltául „*gilla*" (szolga, Walter Scottnál „*gillie*") (216., 217. old.). {Innen ered Maine óriási ötlete, hogy a család ezen jelentése mögött a *patria potestas** áll, s az alapja (a felosztásnak)} az *apai*

* – *apai hatalom* – *Szerk.*

hatalom alól való felszabadulás sorrendje. A *geilfine*, a kéz-család, az apából és közvetlenül hatalma alatt álló négy természetes vagy fogadott fiából áll; a többi csoport *felszabadult leszármazottakból*, s ezek méltósága abban az arányban csökken, ahogy nő távolságuk ... az igazi vagy reprezentatív családot alkotó csoporttól (217. old.). Hasonló a helyzet a *római családban*, ahol a család felszabadult tagjait capitis deminutio* sújtotta (218. old.).

A család ír felosztásának, úgy látszik, csak a halál utáni örökösödés jogára vonatkozóan volt jelentősége. De ez a szabály minden társadalomban megvan. Amikor *a család ősi szervezete semmi mást nem érint már*, az örökösödést érinti (219. old.). A *brehon jogi traktátusok* szerzői gyakran *hasonlítják* a család *geilfine felosztását* az *emberi kézhez*. Dr. *Sullivan* ezt mondja: „Minthogy a család terjeszkedő ágainak gyökereit képviselték, úgy nevezték őket, hogy *cuic mera na fine*, vagyis »*a fine öt ujja*«" (220. old.). A patria potestasra az ír traktátusokban úgy hivatkoznak, mint az apa hatalmára, hogy „ítélkezzék, vizsgálódjék és tanúskodjék" fiai ügyében (i. h.). Lásd *Tylort* az „*ujjakon számolásról*" (a „Primitive Culture"-ben). Mivel az emberi kézen öt ujj van, öt a kezdeti legnagyobb természetes szám. A *korai angol városi közigazgatást* a *reeve*** és a négy tag képviselte; az indiai *pancsájat* (221. old.).

„*Borough English*" – e törvény értelmében az apa városi bérleteit [burgage-tenements] a *legifjabb fiú*, nem pedig a *legidősebb* örökli (222. old.). *Blackstone*, hogy ezt megmagyarázza, Du Halde-ot idézi[262] arról, hogy *a legifjabb fiú öröklésének szokása dominál a tatároknál*; mihelyt az idősebb fiúk alkalmassá válnak a pásztoréletre, elhagyják az apát, hogy vándoroljanak „*a jószág bizonyos részével*" és új lakóhelyet keressenek. A legifjabb, aki legtovább marad apjával, természetes örököse a házának, hiszen a többiekről már gondoskodás történt (222. old.). A *walesi törvények*[246] szerint ez a szokás érvényes minden walesi földművelő jobbágyra: „*Amikor a fivérek egymás között elosztják az örökséget, a legifjabbnak kell kapnia a tygdynt*, azaz *apja épületeit és nyolc acre földet, ha volt neki*" („*Leges Wallicae*", II. köt. 780. old.), azonkívül bizonyos eszközöket; a többi fiú osztozzék azon, ami marad (223. old.). A legifjabb, *aki patria potestas alatt marad*, előnyben részesül a többivel szemben (i. h.). Az elsőszülöttségi jog ... a főnöktől (a clanétól) ... ered; ezzel szemben a „Borough English", valamint a „*geilfine*" a patria potestas összefűzte család ősi fogalmából (i. h.).

Az ír *fine* szót – a brehon törvényekben – a mostani értelemben való családra, a *septre*, a *törzsre* stb. használják (231. old.). Az ír család meg-

* – polgárjogokban való megszorítás – *Szerk.*

** – *elöljáró – Szerk.*

engedte az *adoptálást*; a *sept* megszabott feltételek – *Fine Taccair* – között befogadott idegeneket; a törzs magában foglalt más törzsekből való menekülteket is, akik csak a főnök révén álltak kapcsolatban vele (231., 232. old.).

Dr. Sullivan a „Bevezetés"-ében a *céhek* eredetét a régi írek közötti általános *legeltető társulásokra* vezeti vissza; ugyanazokat a szavakat használták szerződés útján alakult *társulási testületek* és közös származás alapján alakult társörökösi testületek megjelölésére (232. old.).

„*Szentek törzse*" – vagyis a rokonság eszméit alkalmazták kolostorokra s ezek szerzeteseire és püspökeire, valamint a *rendházak* stb. közös gyülekezetére (236. sk. old.); a központi rendház apátja és a kisebb rendházak összes apátjai „*comharbas*"-*nak, vagyis a szent társöröködeinek* számítanak (i. h.). A „*Senchus Mor*" egész altraktátust szentel a *fosterage jogának*; ez igen aprólékosan felsorolja valamennyi fél jogait és kötelességeit, amikor egy másik család gyermekeit átveszik táplálásra és nevelésre (241. skk. old.). Ezt egy sorba állítják a „*gossipred*"-*del** (vallási rokonsággal) (242. old.). {*Ugyanannak az anyának* a tejét adták különböző származású gyermekeknek. Ez az *anyajogra* és a belőle fakadó szabályokra emlékeztet; de *Maine*, úgy látszik, még nem ismeri ezt. „*Irodalmi fosterage*" (242. sk. old.).} Magukat a *brehon jogászokat* a velük foglalkozó angol szerzők *kasztnak* tekintették. De az ír okmányok tanúsága szerint bárki, aki egy különleges képzésen átment, brehonná válhatott. Abban az időben, amikor angol megfigyelők kezdték tanulmányozni Írországot, a brehonok művészete és tudománya öröklődővé vált *bizonyos családokban*, amelyek egyes törzsek főnökeihez tartoztak vagy függtek tőlük. Nyilvánvalóan ugyanez a változás történt Indiában számos szakmával és hivatással, amelyeket most egyszerűen *kasztoknak* neveznek. Egy bennszülött indiaival nehéz megértetni pl., miért *nem* kell egy fiúnak örökölnie apja tudását és ennélfogva hivatalát és kötelességeit. *Brit-India bennszülött fejedelmek által kormányzott államaiban* gyakorlatilag még mindig általános szabály az, hogy a *hivatal öröklődő*. De ez nem magyarázza meg *azoknak a kasztoknak* a fejlődését, amelyek *nagy néptömegek meghatározott szekciói*. Csak egyetlen ilyen *kaszt* maradt valóban meg *Indiában*, a *bráhmanoké*, s erős a gyanú, hogy a *kaszt* egész *elmélete az irodalomban, amely bráhman eredetű, csakis a bráhman létezésén alapul* (245. old.). Az íreknél láttuk, hogy emberek különféle *csoportjait* vérrokonság által összekapcsoltnak tekintik (247. old.); így „rokonok szövetségei társak és céhtestvérek gyülekezeteibe mennek át – nevelőszülőség, lelki szülőség és nevelőség (tanító és tanítvány) vesz át árnyalatokat a természetes

* *V. ö. 444. old. – Szerk.*

apaságtól – az egyházi szervezet egybevegyül a törzsi szervezettel" (248. old.).

A „*Senchus Mor*" – a legnagyobb brehon jogi traktátus – legterjedelmesebb része a *zálogolással* foglalkozik. Olyan *eljárásról* van itt szó, amely a legfontosabb a jog kezdetein.

Gaius kézirata, amelyet *1816-ban* Niebuhr ásott ki, a *IV. könyv* elején töredékesen és hiányosan beszámol a régi *legis „actiones"*-ről {*actio* általában = cselekvés, elvégzés, tett}. (*Cicero*: „*De natura deorum*", „Deos spoliat motu et *actione* divina" [Isteneket rabol meg mozgással és isteni cselekvéssel].) *Actio vitae* [gyakorlati élet], ugyanő, „*De officiis*", I. könyv, 5. (= *élettevékenység*); továbbá actiones = közfunkciók vagy kötelességek, mint *actio consularis* [consuli tevékenység]; azután: *tárgyalás, tanácskozás*, mint: „discessu consulum *actio de pace* sublata est [a consulok eltávozásával a *békéről való tárgyalást* érvénytelenítették] stb.; *politikai intézkedések vagy eljárások, a hatóságok felhívásai a néphez*. Most azonban elérkezünk ahhoz az értelemhez, amelyben *legis actio*: *eljárás, kereset, per* egy meghatározó *birtokos esettel*: *actio furti* = lopási per; *de*-vel is: „*actio de repetundis*" = kereset (per) hatóságok által kicsikart pénz visszatérítéséért; *actionem alicui intendere, actionem instituere* (keresetet indítani valaki ellen). „Multis *actiones* (sok per, kereset) et *res* (a keresetben szereplő vagyon) peribant" [kárbaveszett] (*Livius*).

Ennélfogva általánosan: *egy jogi formula* vagy *eljárásforma* (procedura) – „inde illa *actio*: ope consilioque tuo, furtum ajo factum esse" [ennélfogva ama formula: segítségeddel és tanácsod szerint állítom, hogy a lopás megtörtént]; *actiones Manilianae* [Manilius-féle formulák] (vételre és eladásra vonatkozó formák). „*Dare alicui actionem*" – engedély kereset benyújtására, ami a praetor hatáskörébe tartozott. „Rem agere ex jure, lege, causa stb." – benyújtani egy ügyet, intézni egy pert vagy keresetet.

Lege, illetve *legem agere* – *törvény szerint eljárni*, a törvény végrehajtásának módja, végrehajtani egy ítéletet. „Lege egit in hereditatem paternam exheres filius" [A kitagadott fiú perelte az apai örökséget] (*Cicero*: „*De oratore*", *I. könyv, 38.*).[263]

Bentham megkülönbözteti a *szubsztantív* [anyagi] *jogot*, a jogokat és kötelességeket deklaráló jogot az *adjektív* [eljárási] jogtól, a szabályoktól, amelyek szerint ezt a jogot alkalmazzák. Régebbi időkben a jogok és kötelességek inkább voltak az *eljárás járulékai*, mint fordítva. A nehézség azokban az időkben nem annak a megértésében állt, hogy mire *van joga* egy embernek, hanem a jog *elérésében*; úgyhogy a *módszer* – erőszakos vagy törvényes –, *amellyel egy célt elértek*, nagyobb jelentőségű volt, mint magának

a célnak a természete ... A legfontosabb igen sokáig a *„remedies"* [jogorvoslat] (252. old.).

Az első e régi (római) actiók közül: *legis actio sacramenti*, a kétségtelen őse az összes római actióknak és ennélfogva a legtöbb *polgári jogorvoslatnak*, amelyet a világon most alkalmaznak. {*Sacramentum* a *jogban*: az az *összeg*, amelyet a peres *felek* eleinte *letétbe helyeztek* a **tres viri capitales-nál** [három börtönfelügyelőnél], de később biztosítékot adtak rá a praetornak; azért nevezték így, mert a *vesztes fél által letétbe tett összeget vallási célokra használták fel*, főleg a *sacra publica* [nyilvános istentiszteletek] céljaira; vagy talán inkább azért, mert *a pénzt szent helyen* őrizték (*Festus*). *„Ea pecunia, quae in judicium venit in litibus*, sacramentum a sacro. Qui petebat et qui infitiabatur, de aliis rebus utrique quingenos aeris ad pontem deponebant, de aliis rebus item certo alio legitimo numero assum; qui judicio viverat, suum sacramentum e sacro auferebat, victi ad aeracium redibat" [*ez a pénz, amely perekben a bíróságra kerül*, sacramentum a sacrum szóból. A felperes és az adósságletagadó, mindkettő letétbe helyez a papnál ötszáz réz ast bizonyos ügyekben, más ügyekben szintén bizonnyal letétbe helyeznek más, törvény megszabta számú ast; akinek az ítélet kedvez, elviszi sacramentumát a szentélyből, a vesztesé a kincstárra száll]. *Varro.*}[264]

Ez az „actio sacramenti" az igazságosság eredetének dramatizálása. Két fegyveres férfi küzd egymással, a praetor arra megy, beavatkozik, hogy megállítsa a harcot; a viszálykodók elmondják neki ügyüket, megállapodnak, hogy ő legyen döntőbíró; elrendeli, hogy a vesztes azonkívül, hogy lemond a viszály tárgyáról, fizessen egy pénzösszeget a döntőbírónak (a praetornak) (253. old.). {Úgy tűnik fel, ez inkább annak a dramatizálása, hogyan váltak jogi viták nyereségforrássá a jogászok számára! S ezt nevezi Maine úr mint jogász az *„igazságosság eredeté"-nek*!}

Ebben a dramatizálásban a felperes a *kezében pálcát* tart, amely Gaius szerint *lándzsát* képvisel, a felfegyverzett erős ember jelképét, amely az abszolút és az egész világgal szemben védelmezett *tulajdon* szimbólumául szolgált {inkább az erőszaknak, mint a római és egyéb tulajdon eredetének a szimbóluma!} a római és sok más nyugati társadalomban. A *viszály felperes és alperes között* {állítások és viszontállítások – amellett formális párbeszéd}, ami a rómaiaknál puszta póz volt, más társadalmakban sokáig *valóság* maradt és tovább élt a *bajvívásos istenítéletben* [Wager of Battle], amelyet mint angol intézményt csak „apáink idején töröltek el végleg" (255. old.).

A viszálykodók feltettek egy pénzösszeget – a sacramentumot – viszályuk tárgyára, és a tét az államkincstárba vándorolt. Az *így kockára tett pénz* –

ez sok ősi jogi rendszerben megjelenik – *a bírósági illetékek legrégibb képviselője* ... {A legis actio sacramenti-t úgy kezelték – és ez megint mutatja a *jogász* titkos természetét –, hogy a lex [törvény] az írott jog, de *betű szerint* is, és nem a törvény szelleme, hanem a betűje, a formula a legfontosabb.} Így ezt mondja *Gaius*: ha a *legis actio* alapján pert indítasz szőlőtőid megrongálása miatt és *szőlőtöveknek nevezed őket*, elveszted a pert; *fáknak* kell nevezned őket, mert a *Tizenkét Tábla*[205] *szövege* csak fákról beszél. Ugyanígy a teuton jogi formulák régi gyűjteménye – a *Malbergi glossza*[265] – pontosan ilyen természetű rendelkezéseket tartalmaz. Ha pert indítasz egy *bika* miatt, kudarcot vallasz, ha bikának nevezed; a régi jogi megjelölését kell adnod: *„a csorda vezetője"*. A mutatóujjat *„nyilazó ujjnak"* kell nevezned, a *kecskét „póréhagymát legelőnek"* (255., 256. old.).

Következik Gaiusnál a *Condictio* {a Digestákban[187]: *kártérítési* követelés}; azt mondja, hogy ez megalapozott, de csak az *i. e. VI. századból* való két római törvény szabályozza, a *Lex Silia* és a *Lex Calpurnia*; a nevét egy felszólításról kapta, amelyet a felperes intézett az alpereshez: 30 napon belül jelenjék meg a praetor előtt, hogy kinevezhessenek egy *judexet, vagyis döntőbírót* {*condicere* = beszélni valakivel, megegyezni valamit illetően, dönteni, *kijelölni*, bejelenteni; „condicere tempus et locum coeundi" [megbeszélni a találkozás idejét és helyét], „condicere rem" – követelés, hogy térítsék meg *„pecuniam alicui"* [a pénzt valakinek] (*Ulpianus*)}. A condictio után a felek *„sponsió"-ra* és *„restipulatió"-ra* léptek. *Sponsio* ünnepélyes ígéret vagy kötelezettségvállalás, szavatosság, kezesség; *„sponsio* appelatur omnis stipulatio promissioque" [„sponsiónak neveznek minden megállapodást és ígéretet]. *Paullus. Digesta.* „Non *foedere* pax Caudina sed *per sponsionem* (biztosíték adásával) facta est" [A caudiumi békét nem szerződéssel, hanem biztosíték adásával kötötték] (*Livius*). Sajátosan *polgári* perekben megállapodás van a két peres fél között, hogy az, aki *elveszti a pert, fizessen bizonyos összeget annak, aki megnyeri*. *„Sponsionem facere"* [ígéretet tenni] (*Cicero*). Végül: *a megállapodásnak megfelelően letétbe helyezett pénzösszeg, tét* (tét játékban, fogadásban, az, amit megtesznek mint a fogadás összegét stb.).

Restipulatio. {Viszontkötelezettség (*Cicero*); *restipulor* – viszontmegállapodni vagy kötelezettséget vállalni.}[263] Miután ez a condictio adva van, a felek „sponsió"-ra és „restipulatió"-ra léptek, azaz *formális fogadást* kötöttek (ami különbözik az úgynevezett sacramentumtól) állításaik igazságára. A feltett összeg mindig a peres érték egyharmadával egyenlő volt, s a végén a nyertes pereskedőnek jutott, nem pedig, mint a sacramentum, az államnak. {Azonkívül megvan az a belső ironikus értelme, hogy a peres

felek ugyanazt a bizonytalan hazárdjátékot űzik, mint a fogadásnál, de ennek a tréfának a római jogtudomány nem volt tudatában!}

Gaius a *condictióról* áttér a *manus injectióra** és *pignoris capióra***; ezek olyan actio legisek, amelyeknek semmi közük az actio modern fogalmához. *Manus injectio* – határozottan állítják, hogy ez volt *eredetileg az ítélettel adósnak nyilvánított személy elleni végrehajtás római módja*; *eszköze* volt *azoknak a kegyetlenségeknek, amelyeket a római arisztokrácia elkövetett késedelmes plebejus adósaival szemben*, s ezzel lökést adott *a népi megmozdulások sorozatának*, amelyek a római köztársaság egész történetére kihatottak. A *pignoris capio* eleinte *teljesen bíróságon kívüli* eljárás volt. A személy, aki alkalmazta ezt, bizonyos esetekben *lefoglalta* (zár alá vette) annak a polgártársának a *javait*, akivel szemben követelése volt, *de aki ellen nem indított pert*. Ez – a lefoglalásnak ez a joga – eleinte *katonákra* korlátozódott, olyan *tisztségviselőkkel szemben, akik kötelesek voltak ellátni őket zsolddal, lóval vagy takarmánnyal*; továbbá *áldozati állatok eladóira* nem fizető vevővel szemben; később kiterjesztették *az állami adókkal régóta hátralékosokkal* szembeni követelésekre. Hasonlóval találkozunk *Platón törvényeiben*, szintén orvosszerként a katonai szolgálattal vagy a vallási szertartásokkal kapcsolatos társadalmi kötelességek megszegése ellen. {Ezt *Post* árulta el Maine-nek.} Gaius azt mondja, hogy a *pignoris capióhoz* folyamodni a *praetor* és általában a *tartozó személy távollétében* lehetett, hogy *akkor is végre lehetett hajtani, amikor a törvényszékek nem üléseztek* (256–259. old.).

A *legis actio sacramenti* feltételezi, hogy a viszályt azonnal egy *jelenlevő döntőbíró* elé utalják; a *condictio*, hogy a döntőbíró elé utalás 30 nap múlva történik meg, de *közben* a felek *külön fogadást* kötöttek vitájuk tárgyára. Még Cicero korában, amikor a *condictio* az egyik legfontosabb római *actio* lett, ilyen keresetnél a *felperesre külön bírságot róttak ki* (260. old.).

Azt hiszi {Maine}, hogy a *pignoris capio*, jóllehet a Tizenkét Tábla[205] idején már elavult, azt jelentette, hogy az ellenfél *ingóvagyonát erőszakkal birtokba vették* és visszatartották, amíg az nem engedelmeskedett (260. old.).

Így az angol törvényhozásban a *lefoglalás* vagy *zálogolás joga* (amivel összekapcsolódik orvoslatként az úgynevezett *replevin****) – pl. manapság is a landlordnak jogában áll *lefoglalni bérlőinek javait járadék nem fizetése miatt*, és a föld törvényes birtokosának jogában áll *elfogni és beterelni elkószált*

---

* – *kézrátevésre – Szerk.*

** – *zálogvételre – Szerk.*

*** – *jogtalanul lefoglalt birtok visszaszerzése – Szerk.*

állatokat, amelyek kárt tesznek termésében vagy földjében (261., 262. old.). Az utóbbi esetben az állatot visszatartja, amíg a kárt meg nem térítik (i. h.).

A normann hódításnál is régibb Angliában a zálogolás gyakorlata – *nam* vétele –, a szó fennmaradt a *withernam* [törvénytelen lefoglalás] jogi kifejezésben (262., 263. old.). *III. Henrik* idején bizonyos sajátos követelésekre és sérelmekre korlátozódott. Akkor: valaki lefoglalja a javait (csaknem mindig az *állatait*) annak, aki, úgy véli, megkárosította őt; az állatokat elhajtja egy *poundba* [karámba] (az angolszász *pyndan* szóból), egy erre a célra fenntartott körülzárt darab földre, amely az ég felé rendszerint nyitott. . . , Anglia egyik legősibb intézményébe; a *falusi pound* sokkal régibb, mint a King's Bench[25] és talán, mint a királyság. Amíg a jószág úton volt a karám felé, a tulajdonos számára a törvény elismert egy korlátozott jogot a kiszabadítására, de ennek gyakorlása nagy kockázattal járt. – A *karámba zárt* [impounded] *állatokat*, mihelyt már elhelyezték őket a kerítésen belül, *a tulajdonosnak kellett táplálnia*, ha *a karámot felfedezték*, nem pedig a lefoglalónak; ezt a szabályt csak a jelenlegi uralkodó alatt változtatták meg (263. old.). Ha a jószág tulajdonosa teljesen tagadta a lefoglaló jogát arra, hogy lefoglalja a jószágot, vagy a lefoglaló nem volt hajlandó *neki felajánlott biztosíték ellenében* elengedni a jószágot, akkor a jószág tulajdonosa a királyi kancelláriai bírósághoz folyamodhatott bírói parancsért, amely elrendeli a sheriffnek, hogy *„vigyen végbe replevint"*, vagy szóbelileg panaszt tehetett a sheriffnek, aki akkor azonnal elkezdhette a „replevy"-t (264. old.).

{*Replévin* (to), *Spenser*, to *„replévy"*; *replegio* – középlatinul, abból, hogy *re* és *plevir* vagy *plegir*, frank nyelven: *zálogot* [pledge] *adni*, Johnson szerint azt jelenti: valami lefoglaltat biztosíték ellenében visszaadni, illetve szabadon engedni; idézi a *„Hudibras"-ból*:

„Hogy barom vagy s füvet zabálsz,
Nem újdonság, s nem is volt az,
Nekem legalább, ki – tudod jól –
Kihúztalak a *karámból*" [from the pound replevin][266].

A replevin actiójában, ha az ügy bíróság elé került, a lefoglalt állat tulajdonosa volt a felperes és a lefoglaló az alperes (265. old.). *„Taking in withernam"* a régi angol jogban azt az esetet jelentette, amikor a lefoglaló nem akarta megmutatni a *sheriffnek* a lefoglalt jószágot, vagy azt törvénykezésén kívül eső távolságba vitte; akkor a sheriff a király békéjének meg-

bontása miatt „körözőlevelet" [hue and cry] adott ki ellene és *zár alá vett a lefoglaló jószágából kétszer annyit, mint amennyi az elő nem került állatok értéke volt*; ez a *„taking in withernam"* (i. h.). Ez a lefoglalás, kiszabadítás és ellenfoglalás eredetileg *zavaros eljárás* volt, amelybe a törvény beavatkozott, hogy szabályozza (i. h.). A *karámba zárás* [impounding] formájában, amikor annak a személynek, akinek *állatát* lefoglalták, kell azt *táplálnia* (a *tulajdonjog* fenntartásának jeléül), a lefoglalónak pedig tilos dolgoztatnia az állatokat, a zálogolás *félig szabályos* eszközzé válik kártérítés *kicsikarására* (266. old.). *Blackstone* megjegyezte, hogy a *módosítást, bizonyos fajta javak*, pl. *igavonó ökrök* és *munkaszerszámok mentesítését a zálogolás alól*, eredetileg nem a *tulajdonos iránti jóindulatnak* szánták, hanem azért hozták, mert *a földművelés vagy a kézművesség szerszámai nélkül* az adós soha nem tudta volna megfizetni a tartozását (i. h.). Az eljárás utolsó – és történelmileg is utoljára kifejlődött – szakasza az volt, hogy *a király közbelép* küldöttje, a *sheriff* útján; még ha a sheriff eléri is az állatok megtekintését, nem tehet semmit, *amíg az állatok tulajdonosa* nem hajlandó *biztosítékot* adni, hogy a maga és a lefoglaló közti ügyet *törvényszék* elé viszi; csak ekkor lép közbe az állam bírói hatalma; igazságszolgáltatása a *sheriff* azon cselekedete által *érvényesül*, hogy zálog ellenében *visszaadja a jószágot*. A lefoglaló elvesztette anyagi biztosítékát, a jószágot; a jószág tulajdonosa személyileg kötötté vált; ilyenképpen mindkettő kényszer hatása alá került, ami végül is arra késztette őket, hogy döntőbíráskodáshoz forduljanak (267. old.). {Az egész eljárás arra utal, hogy az állam hatalma – azaz a *törvényszék* – még nem szilárdult meg annyira, hogy az emberek *eleve* alávessék magukat bírói tekintélyének.} Szinte mindegyik *Leges Barbarorum*[265] említi a *pignoratiót*, illetve *a javak lefoglalását*. A *Lex Visigothorum* határozottan *tiltja*, a *Lex Lombardorum* egyszerű fizetési felszólítás után megengedi. A *száli törvény* [Lex Salica] – a legújabb német tekintélyek szerint Tacitus kora és a római birodalomba való frank betörés kora között szövegezték meg – igen pontos rendelkezéseket tartalmaz, amelyekre először *Sohm* adott teljes magyarázatot[267]. Ebben a rendszerben a *zálogolás* még nem bírósági jogorvoslat; még *bíróságon kívüli módja az orvoslásnak*, de egy szabályozott és igen bonyolult eljárással volt egybekötve. A felperesnek egész sor figyelmeztetést kellett intéznie hivatalos formában ahhoz a személyhez, aki ellen a foglalni szándékozó panaszt emelt és akinek a tulajdonát zár alá venni javasolta. Nem vehette zár alá, amíg ezt a személyt nem idézte a *néptörvényszék* elé és amíg e törvényszék népi tisztségviselője, a thunginus nem mondta ki a foglalást engedélyező formulát. Csak akkor eszközölhet *zálogolást* ellenfelével szemben. *Canute* egy *rendelete* értelmé-

ben senki nem vehet *namot**, amíg nem fordult háromszor a hundredhez**; ha harmadszorra sem szolgáltatnak igazságot neki, akkor a *„shire-gemot"-hoz*** megy; a shire rendelkezik negyedszer, s ha ez sem sikerül, akkor vehet zálogot (269., 270. old.).

Ennek a rendszernek az angol *szokásjogban* fennmaradt töredéke (és valószínűleg ennek köszönheti a fennmaradását) *kezdettől fogva* főleg olyan *orvosszer volt, amellyel a lord szolgálataik teljesítésére kényszerítette bérlőit.* Ami az angol törvényben archaikusabb, mint a *Leges Barbarorumban*, az az, hogy *a lefoglalási szándékra való figyelmeztetés* Angliában soha nem volt *lényeges kelléke a zálogolás törvényességének*, ámbár az *írott jog értelmében szükséges ahhoz, hogy a zálogolt tulajdon eladása* **törvényes** legyen; úgyszintén a szokásjog legrégibb állapotában, ámbár a zálogolás olykor a lord bíróságán lefolytatott eljárás után következett, de nem szükségszerűen előfeltételezte vagy követelte meg azt (270–271. old.). A frank eljárás teljesen a panaszost szolgálta. Ez olyan eljárás, amely *szabályozza a bíróságon kívüli orvoslást.* Ha a panaszos betartja a megfelelő formákat, akkor a bíróság szerepe a foglalás engedélyezésében merőben passzív. . . ; ha az alperes alávetette magát vagy sikertelenül támadta meg a másik fél lépéseit, nemcsak az eredeti adósságot, hanem *különféle pótlólagos bírságokat* is megfizetett, amelyeket azzal vont magára, hogy nem tett eleget a kiegyenlítésre vonatkozó előző figyelmeztetéseknek. Ez *azon az előfeltételezésen* alapult, hogy *a felpereseknek mindig igazuk van, az alpereseknek* pedig *soha*, a *modern* elv viszont *megköveteli a panaszostól*, hogy minden esetben *prima facie*° ügyet nyújtson be. Azelőtt igen valószínűnek tartották, hogy igaza van annak az embernek, aki a sokféle kockázatot vállalva erőfeszítést tett, hogy orvoslást kapjon, panaszt emelt a népgyűlésen, vagy a városkapuban ítélkező királyhoz kiáltott igazságért. . . Olyan esetben, amikor király a panaszos, a feltételezés, hogy a panaszosnak van igaza, sokáig fennmaradt az angol jogban, s ebből ered az *(angol) jogászok makacs idegenkedése annak engedélyezésétől, hogy letartóztatottakat ügyvéd védjen* (271–273. old.).

Gaius a *legis actionesről* általában azt mondja, hogy „megrendült a bizalom irántuk, mert a régi jogászok rendkívüli éleselméjűsége miatt a dolgok olyan fordulatot vettek, hogy aki *a legcsekélyebb hibát elkövette*, teljes kudarcot szenvedett".

---

* *V. ö. 461. old. – Szerk.*

** – századhoz; kerülethez – *Szerk.*

*** – *grófsági tanácshoz – Szerk.*

° – *további vizsgálódást (bizonyítást) nem igénylő – Szerk.*

Blackstone is megjegyzi az angol zálogolási jogról: „A sok körülmény, amellyel a zálogvétel együtt járt, régebben ezt kockázatos eljárássá tette, mert ha bármi szabálytalanságot követtek el, az az egészet érvénytelenné tette" (273. old.).

{A *régi jognak* ez a szerfelett *alaki természete* mutatja, hogy a jogtudomány egyívású pl. az augurok stb. vallási formaságaival, vagy a vademberek varázslójának hókuszpókuszaival!}

Sohm szerint az a jog, hogy egy ember tulajdonát követelésünk kielégítésére bíróságon kívüli eljárással lefoglaljuk, nagy kockázattal járt; ha a foglalni szándékozó panaszos elmulasztotta a törvény által szigorú pontossággal megkövetelt *tettek és szavak* valamelyikét, akkor nemcsak, hogy nem érte el célját, hanem különféle bírságokat is zúdított magára, amelyeket ugyanolyan kíméletlenül be lehetett hajtani, mint a saját eredeti követelését (273., 274. old.). A fő dolog a barbároknál annak a kikényszerítése, hogy az *alperes megjelenjen* és *alávesse magát az igazságszolgáltatásnak*, ami akkoriban még korántsem magától értetődő (275. old.). A *frank törvényben*, ha *bizonyos esetekben* az ügyet kezdettől az ítéletig bíróilag tárgyalták is, *az ítélet a saját erejénél fogva* még nem volt *hatályos*. Ha az alperes *határozottan kijelentette, hogy aláveti magát neki*, akkor a *gróf vagy királyi küldött*, akit megfelelően felhívtak erre, végrehajtotta; de *ha ilyen ígéret nem történt, a felperes nem tehetett mást, mint hogy személyesen a királyhoz folyamodik* (275. old.).

Később, mihelyt a frankok letelepedtek a római birodalomban, *a királyi küldött az alperes engedelmességi ígérete nélkül* is végrehajtotta az ítéletet. Angliában ez a változás és a törvényszékek hatalma *nagymértékben tulajdonítható annak, hogy a királyi igazságszolgáltatás a népi igazságszolgáltatás rovására fejlődött*. De az angol jogi eljárásokon még sokáig megérződött a régi gyakorlat. Ezért a legcsekélyebb kihívásra a király *mindig kezébe ragadta az alperes földjeit, vagy lefoglalta javait, egyszerűen azért, hogy a királyi igazságszolgáltatásnak való engedelmességre kényszerítse, vagy teljesebbé tegye engedelmességét*. {Lásd *Walter Scottnál*, hogy egy embert adósság miatt bebörtönöznek azzal a fiktív váddal, hogy *megveti a királyt*.}

A *zálogolási jog* fennmaradása Angliában kedvez a landlord uraknak. A *zálogolás modern* – az eredetinek teljesen ellentmondó – *elmélete* az, hogy a landlordnak meg van engedve a foglalás azért, mert *a dolog természeténél fogva mindig kénytelen hitelezni bérlőjének*, és hogy azért foglalhat figyelmeztetés nélkül, mert feltételezhetően mindenki tudja, mikor esedékes a járadék megfizetése (277. old.). Eredetileg a *zálogolás* a béke *szándékos megbontásának minősült*, kivéve, amikor szemet hunytak fölötte, mert arra

szolgált, hogy *az alpereseket a bíróságok igazságszolgáltatásának való engedelmességre kényszerítsék* (278. old.).

A *„Senchus Mor"-nak* több mint a fele foglalkozik a *zálogolási joggal.* A „Senchus Mor" azzal az igénnyel lép fel, hogy az ír jog kódexe, amelyet Szent Patrick befolyása alatt készítettek el a kereszténységnek Írországban való meghonosodása után (279. old.). Nagyon hasonlít a *teuton törvényekhez* és az *angol szokásjoghoz.* A *karámba helyezés* itt is előfordul. Sajátosság benne: „Ha az alperes vagy adós törzsfőnöki rangú személy, akkor nemcsak figyelmeztetni kellett, hanem *böjtölni is előtte.* A böjtölés abban állt, hogy elmentek a rezidenciájához és bizonyos ideig táplálkozás nélkül vártak ott. Ha a felperes bizonyos időn belül panaszára nem kapott elégtételt vagy zálogot, akkor a törvény képviselőjének, tanúknak és más személyeknek a kíséretében azonnal lefoglalta zálogát" stb. (280–281. old., v. ö. *„Senchus Mor", I. köt.*, a szerkesztő megjegyzései). Ha az adós nem engedte meg, hogy állatai a karámba kerüljenek, s „elégséges zálogot adott a hitelezőnek, pl. a *fiát* vagy valamilyen értéktárgyat, arra, hogy bizonyos időn belül törvényszéken hajlandó tárgyalni a zálogolásra való jogról, a hitelező köteles volt elfogadni az ilyen zálogot. Ha nem ment el a törvényszékre, ahogy vállalta, akkor *a zálogot az eredeti adósság fejében elkobozták*" (282. old.). {*Audhban* zálogolásnál a hitelező landlord még manapság is elvesz *állatokon kívül* (ezeket elsősorban stb.) *személyeket* is rabszolgákként. Lásd *Irwin*: *„The Garden of India".*} {*Lényegileg* az ír jog ebben inkább azonos a *Leges Barbarorummal*, mint az angol joggal.} „A »Senchus Mor« értelmezésében a zálogolás, eltérően az angol szokásjogtól, nem főleg *a lordnak bérlőivel szemben támasztott követeléseire* korlátozódó orvoslás; mint a *száli* és más *Leges Barbarorumban*, kiterjed *szerződésszegésekre*, és amennyire a brehon jog már ismertté vált, mindenfajta igény támasztására való egyetemes módszernek tűnik fel" (283. old.). Az ír *eljárásfelfüggesztés* (*dithim*) megfelel a *Leges Barbarorum* néhány rendelkezésének. Némelyikükben amikor valakinek a tulajdonát le akarják foglalni, az illető ellenállást színlel; a *száli jogban* tiltakozik a kísérlet igazságtalansága ellen; a *ripuari jogban* annak a formaságnak tesz eleget, hogy *kivont karddal* áll ajtaja előtt. Erre *a foglalást félbeszakítják* és alkalmat adnak az eljárás szabályosságának megvizsgálására stb. (284. old.). Az angol joggal közös sajátossága az *írnek* – ami a teuton eljárásokból teljesen hiányzik – az *„impounding"* [karámba zárás], a „taking in withernam" [ellenfoglalás], és főképp az, hogy nem követeli meg „valamely törvényszék segítségét vagy engedélyét" (285. old.). (Ez – a Leges Barbarorum közül – csak a *longobard jogban* van meg.) (I. h.) Továbbá – és ezt Angliában csak az *írott törvény* vezette be – a

brehon jogban az *állatok lefoglalása* nemcsak a kártérítés egyik módszere, hanem *az elkobzásukat* is elrendeli *annak az igénynek a kielégítésére, amely miatt elvették őket* (285. old.).

Sohm igyekszik bebizonyítani, hogy *a frank népbíróságok nem hajtották végre saját rendelkezéseiket*; ha az alperes megígérte, hogy aláveti magát az ítéletnek, akkor a király helyi küldöttjétől meg lehetett kívánni, hogy juttassa azt érvényre, de ha ilyen ígéret nem volt, a felperes kénytelen volt *személy szerint a királyhoz folyamodni*... a régebbi időkben, a királyi hatalom teljes kifejlődése előtt, a törvényszékek nem annyira azért léteztek, hogy általában igazságot szolgáltassanak, hanem, hogy *alternatívát nyújtsanak a sérelem erőszakos megtorlásával szemben*... A *skandináv irodalom* (lásd *Dasent* urat[268]) mutatja, hogy *állandó harc és állandó pereskedés folyhat egymás mellett*, és hogy egy *alakilag igen bonyolult eljárást* aggályosan be lehet tartani olyan korban, amikor az emberölés mindennapi jelenség... *a törvényszéken való küzdelem foglalja el a fegyveres küzdelem helyét*, de csak fokozatosan foglalja el ezt a helyet... napjainkban, amikor egy vad tartományt hozzácsatolnak a brit-indiai birodalomhoz..., *a felperesek megrohanják a törvényszékeket*, amelyek azonnal megalakulnak... az emberek, akik nem harcolhatnak többé, ehelyett a törvényhez fordulnak... a bíróhoz való gyors folyamodás váltja fel az elhamarkodott viszályokat, az örökösödési perek lépnek az ősi vérbosszú helyébe (288–289. old.).

Általában valószínű, hogy a törvényszékek erősödésével először ellenőrzésük alá veszik azt a *barbár* gyakorlatot {de hiszen a *lényeg megmarad*, csak a törvényesbe áttéve}, hogy a jogsértőtől elkobozzák vagyonát, s végül beolvasztják ezt a saját eljárásukba (290. old.).

Az ír zálogolási jog nyilvánvalóan olyan időben keletkezett, amikor a törvényszékek tevékenysége gyenge és nem állandó volt (291. old.).

Helyettük *a törvény képviselője* (brehon jogász) játszik nagy szerepet (i. h.).

Az írek azért alkalmazták *jogorvoslatként a zálogolást, mert nem ismertek más jogorvoslatot*, {a kutya angolok pedig} (halálbüntetéssel sújtandó) *főbenjáró bűnné* tették azt, ha *egy ír követte az egyedüli törvényt, amelyet ismert* (294. old., v. ö. *Spenser*: „*View of the State of Ireland*"). Sőt, a régi angol jognak éppen azok a finom árnyalatai, amelyek, ahogy Blackstone mondja, a zálogvevést a polgári lefoglaló számára „kockázatos eljárássá" tették, bitófára juttathattak egy írt, ha a legkisebb hibába is esett, amikor lelkiismeretesen megpróbálta követni az idegen törvényt (i. h.). {Tehát felakasztották, ha a saját ősi törvénye szerint cselekedett, s akkor is felakasztották, ha megpróbált alkalmazkodni a reá kényszerített angol törvényhez!}

Az *„adós előtti böjtölésre"* vonatkozóan a *„Senchus Mor"-ban* ez olvasható: *„Figyelmeztetés* előz meg minden foglalást alsóbb rangúak esetében, kivéve, ha előkelő személyek indították, vagy előkelő személyek ellen irányul. *Az ő esetükben böjtölés előzi meg a foglalást.* Aki *nem ad zálogot a böjtölőnek*, az mindent kijátszik; aki semmire sincs tekintettel, annak nem fog fizetni sem isten, sem ember."

Ez, ahogy elsőnek *Whitley Stokes* kimutatta, el van terjedve az egész Keleten és megfelel a hindu *„ülő dharmá-nak"*[247] (v. ö. *Strange*: *„Hindoo Law"*) (297. old.)[269]. Még ma is igen megkapó példák vannak rá *Perzsiában*, ahol az az ember, aki *böjtöléssel akarja kikényszeríteni egy követelés megfizetését, azzal kezdi, hogy adósának ajtaja elé némi árpát szór* és *leül a közepébe* (i. h.).

A *dharma* szó állítólag pontos megfelelője a római *„capió"-nak* és „fogva tartást" vagy „letartóztatást" jelent. Előfordul *Manunál*, VIII. könyv, 49. fej. (i. h.). A *„Vyaváhara Mayúkhá"-ban* idézik Brihaszpatit, aki *az adós fizetésre kényszerítésének törvényes módjai* között felsorolja *„felesége, fia vagy marhái bezárását vagy állandó őrködést ajtajánál"* (298. old.).

{Lásd *lord Teignmouth* leírását (*Forbes*: *„Oriental Memoirs"*, *II. köt.* 25. old.) ennek az „ajtónál való állandó őrködésnek" a formájáról Brit-Indiában a XVIII. század vége előtt.}

Alfréd egyik *törvényében*[270] ez áll: „A férfi, aki tudja, hogy ellenfele *otthon ül*, ne harcoljon, amíg nem idézte őt törvény elé. Ha van ereje ahhoz, hogy bekerítse ellenfelét és ostromolja őt házában, tartsa ott hét napig, de ne támadja meg, ha az bent marad. Ha azután, hét nap elmúltával, hajlandó megadni magát és átnyújtani fegyvereit, őrizzék őt biztonságban harminc napig és adjanak hírt rokonainak és barátainak. De ha a panaszos saját erejéből erre nem futja, akkor vágtasson az ealdermanhez*, és ha az ealderman nem segít neki, akkor vágtasson a királyhoz, mielőtt harcolna." Végül aztán következik az a rendelkezés, hogy „ha *az ember, aki otthon ül, valóban bezárkózik a házába a panaszos feleségével, lányával vagy nővérével, minden teketória nélkül meg lehet támadni és ölni*". {Ez az utóbbi Napóleon úr *Code pénal-jának*[176] *324. cikkelyében* is megtalálható.} Az *angolszász szabályt* civil erővel, az ealderman vagy a király segítségével kell kikényszeríteni; a *hindu bráhmanikus szabályt* a túlvilági büntetéstől való félelemmel (303., 304. old.). Az *„ülő dharma"*, amelyet az angol törvény megtiltott, a bennszülött [uralkodó kormányozta] indiai államokban még általános, s ott főleg *katonák folyamodnak* ehhez az eszközhöz, hogy *megkapják hátralékos*

* – főnökhöz – *Szerk.*

zsoldjukat, mint ahogy a *„pignoris capio" Gaiusnál* két esetben maradt fenn, s ebből az egyik egy fizetőtiszt hibájából eredt (304., 305. old.).

{*A XI. előadásban*: *„A férjezett nők ingatlan vagyonának korai története"* a kedélyes Maine még nem ismerkedett meg *az anyajoggal* (Bachofen stb.), *Morgan* könyve sem tartozott még az ő „elegáns" berendezéséhez . . .}

Aki *állandó szolgai tevékenységet folytatott egy római háztartásban*, az *usucapio* révén (ami később praescriptio[271]) a családfő rabszolgájává vált (315. old.). Később az általános római házasság *önkéntes házassági társulás, amely bármelyik fél kívánságára válással felbontható* (317. old.). A *régi ír jog* szerint a nőknek volt bizonyos joguk arra, hogy *saját vagyonukkal férjük beleegyezése nélkül rendelkezzenek*, és ez egyike volt azoknak az intézményeknek, amelyeket a {*tökfejű angol*} *bírák a XVII. század elején határozottan törvénytelennek nyilvánítottak* (324. old.). Az indiai bráhmanikus jogászok teljesen kidolgozták {és ez valójában Manuval kezdődik} a *„lelki jótétemény"* – ahogy ők nevezték – *doktrínáját*. Amennyiben *a halott helyzetét megfelelő engesztelő szertartásokkal meg lehetett javítani, a valakire szálló vagy öröklődő vagyont* részben *alapnak* kezdték tekinteni *azon szertartás költségeinek megfizetésére, amelynek révén az örökhagyó személy lelke megváltható a szenvedéstől vagy lealázástól*, részben pedig *jutalomnak az áldozati szertartások megfelelő elvégzéséért* (332., 333. old.).

Éppígy *a katolikus egyház*: a *halott javainak* első és legjobb rendeltetése az, ha *a lelki üdvéért mondandó miséket vásárolnak*, s ezekből a nézetekből fejlődött ki az egyházi törvényszékek *egész végrendeleti* és végrendelet nélküli igazságszolgáltatása (332. old.).

A *„Mitaksárá"-ban*[162] ez olvasható: „Az *újjászületett férfi gazdagsága* vallási célokra rendeltetett, nő nem alkalmas arra, hogy ilyen vagyont örököljön, mert nem illetékes vallási szertartások elvégzésére" (332., 333. old.).

Az indiai törvényhozás kedvezését a nőknek, amely mostanáig megnyilvánul a *sztridhanban* (férjezett nő ingatlan tulajdona, amelyet férje nem idegeníthet el) és abban is, hogy a nő vagyona leányaira vagy családjának nőtagjaira száll (v. ö. *Strange*: *„Hindoo Law"*) stb. – {mindezt Maine úr nem helyesen értelmezi, mert teljesen hiányzik belőle a *nemzetségnek* és ennélfogva az *eredetileg női*, nem *férfi leszármazási ágon való öröklésnek* a felismerése. A szamár maga mondja meg, milyen *hamis színben* látja a dolgokat:} „Az árja" {az ördög vigye ezt az „árja" álszenteskedést!} „alfajok közül a hindukról *ugyanolyan biztosan állítható, mint a rómaiakról*, hogy *patriarchálisan kormányozott családok összességeként* szervezték meg társadalmukat." {Niebuhrból már tudhatta volna, hogy a *római család* még nem

bújt ki a *nemzetség* burkából, azután sem, hogy a patria potestasszal* kifejlődött a maga specifikus formájában.} „Ha tehát" {szépséges „ha", amely csupán Maine saját *„biztos állítására"* épül} *„tehát"* {ez a „tehát" képmutató} *„valamely korai időszakban"* {Maine az ő „patriarchális" római családját a dolgok legkezdetére teszi át} „a férjezett nő *vagyona* a hinduknál *teljesen mentes* volt *férje ellenőrzésétől"* {vagyis „mentes" Maine „biztos állításától"}, „nem könnyű megmagyarázni, hogy *a családi zsarnokság kötelezettségeit"* {a tökfejű John Bull[272] egyik kedvenc fő doktrínája dőzsölni az eredeti „zsarnokságban"} „miért enyhítették ebben az egy részletben" (323. old.).

{Maine idézi a következő passzust a *„Mitaksára" traktátusából*, mégpedig olyan passzust, amelyet *Sir Thomas Strange* már idézett a *„Hindoo Law"-ban* (lásd ugyanott, I. köt. 26–32. old.), s Strange könyve, noha már *1830-ban megjelent*, mégpedig *„Elements of Hindoo Law"* című művének *második kiadásaként*, sokkal *teljesebb forrásmegjelöléseket* és fejtegetést tartalmaz erről a pontról. Továbbá abból, amit Strange a forrásokból közöl, látható, hogy már a *„Mitaksára"-ban*, a későbbi hindu jogi kommentárokról nem is beszélve, a *szerző* nem érti többé a *sztridhan* eredetét, és ugyanolyan tévesen próbál racionalisztikus magyarázatot találni rá, ahogy például a Cicero korabeli római jogászok a nekik érthetetlen órómai (számukra „archaikus") jogszokásokra vagy formulákra. Ilyen racionalisztikus magyarázat pl. a *„Mitaksára"-ban}* a menyasszony *„birtoka"* [fee], „amelyet a nászmenetben, a befejező szertartáskor, amikor a már megkötött és megünnepelt házasságot el kell hálni, adnak a menyasszonynak, aki addig az anyjánál volt" (*Strange*, I. köt. 29. old.); Strange erről a *domi-ductióról*, a menyasszony e hazaviteléről, amely a hinduknál *csupán az előző szerződés következménye*, megjegyzi, hogy a rómaiaknál ez a befejezéshez szükséges alkotórész volt; addig a menyasszony csak *„sponsa"*** volt; *„uxor"**** lett nyomban, mihelyt *hazavitték*, ámbár még nem ment férje hálószobájába. {És *Strange* így folytatja:} „A hindu asszony birtokával ezenfelül az az *anomália* jár együtt, hogy halála után *a maga nemében sajátos örökösödési rendben* száll át."

{Ez az *„anomália"* csupán töredékes, a vagyon meghatározott részére korlátozott továbbélése a régi *normális szabálynak*, amely *a nemzetségben való nőági leszármazáson*, az eredetin alapul. Így van ez többnyire az „anomáliákkal" a jogban stb. (a nyelvben a *kivételek* szintén többnyire a

* – apai hatalommal – *Szerk.*

** – *jegyes* – *Szerk.*

*** – *feleség* – *Szerk.*

régebbinek, eredetibbnek a *maradványai*). A régi norma a megváltozott, viszonylag modern állapotban mint „anomália", mint érthetetlen *kivétel* jelenik meg. Valamennyi indiai jogforrást és kommentárt azután állították össze, hogy *a nőági leszármazás* már rég átment *férfiági leszármazásba*. Strange-ből továbbá kitűnik, hogy *India különböző részeiben ez az anomália többé-kevésbé „teljes" maradvány*. A Maine által idézett passzus a *„Mitaksárá"-ból* így hangzik:}

„Az, amit (a feleségnek) az apa, az anya, a férj, vagy egy fivér ad az esküvőkor, a nászi tűz előtt." De a „Mitaksára" összeállítója hozzátesz egy tételt, amely másutt nem található: „azonkívül azt a vagyont, amelyet a nő örökség, vétel, felosztás, lefoglalás vagy találás révén esetleg szerzett, Manu és a többiek *»a nő tulajdonának«* nevezik" (*„Mitaksára"*, XI., 2.) (322. old.).

{Erről heves viták folynak a bráhmanikus kommentátorok között. A ravasz Maine a többi között a következőképpen magyarázza a dolgot:}

Az árja közösségekben „a nők külön tulajdonának legkorábbi nyomai a *menyasszony-ár* néven ismert, igen elterjedt ősi intézményben" találhatók. „Egy része ennek az árnak, amelyet a vőlegény vagy az esküvőkor, vagy annak másnapján fizetett, a menyasszony apjának jutott mint *kárpótlás* {!} *a patriarchális vagy családi hatalomért, amely áttevődött a férjre*, de egy másik része *magának a menyasszonynak* jutott, aki általában külön élvezte azt és külön tartotta férje tulajdonától. Továbbá kitűnik, hogy néhány árja szokásjogban a *másfajta tulajdonjogokat, amelyeket a nők lassanként megszereztek*, egyesítették a *menyasszony-ár* részéhez fűződő jogukkal, valószínűleg {!} azért, mert ez volt a nő tulajdonának egyetlen létező típusa" (324. old.).

{Helyes ezzel szemben, amit Maine mond:} „Valóban, világos jelek utalnak arra, hogy *a jog és vallás vegyes kérdéseivel foglalkozó bráhman szerzők* szüntelen *általános erőfeszítést* tesznek arra, hogy korlátozzák a nők kiváltságait, amelyeknek, úgy látszik, *elismerését* találták *régebbi tekintélyeknél*" (325. old.). {Magában Rómában a patria potestas helyzetét az aszonnyal szemben eltúlozták, ellentétben a régi *ellenkező hagyománnyal*.}

{A bráhmanok disznósága a *szattiban*, azaz *özvegyégetésben* éri el tetőpontját. Hogy ez a gyakorlat „malus usus" [„visszaélés"], nem pedig „törvény", azt már *Strange* mondja, mivel} *Manunál* és más nagy tekintélyeknél nyoma sincs; ezek „mint feltételt, amellyel az özvegy a mennybejutásra törekedhet", csupán azt kívánták, hogy férje elhunyta után éljen visszavonult, aszketikus és illő életet (*Post*, 245. old.). A *Sásztrában* is még csak ajánlják a *szattit* (*Strange*, i. m., 241. old.). {De lásd fent, hogyan magyarázzák maguk a *bráhmanok* a dolgot (*„vallási célokra rendeltetett tulajdon"*),

és a *fickók érdekeit*, akiknek a hagyatékot átjátsszák (*akiknek ezért meg kell fizetniök a szertartás költségeit*). Strange kifejezetten „számító bráhmanokról" és „érdekelt rokonokról" beszél (i. h., 239. old.).}

Tudniillik: „*a férjét túlélő feleség örököl utána, ha nincs férfi ivadék*" (*Strange*, I. köt. 239. old.). Azonkívül „a feleség *igényét támogatniok kell* az ő (az elhunyt férj) *képviselőinek*" (i. h., 246. old.). A „*sztridhan*" kivételével, amelyet a feleség a saját jogán birtokol, az, amit a férjétől örököl (amennyiben annak nem voltak férfi ivadékai), átszáll „*a férje örököseire*, nem csupán a közvetlenekre, hanem mindazokra, akik akkor életben vannak" (247. old.). {Itt világos a dolog: a *szatti* egyszerűen *vallási gyilkosság*, hogy az örökséget részint a vallási (a halottért bemutatott) szertartások fejében a bráhmanok (papok) kezére, részint a bráhman törvényhozás révén az özvegy utáni öröklésben érdekelt nemzetségnek, pontosabban a *férj* családjának a kezére juttassák.} Ebből ered az *erőszak* és *aljasság*, többnyire a „rokonok" részéről, hogy az özvegyet tűzhalálra bírják (*Strange*, I. köt. 239., 240. old.).

{Maga Maine úr semmit sem tesz hozzá ahhoz, ami már Strange-nél megtalálható. Még akkor sem, amikor általánosít, mondván:} „A hindu törvények, vallásiak és polgáriak, az évszázadok folyamán átalakuláson, fejlődésen mentek át, és *némely* {*Maine* mindig enyhén fejezi ki magát, amikor papokról és jogászokról s általában a felsőbb osztályok tagjairól beszél!} pontokban hamisításon az egymást váltó bráhman kommentátorok kezén" (326. old.). {Ezt *Strange* is tudja, de ő hozzáteszi, hogy az egyházak papjai másutt sem jártak el különbül! Az angol filiszter *Maine* az egész kezdetlegességet úgy fogja fel, hogy az} „*csoportok zsarnoksága az őket alkotó tagok fölött*" (327. old.). {Akkor – tudniillik az ősidőkben – *Bentham* még nem találta fel a „modern" törvényhozásnak *Maine* szerint az újkort csodálatosan képviselő formuláját és mozgatóját: „*A legnagyobb számú ember legnagyobb boldogságát.*" Ó, te képmutató!}

Láttuk, hogy ha a férj *ivadék nélkül* hal meg, *az özvegy örököl élete tartamára* {ez az *élethossziglani birtoklásra* való csökkentés is csak később következik be, ahogy a Strange által idézett források tüzetes megvizsgálása mutatja}, *megelőzve az oldalági rokonokat* {*a férjéét, nem a sajátjait*, amit Maine elfelejt megmondani; a saját rokonait csak az az érdek fűzte a szattihoz, hogy az özvegy „vallásosnak" bizonyuljon}. „A jelen pillanatban, *minthogy a hindu felsőbb osztályokban a házasságok igen gyakran terméketlenek, a leggazdagabb indiai tartomány* (Bengália) *igen jelentékeny része özvegyek kezén van élethossziglani birtoklásra.* De éppen a *tulajdonképpeni Bengáliában* találkoztak az Indiába behatoló angolok a *szattival . . . nem*

csupán alkalmilag, hanem mint állandó és a gazdagabb osztályok soraiban szinte általános gyakorlattal." {Ezzel szemben *Strange*, akinek könyve 45 évvel régebbi, mint Maine-é és aki *Madrász főbírája* volt, és miként maga beszéli el könyvének előszavában, *1798-ban lépett Madrász elnökségben az igazságszolgáltatásba* (*i. m., Előszó*, VIII. old.), ezt mondja, természetesen Madrász elnökségre vonatkozóan:} „Ez (a szatti szokása) *eléggé az alsóbb osztályokra korlátozódik*, ami azt bizonyítja, hogy a vallásban nincs mélyebb gyökere, mint az ország törvényében" (I. köt. 241. old.) „és rendszerint csak a gyermektelen özvegy, sohasem az olyan, akinek kisebb gyermekei voltak, égette el magát férjének halotti máglyáján. Nem kétséges, hogy a legszorosabb kapcsolat volt a törvény és a vallási szokás között, és az özvegyet azért késztették önmaga feláldozására, hogy *élethossziglani birtoklása ne legyen akadály. Családjának* a sóvárgását" {megfordítva: *férje családjáét*, amely örökölt; *az ő családjának* csak a *nőtagjai* voltak érdekeltek az *ő sztridhanjában*; egyébként az *ő* családja csak vallási fanatizmusa és a bráhmanok befolyása révén lehetett érdekelt}, „hogy a szertartást elvégezzék, ami e gyakorlat első angol megfigyelőinek oly megdöbbentő volt, valójában a legaljasabb indokok magyarázzák; de a *bráhmanokat*" {a papi bráhmanokon kívül a férj rokonsága, kivált a magasabb osztályokban, nagyrészt *világi* bráhmanokból állhatott és kellett, hogy álljon!}, „akik rábeszélték az özvegyet az áldozatra, *kétségtelenül*" {! naiv *Maine*!} „*a nő vagyonélvezésének merőben hivatásuk sugallta helytelenítése* befolyásolta. A polgári jog ősi szabályát" {vagyis az archaikusnak ezt a bár módosult maradványát}, „amely az özvegyet *élethossziglani birtoklóvá* tette, *eltüntetni* nem lehetett, de küzdöttek ellene a modern intézménnyel, amely az özvegynek kötelességévé tette, hogy szörnyű halálra szánja magát" (335., 336. old.).

{Ámbár a *szatti* a bráhmanok által bevezetett *újítás*, ez nem akadálya annak, hogy a bráhmanok elméjében maga ez az *újítás* egy régebbi barbár szokás (a férjnek tulajdonával együtt való eltemetése) emlékén alapult! Főleg a papok elméjében éledtek fel az ősrégi szörnyűségek, de naiv eredetiségüktől megfosztva.

Amikor Maine úr azt mondja:} „Nem lehet komolyan kételkedni abban, hogy *a római birodalom felbomlása*, végső eredményében, igen kedvezőtlen volt a nők személyi és vagyoni szabadságára nézve" (337. old.), {ezt átkozottul cum grano salis* kell felfogni. Azt mondja:}

„A nők helyzete *az új rendszerben* (a barbárokéban), amikor az teljesen

* – csipetnyi sóval; nem szó szerint – *Szerk.*

meg volt szervezve {azaz a feudalizmus kifejlődése után}, rosszabb volt, mint a római jog idején, és *még sokkal rosszabb lett volna az egyház erőfeszítései nélkül*" (337. old.). {Mennyire ízetlen ez, ha meggondoljuk, hogy az egyház (a római) a *válást* megszüntette vagy, amennyire csak lehetett, megnehezítette és egyáltalán a házasságot, ámbár szentség, bűnként kezelte. Ami a „tulajdonjogot" illeti, a javakért fondorkodó egyháznak persze érdeke volt, hogy valamit biztosítson a nőknek (fordított érdeke, mint a bráhmanoknak!)}

{*Maine* úr a *XII. előadásban* közli az ámuló Európával, hogy Angliának kiváltsága az ún. *„analitikai jogászok"* birtoklása, akik közül a legjelentősebb *Jeremy Bentham* és *John Austin* (343. old.).} Austin *„Province of Jurisprudence Determined"* c. műve[273] régóta a felsőbb évfolyamok egyik tankönyve *egyetemünkön* (345. old.). {(A fickó más előadásait újabban tárták a világ elé.) Elődei *Bentham* és *Hobbes*. Ugyanennek a John Austinnak a nagy felfedezése a következő:}

„Ha {mondja az óriási John Austin} *egy meghatározott feljebbvaló* [human superior], akinek nem szokása engedelmeskedni egy hasonló feljebbvalónak, *a szokásos engedelmességet kapja egy adott társadalom zömétől*, ez a meghatározott feljebbvaló *uralkodó* ebben a társadalomban, és ez a *társadalom*, beleértve a feljebbvalót, politikai és független társadalom." *„Ennek a feljebbvalónak* a társadalom többi tagja *alattvalója*; vagyis *ettől a meghatározott feljebbvalótól* a társadalom többi tagja függ. *A többi tag helyzete ehhez a meghatározott feljebbvalóhoz képest az alávetettség állapota vagy a függőség állapota*. A *kölcsönös viszony* e feljebbvaló és a többi tag között *uralkodó és alattvaló viszonyának* nevezhető, vagyis uralkodás és alávetettség viszonyának" {idézi Maine, 348., 349. old.}. A „meghatározott feljebbvaló" – az uralkodó – *„egyéni vagy testületi uralkodó"* {(ez a frázis, „egyetlen személy vagy csoport" helyett, szintén Austin találmánya) (349. old.). Maine úr így magyarázza tovább Austin nézeteit:} Ha a közösség erőszakkal vagy önként több külön törzdékre oszlik, akkor, mihelyt mindegyik töredék (talán az anarchia időszaka után) egyensúlyi állapotba kerül, a most már független részek mindegyikében létezik és felfedezhető az uralkodó (349–350. old.). Az uralkodás minden formájának közös jellemvonása – akár egy személy az uralkodó, akár személyek társulása – az, hogy *ellenállhatatlan erő van a birtokában, amelyet nem szükségképpen használ fel, de képes felhasználni*. Ha az uralkodó *egyetlen személy*, akkor Austin *monarchának* nevezi; ha *kis csoport*, akkor *oligarchiának*; ha jelentékeny méretű csoport, *arisztokráciának*; ha igen nagy és népes, akkor *demokráciának*. Austin gyűlöli a *„korlátozott monarchia"* elnevezést, amely az ő korá-

ban divatosabb volt, mint most, és *Nagy-Britannia kormányzatát* az *arisztokráciák* osztályába sorolja. Ami *az uralkodás valamennyi formájában* közös, az a *hatalom* (de nem szükségképpen az akarat), *hogy korlátlan kényszert alkalmazzon az alattvalókkal, vagyis alattvalótársakkal szemben* (350. old.). Ahol nem ismerhető fel ilyen uralkodó, ott *anarchia* van (351. old.). Az (uralkodó) jelleme meghatározásának a kérdése {egy adott társadalomban} mindig *ténykérdés ... sohasem jog vagy erkölcs kérdése* (i. h.).

Az uralkodónak egy *meghatározott* feljebbvalónak kell lennie. Ha több személyből áll, személyek olyan számának kell lennie, amely *képes testületként vagy kollégiumként működni* ... Minthogy az uralkodónak *gyakorolnia kell hatalmát, akaratának meghatározott kifejtésével ki kell bocsátania rendeleteket, a fizikai erő birtoklása* elengedhetetlen ismérv (351. old.). *A társadalom zöme engedelmeskedni köteles feljebbvalójának*, akit uralkodónak kell nevezni. *Nem az egész társadalom*, mert *ebben az esetben az uralkodás lehetetlen volna*, hanem *a társadalom zöme, a nagy többség köteles engedelmeskedni* (352. old.). Az *uralkodónak engedelmességet* kell *kapnia a közösség zömétől* (353. old.). További jellemzője az uralkodónak, hogy *mentes minden más feljebbvaló ellenőrzésétől* (i. h.).

{Ezt az eredeti szöveg szerint, ahogy Maine maga is elismeri, Austin és, amennyire vele azonos, Bentham is *Hobbesból* vette („*Leviathan*"), „*De cive*" c. fejezet, először megjelent latinul az „*Elementa Philosophiae*"-*ban.*}

De {mondja Maine}, Hobbes célja politikai volt, Austiné pedig „*szigorúan tudományos*" {*355. old. Tudományos*! De csak abban az értelmében e szónak, amellyel tökfejű brit jogászok elméjében bírhat, ahol régimódi osztályozás, meghatározás stb. számít *tudományosnak*. V. ö. egyébként 1. *Machiavelli* és 2. *Linguet*. Továbbá:} *Hobbes* ki akarja deríteni *az állam* (*kormányzás* és *uralkodás*) eredetét; ez a probléma Austin, a jogász számára nem létezik; neki ez a *tény* bizonyos mértékben *a priori** fennáll. {Ezt mondja *Maine, 356. old.* A szerencsétlen *Maine-nek magának sejtelme sincs* arról, hogy ott, ahol *államok* léteznek (a kezdetleges közösségek stb. után), azaz *politikailag* szervezett társadalom, az állam semmiképpen nem *elsődleges* [prius]; csak *látszik* annak.

Maine úr Hobbes „erő"-elméletének Austin-féle kiadásáról megjegyzi:}

Ha a közösség valamennyi tagjának egyenlő fizikai ereje lenne és fegyvertelenek lennének, a hatalom pusztán a számbeli fölény eredménye volna; de tulajdonképpen *különböző okok, amelyek közül a legfontosabbak a közösség*

* – *eleve* – *Szerk.*

némely részeinek fizikai erőben *és fegyverzetben való fölénye, számbeli kisebbségeknek* hatalmat adtak, hogy *ellenállhatatlan nyomást* gyakoroljanak a közösséget mint egészet alkotó egyénekre (358. old.).

Az az állítás. . . , amellyel a nagy „analitikai jogászokat" (Benthamet és Austint) nem lehet vádolni, de amelynek megkockáztatásához néhány tanítványuk igen közel jut – hogy az uralkodó személy vagy csoport *valójában a társadalom felhalmozott erejét alkalmazza egy nem ellenőrzött akaratérvényesítés útján*, természetesen egyáltalában nem felel meg a tényeknek. *A befolyások roppant tömege*, amelyeket a rövidség kedvéért *erkölcsieknek* neveztünk {ez az „erkölcsi" mutatja, milyen keveset ért Maine a dologból; amennyire e befolyások (mindenekelőtt *gazdaságiak*) *„erkölcsi"* létezési móddal bírnak, ez mindig származékos, másodlagos mód, soha nem *elsődleges*}, folyton alakítja, korlátozza vagy tiltja a társadalom erőinek uralkodója által való *tényleges irányítását* (359. old.). Az uralkodás Austin-féle felfogása valójában *elvonatkoztatás eredménye*. {Maine figyelmen kívül hagyja a sokkal mélyebbet: hogy az *állam* látszólagos mindenek fölött való önálló létezése maga csak *látszólagos*, és hogy az állam a maga valamennyi formájában a *társadalom kinövése*; ahogy csak a társadalmi fejlődés egy bizonyos fokán *jelenik meg*, úgy el is tűnik újra, mihelyt a társadalom egy addig még el nem ért fokra jut. Először az egyéniség elszakadása *a csoport*, a kezdetleges közösség eredetileg *nem zsarnoki béklyóitól* (ahogy a tökfej Maine érti), *hanem megnyugtató és fesztelen kötelékeitől*, és vele az *egyéniség* egyoldalú kifejlődése. De az utóbbinak az igazi természete csak akkor mutatkozik meg, ha a tartalmat elemezzük – az *érdekeit* ennek az „utóbbinak". Akkor azt látjuk, hogy maguk ezek az érdekek megint bizonyos társadalmi csoportok közös és őket jellemző érdekei, *osztályérdekek* stb., tehát ez az egyéniség maga is osztály- stb. egyéniség, s ezeknek végső soron mind *gazdasági feltételek* az alapjai. Ezeken mint alapokon épül fel az állam és előfeltételezi őket.} Úgy érkeztek el ehhez [az elvonatkoztatáshoz], hogy félredobták a kormányzás és {!} a társadalom minden jellemvonását és attribútumát, egyet kivéve, és a *politikai felsőbbség* valamennyi *formáját összekapcsolták* azáltal, ami *közös bennük: az erő birtoklása*. {Nem ez a főhiba, hanem az, hogy a *politikai felsőbbséget*, bármilyen is a sajátos formája, és bármilyen is az elemeinek az együttese, a társadalom felett álló, önmagán nyugvó valaminek tekintik.} A folyamatban figyelmen kívül hagyott elemek mindig fontosak, néha rendkívül fontosak, mert *az emberi cselekvést ellenőrző* összes *elemekből* állnak, *kivéve a közvetlenül alkalmazott vagy közvetlenül visszatartott erőt*. {Pl. a *jobb fegyverzet* már közvetlenül *a termelési eszközök haladásán* (ezek pl. a vadászatnál és a halászatnál köz-

vetlenül egybeesnek a *pusztító eszközökkel*, a hadieszközökkel) alapuló elem}, de az az eljárás, hogy az *osztályozás céljaiból félredobták őket*... teljesen törvényes (359. old.).

Az elvonatkoztatás folyamán, amellyel elérjük az uralkodás fogalmát, elvetjük... *mindegyik közösség egész történetét*... ezen a *módon érkeztünk el az eredményhez* (360. old.).

{Maine lapos kritikája, amelyet részben jól csengő frazeológia mögé rejt, először a következő mondatban bontakozik ki:} „A (közösség) története, történeti előzményeinek *egész tömege* határozza meg minden közösségben azt, hogy az uralkodó hogyan alkalmazza ellenállhatatlan kényszerítő erejét, vagy tartózkodik alkalmazásától" (360. old.). {De ez az egész történet Maine-nél úgynevezett „erkölcsi elemekre" oldódik fel, mivel mint igazi jogász és ideológus *közvetlenül* így folytatja:} „Mindazt, ami ezt alkotja — a *vélemények, érzések, meggyőződések, mindenféle babonák és előítéletek*, örököltek és szerzettek, intézmények által vagy *az emberi természet alkata* által előidézettek egész roppant halmazát — az analitikai jogászok elvetik. És *ilyenképpen*, ha az uralkodásról adott meghatározásukban foglalt korlátozásokat tekintjük, saját országunk királynője és parlamentje elrendelhetné minden gyönge gyermek megölését, vagy egy *lettres de cachet*-rendszer felállítását" (360. old.), {(amilyet az angolok most felállítottak Coercion Billjükkel[274] Írországban. Ezt 1881 júniusában írtam). Jó példa a félőrült IV. Iván. Miközben dühöng a bojárokra és a moszkvai csőcselékre, igyekszik és kénytelen a *parasztérdekek képviselőjeként* viselkedni.}

Ezzel szemben Austin „állításai" „magától értetődő tételekké" válnak, mihelyt megtudjuk, hogy „*az uralkodás meghatározásának általa felállított rendszerében elsőbbsége van a jog meghatározásának*", mivel, mint már értesültünk, „az Austin-féle *uralkodás-koncepciót* úgy érték el, hogy a *kormány összes formáit* gondolatban egy csoportba egyesítették, *megfosztva őket minden attribútumtól, kivéve a kényszerítő erőt* és {itt megint megmutatkozik a *szamárlába*}, ha állhatatosan emlékezetünkben tartjuk, hogy az elvont elvből való dedukciókat *sohasem lehet teljesen alátámasztani ténybeli példákkal*" (362. old.).

{Austin további dogmái:} „A jogtudomány a *pozitív jog* tudománya. A pozitív törvények *parancsok*, amelyeket az uralkodók *alattvalóikhoz* intéznek, *kötelességet*, vagy kötelezettségi feltételt, vagy kötelezettséget róva ezekre az alattvalókra és *megtorlással* vagy *büntetéssel* fenyegetve abban az esetben, ha nem engedelmeskednek a parancsnak. A *jog* az uralkodó által a közösség bizonyos tagjaira ruházott képesség vagy hatalom, hogy megtorlással sújtsanak kötelességsértő alattvalótársakat" (362. old.).

{Mindezek a gyermeteg banalitások – a legfelsőbb *hatóság* az, akinek hatalma van kényszeríteni, a *pozitív törvények* a felsőbbség *parancsai alattvalóihoz*; általuk ezekre az alattvalókra kötelezettségeket ró, és ez *kötelesség*, s büntetéssel fenyeget, ha nem engedelmeskednek a parancsnak; *jog* az a hatalom, amelyet a felsőbbség a társadalom bizonyos tagjaira ruház, hogy a társadalom kötelességsértően cselekvő tagjait megbüntessék – ez gyermeteg, és maga *Hobbes* sem tud sokkal többet kihozni a tiszta felsőbbségi erőszakelméletből – ezt, amit *John Austin* doktriner módon komolyan prédikál, Maine az analitikai jogászok olyan „eljárásának" nevezi, amely szoros analógiát mutat a matematikában és a politikai gazdaságtanban követettel, és „szigorúan tudományos"!

Itt minden csak a *formai oldal* körül forog, persze egy jogász számára mindenben ez a fő.}

„Az *uralkodásnak*, az Austin-féle rendszer céljára, nincs más *attribútuma, mint az erő*, s ennélfogva a »törvényről«, »kötelezettségről« és »jogról« itt alkotott nézet abból ered, hogy kizárólag a kényszerítő erő termékeinek tekintik őket. Ilyenképpen a »megtorlás« (büntetés) válik a fogalmak sorának első és legfontosabb tagjává és rányomja a bélyegét valamennyi többire" (363. old.). „Senkinek" {mondja Maine} „nem esik majd nehezére elismerni (»allowing«), hogy a törvényeknek az a jellegük, amelyet Austin tulajdonít nekik, amennyiben ezek a törvények hivatalos törvényhozási szervektől indultak ki" (i. h.), de egyesek tiltakoznak ez ellen, tekintettel pl. valamennyi olyan ország szokásjogára, amelyek nem kodifikálták jogukat, és különösen az angol szokásjogra (i. h.). *Hobbes* és ő {Austin, a nagy Pompejus![275]} olyan szabályegyütteseket, mint az angol szokásjog, úgy sorolnak be a rendszerükbe, hogy kitartanak egy elv mellett, amely abban létfontosságú: *„Amit az uralkodó megenged, azt parancsolja"* (363. old.). Amíg a szokásokat nem kényszerítik ki törvényszékek, addig ezek nem egyebek, mint „pozitív erkölcs", a közvélemény által kikényszerített szabályok, de mihelyt törvényszékek kikényszerítik őket, az uralkodó parancsaivá válnak, közvetítőik a bírák, akik az uralkodó küldöttei vagy képviselői (364. old.). {Itt Austint, tudtán kívül (lásd fent *Sohm*, 155–159. old.), mint angol jogászt velejéig áthatja az az angol tény, hogy a normann királyok Angliában a maguk *normann törvényszékei* útján kényszerítették ki azt (változásokat a jogi viszonyokban), amit törvényhozási úton nem tudtak kikényszeríteni. Maine úr tovább magyarázza ezt:} „Ők (az uralkodók) *parancsolták* azt, amit megengedtek, mert *minthogy feltételezésünk szerint leküzdhetetlen erővel rendelkeztek, bármely pillanatban korlátlanul vezethettek be újításokat*. A szokásjog az ő parancsaikból áll, mert tetszésük

szerint érvényteleníthetik, megváltoztathatják vagy megerősíthetik" (364. old.). A jogot (Austin) *szabályozott erőnek* tekinti (365. old.).

{A kedélyes Maine úgy vélekedik:} „Ennek a jogi iskolának az a doktrínája, amely ellenszenves a jogászoknak, elvesztené paradox jellegét, ha egy feltevésbe bocsátkoznánk, amely *önmagában elméletileg vitathatatlan* {!}, s amely a történelem haladásával szemmel láthatóan közeledik a gyakorlati igazsághoz — abba a *feltevésbe*, hogy amit az uralkodó *megváltoztathatna* {!}, de *nem változtat meg*, azt *parancsolja*" (366. old.).

{Ez *Hobbes* és kis követője, Austin Maine-féle kiadása. Merő skolasztikus játszadozás. A kérdés, mi az, „amit megváltoztat*hatna*". Nézzünk akár valami formai jogit. „*Törvények*", anélkül, hogy eltörölnék őket, „*elévülnek*". Minthogy a „pozitív törvények" az uralkodó parancsai, a parancsai maradnak, amíg léteznek. Minthogy nem változtatja meg őket — „megtehetné", mert az a tény, hogy „elévülnek", bizonyítja, hogy a társadalmi állapot kinőtte őket; vajon azt kell-e hát mondanunk, hogy *parancsolja* őket, amiért nem törli el, bár „megtehetné", ahogy a Maine-féle csodaszer hangzik, vagy azt kell mondanunk, hogy „*parancsolja*" „*elévülésüket*", amiért nem kényszeríti ki őket? Ebben az esetben *parancsolja*, hogy *pozitív parancsainak* ne engedelmeskedjenek, azaz ne hajtsák végre őket, ami azt mutatja, hogy „parancsa" igen képzelt, fiktív fajtájú.} Austin „*saját etikai credója*... *utilitarizmus* volt annak *régebbi formájában*" (368. old.). {(A benthamizmus teljesen méltó ehhez a férfiúhoz.)

A második, harmadik és negyedik előadás (Austiné) annak a kísérletnek van szentelve, hogy} *isten törvényét* és a *természet törvényét* {amennyiben ez utóbbi szavaknak tulajdonítható valami értelem} azonosítsa a *hasznossági elmélet* előírta szabályokkal... az azonosítás... teljesen önkényes és semmilyen célra nem alkalmas (369. old.). A szó szoros értelmében vett jogásznak semmi köze a jog vagy az erkölcs valamely eszményi mértékéhez (370. old.). {Nagyon is igaz! Éppoly kevés köze van hozzá, mint a teológiának!}

XIII. előadás. Uralkodás és birodalom. {Ez az utolsó előadás Maine könyvében.}

A „*törvény*" szó két fogalommal szorosan összekapcsolva jött létre: a „*rend*" fogalmával és az „erő" fogalmával (371. old.).

Austin fő művei nem sokkal több, mint negyven évesek (373. old.).

A jogász szempontjából a *törvény* csak azáltal kapcsolódik össze a renddel, hogy minden *igazi törvénynek* szükségszerű feltétele, hogy meg kell szabnia *cselekedetek vagy mulasztások valamely osztályát*, vagy számos *általánosan* meghatározott cselekedetet és mulasztást; az a *törvény, amely*

egyetlen cselekedetet szab meg, nem *igazi törvény,* hanem *„alkalmi"* vagy *„sajátos"* parancsként különböztethető meg. Az így meghatározott és korlátozott törvény az analitikai jogászok felfogása szerint a jogtudomány tárgya (375. old.).

Austin az értekezésében megvizsgál „több létező kormányzatot" vagy {ahogy ő mondaná} *„politikai felsőbbségi és alávetettségi formát,* hogy mindegyikükben meghatározza *az uralkodás pontos helyét"* (375., 376. old.).

Austin elismeri olyan közösségek, azaz emberi együttesek létezését, amelyekben semmiféle elemzés nem fedhet fel az uralkodó általa adott meghatározásának megfelelő személyt vagy csoportot. Először, miként Hobbes {akinek ő jelentéktelen követője}, ő is teljességgel elismeri, hogy létezik az *anarchia állapota. Ahol ilyen állapot található, ott az uralkodás kérdése körül heves harc folyik,* s példaként említi azt, ami mindig jelen volt Hobbes gondolkodásában, az I. Károly és parlamentje közötti küzdelmet. Hobbes és Austin egy éles elméjű bírálója, a nagyszerű *Fitzjames Stephen* kitart amellett, hogy létezik a *szunnyadó* anarchia állapota, pl. az Egyesült Államok {ez Maine példája} a polgárháború előtt (377. old.). {Mindez igen jellemző az „éles elméjű" angol jogászokra! A naaagy Maine viszont kijelenti:} „lehet szándékosan tartózkodni egy olyan kérdés körüli harctól, amelyről tudják, hogy eldöntetlen, és én {maga Maine!} nem látom semmi akadályát annak, hogy az így keletkezett ideiglenes egyensúlyt szunnyadó anarchia állapotának nevezzék" (377. old.).

Austin továbbá elismeri egy *természeti állapot* elméleti lehetőségét; nem tulajdonít neki olyan fontosságot, mint Hobbes és mások, de megengedi, hogy létezik bárhol, ahol bizonyos számú ember vagy csoport, amely nem elég számos ahhoz, hogy politikai legyen, még nincs alávetve valamely mindennapi vagy szokásszerűen cselekvő közösségnek (378. old.).

Austin ezt mondja, I. köt 237. old., III. kiad.:

„Tegyük fel, hogy vadak egy egyes családja teljes elidegenedésben él minden más közösségtől. És tegyük fel, hogy az apa, ennek az elszigetelt családnak a feje iránt az anya és a gyermekek a szokásos engedelmességet tanúsítják. Nos, minthogy ez a család nem tagja egy másik s nagyobb közösségnek, a szülők és gyermekek alkotta társadalom nyilvánvalóan egy *független társadalom,* és minthogy a többi tag engedelmeskedni szokott főnökének, ez a független társadalom *politikai társadalmat* alkotna, ha tagjainak száma nem volna rendkívül kicsiny. *De* minthogy tagjainak száma rendkívül kicsiny, azt hiszem, *természeti állapotban levő társadalomnak* tekintenék; azaz *olyan személyekből álló társadalomnak, akik nincsenek*

az alávetettség állapotában. Kissé nevetségesnek ható kifejezések alkalmazása nélkül aligha nevezhetnénk ezt a társadalmat *politikai* és független társadalomnak, a parancsoló apát és főnököt *monarchának* vagy *uralkodónak*, vagy az engedelmes anyát és gyermekeket *alattvalóknak*." {Nagyon mélyenszántó!}

{Ez ennyiben Maine malmára hajtja a vizet,} „mivel" {mint mondja,} „a tekintélynek az a formája, amelyről szó van, a *patriarcha* vagy *családfő tekintélye* a családja felett, legalábbis egy modern elmélet {Maine-é és társaié} szerint, az az elem vagy csíra, amelyből fokozatosan kifejlődött embernek ember feletti minden tartós hatalma" (379. old.).

{De most előáll Maine a „nagyágyúval".} *Pandzsáb*, miután átment az anarchia és szunnyadó anarchia minden elképzelhető fázisán, körülbelül 25 évvel az annektálása előtt a szikhek néven ismert félig katonai, félig vallási oligarchia meglehetősen szilárd uralma alá került; a szikhek viszont a rendjükhöz tartozó egyetlen főnöknek, Randzsit Szinghnek voltak alávetve. Ez teljhatalmú kényúr volt. A föld termékének óriási részét vette el jövedelemként. Elpusztított falvakat, amelyek szembeszegültek követeléseivel, és számos embert végeztetett ki. Nagy hadseregeket gyűjtött össze; megvolt minden anyagi hatalma és különböző módokon gyakorolta. *De soha nem hozott törvényt.* Azokat a szabályokat, amelyek alattvalóinak életét irányították, ősrégi szokásaikból vezették le, és ezeket a szabályokat házi bíróságok érvényesítették a családokban vagy faluközösségekben (380., 381. old.). Randzsit Szingh *sohasem álmodott* vagy *álmodhatott* {!} arról, hogy megváltoztassa a polgári szabályokat, amelyek szerint alattvalói éltek. Valószínűleg ugyanolyan szilárdan hitt az ilyen szabályok független kötelező erejében, mint maguk a vének, akik alkalmazták őket. Egy keleti vagy indiai jogi teoretikus képtelenségnek stb. érezte volna azt az állítást, hogy Randzsit Szingh *megparancsolta* ezeket a szabályokat stb. (382. old.).

Pandzsábnak ezt a Randzsit Szingh alatti állapotát úgy tekinthetjük, mint minden keleti közösség típusát eredeti állapotában, a béke és rend ritka időközeiben. Mindig zsarnokságok voltak ott, s az élükön álló zsarnokok parancsainak, bármilyen durvák és kegyetlenek voltak is, fenntartás nélkül engedelmeskedtek. De akkor ezek a parancsok, kivéve, amennyiben *az adóbegyűjtés igazgatási mechanizmusának megszervezésére* szolgáltak, nem voltak igazi törvények; abba a kategóriába tartoztak, amelyet Austin alkalmi vagy sajátos parancsoknak nevezett. Az igazság az, hogy *a helyi és házi szokás szempontjából egyedül döntő* . . . nem az uralkodó *parancsa* volt, hanem az istenség feltételezett parancsa. Indiában a vegyesen jogi és vallási bráhmanikus traktátusok befolyása *az ország ősi szokásjogának*

értelmezésére mindig nagy volt, és némely vonatkozásokban... még nagyobb lett az angol uralom alatt (382., 383. old.).

Az *asszír, a babiloni, a méd és a perzsa birodalmak* alkalmi hódító háborúkra óriási hadseregeket gyűjtöttek össze roppant területeken szétszórt lakosságból; fenntartás nélküli engedelmességet követeltek alkalmi parancsaiknak, a legnagyobb kegyetlenséggel büntették az engedetlenséget; megfosztottak trónjuktól kisebb királyokat, áttelepítettek egész közösségeket stb. De mindezzel csak kevéssé avatkoztak bele azoknak a csoportoknak a mindennapi vallási vagy polgári életébe, amelyekhez alattvalóik tartoztak. Az a *„királyi statútum"* és *„szilárd rendelet"*, amely fennmaradt számunkra mint *„a médek és perzsák változhatatlan törvényének"* példája, nem mai értelemben vett törvény, hanem „sajátos parancs", hirtelen, lökésszerű és időleges beavatkozás ősi sokrétű szokásokba, amelyeket általánosságban háborítatlanul hagytak. Még az athéni birodalom is, amennyiben nem Attikát, hanem az alávetett városokat és szigeteket illette, nyilvánvalóan *adószedő* birodalom volt, mint az ázsiaiak, nem pedig *törvényhozó birodalom* (384., 385. old.).

Új törvényhozási rendet vezetett be a világban a *rómaiak birodalma* (386. old.).

{Maine fickó szerint} *az államoknak nevezett politikai közösségek eredete* az, hogy *csoportok egyesülése* útján alakultak, s az *eredeti csoport* semmi esetre sem volt *kisebb a patriarchális családnál.* {*Megint!*} De ezt az egyesülést hamarosan megállították (386. old.).

Egy későbbi szakaszban gyakran igen nagy területi kiterjedésű... politikai közösségeket hozott létre egy *közösség, amely meghódított másokat,* vagy *egy főnök, aki egyetlen közösség vagy törzs élén állt,* leigázva a lakosság nagy tömegeit. De... az e nagy államokba foglalt kis társadalmak külön helyi élete nem szűnt meg, sőt nem is gyengült sokat (386., 387. old.).

„Az egykor független életet élő csoportok teljesebb felmorzsolódása a modern társadalmakban a *jóval nagyobb törvényhozási aktivitással* együtt ment végbe" (387. old.).

Ha a falusi tanács (később az athéni ekkleszia stb.) hatalmait modern elnevezésekkel kell meghatározni, akkor a leginkább a háttérben a *törvényhozó hatalom* volt, s amit a legvilágosabban felfogtak, az a *bírói hatalom.* Azokat a törvényeket, amelyeknek engedelmeskedtek, öröktől létezőknek tekintették és valójában új szokásokat összekevertek a valójában régiekkel (388., 389. old.). Ennélfogva az árja faj {!megint ez az ostobaság!} falusi közösségei nem gyakoroltak igazi törvényhozó hatalmat, amíg kezdetleges befolyások alatt maradtak. Nem gyakoroltak törvényhozó hatalmat a szó

valamelyest felfogható értelmében azoknak a most a Keletre korlátozódott *nagy államoknak* az uralkodói sem, amelyek csaknem érintetlenül megőrizték a kezdetleges helyi csoportokat. *A mi felfogásunk szerinti törvényhozás és a helyi életnek a felbomlása, úgy látszik, mindenütt együtt haladt* (389. old.). A római birodalom volt a forrása azoknak a befolyásoknak, amelyek – azonnal vagy végül is – elvezettek igen központosított, aktívan törvényhozó államok megalakulásához. Ez volt az első nagy hatalom, amely *nemcsak adóztatott*, hanem *törvényt* is *hozott*. A folyamat sok évszázadra nyúlt... kezdetét és befejezését... durván az első *edictum provinciale*[276] kibocsátásában, illetve *a római polgárjognak a birodalom valamennyi alattvalójára való kiterjesztésében* jelölném meg. De végeredményben a szokásjog óriási és vegyes tömegét szétzúzták és új intézményekkel váltották fel... Az (a római birodalom) elnyelte, darabokra törte és lábbal tiporta maradványait (390., 391. old.). Azután a római birodalom és annak joga hatott a barbárok alapította új birodalmakra stb. (391. old.).

A *szokásjognak*... nem úgy engedelmeskedtek, ahogy az írott jognak engedelmeskednek. Amikor kis területeken és kis természetes csoportokban van érvényben, a büntető szankciók, amelyekre támaszkodik, részben közvélemény, részben babona, de sokkal nagyobb mértékben ösztön [kérdései], amely csaknem olyan vak és öntudatlan, mint amely testünk némely mozgását kiváltja. A *tényleges kényszer*, amely a szokáshoz való alkalmazkodás biztosításához szükséges, elképzelhetetlenül kicsiny. De amikor a szabályok, amelyeknek engedelmeskedni kell, *a kis természetes csoporton kívül álló* és semmilyen részét nem alkotó *hatalomtól* kezdenek kiindulni, a szokásjog szabályaitól teljesen eltérő jelleget öltenek. Elvesztik a babona {például a keresztény vallás, a római egyház?} támogatását, talán a közvéleményét is, a spontán impulzusét pedig minden bizonnyal. *A törvényt alátámasztó erő* ezért *merőben kényszerítő erővé* válik, olyan mértékben, amely kezdetlegesebb típusú társadalmakban teljesen ismeretlen. Sőt mi több, sok közösségben *ennek az erőnek az érvénye alá vetett személyek zömétől igen nagy távolságban kell hatnia*, úgyhogy az uralkodónak, aki alkalmazza, *cselekedetek nagy kategóriáival és személyek nagy kategóriáival van dolga*, nem pedig elszigetelt cselekedetekkel és egyénekkel. Innen ered „törvényeik" közömbössége, kérlelhetetlensége és általánossága (392., 393. old.).

Általánosságuk (a törvényeké) és függésük az uralkodó kényszerítő erejétől a modern államok nagy területének, az őket alkotó alcsoportok felmorzsolódásának és mindenekelőtt a római államnak stb. a következménye (394. old.).

Hallottunk már egy falusi Hampdenről, de egy falusi Hobbes elképzelhetetlen. Elmenekült Angliából a polgárháború miatt; a kontinensen {a fickó} *gyorsan centralizálódó kormányokat* látott {azaz Maine túlságosan mélyenszántó, semhogy azt mondja: Richelieu-t, Mazarint stb.}, látta, hogy a helyi kiváltságok és törvénykezések szerfelett hanyatlanak, a régi történelmi testületek, mint a francia parlamentek, egyelőre az anarchia eszközeivé kezdenek válni, az egyetlen remény a királyi hatalomban található; ezek voltak a vesztfáliai békével[277] végződő háborúk kézzelfogható eredményei. A feudális vagy quasi* feudális társadalom régi sokféle helyi tevékenysége mindenütt meggyengült vagy megszűnt. {(Ezzel szemben *Locke*, akárcsak Petty, *Hollandiát* tartja szem előtt.) Ami viszont a naaagy Benthamet illeti, mi volt mögötte: (a francia forradalom és Napóleon).} Egy uralkodó, aki demokrata volt, kezdte meg, és egy uralkodó, aki zsarnok volt, fejezte be *Franciaország törvényeinek kodifikálását*. Soha azelőtt a modern világban nem szemléltették ilyen megkapóan azt a tételt, hogy amit az uralkodó megenged, azt megparancsolja, mert hallgatólagos engedélyét bármikor helyettesítheti kifejezett paranccsal, és nem adtak ilyen hatásos leckét azokról a messzemenő és egészében véve *igen hasznos eredményekről* {!}, amelyek az uralkodóknak a tulajdonképpeni törvényhozásban való megnövekedett aktivitásától várhatók (396. old.).

A megírás ideje: 1881 április–június
Az első megjelenés helye: „The Ethnological Notebooks of Karl Marx", Assen 1972.
Eredeti nyelve: angol és német

* – mintegy, szinte – *Szerk.*

Karl Marx

[John Lubbock „A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota" című könyvének konspektusa[278]]

Sir John Lubbock: „The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man", London 1870

Lubbock az előszóban idézi ezeket a műveket: *Müller* (J. G.): „*Geschichte der amerikanischen Urreligionen*", *McLennan*: „*Primitive Marriage*", *Bachofen*: „*Das Mutterrecht*", *lord Kames*: „*History of Man*".

Az *I. fejezetben* (Bevezetés) *Maine* „*Ancient Law*"-jára vonatkozóan azt mondja, hogy ha {ez a fickó} jobban megismerkedik útleírásokkal stb., akkor nem állította volna fel „kézenfekvő tételt" gyanánt azt, hogy „a kezdetleges társadalmak szervezetében zavar támadt volna, ha *az emberek anyjuk rokonai rokonainak nevezték volna magukat*", ezzel szemben én {vagyis Lubbock} azonnal be fogom bizonyítani, hogy miként McLennan úr már valóban kimutatta, a rokonságnak női ágon való számontartása a vad közösségek általános szokása szerte a világon (2., 3. old.).

A „*People of India*" (J. F. Watson és J. W. Kaye műve) az Audhban élő *tikurokról* azt mondja, hogy „csaknem különbség nélkül, nagy közösségekben *élnek együtt*, és még *ha két ember házastársnak számít*, ez a kapcsolat is *csak névleges*" (idézve Lubbocknál, 60. old.).

McLennan, miként Bachofen, *a hetérizmus vagy csoportházasság* [communal marriage] *fokával* kezdi {*Lubbock* pedig a 70. oldalon azt mondja, hogy hisz ebben az ostobaságban, tehát azonosítja a *csoportházasságot* és a *hetérizmust*; holott a *hetérizmus* nyilvánvalóan olyan forma, amely előfeltételezi a *prostitúciót* (ez utóbbi pedig csak a *házassággal*, akár csoportos stb., akár monogám, *ellentétben* létezik). Ez tehát hysteron proteron*}. A követ-

* – a későbbi jelenségnek az előző elé tevése – *Szerk.*

kező fok az ő (McLennan) véleménye szerint a többférjűségnek az a formája volt, amelyben *fivéreknek közösek a feleségei*; utána jött a *levirátus* foka, vagyis az a rendszer, amelyben, ha az idősebb fivér meghalt, a második fivér vette feleségül az özvegyet, és így tovább sorban a többiek. Ennélfogva, gondolja, némely törzsek az *endogámia* irányába ágaztak el, mások az *exogámia* irányába, azaz az előbbiek tiltották a törzsön kívüli, az utóbbiak a törzsön belüli házasodást. Ha a két rendszer közül valamelyik régebbi a másiknál, akkor szerinte az exogámiának kell a legősibbnek lennie. Az exogámia gyermekgyilkosságon alapult és a nőrablás útján való házasság gyakorlatára vezetett.[279] Egy további fokon *a nőági leszármazás eszméje, mivel, ahogy lennie kellett, megoszlást idézett elő a törzsben*, megszüntette a nőrablásnak mint valóságnak a szükségességét és jelképpé redukálta azt (69., 70. old.). {Lubbock} elismeri, hogy a vadak között *elterjedt a gyermekek megölése*, de „a legalsóbb fokon levőknél fiúkat éppoly gyakran öltek meg, mint leányokat", ahogy ezt pl. *Eyre* a {hírhedt!} („*Discoveries in Central Australia*") Ausztráliára vonatkozóan határozottan megállapítja (70. old.). {Csattanós példája *Lubbock* kritikai érzékének, hogy elfogadja *McLennan* ostobaságát az „*exogámiáról*" és „*endogámiáról*", de utána mint agyafúrt ember így „*pragmatizálja*" magának a dolgot.}

„A *csoportházasságot* fokozatosan kiszorította a *nőrablásón alapuló egyéni házasság*, és ez először exogámiára vezetett, *azután pedig* a leánygyermekek megölésére; így megfordul a McLennan-féle sorrend. Az endogámiát és a szabályozott többférjűséget, bár gyakori, én kivételnek tekintem, amely nem hat ki a fejlődés normális menetére (70. old.). Még csoportházasság esetén is a harcos, aki valamely rablóhadjáratban egy szép leányt zsákmányolt, különös jogot formált rá, és amikor lehetett, újjat húzott a szokással{!}... Vannak más esetek is, amikor két formában létezett házasság, és ezért nem ütközik valódi nehézségbe az a feltételezés, hogy csoportházasság és egyéni házasság egyszerre létezett... A háborúban foglyul ejtett nő sajátos helyzetben volt: a törzsnek nem volt semmi joga rá, a foglyul ejtője megölhette, ha úgy tartotta kedve; ha inkább életben akarta hagyni, ez szabadságában állt; tetszése szerint cselekedett, és a törzs ezzel nem szenvedett veszteséget" (70., 71. old.).

„Ő" {McLennan} „azt is feltételezi, hogy a rablás útján való házasság *azon figyelemre méltó szokás* után következett és belőle keletkezett, *hogy mindig a törzsön kívül házasodtak*, amire ő a helyénvaló exogámia nevet javasolta... Én hiszem, hogy az exogámia a rablás útján való házasságból eredt stb." (72. old.).

{Lubbock tehát mit sem tud az alapról, a *nemzetségről*, amely a *törzsön*

belül létezik, éppúgy nem, mint *McLennan*, ámbár idéz néhány olyan tényt, amelyek majd' kibökték a szemét, s amelyekből valóban pedzett is már valamit.

Lubbock most lemásolja McLennant, hogy megmutassa,} „a »rablás«, akár tényleges, akár jelképes, milyen nagymértékben behatol a házasság fogalmába. McLennan úr volt, azt hiszem, az első, aki méltányolta a fontosságát. Én (Lubbock) átvettem értékes művéből a következő néhány bizonyítékot, *hozzátéve azonban*"{!} „*több további esetet*" (73. old.). {Nagy, legnagyobb Lubbock!}

Ha egy olyan országot veszünk példának, ahol *négy meghatározott szomszéd törzs* él, amelyek az exogámia szokását követik és amelyek anyai, nem pedig apai ágon tartják számon a leszármazást..., bizonyos idő után az eredmény az lenne, hogy mindegyik törzs négy septből vagy clanból állna, amelyek a négy eredeti törzset képviselnék, és ennélfogva olyan közösségeket kellene találnunk, amelyekben mindegyik törzs clanokra oszlik, s a férfinak mindig egy másik clanból való nőt kell feleségül vennie (75. old.).

Földművelő törzseknél és már kialakult kormányzási formákban a főnököknek sokszor igen nagy háremük van, sőt, fontosságukat feleségeik számán mérik, ahogy más esetekben teheneik vagy lovaik számán (104. old.).

„Az alsóbb fokon levő fajok közül soknál *a rokoni kapcsolat női ágon való számontartása az uralkodó szokás*", innen ered „az a furcsa" {!} „gyakorlat, hogy a *férfi örökösei*" {de hiszen akkor ők nem a *férfi örökösei*; ezek a civilizált szamarak nem tudnak megszabadulni a saját konvencióiktól} „nem a saját gyermekei, hanem *nővérének a gyermekei*" (105. old.). Így Guineában, ha egy gazdag ember meghal, vagyona, a fegyverzetét kivéve, *nővérének a fiára* száll, Smith szerint (*Smith*: „*Voyage to Guinea*", 143. old., lásd még „*Pinkerton's Voyages*", XV. köt. 147., 421., 528. old.; „*Astley's Collection of Voyages*", II. köt. 63., 256. old.) kifejezetten azon az alapon {pragmatizálás!}, hogy ő minden bizonnyal rokon (105. old.). *Battel* („*Pinkerton's Voyages*", XVI. köt. 331. old.) említi, hogy Longo (Loango) városát négy főnök kormányozza, akik a király nővéreinek a fiai, mert a „király fiai soha nem lesznek királyok". Quatremère („*Mémoires géographiques* sur l'Egypte et sur quelques contrées voisines", Párizs 1811, idézi *Bachofen*, 108. old.) említi, hogy „a *núbiaiaknál*, mondja Abu Szelah, amikor a király meghal s egy fiat és nővére részéről egy unokaöcsöt hagy hátra, az utóbbi lép a trónra, előnyben a *természetes* örökössel szemben"{!}. *Caillié*, „*Travels*", I. köt. 153. old., ezt mondja *Közép-Afrikáról*: „az

uralkodás mindig ugyanabban a családban marad, de *a fiú sohasem követi a trónon apját*; inkább választják a király nővérének fiát, mert úgy gondolják, hogy *ezzel a módszerrel biztosabb, hogy az uralkodói hatalom királyi vérből való emberre száll át*" (105. old.). {Ha nem Caillié, hanem maguk az ottani afrikaiak mondták így, akkor ez azt bizonyítja, hogy a nőági utódlás már csak a legfelsőbb tisztségviselőknél (főnököknél) maradt meg, és ők maguk nem tudták már az okát.}

Észak-Afrikában ugyanezt a szokást megtaláljuk a berbereknél, és *Burton* említi a létezését *Keleten* (105. old.).

Polübiosz (a nőágon való anyai ősökről) említést tesz a *lokroszokkal* kapcsolatban; az *etruszk sírokon* a leszármazás nőágon van feltüntetve (106. old.).

Indiában a *kasziknál*, a *kokhiknál* és a *nájaroknál a rokonsági rendszer nőági. Buchanan* szerint „a tulavai bantaroknál a férfi vagyona *nem saját gyermekeire száll*, hanem *nővére gyermekeire*". *Sir W. Elliot* szerint *Malabar lakosai*, „noha a kasztok különfélesége ugyanolyan, mint más tartományokban, *mind megegyeznek* egy figyelemreméltó szokásban — *a vagyon csakis nőágon öröklődik át*". Hozzáteszi, Conner hadnagyra hivatkozva, hogy ugyanez az eset *Travankurban* az összes kasztoknál, kivéve a ponanokat, valamint a nambudirí bráhmanokat. *Latham* („*Descriptive Ethnology*", II. köt. 463. old.) megállapítja, hogy „egyetlen nájar fiú sem tudja, ki a saját apja, és *megfordítva*, egyetlen nájar apa sem tudja, ki a saját fia. Mi lesz a férj vagyonával? Nővéreinek gyermekeire száll" (106. old.).

Az indiai *limbuknál*, egy Dardzsiling közelében élő törzsnél a fiúk az apa tulajdonába kerülnek azután, hogy kisebb pénzösszeget fizet az anyának, *amikor a gyermek nevet kap* és *apja törzsébe kerül*; a leányok *anyjukkal* maradnak és *az ő törzsébe tartoznak* (*Campbell* a „*Transactions of the Ethnological Society*"-ban). *Marsden* („*History of Sumatra*", 376. old.) elmondja, hogy *a szumátrai battáknál „a főnöki tisztséget elsősorban nem az elhunyt fia örökli*, hanem nővére részéről való unokaöccse, és hogy ugyanez a furcsa{!} szabály uralkodik *általában a vagyonra vonatkozóan* a sziget e részén élő *malájoknál*, sőt *Padang* környékén is" (106., 107. old.).

Sir John Richardson („*Boat Journey*", I. köt. 406. old.) elmondja, hogy a Cook-öböl *kenaijainál* a férfi vagyona nem saját gyermekeire száll, hanem nővére gyermekeire. Ugyanez a helyzet a *kutchinokkal* („*Smithsonian Report*", 1866, 326. old.) (107. old.). *Carver* („*Travel in North America*") említi, hogy a Hudson-öböl indiánjai a gyermekeket „mindig anyjuk nevéről különböztetik meg, s ha egy nő többször megy férjhez és mindegyik férjétől van gyermeke, ezeket *mind róla nevezik el*" (107. old.). Hasonló szabály uralko-

dik *Haitiban* és *Mexikóban* (J. G. Müller: „Amerikanische Urreligionen", 167., 539. old.) (107. old.).

Polinéziára vonatkozóan Mariner megállapítja, hogy a *Barátság- vagy Tonga-szigeteken* („*Tonga Islands*" c. könyvében, II. köt. 89., 91. old.) *„a nemesség nőágon öröklődik*, ezért, ha az anya nem nemes, a gyermekek nem nemesek" (107. old.). (Mariner egy *másik* passzusából úgy látszik, hogy ezek a szigetlakók a nőági rokoni kapcsolatokról a férfiágiakra való átmenet állapotában voltak.) A nőági öröklés létezésére világosan utal a *fidzsiknél* a vaszu néven ismert szokás (107., 108. old.). Így *Nyugat-Ausztráliában* is „a gyermekek, bármelyik nemhez tartoznak, mindig anyjuk családnevét veszik fel" (Eyre) (108. old.).

{Lubbock úr szerint a vallásnak a következő fokozatai vannak:}

1. *Ateizmus*, abban az értelemben, hogy nincs semmi határozott fogalom e tárgyról. 2. *Fetisizmus*, amikor az ember feltételezi, hogy kényszerítheti az istenséget (amely mindig rosszindulatú természetű) kívánságainak teljesítésére. 3. *Természetimádás vagy totemizmus*, amikor természeti tárgyakat, fákat, tavakat, köveket, állatokat stb. (égitesteket stb.) imádnak. 4. *Samanizmus*, amikor a felsőbb istenségek sokkal hatalmasabbak, mint az ember, és más természetűek is. Tartózkodási helyük szintén igen távoli, és csak a sámánoknak elérhető. 5. *Bálványimádás vagy antropomorfizmus*, amikor az istenek még teljesebb mértékben az emberek természetét veszik fel –, csak hatalmasabbak; mégis meggyőzhetők; a természetnek részei, nem pedig teremtői; képmásokkal, vagyis bálványokkal ábrázolják őket. 6. Az istenség a természet teremtőjévé válik, nem pusztán része annak; ekkor *válik először természetfeletti lénnyé*. {Ez, véli Lubbock úr, agyrém.} 7. Erkölcsöt párosítanak a vallással (119. old.). A vadak a szellemeket csaknem mindig *gonosz lényeknek* tekintik, valami láthatatlan törzs tagjainak (129. old.).

{A vadak „raisonnement"-jának* Lubbock által fel nem ismert fölényéről az istenhivő európaiakkal szemben v. ö. Lubbock, 128. skk. old.}

A *szumátraiak* egy holdbéli emberről beszélnek, *aki szüntelenül gyapotot fon*, de egy patkány minden éjszaka elrágja a fonalát, s így kénytelen újrakezdeni munkáját (138. old.).

A virginiai őslakók szent tánca *felállított kövek körén* belül, amelyek pontosan emlékeztetnek a mi úgynevezett druida templomainkra, kivéve azt, hogy felső végükön emberi fej formájára vannak durván megfaragva. {Lásd Lubbock, *156* old. ábra *Lafitau „Moeurs des sauvages"* c. könyvéből.}

* – „gondolatmenetének" – *Szerk.*

Érdekes dolgokat mond a *kaliforniai indiánokról*, hitetlenségükről és egyenlőségükről stb. *Baegert* atya, egy jezsuita misszionárius: „*Nachrichten von der Amerikanischen Halbinsel Californien*", *1773*. Fordítása a „*Smithsonian Reports*"-*ban*, 1863–1864.

A *zuluk* {– a boldogtalanok! – }. „Soha nem jutott eszükbe – írja Callaway –, hogy a föld és az ég egy láthatatlan Lény műve lehet" (162., 163. old.), de hisznek *láthatatlan lényekben*, részben az *árnyék*, de főleg az *álom* alapján. Az *árnyékot* bizonyos fokig a szellemnek tekintik, amely kíséri a testet (hasonló elképzelés van a görögöknél). Hisznek az álmukban megjelenő halott apák és fivérek valóságosságában (hogy még élnek), a *nagyapákat* viszont végleg halottaknak tekintik (163. old.).

Bálványimádás az emberi fejlődés valamivel magasabb fokára jellemző; a legalsóbb emberfajoknál semmi nyoma sincs; Lafitau („*Moeurs des sauvages américains*", I. köt. 151. old.) joggal írja: „Általában azt lehet mondani, hogy a vad népek többségének nincsenek bálványai." Nem tévesztendők össze a fétissel; a *fetisizmus* támadás az istenség ellen, a bálványimádás a neki való meghódolás aktusa (225. old.).

A *bálvány* rendszerint *emberi formát* ölt, és a bálványimádás szoros kapcsolatban van a vallásnak azzal a formájával, amely az ősök kultuszában áll (228. old.). Az ősök kultusza többé-kevésbé uralkodó *Közép-India összes őslakos törzseinél* (229. old.). A *kafferek* áldozatot mutatnak be elhunyt rokonaiknak és imádkoznak hozzájuk (i. h.). Más fajok *durva szobrokkal* igyekeznek megőrizni a halottak emlékét. *Pallas* („*Voyages*", IV. köt. 79. old.) említi, hogy a *szibériai osztályok* „kultusszal övezik halottaikat. *Alakokat faragnak fából*, hogy megtestesítsék *a nevezetes osztyákokat. Halotti torokon e szobrok elé helyezik az étel egy részét.* Asszonyoknak, akik szerették férjüket, *ilyen szobraik* vannak, *velük fekszenek le*, felöltöztetik őket és egy falatot sem esznek anélkül, hogy meg ne kínálnák őket adagjuk egy részével". *Erman* („*Travels in Siberia*", II. köt. 56. old.) szintén említi, hogy ha egy férfi meghal, „rokonai fából durva képmást készítenek az elhunyt *képviseletére* és tiszteletére, felállítják a jurtájukban és *isteni tiszteletben* részesítik". Bizonyos ideig „minden étkezésnél ételáldozatot helyeznek a képmás elé stb." (i. h.). Többnyire ez a fél-imádat csak néhány évig tart, utána *a képmást elégetik*. „De ha sámán hal meg, ez a szokás vele kapcsolatban *teljes és határozott szenttéavatássá* változik; akkor (folytatja Erman) „*a felöltöztetett fatuskó, amely az elhunytat képviseli*", nemcsak „korlátozott idejű hódolatban" részesül, hanem „a pap utódai minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy hírneve nemzedékről nemzedékre fennmaradjon" {lásd *Phear*: „The Aryan Commune", amely szerint pontosan ugyanez még

ma is megvan Bengáliában az arisztokratáknál stb.[280]}, „s jól kigondolt jóslatokkal és más mesterkedésekkel úgy intézik, hogy *a családi penateseik** *számára* ugyanolyan bőséges *áldozatokról* gondoskodjanak, mint amilyeneket az általánosan *elismert istenek* oltáraira szokás helyezni. De ez utóbbiaknak (mondja *Erman*) szintén *történelmi eredetük* van; hogy eredetileg kiváló férfiak emlékművei voltak, amelyeknek az idő múlása és a *sámánok érdeke* adott fokozatosan önkényes értelmet és fontosságot, ahhoz szerintem nem fér kétség; ezt megerősíti továbbá az a körülmény, hogy az e szenteknek ajánlott *összes szent jurták közül*, amelyekből ősidők óta sok volt a folyó környékén, *csak egyetlenegyet láttam* (Szamarovo közelében), amelyben *nő képmását* őrizték" (230. old.).

{Lubbock idézi Bölcs Salamont („*Bölcsesség könyve*", *XIV. fej., 12. stb.*), ahol ez a nagy bölcs a következőket nyilatkoztatja ki az istenségszobrok kultuszának eredetéről.}

„13. Nem is voltak kezdettől fogva, s ezért nem maradnak örökké.

14. Mivel *az ember hivalkodása által jöttek a világra*, hirtelen elmúlás vár rájuk.

15. A keserű gyászban bánkódó atya ugyanis a hirtelen tőle elragadott fia képmását készíttette, s azt, ki mint ember halt meg, most istenként tisztelte, s alattvalói között szertartásokat és áldozatokat rendelt.

16. Idővel az istentelen szokás megszilárdult, s e tévedést törvényként megtartották, és *uralkodók parancsára faragott képeket imádtak*.

17. Kiket pedig az emberek *nem tudtak szemtől szembe tisztelni*, azért, mert távol laktak tőlük, azok *képmását a távolból elhozták*, a királyról, kit tisztelni akartak, hű képet készítettek, *hogy a távollevőnek oly készséggel hízelegjenek, mintha közöttük volna*.

18. Tiszteletük ápolására pedig *a művész becsvágya* olyanokat is ösztönzött, kik amazt nem ismerték.

19. Mert hogy *megbízója kedvében járjon*" {tudniillik a művész}, „azon fáradozott művészetével, hogy a hasonlóságot minél hívebben kifejezze.

20. *A műalkotás szépségétől elragadott* sokaság pedig most már istennek tartotta, kit kevéssel azelőtt mint embert tiszteltek."

A bálványt semmiképpen sem tekintették puszta jelképnek. Indiában (*Dubois*, 407. old.), amikor a nép adományai a szokásosnál kevésbé bőségesek, a bráhmanok néha *„vasra verik a bálványokat*, megláncolva kezüket-lábukat. Közszemlére teszik őket ebben a megalázó állapotban, amelybe, így magyarázzák a népnek, *könyörtelen hitelezők* juttatták őket, *akiktől isteneik*

* – *családi tűzhelyet védelmező isteneik* – *Szerk.*

ínség idején kénytelenek voltak pénzt kölcsönözni szükségleteik kielégítésére. Kijelentik, hogy *a kérlelhetetlen hitelezők addig nem hajlandók szabadon bocsátani az istent, amíg az egész összeget, kamatostól, meg nem fizeti.* A nép, vasra vert istenségének látványától megriadva, felajánlja szolgálatait; s úgy vélekedve, hogy minden jócselekedet közül a legdicséretesebb elősegíteni az isten kiszabadulását, összegyűjti a pénzt, amelyet a bráhmanok e célra követelnek" (231. old.).

{V. ö. ehhez *„Don Quijote"*, 2. rész, XXIII. fej.,[281] amelyben *Montesinos* barlangjában jár a bátor férfiú. Miközben Montesinosszal beszélget, egyszer csak azt látja, hogy „a boldogtalan Dulcinea egyik társa áll mellettem s könnyekkel szemében, zavart, halk hangon ezt susogja:

»Asszonyom, Dulcinea del Toboso csókoltatja kegyelmed kezét, s kéri, üzenje meg, hogy s mint érzi magát; *mivel pedig Dulcinea kisasszony pénzszűkében van, igen-igen szépen kéreti a lovag urat, legyen olyan kegyes és kölcsönözzön neki erre a pamutvászon újdonatúj alsószoknyájára valami hat reált, vagy amennyit éppen kölcsönözhet, s ő becsületszavára fogadja, hogy a lehető legrövidebb idő alatt visszafizeti.*« A kívánság hallatára" (*mondja el Don Quijote* Sancho Pansának és a diáknak) „alig tudtam hová lenni bámulatomban és csodálkozásomban. Tüstént Montesinos úrhoz fordultam e szavakkal: »*Lehetséges az*, señor Montesinos, *hogy elbűvölt fejedelmi személyek pénzszűkében legyenek*?« Mire ő így válaszolt: »*Higgye meg kegyelmed*, señor Don Quijote de la Mancha, *hogy az úgynevezett pénzhiány mindenütt érezhető: kihat mindenkire, érzi mindenki, s nem kíméli még az elbűvölteket sem.* S minthogy Dulcinea del Toboso kisasszony *ezt a hat reált kéreti, a zálog pedig, úgy látszik, elég jó*, nincs mit tennie, oda kell adnia, mert kétségkívül igen nagy zavarban lehet.« »*Zálogot én nem fogadok el*« – felelém –" (mondja Don Quijote), „de annyit sem adhatok, amennyit kér, mert magamnak *sincs több négy reálomnál*« . . . Ezt tehát a leánynak adtam s így szóltam hozzá: »Mondja meg asszonyának, édes lelkem, hogy teljes szívemből szánom és sajnálom szegényt s *szeretném, ha Fugger lehetnék*, hogy baján segíthessek stb.«"}

Türoszban Héraklész szobrát imádták, amelyet magának az istenségnek tekintettek; ezért, amikor Nagy Sándor ostromolta a várost, a szobrot erősen megláncolták, *nehogy átszökjön az ellenséghez* (231., 232. old.).

Ahogy a civilizáció előrehalad és *a főnökök zsarnokibbá* válnak, egyre több tiszteletet követelnek, *a néppel a hatalom és nagyság magasabb elképzeléseit fogadtatják el*, mint amilyeneket azelőtt vallottak (232. old.), és ezeket azután az istenekre is átviszik. A bálványimádás magasabb szellemi állapotra mutat, mint az állatok vagy akár az égitestek imádása. Még a *napimádás* is

általában, bár nem mindig, *az istenség alacsonyabb fogalmával* kapcsolódik össze, *mint a bálványimádás esetében.* {Vagyis az istenek körül teljesített *udvari szolgálat* „alacsonyabb" volt, mint a bálványimádás idején.} Ez részben abból a tényből ered, hogy *a főnökök és királyok fokozatosan növekvő hatalma* hozzászoktatta az elmét a korábban felfogottnál nagyobb hatalom létezéséhez (i. h.). Így például *Nyugat-Afrikában* a *rabszolgakereskedelem* jelentősen hozzájárult *a főnökök vagy királyok gazdagságához* és következésképpen *hatalmához*; nagy pompában éltek és megkövetelték, hogy *szolgai hódolattal* adózzanak nekik. Senkinek nem volt szabad velük együtt étkeznie, csak *térden* lehetett közeledni hozzájuk, *félelmet mutatva,* amely sok esetben kétségtelenül eléggé megalapozott volt (233. old.). A tisztelet e jelei annyira hasonlítottak az imádatra, hogy „az alsóbb osztályok tagjai meg voltak győződve arról, hogy a király hatalma nem korlátozódik a földre, és befolyásával esőt tud fakasztani az égből stb." (233. old., idézet *Proyart*: *„History of Loango"* stb. című könyvéből). *Natal tirannusai,* mondja Casalis, „szinte isteni hódolatot követeltek meg" (233. old.). Tahiti királyát és királynéját annyira szenteknek tekintették, hogy semmit, amit ők egyszer használtak, sőt, még nevük hangjait sem volt szabad bármilyen hétköznapi célra felhasználni. Az *udvar nyelvét* a legnevetségesebb talpnyalás jellemezte. A király „házait aarai-nak, az ég fellegeinek nevezték stb." (i. h.).

Az *emberimádás* nem sokáig korlátozódhatott a halottakra. Sok esetben az *élőkre* is kiterjedt. Valóban, a vadember, aki egy állatot vagy fát imád, semmi képtelenséget nem látott egy ember imádásában. {Mintha a civilizált angol nem „imádná" a királynőt* vagy Gladstone urat!} Főnöke az ő szemében *majdnem olyan hatalmas, ha ugyan nem hatalmasabb, mint az istensége.* Mégis, az *emberimádás* nem uralkodik *a teljesen civilizálatlan közösségekben,* mert a főnökök {kézenfekvő!}, állandóan érintkezvén követőikkel, *híjával voltak annak a titokzatosságnak,* amelyet a vallás megkíván és amely az éjszakai állatokat oly kiváltképpen jellemzi. De ahogy a civilizáció halad és *a főnökök egyre inkább elkülönülnek alattvalóiktól* {!}, ez megváltozik, és *az emberimádás a vallás fontos elemévé válik* (i. h.). *Egy nagy főnök imádása* éppoly természetesnek látszik, mint egy bálványé. „Minthogy *ti, keresztények* – mondta Ascelin barátnak egy mongol (*„Astley's Collection of Voyages"*, IV. köt. 551. old.) –, habozás nélkül imádtok botokat és köveket, miért nem vagytok hajlandók ugyanezt a tiszteletet megadni Bayoth Noynak, akiről a kán elrendelte, hogy ugyanúgy tiszteljék, mint őt magát?" Ezt a kultuszt szinte mindig magasabb lényekben való hit kísérte (234. old.).

* Viktória. – *Szerk.*

Ahol a samanizmus még nem teljesen szorította ki a totemizmust, ott a *monarchikus kormányzás bevezetése*, a maga szokásos pompájával és etikettjével, *az ősi istenek sokkal szervezettebb kultuszához* vezetett. Erre megkapó példa *Nyugat-Afrikában* a *kígyó-kultusz* és *Peruban* a *nap-kultusz* (235. old.). Sokszor fehér embereket istenségnek tekintenek, így pl. *Cook kapitányt* a Csendes-óceánon stb. „*Tuikilakila*, Somosomo főnöke ezt mondta Hunt úrnak: »Ha te halsz meg előbb, istenemmé foglak tenni« . . . Nincs határozott választóvonal eltávozott lelkek és istenek, sem istenek és élő emberek között, *mert sok papot és idős főnököt szent személynek tekintenek*, és jónéhány közülük meg is követeli magának az isteni jogot. »*Én isten vagyok*«, mondta néha Tuikilakila, és hitt is ebben" (*Erskine*: „*Western Pacific*", 246. old.).

{Lubbock ezt mondja:} „Első pillantásra *nehéz megérteni, hogyan tekinthetnek embereket halhatatlanoknak*" {úgy érti: természetes halált szenvedni nem képeseknek; Lubbock megcsúfolja önmagát és nem is veszi észre; egészen természetesnek találja, hogy „nem-természetes halálra" „képesek", azaz, hogy tovább élnek, ámbár természetes halált haltak}. „Mindamellett még ez a hit is elterjedt több országban" (235. old.).

Merolla elmondja (*„Pinkerton's Voyages"*, XVI. köt. 226. old.), hogy az ő idejében a kongói varázslókat *szcinghilinek* nevezték, ami annyit jelent, hogy a föld istenei. Vezetőjük címe „Ganga Csitorne, az egész föld istenének tartják . . . Továbbá azt állítja, hogy teste nem képes természetes halált szenvedni, és . . . hogy megerősítse imádóit ebben a véleményükben, amikor közeledni érzi a végét kor vagy betegség miatt, magához szólítja egyik tanítványát, akit utódjának szán, és úgy tesz, mintha átruházná rá a maga nagy erőit", coram publico* felakasztatja vagy agyonütteti magát vele stb. (235., 236. old.). Így a tibeti Nagy Láma.

Áldozatok, hogy a szellemi lényeket jóra vagy rosszra bírják (237. old.). Eleinte feltételezték, hogy a szellemek valóban megeszik a nekik felajánlott élelmet; de észlelték, hogy a feláldozott állatok nem tűntek el; ebből arra következtettek, hogy a szellem az áldozat *szellemi részét* ette meg, a durvább részt áhitatos imádóinak hagyva. Így például a Dardzsiling (India) környéki limbuk megeszik az áldozataikat, erőteljes kifejezésük szerint „a *kilehelt párát* az isteneknek, a húst magunknak ajánlva" (237. old.).

Új-Zélandban a tündérek, amikor Te Kanava nekik adta drágaköveit, *csak árnyékukat vitték el*, a földi anyaggal nem törődtek (*Sir G. Grey*: „Polynesian Mythology"). Guineában, Bosman szerint, „a bálvány csak a vért kapja, mert a húst maguk is nagyon szeretik". Másutt a húst megeszik

* – nyilvánosan – *Szerk.*

a hivők, mint az osztyákoknál, de a bálványokat *bekenik vérrel, a szájukon* (az osztyákok esetében). Végül még ezt is sok esetben *vörös festékkel* helyettesítik; így történik ez gyakran Indiában (Forbes Leslie ezredes) szent kövekkel; így Kongóban fétisekkel, amelyeket minden újholdkor bemázolnak vörös festékkel stb. (237., 238. old.).

A fidzsik nagy ételáldozataikor „a bennszülöttek hite szerint *csak a lélek* jut *az isteneknek*, akiket falánk evőknek írnak le; az anyagi részt a hivők fogyasztják el" (*Williams*: „*Polynesian Researches*"[282]).

{Az *úrvacsora* előrevetítése:} Sok esetben, úgy látszik, *szükséges része volt a szertartásnak*, hogy az *áldozatot* a jelenlevők *megegyék*. Így pl. Indiában (*Dubois*, 401. old.), amikor az áldozás „befejeződött, a *pap* kijön és a bálványoknak felajánlott *dolgok egy részét* elosztja. Ezt *mint szentséget* fogadják el és *azonnal megeszik*." A *rézbőrűeknél* (*Schoolcraft*: „*Indian Tribes*", III. köt. 61. old.; *Tanner*: „Narrative", 287. old.) a vadászati idény kezdetekor tartott ünnepségen az áldozatot „teljesen meg kell enni és semmit sem szabad meghagyni" ... Az algonkinoknál ugyanezen az ünnepségen ... „*az áldozat egyetlen csontja sem* törhet el" (239. old.).

Gyakran furcsa *azonosítás* {ő „összekeverés"-t mond} keletkezik az áldozat és az istenség között, és az előbbit imádják, mielőtt feláldozzák és megeszik. Így *Ó-Egyiptomban Ápiszt, az áldozatot egyszersmind az istennek tekintették* (*Cox*: „*Manual of Mythology*", 213. old.), *Iphigeneiát* pedig némelyek *Artemisszel* azonosnak vélték. {Nemcsak *Ápisz*-bika áldozat, hanem az *áldozati bárány* Krisztus is ugyanaz, mint az isten, az ő egyszülött fia.} *J. G. Müller* elmondja *Mexikóról*, hogy az év bizonyos időszakában „a papok egy képmást készítettek különféle magvakból, amelyeket *feláldozott gyermekek vérével* sütöttek össze. Különböző vallási tisztulási és vezeklési szertartásokkal, vízben való mosdással, érvágással, böjtöléssel, körmenetekkel, füstölésekkel, fürjáldozattal és emberáldozattal készültek fel az ünnepre. Utána *Quetzalcoatl* egy *papja* nyilat lőtt Huitzilopochtli e képmására és keresztüllőtte az istent. *Ezzel az isten most halottnak számított*, a papok, mint az emberáldozatoknak, *kivágták a szívét*, és a király, az isten földi helytartója, *megette. A testét pedig kiosztották* a város különböző negyedeinek, úgyhogy mindenki kapott egy darabkát" (239., 240. old.).

Ugyancsak Mexikóban évente nagy áldozatot mutattak be Tezcatlipoca tiszteletére; áldozatul egy szép ifjút választottak ki, többnyire hadifoglyot; *egy egész éven át istenként kezelték és imádták stb.* Az utolsó hónap elején négy szép leányt kapott feleségül; végül a végzetes napon ünnepi körmenet élén a templomba vitték, majd sok szertartással és a tisztelet minden jelével feláldozták, azután *a papok és a főnökök megették. – A közép-indiai khandok-*

nál szintén volt ilyen emberáldozat-lakoma. Egy erős karót vertek a földbe, ehhez kötözték, ülő helyzetben, az áldozatot, s *felkenték* bivalyvajjal, olajjal és kurkumával, felékesítették virágokkal és gyülekezetben *imádták* a nap folyamán. Este újrakezdték ezt a mulatozást; a harmadik nap reggelén az áldozat némi tejet kapott inni, miközben az elnöklő pap az istennőhöz fohászkodott, hogy ontsa áldásait a népre stb. stb. A pap részletesen elbeszélte a szertartás eredetét és hasznát ... és annak a megállapításával fejezte be, hogy engedelmeskedtek az istennőnek, és a nép egybegyűlt stb. E képmutató ceremónia után azonban az áldozatot egy ligetbe vitték, ahol az áldozást el kellett végezni; hogy az ellenállást megakadályozzák, *kéz- és lábcsontjait összetörték*, vagy *ópiummal, illetve maszlaggal elbódították az áldozatot*, azután pedig, amikor a dzsanni megsebesítette fejszéjével, a tömeg előrenyomult, *hogy szerezzen egy darabot a húsából, s egy pillanat alatt csontig kopasztották* (240., 241. old.).

Így Afrika némely részein a *„fétis megevése"* {ami jelképesen mind a mai napig megtörténik, például eskütételkor} („a fétis egy kis darabját belereszelik vagy morzsolják vízbe, vagy valami ehetőbe, és így a szájukba veszik, anélkül, hogy lenyelnék") ünnepélyes szertartás, amellyel a nő hűséget esküszik a férjének, férfi a barátainak (241. old.).

Az *áldozatokat* rendszerint nem megkülönböztetés nélkül valamennyien eszik meg; a Fidzsi-szigeteken a részvétel az öregekre és a papokra korlátozódott, a nők és a fiatal férfiak teljesen ki voltak zárva. *A papok* fokozatosan *igényt támasztanak az egészre; ez ösztönzést ad az áldozás gyakorlatának.* A kultusz jellegére is kihat. Így például, ahogy *Bosman* elmondja, a papok inkább a kígyónak, mint a tengernek való áldozatokra buzdítottak, mert az utóbbi esetben, mint mondja, „nekik nem marad semmi" (241. old.).

Az az érzés, amely *állatok áldozására* vezetett, természetszerűen tetőzött *emberek áldozásában* Guineában, a Csendes-óceán szigetein, hadifoglyokéban *Brazíliában*, több *indiai* nemzetnél, a már említett khandokon kívül; Indiában még most is némely helyeken, ahol az *emberáldozatokat* már nem engedik meg, *lisztből, csirizből vagy agyagból emberi alakokat* készítenek és aztán levágják a fejüket isteneik tiszteletére (242. old.). Úgyszintén az ókori történelemben a *karthágóiaknál*, az *asszíroknál*, a *görögöknél*; a rómaiaknál a Krisztus utáni II. vagy III. századig, *Peruban, Mexikóban*. Az utóbbiban J. G. Müller szerint évente 2500 embert (szerény becslés) áldoztak fel a templomokban, de volt olyan év, hogy több mint 100 000-et. *A zsidóknál nagyarányú állatáldozatok* rendszere és *emberáldozatok jelképei*, amelyek arra utalnak, hogy valamikor ezek szokásban voltak.

Jefta leánya; lásd még *Mózes III. könyv, 7. fej.* (241–243. old.).

Eredetileg *nem voltak templomok vagy szent épületek*; az *Újvilágban* csak *Közép-Amerikában és Peruban* (244. old.). Indiában a *sírdomb* fejlődött *templommá* (*Fergusson*: „*Tree and Serpent Worship*").

Az emberiség alsóbb fajainak nincsenek tulajdonképpeni *papjaik* (244. old.). Görögországban *papok* voltak, de *papság nem* (245. old.).

A *Tonga-szigeteken* a főnököket halhatatlanoknak tekintették, a *toákat*, vagyis köznépet halandónak, a *középső osztályra*, vagyis *moákra* vonatkozóan eltérnek a vélemények (i. h.).

A *lélekben* (nem azonos a szellemekkel) és az *egyetemes, független* és *végtelen létezésben* való *hit az emberiség legmagasabb rendű* {?} fajaira korlátozódik (i. h.).

Lang tiszteletes „*The Aborigines of Australia*" című könyvében említi, hogy egy barátja „hosszú ideig és türelmesen próbálta egy igen értelmes ausztráliaival *megértetni*" {helyesebben elhitetni} „*a maga test nélküli létezését*, de a fekete soha nem állta meg nevetés nélkül . . . hosszú ideig nem tudta elhinni" {mármint az értelmes fekete}, „hogy a »gentleman«" {Lang pap ostoba barátja} „*komolyan beszél*, amikor pedig rájött erre" {hogy a gentleman a leghatározottabban szamár}, „akkor minél komolyabb volt a tanító, annál nevetségesebbnek tűnt fel az egész" (245., 246. old.). {Lubbock önmagát gúnyolja ki, anélkül, hogy tudna róla.}

Caesar azt állítja, hogy *a régi briteknél pénzt halál utáni időre szoktak kölcsönözni* – olyan ígéretre, hogy a másvilágon fizetik meg (248. old.).

{A marha Lubbock ezt mondja:}

„Az óriási szolgálat, amelyet a *tudomány*. . . tett *a vallás ügyének*. . . eddig nem kapta meg azt az elismerést, amelyet megérdemel. A tudományt sok kiváló, de korlátolt ember" {korlátlan filiszter!} „még mindig a *vallási* igazság ellenségének tekinti, holott az valójában csak a *vallási tévedéssel* áll szemben" (256. old.).

Figyelemreméltó szokás Tahitin, hogy *a király lemondott*, mihelyt fia született, a *földtulajdonosok* pedig hasonló körülmények között elvesztették földjük fee simple-jét[82] és a gyermek tulajdonos puszta gondnokaivá váltak (lásd *Ellis*: „*Polynesian Researches*", II. köt. 346., 347. old.). *A baszutóknál szigorú elsőszülöttségi rendszer* áll fenn, és a legidősebb fiúnak már az apa életében számottevő hatalma van mind a vagyon, mind a fiatalabb gyermekek felett. (*Casalis*: „*Basutos*").

Ugyanez az *elsőszülöttségi* rendszer, *nőági öröklléssel párosulva*, teljes érvényben van a *Fidzsi-szigeteken* is, ahol mint *vaszu* ismeretes, ami *unokaöcsöt vagy unokahúgot* jelent, „de *hivatali címévé válik annak a férfinak*, akinek némely helységben rendkívüli kiváltsága, hogy kisajátíthat bármit, ami

a nagybátyjáé vagy a nagybátyja hatalma alatt állóké... Bármilyen magas a rangja egy fidzsi főnöknek, ha van *unokaöccse, akkor ura van*"(315. old.).

Az *ausztráliaiaknál* (eltérően az amerikai *rézbőrűektől*, ahol nagyobb a vad, a föld csak *törzsi tulajdonban* van, közös a vadászó közösségek számára), akik *oposszummal, csúszómászókkal, rovarokkal, gyökerekkel* stb. táplálkoznak, általában mindenki csak a saját birtokán tehet szert élelemre – *„mindegyik férfinak van bizonyos földdarabja*, amelynek pontos határait mindig meg tudja mutatni. *Ezt a földtulajdont* az apa még életében *felosztja* fiai között, s az csaknem örökségképpen száll rájuk. A férfi rendelkezhet földjével vagy elcserélheti másokkal, de nő sohasem örökölhet, az elsőszülött fiúnak sincs semmi különös joga vagy előnye." Bizonyos földterületekre, amelyek különösen gazdagok gumiban stb., a gumi idényekor számos családnak van elismert joga, jóllehet máskor nincs megengedve, hogy oda menjenek (*Eyre, „Discoveries in Australia"*, II. köt. 297. old.; *Grey*: *„Australia"*, II. köt. 232., 298., 236. old.)... „Bizonyos ausztráliai törzsek még a *folyók vizére* is igényt formálnak... A *vadászat céljából való birtokháborítást* Ausztráliában főbenjáró bűnnek tekintik."

Polinéziában, ahol nagy gondot fordítanak a földművelésre, akárcsak *Tahitiben, minden földdarabnak megvan a tulajdonosa*; *olykor* még *a különböző fáknak is különböző birtokosaik voltak*, vagy *a fának és a földnek, amelyen nőtt, más-más* volt a tulajdonosa (*Ellis*: *„Polynesian Researches"*, II. köt. 362. old.). *Új-Zélandban három különféle földbirtoklás* volt, tudniillik *a törzsé, a családé és az egyéné. A törzs közös jogai* sokszor igen kiterjedtek voltak, s bonyolították őket összeházasodások... *A gyermekeknek, születésüktől fogva, joguk volt a családi vagyonban való részesedésre.* (*Taylor*: *„New Zealand and its Inhabitants"*, 384. old.).

Talán ilyesmivel függ össze „az a furcsa szokás, hogy az apát a gyermekről nevezik el. *Ausztráliában* igen általános, hogy amikor *egy férfi legidősebb gyermekét elnevezik*, az apa felveszi a gyermek nevét, Kadlitpinna – Kadli apja; az anyát Kadlingangkinak, azaz Kadli anyjának nevezik el, a ngangki = nő szóból." *Amerikában* ugyanez a szokás (*„Smithsonian Report"*, 1866). Így például „a kutchinoknál *az apa felveszi fia vagy leánya nevét*; az apa nevét a fiú nevének végéhez hozzátett »*tee*« szóval képezik; például Que-ech-et-nek fia születik, és elnevezi Sah-neu-nak. Az apát most már Sah-neu-tee-nek nevezik, s korábbi neve, Que-ech-et feledésbe megy".

Szumátrán (*Marsden*: *„History of Sumatra"*, 286. old.) az ország sok részén az apát első gyermeke nevével különböztetik meg, például „Pa-Ladin" vagy „Pa-Rindu" („Pa", „bapa" helyett, azt jelenti, hogy „apja"), és miután ezt megkapta, a saját nevét elveszti... A nők soha nem változ-

tatják meg születésükkor kapott nevüket, de udvariasságból gyakran nevezik őket legidősebb gyermekükről: „Ma si ano", „az anyja valakinek", de ez inkább udvarias körülírás, mint név.

Az alsóbb emberi fajoknál a főnökök szinte tudomásul sem veszik a sértéseket, hacsak nem olyan dolgokra vonatkoznak, amelyek közvetlenül érintik vagy feltételezhetően érintik az egész közösség érdekeit. Ami a *magánsérelmeket* illeti, mindenki maga védje vagy bosszulja meg magát. *Dutertre* („*A Karibi-szigetek története*", 316. old.; lásd még *Labat*: „*Voyage aux isles d'Amérique*", II. köt. 83. old.) ezt mondja: az igazságszolgáltatást „*a karibokná*l nem a *főnök vagy bárki tisztségviselő* gyakorolja, hanem, mint a *tapinambuknál*, az, aki sértettnek érzi magát, olyan elégtételt vesz ellenfelén, amilyet megfelelőnek vél, ahogy a szenvedély parancsolja vagy ereje megengedi neki; a közösség egyáltalán nem foglalkozik bűnösök megbüntetésével, s ha valakit kár vagy sértés ér és nem igyekszik megbosszulni magát, akkor mindenki megveti, gyávának és becsülésre érdemtelennek tartja".

Az észak-amerikai indiánoknál, ha valakit meggyilkoltak, „csakis *az elhunyt családjának* van joga elégtételre; összegyűlnek, tanácskoznak és határoznak. A város vagy a nemzet kormányzóinak semmi tenni- vagy mondanivalójuk nincs az ügyben" („*Transactions of the American Antiquarian Society*"). Csakugyan, úgy tűnhet fel, hogy a jogi szabályozások célja eleinte nem annyira a bűnös megbüntetése, mint a sértett fél bosszújának fékentartása és csillapítása volt (317. old.).

A törvényes megtorlás mértékét sokszor szigorúan szabályozták. Pl. *Ausztráliában* „bűnöket el lehet rendezni úgy, hogy a bűnös megjelenik és láveti magát olyan istenítéletnek, amelyben mindazok, akik sértettnek érzik magukat, *lándzsát hajítanak rá*, vagy úgy, hogy tűri, hogy lándzsákat döfjenek át testének bizonyos részein, például *a combján*, vagy *a lábszárán*, vagy *a hóna alatt*. Minden szokásos bűnre vonatkozóan ki van jelölve *a lándzsával átszúrandó testrész*, s a bennszülött, aki ilyen büntetést vont magára, olykor nyugodtan odatartja combját a sértett félnek, hogy döfje át a lándzsájával." Olyan *szigorúan korlátozták a büntetés mértékét*, hogy ha valaki, ilyen lándzsasebet ütve, *gondatlanságból vagy valamilyen más okból* túllépte a megengedett határokat – ha például megsebezte a comb fő ütőerét –, akkor ő esett büntetés alá. {Shylock esete![283]} (*G. Grey*: „*Austr alia*", II. köt. 243. old.)

A megírás ideje: 1882
Az első megjelenés helye: „The Ethnological Notebooks of Karl Marx", Assen 1972.
Eredeti nyelve: angol, német, francia, spanyol

Friedrich Engels

„Ne paráználkodjál"[284]

„Ne paráználkodjál." Erről a dologról sokat lehetne mondani a német és más fejedelmekre vonatkozóan, de először is az öreg Vehse „Geschichte der deutschen Höfe" című könyvében eléggé kidolgozta már. Az egész negyvenegynéhány kötet szinte egyebet sem tartalmaz, mint fejedelmi házasságtörési históriákat. S aztán felvetődik a kérdés, miért vegyünk rossz néven egy fejedelemtől olyan tiltott élvezetet, amelyet minden nyárspolgár büntetlenül és akadálytalanul megenged magának? Ha vannak császárok, akik asszonyaiknak átadták a szifiliszt (az ausztriai Ferenc József), akad elég arisztokrata, burzsoá, sőt kispolgár, aki hasonló hőstettel dicsekedhet. Azonkívül korántsem minden fejedelem – még a francia forradalom előtt sem – művelt olyan vad dolgokat, mint az öreg badendurlachi őrgróf*, aki összerabolt vagy vásárolt mintegy százharmincat a legszebb leányok közül, bezárta őket a Durlach melletti Bleibergen levő háremébe, és ott egy káplárt is tartott, aki a szépségekre ellenszegülés és egyéb fegyelemsértés esetén a régóta ismert 25 botot verte.

De a nagy Hohenzollern, II. Frigyes ebben a tekintetben is dicséretes kivétel volt. A férfi, mondta magának, csak nővel törhet házasságot. Ha tehát a nőt férfival helyettesítem, akkor nem török házasságot.

Rágalom, galád rágalom, kiáltja a derék porosz. Ez az aljas, istentelen Voltaire hazugsága! Hallgassuk meg, mit mond dr. Anton Friedrich Büsching úr, „porosz királyi egyházi főtanácsos, a badeni és kölni egyesített gimnázium és az ehhez tartozó iskolák igazgatója", aki 1790-ben Hamburgban egy írást nyomatott ki ezzel a címmel: „Megbízható adalékok II. Frigyes porosz király uralkodásának történetéről stb."; a könyvet „hódolattal uramnak és pártfogómnak", Hertzberg grófnak, II. Frigyes és II. Frigyes Vilmos miniszterének ajánlja, tehát az nyilván csak olyasmit

* III. Károly Vilmos. – *Szerk.*

tartalmazhat, ami tetszett a kormánynak. E könyv történelmi függelékében az egyházi tanácsos úr tusába bocsátkozik dr. Zimmermann ismert hannoveri orvossal („A magányról"), és a 20. oldalon ezt írja: „A lehető legrövidebben, legkörültekintőbben és legóvatosabban fejeztem ki magamat (egy korábbi írásban), amikor azt írtam: a király a nőkkel való érintkezés mellőzése által sok érzéki élvezettől esett el, de megszerezte azt férfiakkal való érintkezés révén." Nem, mondja Zimmermann, „bizonyos férfiakkal való bizalmas érintkezésének oka" más volt – hiányzott neki egy darab. S most az egyházi tanácsos a király holttestét megtisztító orvossal ünnepélyesen és fölöttébb felháborodottan tanúsítja, hogy valójában nem hiányzott semmilyen darab, tehát a férfiakkal való érintkezés teljesen helytálló.

Hogy a királynak ez a házasságot nem-törése annakidején mennyire korán és mennyire általánosan ismert volt, azt nemcsak az a róla írt gúnyvers bizonyítja, amelyet Choiseul 1759-ben küldött el Voltaire-nek, s amely e szavakkal fejeződik be:

Hogy kárhoztathatod gyengédségét,
Te, ki nem ízlelted édességét,
Csak dobosaid karjában?

Régebbi, 1745-ből való példával szolgálnak Trenk emlékiratai, I. köt. 36. old. „A gárdagyalogság egyik hadnagya, aki egyszersmind nyilvános Ganümédész[285] is volt ... titkos szerelmem miatt csipkelődésekkel támadott. Elmondtam őt ennek meg annak – kardot ragadtunk, és egy csapást mértem az arcára. Az eseményre következő vasárnap a templomi parádén a király, ahogy elhaladt előttem, így szólt hozzám: »Uram, a mennydörgős mennykő csapjon belé, vigyázzon magára!«"

Mint igazi filozófus, Frigyes iskolát csinált. III. Gusztáv svéd király a nővérének a fia volt. Egy svéd grófnak Schlosser által felhasznált kézirata ezt mondja róla: „A szodómiát *őelőtte* nem ismerték Svédországban." (*Schlosser*: „XVIII. Jahrhundert", 4. kiad., III. köt. 134. old.)

Henrik herceg, II. Frigyes öccse a jelek szerint nem kevésbé volt tanulékony. „Megtudtam – írja Mirabeau („Geheime Geschichte des Berliner Hofes", 1789-es német kiadás, II. köt. 69. old.) –, hogy Henrik herceg egyik volt szolgája művészetével, ahogy ki tudta szolgálni urának a fiúk iránti szerelmét, előbb afféle kegyenc lett, majd kanonok Magdeburgban, ahol a herceg prépost."

Frigyes utóda, II. Frigyes Vilmos már kevésbé feszélyeztette magát, mint nagybátyja. Ő a férfival együtt az asszonyt is elfogadta. Mirabeau, i.

m., II. köt. 133. old., ezt mondja: „Rietz (a király komornyikja), aki pénzhamisító és udvari bolond, olyan aljas fickó, hogy a király, még porosz herceg korában, Ganümédésznek használta feleségének az ágyában, aki a herceg szeretője volt" stb.

Hagyjuk itt abba és egyelőre ne firtassuk, hogy a következő Hohenzollernek törtek-e házasságot vagy sem. De milyen esetlenül járnak el a mi nemzeti liberális Braunjaink, Kappjaink és társaik! Nem győzik eléggé kárhoztatni a XVIII. századi kis német fejedelmek parázna erkölcstelenségét, s ezzel szemben az egekig magasztalni a Hohenzollern-nemzetség erényét. De megfeledkeznek a fődologról, arról ugyanis, hogy legalábbis egy tagjáról ennek a nemzetségnek, a legnagyobbról, pozitíve megállapított tény, hogy rendíthetetlenül megtartotta a parancsot és házasságot nem tört.

Nota bene. Hogy a francia vers körüli históriát kellően megértsék, itt elmondom a részleteket. 1759-ben, a hétéves háború idején, amikor Voltaire Genf mellett, svájci területen élt, kapott egy útközben feltört csomagot, amelyben II. Frigyes kéziratai voltak. Köztük egy óda a franciákhoz, amely XV. Lajost és Pompadour márkinőt támadta:

Trónotokon a gyenge király
Pompadournak játékszere,
Bélyeget rajt' nem hadi viszály
Üt, de szerelem szégyene.

A genfi francia ügyvivővel való tanácskozás után Voltaire, hogy az üldözés ellen biztosítsa magát, ezt a „Frédéric" aláírású ódát eljuttatta Choiseul herceghez, a francia külügyminiszterhez. Ez azután elküldte neki ama válasz-ódát, amelyben ez olvasható:

Ártatlan mókáit természet s szerelemnek
Addig nem ítélte oly fertelemnek
A zord bíró haragjában.
Hogy kárhoztathatod a gyengédségét stb. stb.,

mint fent. Idézve Voltaire: „Mon séjour à Berlin" (olcsón kapható a Bibliothèque Nationale-nál, Párizs, rue de Valois 2.; „Romans de Voltaire", V. köt., 1876: „Histoire de Jenni" stb. stb. ... „Mon séjour à Berlin". 25 centime-ba kerül).

Hogy II. Frigyes mennyire nem tulajdonított jelentőséget a pederasztia

itt részletesen kifejtett vádjának, az kitűnik a következőkből. A berlini könyvkereskedő, aki egy csomó példányt kapott a „Séjour à Berlin"-ből, megkérdeztette Frigyest, mi történjék ezekkel. Ő azt válaszolta, felőle árusíthatja a könyvet, neki teljesen megfelel, ha a kereskedő keres ezzel néhány tallért (Schlosser: „XVIII. Jahrhundert").

Ez 1783-ban volt, öt évvel Voltaire halála után jelent meg a dolog.

Du sollst nicht ehebrechen
A megírás ideje: 1883 március eleje
Az első megjelenés helye: K. Marksz i F. Engelsz: Szocsinyenyija, 45. köt., Moszkva 1975.
Eredeti nyelve: német és francia

[Friedrich Engels]

[Nyilatkozat az „Égalité" megjelenésének megszakadásával kapcsolatban[256]]

Rövid fennállás után az „Égalité" sajnos kénytelen volt beszüntetni megjelenését. Ezzel kapcsolatban a következőket írják nekünk:

Az „Égalité" szerkesztő bizottsága a nyomdatulajdonossal kétéves szerződést kötött, amelynek értelmében az utóbbi vállalja a költségeket, a nyereséget pedig megfelezi a szerkesztőséggel. Hatezer példány eladása elég lett volna a költségek fedezéséhez. Az első szám mindjárt 3800 példányban fogyott el. De már a harmadik szám megjelenése után a nyomdatulajdonos kijelentette, hogy nem kíván több pénzt adni olyan eszmék terjesztésére, amelyekkel nem ért egyet, csak a szedést és a papirt fogja fizetni, minden egyebet fizessen a szerkesztőség. A szerződésre való hivatkozás mit sem segített. Vagy beleegyeznek, vagy megszűnik a lap (c'est à prendre ou à laisser*). Ehelyett a szerkesztőség végül is átengedte a hirdetésekből és a lap Párizson kívül való eladásából származó bevételt. Négy nappal később a nyomdatulajdonos kijelentette, hogy ezeket a feltételeket is visszavonja, a szerkesztőség adja ki a lapot a saját számlájára. Minthogy a szerkesztőségnek éppen pénze nem volt erre, a lap ezzel halálra volt ítélve. A szerkesztőség szerződésszegési keresetet nyújt be az illető ellen, de a lap már nem éled újjá. A titok nyitja az, hogy emberünknek felajánlották egy nagy *orléanista* lap nyomását és ezzel kapcsolatban nyilván előírták, hogy tegye ki a szűrét az átkozott szocialistáknak, akik elkövették azt a bűnt, hogy az Orléans-dinasztia javainak elkobzását szorgalmazták.

A megírás ideje: 1883 február 27.
A megjelenés helye: „Der Sozialdemokrat", 1883 március 8. (11.) sz.
Aláírás nélkül

* – vagy-vagy; vagy tetszik, vagy nem – *Szerk.*

Friedrich Engels

[Chartizmus[287]

Kronológiai táblázat]

Melbourne – 1841 szeptemberéig. Whig

1838 szeptember 17.	Chartista gyűlés a westminsteri New Palace Yardban.
» » 20.	Gyűlések és fegyveres csoportosulások törvénytelenek*. A Gabonatörvény-ellenes Liga[288] gyűlése Manchesterben.
1839 január	Gyűlés Birminghamben: chartista határozatot fogadnak el**. – Leedsben sikertelenség.
» január 21., 22.	Gabonatörvény-ellenes gyűlések Manchesterben és Edinburghban.
» február 5.	A trónbeszédben a törvénnyel fenyegetik a chartistákat.
» március 16.	Chartista konvent a „Korona és horgony"-ban. O'Connor és Harney meghirdeti a fizikai erőt[289].
» április 1.	Edinburghben gyűlést hívnak össze a kormány támogatására. A chartisták győznek, a polgármestert kidobják az elnöki székből, és megszavaztatják határozati javaslatukat.

* *E mondat előtt áthúzva*: 1838 augusztus 6. Gyűlés Birminghamben (szónokok: Attwood, Scholefield, F. O'Connor): fel kell kérni az alsóházat, hogy a *Népchartát* emelje törvényerőre. – *Utána áthúzva*: Királyi proklamáció arról, hogy fáklyás – *Szerk.*

** *A kéziratban áthúzva*: arról, hogy az általános választójog az elsőrendű – *Szerk.*

1839 április 29.	Chartista zavargások Llandudnóban. – A chartisták egy ideig birtokukban tartják a várost. (Newportban kevéssel azelőtt John Frostot elmozdították békebírói tisztéből.)
„ május 8.	H. Vincentet letartóztatják a newporti zendülés szítása miatt. (Kormányválság – összefoltozás.)
„ „ 13.	A chartista konvent megmaradt tagjai (vagyis akik a kispolgárok kiválása után megmaradtak) átmennek Birminghambe. 50 000 ember fogadja őket és végigviszi a városon. Mindjárt az első ülésen kiáltványt fogadnak el: minden pénzüket kiveszik a bankokból, kizárólag chartistákkal kereskednek, szent hónapot rendeznek és fegyverkeznek. – F. O'Connor követeli, hogy e petíciót, egy chartista kormány kinevezésére, 500 000, puskával felfegyverzett ember nyújtsa át „békésen" a királynőnek.
„ „ 25.	Gyűlés a Kersall Mooron[290]. F. O'Connor kijelenti, azért jött el, *mert* a városi tanács törvénytelennek nyilvánította a gyűlést.
„ június 14.	Attwood átadja a chartista petíciót, amelyet 1 280 000-en írtak alá. Sürgős megtárgyalását a parlament 235 szavazattal 46 ellenében elutasítja.
„ „ 18.	Grote javaslatát a titkos szavazásra vonatkozólag 333 szavazattal 216 ellenében elvetik.
„ július 4.	Chartista zavargások Birminghamben: a Bull-Ringen rendezett gyűlést rendőrség és katonaság szétkergeti. A konvent titkárát* letartóztatják. A konvent tiltakozik.
„ „ 15.	Megint zavargások a Bull-Ringen, felvonulás a városon át, fosztogatás, több

* William Lovett. – *Szerk.*

			boltot felgyújtanak. A katonaság beavatkozik, halottak nincsenek.
1839	július	18.	A llandudnói zendülőket börtönbüntetésre ítélik.
„	„	20.	Zavargások Newcastle-ban.
„	augusztus	2.	Vincentet és társait Monmouthban börtönbüntetésre ítélik.
„	„	3.	A birminghami zendülők pere, hármat halálra ítélnek, de felfüggesztik.
„	„	6.	Chartista konvent, most a londoni Arundel kávéházban, úgy határoz, hogy az augusztus 12-re kitűzött szent hónapot előkészítetlensége miatt elhalasztják, de 12-én azon trade-unionok, amelyek képesek erre, szüntessék be a munkát 2–3 napra, és tartsanak felvonulásokat és gyűléseket az ország jelenlegi szörnyű helyzetével kapcsolatban.
„	„	11.	A Szent Pál-székesegyházat és a manchesteri Öregtemplomot a chartisták a prédikáció alatt megszállták, ami nem vezetett semmire.
„	„	12.	Manchesterben, Macclesfieldben, Boltonban és másutt kísérlet a háromnapos szent hónap megvalósítására. Lagymatag és eredménytelen.
„	„	15.	J. R. *Stephens* pere a chesteri esküdtek előtt a Hyde városában, *Cotton Tree-ben* tartott törvénytelen gyűlés és lázadásra való uszítás miatt. Ez volt az a gyűlés, ahol sortűz dördült el. – 18 hónap börtön Knutsfordban.
„	„	27.	A parlamentet elnapolják.
„	„	30.	Újabb kormány-összefoltozás.
„	szeptember	14.	A chartista nemzeti konvent feloszlatása.
„	„	20.	F. O'Connort Manchesterben letartóztatják zendülés vádjával.
„	„	23.	Ebenezer Elliott azzal vádolja a chartistákat, hogy tory ügynökök (Sheffield).

1839 november 4.	*Newporti zavargások.* A hegyilakók Frost és Williams vezetésével a városba vonulnak, a Trafalgar-parknál egyesülnek Jones (a pontypooli) oszlopával és megtámadják a már előbb odahívott katonákat (akik az összegyűlt városi tanácsnokokat védelmezték). Ütközet. Kilenc halott marad a helyszínen, a többit és a sebesülteket elszállították. Frostot másnap reggel letartóztatják. A katonákat egy hadnagy vezényelte! Williamst nem sokkal ezután elfogták. – A per december 31-től január 8-ig tartott. Egy tanú szerint meg akarták állítani a Birminghambe tartó walesi postát, és ennek kimaradása lett volna a jel a nekivágásra az ország középső és északi részén. Frostot, Williamst és Jonest halálra ítélték, az ítéletet életfogytiglani deportálásra változtatták.
1840 január 13.	A gabonatörvény-ellenes agitáció újramegindulása manchesteri bankettel és gyűlésssel.
„ „ 16.	A parlamentet megnyitják.
„ március	A kormány kétszer vereséget szenved az alsóházban. A belügyminisztérium bizottsága megindítja az istenkáromlás üldözését.
„ március 17.	F. O'Connor a yorki esküdtszék előtt. A tárgyalást elhalasztják.
„ „ 25.	A Gabonatörvény-ellenes Liga ülése a Palace Yardban. Határozati javaslatot fogadnak el.
„ „ 31.	Eddig a napig a Gabonatörvény-ellenes Liga petícióját csupán 980 352-en írták alá.
„ április 8.	Bronterre O'Brien a liverpooli esküdtek előtt: 18 havi börtönbüntetés zendülésért.
„ „ 11.	F. O'Connort a yorki várban eltöltendő 18 havi fogságra ítélik rágalmazásért: közönséges bűnözőként bánnak vele (F. O'Connor április 20-i levele).

1840 augusztus 4.	Lord Ashleynek sikerül elfogadtatnia egy feliratot a Koronához a gyermekmunka ügyében (csupán a liberálisok gyengesége következtében!).
„ „ 11.	A parlamentet berekesztik.
„ november 6.	Hetheringtont istenkáromlásban elmarasztalják, az ítéletet elhalasztják.
1841 január 21.	A radikálisok gyűlése Leedsben a chartistákkal való egyesülés végett. De csak az általános választójogban értenek egyet velük, a Charta többi pontjában nem.
„ „ 26.	A parlamentet megnyitják.
„ február 16.	A kormány veresége, 31 szavazatot kap 223-ból.
„ április 29.	A gabonatörvény-ellenes gyűlést a chartisták Deptfordban hasztalanul támadják meg, Leeds-ben valóban szétugrasztják. Russell hajlandó valamit javítgatni a gabonatörvényeken.
„ május 7.	A kormány veresége, 36 szavazatot kap 598-ból.
„ „ 25.	Duncombe beterjeszti a chartisták petícióját (amnesztia stb.), amelyet 1 300 000-en írtak alá, a gabonatörvény ellenit csak 474 448-an.
„ június 2.	A manchesteri gabonatörvény-ellenes gyűlést hasztalanul támadják meg a chartisták.
„ „ 4.	Peel bizalmatlansági indítványa a kormány ellen. 312-en szavaznak a ház feloszlatása mellett, 311-en ellene.
„ „ 23.	Hetherington Moxon ellen, Shelleyvel elkövetett istenkáromlás miatt.[291] Moxont bűnösnek találják.
„ augusztus 19.	A választások után megnyílik a parlament. Tory többség.
„ „ 28.	A Melbourne-kormányt megbuktatja a többség – 91 szavazatot kap 629-ből. *Peel.*

Peel-kormány 1846 júliusáig

1841	október 7.	A parlamentet berekesztik. *Nagy ínség* Leeds, Paisley, Glasgow, Bradford, Nottingham stb. ipari kerületeiben.
„	november 10.	A kereskedelmi konvent Derbyben a szabad kereskedelem mellett áll ki.
„	december 29.	Csődök Glasgowban.
1842	január 7.	Chartista konvent Glasgowban, F. O'Connor jelen van.
„	február 1.	Southamptonban a gabonatörvény-ellenes gyűlést chartisták szétugrasztják, tory segítséggel?
„	„ 2.	Gabonatörvény-ellenes bazár Manchesterben.
„	„ 3.	Megnyitják a parlamentet.
„	„ 9.	Peel javasolja, hogy a sliding scale[292] 20 sh. (51 sh. gabonaárnál) és 1 sh. (73. sh. gabonaárnál) között mozogjon.
„	március 11.	Peel költségvetése – 1 200 000 £ vám eltörlése, különösen nyersanyag- és félgyártmány-vámoké. *Jövedelemadó.* A sliding scale módosítása törvényerőre (királyi jóváhagyással) április 29-én emelkedett.
„	május 2.	A chartisták petícióját, 3 317 702 aláírással, Lincoln's Inn Fieldstől felvonulásban viszik a parlamentig. Darabokra kellett szedni, mert az ajtó túl kicsi volt. Duncombe követeli, hogy a petíciót hallgassák meg az ülésen. Szavazatarány 49 : 287.
„	„ 25.	Gyűlés Stockportban az ínségről. A szegényadó az 1836–1837. évi 2628 £-ről 7120-ra emelkedett: a fonógyárosoknak több mint a fele csődbe jutott: több mint 3000 ház üresen áll (Stockport kiadó); Heaton Norris-ban a házak egynegyede üres, és 1000 lakót az egyházközség segélyez.
„	június 1.	Szénbányászok sztrájkja Dudley kerületben.

1842 június 3.	Munkanélküliek nagyarányú gyűlése Glasgow-ban, a munkát kérők befejezésül végigvonulnak a városon. Írországban élelmiszer-lázadások: Ennisben kifosztanak egy lisztet szállító hajót, Corkban sikertelenül ostromolják meg a a zöldségpiacot.
„ „ 7.	Ashley benyújt egy „gyári törvényt", amely korlátozza a női és gyermekmunkát bányákban és gyárakban.
„ „ 25.	A „Leeds Mercury" közlése szerint 4025 család, a város lakosságának egyötöde részesül a szegények segélyében. „Nagy ínség" mindenütt.
„ „ 28.	A Peel-féle tarifát az alsóház megszavazza. Július 4-én második olvasásban megszavazza a felsőház.
„ július 1.	Vita az ínségről. Mint mindig, eredménytelen.
„ „ 2.	Élelmiszer-lázadások Dumfriesben, több gabonakereskedő boltját kifosztják.
„ „ 5.	A Gabonatörvény-ellenes Liga konferenciája Londonban. Bright fenyegető beszámolója, hogy Sheffieldben 10 000 ember van végső ínségben, Wolverhamptonban 62 kohó áll tétlenül, Stockportban a fontonként 2 shillinges szegényadó csak 3600 £-et eredményezett, holott 1839-ben az 1 shilling 8 pennys adóval 5000 font gyűlt össze. Tovább emelik a szegényadót, fontonként 3 sh. 4 pennyre, s a munkások és boltosok szinte naponta gyűléseznek, hogy megbeszéljék, mit kellene tenni. Burslemben nagy az izgatottság, katonaságot vezényeltek ki.
„ „ 5.	Szabadkereskedelmi konferencia Sheffieldben. W. Bailey tiszteletes: nem szavakkal kell hatni a parlamentre, hanem erővel, egy gentleman Peel megöléséről beszélt stb.

1842 július	11.	Villiers indítványát, hogy a bizottsággá alakult teljes Ház[35] vizsgálja meg a gabonatörvényeket 117 : 231 szavazataránnyal elvetik. Emellett több gyilkossági kísérlet a királynő* ellen, s Peel törvénye a királynőnek háborgatásoktól való megvédésére: a gyarmatokra való deportálás stb.
„ „	18.	Gyűlések az ínségről Liverpoolban, Manchesterben, Leedsben, küldöttség Peelhez, hogy még a parlament berekesztése előtt történjék valami.
„ augusztus	1.	Sztrájkba lépnek Airdrie és Coatbridge szén- és vasércbányászai, nyomban utánuk a glasgowiak is, *béremelésért*.
„ „	4.	Ashtonban és Oldhamben sztrájkok, Manchesterben zavargások.
„ „	12.	A parlamentet berekesztik.
„ „	15.	A trade-unionok küldötteinek gyűlése – békés.
„ „	17.	A chartisták nemzeti végrehajtó bizottságának proklamációja (ezzel szemben) harcias.
„ „	18.	„Észak lecsendesítése befejeződött."
„ „	24.	White (George) Birminghamben a rendőrség ellenére, elfogató parancs ellenére testőrökkel gyűlésekre megy és beszédeket mond.
„ szeptember	5.	Yorkban és Lancasterben külön esküdtszékek, 156 zendülőt elítélnek.
„ „	30.	Staffordban külön esküdtszékek a zendülők ügyében. F. O'Connort letartóztatják azzal, hogy augusztusban Manchesterben és másutt tartott gyűléseken zendülésre bujtogatott.
„ október	6.	Cobden egy manchesteri gyűlésen bejelenti, hogy a liga 50 000 £-et szándékozik előteremteni.

* Viktória. – *Szerk.*

1842 december 9.	A City özönvíz előtti községtanácsa a gabona szabad kereskedelme mellett szavaz.
„ „ 31.	A quarterenkénti jövedelem 940 062 £-re csökken.
1843 január 9.	O'Connell meghirdeti a repealt[293] erre az évre – tehát az agitáció felújítását.
„ „ 26.	A Gabonatörvény-ellenes Liga heti gyűlése, Wilson az agitáció felújításáról számol be. A múlt héten 400 000 röpiratot bocsátottak ki, holnap háromszor annyit fognak.
„ február 11.	Megnyitják a parlamentet.
„ „ 13.	Lord Howick indítványozza, hogy a bizottsággá alakult teljes Ház tárgyaljon az ínségről. A vita 17-ig folyik, akkor 301 : 191 arányban elvetik az indítványt. Cobden fenyegetően lép fel Peel ellen.
„ „ 23.	Walter indítványa a szegénytörvény enyhítésére: eközben kiderül, hogy a kormány az új szegénytörvényt[294] egyre szigorúbban hajtotta végre.
„ március 1.	F. O'Connor és társai pere Lancasterben. O'Connort és sok mást bűnösnek nyilvánítanak, az ítélethozatalt most jogi okokból elhalasztják.
„ „ 15.	E naptól kezdve a Gabonatörvény-ellenes Liga ismét hetente tart gyűléseket a Drury Lane színházban.
„ „ 24.	A gyári törvény második olvasása.
„ „ 31.	A jelentés szerint a bevételek emelkednek, de még mindig alatta maradnak az előző évinek (kivéve az *új* jövedelemadót).
„ április 27.	Ír fegyvertörvény, minthogy ott sok fegyvert vásároltak fel.
„ május 9.	Villiers gabonatörvény-indítványát ötnapi vita után 381 : 125 arányban elvetik. Peel kijelenti, hogy feltétlenül szembe akar szállni a repeallel.
„ „ 24.	Richard Arkwright végrendeletét megerősítik, 8 000 000 £.

1843	június	8.	Repeal-tömeggyűlés Kilkennyben – 300 000 ember.
„	„	10.	Megkezdődnek Walesben a Rebekka-zavargások[295]: követelik az útvám-sorompók, a tized eltörlését, a járadékterhek csökkentését, az egyházi adó és az új szegénytörvény megszüntetését.
„	„	15.	Repeal-gyűlés Ennisben – 500 000 ember. Oktatási cikkelyek – valójában a törvényjavaslatról lemondanak a dissenterek[33] ellenállása miatt (petíció több mint 2 000 000 aláírással). (Írországban a repealt követelő összes tisztségviselőket elmozdították eddig az időpontig.)
„	július	19.	Több mint egyheti vita után Smith O'Brien indítványát, hogy vizsgálják meg az írországi inséget, 243: 164 arányban elvetik.
„	„	25.	Brightot Durhan város parlamenti képviselőjévé választják.
„	augusztus	15.	Repeal-tömeggyűlés Tara Hillben.
„	„	24.	A parlamentet berekesztik. Walesben tovább tartanak a Rebekka-zavargások. Zavargások Írországban. – Fenyegetések bérleti díjfizetés, termés megnyirbálása stb. ellen.
„	szeptember	28.	A gabonatörvény-ellenes agitáció Londonban újra megindul a Covent Garden színházban rendezett gyűléssel. Az előző évben 9 000 000 röpiratot terjesztettek.
„	október	1.	Repeal-tömeggyűlés Mullaghanishben.
„	„	7.	Repeal-tömeggyűlést Clontarfban proklamációval betiltanak.
„	„	10.	Királyi bizottság a Rebekka-zavargások megvizsgálására.
„	„	14.	O'Connellt vád alá helyezik – még egyetlen vádpont sincs megfogalmazva, de óva-

dék ellenében szabadlábra helyezik azzal, hogy a legközelebbi bírósági ülésszakon jelenjék meg és válaszoljon a főügyész bármely vádjára.

1843 október 21. A gabonatörvény-ellenesek győzelme a londoni City választásain: Pattison győz Baringgel szemben.

„ „ 23. A tárgyalás a dublini Hallban megkezdődik. – O'Connell most „békés"!

„ „ 26. Rebekka-perek – szigorú ítéletek (Cardiff).

„ november 8. O'Connell ellen határozott vádat emelnek.

1844 január 1. Westminster márki átáll a Gabonatörvény-ellenes Ligához. Az országban sok gyűlést tartanak a gabonatörvény ellen és mellett.

„ „ 15. O'Connell pere. Elítélik, május 24-én a Queen's Bench[25] megerősíti az ítéletet, 12 hónap.

„ február 1. A parlamentet megnyitják.

„ „ 6. Új gyári törvény (előző évben nem hoztak döntést).

„ „ 12. Oastler tiszteletes 3 évi adósok börtöne után szabad!

„ június 6. A gyári törvényjavaslat törvényerőre emelkedik.

1845 Vasútspekuláció és ősszel burgonyavész.

1846 július–1852 február – *Russell*

1847 július 28. Választások. F. O'Connort és Waltert Nottinghamben megválasztják.

„ december 7. F. O'Connor indítványát, hogy vizsgálják meg, hogyan hozták létre az Írországgal való uniót és mit nyújtott ez, 23 : 255 szavazataránnyal elvetik.

1848 március 13. Chartista tüntetés Kennington Commonban. Jones hevesen beszél. Írországban az „Ifjú Írország" forradalmi, fegyverkezést

követel. A Trafalgar-téren március 6-án gyűlés, állítólag a jövedelemadó ügyében, az 500 főnyire megerősített rendőrséget visszaverik, este újabb rendbontás. – 6-án Glasgow-ban munkanélküliek zavargása, némi fosztogatás, katonaságot hívnak, de a tömeg lövés nélkül szétoszlik. Hasonló történik Edinburghben és Liverpoolban.

1848 április 1. Írországban lövészklubok alakulnak.

" " 4. Chartista nemzeti konvent Londonban. Tüntetést tűznek ki 10-re. E. Jones a harc mellett van, B. O'Brien szerint várni kell, amíg a nép erősebb lesz, mint a törvény.

" " 6. F. O'Connor indítványát, hogy részesítsék kegyelemben Frostot, Williamst és Jonest, 91 : 23 arányban elvetik.

" " 7. Grey szájpecek-törvényt nyújt be lázító beszédek ellen.

" " 10. Kennington Common. A chartisták felvonulnak Kennington Commonba, hogy ott gyülekezzenek és onnan az alsóházhoz meneteljenek az óriáspetícióval. 250 000 special constable[296]. 4300 katonát vezényelnek Kenningtonba. – Szombaton este szakadás a felfegyverzés kérdésében: B. O'Brien mellette van, F. O'Connor ellenzi, B. O'Brien a csoportjával együtt visszahúzódik. A tüntetés kudarcba fulladt, a Westminsterhez való vonulásról lemondtak, és F. O'Connor este a szokásos formában nyújtotta át a petíciót.

" " 13. Vita a petíció ügyében, kiderül, hogy 5 706 000 aláírás helyett csak 1 975 472 van, közte sok ostobaság.

" május 16. A chartista nemzeti konvent feloszlik.

" " 27. John Mitchelt 14 évi deportálásra ítélik. – Clarkenwell Greenben és Bethnal Greenben zavargások, nem jelentősek, e chartisták és repealerek elleni ítéletek miatt.

1848 június		*Aranyláz Kaliforniában.*
„	„ 6.	Jones és három másik ember ellen vádat emelnek lázadásért.
„	„ 6.	O'Connell repeal-szövetsége feloszlik.
„	„ 11.	Nagyarányú óvintézkedések Londonban egy chartista felkelés ellen: a bank, a pénzverde, a kormányhivatalok, a themzei gőzösök tele vannak katonákkal. A parlamentet ezenkívül élelemmel is ellátják.
„	„ 12.	A chartisták tüntetése, úgy látszik, igen nyomorúságosan kudarcba fulladt.

Június. Felkelés[297]

„ július	7.	Jonest és öt másik embert 2 évi börtönre és utána jogaik korlátozására ítélnek.
„	„ 22.	Russell a Habeas Corpus[23] Írországban való felfüggesztését követeli: törvényjavaslatot nyújt be erről.
„	„ 25.	Smith O'Brien felkelési kísérlete. – 29-én Smith O'Brient elfogják.
„ augusztus	8.	Berkeley titkos szavazásra vonatkozó indítványát a kormány ellen 86 : 81 arányban elvetették.
„	„ 14.	Chartisták felkelése Ashton-under-Lyneban. A városháza elleni éjféli, pisztolyokkal és lándzsákkal végrehajtott támadást – egy rendőrt lelőnek – visszaverik.
„	„ 15.	Manchesterben letartóztatnak 14 chartista vezetőt fegyveres felkelésre való bujtogatás vádjával.
„	„ 16.	Londonban, az Orange-streeten letartóztatnak 18 *fegyveres* chartista vezetőt, másokat a Moor-streeten. Állítólag éjszakai rajtaütésre készültek. Sok lőszert foglaltak le.
„	„ 25.	A londoni chartisták, 26-án a manchesteri chartisták pere. Kétévi kényszermunkára ítélik őket.

1848 augusztus 26.	Az augusztus 16-án Londonban letartóztatottak pere – életfogytiglani deportálás.
1852 június 8.	F. O'Connor őrült módjára viselkedik az alsóházban, az őr letartóztatja, tébolydába viszik.
1855 augusztus 30.	F. O'Connor Notting Hillben meghal.
1856 május 3.	Frost, Williams és Jones, valamint a még deportációban levő ír foglyok amnesztiát kapnak.
1869 január 26.	50 éves korában meghal Ernest Jones.

A megírás ideje: 1886 augusztus
Az első megjelenés helye: „Arhiv Marksza i Engelsza", X. köt., Moszkva 1948.
Eredeti nyelve: német és angol

MELLÉKLETEK

Marx angliai honosság iránti folyamodványa[298]

Én, Karl Marx,

1, Maitland Park Road, Haverstock Hill, Middlesex grófság alatti lakos, a filozófia doktora, ünnepélyesen és határozottan kijelentem a következőket:

hogy azok az állítások, amelyek az általam összeállított és nekem bemutatott, „A" betűvel jelölt és emlékiratnak minősülő, az igen tisztelt Richard Ashton Cross úrhoz, a parlament tagjához, Őfelsége belügyminisztériuma legfőbb államtitkárához intézett, honossági bizonyítvány adományozása iránti és az Őfelsége Viktória királynő uralkodásának 33. évében készült és elfogadott, „A külföldiek és brit alattvalók jogi helyzetére vonatkozó törvény módosítása" című 14. törvénycikk rendelkezéseire támaszkodó kérelmemben foglaltatnak, megfelelnek az igazságnak.

És teszem ezt az ünnepélyes nyilatkozatot abban a tiszta meggyőződésben, hogy az megfelel az igazságnak, és azon törvény rendelkezései alapján, amelyet Őfelsége néhai IV. Vilmos király uralkodásának 6. évében hoztak és fogadtak el, s amelynek címe „Törvény a parlament jelenlegi ülésszaka »Törvény azoknak az esküknek és eskü alatti nyilatkozatoknak a hathatósabb megszüntetéséről, amelyeket az ország különböző területein vesznek és tesznek, s ezeknek törvényes nyilatkozatokkal való helyettesítéséről, valamint az önkényes és törvényellenes eskük és eskü alatti nyilatkozatok teljesebb megszüntetéséről, továbbá a szükségtelen eskük megszüntetését célzó egyéb rendelkezésekről« című törvényének hatályon kívül helyezéséről".

[Aláírás:] Karl Marx

Felvétetett Saint Martin's Lane 82. szám alatt, Middlesex grófságban, az ezernyolcszázhetvennegyedik év augusztus havának első napján

előttem,
Christopher R. Cuff,
a Lord Kancellár által esküvételre kinevezett
és feljogosított londoni ügyvéd előtt.

Fővárosi Rendőrfelügyelőség

Scotland Yard

A nyomozótiszt külön jelentése

1874 augusztus 17.

Karl Marx. – Honosítás

A fent nevezettel kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy az hírhedt német agitátor, az Internacionálé nevű társaság feje, és kommunista eszmék szószólója. Ez az ember nem volt lojális saját királya és országa iránt. A referenciát adó Seton, Mathesen, Manning és Adcock urak valamennyien született brit alattvalók és tiszteletreméltó háztulajdonosok. Megállapításaik, amelyeket arra az időre vonatkozólag tettek, amióta a folyamodót ismerik, helytállóak.

W. Reimers
őrmester

G. Williams
őrmester

Az első megjelenés helye: K. Marksz i F. Engelsz: Szocsinyenyija, 45. köt., Moszkva 1975.
Eredeti nyelve: angol

[Marx interjúja a New York-i „Sun" tudósítójának, John Swintonnek[299]]

Korunk egyik legjelentősebb embere Karl Marx, aki rejtélyes, de kétségtelenül hatalmas szerepet játszott az elmúlt 40 év forradalmi politikájában. Ez a külső hatásra, dicsőségre nem törekvő, nagyvilági kérkedéstől, hatalomvágytól távol álló, nem sietős és nem lankadó ember, akinek erős, átfogó és emelkedett az elméje, aki teljesen belemerül messzemenő tervekbe, logikai módszerekbe, gyakorlati célokba – Karl Marx több, a népeket megrázó és trónokat megsemmisítő, a koronás főket és állami pozíciókban ülő gazembereket most is fenyegető és riasztó kataklizma mögött állt és áll mind a mai napig, mint bárki más Európában, beleértve magát Giuseppe Mazzinit is.

Elmésségét és képességeit megmutatta mint berlini diák, a hegelianizmus kritikájával, majd mint lapszerkesztő és annak idején mint a *„New York Tribune"* munkatársa. Marxot, az egykor félelmet keltő Internacionálé alapítóját és kimagasló koponyáját, a *„Tőke"* szerzőjét az európai országok feléből kiutasították és szinte minden országban törvényen kívül helyezték; az utóbbi harminc évben London volt a menedéke.

Amikor Londonban voltam, ő Ramsgate-ben, a londoniak ismert tengerparti üdülőhelyén tartózkodott; ott találtam meg egy villában, két nemzedékre terjedő családjával. Egy szentekre emlékeztető arcú, dallamos hangú elegáns hölgy fogadott választékos udvariassággal a küszöbön, nyilvánvalóan a ház asszonya és Karl Marx felesége. Ez a hatvanéves, nemes vonású, szívélyes és szelíd férfi pedig, erőteljes fején a hosszú, sűrű ősz hajrengeteggel, nemde Karl Marx.

Beszélgetésének modora a Szókratészéra emlékeztet – olyan fesztelen, szétáradó volt, olyan eredeti, szellemes, őszinte, maróan gúnyos, a humor és a zabolátlan vidámság kitöréseivel. Európa különböző országainak politikai erőiről és népi mozgalmairól beszélt – az oroszországi hatalmas szellemi mozgalomról, a németországi intellektuális változásokról, a franciaországi mozgalomról és az angliai pangásról. Reménykedve beszélt Oroszországról, filozofikusan Németországról, derűsen Franciaországról és borúsan Angliáról, megvetéssel említve az „atomisztikus reformokat", amelyekre a liberá-

lisok vesztegették idejüket az angol parlamentben. Országról országra áttekintette az európai világot, s felvázolva a jellemző vonásokat, eseményeket és személyeket – a felszínen levőket és a mélyben rejtezőket – kimutatta, hogy a dolgok menete a jövőben kétségtelenül megvalósuló célok felé visz.

Sokszor csodálkoznom kellett, mialatt beszélt. Világos volt, hogy ez az oly kevéssé előtérben levő ember mélységesen megértette korunkat és hogy a Névától a Szajnáig, az Uráltól a Pireneusokig mindenütt előkészíti a talajt egy utolsó ítélet számára. Ma sem hiába fáradozik, akárcsak a múltban, amikor oly sok kívánatos változás ment végbe, annyi hősies csatát vívtak, s a meghódított magaslatokon felépült a Francia Köztársaság.

Ahogy beszélt, egyre világosabb lett számomra, hogy kérdésem: „Miért nem tesz Ön most semmit?" – a tájékozatlan ember kérdése volt, mégpedig olyan, amelyre nem lehet egyenes választ adni. Amikor az iránt érdeklődtem, hogy nagy művét, a *„Tőké"-t*, amelynek magjából oly bőséges termés sarjadt, miért nem fordították le angol nyelvre, ahogy oroszra és franciára már lefordították a német eredetiből, szemmel láthatóan nem tudott válaszolni, de elmondta, hogy ajánlatot kapott angol fordításra New Yorkból. Azt mondta, hogy ez a könyv csupán töredék, egy három részből álló munka része, amelyből két részt még nem tett közzé. A teljes trilógia *„A föld"*, *„A tőke"*, *„A hitel"* lesz; az utolsó részt, mondta Marx, bőségesen illusztrálja az Egyesült Államok példájával, ahol a hitel oly elképesztő fejlődésen ment át.

Marx úr figyelemmel kíséri az események menetét Amerikában, az amerikai élet alakulásában lényeges szerepet játszó erőkről tett több megjegyzése elgondolkoztató. Egyébként a *„Tőké"-t* említve azt mondta, hogy mindenki, aki el akarja olvasni, a francia fordítást sok tekintetben jobbnak találja a német eredetinél. Marx úr említést tett a francia Henri Rochefortról, amikor pedig néhány már elhunyt tanítványáról beszélt, a heves Bakunyinról, a ragyogó Lassalle-ról és másokról, láthattam, mennyire mélyenszántóan gondolkodik azokról az emberekről, akik adott körülmények között irányíthatnák a történelem menetét.

Miközben Marx elmélkedett, alkonyodni kezdett, és beállt az angliai nyári esték hosszú szürkülete; indítványozta, hogy sétáljunk egyet a tengerparti városban, a part mentén a strandig, ahol sok ezer szórakozó embert láttunk, főleg gyermekeket. Itt a fövenyen találtuk családját is: feleségét, aki már üdvözölt, két lányát a gyermekekkel és két vejét*, akik

* – Jenny és Charles Longuet gyermekeikkel, Jeannal, Henrival és Edgarral, Laura és Paul Lafargue. – *Szerk.*

közül az egyik a londoni King's College tanára, a másik a jelek szerint irodalmár. Elragadó társaság volt ez, vagy tíz ember, köztük a gyermekeiknek örvendő két fiatalasszony apja és e gyermekek nagyanyja, aki tele van életörömmel és asszonyi nyugalommal. Karl Marx semmivel sem marad mögötte Victor Hugónak a nagyapai művészetben, de szerencsésebb, mert férjezett leányai megszépítik kései éveit.

Este Marx és két veje megvált a családtól, hogy egy órácskát az amerikai vendéggel töltsenek. Szó esett a világról, az emberről, a korról és eszmékről — poharaink összecsendültek a tenger felett.

A vonat nem vár, és az éjszaka már közeledett. Korunk és az elmúlt korok nyüzsgésén és gyötrelmein elgondolkozva, a nappali beszélgetés és az esti epizódok alatt egy kérdés született meg bennem — mi a lét döntő törvénye; erre a kérdésre akartam feleletet kapni ettől a bölcstől. Miután a beszéd legnagyobb mélységeibe ereszkedett le és a kifejező képesség csúcsáig emelkedett, a beállott hallgatást megszakítva e végzetes szavakkal fordultam a forradalmárhoz és filozófushoz:

„Mi a létező?"

Úgy tűnt, hogy elméje egy pillanatra önmagába fordult, miközben az előttünk elterülő morajló tengert és a nyughatatlan parti sokaságot nézte. „Mi a létező?" — kérdeztem, s ő komolyan és ünnepélyesen ezt felelte:

„Harc!"

Először úgy tűnt fel nekem, hogy a kétségbeesés visszhangját hallottam meg, de lehet, hogy ez az élet törvénye.

A megjelenés helye: „Sun", 1880 szeptember 6.,
és John Swinton „Current views and notes of forty days in France and England", New York 1880.
Eredeti nyelve: angol

[Georg Adler „Az első németországi szociálpolitikai munkásmozgalom története" című könyvének recenziója[300]]

Az első, amit Georg Adler úr közöl velünk könyvében, az a tény, hogy az *„csaknem másfél éves kutatások* eredménye". Ezt a közlést különbözőképpen lehet felfogni, aszerint, hogy milyen jelleget tulajdonítunk írásának. Ha Adler úr a német munkásmozgalom kezdeteinek, jellegének, alapjainak, céljainak *tudományos, alapos* ábrázolását akarta nyújtani, akkor közlése több, mint naiv, mert másfél év még annak is, aki a szóban forgó korszakot végigcsinálta, aligha elegendő arra, hogy az idevágó irodalomban *eligazodjék*, vagyis hogy elvégezze az *előmunkálatokat* az anyag módszeres elsajátításához. Ha viszont Georg Adler úr célja csak *spekuláció* volt arra az érdeklődésre, amellyel ma mindent fogadnak, ami a szocializmussal és a munkásmozgalommal összefügg, akkor a közlés, hogy ilyen hihetetlenül rövid időre volt szüksége könyvének elkészítéséhez, csakugyan kedvező fényt vet szorgalmára és ügyességére, hiszen e néhány hónap alatt sikerült nagyszámú könyvet és újságot elolvasnia és kiírnia belőlük mindent, ami neki érdekesnek tűnt fel. Igaz, hogy a sebtében való összetákolással eleve megfosztotta könyvét a tudományos értékre támasztható minden igénytől, de mindazonáltal létrehozott egy kézikönyvet, amely egy s más felvilágosítást nyújt olyan személyekről, eseményekről és művekről, akikről, illetve amelyekről most általában igen sokat szeretnének tudni és igen keveset tudnak.

Sajnos, Adler úr könyvének kézikönyvként is vannak érezhető hiányosságai. Az ilyen munkától az ember nem vár sem tudományos mélységet, sem az anyag teljes ismeretét, sem egységes kifejtést, sem nagy szempontokat. De amit el lehet és el kell várni tőle, az a *megbízhatóság*. És még ha odáig megyünk is, hogy lemondunk a források *kritikai* kezeléséről, akkor is meg kell kívánnunk, hogy helyesen *másolja le* a forrásokat. Sajnos, Adler úrnál nem mindig ez a helyzet.

Adler úr munkája részleteinek pontatlanságát néhány példával illusztrálhatjuk.

A 65. oldalon ez olvasható: „A *svájci* agitáció élén *most* (1845-től) Becker, Sebastian *Seiler* és Albrecht, a »próféta« álltak." Valójában *Seiler* 1845-től Brüsszelben tartózkodott.

Moses Hessről Adler úr egy szerfelett romantikus életrajzot mond el, melynek költői varázsát sajnos szét kell foszlatnunk. Hesst az apja nem tagadhatta ki az örökségből, mert a Rajna-vidéken érvényes Code Napoléon[176] szerint ez nem volt megengedhető. 1844-ben Hess Párizsból nem Brüsszelbe és onnan Elberfeldbe ment, hanem Párizsból Kölnbe, és csak 1845 nyarán Brüsszelbe. Az 1849-es délnémet felkelésben nem vett aktívan részt sem katonaként, sem hivatalnokként, s tudomásunk szerint nem ítélték távollétében halálra.

Éppúgy nem tudunk arról sem, hogy Marx nagyapját Mordechainak hívták (139. old.). Apja Saarlouis-ból származott, nem Trierből.

Friedrich Engels 1820-ban született, nem 1818-ban, s 1844 augusztusáig, nem 1845 elejéig tartózkodott Manchesterben (v. ö. 141. old.) stb.

Hogy az ilyen hibák többnyire felületességből fakadnak, arra íme egy drasztikus példa. A 142. oldalon azt mondja nekünk Adler úr, hogy a „Szent család"-ot Marx és Engels közösen 1845-ben Brüsszelben írták. Nem tudjuk, hogy ezt Gross úrtól, aki ezt az adatot közli, vagy valaki mástól írta-e le. De a függelékben az V. oldalon a „Szent család"-ot az 1844-ben megjelent könyvekhez sorolja.* Ennek a könyvnek tehát az a sajátossága volt, hogy először kinyomtatták és csak azután írták meg. De mindkét adat azt mutatja, hogy Adler úrnak soha nem volt a kezében a „Szent család", hiszen már a címlapról és az előszóból láthatta volna, hogy 1844-ben Párizsban írták és 1845-ben Frankfurtban nyomták ki.

A 213. oldalon Adler úr a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztőinek felsorolásánál Ferdinand Wolffról is megfeledkezik. Néhány oldallal odébb (230. old.) azt beszéli el nekünk, hogy a lap főszerkesztője, Karl Marx „folytonosan minden elképzelhető inzultusnak, tettleges bántalmazásnak, sőt, komoly életveszélynek volt kitéve", amin Adler úr egyáltalán nem csodálkozik, tekintettel a „Neue Rheinische Zeitung" éles támadásaira. Valójában a „Neue Rheinische Zeitung" ellenfelei 1848-ban Kölnben örültek, ha békén hagyták őket, és mindannyian, a katonák is, szörnyen tartottak a szerkesztőségtől, amely jól felfegyverzett, bajosan bevehető erőd számba ment. Csak egyszer fordult elő, hogy Marx lakására elment két tiszthelyettes és kijelentették, hogy megsértette a tiszthelyettesi kart. Marx

* Sajtóhiba ezeknél az adatoknál ki van zárva, ahogy ez az összefüggésükből kitűnik. – *Jegyzet a „Neue Zeit"-ban*[301].

hálóköntösben fogadta őket, melynek zsebébe úgy helyezett el egy töltetlen pisztolyt, hogy agya kilátsszon. Ez a látvány elegendő volt ahhoz, hogy a tiszthelyettes urak a további vitáról lemondjanak és megszeppenve elvonuljanak, noha oldalfegyvert viseltek[302]. Ez az egyetlen ténybeli alapja Adler úr rémmeséjének.

Pontatlanságai nem mindig keltik felületesség benyomását. Olykor úgy tűnik fel, hogy szándékoltak, nevezetesen az a céljuk, hogy kedvezőbb megvilágításba helyezzék a Poroszországban 1848-ig uralkodó hatalmakat. Így például azt olvassuk (101. old.), hogy a német kormányok kifogást emeltek a Guizot-kormánynál a párizsi „Vorwärts!"[303] magatartása miatt; Guizot teljesítette a kívánságukat, a „Vorwärts!"-t betiltotta, szerkesztőit, köztük Marxot, kiutasította Franciaországból, de a kiutasítási parancsot egy hét múlva visszavonta. Ennek ellenére a „Vorwärts!" több szerkesztője és munkatársa elhagyta Párizst; Marx, Bakunyin, Hess Brüsszelbe mentek, Ruge Svájcba és Bürgers Kölnbe. Ezt mondja Adler úr.

Valójában éppen a *porosz* kormány bírta Guizot-t erre az eljárásra, és főképpen Marx érdekelte őt, akire vonatkozóan a kiutasítási parancsot nem vonták vissza. Hess nem is volt már Párizsban, hanem Kölnben, Ruge Párizsban maradt és csak később utazott Svájcba, Bürgers önként ment Marxszal együtt Brüsszelbe. Bakunyinra vonatkozóan semmi bizonyosat nem tudunk, de Brüsszelbe semmiképpen sem költözött. Adler leírásának pontatlansága szembeötlő, de éppoly világos az is, hogy célja egyfelől a porosz kormány részvételét az ügyben minél inkább elhomályosítani és másfelől az egész dolgot minél inkább ártalmatlannak feltüntetni.

A 116. oldalon ezt olvassuk: „Poroszország több szabadságot nyújtott a kommunizmusnak", mint más német államok. Adler úr itt elfelejtette, amit néhány oldallal előbb (103. skk. old.) maga mondott a porosz cenzúráról és felettes cenzúráról, amely minden nem ínyére való folyóiratot lehetetlenné tett. Ha Adler úr a „Westphälisches Dampfboot"-ra[304] hivatkozik, amelynek létezését a porosz kormány megengedte, noha „nem volt hajlandó a demokrácia ellen a reakció kezére játszani", erre azt kell válaszolnunk, hogy bizony, az „igazi német" szocializmus más lapjaihoz hasonlóan, megtette ezt a lap; az a tény, hogy nem mondta ki nyíltan és olykor szabadság-frázisok mögé rejtette, mit sem változtat a dolgon.

Hogy Poroszországban hogyan csendesítettek le éhező takácsokat, arról maga Adler úr tudósít bennünket. 1844 júniusában, beszéli el, fellázadt Sziléziában körülbelül ötezer takács, „akik csakugyan igazi éhbérért (heti 14 garas férjnek, feleségnek és gyereknek együttvéve!) hosszú, megerőltető munkát végeztek" (108. old.). A zavargásokat leverték, „nyolcvanhárom

foglyot a boroszlói büntetőtörvényszék elé állítottak, amely a főkolomposokat *24 korbácsütésre és tízévi sáncmunkára* ítélte, s ezt a kegyetlen büntetést valóban végre is hajtották".

A 134. oldalon viszont arról értesülünk, hogy a porosz kormány okkal „reménykedhetett a proletariátussal való szövetség lehetőségében"!

Adler úr sietségében, hogy a könyvet a piacra dobja, nem foglalkozhatott, ez világos, azzal, hogy a rendelkezésére álló forrásanyagban talált hézagokat behatóbb kutatások útján kitöltse. Ilyen esetekben azzal segített magán, hogy egy gyors pillantást vetett *Stieber* és *Wermuth* uraknak – két elődjének a munkásmozgalom kezdeteire vonatkozó történetírás terén – a könyvébe, amelynek címe: „A tizenkilencedik század kommunista összeesküvései. Készült hivatalos megbízásból az összes német szövetségi államok rendőrhatóságainak használatára", s amelyet „a rendőrségi fekete könyv" néven ismernek. Adler úr annál is inkább kapcsolódhatott minden kétes esetben ehhez a Berlinben 1853-ban megjelent forráshoz, mert álláspontja nem nagyon tér el amazétól. Adler művét olvasva néha valóban az az érzése az embernek, hogy egy újabb rendőrségi könyvvel van dolga.

Milyen megindító gondossággal regisztrál minden felségsértést, minden hazaárulást, minden „gyűlöletre és megvetésre való bujtogatást"! Kevés olyan rendőrileg tilos megnyilatkozás akadhat a történetírónk rendelkezésére álló irodalomban, amelyet ne jegyezne fel könyvében a kellő erkölcsi felháborodással.

Marxnak és Engelsnek a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben megjelent cikkeit és az utóbbinak „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvét[305], bár rendkívül fontosak a szocialista eszmék fejlődése szempontjából, csupán megemlíti. Adler úr „kénytelen lemondani a bennük kifejtett elméletek részletesebb vizsgálatáról" (97. old., v. ö. 119. old.), ami csakugyan nem egészen könnyű. Milyen behatóan tárgyalja viszont az olyan „demagógok" vérszomjas költeményeit, mint Harro Harring[306], amelyeknek semmi közük a munkásmozgalomhoz és semmi jelentőségük nem volt, kivéve a rendőrség szemében! Harro Harring költeményeit oldalakon át közölni persze kényelmesebb és „érdekesebb", mint mondjuk Marx „A zsidókérdéshez" című tanulmányát taglalni.

Az egyetlen, amit Adler úr a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ből kiemelkedőnek talál, az „izgató" stílusa. Főleg ez érdekli őt a párizsi „Vorwärts!"-ben is, amelynek a többi között Heine és Marx voltak munkatársai. Semmi egyebet nem idéz ebből a lapból, mint néhány kijelentést Tschech merényletéről[307] olyan cikkekből, melyek tendenciájukban a Tschech polgármesterről akkoriban Németország-szerte énekelt

dalénak feleltek meg, és semmiképpen sem voltak a „Vorwärts!" jellemző sajátosságai. Ezenkívül porosz miniszterekről tett néhány gúnyos kijelentést idéz még és Marr néhány „izgató" költeményét!

A „Neue Rheinische Zeitung"-nál is főleg „gyújtogató cikkeinek" „szörnyen izgató" stílusa foglalkoztatja Adler urat. Ettől annyira megborzad, hogy a lap tartalma úgyszólván érthetetlen marad számára. Néhány fejtegetésből, amelyeket a „Neue Rheinische Zeitung" kevéssel pályafutásának befejezése előtt tett, ő „a legvilágosabban felismeri, hogy a »Neue Rheinische Zeitung« legközelebbi pozitív célja a több országra kiterjedő népi forradalom révén megteremtendő *egységes* német köztársaság" volt. Ha Adler úr kevésbé sebtében és felháborodottan olvassa a „Neue Rheinische Zeitung"-ot, akkor rájött volna, hogy az újság ezt a célt *kezdettől* fogva nyíltan a magáénak vallotta, ellentétben a délnémet föderalisztikus republikanizmussal. Nyugodtabb megfontolás esetén azt sem állította volna Adler úr a szóban forgó újságról, hogy polgári alapítói „kölni helyi jelleget" akartak adni neki. Inkább azt írta volna, hogy a lapot „a kölni demokrácia szellemében akarták tartani", amely követelést, mellesleg, Marx és elvtársai nem fogadták el.

Rejtélyes előttünk, hogyan jutott el Adler úr ahhoz az állításhoz, hogy a „Neue Rheinische Zeitung" a diktatúra azonnali bevezetését követelte Németországban. A *vezércikkekben*, s egy lapot mégiscsak ezek alapján ítélnek meg, ebből semmi sem fedezhető fel. Talán valamelyik eldugott tudósításban, amelynek maguk a szerkesztők nem tulajdonítottak jelentőséget.

Elképzelhetjük, hogy az efféle beszámolóban milyen alakot ölt az előadás ott, ahol a szerző kénytelen elméleti fejtegetésekbe bocsátkozni. Példa erre a „Kommunista Kiáltvány" tartalmának kifejtése, amelyre, könnyen érthető okokból, nem térhetünk ki részletesebben; egy másik a Weitling „Garantien der Harmonie und Freiheit" című művéből készült kivonat. Adler úr még azelőtt közli ezt a kivonatot, hogy rátérne a könyv keletkezésének időpontjára és akár csak említené is a létezését, s a kivonatot nem egyetlen könyvből való „kivonat"-nak nevezi, hanem egyáltalában Weitling „tanai vázlatának". Természetesen itt is a *feltűnőt* adja elő, nem a *lényegit*; Weitling naiv történelmi konstrukcióit behatóan tárgyalja, noha Weitling tanaira ezek sokkal kevésbé jellemzőek, mint a mai társadalomról mondott ragyogó kritikája, amelyet Adler figyelmen kívül hagy. Jóságosan megtárgyalja Weitling utopizálásait, például kereskedelmi óráit, valamint vágyelméletét. Arról viszont, hogy Weitling az újjászervezett társadalom kifejtésében a *társadalmi* munkának a szükségszerűségéből és az elszigetelt

munkával szemben való fölényéből indul ki, egy árva szót sem tudunk meg. Éppígy Weitling jellemző álláspontjáról a házasságot, a nemzetiséget és a vallást illetően. Weitling rendszere Adler úr előadásában annyira gyermeteg és unalmas, hogy ha nem ismerjük az eredetit, Adler úrral együtt csodálkoznunk kell, hogy Marx és Engels olyan elismerően beszéltek Weitlingről.

De nem elég, hogy Weitling rendszerének fontos pontjait elégtelenül vagy egyáltalán nem tárgyalja, nem fontosakat viszont roppant terjengősen, Adler úr igen gyakran más valamit mondat Weitlinggel, mint amit az valóban mondott.

„A társadalmi rend fő mozgató rugója", mondja Weitling, „a tudás vágya, amely valamennyi többit irányítja." De a tudás embertársaink leigázásához, társadalmi egyenlőtlenséghez vezetett, aminek a tudásvágy elnyomása lett a következménye.

„Eleinte a szerzés vágya ragadta magához a társadalmi szervezet irányítását. Utána az élvezet vágya is mellételepedett a kormányhoz. Mindkettő a mai napig is uralkodik, a *tudás pedig meghajolt érzéki társainak bendője előtt.*

Az ekképpen *elnyomott* tudásvágy esztelenséggé, tévedéssé, babonává, előítéletté, csalássá és hazugsággá fajult, amelyek az élvezet- és bírásvágy javára elterjedtek." (118., 119. old.)

Ezt Adler úr a következő szavakkal tolmácsolja: „Eszerint a tudás vágya a társadalmi organizmus fő mozgató rugója, amely valamennyi többit irányítja, *ami eddig nem kellő mértékben történt meg.*"

Hasonlítsuk össze Weitling erőteljes, határozott stílusát Adler úr kivonatának fakó mondatával, amelyben a tudásvágy *elnyomását* úgy alakítja át, hogy az *irányít*, csak még nem kellő mértékben!

Amellett Adler úr a német szabót, aki világos németséggel írt, az újporosz professzori szocializmus dagályos zsargonjában szólaltatja meg. Ahol például Weitling egyszerűen a *társadalomról* beszél, ott ő a „szociális államról" beszélteti.

„Egy jól berendezett társadalom nem ismer sem bűncselekményeket, sem törvényeket és büntetéseket." Ezt a nagyon is világos mondatot Adler úr így fordítja le: „Egyébként a Weitling-féle szociális állam nem ismer sem bűncselekményeket, sem törvényeket, sem büntetéseket." Amit Weitling *minden* jól berendezett társadalom *természetes következményének* tüntet fel, az Adler úrnál egy speciálisan a Weitling-féle társadalommal együtt járó abszurd utopizálás jellegét ölti.

Éppúgy, ahogy itt, másutt is a „társadalmat" a „szociális állammal" helyettesíti.

„Forduljunk Weitling *szociális államához*", mondja Adler úr. „Az *állam* célja mindenki jóléte... A biztosítékokat erre, valamint a társadalom folytonos tökéletesedésére szerinte a *szociális állam* nyújtja" stb. (21. old.)

Mindebből Weitlingnél egyetlen szó sem található. Azt a mondatot, hogy az állam célja mindenki jóléte, Adler úr nyilván önkéntelenül írta le. Bizonyos modern szocialistákkal együtt oly gyakran ismételte, hogy tolla az „állam" szóhoz rögtön magától hozzáfűzte a „mindenki jólété"-t. Másra nem tudjuk magyarázni ezt a mondatot. Weitlingnél nem találtuk. Ő mindig csak a „társadalom újjászervezéséről" beszélt, nem az állam újjászervezéséről. Hogy miképpen gondolkodott erről, arra íme két példa.

„Egy tökéletes társadalomban nem kormány van, hanem igazgatás; nem törvények vannak, hanem kötelességek; nem büntetések, hanem orvosszerek." Ez olvasható vastag betűkkel a „Garantien" harmadik fejezetének végén. A 87. oldalon pedig ez áll: „Nevezzen meg nekem valaki csak *egyetlen* hasznot, *egyetlen* jótéteményt is, amelyet a társadalom a »haza« fogalmának köszönhet! Én a legcsekélyebbet sem látom, a hátrányokat azonban tömegével"... „A legjobb eszköz, hogy az örökös határviszályoknak véget vessünk, az, ha teljesen eltöröljük a határokat. A határok is egyike a nemzedékről nemzedékre öröklődő sok tévedésnek."

Abban a társadalomban, amelynek eszményét Weitling felállítja, nincs kormány, nincsenek törvények, nincsenek határok, tehát nincs meg mindaz, ami az állam fogalmát alkotja. De Adler úr mindazonáltal Weitling állam nélküli társadalmát szociális államnak, azaz „társadalmi államnak" fordítja le.

Félünk, hogy máris túl sokáig feltartottuk olvasóinkat, ezért további kifogásainkat megtartjuk magunknak. Az eddig elmondottak elegendőek annak bemutatására, hogyan írnak manapság történelmet Németországban. Ám Adler úr könyvének vannak bizonyos érdemei. A mozgalom, amelyről ír, olyan nagyszerű, hogy még történetírójának kisszerű, ferde, felületes és pontatlan ábrázolásmódja sem homályosíthatta el teljesen. Érdeme, hogy ő az első, aki ezt a szinte teljesen feledésbe merült mozgalmat újra az emlékezetbe idézte és széles körök érdeklődését felkeltette iránta. Bármennyire fogyatékos a könyv, mégis sok hasznos anyagot nyújt és igen tanulságos mindenkinek, aki kritikus szemmel nézi. S talán értékes nyereségnek is bizonyul a tudomány számára, ha egy komoly és gondolkodó kutatót a témában való elmélyülésre ösztönöz – persze olyan kutatót, aki több időt szán erre, mint „csaknem másfél évet".

A megjelenés helye: „Die Neue Zeit",
IV. évf., 2. sz., 1886.

[Engels Helene Demuth temetésén mondott beszédének ismertetése]

A munkások régi barátja

Helene Demuthnak a múlt héten* bekövetkezett halálával a szocialista párt egy kiváló tagját vesztette el. 1823 újév napján született Sankt Wendelben, paraszt szülőktől, s 14 éves korában került Trierbe a von Westphalen családhoz. Jenny von Westphalen 1843-ban Karl Marx felesége lett. 1837-től 1881-ig, Marxné haláláig, házaséletének első néhány hónapját nem számítva, a két asszony állandóan együtt volt. Azután, hogy Marxné 1881 decemberében, Marx pedig 1883 március 14-én meghalt, Helene Demuth átköltözött Friedrich Engelshez és az ő háztartását vezette. A szocialista mozgalom vezetői tanúi voltak „kivételes józan eszének, rendkívül egyenes jellemének, másokról való szüntelen gondoskodásának, megbízhatóságának, és feddhetetlenül őszinte természetének". Engels elmondta a temetésen, hogy Marx nemcsak nehéz és bonyolult pártügyekben kérte ki Helene Demuth véleményét, hanem közgazdasági műveivel kapcsolatban is. „Ami engem illet – mondta –, mindaz a munka, amit Marx halála óta végeztem, főleg azért volt lehetséges, mert ő ott tartózkodott a házban, s annak az örömnek és segítségnek köszönhető, amelynek ő volt a forrása." Helenét a highgate-i temetőben temették el, ugyanabba a sírba, amelyben Marx és felesége nyugszanak.

Az első megjelenés helye: „The People's Press", 1890 november 22.
Eredeti nyelve: angol

* 1890 november 4. – *Szerk.*

[Beszámoló Engelsnek a Párizsi Kommün emlékére rendezett gyűlésen mondott beszédéről]

Engels úr (dr. Marx jobbkeze) megjelent a gyűlésen, ahol igen jó beszédet mondott. Visszanyúlt az utóbbi 22 év történetére és kijelentette:

„A korszak elején csak két angol állt kapcsolatban az Internacionáléval – Lucraft és Odger –, és ők elhagyták, amiért helyeselte a kommünárok politikáját, és mert ők maguk elutasították a szocializmust. 1871 őszén konferencia ült össze, amelyen először vetették fel egy minden más politikai párttól különböző és különálló politikai párt megalakításának kérdését. A következő évben Hágában az angol küldöttek az anarchisták oldalára álltak a parlamenti tevékenység elítélésében.[308] Abban az időben a munkásosztály nem fejtett ki politikai aktivitást. Most teljesen megváltozott a helyzet. Az új trade-unionok megalakulása 1888-ban[309] a legfontosabb esemény, amely valaha is végbement a munkásmozgalom történetében; ez vezetett a Független Munkáspárt[310] létrehozásához, amelynek el kell majd nyelnie minden más pártot. Ez, véleményem szerint, azt mutatja, hogy a Párizsi Kommün tanulságai nem voltak hiábavalóak és nem merültek feledésbe."

Ezen a gyűlésen a többi között felszólalt Eleanor Marx-Aveling asszony (dr. Marx leánya), F. Lessner úr (az Internacionálé egyik alapítója), Ed. Bernstein úr és J. Connel úr. Örökké éljen a Párizsi Kommün emléke!

A megjelenés helye: „The Labour Elector", 1893 március 25. (12.) sz.
Eredeti nyelve: angol

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Engels 1867 jún. 26-i levelében írt Marxnak a skandináviai utazás tervéről: „Úgy tervezem..., hogy mához egy hétre Lizzyvel via Grimsby Hamburgba, Schleswigbe, Koppenhágába stb. utazom..." (lásd 31. köt. 304. old.). Engelsnek vendéglői számlákon, hajójegyeken stb. fennmaradt feljegyzései alapján sikerült megállapítani a megtett útvonalat: júl. 9-én feleségével Göteborgban volt, 12-én Stockholmban, 14-én Malmőben, 18-án Koppenhágában és 20-án már a németországi Flensburgban. Manchesterbe augusztus elején tért vissza. – Az „útijegyzetek" az 1867 jún. 26-a és aug. 10-e közötti időszak egyedüli fennmaradt Engels-dokumentumai, mert ekkor írt leveleit eddig nem sikerült megtalálni. Az „útijegyzeteket" három különálló lapra írta; egy hozzájuk csatolt nagyméretű papírlapra rajzolta Karlsborg várának vázlatát, amelyet magyarázatokkal is ellátott. – *3*

[2] Engels itt Koppenhága híres vigalmi negyedére utal. – *5*

[3] Malmőben kötötték meg 1848-ban, a schleswig-holsteini háború során, hosszas tárgyalások után a porosz–dán fegyverszüneti egyezményt. Engels a „Neue Rheinische Zeitung"-ban több cikket közölt a tárgyalásokról (lásd 5. köt.). – *5*

[4] Marx számos dokumentum – levelek, jegyzetek, elhangzott vagy vázlatban fennmaradt beszédek – tanúsága szerint rendkívüli fontosságot tulajdonított az ír kérdésnek az angol és a nemzetközi munkásosztály szempontjából. Az Internacionálé Főtanácsában és más fórumokon már 1867-ben is foglalkozott az írországi angol elnyomással és az írek szabadságharcával (lásd erről pl. 16. köt. 200–205., 206–218., 510–511. old. és uo. 173., 186. jegyz.). 1869 nyarán és őszén újra kiéleződött a harc Írországban, és széles körű mozgalom indult meg a bebörtönzött ír politikai foglyok szabadon bocsátása érdekében. Az angol kormány elutasította az amnesztiára vonatkozó követeléseket. Az Internacionálé Főtanácsa Marx javaslatára november elején elhatározta, hogy megvitatja egyrészt az angol kormánynak a bebörtönzött írekkel szemben tanúsított magatartását, másrészt az angol munkásosztálynak az ír kérdésben elfoglalandó álláspontját. Marx a főtanácsi vita során háromszor szólalt fel és javaslatára az első pontban – a brit kormány magatartása az ír amnesztia kérdésében – határozat is született. Marx határozati javaslata fennmaradt Engelshez írt 1869 nov. 18-i levelében (lásd 32. köt.) és a felszólalásait is rögzítő főtanácsi jegyzőkönyvben (lásd 16. köt. 530–533. old.). A határozatot több angol lap is közölte. – A második pont megvitatását, egyebek között Marx betegsége miatt, 1870-re halasztották, de akkor sem folytatták le; az Internacionálénak a kérdésben elfoglalt álláspontját több dokumentum, elsősorban a Főtanácsnak a Francia-Svájci Föderális Tanácshoz intézett 1870 jan. 1-i levele (lásd 16. köt.) fejtette ki. – Az „Írország az

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

amerikai forradalomtól az 1801-es unióig" minden valószínűség szerint az ír kérdés újabb főtanácsi megvitatásának előkészítésére szolgált. A kézirat mellett külön lapon Engels kézírásában a „Hibernica" (Írországra vonatkozó dolgok) felirat olvasható és mellette a dátum: „1869"; ezt Engels valószínűleg Marx kézirati hagyatékának rendezése során jegyezte fel. – Marx műve két részből áll: a kutatások érdemi feldolgozásából és a kronologikus formában készült összefoglalásból; az első rész 54 oldalas, a külön számozott második rész 12 oldalra terjed (a 9. kéziratoldal hiányzik). A kézirat megmunkálásából kitűnik, hogy, bár Marx nem kiadásra szánta, gondosan megszerkesztette és utólag is pontosította. A fő művek, amelyeket munkájához felhasznált, a következők: J. Mitchel: „The History of Ireland from the Treaty of Limerick to the present Time"; J. Ph. Curran: „The Speeches" és G. Ensor: „Anti-Union. Ireland as she ought to be". Felhasználta ezenkívül Cobbett „Weekly Political Register" c. hetilapjának számait, különböző dokumentumokat – például Grattan beszédeinek gyűjteményét – és történelmi műveket. A kézirat azonban nem e munkákból készült konspektus, hanem önálló terv és periodizálás szerint összeállított és kommentált történelmi áttekintés. A szó szerinti vagy saját szavakkal visszaadott idézeteket Marx angol nyelven, saját megjegyzéseit és összefoglalásait pedig részben angolul, részben németül írta.
– Kiadásunkban kapcsos zárójelbe – { } – tettük azokat a részeket, amelyeket Marx szögletes zárójelbe tett. – *7*

[5] Az amiens-i békét 1802 márc. 27-én kötötte Franciaország, Spanyolország és a Batáviai Köztársaság (Hollandia) Angliával. A szerződés csupán lélegzetnyi szünetet jelentett a harccselekményekben: Anglia 1803 máj. 18-án ismét hadat üzent Franciaországnak. – A királyi cím megváltozása azt jelentette, hogy az angol királyok a szerződés értelmében véglegesen és formailag is lemondtak a francia trónnal kapcsolatos igényükről, amely még a százéves háború idejére (XIV–XV. sz.) nyúlt vissza. – *7 58 64 89*

[6] A törvényt 1495-ben fogadta el Ia Poynings király főügyész álta lDroghedába, Írország angolok által meghódított délkeleti részébe összehívott parlament. Poynings törvényét 1782 májusában, az ír nemzeti felszabadító mozgalom nyomására hatálytalanították (v. ö. 18. old.). – *7 77*

[7] Az I. György uralkodásának 6. évében, 1719-ben hozott törvényt („Declaratory Act", Kinyilvánítási törvény) 1782–83-ban hatálytalanították (v. ö. 22. old.). – *8*

[8] Absentee-knek (távollevőknek) nevezték azokat a landlordokat, akiknek birtokaik voltak Írországban, de állandóan Angliában éltek. Birtokaikat megbízottak kezelték, akik kegyetlenül kizsákmányolták a parasztokat, vagy közvetítőknek adták bérbe a földet, akik aztán felaprózták parcellákra és albérletbe adták. – Kalandoroknak nevezték a XVI–XVII. században azokat a – főleg a londoni Cityben működő – kereskedőket és bankárokat, akik gyarmati vállalkozásokban és pénzügyi spekulációkban vettek részt. Az angol polgári forradalom idején jelentős kölcsönökkel támogatták a parlamentet, s ezek fedezésére Írországban elkobzott birtokokat kaptak. – *8 73 75 77 84 94 97 114 212 446*

[9] Büntető törvénykönyv, büntetőkódex (Penal Code vagy Penal Laws) – törvények, amelyeket az angol gyarmatosítók a XVII. sz. vége óta, de különösen a XVIII. sz. első felében hoztak, azzal az ürüggyel, hogy a katolikus összeesküvések ellen, az anglikán vallás ellenségei ellen járnak el. E törvények a többségükben katolikus íreket lényegében minden politikai és állampolgári joguktól megfosztották; korlátozták az örökösödési jogot, a vagyonszerzés és -átruházás jogát, és kis vétségeket vagyonelkobzással toroltak meg. Ezekkel a törvényekkel kisajátították azokat az íreket, akiknek még volt birtokuk. A büntető törvények szigorú bérleti feltételeket állapítottak meg a katolikus parasztokra vonatkozólag és hozzájárultak ahhoz, hogy az angol földesurak és közvetítő bérlők rab-

szolgáivá váljanak. Az ír hagyományok eltüntetésére betiltották az ír iskolákat, szigorú büntetésekkel sújtották a tanítókat, katolikus papokat stb. A büntető törvények nagy részét csak az írországi nemzeti felszabadító harc hatására, a XVIII. sz. végén hatálytalanították. – *8*

[10] A kéziratban Marx ezt a fejezetet II-sel jelölte, míg az előző és az utána következő fejezetek jelölése *A* és *C*. – *9*

[11] Marx itt és a továbbiakban Currannek az ír parlamentben elhangzott beszédeit a Davis-féle kiadás alapján idézi vagy kivonatolja (J. Ph. Curran: „The Speeches"). A könyv teljes terjedelemben vagy töredékesen ismerteti Curran 1783 novembere és 1797 májusa között elhangzott 52 parlamenti felszólalását és több törvényszéki beszédét, amelyeket később, többek között az 1798-as írországi forradalmi mozgalom és felkelés elítéltjeinek védelmében mondott. – Thomas Osborne Davis, az „Ifjú Írország" nevű demokrata társaság egyik vezetője, költő, történész és könyvkiadó, 1843-ban adta ki Curran beszédeinek első, nem teljes kiadását; a Marx által használt második kiadást részletes kommentárokkal látta el és bevezetéssel, Curran életrajzának és a kor legfontosabb eseményeinek ismertetésével, valamint más parlamenti képviselők beszédeiből készített kivonatokkal egészítette ki. – Marx munkája során sok helyütt felhasználta a Davis-féle kommentárokat és adatokat. Engelshez írt 1869 dec. 10-i levelében (lásd 32. köt.) Currant „a XVIII. sz. *egyetlen nagy ügyvédjének* (népügyvédnek)" és „a *legnemesebb embernek*" nevezi. Ugyanebben a levélben Grattant mint „parlamenti svihákot" jellemzi. (V. ö. még 4. jegyz.) – *9*

[12] Írország igazgatásában 1691 és 1800 között nyíltan hirdették és alkalmazták a protestáns főhatalom (Protestant Ascendancy) elvét. A protestánsok, elsősorban angol telepesek és azok utódai, széles körű politikai, társadalmi és vallási kiváltságokat élveztek, ezzel szemben az ország katolikus többsége jogfosztott helyzetben volt: katolikusok nem foglalhattak el állami vagy választás útján betöltött hivatalt, ezenfelül arra kötelezték őket, hogy az anglikán államegyház javára tizedet fizessenek. A protestáns főhatalom elve a legszembetűnőbben a katolikusok elleni büntető törvényekben (v. ö. 9. jegyz.) érvényesült. – *9 446*

[13] Az „írországi fegyveres protestantizmus" kifejezést Marx Curran beszédeinek Davis-féle kiadásából, Davis bevezetéséből kölcsönzi, amelyet a továbbiakban is sok helyütt felhasznált (v. ö. 11. jegyz.). – *11 77*

[14] Külső nyomásnak (Pressure from without) nevezik az angol politikai szóhasználatban a parlamenten kívüli nagy tömegmozgalmakat. – *12*

[15] A XVIII. sz. 50-es éveinek végén megalakult Katolikus bizottság, amely ír liberális földbirtokosokból, kereskedőkből, iparosokból és értelmiségiekből állt, a katolikusok ellen hozott büntető törvények enyhítését és hatályon kívül helyezését tekintette céljának. Kezdeti mérsékelt és az angol hatóságok iránt lojális politikája a század utolsó évtizedeiben, amikor soraiban túlsúlyba kerültek a radikális polgári elemek, megváltozott. A Katolikus bizottság balszárnya részt vett az önkéntesek mozgalmában és később csatlakozott az „Egyesült írek" (United Irishmen) nevű forradalmi társasághoz. A bizottság a XIX. sz. első évtizedében is küzdött a katolikusok jogegyenlőségéért. – A Whig klubot 1789-ben alapították Dublinben; 1791-ben Belfastban megalakult az Északi whig klub. Az összetételében és politikai törekvéseiben heterogén szervezet élén a liberális protestáns földesurak és nagyburzsoák képviselői álltak, akik hajlottak az angol kormánnyal való kompromisszumra. A klub radikális szárnya, amely később az „Egyesült írek" társaságának magvát alkotta, határozottabb fellépést szorgalmazott. – *12 43 46 87*

[16] Marx kéziratának ez a bekezdése követi Curran beszédeinek Davis-féle bevezetését (XX. old.), de a mondat végén „ösztönözte a korrupciót és szította az egyenetlenséget [disunion]" helyett tévedésből ezt írta: „ösztönözte a korrupciót és az uniót". – *12*

[17] Yeomaneknek nevezték a középkorban Angliában azokat a szabad rendű embereket, akik a lovagság és a jobbágyság között helyezkedtek el. A későbbi szóhasználatban: szabad kisbirtokos parasztok, akik kezdetben katonai szolgálatokért, később pénzjáradékért földet kaptak a földesúrtól. – Yeomen of the Guard – a londoni Tower régi várőrsége. Yeomanry – angol önkéntes lovasság, amely a milícia és a többi önkéntes csapat között foglal helyet. – *13 53*

[18] A dublini várat („Castle") az angol hódítók a XIII. században építették; az angol hatalom írországi képviselőinek rezidenciája, az ír lakosság ellen folytatott harc egyik támaszpontja volt. – *14 81*

[19] Harcourt 1777-ig volt Írország alkirálya. – *15*

[20] A Hussey Burgh által előterjesztett módosítási indítvány teljes szövegét Mitchel „The History of Ireland etc." c. könyvének I. kötete (XIX. fej.) közli (v. ö. 4. jegyz.). – Marx nagyra becsülte Mitchel forradalmi tevékenységét és nézeteit a 60-as évek írországi mozgalmáról. Munkájához felhasználta a Mitchel könyvében közölt beszédeket, kivonatokat Grattan stb. néhány beszédéből, dokumentumokat, az önkéntesek dungannoni konvencióján elfogadott határozatot stb., de csak kevés helyen vette át kivonatosan vagy szó szerint a szerző szövegét. – *15*

[21] Lázadási törvény (Mutiny Act) – az angol hadsereg fegyelmi rendjével kapcsolatban a parlament által 1689-ben kibocsátott és 1881-ig évente (részben új szöveggel) ismételten hatályra emelt törvény, amely a Koronának egy-egy évre meghatározott létszámú csapat tartását és a hadseregben a hadijog gyakorlását engedélyezte. Ezzel a törvénnyel az angol parlament voltaképpen korlátozta a Korona hatalmát, mert a király kezéből a parlament vette át a hadsereg irányítását. A törvény meghozatalának közvetlen indítéka egy skót ezred angliai lázadása volt. A Mutiny Act feljogosította a Koronát arra, hogy nagy katonai kontingenseket állomásoztasson Írországban és a tengerentúli gyarmatokon, és lázadónak minősített cselekmények esetén katonai bíróságok összehívását tette lehetővé. – *16 79*

[22] Methuen-szerződés – John Methuen angol diplomata 1703 decemberében szerződést kötött a portugál kormánnyal, amely szerint Portugália csak angol gyapjúárukat vásárol, viszont a portugál borokra az angolok kisebb vámokat rónak ki. A szerződés 1836-ig volt érvényben. – *17*

[23] A Habeas Corpus joga – minden angol alattvaló joga arra, hogy ne lehessen ítélet nélkül letartóztatni; a törvény kötelez minden hatóságot, hogy bírói parancsra (Writ of Habeas Corpus) a letartóztatott személy testét záros határidőn belül (3–20 nap alatt) a főtörvényszék elé állítsa a letartóztatás törvényességének megállapítására. A főtörvényszék azután vagy szabadon bocsátja a letartóztatottat, vagy óvadék ellenében szabadlábra helyezi, vagy határozatilag megerősíti a letartóztatást. A Writ of Habeas Corpus védelme az 1679-ben elfogadott Habeas Corpus Act értelmében mindenkit megillet, felségárulás esetét kivéve (a törvény hatályát a parlament ideiglenesen felfüggesztheti; Írországban ez rendszerré vált). – *18 55 60 72 79 88 516*

[24] Portland és Grattan beszédeinek itt idézett szövege az említett forrásokban (v. ö. 4., 20. jegyz.) nem található. Marx ehhez és a 15., 25., 78. oldalakon levő idézetekhez való-

színűleg Grattan beszédeinek Londonban, 1822 és 1830 között megjelent négykötetes kiadását („The Speeches of the Right Honourable Henry Grattan") használta fel. – *22*

[25] Court of King's (ill. Queen's) Bench – az egyik angol főtörvényszék, a legrégibb angliai bíróságok egyike (1873-ig működött); különféle bűnvádi és polgári ügyek tartoztak hozzá és felülbírálati joga volt több alsóbb bíróság ítéletei felett. – *26 82 84 101 109 445 461 514*

[26] Rotten boroughs (korhadt választókerületek) – így nevezték a XVIII. és XIX. században azokat az elnéptelenedett községeket, amelyeknek évszázados kiváltságok alapján joguk volt parlamenti képviseletre. Ezeknek a választókerületeknek a képviselőit voltaképpen a földesurak nevezték ki, akiktől a helyi lakosság függött. Az 1832., 1867. és 1884. évi reformok megszüntették ezeket a kiváltságokat. – *28 41 68 82 101*

[27] Placemanek – strómanok, olyan képviselők, akiket pártjuk pozícióhoz juttatott azért, hogy befolyását biztosítsák, vagy a viták vég nélküli elnyújtásával a határozathozatalt kitolják. – *29 70 83 98*

[28] Calendae – a hónap első napja a rómaiaknál, a fizetési esedékesség napja; a görög naptár ezt a napot nem ismerte, „ad calendas graecas" jelentése tehát: „sohanapján". – *32*

[29] Zendüléstörvény (Riot Act) – 1715-ben életbe léptetett angol törvény; megtiltott minden „lázadó csoportosulást", amelyen 12 embernél több van jelen; ilyen esetekben a hatóság képviselői kötelesek felolvasni egy figyelmeztetést, s ha a gyülekezők egy órán belül nem oszlanak szét, a hatóság erőszakot alkalmaz. – *33*

[30] „Rightboys" (Igazságos legények vagy Az igazság legényei) – 1785-ben a dél-írországi grófságokban megalakult paraszti titkos társaság, amely egy képzelt hősről, Right (Igazság) kapitányról kapta nevét; szertartásaik, hűségesküjük és a harcban alkalmazott módszereik (fenyegető levelek, terrorcselekmények landlordok, adószedők, alkuszok stb. ellen, a landlordok termésének eltulajdonítása stb.) ugyanazok voltak, mint a XVIII. sz. 60-as éveiben különböző írországi helységekben alakult paraszti titkos társaságoké, többek között a „White Boys" (Fehér legények) elnevezésű társaságé. Az angol hatóságok véresen elnyomták a helyenként lázadásba torkolló parasztmozgalmat. – *40 84*

[31] Freeholder – az ún. teljes, független földtulajdon (freehold property) birtokosa; a freeholderek eredetük szerint a yeomanekre (v. ö. 17. jegyz.) vezethetők vissza, akik kezdetben katonai szolgálatokért, később pénzjáradékért földet kaptak a földesúrtól. Írországban túlnyomórészt angol telepesek és utódaik tartoztak ide. – *43 66 87 431*

[32] „The Northern Star" – az „Egyesült írek" belfasti társaságának lapja, 1792 jan. 4-től 1797 máj. 19-ig adták ki Belfastban. – „Evening Star" – az „Egyesült írek" lapja, 1792-ben jelent meg Dublinben. – „The Press" – az „Egyesült írek" társaságának lapja, 1797 szept. 28-tól 1798 márc. 13-ig jelent meg Dublinben. – *46*

[33] Dissenterek (disszidensek) vagy nonkonformisták – az angol államegyházhoz nem tartozó protestánsok (presbiteriánusok, independensek, unitáriusok stb.) közös neve; többékevésbé eltértek a hivatalos anglikán egyház dogmáitól, ezért az államegyház és az állam hosszú időn át üldözte őket. – Itt a többi között Észak-Írországba települt skót presbiteriánusokról és azok utódairól van szó. – *47 53 513*

[34] Th. Davisnek Curran beszédeit kísérő kommentárjai szerint ez nem január elején, hanem jan. 29-én történt. – „Hibernian Journal or Chronicle of Liberty" – ír újság, 1771 és 1820 között adták ki. – *50*

[35] Az angol parlamentben szokásos módszernek megfelelően az alsóház bizonyos fontos kérdések tárgyalásakor teljes egészében bizottsággá (Committee of the whole House) alakult. Ilyen üléseken az elnök (Chairman of the Committee) tisztét valamelyik képviselő töltötte be, akit az alsóház elnöke, a „Speaker" az ülés levezetésére kijelölt. – *50 511*

[36] A XIX. sz. első évtizedeiben harc folyt a katolikusok – többségükben írek – politikai jogait korlátozó rendelkezések hatálytalanításáért. Írországban a mozgalom élén a liberális burzsoázia, személy szerint O'Connell állt, aki a katolikusok emancipációjának jelszavával a paraszti tömegeket is magával ragadta. Az angol parlament 1829-ben hatálytalanította a korlátozó rendelkezéseket. A katolikusoknak megadták a jogot, hogy a parlamentbe kerüljenek és bizonyos állami tisztségeket betöltsenek; egyidejűleg azonban a választási cenzust ötszörösére emelték. Az angol kormánykörök ezzel a maguk oldalára kívánták állítani az ír burzsoázia és az ír katolikus földbirtokosok felső rétegét és ily módon szakadást előidézni az ír nemzeti mozgalomban. – *50*

[37] A Francia Köztársaság kormánya 1793 febr. 1-én üzent hadat Angliának, válaszul a franciaellenes koalíció és az országon belüli ellenforradalmi elemek támogatására. Az angol kabinet hivatalosan febr. 11-én jelentette be a hadiállapotot. – *50*

[38] Marx összefoglalóan idéz a „Cobbett's Weekly Political Register" c. radikális hetilap (lásd 43. jegyz.) 1811. évfolyamában (XIX. köt. 417–418. old.) a gyülekezési törvényről és annak írországi alkalmazásáról megjelent bírálatból. – *51*

[39] Defenderek (védelmezők) – a XVIII. sz. 80–90-es éveiben a terrorista yeoman-csoportok és különösen az ún. Peep-o'Day Boyok elleni védelemre alakult katolikus ír parasztszervezetek tagjai. – A magát Peep-o'Day Boysnak (Hajnalhasadás ifjainak) nevező reakciós protestáns szervezet a XVIII. sz. 80-as éveiben alakult Írországban, a katolikus ír lakosság elleni harcra. Az angol nagybirtokosok nyílt, s a protestáns és katolikus írek közti vallási viszályt szító angol kormány hallgatólagos támogatását élvezte. A szervezet tagjai rendszerint hajnalban (innen elnevezésük) fosztogattak a katolikusok házaiban, azt hozván fel ürügyül, hogy fegyverek után kutatnak. A szervezet később beleolvadt az orangisták (lásd 68. jegyz.) társaságába; a defenderek nagy része viszont harcolt az 1798-as írországi nemzeti felkelésben. – Ribbonisták vagy ribbonmanek (szalagviselők; jelükről, a zöld szalagról) – a katolikus ír parasztok észak-írországi titkos társaságainak tagjai; tevékenységük, amelyet a defenderek harcai folytatásaként értékeltek, nagyobbrészt a XIX. sz. első évtizedeiben bontakozott ki és a 40-es évek végén különösen megerősödött. – *53 87*

[40] Wolfe Tone, az „Egyesült írek" társaságának vezetője 1796 elején Franciaországban járt és az ír hazafiak fegyveres megsegítését kérte, remélvén, hogy a francia csapatok partraszállása jelt ad majd egy általános ír nemzeti felkelésre. A francia kormány (a direktórium) Hoche tábornokot bízta meg a partra szálló csapatok vezényletével. 1796 dec. közepén a csapatokat szállító flottilla elhagyta Brestet, de csak a hajók egy része érte el a Bantry-öblöt, a többit elsodorta a vihar, vagy elpusztultak az angol hajókkal való ütközetben. A megmaradt hajók december végén visszatértek Brestbe, de az angolok, bár a hadműveleteknek ebben a szakaszában visszaszorították a franciákat, tartottak Hoche újabb patraszállásától. A franciák megkísérelték ugyan az újabb partraszállást (lásd erről pl. 62–63. old.), de igen gyenge erőkkel, mert stratégiai terveikben Írország megsegítése alárendelt helyet foglalt el. – *54 88*

[41] Marx a porosz uralkodó köröknek Lengyelország második és harmadik felosztásában játszott provokatív szerepére utal: titokban a cári Oroszországgal való szembeszállásra ösztönözték a lengyeleket, majd kivették részüket Lengyelország 1793-as második fel-

osztásából és a Kościuszko vezette felkelés elfojtásából; ezután következett az ország harmadik felosztása – Poroszország, Ausztria és Oroszország között – és a lengyel állam végleges megszüntetése 1795-ben. – Marx az angol kormány írországi és Poroszország lengyelországi politikájának összehasonlításánál egyebek között G. Ensor „Anti-Union" c. könyvére (v. ö. 4. jegyz.) támaszkodik, amelyet az ír kérdés és az angol politika más területeinek megvilágításához is felhasznált művében (v. ö. pl. 68. old., Ensornál 126. old.; 74. old., Ensornál 57–59., 60. old.; 77. old., Ensornál 151. old.); Ensor nyomán idézi egyes politikusok kijelentéseit, kivonatokat újságcikkekből és Petty, Laurence, Harris és mások írásaiból (v. ö. 74., 75. old., Ensornál 27, 31., 35., 51., 74., 92., 110. old.). – *60 89*

[42] A kézirat 46. oldalának alsó része üres; Marx ezt a megjegyzést írta rá: „Lásd a folytatást a 47. oldalon."; a 47. oldalon áthúzott egy szövegrészt, amelyben megismételte a Cornwallis franciák elleni akcióiról szóló leírást; az át nem húzott rész a „Pitt megértette..." kezdetű mondat ismétlésével és kibővítésével folytatódik. – *64*

[43] Thresher-zavargások (az angol thresher = cséplő szóból) – az írországi Mayo, Leitrim, Sligo és Roscommon grófságokban 1806–07-ben működött titkos parasztszervezet akciói, tiltakozása az őket súlyosan terhelő tized ellen. A hatóságok kegyetlenül büntették a threshereket és különlegesen összeállított esküdtbíróságok ítélete nyomán sokakat közülük felakasztottak. – „Cobbett's Weekly Political Register" – angol radikális hetilap; 1802-től 1835-ig jelent meg Londonban. – *72*

[44] Curran beszéde, amelyből Marx idéz, 1812 okt. 17-én, az írországi Newryban hangzott el. V. ö. Curran: „The Speeches", 465., 466., 468–469. old. – *74*

[45] 1819 aug. 16-án a Manchester melletti Petersfieldben 60 000 ember gyűlt össze, főként munkások, akik általános választójogért, jobb munkafeltételekért, magasabb bérért és a gabonatörvények ellen tüntettek. A békés gyűlést vérbe fojtották, mégpedig azokkal a huszárokkal, akik Waterloonál harcoltak; innen kapta a mészárlás a „peterloo-i csata" nevet. – Hat törvényen azok az 1817-ben és azután hozott rendkívüli törvények („szájkosártörvények", „szájpecektörvények", angolul „Gagging Laws") értendők, amelyekkel a tory Liverpool-kormány a napóleoni háborúkat követő angol népmozgalmakra válaszolt; a rendkívüli törvények üldözték a haladó sajtót és könyvkiadást, megtiltották népgyűlések, tömegfelvonulások rendezését stb. A kormány, amelyben Castlereagh külügyminiszter volt, egyidejűleg átmenetileg hatályon kívül helyezte a Habeas Corpus törvényt (v. ö. 23. jegyz.) (v. ö. még 296. jegyz.). – *74*

[46] A II. Edward idején kitört ír nemzeti felkelésre a Robert Bruce skót király fivére, Edward vezette csapatok 1315-ös írországi partraszállása adta az indítékot. Edward Brucehoz, aki nem sokkal előbb legyőzte II. Edward seregét, sok ír clan-vezető csatlakozott. A felkelés 1318-ig elhúzódott, de Robert Bruce katonai segítsége ellenére kudarcba fulladt. – A másodikként említett felkelés (1641–52) az angol polgári forradalom idején zajlott le; az ír parasztság és a kisajátított nemesség ezzel válaszolt az angol abszolutizmus gyarmatosító politikájára, amelyet az angol burzsoázia és az „új", elpolgáriasult nemesség képviselői tovább folytattak. A felkelésben részt vett az angol-ír clan-nemesség (az írországi angol feudális hódítók utódai, akik rokonságba kerültek az ír clan-nemességgel), amelyet birtokainak elkobzása fenyegetett, valamint a katolikus papság nagy része. Az ő soraikból került ki a felkelők legtöbb vezére. A felkelés vérbefojtása megszilárdította az „új" nemesség pozícióit és hozzájárult ahhoz, hogy Angliában 1660-ban helyreállították a királyságot. – *76*

[47] Marx kéziratának második részében ugyanazok az alfejezetek vannak, mint az elsőben, de itt két alfejezetet jelölt c)-vel: „Az önkéntes szervezet stb." címűt és a „Nyilatkozat

Írország függetlenségéről" címűt; az előbbit a kézirat első részében b)-vel jelölte (v. ö. 10. old.). – *77*

[48] Marx itt és a továbbiakban saját kéziratának oldalszámaira hivatkozik. – *84*

[49] A kézirat következő (9.) oldala elveszett (v. ö. 4. jegyz.). – *87*

[50] Engelst már 1869 nyara óta foglalkoztatta a gondolat, hogy átfogó művet ír Írország történetéről; könyvében leleplezni szándékozott az angol gyarmati uralom rendszerét, Írország példáján bemutatni a gyarmatosítás módszereit és azok súlyos következményeit mind az elnyomott, mind az elnyomó nemzet sorsára. Tervezett munkájához terjedelmes irodalmat és számos történeti forrásmunkát dolgozott fel. Smith könyvét nem tekintette forrásmunkának, hanem elsősorban példának az angol polgári történészeknek, nemzetgazdászoknak stb. az ír valóságot soviniszta szellemben meghamisító álláspontjára. – Engels – időhiány miatt – a tervezett műnek csak első fejezetét, a második fejezet egy részét és még néhány töredékét tudta megírni (lásd 16. köt. 423–463. old. és uo. 361. jegyz.), és az előmunkálatokat sem fejezte be, amelyek 1869 júliusa és 1870 májusa között foglalkoztatták. Ám az anyagból, amelyet összegyűjtött, s amely 15 nagyalakú, megszámozott kivonatfüzetet tölt meg, a több mint 150 címet magában foglaló bibliográfiai jegyzékből, a különálló lapokra írt töredékekből, jegyzetekből és az újságkivágásokból következtethetünk kutatásainak arányaira (az ír források tanulmányozásához az óír nyelvet is megtanulta). Ennek az anyagnak eddig csak kis része jelent meg az „Arhiv Marksa i Engelsza" X. kötetében (59–263. old.). – A „Megjegyzések Smith könyvéről" a IV. és részben a III. kivonatfüzetben vannak (v. ö. 51. jegyz.); Engels 1869 szeptemberében ismerkedett meg Smith művével, de a kivonatokat és kritikai megjegyzéseket csak novemberben írta meg. Munkája bevezető részből és a „Goldwin Smith. Befejezés (Szó szerinti passzusok és kiegészítések)" címmel ellátott második részből áll. Mindkettőben olvashatók utólagos szerzői beszúrások és utalások más szerzők műveire. A Smith művéből vett szó szerinti idézeteket Engels angol nyelven, a kivonatokat és saját megjegyzéseit német nyelven írta. – Engelsnek Smithről alkotott véleményéhez lásd még Marxhoz írt 1869 nov. 29-i levelét (32. köt. 398. old.). – *91*

[51] Matthew O'Conor „The History of the Irish Catholics from the Settlement in 1691 with a View of the State of Ireland from the Invasion by Henry II to the Revolution" c. könyvéről van szó. Engels az ebből készített kivonatok elejét a II. számú ír vonatkozású kivonatfüzetbe írta; a III. füzetben két oszlopban csoportosította az anyagot: a bal oldalra írta az O'Conor könyvéből való kivonatokat, a jobb oldalra más szerzők nézeteit ugyanarról a kérdésről. Engelsnek O'Conor könyvéből készített kivonatai az „Arhiv Marksa i Engelsza" X. kötetében (157–248. old.) olvashatók (lásd még 69. jegyz.). – *91*

[52] Engels Írországról szóló, befejezetlen könyvének első fejezetében („Természeti feltételek", lásd 16. köt. 423–445. old.) rámutat Smith Írország természeti adottságairól hirdetett nézeteinek apologetikus értelmére. „Nem tudjuk – írja –, mit csodáljunk jobban ezen a művön, mely a »tárgyilagosság« álarca mögött igazolja az Írországgal szemben folytatott angol politikát: a történelemprofesszor tudatlanságát, vagy a liberális burzsoá képmutatását" (16. köt. 439. old., jegyzet). Engels ugyanitt felhívja a figyelmet arra, hogy Léonce de Lavergne francia közgazdász, hasonló törekvései ellenére, „Rural Economy of England, Scotland and Ireland" c. könyvében elismeri az ír sziget bizonyos területeinek a földművelés szempontjából kedvező adottságait (16. köt. 437–438. old.). Lavergne nézeteit a könyvéből készített kivonatokban tárgyalja és bírálja behatóbban. – *91*

[53] V. ö. I. G. Kohl: „Reisen in Irland". Engels a könyvből készült kivonataiban, amelyek ugyanabban a (IV.) füzetben vannak, mint a „Megjegyzések Smith könyvéről", figyelmeztet arra, hogy Kohl utazásának idején mennyire éltek még a babonák Írországban. –

„A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művében Engels rámutat a clan-hagyományok továbbélésére az írek között. A művének negyedik kiadásához fűzött jegyzetben megemlíti, hogy 1890-es írországi utazása során személyesen is megfigyelte a nemzetségi korszak képzeteinek szívós fennmaradását (lásd 21. köt. 119. old.). – „Kétesztendősökön" és „háromesztendősökön" az egymással vetélkedő írországi csoportok értendők; ezek „ünnepi verekedései" (lásd 21. köt. 119. old.) egyes feltevések szerint a növendékbikák koráról folytatott vitákra nyúlnak vissza. – *92*

[54] Engels utalása John Davies „Historical Tracts" c. művére vonatkozik, amelyből különálló lapokon készített kivonatokat (a margón megjegyezte: „Davies, kivonatok, 4., 2. oldal). Ezekről az értekezésekről ezt írta Marxnak 1869 nov. 29-én: „. . . ez a legfőbb forrás . . . jól rajtakaptam Goldwin Smith uraságot. Ez az ember . . . sohasem olvasta Daviest, és ezért a legképtelenebb dolgokat állítja az angolok mentegetésére. . ." (v. ö. 32. köt. 398. old.). – *92*

[55] Engels helyenként szó szerint idézi, helyenként a saját szavaival adja vissza az ősi ír szokások magyarázatát. A tanistry-szokása abban áll, hogy még a clan- vagy septfőnök életében választják meg utódját, a tanistet, mégpedig egy meghatározott családból, melynek tagjait a legősibbnek és különösen érdemesnek tekintik; a főnökök számára külön földet hasítanak ki a nemzetségi földekből, s ezt nem gyermekeik, hanem tisztségbeli utódaik öröklik, mint a clan vagy sept tulajdonát. – A gavelkindről Engels ezt jegyezte fel: „A gavelkind *germán* kifejezés azokra a *kenti* jogszokásokra, amelyeknek értelmében a birtokot a gyermekek között kell felosztani; az angol jogászok Walesben és Írországban fenntartás nélkül alkalmazták a gavelkindet a *kelta* jogra is, amely eltér az elsőszülöttségi jogtól." A clanfőnököknek fizetett adókat és ingyenes juttatásokat („cuttings and cosherings") mint „természetbeni juttatásokat" és „a clanfőnöknek és kíséretének a jóltartását" jellemezte. – Engels később, az V. füzetben elkészítette Davies könyvének részletes konspektusát. Davies „Historical Tracts" c. művét és a gavelkindről írt értekezését Marx is tanulmányozta és a Maine könyvéből készített konspektusában több ízben foglalkozott velük (v. ö. pl. 427., 445. old.). – *92 109 426 431 443*

[56] V. ö. H. Hallam: „The Constitutional History of England, from the Accession of Henry VII to the Death of George II. – *92*

[57] A „védelem alá helyezkedés" (commendatio) szokásáról van szó; a commendatio megállapodás, amelyben valaki egy nagyobb hatalmú személy védelme alá helyezi magát és ezért meghatározott kötelezettségeket vállal (katonai és egyéb szolgálatot teljesít, átengedi földjét védurának és hűbérbe kapja tőle). A commendatio a VIII–IX. században tömeges méreteket öltött Nyugat-Európában, a parasztok nagy része (akiket helyzetük s gyakran közvetlen kényszer késztetett erre) elvesztette személyi szabadságát, és a kisebb földtulajdonosok függőségbe kerültek a nagyuraktól, a feudális hierarchia kiterjeszkedett és megszilárdult. (Lásd még 432. old.) – *93 203 432 439*

[58] IV. Adorján pápa 1155 körül bullát bocsátott ki, amelyben „Írország ura" címmel ruházta fel II. Henrik angol királyt és az egyházi ügyek rendezésének ürügyén beleegyezett az ország meghódításába. Ennek fejében megígértette, hogy az ír egyház a pápai trónus alárendeltje marad. II. Henrik ezt a „hűbéri beiktatást" felhasználta 1171-es írországi hódító hadjáratának céljaira. Írország meghódítását az angol-normann bárók már 1169-ben megkezdték; Henrik a hadjárat során helyőrségeket létesített Dublinben, Waterfordban és Wexfordban és megalapozta az írországi angol kolóniát. III. Sándor pápa 1172-ben megerősítette II. Henriket Írország feletti hatalmában. – *93*

[59] Lásd Giraldus Cambrensis: „Expugnatio Hibernica". A műnek és szerzőjének nézeteinek jellemzéséhez v. ö. Engels: „Írország története" (16. köt. 450–451. old.). – *93*

[60] Pale (palánk) – Írország azon részének neve, amely a középkorban angol gyarmat volt. Ez a sziget délkeleti részében létesült, az angol-normann feudális urak XII. századi sikeres hódító hadjáratának (v. ö. 58. jegyz.) eredményeképpen. Az erődítésekkel (innen az elnevezés) körülvett telep kiindulópontul szolgált az Írország még meg nem hódított része ellen folytatott angol hadjáratokhoz, amelyek a XVI–XVII. században az egész ország meghódításával zárultak le. – *94 104 106 442*

[61] A rózsák háborúi a York- és a Lancaster-dinasztia harcai 1455 és 1485 között az angol trónért. A York-ház címerében fehér, a Lancaster-házében piros rózsa volt. York körül a gazdaságilag fejlettebb Dél-Anglia nagy hűbérurai, a lovagok és a városi polgárok csoportosultak; Lancastert az északi grófságok feudális arisztokráciája támogatta. A háború a Lancaster-házból származó VI. Henrik idején kezdődött és a York-házi III. Richárd bukásával végződött; 1485-ben VII. Henrik személyében a trónra a Tudorok új dinasztiája került, amely megteremtette Angliában a feudális abszolutizmust. – *94*

[62] A Szent Györgyről elnevezett konfraternitásnak a Pale tizenhárom legnagyobb angol-ír hűbérura volt a tagja. IV. Edward angol király tartott attól, hogy a Pale elszakad Angliától, s ezért lemondott a konfraternitás szolgálatairól. Thomas Moore „The History of Ireland" c. könyvéből, amely megemlíti az előbbieket, Engels II. számú ír vonatkozású füzetében készített kivonatokat, de „Írországi kronológiájá"-ból, amelyet Moore műve alapján állított össze, a konfraternitásra vonatkozó adatot kihagyta. – A „Kronológiá"-t, amely a XV. füzetben van, Engels a jelek szerint az ír anyag feldolgozása során állította össze; a német eredeti alapján készült orosz fordítás az „Arhiv Marksza i Engelsza" X. kötetében (107–156. old.), az összeállítás angol fordítása pedig a „Karl Marx and Frederick Engels: »Ireland and the Irish Question«" (Karl Marx és Friedrich Engels: „Írország és az ír kérdés") c. gyűjteményben (Moszkva 1971, 213–258. old.) jelent meg. – *94*

[63] A kilkennyi statútumban foglalt törvényeket III. Edward angol király kormánya bocsátotta ki és az ír parlament 1366. évi ülésén, a délkelet-írországi Kilkennyben fogadta el. A statútum a földek elkobzásának terhe alatt megtiltotta az Írországban megtelepedett angoloknak, hogy írekkel kössenek házasságot, írekkel töltessenek be egyházi tisztségeket vagy átvegyék az írek szokásait, nyelvét, sőt ruházatát. Az angol jogot kiterjesztették a Pale (v. ö. 60. jegyz.) területére. – A kilkennyi statútum nemcsak az angolok írországi expanzióját és az ír lakosság jogfosztottságát volt hivatva erősíteni, hanem ellenintézkedésül is szolgált az angol-ír nemesség szeparatista törekvéseivel szemben. – *94 444*

[64] A brehonok voltak a régi Írországban az ősi jogszokások őrzői és kommentátorai. – *94*

[65] Engels a Davies könyvéből készült konspektusban (V. füzet, v. ö. 55. jegyz.) rámutat arra, hogy Smith tendenciózusan elferdíti a forrásokat. Davies például beszél a gyilkossággal vádolt írek elítéléséről és arról, hogy ilyen esetekben az angol király javára bírságot kellett fizetni. Smith ezzel szemben úgy állítja be a dolgot, mintha az ilyen ügyek a brehon belátására lettek volna bízva. Davies szövegéből az is kitűnik, hogy Smith az ír főember és a sheriff tréfaként idézett történetéből – az angolok privilegizált helyzetének igazolására – azt a következtetést vonja le, mintha „annak az írnek, aki megölt egy angolt. . ., mindössze vérdíjat kellett volna fizetnie". – Engels a VI. füzetben készített kivonatokat Edmund Spenser „A View of the State of Ireland" c., 1596-ban írt művéből. – *95*

[66] Lásd Edward Wakefield: „An Account of Ireland, statistical and political". – Engels a VII. füzetben kezdte el, majd a XI. és XII. füzetben folytatta a könyvből készített konspektusát. – *95*

[67] King's County és Queen's County (a király grófsága és a királynő grófsága) – így nevezték el Tudor Mária és férje, II. Fülöp spanyol király tiszteletére a közép-írországi Leix-t és Offaly-t, miután 1557-ben a helyi O'More és O'Connor nemzetségbeli clanfőnököket megfosztották hatalmuktól és elkobozták a clanok földjeit. – Lásd ehhez 106. old. – *96 106*

[68] Orangisták (Orange-páholyok) – reakciós terrorszervezet; 1795-ben alapították földbirtokosok az anglikán papsággal együtt a nemzeti katolikus párt ellensúlyozására és az írországi nemzeti szabadságmozgalom leküzdésére. (Nevük 1690-ből származik, amikor Orániai (III.) Vilmos protestáns híveit illették ezzel az elnevezéssel.) Kivált a protestánsok lakta Észak-Írországban, Ulster tartományban volt nagy befolyásuk. – *96*

[69] Engels a Matthew O'Conor „The History of the Irish Catholics etc." c. könyvéből készült kivonataiban is foglalkozott Smithnek és más angol történészeknek azzal a törekvésével, hogy az angolok kegyetlenkedéseit, amelyeket Írországban Cromwell korában és később elkövettek, a vallásháborúkra jellemző türelmetlenség, a protestánsüldözések stb. emlegetésével enyhítsék. „Mindig szem elől tévesztik – írja –, hogy itt, Írországban, *az egész népet* leigázták, a vallás viszont csak ürügyül szolgált. »Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy azokban az időkben a protestánsokat is elnyomták«, mondja Smith a 130. oldalon. De ha a híres-nevezetes angol alkotmány nem állt fölötte a spanyol, a francia és az osztrák despotizmusnak, akkor mire volt hát jó?" (Lásd „Arhiv Marksa i Engelsa", X. kötet, 211. old.). (V. ö. még 51. jegyz.) – *97*

[70] A limericki szerződés 1691 októberében jött létre az ostromlott limericki erődben körülzárt ír felkelők és az angol parancsnokság képviselői között és azt III. (Orániai) Vilmos király hagyta jóvá; a szerződéssel zárult le az 1689–91-es írországi felkelés, amelyet az 1688-as angliai államcsíny (a „dicsőséges forradalom") és Orániai Vilmos monarchiájának létrehozása robbantott ki. Az ír felkelők hivatalosan a megdöntött Stuart-dinasztia restaurálásának jegyében harcoltak, de valójában az ír földek elkobzását szankcionáló gyarmati törvények hatálytalanítása, a független ír parlament elismerése és a polgári és vallási szabadságjogok kivívása volt a céljuk. A felkelők a sorozatos vereségek ellenére szívósan tartották magukat. A limericki szerződés értelmében a felkelők seregei tisztes feltételek mellett adták meg magukat: a katonáknak és tiszteknek joguk volt arra, hogy idegen szolgálatba vagy Orániai Vilmos hadseregébe lépjenek; az íreknek – a katolikusoknak is – amnesztiát, a vagyon védelmét, választójogot, a lelkiismereti szabadság tiszteletben tartását stb. ígérték. Az angolok azonban kevéssel a szerződés megkötése után megsértették annak feltételeit (lásd még 106. jegyz.). – *97*

[71] Trinity College – a régebbi dublini egyetem, amelyet a cambridge-i egyetem mintájára szerveztek. – *97*

[72] Lásd McGeoghegan: „History of Ireland". A könyv első kiadása Párizsban jelent meg 1758-ban, francia nyelven. Mitchel „The History of Ireland etc." c. műve (v. ö. 4., 20. jegyz.) McGeoghegan munkájának folytatásaként készült. – *98*

[73] A százéves háború (1337–1453) csatáiról van szó: Crécynél 1346-ban, Poitiers-nél 1356-ban és az itt külön nem említett Azincourt-nál (amikor az angol sereget V. Henrik király vezényelte) 1415-ben ütköztek meg az angolok és a franciák. – *99*

[74] Irishrynek nevezték a XIV. sz. második felétől – megkülönböztetésül az angol bevándorlóktól – Írországnak a Pale (v. ö. 60. jegyz.) határain kívül élő őslakóit, akik a XVI. századig megőrizték tényleges függetlenségüket, társadalmi berendezkedésüket és szokásaikat. – *100 453*

[75] A Phelim O'Neill vezette ulsteri felkelés 1641 okt. 23-án kezdődött és elindította az 1652-ig tartó általános ír nemzeti felkelést (v. ö. 46. jegyz.). – Engels az Írország történetéről írott előkészítő munkáiban több helyen rámutatott az írországi felkelések valódi okaira és a polgári történészek próbálkozásaira, hogy ezeket az okokat elfedjék és minden rémtettért az ír felkelőket tegyék felelőssé. Később, 1881 febr. 24-i levelében ezt írta Marx legidősebb leányának, Jenny Longuet-nak: „Cromwell idején az angol protestánsok lemészároltak legalább 30 000 írt, s hogy leplezzék kegyetlenségüket, *kitalálták* azt a mesét, hogy ezzel az ír katolikusok által meggyilkolt 30 000 protestánsért álltak bosszút" (lásd 35. köt. 152. old.). – *102*

[76] Lásd E. H. Clarendon: „The History of the Rebellion and civil Wars in Ireland". – *102*

[77] Szicíliai vecsernye – 1282 márc. 31-én, húsvét hétfőjén a vecsernye-harangozás előre megbeszélt jelére Palermóban népi felkelés tört ki a francia Anjouk uralma ellen. A felkelés során több ezer francia lovagot és katonát megöltek, s egész Szicília felszabadult az idegen elnyomás alól. – *102*

[78] Lásd J. Rushworth: „Historical Collections". A gyűjtemény gazdag történelmi adatanyagot, dokumentumokat stb. tartalmaz. – *102*

[79] Comus – Milton azonos című allegorikus játékának főalakja, a kicsapongás és korhelykedés megtestesítője; aki varázsitalát megízlelte, állat képét öltötte. – *103*

[80] 1849-ben Írországban királyi különbizottság alakult az adóssággal megterhelt birtokok kedvezményes áron való eladásának meggyorsítására és egyszerűsítésére. A kezdetben ideiglenes rendszabályként elfogadott, majd hatályában meghosszabbított és az 1852-es, 1853-as, 1854-es és 1858-as törvényekkel kiegészített törvény megkönnyítette a tönkrement nemesek földjeinek uzsorások, nagygazdálkodók stb. birtokába való juttatását, akiknek érdekük fűződött ahhoz, hogy a kis bérlőket előzzék földjeikről és hogy Írország mezőgazdasága tőkés alapokon szerveződjék át. – *103*

[81] A „Különfélék az írországi elkobzások történetéhez" Engels X. számú ír vonatkozású füzetében található. Ehhez a munkához legfőbb forrásként J. Murphy „Ireland, Industrial, Political and Social" c. művét használta, melynek konspektusa a IX. füzetben van. A „Különfélék stb." azonban a konspektustól eltérően azoknak a történelmi tényeknek a kiemelése és összefoglalása, amelyek az angol–ír kapcsolatok fő problémájára: az ír őslakosság XVI–XVII. századi kisajátítására, az ír földeknek az „új" nemesség és burzsoá elemek által történt elkobzására, az ország gyarmati sorba döntésére vonatkoznak. – A X. füzet lapjait Engels két oszlopra osztotta; a bal oldali oszlopba jegyezte fel a Murphy könyvéből készített kivonatokat, a jobb oldali csaknem teljesen üres maradt (valószínűleg ide szándékozott írni más szerzők műveinek kivonatait); a saját füzeteire és a Murphy könyvében említett gyűjteményekre, művekre stb. való utalásokból arra következtethetünk, hogy terjedelmes anyagot kívánt összegyűjteni erről a kérdéskörről, és hogy más szerzők (pl. Leland, Carte, Prendergast, O'Conor stb.) adataival akarta kiegészíteni és pontosítani Murphy adatait. Engels a füzetet beszámozta; mindegyik oldal a megfelelő fejezet megjelölésével kezdődik; az első oldal, amelyen a „XV. század" cím áll, üres maradt; vannak olyan oldalak, amelyeken a bal oldali oszlop nincs teleírva és vannak teljesen üres oldalak is, amelyeken csak az előző oldalak rovatfeje ismétlődik. – *106*

[82] Fee simple – a teljes, független, egész életre szóló földtulajdonnak (freehold property, v. ö. 31. jegyz.) az a fajtája, amely nemcsak örökíthető, hanem egészben vagy részben el is adható. – Fee tail – öröklésjogilag korlátozott (a jogosított életére és meghatározott leszármazóinak javára szóló) tulajdon. – *107 281 496*

[83] Lásd Leland: „The History of Ireland from the Invasion of Henry II". – Engels a könyvből való idézeteket stb. Murphy műve alapján közli. – *107 446*

[84] Lásd W. Camden: „Annales, or the History of Elizabeth". – Engels a könyvből Murphy műve alapján idéz. – *107*

[85] Egy quarter = 291 liter; egy barrel = 140–190 liter; egy peck = 8,8 liter. – *108*

[86] Murphy könyvének 259–260. oldalain jellemzi Erzsébet kormányának a katolikusok elleni törvényét, amelynek értelmében büntetéssel sújtották azokat, akik nem látogatták az anglikán templomot, és csak azoknak engedélyezték állami hivatalok betöltését, ügyvédi gyakorlat folytatását, a földtulajdonhoz szükséges okmányok megszerzését stb., akik felesküdtek a királynőre mint az anglikán egyház fejére (ez utóbbi az anglikán vallás alapelve). Murphy ezt az 1560. évi törvényt és az ezt követőket a katolikusok ellen hozott XVII–XVIII. századi büntető törvények (Penal Laws, v. ö. 9. jegyz.) analógiájára büntető törvényeknek nevezi. – *109*

[87] Engels itt Davies „Historical Tracts"-jeiből készített konspektusának (v. ö. 54., 55. jegyz.) következő passzusára utal: „Erzsébet alatt csupán néhány ír vezető mondott le birtokairól és kapta vissza újraadományozásképpen összes földjeit. A másodrendű vezetők és a parasztok viszont, csakúgy, mint korábban, a tanistry és a gavelkind szokásának megfelelően birtokolták földjeiket, minthogy az angol jog csak a *lordokra* terjedt ki. Jakab azonban két különbizottságot küldött ki . . ., egyet az átadott birtokok átvételére és újraadományozására, egyet pedig a hiányos tulajdonosi jogcímek megerősítésére. E bizottságoknak többek között gondjuk volt arra, hogy a lordhoz kössék az alája rendelt birtokosokat. A bizottság, mielőtt átvette volna a birtokot, melyről valaki lemondott, minden esetben megvizsgálta 1. a birtok határait; 2. mennyi föld tartozik a lord uradalmához és mennyi van bérlőinek és kíséretének birtokában; 3. milyen adókat és szolgáltatásokat hoznak a földek a lordnak. Ez után az uradalmat visszaadták birtokosának tulajdonába, a szolgáltatásokat meghatározott pénzösszegre értékelték át, amelyet a lordoknak évenként meg kellett kapniok, a föld pedig megmaradt birtokolóinak tulajdonában. Ugyanilyen intézkedéseket tettek megtámadható jogcím esetén, mielőtt a tulajdonosi jogcímet megerősítették volna. – *109*

[88] Lásd „Arhiv Marksza i Engelsza", X. köt. 137–138. old. – *109*

[89] Lásd Th. Carte: „A History of the Life of James Duke of Ormonde, from his Birth in 1610, to his Death in 1688". – Engels a Carte könyvére való hivatkozásnál részben Murphy idézett művére (v. ö. 81. jegyz.), részben saját Carte-kivonataira támaszkodott, amelyek a VII. jegyzetfüzetben vannak. – *109*

[90] Engels a hivatkozott helyen (lásd „Arhiv Marksza i Engelsza", X. köt. 254. old., ill. „K. Marx and F. Engels: »Ireland and the Irish Question«", Moszkva 1971, 463–464. old.) részletesen leírja a Leinster tartománybeli clanok földjeinek I. Jakab idején, a clanfőnökök hiányos tulajdonosi jogcíme ürügyén történt elkobzását. – *110*

[91] Lásd „Arhiv Marksza i Engelsza", X. köt. 140–141. és 160–161. old. – *110*

[92] Kegyeknek („Graces") nevezték azokat a csekély engedményeket, amelyekben I. Károly kormánya 1628-ban részesítette az ír katolikus lordokat és dzsentrit, miután három éven keresztül jelentős pénzbeli támogatást kapott tőlük. Az engedményeket tartalmazó okmány meghatározott biztosítékokat adott az ír katolikusoknak tulajdonosi jogcímükre vonatkozólag, leszögezve, hogy csak azoknak a tulajdonosi jogcímét kell felülvizsgálni, akik hatvan évnél rövidebb ideje birtokolják földjeiket, továbbá az állami hivatalt betöl-

tendő katolikusok esetében a királyra mint az egyház fejére való esküvést hűségesküvel váltotta fel, megengedte, hogy katolikusok is folytassanak ügyvédi gyakorlatot stb. A „kegyeket" azonban nem fogalmazták meg elég világosan, és az angol Korona képviselői, pl. Strafford (Wentworth) sorozatosan megszegték az engedményeket. – *110*

[93] Court of High Commission (Főbiztosi bíróság) – angol törvényszék, I. Erzsébet hozta létre 1559-ben a reformációt előmozdító királyi ediktumok és parlamenti törvények megsértésének minősülő cselekmények és az anglikán egyház ellen elkövetett vétségek kivizsgálására. A törvényszék nemcsak katolikusok, hanem radikális protestánsok – a puritánok – ellen is eljárt. – *111*

[94] Star Chamber (Csillagkamara) – angol királyi bíróság, VII. Henrik hozta létre 1487-ben mint a hűbérurak fölött ítélkező különbíróságot (nevét az ülésterem csillagokkal díszített boltozatáról kapta). Erzsébet alatt egyike volt a politikai bűncselekmények fölött ítélkező főbíróságoknak. Akárcsak a Court of High Commissiont (v. ö. 93. jegyz.), a Hosszú Parlament idején, 1641-ben megszüntették. – Ezek a bíróságok Írországban az abszolút hatalom érvényesítését, elsősorban a földek kisajátítását és a gyarmatosítási politikát szolgálták. Az egyik ilyen bíróság volt a Castle Chamber (Várbíróság), mely a dublini várban (v. ö. 18. jegyz.), az alkirály rezidenciájában ülésezett. – *111 446*

[95] Engels a Spenser *művéből készült kivonatokban* (VI. füzet, v. ö. 65. jegyz.) a következőket írja: „A papokra és minden egyházi személyre jellemző a szemérmetlen szimónia, mohóság és pénzsóvárság, az érzéki kicsapongás, a lusta nemtörődömség és általában a rendezetlen életvitel. Amellett műveletlenek, parasztok módjára élnek, mindenféle mezőgazdasági munkával és egyéb földi dolgokkal foglalatoskodnak, akárcsak a többi ír; nem olvassák a Bibliát, nem mondanak szentbeszédet, nem végzik el az áldozást, s munkájuk mindössze annyiból áll, hogy keresztelnek, beszedik a tizedet, megkaparintják maguknak a java részt és egyáltalán mindent, amit csak megragadhatnak, s aztán ezekből a jövedelmekből megfizetik a püspöküknek járó adót." – *112*

[96] Parsons és Borlace főbírák 1641 febr. 23-án parancsot adtak ki az írországi angol seregek főparancsnokának arról, hogyan bánjon el a lázadókkal. Előírták neki, hogy „veszejtsen el, öljön meg, nyúzzon meg és semmisítsen meg minden eszközzel, amely csak rendelkezésére áll" minden lázadót, ezek híveit és tettestársait, „égessen fel, pusztítson el, dúljon fel, romboljon le és semmisítsen meg *minden települést, várost és házat, ahol ezek a lázadók* tartózkodnak vagy tartózkodtak s ahol segítségre és menedékre leltek, úgyszintén minden gabonaföldet és mezőt ezekben a helységekben, s *öljön meg, irtson ki ott minden fegyverfogható embert*" (v. ö. Carte: „Life of James Duke of Ormonde etc.", III. köt. 61. old.) (v. ö. 89. jegyz.). – *113*

[97] 1642 októberében az ír nemzeti felkelés (v. ö. 46. jegyz.) résztvevői katolikus konföderáció néven lényegében állami szervezetet alakítottak, amelynek központja Kilkennyben volt; a szervezet vezető tanácsa ideiglenes kormány funkcióit töltötte be. A kilkennyi konföderáción belül két tábor állt egymással szemben: egyfelől az angol–ír arisztokrácia és a katolikus főpapság képviselői, akik az I. Károllyal való kompromisszumra törekedtek, másfelől a radikálisabb elemek, akik az angolok által kisajátított dzsentri soraiból és a hazatért emigráns tisztekből kerültek ki és az ír függetlenség kinyilvánítását, az angolokkal – mind a parlament híveivel, mind a királypártiakkal – szembeni határozott fellépést szorgalmazták. Az arisztokrata körök túlsúlya, a szerződések, amelyeket a király képviselőivel kötöttek, ennek kezére juttatták a konföderáció seregeit és erőforrásait, gyengítették az írek ellenállását és meggyorsították a felkelés leverését. – *113*

[98] Cromwell csapatai 1649 szept. 12-én rövid ostrom után rohammal bevették a kelet-írországi Drogheda ősi erődjét, amelynek 3000 főnyi helyőrségét, a helység számos békés

lakosával együtt, a fővezér parancsára kiirtották. Ez a mészárlás annak a harcnak a záró szakaszában zajlott le, amelyet az angol burzsoázia és az „új" nemesség folytatott az ír felkelők ellen. – Hasonló vérfürdőt rendeztek Cromwell csapatai 1649 okt. 12-én, amikor elfoglalták Wexfordot, azí r felkelők másik támaszpontját. – *113*

[99] Az angol kormány adóskötelezvényeket bocsátott ki az Írországban harcoló katonáknak, amelyekben meghatározott nagyságú földeket biztosított számukra a ki nem fizetett zsold fejében. A kötelezvények jó részét tisztek és spekulánsok potom áron felvásárolták és így jutottak hozzá elkobzott írországi földekhez. – *113*

[100] Lásd J. Lingard: „A History of England, from the first Invasion by the Romans". – *114*

[101] J. Prendergast „Cromwellian Settlement of Ireland" c. művében részletesen ismerteti az angol parlamentben 1652 aug. 12-én elfogadott ún. „rendezési törvényt" (Engels Prendergast-kivonatainak idevágó részét lásd „Arhiv Marksza i Engelsza", X. köt. 259–260. old.). – A törvény az 1641–52-es ír felkelés leverése után szentesítette az angol gyarmatosítók létesítette erőszak- és terrorrendszert, valamint az ír földek elrablását az angol burzsoázia és az „új", elpolgáriasult nemesség javára: az ír lakosság többségét „a lázadásban vétkesnek" nyilvánította és még azokat is a „vétkesek" közé sorolta, akik, bár közvetlenül nem vettek részt a lázadásban, nem tanúsították az angol állam iránt a „köteles" hűséget. Akiket vétkeseknek találtak, azokat a lázadásban való részvételük mértéke szerint kategóriákba osztották és szigorú megtorló intézkedéseknek vetették alá: halálra ítélték, száműzték vagy vagyonelkobzással sújtották őket. Ezt az Írország rendjéről hozott törvényt 1653 szept. 26-án új törvénnyel egészítették ki, amely előírta a vagyonelkobzással sújtott írek áttelepítését a kopár Connaught tartományba és Clare grófságba és szabályozta az írek elkobzott földjeinek felosztását a parlament hitelezői, valamint az angol hadsereg tisztjei és katonái között. A törvény végrehajtására különbizottságokat létesítettek. – *114*

[102] „1649-es" tiszteknek nevezték a Cromwell 1649 nyári írországi partraszállása előtt a royalista hadseregben szolgáló személyeket. Az Írország rendezéséről 1662-ben elfogadott törvény e tiszteknek és a királyhoz hű maradt ír katolikusok néhány más kategóriájának előirányozta a forradalom alatt elvesztett földjeik részleges visszatérítését. A tulajdonjogok igazolását azonban bonyolult eljáráshoz kötötték, 1665-ben pedig – miután elfogadták az Explanation Actet (Magyarázó törvény) – a földek visszatérítése iránti kérelmek felülbírálását teljesen beszüntették. – *115*

[103] Engels az O'Conor könyvéből készült kivonatainak (v. ö. 51. jegyz.) azokra a részeire utal, amelyekben az 1660-ban restaurált Stuart-monarchia írországi politikájáról van szó (lásd „Arhiv Marksza i Engelsza", X. köt. 176–183. old.). II. Károly lényegében érvényben hagyta a polgári forradalom idején foganatosított birtokrendezéseket, de bőkezűen adományozott földeket híveinek és kegyenceinek s ezzel kiszélesítette az írországi landlordok körét. – *115*

[104] Királygyilkosságon itt I. Károly kivégzése értendő. – *115*

[105] A kézirat 17. oldalán csak ez olvasható: „XVII. század: II. Károly, II. Jakab". – *116*

[106] A III. Vilmos uralkodása idején történt elkobzásokkal az angol hatalom képviselői megsértették a limericki szerződést (v. ö. 70. jegyz.). – *116*

[107] Marx levele az „Examiner" szerkesztőjéhez egyike volt a sajtó hasábjain a Párizsi Kommün védelmében való kiállásainak. Választása valószínűleg azért esett erre a lapra, mert abban a rágalomhadjáratban, amelyet az angol polgári sajtó „A polgárháború Francia-

országban" közzététele után az Internacionálé ellen indított, az „Examiner" volt – Engels szavaival – „az egyetlen lap, amely valóban tisztességesen viselkedett" (lásd 17. köt. 349. old.; v. ö. még 33. köt. 268. old.). A cím – „A Kommün és Darboy érsek" – valószínűleg a szerkesztőségtől származik. – *118*

[108] Lásd 17. köt. 328. old. – *118*

[109] Engels 1872–73-ban írta meg „A lakáskérdéshez" c. cikksorozatát, amely a „Volksstaat" c. lapban, majd különlenyomatként is megjelent (lásd 18. köt. 197–272. old.). Művében bírálta a proudhonista dr. A. Mülberger württembergi orvosnak ugyancsak a „Volksstaat"-ban a lakáskérdésről megjelent cikkét, amelynek érvelésében a szerző Proudhonnak többek között „La guerre et la paix" c. művére támaszkodik. Valószínűleg ez indította Engelst Proudhon könyvének kivonatolására. A kivonatokat és hozzájuk fűzött megjegyzéseit „A lakáskérdéshez" harmadik szakaszában használta fel (v. ö. 18. köt. 260–261. old.). – Bár Engels a címben a mű II. kötete 4. könyvének csak a 2. fejezetét tüntette fel, a 3. és a 4. fejezetből is készített kivonatokat. – *121*

[110] Augusztus 4-i reform – a francia alkotmányozó nemzetgyűlés 1789 aug. 4-i határozata a hűbéri kötelezettségek eltörléséről. – A római nép kivonulása a Szent hegyre – a hagyomány szerint a patríciusok ellen felzendült plebejusok több ízben, először i. e. 494-ben kivonultak a Szent hegynek (mons sacer) is nevezett Aventinus dombra; ez volt az ún. szecesszió, amellyel engedményeket sikerült kivívniok. – III. Napóleonnak Fould államminiszterhez írt levele 1860 jan. 15-én jelent meg a „Moniteur universel" c. hivatalos kormánylapban. A levélhez lásd Marx: „Franciaországi ügyek", 15. köt. 1–5. old. – *124*

[111] „A köztársaság Spanyolországban" c. cikk a „Volksstaat" 1873 márc. 1-i számában mint vezércikk jelent meg; a „cezarizmus" szó előfordulásából – ezt a kifejezést Engels más írásaiban nem találjuk – arra következtethetünk, hogy a szerkesztőség kisebb mértékben megváltoztatta Engels cikkét, amelyet márc. 7-én közölt az Internacionálé madridi szekciójának „La Emancipación" c. lapja és márc. 23-án az „O Pensamento Social", a portugál szekciók orgánuma. A spanyol közlésből a cikk utolsó bekezdését elhagyták. José Mesa, az „Emancipación" szerkesztője 1873 márc. 11-én ezt írta erről Engelsnek: „Bizonyára észrevette, hogy »Volksstaat«-beli cikkéből bátorkodtam elhagyni az utolsó bekezdést, mert némileg csüggesztőnek találtam. Ezer bocsánatát kérem. Meglehetősen gondosan lefordítottam a cikket, de a szedő, aki még tanonc, csaknem elrontotta nekem." – *126*

[112] Amadeo spanyol király 1873 febr. 9-én lemondott a trónról, s ez az uralkodó osztályok közötti párharcokat tovább élezte. A köztársaságot 1873 febr. 11-én kiáltották ki Spanyolországban. – *127*

[113] Engels az 1868 szeptemberében kitört spanyolországi polgári forradalomra utal. – *129*

[114] Renan „L'Antéchrist" (Az Antikrisztus) c. könyve „Histoire des origines du christianisme" c. művének negyedik köteteként jelent meg. – A recenzióhoz fűzött „Megjegyzés"-t – a „Kölnische Zeitung"-ra hivatkozva és Engels nevének említésével – átvette a „Pravoslavje" c. szerb egyházi lap 1873. évi 11. számának egy cikke. Az ismeretlen szerző helyenként kis mértékben megváltoztatta az eredeti szöveget. – Engels a „Megjegyzés"-ben érintett kérdéssel később részletesebben foglalkozott „Az őskereszténység történetéhez" c. művében (lásd 22. köt.). – A „Jelenések Könyvé"-hez lásd Biblia, János Jel. – „Kölnische Zeitung" – német napilap, ezzel a címmel 1802-től 1945-ig jelent meg Kölnben; a XIX. sz. 30-as éveiben és a 40-es évek elején a katolicizmust védelmező,

ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodó újság; 1842–43-ban dühödt ellenfele volt a „Rheinische Zeitung"-nak, 1848–49-ben pedig a „Neue Rheinische Zeitung"-nak; a forradalom után a rajnai porosz burzsoázia megalkuvó politikájának képviselője. – *131*

[115] A „Különfélék Németországról 1789–1873" a német történelemről írandó és a „Volksstaat" c. lapban közlendő cikksorozathoz, esetleg önálló brosúrához készült, melynek terve Engelst a 70-es évek első felében foglalkoztatta (lásd erről Wilhelm Liebknechthez írt 1874 jan. 27-i levelét, 31. köt. 596. old.). A terv nem valósult meg. – A kézirat első része, amely az 1500 és 1789 közötti időszakot tárgyalja, sorozatunk 18. kötetében (557–561. old.) található; ugyanott (561–564. old.) a „Különfélék" második kéziratából csak töredékek jelentek meg. A második rész teljes szövege ebben a kötetben jelenik meg először magyar nyelven. – *132*

[116] A töredék Notker középkori német szerzetestől származik; lásd Jakob Grimm: „Deutsche Rechtsaltertümer". – *132*

[117] A porosz hadsereg 1850 novemberi ún. „nagy mozgósításáról" van szó. – 1850 őszén Kurhessenben felkelés tört ki. A németországi hegemóniáért vetélkedő Poroszország és Ausztria kölcsönösen elvitatták egymástól a kurhesseni belügyekbe való beavatkozásnak és a felkelés leverésének jogát. A hesseni választófejedelem Ausztriához és a Szövetségi Gyűléshez fordult támogatásért; az osztrák csapatok bevonultak Kurhessenbe; erre Poroszország mozgósított és szintén csapatokat küldött. – A mozgósításról és körülményeiről lásd Engels „Az erőszak szerepe a történelemben", 21. köt. 352. old. – *132*

[118] V. ö. Gülich: „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit". – *132*

[119] Mayer Anselm Rothschild, a frankfurti bankház alapítója, Vilmos hesseni választófejedelem hitelezője és pénzügyeinek intézője volt. Amikor a választófejedelem 1806-ban a franciák elől menekült, magánvagyonát Rothschildra bízta, aki azt megőrizte. – *132*

[120] Georg Weerth költő 1852–56-ban egy kereskedelmi cég megbízottjaként több utazást tett Nyugat-Indiában és Dél-Amerikában. – *133*

[121] Ókatolikusoknak nevezték magukat azok a német katolikusok, akik 1871-ben, az 1870. évi vatikáni zsinaton kinyilvánított csalatkozhatatlansági dogma miatt elszakadtak a római katolikus egyháztól és harcot hirdettek annak megreformálásáért. – *134*

[122] A 843. évi verduni szerződés három részre osztotta Nagy Károly birodalmát; a Rajnától nyugatra eső területek, beleértve Flandriát, a nyugati frank királyság részei lettek. – *135*

[123] Lásd Chr. Ed. Langethal: „Geschichte der deutschen Landwirtschaft". Engels a négykötetes mű 1854–56-ban megjelent III. és IV. kötetére utal. – *135*

[124] Broomgirlöknek nevezték a XIX. sz. 20–40-es éveiben azokat a német seprűárusnőket, akik énekelve kínálták portékájukat az angliai vásárokon. – *136*

[125] A Nibelung-ének alakjairól van szó. Siegfried az eposz főhőse, akit orvul meggyilkolnak. Az özvegyen maradt Krimhild (Kriemhilde) Etzelnek (Attila hun király történeti megfelelőjének) a felesége lesz. – Rüdiger von Bechelarn – Pöchlarn őrgrófja. – *137*

[126] Engels 1871–72-ben és 1877–79-ben munkatársa volt az Internacionálé itáliai szekciói „La Plebe" c. lapjának, melynek szerkesztőjével, Enrico Bignamival állandó levelezésben állt. Az angliai mezőgazdasági munkások és az angol munkásnők helyzetéről írott cikkei

aláírás nélkül jelentek meg a lapban (a „Plebé"-ben közölt további két cikkét lásd 19. köt.). Az öt Engels-cikk első olasz nyelvű kritikai kiadása megjelent a „Karl Marx, Friedrich Engels: I scritti italiani" (Olasz vonatkozású írások) c. gyűjteményben, Gianni Bosio gondozásában (Milánó–Róma 1955). – A Mezőgazdasági Munkások Országos Szövetsége 1872-ben alakult meg Angliában. – *138*

[127] A „Monometallizmus vagy bimetallizmus" c. gazdaságtörténet munka kiegészíti Marxnak a „Tőké"-ben és „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai"-ban e kérdésről olvasható fejtegetéseit (lásd 23., 46/I. és 46/II. köt.). – *144*

[128] Magna Graeciának nevezték az ókorban Dél-Itáliát és Szicíliát, amelyek görög gyarmatok voltak. – *144*

[129] A Porosz–Német Vámegylet (Preussisch-deutscher Zollverein) porosz vezetés alatt álló német gazdaságpolitikai egyesülés volt a belső vámok kiküszöbölésére és a behozatali vámok közös szabályozására; 1834 jan. 1-én alakult meg Poroszországból és a Német Szövetség 17 más államából; több mint 23 millió lakosú területre terjedt ki. Ausztria és néhány délnémet állam kívülmaradt a Vámegyleten. – A későbbiekben említett Hanza-szövetség (Hanse, Unio Hanseatica) német kereskedővárosok középkori szövetsége volt, mely évszázadokon át uralta az Északi- és a Keleti-tenger kereskedelmét. – *145*

[130] Haemus (Haemosz, Haimosz) félszigetnek nevezték az ókorban a Balkán félszigetet. – *145*

[131] Senatus consultum – a római jogban mindazok a jogszabályok, amelyeket a senatus parancsolt meg és határozott el. – *147 228 230*

[132] Marx itt Appianus (Appianosz) római történetének a polgárháborúkra vonatkozó részére (II., 8.) utal.

[133] Lásd Tacitus: „Annales", I. könyv, 50–71. – *149*

[134] Marx a 70-es évek közepétől kezdve különösen sokat foglalkozott a kapitalizmust megelőző társadalmak történetével és tanulmányozta a földközösségek formáit az egyes népeknél. 1876 május–júniusában elkészítette a német földközösség történetét tárgyaló Maurer-művek részletes konspektusát; ugyanannak az évnek a vége felé Hanssennek és más szerzőknek a szerb, a spanyol stb. közösségi rendszer fejlődésével kapcsolatos munkáit olvasta. Kutatásaiban különleges helyet foglalt el az orosz földközösség – obscsina –, amelynek az orosz társadalom átalakulásában betöltendő szerepéről és az ország nem kapitalista úton való fejlődésének lehetőségeiről heves viták folytak az orosz forradalmárok között. Marx ezekben az években hivatalos statisztikáknak és orosz szerzők műveinek az alapján tanulmányozta az oroszországi agrárviszonyokat (lásd ehhez „Arhiv Marksa i Engelsa", XI., XII., XIII. köt.). Álláspontját az obscsinának az orosz társadalom további fejlődésében betöltendő helyéről kifejtette az „Otyecsesztvennije Zapiszki" c. folyóirat szerkesztőségéhez írt levelében (lásd 19. köt. 108–113. old.), valamint a Vera Zaszulicshoz írt levelében és a levélhez készült fogalmazványokban (lásd uo. 261–281. old.). – Kovalevszkij „Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei" c. művét Marx 1879 nyarán magától a szerzőtől kapta meg, akivel baráti kapcsolatban volt. A konspektusban, amelynek megírásába 1879 őszén fogott bele, követi a könyv eredeti struktúráját, de olyan művek adatait is felhasználja, amelyeket Kovalevszkij nem említ. A konspektus írását félbeszakítva, ugyanabban a füzetben kronológiai kivonatokat készít India történelméről, s ezeket felhasználja a konspektusban (v. ö. 166. jegyz.). – A konspektus kézirata egy nagyalakú füzet 19–40. és 59–83. oldalain maradt fenn. Teljes szövege első ízben orosz nyelven jelent meg, a Marx és Engels Művei sorozat orosz nyelvű 45. kötetében; némileg rövidítve megjelent több folyóiratban:

a „Szovjetszkoje vosztokovegyenyije" 1958. évi 3., 4. és 5. számaiban, továbbá a „Problemi vosztokovegyenyija" 1959. évi 1. és a „Narodi Azii i Afriki" 1962. évi 2. számában. – Kiadásunkban az eredeti kézirat fotokópiáit követtük; Marx saját megjegyzéseit és átfogalmazásait, hogy megkülönböztessük Kovalevszkij vagy más szerzők szövegétől, kapcsos zárójelbe – { } – tettük. – *151*

135 Lásd Th. Waitz: „Die Indianer Nordamerikas". – *151*

136 Lásd H. H. Bancroft: „The Native Races of the Pacific States of North America". Kovalevszkij itt az ötkötetes mű II. kötetére hivatkozik, de nem adja meg a hivatkozott hely tartalmát. – *152*

137 Lásd H. Rink: „Tales and Traditions of the Esquimo". – *152*

138 Jus Quiritum – a quirisek (szabad polgárok) joga az ókori Rómában. – *153*

139 Alonso Zurita beszámolója „Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquête etc." címmel első ízben az említett gyűjteményben („Voyages, relations et mémoires originaux etc."), Ternaux-Compans szerkesztésében és kiadásában jelent meg, a gyűjtemény XI. kötetének 50–64. oldalán. – *155*

140 Lásd Ch. Sartorius: „Mexico. Landscapes and popular Sketches". – *156*

141 Kovalevszkij itt és a továbbiakban a gyarmatokra vonatkozó spanyol törvényeket a „Recopilacion de leyes de los reinos da las Indias etc." (Az Indiák királyságai törvényeinek gyűjteménye stb.) c. kiadvány alapján idézi, amelynek hatodik kötete kizárólag az indiánokra érvényes törvényeket tartalmazott. – *159*

142 „The Calcutta Review" – angol nyelvű indiai újság, ezzel a címmel 1844 májusától jelent meg. – *167*

143 A Brit Kelet-indiai Társaságot 1600-ban alapították. India meghódítását, mely a XIX. sz. közepére teljesen befejeződött, az angol tőkések a társaság nevében hajtották végre, melynek kezdettől fogva monopóliuma volt az Indiával és Kínával való kereskedésre; jogai közé tartozott továbbá a megszállt indiai területek igazgatása, hivatalnokok kinevezése és az adók beszedése. Kiváltságait a társaság chartájára vonatkozó parlamenti törvények rögzítették. A XIX. században a Kelet-indiai Társaság kereskedelmi tevékenysége fokozatosan veszített jelentőségéből; az 1833-as törvény megszüntette a testület minden kereskedelmi kiváltságát, de meghagyta számára az angol birtokok igazgatásának jogát 1858-ig, amikor ez, a társaság feloszlatásával, közvetlenül a Koronára szállt át. – *167 190*

144 Marx nagyrészt a Kovalevszkij könyvében levő lábjegyzetek alapján állította össze ezt a bibliográfiai jegyzéket, de olyan műveket is felsorol, amelyeket Kovalevszkij nem említ (ezekhez kiadásunkban lábjegyzeteket fűztünk). Hasonló bibliográfiai jegyzékek vezetik be a muzulmán jog indiai alkalmazásáról és hatásáról, az angol gazdálkodásnak az indiai közösségi tulajdonra gyakorolt befolyásáról és az Algériáról szóló fejezeteket (lásd 188–189., 206., 221. old.). Az adatokat kiadásunkban szükség szerint pontosítottuk. Az indiai nevek és kifejezések átírásánál a Magyarországon ma elfogadott gyakorlathoz alkalmazkodtunk. – *168*

145 Marx kéziratában két fejezetet látott el II-es számmal: a „Spanyol földpolitika Nyugat-Indiában stb." címűt (lásd 157. old.) és az „Angol Kelet-India" címűt (lásd 168. old.).

A kézirat konspektus- és jegyzet-jellegének megőrzése érdekében ezt a pontatlanságot nem korrigáltuk. – *168 221*

146 Maine a nagycsalád egyik késői típusát, az indiai ún. „osztatlan egyesült családot" (joint undivided family) tekintette a társadalmi szervezet eredeti formájának. Lásd ehhez Marx kritikáját a Maine „Előadások az intézmények korai történetéről" c. könyvéből készült konspektusban, 428–429., 450. old. – *169*

147 Bundélkhand a történelmi neve annak a Dzsamná folyótól délre fekvő indiai területnek, ahol ma Vindhjá Pradés és Uttar Pradés államok vannak. – *169*

148 Mauza a neve az angol gyarmati hatóságok adójegyzékeiben a falunak, beleértve a hozzátartozó birtokokat. – Perganah – kerület vagy annak egy része. – Lamberdár – a gyarmati korszakban Pandzsábban így hívták a falu elöljáróját, aki felelősséggel tartozott a faluközösség adóinak befizetéséért; a lamberdárokat az adójegyzékekben meghatározott szám alatt tartottak nyilván (a tisztség elnevezése az angol *number* (szám) eltorzított alakjából ered). – *170*

149 Dzsamma – a gyarmati korszakban az egyes indiai adózási egységekre – falu, birtok, kerület – kivetett adók összessége. – *170*

150 Bhajcsaráh – az indiai faluközösség egyik típusa; a pattidári faluközösségekkel ellentétben, ahol az egyes tagok részesedését a bevételekben és kiadásokban aszerint állapították meg, hogy mekkora területű parcellához juthattak hozzá örökösödés útján, a bhajcsaráhban a bevételeket és kiadásokat (az adókat beleértve) a parcellák tényleges kiterjedésének arányában állapították meg. – *170*

151 Az Északnyugati Tartományokat az angol gyarmati hatóságok a Dzsamná és a Gangesz (Gangá) középső folyásán, az Audh (Avadh) fejedelmétől 1801-ben elvett ún. „átengedett kerületekből" és a maráthákkal folytatott 1801–1804. évi háború során „meghódított kerületekből" alakították ki. – *171*

152 Az adószedő (collector) egy-egy kerületnek a Kelet-indiai Társaság által kinevezett angol közigazgatási főhivatalnoka, aki kerületében a bírói hatalmat is gyakorolta és adószedő is volt. – A 28. oldal, amelyre Marx itt (és később is) hivatkozik, saját kéziratának oldalszáma. – (Lásd még „Selections from Public Correspondence, N. W. Provinces, № XXXIV. Report on Bhej Burrar Tenures in Zillah Banda, by the late H. Rose, collector of Banda, 1845".) (V. ö. 167. old.) – *171 175 176*

153 Lásd „Report on the Settlement of Chuklah, 16th December 1837" (v. ö. 167. old.). – *172*

154 Maurer gyarmatosításnak nevezte azt, hogy a régi faluközösségekből új fiókközösségek válnak ki, és új földeket telepítenek be. Munkáiban kolóniának nevezi a parasztportát. – *172*

155 Khelnek nevezik az afgánok a nemzetséget, valamint a tágabb egyesüléseket. – *173*

156 Daftarí – így nevezték az afgánok a törzs teljes jogú tagjainak a khel (v. ö. 155. jegyz.) földjeinek jegyzékébe – daftare – felvett öröklődő földjeit. – *174*

157 Manu („ember") – az óind világfelfogás szerint az emberiség tizennégy mitológiai ősatyjának a neve, akik mindegyike egy manukorszakon át uralkodik a földön. Az ind hagyomány Manunak tulajdonítja az ún. „Manu törvénykönyve" szerzőségét, ez azonban

valójában a bráhmanok által az i. sz. I. és V. sz. között készített törvény- és szokásjog-gyűjtemény. – *177 433*

158 Kétszerszületettek – a három felső varna (vagy legősibb kaszt) tagjai: a bráhmanok (papok), a ksatriják (katonai arisztokrácia) és a vaisják (a többi szabad népesség). Ősi vallási törvények értelmében, ha elértek bizonyos kort, joguk volt a felszentelő – upanajana – szertartásra, amelyet második születésként értelmeztek. – *177*

159 Szmriti – ősi irodalmi művek, amelyeket az igazhitű indus a szent védikus irodalom részeinek tekint. Az első négy védával – „Rigvéda", „Számavéda", „Jadzsurvéda", „Atharvavéda" – ellentétben, amelyek a hagyomány szerint „sruti" (hallott) szövegek, azaz maguktól az istenektől hallották őket a hajdani bölcsek, a „szmriti" (emlékezetben őrzött) irodalmat csak „sruti" védákon alapulónak tekintik. „Szmriti" irodalmi emlékeknek tartják a nagyszámú szútrát vagy szabálygyűjteményt is, amelyek vallási és kultikus előírásokon kívül közjogi szabályokat is tartalmaznak. – *177*

160 A „Jádzsnyavalkja szmriti" keletkezését egyes tudósok a III., mások a IV–V. századra, a „Nárada szmriti" keletkezését a IV–V. századra teszik. A „Jádzsnyavalkja szmriti" igen részletesen tárgyalja a hajóépítés szabályait és közjogi kérdéseket. – *179*

161 Sztrabón „Geographicá"-jának Marx kéziratában idézett passzusára Kovalevszkij a könyvében csupán utal. – *182*

162 „Mitaksára" – Jádzsnyavalkja törvényeihez készült XII. századi kommentár; később angolra fordították és a gyarmati hatóságok kézikönyvként használták a hindu közjog kérdéseiben. – Th. Strange „Hindoo Law" c. könyvét, amelyből Marx idéz, Kovalevszkij nem említi. – *185 468*

163 „Journal Asiatique, ou Recueil de mémoires, d'extraits et notices relatifs à l'histoire, à la philosophie, aux sciences, à la littérature et aux langues des peuples orientaux" – a Société Asiatique (Ázsia-társaság) folyóirata, 1822-től adták ki Párizsban. – *188*

164 Feltehetően J. T. Wheeler „Early Records of British India" c. könyvéről van szó; Marx valószínűleg azért tulajdonítja Ch. Stewartnak, mert Kovalevszkij (könyvének 144. oldalán) e mű alapján utal Stewartra. – Ami a jegyzékben említett Dubois-művet illeti, valószínű, hogy Kovalevszkij nem az 1817-ben megjelent angol kiadást, hanem a „Moeurs, institutions et cérémonies des peuples de l'Inde" ('India népeinek szokásai, intézményei és szertartásai) c., Párizsban 1825-ben megjelent francia kiadást használta. – *189*

165 F. L. Gómara „La Istoria de las Indias y conquista de Mexico" c. műve „Histoire générale des Indes Occidentales et terres neuves etc." címmel, Fumée de Marly le Chastel fordításában jelent meg francia nyelven. – A bibliográfiai jegyzék Kemble: „Contemporary India" címszava helyesen: G. Campbell: „Modern India". Kovalevszkij könyvének 160. oldalán angolul, a 172. oldalon oroszul említi a szerzőt és könyvét; az oroszból való visszafordítás során keletkezhetett a név „Kemble"-ként való átírása és a „contemporary" (jelenkori) szó használata „modern" helyett. – *189*

166 Marx füzetében ezen a helyen – a 41–58. oldalakon – az indiai történelemre vonatkozó kronológiai kivonatok következnek; az 59. oldaltól folytatja a konspektust, majd annak befejezése után a kronológiai kivonatokat. Ez utóbbiakhoz fő forrásként felhasználta Elphinstone „History of India" c. könyvét (lásd Mutató), valamint R. Sewell „The Analytical History of India" (India analitikai története) c., Londonban 1870-ben kiadott művét. – A moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet 1947-ben külön kiadvány-

ban megjelentette az indiai vonatkozású „Kronológiai kivonatok"-at, s ezeket a konspektus néhány, a XVIII. sz. végi–XIX. sz. elejei indiai történelmet tárgyaló részletével is kiegészítette (v. ö. még 134. jegyz.). – *189*

167 Strange „Hindoo Law" c. műve nem Madrászban, hanem Londonban jelent meg 1830-ban. – *190*

168 Marx itt saját jegyzetfüzetének oldalszámára hivatkozik (v. ö. még 166. jegyz.). – *194*

169 Inamnak nevezték Indiában a muzulmán papságnak és az állami hivatalnokoknak élethossziglanra adományozott tulajdon egyik formáját. Az inam élvezője (inamdár) többnyire teljesen vagy részben mentesült az állami adók fizetése alól. A nagymogulok korában az inam örökletes tulajdon lett. – *198*

170 Az idézett leírás John Dowson „The History of India etc." c. művének III. kötetéből való (v. ö. 189. old.). – *198*

171 Marx figyelmét nyilvánvalóan elkerülte, hogy Alá-ud-dín fiának és utódjának, Mubárak-nak a teljes neve Qutb-ud-dín Mubárak volt. Kovalevszkij tehát itt nem tévedett. – *199*

172 Zakjátnak nevezték az állami adók egyik fajtáját, amelyet a Koránnak megfelelően vagyontalan muzulmánok, utazók és az iszlám terjesztéséért harcoló katonák megsegítésére szedtek. – *200*

173 Az alább kezdődő szövegrész – a Harrington: „Elementary Analysis of the Bengal Laws and Regulations" c. művére való hivatkozásig – (209. old.) bekerült a Marx indiai vonatkozású kronológiai jegyzeteit közreadó orosz nyelvű kiadványba (v. ö. 166. jegyz.). Marx ezeken az oldalakon Kovalevszkij könyvén kívül a következő forrásmunkákat használta fel: J. Mill: „The History of British India"; J. C. Marshman: „The History of India etc.". – *206*

174 A Kelet-indiai Társaság igazgatóiról van szó. – Az igazgatótanács kezdetben maga választotta meg elnökét és monopolisztikus joggal zsákmányolta ki a társaság érdekterületeit. Ahogy a társaság vezetése fokozatosan a brit kormány kezébe ment át, az igazgatótanács befolyása egyre csökkent (v. ö. 143. jegyz.). – *207*

17 „Revue africaine. Journal des travaux de la Société historique algérienne" – francia nyelvű folyóirat. 1857-től jelent meg Algírban. A marxi bibliográfia végén közölt Genty de Bussy-mű kiadási adatai helyesen: Párizs 1835. – *221*

176 Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) – 1804-ben lépett életbe, 1807-ben Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) néven újjáalakították. – A napóleoni Code pénalt (büntető törvénykönyvet) Franciaországban 1810-ben fogadták el. – *229 235 467 527*

177 A Badinguet gúnynév onnan származik, hogy III. Napóleon 1846-ban egy ilyen nevű kőműves ruhájában szökött meg a börtönből. (Kovalevszkij könyvében a gúnynév nem szerepel.) – *230*

178 Parlagi nemesek gyűlése (Assemblée des ruraux) – az 1871 febr. 8-án választott, febr. 12-én Bordeaux-ban összeült és márc. 20-án Versailles-ba átköltözött nemzetgyűlés gúnyneve. A gyűlés nagy többsége földtulajdonosokból, hivatalnokokból, járadékosokból stb. állt; 630 tagjából 430 volt monarchista. – *232*

[179] Morgan „Ancient Society" c. könyvének konspektusa igen fontos helyet foglal el a materialista történelemfelfogást megalapozó marxi művek között. Engels tanúsága szerint Morgan könyvének tanulmányozása alapján Marx könyvet szándékozott írni az ősi társadalom kérdéseiről. A tervet Engels valósította meg: „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művének megírásához felhasználta a Morgan-konspektust, amelyből helyenként szó szerint is idézett (kiadásunkban ezekre a helyekre jegyzettel hívjuk fel a figyelmet). – Marx valószínűleg Kovalevszkijtól kapta meg Morgan könyvét, amelyet a kortárs tudomány nem becsült értéke szerint. Különösen Morgan legfontosabb felfedezése – annak a bebizonyítása, hogy az ősi társadalom struktúrájának alapja a nemzetség volt – keresztezte az ún. patriarchális elméletet képviselő burzsoá tudósok elképzeléseit. Ezzel szemben Marx nemcsak nagyra értékelte Morgan vívmányait, hanem a nemzetségi társadalom jellegére vonatkozó saját koncepciójának igazolását is látta bennük. Konspektusában igen részletesen követte Morgan művét, de az egyes részek sorrendjében eltért attól: például a család, illetve a tulajdon fejlődését tárgyaló harmadik és negyedik rész a konspektusban megelőzi a mű második részét, amelyben Morgan a kormányzás eszméjének fejlődését vizsgálja; az első rész harmadik fejezetét – melynek Morgan „Az emberi haladás arányai" címet adta – teljesen kihagyta a konspektusból stb. Más szerzők műveit is idézi, a többi között ókori szerzőkét is, mégpedig rendszerint az eredeti nyelven. – Marx konspektusa egy nagyalakú füzet első 98 oldalát foglalja el. Első (orosz nyelvű) kiadását (az „Arhiv Marksza i Engelsza" IX. kötetében) 1972-ben követte egy eredeti nyelvű kiadás az amszterdami Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) „The Ethnological Notebooks of Karl Marx" (Karl Marx etnológiai jegyzetfüzetei) c. kötetében. – Kiadásunkhoz elsősorban az amszterdami intézet kiadványát, továbbá az eredeti kéziratról készült fotokópiákat használtuk fel. Marx görög és latin nyelvű idézeteit többnyire magyarra fordítottuk, csak ott tartva meg az eredeti nyelvű szövegrészt vagy kifejezést, ahol ezt a szövegösszefüggés és a mű konspektus-jellegének megőrzése miatt szükségesnek tartottuk. Marx saját megállapításait, kommentárjait, átfogalmazásait stb. kapcsos zárójelbe – { } – tettük, így különböztetve meg Morgan és más idézett szerzők szövegétől. – *236*

[180] Lásd Y. Goguet: „De l'origine des lois, des arts et des sciences, et de leur progrès chez les anciens peuples". – Marx Morgan könyve nyomán idézi Goguet elbeszélését. – *238*

[181] Halomépítők (mound-építők) – észak- és közép-amerikai indián törzsek, a melyeknek ősi anyagi kultúrájához különböző alakú, magasságú és rendeltetésű földhányások tartoztak. A moundok között találtak védősáncokat, templomdombokat, áldozóhelyeket és sírhalmokat. – *238 338*

[182] A kifejezések különböző nyelven való felsorolása és összehasonlítása Marx kiegészítése – *240*

[183] A „ganouáni" kifejezést Morgan vezette be az amerikai indián törzsek rokonsági rendszerének megjelölésére. A szó alapját az „új" és „nyíl" szavak alkotják; ganouáni család = „az új és nyíl családja". – *242*

[184] Morgan könyvének megfelelő helyén nem említi Platónt és Plutarkhoszt; Marx valószínűleg egy ógörög szótárban vagy más kézikönyvben találta a rájuk való hivatkozást, amikor ellenőrizte a „szündüaszmikus" szó eredetét. Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete"-ben „szündüaszmikus család" helyett „pároscsalád"-ot írt. – *243*

[185] Lásd Biblia, Mózes I., 5. és 10. – *245*

[186] Erse – a hegyi skótok nyelve, mely a kelta nyelvek ún. gael csoportjába tartozik. – *246 268*

187 Pandectae (Pandekták) (görögösen) vagy Digesta (Digeszták) (latinosan) – rendszerbe foglalt kivonatok a római jogászok műveiből, a Corpus juris civilis egyik része. – Institutiones (Institúciók) – eredetileg: bevezetés valamely tudomány alaptételeibe. A klaszszikus római jogászok így jelölték meg a rövidre fogott római jogi tankönyveket. Később Institutionesnak nevezték el a római jog alapelveit és történelmét tárgyaló előadásokat, szemben a Pandektákkal. – Justinianus Institúciói – a Tribonianus jogtudós által Justinianus kelet-római császár alatt összeállított nagy törvénygyűjtemény, amely szintén a Corpus juris civilis része (sorrendben az első, ezt követik a Pandekták, a harmadikat pedig a Codex Justinianus alkotja). – Corpus juris civilis – azon gyűjtemények összefoglaló neve, amelyek a római jognak fennálló rendszabályokból, jogkommentárokból és kivonatokból szerkesztett, és a VI. században törvényerőre emelkedett összeállítását tartalmazzák. – *247 459*

188 Rotumainak nevezi Morgan a Polinéziában elterjedt rokonsági rendszert (Rotumáról, a Fidzsi-szigetek egyikéről, ahol a misszionáriusok először tanulmányozták ezt a rendszert). – *248*

189 Lásd Morgan: „Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family". – *250 269*

190 Lásd Caesar: „Commentarii de bello gallico", V. könyv 14. fej. – *252*

191 Lásd Hérodotosz: „Hisztorié", I. könyv 216. fej. – *253*

192 Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredeté"-ben idézi Marxnak ezt a megállapítását (lásd 21. köt. 33. old.). – *255*

193 Phratria – két vagy több nemzetséget magában foglaló szövetség az ősi társadalmakban. – *264*

194 Engels „A család stb. eredeté"-ben idézi az utóbbi két mondatot (lásd 21. köt. 56. old.). – *264*

195 Lásd Homérosz: „Íliász", IX. ének, 663. sor. – *265*

196 Agnatio – a római jogban azoknak a családi köteléke, akik ugyanazon apai vagy férji hatalom alatt állnak vagy állnának, ha a hatalom viselője még élne. Az agnatio volt a régi római családi szervezet és öröklési jog alapja, míg ki nem szorította a cognatio (lásd 204. jegyz.). – Morgan meghatározását az agnát rokonságról lásd 278. old. – *265 273 285 296 344 367 393 413 428*

197 V. ö. 21. köt. 59. old. – *266*

198 Confarreatio – a férji hatalom (manus) megszerzésének régi módja a rómaiaknál, ünnepélyes szertartás, melynek során a házasulandók tíz tanú füle hallatára kifejezték egybekelési szándékukat. – Coëmptio – a férji hatalom megszerzésének másik régi és elterjedt módja a rómaiaknál; a nő feletti hatalomviselő és a nőt megszerezni kívánó férfi között létrejött jelképes adásvétel (mancipatio). – Usus – mindenféle szertartás nélküli házasságkötés: az az asszony, aki egy éven át megszakítás nélkül a férfi házában lakott, az ő hatalma alá került (usus = szokás). – *266*

199 Copan – Hondurasban, a guatemalai határon levő indián falu, melynek közelében romokat találtak; a romokat körülvevő falak hossza 870, magassága 20–30 méter; az óriási pilléreken faragványok, díszítések és hieroglifák maradványai láthatók. – *276*

[200] Kezdetben a curia a phratria római megfelelőjét jelentette; tíz nemzetség alkotott egy curiát. – *283*

[201] Morgan könyvében a hivatkozás téves; helyesen: „Íliász", XIX. ének, 247. sor. – *284*

[202] Feltehető, hogy Marx itt Achille Loria olasz közgazdásznak „La rendita fondiaria e la sua elisione naturale" (A földjáradék és annak természetes megszűnése) c. könyvére utal, mert a Morgan-konspektus megírásának idején tudomásunk szerint csak ezt a Loria-írást ismerte. Loria könyve 1880-ban jelent meg Milánóban, Nápolyban és Pisában. – *285*

[203] A héber törzseknek Egyiptomból való kivonulását nevezik exodusnak; ez egyben Mózes második könyvének címe. – *286*

[204] Kognát rokonság (cognatio) – olyan személyek közötti vérrokonsági viszony, akik egyik a másiktól vagy mind egy közös harmadik személytől származnak (v. ö. 196. jegyz.). – *287*

[205] A Tizenkéttáblás Törvény a római törvények legrégibb összefoglalása; első megszövegezését az i. e. V. sz. második negyedében dolgozták ki és fogadták el a plebejusok harcának eredményeképpen (eredetileg tíz, majd tizenkét táblán jegyezték fel a törvényszöveget); a táblák az egész későbbi római jog (különösen a magánjog) kiindulópontjául szolgáltak. A táblák szövege nem maradt fenn; egyes részleteit a kommentátorok idézeteiből ismerjük. – *287 393 430 459 460*

[206] A leviták (Lévi törzsének tagjai) alacsonyabb papi szolgálat végzői voltak a hébereknél: feladatuk volt a papok segítése az áldozat bemutatásánál, rájuk volt bízva a templom felügyelete, ők voltak a templomi énekesek és zenészek, és a városok bírósága is közülük került ki. A leviták törvényei rendszerezték a héber szokásjogot és szabályozták a házassági kapcsolatokat. (Lásd Biblia, Mózes III., 18.). – *287*

[207] A princeps a római állam élén álló személy; ilyen minőségben ezt a címet először Octavianus (Augustus) kapta (i. e. 28-ban); hatalma eleinte nem öröklődött, de később a választása teljesen formális lett. Gyakorlatilag a princeps korlátlan hatalmú császár volt. – *289*

[208] Mormonizmus – amerikai vallási felekezet, tagjai Jézus közeli visszajövetelét várják, ezért magukat „az utolsó nap szentjei"-nek (Latter-Days Saints) nevezik (maguk a mormon nevet nem használják). A felekezetet Joseph Smith (1805–1844) alapította 1830-ban az Egyesült Államokban. Tanításait a Mormon könyvében – egy Mormon nevű prófétának tulajdonított vallási iratban – tette közzé. A mormon vallás előírta a többnejűséget (1890-ig). – *295*

[209] Semleges nemzetnek nevezték a francia gyarmatosítók a XVII. században az Erie-tó északi partján élő (az irokézekkel rokon) törzsek hadiszövetségét, amely semleges maradt az irokézek és a huronok közötti háborúkban. – *317*

[210] Vétójog („liberum veto" = a szabad „nem akarom") – a lengyel országgyűléseknek az az 1652-ben bevezetett törvényszerű intézménye, amelynek értelmében bármelyik képviselő tiltakozásával megakadályozhatta valamely javaslat törvényerőre emelkedését. – *324*

[211] Kadmosz volt Théba legendás alapítója; neve sokszor a város neve helyett áll. – *332 375*

[212] Marx itt „család"-ot írt; a konspektusban idézett szerzők némely helyen „nemzet"-nek nevezik a törzset, amely helyett Marx itt családot írt. – *338*

[213] Engels „A család stb. eredeté"-ben (21. köt. 55. old.) idézi Marxnak ezt a megállapítását. (V. ö. ugyanott Marx valamivel későbbi – a 345. oldalon olvasható – mondatát a nőágról a férfiágra való áttérésről.) – *344*

[214] Marx saját jegyzetfüzetének oldalszámára utal (a shawnee-król lásd 343–344. old.). – *348*

[215] Lásd G. F. Schoemann: „Griechische Altertümer". – A Homéroszra való hivatkozás Marxtól való. – Morgan a könyvében nem említi Schoemann könyvét. – *364*

[216] Engels „A család stb. eredeté"-ben idézi Marxnak ezt a megállapítását (21. köt. 91. old.). – *366*

[217] Grote álláspontjának bírálata Marxtól való. Morgannél ezen a helyen ez olvasható: „A kiváló történész nyilvánvalóan római családformát képzelt el..." – *367*

[218] Engels „A család stb. eredeté"-ben idézi Marxnak ezt a mondatát (21. köt. 92. old.). – Morgan a vonatkozó helyen ezt írja: „Jóllehet Grote megfigyeléseiből nyilvánvalóan az következik, hogy a nemzetségek nem régebbiek az akkor létezett mitológiánál..., a bemutatott tényekből világosan kitűnik, hogy a nemzetségek már jóval az előtt léteztek, hogy a mitológia kialakult, az előtt, hogy az emberi fejekben megszületett Jupiter vagy Neptun, Mars vagy Venus" („Ancient Society", 228. old.). – *368*

[219] V. ö. 21. köt. 92. old. – *370*

[220] Az ez után következő passzust – „a *fantázia-családfa* valóságos nemzetségeket teremtett!" végződésű mondatig bezárólag – Engels (csekély eltérésekkel és közbeszúrásokkal) idézi a „Család stb. eredeté"-ben (lásd 21. köt. 92–93. old.). – *370*

[221] Lásd Fustel de Coulanges: „The ancient City". – *371*

[222] Az „Íliász"-ból való idézetet Morgan nem közli. – *375*

[223] Marx átalakítva németre fordítja Gladstone (szó szerint „boldog kő") nevét. – *376*

[224] V. ö. 21. köt. 95. old. – *376*

[225] V. ö. 21. köt. 95–96. old. – *377*

[226] Marx görög nyelven idéz Thuküdidésznek a peloponnészoszi háborúról írt művéből; Morgan – a zárójelbe tett mondat kivételével – angol fordításban közli az idézetet. – *378*

[227] A. Böckh „Die Staatshaushaltung der Athener" c. könyvéből vett adatokat Marx Schoemann könyve alapján idézi. A Schoemannra való további hivatkozások könyve I. kötetének „Az athéni állam" c. fejezetére vonatkoznak. – *379*

[228] Marx kéziratában német nyelven és tömörebben közli ezt az idézetet Plutarkhosz „Párhuzamos életrajzai"-ból, mint Morgan, aki angol fordításban hozza. A következő Plutarkhosz-idézet az „Ancient Society"-ban nem szerepel. Schoemann „Griechische Altertümer"-jében csak hivatkozik a két Plutarkhosz-fejezetre. – *380*

[229] Ez a hivatkozás Pluterkhosz „Szolón"-jára és az itt közölt adatok Morgan könyvében nincsenek benne. – *383*

[230] Egy berlini (porosz) véka = 55 liter; egy medimnosz = kb. 52,5 liter (Engelsnél – „A család stb. eredete", 21. köt. 103. old. – = kb. 41 liter); pénzértéke egy drachma volt. A metreté 40 liternek felel meg; egy porosz kvart = 1,145 liter. – *383*

[231] Lásd Schoemann: „Griechische Altertümer", I. köt. 134., 135. old. – *386*

[232] Az itt kezdődő szövegrész – a fejezet végéig – Morgan művében nem szerepel; Marx a Schoemann-könyv I. kötetének „Az athéni állam" c. fejezete alapján állította össze. – *388*

[233] Adrogatio (arrogatio) – a római jogban önjogú, azaz apai hatalom alatt nem álló személy (homo sui juris) örökbefogadása. – *395*

[234] A Plutarkhosz „Párhuzamos életrajzai"-ból idézett rész Morgan művében nem szerepel. – *409*

[235] Engels „A család stb. eredeté"-ben idézi Marxnak ezt a megállapítását (21. köt. 42. old.). – *417*

[236] Marx lerövidítve adja vissza Morgan könyvének ezt a fejezetét; az „Ancient Society" 361–379. oldalain Morgan – részben a Biblia, részben etnográfiai művek adatai alapján – Ázsia és Afrika népeivel foglalkozik. Az ókori szerzők műveiből való kivonatok, amelyeket Marx a kéziratban közöl, Morgan könyvében nincsenek benne. – *418*

[237] Marx ezt és a további Tacitus-idézeteket a kéziratban latin nyelven közli; valószínűleg az 1772-ben Lipcsében megjelent Tacitus-kiadást használta. Morgan („Ancient Society", 359. old.) utal Tacitus művének erre a fejezetére és röviden ismerteti. – *419*

[238] Morgan nem említi sem Eginhartus, Jornandes és Julianus műveit, sem pedig Tacitus „Annales"-eit, amelyekből Marx latinul idéz. – *420*

[239] Az itt következő idézetek Tacitus „Germaniá"-jának 3., 5., 7., 11., 12. és 20. fejezetéből Morgan könyvében nem szerepelnek. – *420*

[240] Morgan művének 359–360. oldalain csak ismerteti Caesar „Commentarii de bello gallico" c. művének 22. fejezetét; a 23. fejezetet nem említi. – *421*

[241] Morgan nem említi Tacitus „Germaniá"-jának 26. fejezetét. – *422*

[242] V. ö. ehhez Marx 1868 márc. 25-i levelét Engelshez (32. köt. 50. old.). – *422*

[243] Henry Sumner Maine „Lectures on the Early History of Institutions" c. könyvének konspektusában Marx elsősorban az ún. patriarchális elméletet bírálja, melynek Maine egyik neves képviselője volt. A könyv tartalmi ismertetését kísérő megjegyzéseiben megcáfolja az absztrakt jogi elméletek híveinek – elsősorban magának Maine-nek – a társadalmi jelenségek természetéről és keletkezéséről adott téves magyarázatait; adatokat közöl Írország és India társadalmi intézményeinek történetéről és olyan szerzők adatait is felhasználja, akikkel Maine könyve nem foglalkozik. Igen fontos következtetésekre jut – többek között Morgan könyvének tanulmányozása nyomán – az állam kialakulásáról. – A Maine-konspektus ugyanannak a nagyalakú füzetnek a 159–196. oldalain maradt fenn, amelybe Marx a Morgan-konspektust írta. – A kézirat első – eredeti nyelvű – kiadása 1972-ben, az amszterdami Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet „The Ethnological Notebooks of Karl Marx" (Karl Marx etnológiai jegyzetfüzetei) c. kötetében jelent meg. Kiadásunkban elsősorban ezt a kiadványt, továbbá az eredeti kézirat fotokópiáit követtük. Marx saját megállapításait és átfogalmazásait kapcsos zárójelbe – { } – tettük, így különböztetve meg az idézett szerzők szövegétől. – *423*

[244] Lásd „Ancient Laws and Institutes of Ireland". – Maine az 1865 és 1901 között megjelent hatkötetes gyűjtemény első három kötetét használta fel művéhez. A „Senchus Mor", melynek összeállítását a jelenkori kutatás – a régebbivel ellentétben – a VIII. századra teszi, különálló értekezéseket foglal magában. „Athgabhail" (angol fordításban

„Law of Distress" = foglalási jog) c. első szakasza a gyűjtemény I. és részben II. kötetét tölti ki; a II. kötetben értekezések vannak a zálogolás más formáiról, a nevelőszülői intézményről (fosterage), a jószágbérlet ősi formáiról (saer és daer) és a társadalmi kapcsolatokról. A III. kötetben van a „Senchus Mor" „Corus Bescna" c. utolsó része – ez az ősi ír szerződési jogot tárgyalja –, valamint az „Aicill könyve". – A gyűjtemény első két kötetét Engels is tanulmányozta, amikor 1869–70-ben könyvet szándékozott írni Írország történetéről (v. ö. 50. jegyz. és 16. köt. 443. old.). – *423*

245 Spenser könyvéhez v. ö. pl. 445., 452. old. és 65., 95. jegyz. – Davies könyvéhez v. ö. 92–95. old. és 54., 55. jegyz. – Maine ezenkívül John Daviesnek „Le cas de gavelkind" c. művét is felhasználta (v. ö. 447. old.). – *423*

246 Wales törvényeit a 950 körül elhunyt Jó Howel királynak tulajdonítják. Lásd „Cyfreithjeu Hywel Dda ac eraill, seu Leges Wallicae ecclesiasticae et civiles". – *423 444 455*

247 Dharmán Indiában általában az emberi viselkedés, a helyes életvitel szabályait értik; szűkebb értelemben a buddhista tanításokban ez a fogalom magát a doktrínát is jelentheti. A dharmasásztrák – az erkölcsi normák gyűjteményei –, pl. a „Jádzsnyavalkja törvényei" vagy a „Nárada törvényei" (v. ö. 160. jegyz.) – idővel törvények erejével bírtak. – Az „ülő dharmáról" lásd 467. old. – *423 467*

248 Engels „A család stb. eredeté"-ben ismerteti a rundale birtoklási rendszert (lásd 21. köt. 119. old.). – *427*

249 A copyhold – örökhaszonbérlet – és az itt nem említett leasehold – meghatározott hosszabb-rövidebb időre (egészen 1000 évig) vagy élethossziglanra szóló haszonbérlet – a felbomló hűbéri tulajdonviszonyok helyébe lépő különféle birtokformák közé tartozott. – *431 438*

250 Enclosure-nek nevezték Angliában a községi földek bekerítését és a hűbérurak helyére lépő nagy földtulajdonosok kezére adását. – *431*

251 Lásd Horatius: „Ars poetica", 5. sor. – *431*

252 Major domus (háznagy) – a frank királyok udvarában az első tisztviselő, a királyi jószágok felügyelője, az udvartartás gondozója. Később országos tisztséggé vált, és a major domusok fővezérek és főbírák voltak a királyok mellett. A VIII. században örökletessé vált a hivatal, sőt Kis Pippin 752-ben, miután megfosztotta trónjától III. Childerichet, az utolsó Meroving királyt, magát tette meg a frankok királyának. – Seneschal – udvarnagy és országbíró; a frank királyok udvarában a király személyes ügyeinek intézője (középkori latin neve seniscalcus = a legöregebb szolga). Franciaországban a sénéchal a későbbi királyok mellett fővezéri, kincstartói és szintén főbírói tisztet viselt. – *434*

253 Coin (az ír coynye, coignye szóból) and livery – ember- és lóeledel, vagyis az ír bérlők kötelezettsége, hogy urukat, kíséretével és a lovakkal együtt otthonukban táplálják. – *438*

254 Lásd J. Anderson: „Royal Genealogies: or Genealogical Tables of Emperors, Kings, and Princes, from Adam to these Times..." – J. MacPherson: „An Introduction to the History of Great Britain and Ireland". – G. L. Maurer: „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland". – Maine a Marx kéziratában idézett három szerzőt nem említi. – *438*

255 Lásd Biblia, Mózes I., 29. – *438*

256 „The Domesday Book" – Anglia első földbirtokkönyve, amelyet 1086-ban, Hódító Vilmos idején állítottak össze. – *441*

257 „Tenant at will" – olyan bérlő, akinek a tulajdonos bármikor felmondhatott. – *441 453*

258 1870-es törvényen az angol parlamentben 1870 első felében megvitatott és ugyanazon év augusztusában elfogadott ír földtörvény (Land Bill) értendő. Névleg az írországi bérlők megsegítésére szánták, de valójában a különböző korlátozások és fenntartások következtében lényegében érintetlenül hagyta az angol földtulajdonosok írországi nagybirtokának alapjait. A landlordoknak továbbra is lehetőségük volt arra, hogy emeljék a járadékot és elűzzék a bérlőket a földről; csupán némi kártérítésre kötelezték őket a bérlőkkel szemben az időközben végzett talajjavítási munkákért, és be kellett tartaniok bizonyos jogi eljárásokat. A törvény elősegítette a nagybérletek kifejlődését és koncentrációját Írországban és az ír kisbérlők tönkretételét. – *442*

259 A Haverty könyvéből való idézeteket Maine nem közli. – *443*

260 Compositio – egyezség a bűncselekmény elkövetője és a sértett között azzal a hatállyal, hogy a sértett a közösen megállapított (később az állami törvények által meghatározott) vagyonérték ellenében – amelyet a sértő vagy ennek nevében más szolgáltat – lemond a bosszúról. Különösen a középkori jogi gyakorlatban volt szokásos. – *444*

261 Lásd David Hume: „The History of England". – A kitétel, amelyet Marx idéz, a hatkötetes mű 1757-ben megjelent II. kötetében található. – A bekezdés végén említett „Commons' Journal" feltehetően a brit alsóház közlönye. – *446*

262 Lásd Blackstone: „Commentaries on the Laws of England"; a szerző utal Du Halde „Description géographique, historique, chronologique etc. de la Chine et de la Tartarie chinoise etc." c. művére. – *455*

263 A római jogi formulák Maine könyvében nem szerepelnek. Marx C. T. Lewis és C. Short „A Latin Dictionary" (Latin szótár) c., Oxfordban 1879-ben megjelent művét használta. – *457 459*

264 Lásd Varro: „De lingue latina", V. köt. 180. old. – Az idézet Maine-nél nem szerepel. – *458*

265 Malbergi glossza (Glossae malbergicae) – a száli (nyugati) frankok népjogi feljegyzéseihez (a Lex Salicához) készült magyarázat, latin nyelvű műkifejezéseknek germán nyelvű meghatározása. A Lex Salica része volt a germán népjogoknak, az ún. Leges Barbarorumnak. – *459 462*

266 Lásd Samuel Butler: „Hudibras". – A versszak előtt adott szómagyarázathoz lásd S. A. Johnson: „A Dictionary of the English Language" (v. ö. még 445. old.). – *461*

267 Lásd R. Sohm: „Fränkische Reichs- und Gerichtsverfassung". – *462*

268 Lásd G. W. Dasent: „The Story of Burnt Njal". – *466*

269 Maine sem itt, sem a továbbiakban nem utal Strange „Hindoo Law" c. művére. – *467*

270 A Maine könyvében idézett törvény a Nagy Alfréd alatt összeállított törvénykönyvből való; ez volt az angol törvények első átfogó – részben az angolszász törvénykönyveken alapuló – gyűjteménye és egyben királyi és egyházi rendeletek tára. – *467*

271 Usucapio, praescriptio – a római jog két kifejezése az elbirtoklásra, vagyis arra a szerzésmódra, amely által valaki egy dolog tulajdonosává válik azzal, hogy bizonyos időn át, meghatározott körülmények között birtokolta. – *468*

272 John Bull (Bika János) – költött személy, az angolok gúnyneve, az angol jellem humoros megszemélyesítője. Arbuthnot pamfletja (1712) után terjedt el a közhasználatban. – *469*

273 Lásd J. Austin: „The Province of Jurisprudence Determined". – *473*

274 Lettres de cachet – elfogatási parancsot tartalmazó királyi rendeletek, amelyeknek alapján a kormánynak nem tetsző embereket Párizsból vagy Franciaországból száműzték vagy bebörtönöztek. Különösen XIV. és XV. Lajos idejében alkalmazták e rendeleteket; a francia nemzetgyűlés egyik első dolga volt, hogy 1789 jún. 23-án a lettres de cachet-t mint a királyi abszolutizmus legönkényesebb megnyilvánulását eltörölje. – Coercion Billen Marx itt az 1881 elején elfogadott kivételes törvényeket (Coercion Laws) érti; a törvények Írországban megszüntették az alkotmányos biztosítékokat és ostromállapotot vezettek be. – *476*

275 V. ö. Shakespeare: „Love's Labour's Lost", II. rész. – Itt Kobak bohóc személyesíti meg Pompejust. – *477*

276 Edictum provinciale – a római provinciák fő tisztségviselői hivatalba lépésükkor legtöbbször kiáltványt – edictumot – tettek közzé, amelyben előadták, hogy bizonyos előforduló esetek intézésében milyen irányelveket követnek majd. – *482*

277 Francia parlamentek – a forradalom előtt teljes jogú bíróságok, amelyek a király nevében ítélkeztek a legfelsőbb fokon. Arra való hivatkozással, hogy eredetük a királyi udvarnak különböző hatáskörű területekre történt felosztására vezethető vissza, a XVII. és a XVIII. században korlátlan és egyetemes illetékességet követeltek maguknak. – Vesztfáliai béke néven két békeszerződés ismeretes, amelyek a harmincéves háborút (1618–1648) lezárták. Osnabrückben a német császár, a német fejedelmek és Svédország, Münsterben a német császár és Franciaország kötöttek egymással békét. – *483*

278 John Lubbock „The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man" c. könyvének konspektusát Marx 1882-ben – a kutatások eddigi megállapításai szerint az év második felében – állította össze. Az ún. evolucionista etnográfiai iskolát képviselő Lubbock művéhez fűzött kritikai megjegyzései elsősorban az ősi társadalom házassági, családi és vallási kérdéseire vonatkoznak. – A konspektus, amely nyolc nagy füzetoldalt tölt meg, első ízben, eredeti nyelven, az amszterdami Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet „The Ethnological Notebooks of Karl Marx" c. kiadványában jelent meg. Kiadásunkban elsősorban ezt a kiadványt, továbbá az eredeti kézirat fotokópiáit követtük. Marx saját megjegyzéseit és átfogalmazásait kapcsos zárójelbe – { } – tettük, így különböztetve meg Lubbock és más idézett szerzők szövegétől. – *484*

279 McLennan nézeteivel Engels is foglalkozott „A család stb. eredete" 1891-es kiadásához írt előszavában (lásd 21. köt. 436. old.). – *485*

280 Lásd J. Phear: „The Aryan Village in India and Ceylon". – Marx a Morgan- és a Maine-konspektusokat tartalmazó füzet 128–154. oldalain Phear művének konspektusát is összeállította (1881-ben). Ennek a kéziratnak első orosz nyelvű kiadását lásd a „Narodi Azii i Afriki" c. folyóirat 1964. évi 1., 1965. évi 1. és 1966. évi 5. számában; az első eredeti nyelvű kiadást lásd „The Ethnological Notebooks of Karl Marx". – *490*

281 A Cervantes „Don Quijote"-jából való idézet, amelyet Marx spanyol nyelven közöl, Lubbock könyvében nincsen benne. – *491*

282 Lásd Th. Williams: „The Islands and their Inhabitants"; a tanulmány a „Fiji and the Fijians" c. kétkötetes mű első kötetében jelent meg. – *494*

283 V. ö. Shakespeare: „The Merchant of Venice". – *498*

284 Engels ezt a cikket a „Sozialdemokrat", a németországi Szociáldemokrata Párt ekkor Zürichben megjelenő lapja számára írta. A „Sozialdemokrat" rendszeresen közölt a németországi uralkodó köröket leleplező cikkeket és a többi között 1881 jan. 30-án „Die zehn Gebote" (A tízparancsolat) összefoglaló címmel cikksorozatot indított. Engels az Eduard Bernsteinhez, a „Sozialdemokrat" szerkesztőjéhez írt 1881 febr. 2-i levelében elismeréssel nyilatkozott a sorozat „Ne lopj" c. első cikkéről (v. ö. 35. köt. 144. old.); febr. 6-i válaszlevelében Bernstein megírta, hogy a hatodik parancsolatot („Ne paráználkodjál") nem szívesen érinti: „... az »erkölcstelen« élet szidalmazását mindig borzasztóan nyárspolgárinak érzem", írta, majd anyagot kért Engelstől az I. Vilmos közelgő születésnapja alkalmával megírandó cikkhez. Engels márc. 12-i levelében megküldte Bernsteinnek a „Ne paráználkodjál" c. cikket, amelyhez a szerkesztőség számára magyarázatot is fűzött (lásd 501. old.). Levelében ezt írta: „Íme némi anyag a házasságtörés tilalmához. Hogy használhatja-e majd, azt persze nem tudom. Kényes a téma, s Önnek kell tudnia, hogy érintése nem árt-e többet, mint amennyit használ. Mindenesetre meg akartam mutatni Önnek egy utat arra, miképpen lehet tárgyalni ezt a parancsolatot anélkül, hogy moralizáló filiszterkedésbe esnénk..." (lásd 35. köt. 158. old.). – Engels cikke nem jelent meg a lapban. – A német bibliafordításban a hatodik parancsolat így hangzik: „Ne törj házasságot." – *499*

285 Ganümédész a görög mitológiában trójai királyfi, akit szépsége miatt Zeusz elrabol és az istenek pohárnokává tesz. Átvitt értelemben: homoszexuális férfiak fiú-kedvese. – *500*

286 Engels 1883 febr. 27– márc. 1-i levelében ezt írta Eduard Bernsteinnek, a „Sozialdemokrat" szerkesztőjének: „Az »Égalité«-nak megint vége, s kérem, hozza nyilvánosságra erről a »Sozialdemokrat«-ban a következő tényeket..." (lásd 35. köt. 418. old.; az „Égalité" körüli bonyodalmakról lásd uo. a levél folytatását). – A tények, amelyeket Engels felsorol, az „Égalité" 4. és 5. sorozatára vonatkoznak. – „L'Égalité" – francia szocialista újság, 1877-ben alapította Jules Guesde; 1880-tól 1883-ig a Francia Munkáspárt lapja. Hat sorozatban jelent meg, más-más alcímekkel és időnként más néven is; az 1., 2. és 3. sorozatot hetenként adták ki (összesen 113 számot), a 4. és 5. sorozatot naponta (összesen 56 számot). A hetenkénti megjelenésre szánt 6. sorozatból csak egy számot sikerült kiadni 1886 áprilisában. – *503*

287 Engels chartista újságok, saját feljegyzések és visszaemlékezések alapján állította össze a chartizmus történetének kronológiai táblázatát. Azonfelül, hogy szükségesnek tartotta a munkásmozgalom első tömegpártja tapasztalatainak írásban való összegezését, eleget tett Hermann Schlüter német szociáldemokrata kérésének is, hogy segítse őt a chartista mozgalom történetének megírásában. Schlüter „Die Chartistenbewegung in England" (A chartista mozgalom Angliában) c., 1887-ben megjelent brosúrájában felhasználta Engels adatait. – A kézirat elején olvasható jegyzet („Melbourne – 1841 szeptemberéig. Whig.") a whig Melbourne-kormány bukásának időpontjára vonatkozik. – *504*

288 Nemzeti Gabonatörvény-ellenes Liga (National Anti-Corn-Law League) – szabadkereskedő egyesület, Cobden és Bright gyárosok alapították 1838-ban Manchesterben. A liga teljes kereskedelmi szabadságot követelt és küzdött a gabonatörvények ellen (az 1815-ben hozott gabonatörvény megtiltotta a gabonabehozatalt Angliába mindaddig, amíg a búza ára az országban el nem éri a quarteronkénti 80 shillinget; 1822-ben ezt a törvényt némileg módosították és 1829-ben bevezették a „mozgó skálát"; v. ö. 292. jegyz.); a gabona árának csökkentése ugyanis feltétele volt a munkabér csökkentésének

és a földbirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai gyengítésének. A földbirtokosok elleni harcában a liga igyekezett a munkásokat is felhasználni; ezt azonban az önálló munkásmozgalom, a chartizmus fellendülése megakadályozta. A gabonatörvények eltörlése (1846) után a liga feloszlott. – *504*

289 A chartista mozgalom kezdeti időszakában, amikor még burzsoá elemek is részt vettek benne, két felfogás bontakozott ki: a radikálisabb szárny fizikai erő alkalmazását is megengedhetőnek tartotta a célok elérése érdekében, a mérsékeltebb felfogás hívei az erkölcsi erőre akartak szorítkozni. A „fizikai erő" hívei győztek, a mérsékelt, burzsoá irányzat kivált a mozgalomból. – *504*

290 „Szent hónapnak" nevezték a chartisták az általános sztrájkot. – A Manchester melletti Kersall Moor csúcson tartották a manchesteri munkásgyűléseket. – *505*

291 Henry Hetherington chartistát, munkáslapok kiadóját 1840-ben istenkáromlás vádjával pénzbírságra és börtönbüntetésre ítélték. Hogy bebizonyítsa a vonatkozó törvény – a Blasphemy Act (Istenkáromlási törvény) képtelenségét, Hetherington istenkáromlási pert indított Edward Moxon tekintélyes polgári kiadó ellen, amiért kiadta Shelley „Queen Mab" c. művét. Az esküdtbíróság 1841 júniusában elmarasztalta Móxont, de büntetést nem szabott ki rá. A törvényt ekkor alkalmazták utoljára Angliában. – *508*

292 Sliding scale (mozgó skála) – Angliában és más országokban is alkalmazott rendszer a gabonavámok megállapítására; lényege az, hogy emelkedő gabonaárak esetén a vám csökken és csökkenő árak esetén emelkedik. Az angliai sliding scale tervét a tory Canning-kormány dolgozta ki 1827-ben és némi változtatással a tory Wellington-kormány fogadtatta el mint törvényt 1828-ban. (V. ö. még 286. jegyz.) – *509*

293 Repealnek nevezték az angol–ír unió eltörléséért indított mozgalmat. Az unió, amelyet az 1798-as ír felkelés után kényszerített Írországra az angol kormány, 1801 jan. 1-én lépett életbe; feloszlatta az ír parlamentet, felszámolta Írország autonómiájának utolsó maradványait és megszilárdította az írországi angol gyarmati uralmat. Az unió egyik következménye volt a védővámok eltörlése, amelyeket az ír parlament a XVIII. sz. végén a kibontakozó ír ipar védelmében bevezetett. A védővámok eltörlése teljesen tönkretette az írországi ipart. Az unió eltörlésének követelése a 20-as évekből a legnépszerűbb követelés lett Írországban, de a mozgalom élén álló ír liberálisok (O'Connell stb.) az unió eltörléséért folytatott agitációban csak eszközt láttak arra, hogy az angol kormánytól kisebb engedményeket kapjanak az ír burzsoázia számára. Több kompromisszum-kísérlet után 1840-ben, a tömegmozgalom nyomására, megalakult a repeal-szövetség, és a harc fellángolt. A szövetség vezetőjét, O'Connellt 1843-ban letartóztatták és 1844 elején 12 havi börtönre és 2000 font st. pénzbüntetésre ítélték. Az ítéletet a Lordok háza megsemmisítette. A repeal-szövetség a 40-es évek végén feloszlott. – *512*

294 Az 1834-es angol „új szegénytörvény" (New Poor Law) a szegénykérdés megoldására egyetlen hatékony módszert ismert: a szegények dologházba zárását és kényszermunkán való foglalkoztatásukat. A dologházakat, amelyek nagyon benépesültek, gúnyosan szegénytörvény-bastilloknak nevezték. – *512*

295 A walesi parasztok elégedetlensége 1843-ban az ún. Rebekka-zavargásokban robbant ki: női ruhába öltözött, bekormozott arcú férfiak nagy fegyveres csapatokban megtámadták a sorompókat helyettesítő kapukat, örömrivalgás és lövöldözés közepette szétzúzták azokat, lerombolták az útvámszedők bódéit, fenyegető leveleket írtak a fiktív Rebekka nevében és egy alkalommal egy dologházat is megostromoltak. – A Rebekka-zavargások okairól és a mozgalom további lefolyásáról lásd Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában", 2. köt. 450. old. – *513*

[296] Engels a napóleoni háborúk után hozott angliai rendkívüli törvényekre (Gagging Laws, v. ö. 45. jegyz.) célozva nevezi így Grey törvényét. – Special constable az angol rendőrség polgári személyekből álló tartaléka volt, amely jelentős szerepet játszott az 1848 ápr. 10-i chartista tüntetés leverésében. – *515*

[297] A párizsi munkások 1848 jún. 22–25-i felkeléséről van szó. – *516*

[298] Marx 1874 nyarán karlsbadi gyógyüdülésre készült és az osztrák hatóságok esetleges zaklatásainak kivédésére, elővigyázatosságból folyamodott angliai honosság iránt. Aug. 15-én utazott el Karlsbadba, amikor még nem kapott választ kérvényére. Az elutasítás indokait tudomásunk szerint nem közölték vele. – A folyamodványhoz használt űrlapot saját kezűleg töltötte ki és írta alá. Az angol tisztviselők külön lapra írták jelentésüket. – *521*

[299] Marx beszélgetése John Swintonnel, a „Sun" c. lap szerkesztőjével 1880 augusztusában zajlott le. Ezután egy ideig leveleztek egymással, és Marx megküldte Swintonnek a „Tőke" francia fordítását (ehhez és Marxnak a „Sun"-beli cikkre való reagálásához lásd Swintonhez írt 1880 nov. 4-i levelét, 34. köt. 469. old.). – „The Sun" – haladó polgári újság, 1833-ban alapították New Yorkban; 1868 után egy ideig Charles Dana, a „New York Daily Tribune" és a „New American Cyclopaedia" társszerkesztője szerkesztette; 1950-ig jelent meg. – *523*

[300] Georg Adler „Die Geschichte der ersten sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland, mit besonderer Rücksicht auf die einwirkenden Theorien" c. könyvének recenzióját Karl Kautsky írta Engelsnek a könyv margójára írt és levelekben közölt megjegyzései és – valószínűleg – szóbeli tanácsai alapján. Feltehető, hogy Engels megjegyzései 1885 novemberében keletkeztek, azután, hogy Bebel megkérte, segítsen a recenzió összeállításában. „Adler igen sekélyes és lényegében Stieberen alapuló könyvét Kautsky ideadta nekem, segítek majd neki a megbírálásban" – írta Engels Bebelnek 1885 okt. 28-án (lásd 36. köt. 379. old.). December elején már elküldte Kautskynak észrevételeit (lásd 36. köt. 399. old.). A recenziónak Engels megjegyzéseivel való egybevetéséből kitűnik, hogy Kautsky valamennyit felhasználta. – *526*

[301] Lásd G. Gross: „Karl Marx. Eine Studie". – „Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens" – a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1883-tól 1890 októberéig havonta, majd 1923 őszéig hetenként jelent meg Stuttgartban, 1883-tól 1917 októberéig Kautsky szerkesztésében. 1885 és 1894 között Engels több cikket írt a lapba, segítette és bírálta a szerkesztőség munkáját. – *527*

[302] Lásd erről 27. köt. 472–473. old. – *528*

[303] „Vorwärts! Pariser Deutsche Zeitschrift" – német újság, Párizsban adták ki 1844 januárjától decemberéig; hetenként kétszer jelent meg. Marx és Engels több cikket írtak a lapba (lásd 1. köt. 392–408. és 550–591. old.). A porosz kormány kérésére a Guizot-kormány 1845 januárjában Marxot és az újság több más munkatársát kiutasította Franciaországból (v. ö. ehhez Jenny Marx 1845 febr. 10-i levelét férjéhez, 42. köt. 391. old. és uo., 303. jegyz.). – *528*

[304] „Das Westphälische Dampfboot" – német havi folyóirat, 1845 januárjától 1848 márciusáig jelent meg, előbb Bielefeldben, majd (1847 januárjától) Paderbornban; szerkesztője O. Lüning volt; „igazi szocialista" irányzatú. – *528*

[305] Lásd 1. köt. 339–391., 497–549. és 2. köt. 211–473. old. – A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban, német nyelven. Csak

első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és a polgári radikális Ruge között kiéleződő elvi ellentét volt. – *529*

306 Marx és Engels „A számkivetés nagyjai" c. pamfletjukban jellemezték Harro Harringot (lásd 8. köt. 279–285. old.). – Demagógoknak nevezte Németországban a reakció 1848 előtt a haladó eszmék képviselőit. – *529*

307 H. L. Tschech, Storkow város volt polgármestere, akit menesztettek az állami szolgálatból, 1844 júl. 26-án sikertelen merényletet követett el IV. Frigyes Vilmos ellen. – *529*

308 Az I. Internacionálé londoni konferenciája 1871 szept. 17-től 23-ig ülésezett, egyebek között határozatot fogadott el „a munkásosztály politikai akciójáról" (v. ö. 17. köt. 387–389. old.); a hágai kongresszust – az Internacionálé 5. kongresszusát – 1872 szept. 2. és 7. között tartották meg (lásd 18. köt. 144–145. old.). – *534*

309 Az új unionizmus a 80-as évek végén kialakult új irányzat volt az angol szakszervezeti mozgalomban. Az új trade-unionok a proletariátus nagy tömegeit, mindenekelőtt a tanulatlan munkásokat egyesítették, akik addig nem kapcsolódtak be a munkásmozgalomba. Az első új trade-union a gázgyári munkások szövetsége volt, amelyhez rövid idő alatt 100 000 munkás csatlakozott s amely 1889-ben aktív részt vállalt a londoni dokkmunkások sztrájkjában. A dokkmunkások szakszervezete volt a tanulatlan munkások másodikként létrejött hatalmas egyesülése. – *534*

310 A Független Munkáspárt (Independent Labour Party) 1893-ban, a sztrájkmozgalmak és a munkásosztály önálló politikájáért való mozgalom fellendülésének idején alakult meg; a Keir Hardie vezetése alatt álló pártot az új trade-unionok vezetői alapították, rajtuk kívül tagjai voltak a régi trade-unionok képviselői, továbbá a reformista fábiánus szervezet befolyása alatt álló értelmiségiek és kispolgárok. – *534*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ABBÁSZIDÁK – az arab kalifátus uralkodóháza 750–1258; alapítója és névadója Abu-al-Abbász. – *194*

Abd el-Baki *lásd* Mahmúd Abd el-Baki

ABERCROMBY, Sir Ralph (1734–1801) – angol tábornok, 1795–97 a franciák elleni nyugat-indiai expedíciós csapatok, 1797 az írországi csapatok parancsnoka. – *60 89*

Abingdon *lásd* Bertie, W.

ABU BAKR, Abdallah ibn Oszmán (572 v. 573–634) – az arab kalifátus első kalifája 632–634. – *194*

ABU HANIFA (700–767) – arab jogász, a négy ortodox muzulmán jogi iskolát megalapító négy imám egyike. – *190 191 193*

ABU SZELAH. – *486*

ACOSTA, José (1539–1600) – spanyol jezsuita, történész és költő; misszionárius Amerikában; fontos adatokat gyűjtött Peruról és Közép-Amerikáról. – *158 352 359*

– *Historia natural y moral de las Indias etc.* (Az Indiák természetrajza és szokásainak története stb.), Sevilla 1590 [1591]. – *158*

– *The naturall and morall historie of the East and West Indies* (A Keleti- és a Nyugati-Indiák természetrajza és szokásainak története), London 1604. – *352*

ADAIR, James (1709–1783) – amerikai kereskedő, mintegy negyven évig élt indiánok között. – *303*

– *The History of the American Indians; particularly those Nations adjoining to the Mississippi, East and West Florida, Georgia, South and North Carolina, and Virginia* (Az amerikai indiánok története, különös tekintettel a Mississippi, Kelet- és Nyugat-Florida, Georgia, Dél- és Észak-Carolina és Virginia vidékén élő törzsekre), London 1775. – *303*

ADAM, Alexander (1741–1809) – skót történész. – *392*

– *Roman Antiquities; or, an Account of the Manners and Customs of the Romans* (Római régiségek, azaz beszámoló a rómaiak erkölcseiről és szokásairól), London 1825. – *392*

ADCOCK. – *522*

---

*Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

Addington *lásd* Sidmouth, Henry

ADLER, Georg (1863–1908) – német polgári közgazdász és publicista, katedraszocialista. – *526–532*

– *Die Geschichte der ersten sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland, mit besonderer Rücksicht auf die einwirkenden Theorien* (Az első németországi szociálpolitikai munkásmozgalom története, különös tekintettel a rá ható elméletekre), Boroszló 1885. – *526–532* (300)

ADORJÁN, IV. (Nicholas Breakspear) (megh. 1159) – angol származású római pápa 1154–1159. – *93* (68)

AED SLANE – félig mondai ír király (VI. sz.). – *429*

AEMILIUS PAULLUS, Lucius – i. e. 50-ben római consul; i. e. 43-ban megölték. – *148*

AETHELSTAN (Aethlestan) (895–940) – angolszász király 925–940. – *444*

AFIF SAMSZ SZIRÁDZS (XIV. sz. második fele–XV. sz. eleje) – a Delhi Szultanátus udvari történetírója. – *198 199*

– *Tárikh-i-Firúz-sáhi* (Firúz-sáh története); John Dowson: „The History of India", III. köt. – *198 199*

AHMED IBN HANBAL (780–855) – arab jogász, a négy ortodox muzulmán jogi iskola egyikének alapítója. – *190 192*

AISZKHINÉSZ, horhétor (a szónok) (i. e. kb. 389–314) – görög politikus, szónok; az athéni makedón párt vezére; Démoszthenész követtársa Makedóniai Fülöpnél. – *369*

AISZKHÜLOSZ (i. e. 525–456) – görög drámaíró. – *306 332 374 375 417 418*

– *Εὐμενίδες* (Eumeniszek). – *306*

– *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* (Heten Théba ellen). – *332 375*

– *Ἱκέτιδες* (Oltalomkeresők). – *375 417 418*

– *Προμηθεύς δεσμώτης* (A leláncolt Prométheusz). – *418*

AKBAR, DZSALÁL-UD-DÍN (1542–1605) – az indiai mogul birodalom uralkodója 1556–1605. – *203*

ALÁ, UD-DÍN ÁLAM-SÁH – a Delhi Szultanátus uralkodója 1446–1450 (Szajjid-dinasztia). – *200*

ALÁ, UD-DIN HUSZAIN – Ghúr állam uralkodója 1150–1161. – *197*

ALÁ, UD-DÍN MUHAMMAD-SÁH – a Delhi Szultanátus uralkodója 1296–1317 (Khaldzsí-dinasztia). – *198 199* (171)

ALARICH (Alarik) (kb. 376–410) – nyugati gót király kb. 395–410. – *149*

ALBRECHT, Karl (1788–1844) – német kereskedő; „demagóg üzelmekért" hatévi börtönbüntetésre ítélték; 1841-ben Svájcban telepedett le és ott a weitlingi utópikus kommunizmushoz közelálló tanokat terjesztett. – *527*

ALEXANDER, R. – a XIX. sz. 50-es éveiben adóügyi biztos az indiai Róhilkhandban. – *216–217*

ALFRÉD, Nagy (849–901) – angolszász király 871–901. – *467* (270)

ALLARD, N. (1798–1877) – francia tábornok és politikus. – *230*

– *Jelentés a szenátusnak az 1863. évi senatus consultum védelmében*; Eugène Robe: „Les lois de la propriété immobilière en Algérie", Algír 1864. – *231*

ALLEN, John (1771–1843) – angol politikus és író. – *184*

– *Inquiry into the Rise and Growth of the Royal Prerogative in England etc.* (Vizsgálódás a királyi felségjog eredetéről és fejlődéséről Angliában stb.), London 1849. – *184*

ALLEN, Wm. H. – angol könyvkiadó. – *168*

ALLIS, Samuel – amerikai lelkész, misszionárius. – *341*

AL-UTBI (XI. sz.) – arab történész. – *197*
– *Al-Utbi's Tárikh Yamini* (Yamin története, Al-Utbi elbeszélésében); John Dowson: „The History of India", II. köt. – *197*

AMADEO, I. (1845–1890) – II. Viktor Emánuel olasz király fia, spanyol király 1870–1873. – *127* (112)

Ancient Laws and Institutes of Ireland. 6 Vols. Senchus Mor. Book of Aicill (Írország régi törvényei és intézményei. Hat kötetben. Régi idők nagy könyve. Aicill könyve), fordította J. O'Donovan és prof. E. O'Curry, Dublin 1865–1901. – *423–425 428 434 436 441 442 453 454 456 457 465 467* (244)

ANCUS MARTIUS – Róma mondai negyedik királya i. e. 641–616. – *400 403 405 407*

ANDERSON, James (1680–1739) – angol író és prédikátor. – *438 445*
– *Royal Genealogies: or Genealogical Tables of Emperors, Kings, and Princes, from Adam to these Times etc.* (Királyi genealógiák, azaz császárok, királyok és hercegek genealógiai táblázatai Ádámtól a jelenkorig), I–II. rész, London 1732. – *438 445* (254)

ANDREWS, Lorin (1795–1868) – amerikai misszionárius a Hawaii-szigeteken. – *251*

Annales de l'Assemblée nationale. Compte-rendu in extenso des séances (A nemzetgyűlés évkönyvei. Az ülések teljes terjedelemben való ismertetése), II. köt., Párizs 1869.; XVII–XIX. köt., Párizs 1873. – *227 231 235*

ANNESLEY, John, Mountnorris báró – 1799-ben az ír parlament tagja. – *65*

ANQUETIL-DUPERRON, Abraham (1731–1805) – francia orientalista. – *206*
– *Recherches historiques et géographiques sur l'Inde* (Történeti és földrajzi kutatások Indiáról), Berlin 1786. – *206*

Antiochus *lásd* Antiokhosz

ANTIOKHOSZ, III. (Nagy) (i. e. 242–187) – a Szeleukidák dinasztiájából való szíriai király 223–187. – *145*

APPIANUS (Appianosz), alexandreiai (II. sz.) – római történetíró. – *147*
– *Ἐμφύλια* (Polgárháborúk). – *147* (132)

APPIUS CLAUDIUS (I. e. V. sz.) – római nemzetségfő, 495-ben consul. – *394 408*

APPIUS CLAUDIUS (megh. i. e. kb. 448) – római államférfi, i. e. 471-ben, 451-ben consul; 451–449 decemvir, a Tizenkéttáblás Törvény egyik szerzője; hatalombitorlás és nemi erőszak miatt börtönbe került és ott öngyilkos lett. – *397*

APPUN, Karl Ferdinand (1820–1872) – német természetkutató és utazó. – *151*
– *Unter den Tropen. Wanderungen durch Venezuela, am Orinoko, durch Britisch Guayana und am Amazonenstrome etc.* (A trópusokon. Vándorlások Venezuelában, az Orinoko mentén, Brit Guayanában és az Amazonas partjain stb.), I–II. köt., Jéna 1871. – *151*

ARCH, Joseph (1826–1919) – angol munkás, a 70-es években a mezőgazdasági munkások mozgalmának szervezője; 1885–86 a parlament tagja. – *138 140 141*

ARISZTEIDÉSZ (i. e. kb. 540–467) – athéni politikus és hadvezér; mérsékelt demokrata. – *389*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *372 374 378 380 381 389 399*
– *Πολιτικά* (Politika). – *378 389 416*

ARKWRIGHT, Sir Richard (1732–1792) – angol vállalkozó; az ipari forradalom időszakában megkaparintott több szabadalmat, s emiatt a fonógép feltalálójának tartották. – *512*

ARMINIUS (Hermann) (a cheruscus) (i. e. kb. 17–i. sz. kb. 20) – a Róma ellen fellázadt germán törzsek vezére, vezetésével a germánok 9-ben a teutoburgi erdőben megsemmisítő vereséget mértek a római légiókra. – *149 420*

ASCELIN, Niccolo – olasz szerzetes, 1247-ben misszionáriusként Mongóliában járt, utazásáról feljegyzéseket készített. – *492*

Ashley *lásd* Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper

ASSI, Adolphe-Alphonse (1840–1886) – francia forradalmár, műszerész; a nemzeti gárda központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek tagja; a Kommün leverése után deportálták Új-Kaledóniába. – *118*

ASTLEY, Th. – *486*
– *A new general Collection of Voyages and Travels* (Hajózások és utazások leírásának új átfogó gyűjteménye), I–IV. köt., London 1745–47. – *486 492*

ATAHUALPA (megh. 1532) – a perui inka birodalom utolsó uralkodója, a spanyol hódítók megölték. – *362*

ATROMÉTOSZ (i. e. V–IV. sz.) – Aiszkhinész apja. – *369*

ATTIA – Caesar unokahúga, Augustus anyja. – *392*

ATTILA (megh. 453) – hun uralkodó 433–453. – *137 149* ([125])

ATTIUS Balbus, Marcus – Juliának, Caesar húgának férje. – *392*

ATTIUSOK – ősi római nemzetség. – *392*

ATTWOOD, Thomas (1783–1856) – angol bankár, közgazdász és politikus, polgári radikális; 1839-ig részt vett a chartista mozgalomban; a currency-elmélet képviselője. – *504 505*

AUBER, Peter (1770–1866) – indiai angol gyarmati tisztviselő. – *168*
– *An Analysis of the Constitution of the East India Company etc.* (A Kelet-indiai Társaság alkotmányának elemzése stb.), London 1826. – *168*

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63–i. sz. 14) – római császár i. e. 27–i. sz. 14. – *147 148 393* ([207])

AURANGZEB (1618–1707) – a nagymogulok dinasztiájából való indiai uralkodó 1658–1707. – *201–202 205*

AUSTIN, John (1790–1859) – angol jogász, jogtörténeti munkák szerzője. – *473–480*
– *The Province of Jurisprudence Determined etc.* (A jogtudomány területének meghatározása stb.), I–II. köt., London [1832,] 1869. – *473–480* ([473])

AXAYCATL (megh. 1479) – I. Montezuma fia, mexikói azték uralkodó 1469–1479. – *357*

B

Baber *lásd* Bábur

BÁBUR (1483–1530) – a nagymogulok dinasztiájának megalapítója, India uralkodója 1526–1530. – *168 189 200 201*
– *Memoirs of Zahír-ud-Dín Muhammad Baber, Emperor of Hindustan, written by himself and translated by J. Leyden and W. Erskine* (Báburnak, Hindusztán császárának emlékiratai; írta ő maga, fordította J. Leyden és W. Erskine), London 1826. – *168*
– *Autobiography* (Önéletrajz); Dowson: „The History of India", IV. köt. – *189 200 201*

BACHOFEN, Johann Jakob (1815–1887) – svájci jogász és történész. – *260 415 417 468 484 486*

– *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt etc.* (Az anyajog. Vizsgálódás az ókori világ nőuralmáról stb.), Stuttgart 1861. – *260 415 468 484 486*

BACON, Francis, Viscount St. Albans and Baron Verulam (1561–1626) – angol materialista filozófus, természetkutató és történész; 1618–21 lordkancellár. – *94 446*

BADR UD-DÍN MUHAMMED AL-HALABI (Ibn Dzsama) (1241–1333) – arab jogász és író, kádiként működött Jeruzsálemben, Kairóban és Damaszkuszban. – *192–193*

BAEGERT, Johann Jakob (1717–1772) – német jezsuita misszionárius. – *488–489*

– *Nachrichten von der amerikanischen Halbinsel Californien; mit einem zweifachen Anhang falscher Nachrichten* (Hírek az amerikai Kalifornia-félszigetről; két függelékkel hitelt nem érdemlő híradásokról), Mannheim 1773; angol fordítás: „Reports of the Smithsonian Institution", 17. sz., 352. skk. old., Washington 1863, 18. sz., 378. skk. old., Washington 1864. – *488–489*

BAGENAL, Beauchamp – 1782-ben Carlow grófság képviselője az ír parlament alsóházában. – *23 81*

Bahram *lásd* Jamin ad-daula Bahram-sáh

BAILEY, W. – angol pap, szabadkereskedő. – *510*

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, az 1848-as német forradalom részvevője; később anarchista, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. – *524 528*

BALIOL, John (kb. 1249–1315) – skót király 1292–1296. – *453*

BALL, Thomas – ír jogász a XVIII–XIX. sz. fordulóján. – *71*

BANCROFT, Hubert Howe (1832–1918) – amerikai történész és etnográfus. – *152 154 156 347*

– *The Native Races of the Pacific States of North America* (Észak-Amerika csendes-óceán-parti államainak bennszülött fajai), I–V. köt., London 1875–76. – *152 154 156 347* (136)

BANDELIER, Adolphe Francis Alphonse (1840–1914) – svájci származású amerikai történész, etnográfus és régész, Morgan követője; Mexikó őstörténetével foglalkozott. – *357*

BARANI, ZIJA-UD-DÍN (szül. kb. 1265) – a Delhi Szultanátus történetírója. – *197 198 199*

– *Tárikh-i-Firúz-sáhi* (Firúz-sáh története); John Dowson: „The History of India", III. köt. – *197 198 199*

BARING, Thomas, Lord Ashburton (1799–1873) – egy nagy londoni kereskedő- és bankház feje, parlamenti képviselő (konzervatív). – *514*

BARRINGTON, Jonah (1760–1834) – ír ügyvéd, protestáns, 1790–97, 1798–1800 az ír parlament tagja; ellenezte az angol–ír uniót. – *72 98*

BARRY – ír arisztokrata nemzetség. – *442*

BATTEL, Andrew (kb. 1589–1614) – angol utazó, beutazta Portugáliát és néhány afrikai országot. – *486*

– *The strange Adventures of Andrew Battel etc.* (Andrew Battel különös kalandjai stb.); John Pinkerton: „A general Collection of ... Voyages and Travels ...", XVI. köt. – *486*

BAYLE, Pierre (1647–1706) – francia szkeptikus filozófus. – *134*

BAYOTH NOY (XIII. sz. közepe) – mongol magas rangú tisztségviselő. – *492*

Beaconsfield *lásd* Disraeli, Benjamin

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő; az 1830–40-es németországi és svájci demokratikus mozgalmak és az 1848–49-es német forradalom részvevője; a 60-as években az I. Internacionálé egyik vezetője Svájcban, a „Vorbote" szerkesztője; az 1865-ös londoni konferenciának és az Internacionálé valamennyi kongresszusának küldötte; Marx és Engels híve. – *527*

BECKER, Wilhelm Adolf (1796–1846) – német történetíró, régész. – *266 367*

– *Gallus, or Roman Scenes of the Time of Augustus, with Notes and Excursus illustrative of the Manners and Customs of the Romans* (Gallus, avagy jelenetek az Augustus-kori Róma életéből, a rómaiak erkölcseit és szokásait megvilágító jegyzetekkel és fejtegetésekkel), németből fordította Frederick Metcalfe, London 1844. – *266*

– *Charikles, or Illustrations of the private Life of the ancient Greeks; with Notes and Excursus* (Khariklész, avagy képek a régi görögök magánéletéből; jegyzetekkel és fejtegetésekkel), németből fordította Frederick Metcalfe tiszteletes, London 1845. – *266 367*

BELIN, François-Alphonse (1817–1877) – francia orientalista és diplomata, az oszmán birodalomban képviselte Franciaországot; a muzulmán joggal és Törökország gazdaságtörténetével foglalkozott. – *188 190*

BELLINGHAM, Edward (megh. 1549) – angol tábornok, 1548-tól Írország helytartója. – *106*

BELVIDERE (XVIII–XIX. sz.) – ír főnemes. – *67*

BENARY, Franz Ferdinand (1805–1880) – német orientalista és bibliakutató. – *131*

BENTHAM, Jeremy (1748–1832) – angol jogi író, társadalomfilozófus; a hasznossági elmélet (utilitarizmus) hirdetője. – *457 471 473–475 478 483*

BENZONI, Girolamo (szül. 1519) – olasz utazó, sok évet töltött Amerikában. – *158 159*

– *La storia del mondo nuovo* (Az Újvilág története), Velence 1565. – *158 159*

BERESFORD (1738–1805) – ír politikus, az angol–ír unió híve, parlamenti képviselő, Pitt tanácsadója. – *52*

BERGBRUGGER (XIX. sz.) – Diego de Haedo francia fordítója. – *221*

BERGENROTH, Gustav Adolf (1813–1869) – német történész és publicista, kispolgári demokrata; részt vett az 1848–49-es forradalomban, 1850-ben emigrált. – *136*

BERKELEY, Francis Henry Fitzhardinge (1794–1870) – angol liberális politikus, a parlament tagja. – *516*

BERNÁT, clairvaux-i, szent (kb. 1091–1153) – francia teológus és hitszónok, az eretnekségek fanatikus üldözője. – *93*

– *Szent Malachiás élete*; „Florilegium insulae sanctorum seu Vitae et acta sanctorum Hiberniae etc." (A szentek szigetének kincsestára avagy Írország szentjeinek élete és cselekedetei stb.), kiadta T. Messingham, Párizs 1624. – *93*

BERNIER, François (1625–1688) – francia orvos és utazó. – *189 206*

– *Voyages contenant la description des états du Grand Mogol, de l'Hindoustan, du royaume de Kachemire* ... (Útirajzok, a nagymogul birodalmának, Hindusztánnak, a kasmiri királyságnak a leírásával ...), I–II. köt., Amszterdam 1699. – *189 206*

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata; a „Sozialdemokrat" szerkesztője; Engels halála után revizionista, a II. Internacionálé opportunista szárnyának egyik vezetője. – *534* (284 286)

BEROSSZOSZ (i. e. III. sz.) – babilóniai történetíró. – *390*

BERTIE, W., Lord Abingdon (1740–1799) – angol politikus, whig, 1775–99 a Lordok házának elnöke. – *26 82*

Bhrigu; François-Eugène Sicé: „Législation hindoue". – *186 205*

Biblia. – *121 131 245 286 287 490 495* (95 114 185 203 206 255)

Bibliothèque de l'école des chartes *lásd* Viollet, Paul-Marie

BIGOT, Léon (1826–1872) – francia jogász és publicista, baloldali republikánus; a Kommün leverése után a kommünárok egyik védője. – *118 120*

BINGHAM, Hiram (1789–1869) – amerikai misszionárius a Hawaii-szigeteken. – *250*
– *A Residence of twenty-one Years in the Sandwich Islands, or the civil, religious and political History of those Islands* (Huszonegy évi tartózkodás a Sandwich-szigeteken, avagy e szigetek polgári, vallási és politikai története), Hartford–New York 1847. – *250*

BIRD (XVIII. sz. második fele) – a kormány beépített ügynöke az „Egyesült írek" társaságában. – *56*

BISHOP, Artemus (XIX. sz.) – amerikai misszionárius a Hawaii-szigeteken. – *251*

BLACK, Adam (1784–1884) – angol publicista, parlamenti képviselő, az Encyclopaedia Britannica, valamint útikalauzok és más kézikönyvek szerkesztője és kiadója. – *355*
– és Charles BLACK: *Guide to London and its Environs* (London és környéke – Útikalauz), Edinburgh 1851. – *355*

BLACK, Charles (XIX. sz.) – angol könyvkiadó, Adam Black fia. – *355*

BLACKSTONE, William (1723–1780) – angol jogász, az angliai alkotmányos monarchikus rendszer apologétája. – *455 462 464 466*
– *Commentaries on the Laws of England* (Magyarázó jegyzetek Anglia törvényeihez), I–IV. köt., Oxford 1765. – *455 462 464 466* (362)

BLANQUI, Louis-Auguste (1805–1881) – francia forradalmár, titkos társaságok alapítója, 1848-ban a francia proletariátus egyik vezetője; utópikus kommunista; életéből 36 évet börtönben töltött. – *119*

BLIND, Karl (1826–1907) – német író és újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848–49-es badeni forradalmi mozgalomban; az 50-es években a londoni német kispolgári emigráció egyik vezetője; később nemzeti liberális. – *127*

BLOUNT, Charles, Lord Mountjoy, Devonshire grófja (1563–1606) – 1599-től Írország helytartója, vezető szerepet vitt az angolok elleni lázadás elfojtásában. – *59 89 107–108*

BOBADILLA, Francisco de (megh. 1502) – spanyol állami hivatalnok, kb. 1500–01 Dominika főkormányzója. – *158*

BOISSIÈRE, Gustave (szül. 1837) – francia történész, egyetemi tanár. – *221*
– *Esquisse d'une histoire de la conquête et de l'administration romaines dans le nord d'Afrique etc.* (Az észak-afrikai római hódítás és igazgatás történetének vázlata stb.), Párizs 1878. – *221*

Bonaparte *lásd* Napóleon, I.

BOND, Oliver (1760–1798) – az „Egyesült írek" dublini társaságának tagja, republikánus. – *57 89*

BONJEAN, Louis-Bernard (1804–1871) – francia közhivatalnok, jogász; a Kommün alatt mint túszt agyonlőtték. – *119*

Book of Aicill *lásd* Ancient Laws and Institutes of Ireland

BORLACE, Edmund (megh. 1682) – angol történész és orvos. – *113*
– *The History of the execrable Irish Rebellion traced from many preceding Acts to the grand Eruption, the 23. of October, 1641 etc.* (A förtelmes írországi lázadás története, kezdve az 1641 október 23-i nagy kitörést megelőző nagyszámú tettel stb.), London 1680. – *113*

BORLACE, John (XVII. sz.) – angol tiszt, Edmund Borlace apja; 1640–43 Írország főbírája. – *112* (96)

BOSMAN, William (szül. 1672) – a holland Nyugat-indiai Társaság tisztviselője. – *493 495*

– *A new and accurate Description of the Coast of Guinea etc.* (A guineai part új és pontos leírása stb.); John Pinkerton: „A general Collection of ... Voyages and Travels ...", XVI. köt. – *493 495*

Bourbourg *lásd* Brasseur de Bourbourg, Étienne-Charles

BÖCKH, August (1785–1867) – német klasszika-filológus. – *379 382*

– *Die Staatshaushaltung der Athener* (Az athéniak államháztartása), I–II. köt., Berlin 1817. – *379* (227)

– *The public Economy of the Athenians* (Az athéniak államháztartása), a második német kiadás alapján fordította A. Lamb, Boston 1837. – *382*

BÖRNE, Karl Ludwig (Baruch Löbl) (1786–1837) – német publicista és kritikus, kispolgári radikális; az „Ifjú Németország" ideológusa; élete végén a kereszténységszocializmus híve. – *133*

BRACTON, Henry de (megh. 1268) – angol pap, jogász és történész. – *431*

– *De legibus et consuetudinibus Angliae libri quinque* (Öt könyv az angol jogról és szokásokról), London 1569. – *431*

BRASSEUR DE BOURBOURG, Etienne-Charles (1814–1874) – francia misszionárius Közép-Amerikában, történész és nyelvész. – *359*

– *Collection de documents dans les langues indigènes, pour servir à l'étude de l'histoire et de la philologie de l'Amérique ancienne. Tome I. Popol Vuh etc.* (Helyi nyelvű okmányok gyűjteménye az ősi Amerika történelmének és filológiájának tanulmányozására. I. kötet. Popol Vuh stb.), Párizs 1861. – *359*

– *lásd még* Landa

BRAUN, Karl (1822–1893) – német politikus, képviselő (nemzeti liberális). – *501*

BRETT, William Henry (1818–1886) – angol etnográfus. – *350*

– *The Indian Tribes of Guiana, their Condition and Habits etc.* (A guayanai indián törzsek, helyzetük és szokásaik stb.), London 1868. – *350*

Brihaszpati; H. T. Colebrooke: „A Digest of Hindu Law on Contracts and Successions". – *167 185 186 188 467*

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus; a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője, több ízben miniszter; a 60-as évektől a liberális párt baloldalának vezére. – *138 510 513* (288)

Bristol grófja *lásd* Hervey, Frederick

BROADSTREET, Samuel – a XVIII. sz. 80-as éveiben az ír parlament tagja. – *22*

Bronterre *lásd* O'Brien, James

BROWNLOW – 1785-ben az ír parlament tagja. – *21 32 84*

BRUCE, Robert (1274–1329) – skót király 1306–1329. – *453* (46)

BUCHANAN, Francis Hamilton (1762–1829) – az angol Kelet-indiai Társaság tisztviselője, orvos. – *206 487*

– *A Journey from Madras through ... Mysore, Canara and Malabar* (Utazás Mádraszból ... Maiszúron, Kanarán és Malabaron át), I–III. köt., London 1807. – *206 487*

Buckingham *lásd* Grenville, George

»*Bulletin de la société de législation comparée*« (Az összehasonlító jogismereti társaság közlönye). – *189*

BURGH, Walter Hussey (1742–1783) – ír jogász és politikus, az ír parlamentben Dublin képviselője; szabadkereskedő. – *15 78* (20)

BURHAN UD-DÍN ALI IBN ABU BAKR (XII. sz. második fele) – muzulmán jogi művek szerzője. – *190*

– *The Hedaya, or Guide, Commentary on the mussulman Laws* (Hedaya, azaz útmutató, kommentár a muzulmán törvényekhez), fordította C. Hamilton, I–IV. köt., London 1791. – *188 190–193*

BURKE – ír arisztokrata nemzetség. – *442*

BURNET, Gilbert (1643–1715) – angol politikus és pap, Salisbury püspöke. – *112*

– *The Life of William Bedel, Bishop of Kilmore in Ireland etc.* (William Bedelnek, az írországi Kilmore püspökének élete stb.), London 1685. – *112*

BURTON, Richard Francis (1821–1890) – angol utazó és tudós, afrikai útijegyzetek szerzője. – *487*

BUSHE, Charles Kendal (1767–1843) – az írországi királyi bíróság elnöke; 1796-tól az ír parlament tagja; ellenezte az angol–ír uniót. – *65 71*

BUTLER, Josephine Elizabeth (1828–1906) – angol közéleti személyiség. – *143*

BUTLER, Samuel (1612–1680) – angol szatirikus költő. – *461*

– *Hudibras.* – *461* (266)

BÜRGERS, Heinrich (1820–1878) – német publicista; 1842–43 a „Rheinische Zeitung" munkatársa; 1848-ban a Kommunisták Szövetsége kölni csoportjának tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1850-ben a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja; 1852-ben a kölni kommunista-per egyik *fővádlottjaként* 6 évre ítélték; 1867 után nemzeti liberális. – *528*

BÜSCHING, Anton Friedrich (1724–1793) – német filozófus és történész, publicista, porosz állami hivatalnok. – *499*

– *Zuverlässige Beiträge zu der Regierungsgeschichte Königs Friedrich II von Preussen etc.* (Megbízható adalékok II. Frigyes porosz király uralkodásának történetéről stb.), Hamburg 1790. – *499*

BYINGTON, Cyrus (1793–1868) – amerikai misszionárius. – *303*

BYRNE, William (1775–1799) – az „Egyesült írek" társaságának tagja; az 1798-as felkelésben való részvétel miatt kivégezték. – *49 58*

C

CADOZ, François. – *227*

– *Droit musulman malékite* (Malekita muzulmán jog), Bar-sur-Aube 1870. – *227*

CAECINA (Aulus Caecina Sever) (I. sz.) – római hadvezér, Germanicusszal együtt vezette a 15–16. évi germániai hadjáratot. – *149*

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és államférfi. – *146–148 237 252 392 394 421 422 440 496*

– *Commentarii de bello gallico* (Feljegyzések a galliai háborúról). – *252 421 423 440* (190 240)

CAILLÉ (Caillié), René (1799–1838) – francia utazó. – *486 487*
– *Travels through Central Africa to Timbuctoo; and across the great Desert to Morocco, performed in the Years 1824–1828* (Közép-afrikai utazások 1824–1828-ban Timbuktuba és a nagy sivatagon át Marokkóba), London 1830. – *486 487*

»*The Calcutta Review*« (Calcuttai Szemle). – *167 170 176 189 210 215 427* (142)
– 1850 szept., 14. sz.: *Village Schools and Peasant Proprietors in the North Western Provinces* (Falusi iskolák és paraszti tulajdonosok az Északnyugati Tartományokban). – *170 176 214–215*
– 1854. évi sz.: *The Collection of Revenue in the N. W. Provinces* (Adóbeszedés az Északnyugati Tartományokban). – *189 216*

CALLAWAY, Henry (1817–1890) – angol misszionárius. – *489*
– *The religious System of the Amazulu etc.* (Az amazuluk vallási rendszere), Durban–London 1870. – *489*

CAMDEN, William (1551–1623) – angol történész. – *107*
– *Annales rerum anglicarum et hibernicarum regnante Elizabetha* (Anglia és Írország annálészei Erzsébet uralkodásának idejéből), London 1615; angol fordításban London 1625–29. – *107–108* (84)

Camden *lásd* Pratt, John Jeffrey

CAMPBELL, Sir George (1824–1892) – 1843–74 megszakításokkal gvarmati tisztviselő Indiában; 1875–92 a parlament tagja, liberális. – *167 172 189 210 211 213 219 487*
– *Modern India. A Sketch of the System of Civil Government* (Modern India. A polgári kormányzati rendszer vázlata), London 1852. – *167 189 210 211 213* (165)
– *On Tenure of Land in India* (Az indiai földtulajdonról); „Cobden Club Essays. Vol. II. Systems of Land Tenure in various Countries" (A Cobden Klub értekezései. II. köt. Földtulajdonrendszerek különböző országokban), London 1872. – *167 172*
– *lásd még* Transactions of the Ethnological Society

CANNING, Charles John, 1859-től gróf (1812–1862) – angol politikus, tory, majd peelista; 1853–55 főpostamester, 1856–62 India főkormányzója, 1857–59 részt vett az indiai felkelés leverésében. – *210*

CANNING, George (1770–1827) – angol politikus és diplomata, tory; 1807–09, 1822–27 külügyminiszter, 1827-ben miniszterelnök. – *72* (292)

CANULEIUS, Cajus – i. e. 445-ben néptribunus, keresztülvitte azt a törvényt, amely érvényesnek ismerte el a patríciusok és plebejusok közötti házasságot (lex Canuleia). – *392*

Canute *lásd* Kanut

Caractère collectif des premières propriétés immobilières *lásd* Viollet, P.–M.

CAREW, George (1555–1629) – angol politikus, a dél-írországi Munster tartomány főkormányzója, kegyetlenül elfojtotta az 1595–1603-as írországi felkelést. – *59 89*

Carhampton *lásd* Luttrell, Henry

Carlisle *lásd* Howard, Frederick

CARTE, Thomas (1686–1754) – angol történész, a Stuartok híve. – *109 110 113 114* (81)
– *A History of the Life of James Duke of Ormonde, from his Birth in 1610, to his Death in 1688 etc.* (Jamesnek, Ormonde hercegének élettörténete 1610-ben való megszületésétől 1688-ban bekövetkezett haláláig stb.), I–II. köt., London 1735–36. – *109 110 113 114* (89 96)

CARVER, Jonathan (1732–1780) – amerikai utazó, az angol hadsereg tisztje. – *336 337 487*

– *Three Years Travels through the interior Parts of North America etc.* (Háromévi utazás Észak-Amerika belső területein stb.), Philadelphia 1796. – *336–338 487*
CASALIS, Eugène A. (1812–1891) – francia protestáns misszionárius Afrikában. – *492 496*
– *The Basutos, or twenty-three Years in South Africa* (A baszutók, avagy huszonhárom év Dél-Afrikában), London 1861. – *492 496*

CAST – a XIX. sz. 50-es éveiben adószedő az indiai Banda kerületben. – *220*

Castlehaven *lásd* Touchet, James

CASTLEREAGH, Henry Robert Stewart, Marquess of Londonderry, Viscount (1769–1822) – angol politikus, tory; 1798-ban vezető szerepet vitt az ír felkelés leverésében; 1799–1801 az ír ügyek államtitkára, 1805–06, 1807–09 hadügyminiszter és gyarmatügyi miniszter, 1812–22 külügyminiszter; öngyilkos lett. – *21 31 52 56 57 60–63 65–68 72 74 88–90* ([45])

CAVENDISH, Lord Henry (1732–1804) – angol politikus, 1768–74 az angol parlament tagja, 1766–68, 1776–1800 az ír parlament tagja; 1795-től Írország helyettes kincstárnoka. – *34*

CERVANTES Saavedra, Miguel de (1547–1616) – spanyol író. – *491*
– *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* (Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha). – *491* ([281])

CHARETTE DE LA CONTRIE, François de (1763–1796) – francia tiszt, a Vendée-beli royalista lázadás egyik vezetője, a quiberoni expedíció kudarca után agyonlőtték. – *45*

CHARLEMONT, James Caulfeild, gróf (1728–1799) – ír politikus, whig, Leinster hercege seregében az önkéntesek parancsnoka, az angol–ír unió ellenzője. – *11 16 21 25 28–30 43 78 80 83*

CHICHESTER, Arthur, Lord Belfast (1563–1625) – Írország helytartója 1604–1614, az írországi Titkos tanács tagja. – *109 110 111 446*

CHICHESTER, George Hamilton, Marquess of Donegal (XIX. sz. első fele) – angol arisztokrata. – *110*

CHOISEUL, Etienne-François, marquis, később duc de (1719–1785) – francia politikus és diplomata, 1753–57 római, 1757–58 bécsi nagykövet, 1758–61 és 1766–70 külügy-, 1761–66 hadügy- és haditengerészeti miniszter. – *500 501*

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106–43) – római ügyvéd, szónok és politikus, eklektikus filozófus. – *391 392 394 398 404 405 408 411 457 459 460 469*
– *De legibus* (A törvényekről). –*394*
– *De natura deorum* (Az istenek természetéről). – *457*
– *De officiis* (A kötelességekről). – *457*
– *De oratore* (A szónokról). – *457*
– *De re publica* (Az államról). – *404 405 408 411*
– *Pro domo* (A saját ügyében). – *398*
– *Topica* (Topika). – *391–392*

CLAIRFAIT (Clerfait, Clairfayt), Karl Josef de Croix, graf (1733–1798) – osztrák tábornagy, 1794–95-ben a Francia Köztársaság ellen harcoló osztrák seregek fővezére. – *45*

CLANMORRIS, Lord – 1800-ban az ír parlament tagja. – *67*

CLAPIER, Alexandre (1798–1891) – francia ügyvéd, politikus, liberális közgazdász, 1870–74 a nemzetgyűlés tagja. – *233*
– *Beszéd a nemzetgyűlés 1873 jún. 30-i ülésén*; „Annales de l'Assemblée nationale. Compte-rendu in extenso des séances", XVIII. köt., Párizs 1873. – *233*

CLARENDON, Edward Hyde (1609–1674) – angol államférfi, egy időben lordkancellár, a Stuartok restaurációjának híve. – *102*
– *The History of the Rebellion and civil Wars in Ireland* (Az írországi lázadás és polgárháborúk története), 1720. – *102* (76)

CLAUDIUS (Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus) (i. e. 10 – i. sz. 54) – római császár 41–54. – *146 398*

CLAUDIUSOK – római patrícius nemzetség. – *394 397 408*

CLAUSEL (Clauzel), Bertrand, comte de (1772–1842) – francia tábornok, később tábornagy; 1809–14 részt vett a pireneusi-félszigeti háborúban; 1830–31 és 1835–37 Algéria főkormányzója. – *221*
– *lásd még* Leynadier

CLAVIGERO, Francisco Javier (1721–1787) – mexikói szerzetes, történetíró. – *261 352 355–358 360 361 363*
– *The History of Mexico. Collected from Spanish and Mexican Historians, from Manuscripts and ancient Paintings of the Indians* . . . (Mexikó története. Spanyol és mexikói történetírók művei, kéziratok és régi indián festmények alapján), olaszból fordította C. Cullen, I–III. köt., Philadelphia 1817. – *261 352 355–358 360 363*

COBBETT, William (1762–1835) – angol politikus, író és publicista, kispolgári radikális; az angol politikai rendszer demokratizálásáért harcolt; 1802–35 kiadta a „Cobbett's Weekly Political Register" c. hetilapot. – *51* (4)

»*Cobbett's Weekly Political Register*« (Cobbett Heti Politikai Tudósítója), London. – *51* (38 43)
– 1807 febr. 14. – *72*
– 1809 dec. 9. – *73*
– 1811 febr. 20. – *73*

COBDEN, Richard (1804–1865) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő, a Gabona-törvény-ellenes Liga egyik alapítója, a parlament tagja. – *511 512* (504)

COHEN, Henri (1808–1880) – francia zeneszerző, zenetanár és numizmatikus. – *145 146*
– *Description générale des monnaies de la république romaine communément appelées médailles consulaires* (A római köztársaság közkeletűen konzuli érméknek nevezett pénzeinek általános leírása), Párizs–London 1857. – *145*

COLBERT, Jean-Baptiste (1619–1683) – francia államférfi, 1665–83 a francia kül- és belpolitika irányítója; a merkantilista gazdaságpolitika következetes képviselője. – *206*

COLEBROOKE, Henry T. (1765–1837) – angol szanszkritológus, a Kelet-indiai Társaság tisztviselője. – *166 177*
– *A Digest of Hindu Law on Contracts and Successions* (Szerződés- és örökösödésjogi hindu törvények kivonatos gyűjteménye), Calcutta 1798. – *166 177*
– *lásd még* Imuta Váhana; Vasista

COLEBROOKE, James Edward (1761–1838) – angol jogász, a Kelet-indiai Társaság tisztviselője. – *209*
– *A Digest of the Regulations and Laws enacted . . . for the civil Government of the Territories under the Presidency of Bengal* (A Bengália-elnökség alá tartozó területek polgári közigazgatására hozott rendeletek és törvények kivonatos gyűjteménye), Calcutta 1807. – *209*

CONNEL, J. – *534*

CONNER (valósz. XIX. sz.) – Indiában szolgáló angol tiszt. – *487*

CONOLLY, Thomas (1738–1803) – ír politikus, 1761–1800 az ír alsóház tagja, az angol–ír unió híve. – *23 29 39 86*

COOK, James (1728–1779) – angol hajós és felfedező. – *493*

COOKE, Edward (1755–1820) – angol politikus, 1778–1800 különböző posztokon az ír kormány tagja, parlamenti képviselő, az angol–ír unió híve. – *58*

CORIOLANUS, Gnaeus Marcius (i. e. V. sz.) – a hagyomány szerint római patrícius és consul, 493-ban Corioli elfoglalásánál a római seregek élén állt. – *406*

CORNWALLIS, Charles, márki (1738–1805) – angol politikus; 1786–93, 1805 indiai főkormányzó, 1798–1801 Írország alkirálya, az 1798-as írországi felkelés egyik vérbefojtója. – *10 62–67 70 78 89 90 206–209*

CORONADO, Francisco Vasques de (1510–1549) – spanyol helytartó Amerikában; beutazta Mexikót, leírta Pueblo Mexicót és a mexikói indián törzseket. – *318*

Correspondence between the Government of India and the Secretary of State in Council relative to the Famine in Bengal. 1874 (Levélváltás az indiai kormány és az India-ügyi miniszter között a bengáliai éhínségről. 1874). – *189*

CORTEZ, Hernando (1485–1547) – Mexikó meghódítója. – *355 362*

Coulanges *lásd* Fustel de Coulanges

COX, Edward Travers (1821–1907) – amerikai geológus. – *238*

– *Geological Report of Indiana* (Indiana geológiai leírása); „Fifth annual Report of the geological Survey of Indiana" (Ötödik évi jelentés az indianai geológiai vizsgálatokról), Indianapolis 1874. – *238*

COX, George William (1827–1902) – angol történész, Görögország, India és Anglia történelmével foglalkozott. – *494*

– *A Manual of Mythology in the Form of Question and Answer* (Mitológiai kézikönyv, kérdés-felelet formájában), London 1867. – *494*

COX, Richard (1650–1733) – angol politikus és történész, 1703–07 írországi lordkancellár. – *446*

– *Hibernia Anglicana; or the History of Ireland from the Conquest to the present Time* (Angol–Írország, avagy Írország története meghódításától a jelen időkig), I–II. köt., London 1689. – *446*

CRAMER, John Anthony (1793–1848) – svájci származású angol geográfus. – *414*

– *A geographical and historical Description of Ancient Italy* (Az ősi Itália földrajzi és történeti leírása), I–II. köt., Oxford 1826. – *414*

CROMWELL, Henry (1628–1674) – Oliver Cromwell fia, tábornok; 1650-ben részt vett apja Írország elleni büntető expedíciójában, 1654-ben az írországi hadsereg parancsnoka; 1657–58 Írország helytartója, 1658–59 főhelytartója. – *96*

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi, az angol polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653–1658. – *68 102 110 113 114* (69 75 98 102)

CROSS, Richard Ashton, gróf (1823–1914) – angol politikus, konzervatív, 1874–80 és 1885–86 belügyminiszter. – *521*

CUFF, Christopher R. – angol igazságügyi tisztviselő. – *521*

CUITLAHUA (megh. 1520) – Montezuma azték vezér fivére. – *361 363*

CURIO, Gaius Scribonius (i. e. kb. 84–49) – i. e. 50-ben római néptribunus. – *148*

CURRAN, John Philpot (1750–1817) – ír jogász, polgári radikális, az ír parlament tagja, védőügyvéd a „United Irishmen" társaság tagjai elleni perekben. – *9 24 31–35 37 38 41–43 46 49–51 54–56 73 84–88* (11)

– *The Speeches of the Right Honourable John Philpot Curran. Edited with Memoir and historical Notices by Th. Davis.* (Az igen tiszteletreméltó John Philpot Curran beszédei. Th. Davis bevezetőjével és történelmi jegyzeteivel), Dublin 1855. – *9 24 32–35 37–38 41–42 46 49–51 54–56 73–74 84–86 88* (4 11 13 16 34 74)

CURRY (O'Curry), Eugene (1796–1862) – ír történész és régész, egyetemi tanár. – *443 444 447*

– *Cath Mhuige Leana, or the Battle of Magh Leana* (A Magh Leana-i csata), fordította és jegyzetekkel ellátta E. Curry, Dublin 1855. – *443 444 447–454*

CURTIUS, Ernst (1814–1896) – német történész és régész. – *414*

– *The History of Greece* (Görögország története), I–V. köt., fordította A. W. Ward, New York 1870–74. – *414*

CUSICK, David (megh. kb. 1840) – egy tuscarora indián vezető leszármazottja; az amerikaiak oldalán részt vett a függetlenségi háborúban. – *323*

– *Sketches of ancient History of the six Nations* (Vázlatok a hat törzs ősi történetéből), Lewiston 1827. – *323*

CUSTINE, Adam-Philippe, vicomte de (1740–1793) – francia tábornok, részt vett a Francia Köztársaság hadjárataiban. – *49*

Cyfreithjeu Hywel Dda ac eraill, seu Leges Wallicae ecclesiasticae et civiles (Wales törvényei, egyháziak és polgáriak), kiadta W. Clarke, London 1730. – *423 444 455* (246)

Cs

CSÁTJÁJANA (IV. sz.) – a róla elnevezett ősi indiai jogi értekezés szerzője. – *186 188*

– *Katyayana*; J. D. Mayne: „A Treatise on Hindu Law and Usage". – *186 188*

Csintámani; J. D. Mayne: „A Treatise on Hindu Law and Usage". – *187*

D

DÁKSA – egy ősi indiai jogi értekezés félig mondai szerzője. – *186 187*

– *Daksha*; H. T. Colebrooke: „A Digest of Hindu Law on Contracts and Successions". – *167 186 187*

DALHOUSIE, James Andrew Broun-Ramsay, Earl and Marquess of (1812–1860) – angol politikus, peelista; 1848–56 India főkormányzója; a hódító gyarmati politika híve. – *212*

DALL, William (1845–1927) – amerikai etnográfus és geográfus. – *347*

– *Alaska and its Resources* (Alaszka és természeti kincsei), Boston 1870. – *347*

DARBOY, Georges (1813–1871) – francia katolikus pap, 1863–71 Párizs érseke; a Kommün alatt mint túszt agyonlőtték. – *118 119*

DARBY – 1800-ban King's County sheriffje (első tisztviselője). – *66*

DARESTE DE LA CHAVANNE, Rodolphe (szül. 1824) – francia jogász és jogtörténész. – *221*

– *De la propriété [foncière] en Algérie, commentaire de la loi du 17 juin 1851* (Az algériai földtulajdonról; kommentár az 1851 június 17-i törvényhez), Párizs 1852. – *221*

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természetkutató, a fejlődéstan megalapozója. – *250*

– *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (Az ember leszármazása és az ivari kiválogatódás), I–II. köt., London 1871. – *250*

DASENT, George Webb (1817–1896) – angol skandinavista filológus, újságíró; 1845–70 a „Times" helyettes főszerkesztője. – *466*

– *The Story of Burnt Njal, or Life in Iceland at the End of the tenth Century* (A megégetett Njal története, avagy élet Izlandon a tizedik század végén), I–II. köt., Edinburgh 1861. – *466* (268)

DAVIES, Sir John (1569–1626) – angol politikus, költő, Írország történelmével foglalkozó művek szerzője; 1609–19 Írország koronaügyésze; Írország angol gyarmatosításának híve. – *92–95 109 423 427 438 442 444 445 447–449 453*

– *Le cas de gavelkind* (A gavelkind ügye); „Le primer discours des cases et matters in Ley resolues et adjudges en les Courts del Roy en cest Realme" (Első jelentés a királyságunk királyi bíróságain vizsgált és eldöntött peres ügyekről és esetekről), Dublin 1615. – *427 445 447–449* (245)

– *Historical Tracts* (Történelmi értekezések), London 1786. – *92–95 109 423 438 442 444 453* (54 55 65 87 245)

DAVIS, Thomas Osborne (1814–1845) – az „Ifjú Írország" egyik vezetője, költő, történész és könyvkiadó, a Curran beszédeit közreadó gyűjtemény szerkesztője és kommentátora. – *52* (11 13 16 34)

DEANE, Robert – 1779–80 az ír parlament tagja. – *15*

DEFOE (De Foe), Daniel (kb. 1660–1731) – angol író és radikális publicista, a „Robinson Crusoe" szerzője. – *76*

DEGUERRY, Gaspard (1797–1871) – francia pap, a Kommün alatt mint túszt agyonlőtték. – *119*

DÉMOSZTHENÉSZ (i. e. 384–322) – görög politikus, szónok; a makedón uralom ellenzője, az athéni demokrácia híve. – *288 366 416–417*

– *Πρὸς Εὐβουλίδην* (Eubulidész ellen). – *288 366 417*

DEMUTH, Helene (1823–1890) – a Marx család házvezetőnője és hűséges barátja. – *533*

Desiderata Curiosa Hibernica; or, a Select Collection of State Papers etc. (Válogatott írországi érdekességek, avagy állami okmányok gyűjteménye stb.), I–II. köt., Dublin 1772. – *111*

DESMOND, Gerald Fitzgerald (megh. 1583) – angol-ír hűbérúr, a dél-írországi angolellenes felkelés egyik vezetője. – *108*

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *529* (305)

DIDEROT, Denis (1713–1784) – a francia felvilágosodás legkiemelkedőbb filozófusa, az enciklopedisták vezetője, harcos materialista és ateista. – *134*

DIDIER, Henri-Gabriel (szül. 1807) – francia politikus, ügyvéd, hivatalos kiküldetésben Algériában tartózkodott; az 1848-as forradalom idején az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1851 után visszavonult a politikától. – *227 230*

– *Első jelentés a nemzetgyűlésnek az 1851-es törvényre vonatkozóan*; Eugène Robe: „Les lois de la propriété immobilière en Algérie". – *227 230*

Digesta *lásd* Justinianus, I.

DIKAIARKHOSZ (i. e. IV. sz.) – görög tudós, Arisztotelész tanítványa. – *372*

DIOCLETIANUS (kb. 245–313) – római császár 284–305. – *149*

DIONÜSZIOSZ, halikarnasszoszi (i. e. I. sz.–i. sz. I. sz.) – görög származású római történész. – *306 374 396 397 400–402 404–407 410–412*

– *Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία* (Római régiségtörténet). – *306 374 396 397 400–402 404–407 410–412*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus és író, tory; a 40-es években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a toryk egyik vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *139*

DIXON (Dickson), William (1745–1804) – ír főpap, 1783 Down grófság püspöke. – *64*

The Domesday Book (A végítélet könyve). – *441* (256)

Donegal *lásd* Chichester, George

DOW, Alexander (megh. 1779) – angol történész, a Kelet-indiai Társaság tisztviselője, indiai vonatkozású történeti munkák fordítója. – *202*

DOWSON, John (1820–1881) – angol orientalista, indológus. – *189 195 196 202*

– *The History of India, as told by its own Historians, The Muhammedan Period. Edited from the posthumous Papers of the late Sir H. M. Elliot* (India története, saját történészeinek elbeszélése szerint. A mohamedán korszak. A néhai Sir H. M. Elliot hátrahagyott írásai alapján), I–VIII. köt., London 1867–1877. – *189 195 196 202* (169)

– *lásd még* Elliot, Henry Miers

DRAKÓN (i. e. VII. sz.) – athéni államférfi, kb. 621-ben kieszközölte a törvények és jogszokások írásba foglalását. – *364 382*

DRENNAN, William (1754–1820) – ír költő, az „Egyesült írek" dublini társaságának egyik vezetője. – *47*

DRUSUS, Julius Caesar (i. e. kb. 13–i. sz. kb. 23) – Tiberius római császár fia, hadvezér; 14-ben Pannóniában elfojtott egy katonai lázadást; 15-ben és 21-ben consul, 17–20 Illyricum kormányzója, 22-ben Tiberius uralkodótársa; megmérgezték. – *149*

DUBOIS, Jean-Antoine (1765–1848) – francia misszionárius, orientalista, indológus. – *189 206 490 494*

– *Description of the Character, Manners and Customs of the People of India, and of their Institutions, religious and civil. Translated from the French Manuscript* (Az indiai népek jellemének, életmódjának, szokásainak, vallási és polgári intézményeinek leírása. A francia kézirat alapján készült fordítás), London 1817. – *189 206 490 494*

DUGMORE, Henry Hare (kb. 1810–1891) – angol etnológus. – *435*

– *A Compendium of Kafir Laws and Customs etc.* (Kaffer törvények és szokások rövid összefoglalása stb.), Mount Coke 1858. – *435*

DU HALDE, Jean-Baptiste (1674–1743) – francia jezsuita történész és geográfus. – *455*

– *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise... du Thibet et de la Corée* (A Kínai Birodalom, a kínai Tatárország, Tibet és Korea földrajzi, történelmi, kronológiai, politikai és fizikai leírása...), I–IV. köt., Párizs 1735. – *455* (262)

DUMOURIEZ, Charles-François (1739–1823) – francia tábornok és politikus, a forradalom alatt a girondistákhoz csatlakozott; 1792 külügyminiszter, majd hadügyminiszter, az északi hadsereg főparancsnoka; 1793-ban átállt az osztrákokhoz. – *47 49*

DUNCOMBE, Thomas Slingsby (1796–1861) – angol politikus, polgári radikális; a 40-es években részt vett a chartista mozgalomban; 1826–61 a parlament tagja.– *508 509*

Dupeyron *lásd* Anquetil-Duperron, Abraham

DURÁN, Diego (1538–1588) – spanyol szerzetes, történetíró. – *359 361*

– *Historia de las Indias de Nueva España y islas de tierra firme* (Az új-spanyolországi Indiák és a szárazföld melletti szigetek története), I–II. köt., Mexikó 1867–80. – *359 361*
– *History of the Indies of New Spain and Islands of the Main Land* (Az új-spanyolországi Indiák és a szárazföld melletti szigetek története). – *359 361*

DUTERTRE, Jean-Baptiste (1610–1687) – francia szerzetes, történetíró. – *498*
– *Histoire générale des isles de S. Christophe, de la Guadeloupe, de la Martinique, et autres dans l'Amérique* (Szent Kristóf szigete, Guadeloupe, Martinique és más amerikai szigetek összefoglaló története), Párizs 1654. – *498*

DUTT, R. Chunder (1848–1909) – indiai angol közigazgatási tisztviselő. – *189*
– *The Peasantry of Bengal etc.* (Bengália parasztsága stb.), Calcutta–London 1874. – *189*

DUVAL, Emile-Victor (1841–1871) – francia öntőmunkás, blanquista; az I. Internacionálé tagja, a Kommün tábornoka; 1871 ápr. 4-én a versailles-iak elfogták és agyonlőtték. – *119*

DZSAHÁNGÍR (Nurad-din Dzsahangír) (1569–1627) – a nagymogulok birodalmának uralkodója 1605–1627. – *202 203*

DZSALÁL-UD-DÍN FIRÚZ-SÁH, II. (XIII. sz.) – a Delhi Szult...as uralkodója 1290–1296 (vele lépett trónra a Khaldzsi-dinasztia). – *197 198*

E

»*Economiste français*« (Francia Közgazdász), Párizs. – *167*

EDGEWORTH, Richard Lowell (1744–1817) – angol író; 1782–től írországi birtokán élt; 1798–1800 az ír parlament tagja, ellenezte az angol–ír uniót. – *69*

EDWARD (Hitvalló) (megh. 1066) – angol király 1043–1066. – *100*

EDWARD, I. (1239–1307) – angol király 1272–1307. – *94 453*

EDWARD, II. (1284–1327) – angol király 1307–1327. – *76* (46)

EDWARD, III. (1312–1377) – angol király 1327–1377. – *99 150 444* (63)

EDWARD, IV. (1442–1483) – angol király 1461–1483. – *150* (62)

EDWARD, VI. (1537–1553) – angol király 1547–1553. – *106*

»*L'Egalité*« (Az Egyenlőség), Párizs. – *503* (286)

EGERTON, Philip Henry (1824–1893) – 1842–72 angol gyarmati tisztviselő Indiában, 1854–59 adószedő Delhiben. – *217 220*

EGINHARTUS (Eginhardus, Einhard) (kb. 770–840) – frank történetíró, Nagy Károly krónikása. – *419* (238)
– *Vita Caroli Magni* (Nagy Károly élete); „Bibliotheca rerum Germanicarum" (A germánok történetének könyvtára), IV. köt., Berlin 1867. – *419*

ELLIOT, Henry Miers, Sir (1808–1853) – angol történész és orientalista, a Kelet-indiai Társaság tisztviselője; India történetével foglalkozó művében, amelyet később John Dowson adott ki, arab és perzsa forrásokat is feldolgozott. – *189 195 202*
– *lásd még* Dowson

ELLIOT, WALTER, Sir (1803–1887) – angol gyarmati tisztviselő Indiában, különböző tisztségeket töltött be Madrászban; indiai történelmi és régészeti tárgyú tanulmányokat írt. – *487*
– *lásd még* Transactions of the Ethnological Society

ELLIOTT, Ebenezer (1781–1849) – angol költő, műveiben a munkások nehéz helyzetét ábrázolta: a Gabonatörvény-ellenes Liga híve. – *506*

ELLIS, William (1794–1872) – angol misszionárius és író. – *496 497*
– *Polynesian Researches, during a Residence of nearly six Years in the South Sea Islands etc.* (Polinéziai kutatások a déltengeri szigeteken való közel hatévi tartózkodás idejéből stb.), I–II. köt., London 1829. – *496 497*

ELPHINSTONE, Lord (megh. 1860) – angol gyarmati tisztviselő, 1836–40 Madrász-, utána Bombay-elnökség kormányzója. – *212*

ELPHINSTONE, Mountstuart (1779–1859) – angol diplomata, a Kelet-indiai Társaság tisztviselője; 1808–09 kabuli nagykövet, 1819–26 Bombay kormányzója. – *167 177*
– *History of India* (India története), I–II. köt., London 1841. – *167* (166)

ELPINIKÉ (i. e. V. sz.) – Kimon féltestvére. – *416*

ELY – ír márki, 1800-ban az ír parlament tagja. – *67*

EMMET, Thomas (1764–1827) – ír politikus, ügyvéd, 1795-től az „Egyesült írek" társaságának titkára. – *57 89*

ENGELS, Friedrich (1820–1895). – *131 527 529 531 533 534*
– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England etc.* (A munkásosztály helyzete Angliában stb.) [1844 szept.–1845 márc.], Lipcse 1845 (2. köt. 211–473. old.). – *529*
– *Írországi kronológia.* – *94 109 110* (62)

ENSOR, George (1769–1843) – angol publicista, Malthus ellenfele, küzdött Írország angol leigázása ellen. – *61 68 72–75*
– *Anti-Union. Ireland as she ought to be* (Az unió ellen. Írország, amilyennek lennie kellene), Newry 1831. – *68 72–75* (4 41)

EPHIALTÉSZ (i. e. kb. 500–kb. 451) – az athéni demokratikus párt vezetője. – *390*

ERMAN, Georg Adolf (1806–1877) – német fizikus és természetkutató. – *489 490*
– *Travels in Siberia etc.* (Szibériai utazások stb.), németből fordította W. D. Cooley, I–II. köt., London 1848. – *489 490*

ERSKINE, John Elphinstone (1806–1887) – angol utazó. – *493*
– *Journal of a Cruise among the Islands of the Western Pacific etc.* (A Csendes-óceán nyugati szigetei között tett hajóút naplója stb.), London 1853. – *493*

ERSKINE, William (1773–1852) – angol orientalista, Indiában is élt; Bábur önéletrajzának egyik fordítója. – *168*

ERZSÉBET, I. (1533–1603) – angol királynő 1558–1603. – *59 89 95 96 101 106–108 109 112 444 445 453* (86 87 93 94)

Etzel *lásd* Attila

EUBULIDÉSZ (i. e. IV. sz. közepe) – athéni szónok, Démoszthenész ellenfele. – *288 417*

EURIPIDÉSZ (i. e. kb. 480–406) – görög drámaíró. – *243 418*
– *Ἀνδρομάχη* (Andromakhé). – *418*

EUSZTHATIOSZ (thesszalonikéi) (megh. kb. 1193) – bizánci szerzetes, majd thesszalonikéi érsek, író, az „Íliász" és az „Odüsszeia" kommentátora. – *377*

EUXITHEOSZ (i. e. kb. IV. sz.) – athéni polgár. – *417*

»*Evening Star*« (Esti Csillag), Dublin. – *46* (32)

EYRE, Edward John (1815–1901) – angol gyarmati tisztviselő, 1864–66 Jamaica kormányzója, az 1865-ös négerfelkelés leverője. – *485 488 497*
– *Journals of Expeditions of Discovery into Central Australia etc.* (Közép-ausztráliai stb. felfedező utak naplója stb.), I–II. köt., London 1845. – *485 488 497*

F

FABIUSOK – római patrícius nemzetség. – *395 399 408*

FANE, John, Westmoreland grófja (1759–1841) – angol politikus, 1790–95 Írország alkirálya, a katolikusok emancipációjának ellenzője. – *24 31 34 44 46 49 86*

FAVRE, Jules-Gabriel-Claude (1809–1880) – francia ügyvéd és politikus, az 50-es évek végétől a burzsoá republikánus ellenzék egyik vezetője; 1858-ban Orsini ügyvédje, 1870–71 a nemzeti védelem kormányának külügyminisztere, része volt a Párizsi Kommün leverésében. – *130*

FEKETE KÍGYÓ (XIX. sz.) – irokéz indián fő tisztségviselő. – *334*

FERDINÁND, V. (Katolikus) (1452–1516) – Kasztília királya 1474–1504, régense 1507–1516; II. Ferdinánd néven Aragónia királya 1479–1516, Szicília királya 1486–1516; III. Ferdinánd néven Nápoly királya 1504–1516. – *158*

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár 1848–1916, (1867-ig koronázatlanul) magyar király 1848–1849 és 1849–1916. – *499*

FERGUSON, Patrick (1744–1780) – angol tiszt, az amerikai függetlenségi háborúban elesett. – *10*

FERGUSSON, James (1808–1886) – angol vállalkozó, építéstörténész, az indiai építészet és kultúrtörténet szakértője. – *496*

– *Tree and Serpent Worship, or Illustrations of Mythology and Art in India etc.* (Fa- és kígyókultusz, avagy az indiai mitológia és művészet megvilágítása stb.), London 1868. – *496*

FERISHTA, Mohamed Qászim (1570–1611) – perzsa történész. – *202*

– *The History of Hindostan etc.* (Hindusztán története stb.), perzsából fordította A. Dow, I–II. köt., London 1768. – *202*

FERRIER, Joseph-Pierre (XIX. sz.) – francia történész. – *168*

– *History of the Afghans* (Az afgánok története), a kiadatlan kéziratból angolra fordította W. Jesse kapitány, London 1858. – *168*

FESTUS, Sextus Pompeius (II. sz.) – római grammatikus. – *264 392 395 458*

FICK, August (1833–1916) – német filológus. – *390*

– *Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas etc.* (Az európai indogermánok egykori nyelvi egységessége stb.), Göttinga 1873. – *390*

Fifth Report from the Select Committee of the House of Commons on the Affairs of the East India Company (Az alsóház különbizottságának ötödik jelentése a Kelet-indiai Társaság ügyeiről), London 1812. – *167 175 209*

FIRÚZ-SÁH, III. (XIV. sz.) – a Delhi Szultanátus uralkodója 1351–1388 (Tughluq-dinasztia). – *199 200*

FISON, Lorimer (1832–1907) – angol etnográfus, Ausztrália-kutató, hosszú évekig misszionárius a Fidzsi-szigeteken és Ausztráliában, az ausztráliai néprajz megalapozója. – *292*

– *Cikkének megjelenési helye*: „Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences for 1872" (Az Amerikai Művészeti és Tudományos Akadémia 1872-es jelentései), VIII. köt. – *292*

FITZGERALD, Edward, Lord (1763–1798) – ír polgári forradalmár, az „Egyesült írek" társaságának egyik szervezője, az 1798-as írországi felkelés egyik fő előkészítője. – *57 89*

FITZGERALD, George Robert (1748–1786) – az angol-ír Geraldine nemzetség tagja, politikus, Írország törvényhozási függetlenségének híve; kivégezték. – *19*

FITZGERALD, James (1742–1835) – ír jogász és politikus, 1769-től az ír parlament tagja, a katolikusok emancipációjának híve, 1787-től 1799-ig Írország első jogásza, az angol–ír unióval való szembenállása miatt leváltották; később az unió híve. – *71*

FITZGERALD, Thomas, Kildare tizedik grófja (1513–1536) – az angol-ír Geraldine nemzetség tagja, 1534-ben Írország főhelytartója; az angolok elleni felkelés vezetője; kivégezték. – *95*

FITZGERALD, William Robert, Leinster hercege (1749–1804) – 1769–1773 Dublin képviselője az ír parlamentben, a dublini önkéntesek parancsnoka, az angol–ír unió híve. – *15 16 78*

Fitzgeraldek *lásd* Geraldine-ek

FITZGIBBON, John, Lord Clare (1749–1802) – angol-ír politikus, az ír parlament tagja, 1789-ben Írország lordkancellárja; az angol–ír unió híve. – *17 21 29 31–32 40 43 44 52 64 66 80 85 87*

FITZHERBERT, Allen (1753–1839) – angol politikus, 1787-től Buckingham kormányának titkára Írországban; az ír parlament tagja. – *38 85*

FITZPATRICK, Richard (1747–1813) – angol tábornok és politikus, a parlament tagja, whig, 1782-ben az ír ügyek államtitkára, 1783, 1806–07 hadügyminiszter. – *22*

FITZWILLIAM, William Wentwort (1748–1833) – angol politikus, a whigek egyik vezére; Pitt kormányának tagja, 1795 jan.–márc. Írország alkirálya. – *13 44 51–53 56 60–62 87*

– *A Letter from Earl Fitzwilliam to the Earl of Carlisle, 1795* (Fitzwilliam gróf levele Carlisle grófhoz, 1795). – *52*

FLOOD, Henry (1732–1791) – ír politikus, az ír parlament tagja, a nemzeti párt tagja, a 80-as években a parlamentben szembeszállt Grattan békülékeny irányzatával; Írország törvényhozási függetlenségének híve. – *22 25–29 31 36–38 80–83*

FONDEVILLE, E. (megh. 1875) – az I. Internacionálé francia szekciójának tagja, Eugène Fondeville-nek, a Párizsi Kommün és az I. Internacionálé tagjának apja. – *118–120*

FORBES, George (1760–1837) – angol-ír politikus, tábornok, az ír Lordok háza tagja, az angol–ír unió ellenzője. – *32 33 84 86*

FORBES, James (1749–1819) – 1765–84 a Kelet-indiai Társaság tisztviselője. – *467*

– *Oriental Memoirs etc.* (Keleti emlékiratok stb.), I–IV. köt., London 1813. – *467*

Forbes, Leslie *lásd* Leslie, Forbes

FOSTER, John, Lord, Oriel bárója (1740–1828) – ír ügyvéd, a Titkos tanács tagja, 1785-től az ír alsóház elnöke, 1801-től az egyesült parlament tagja, az angol–ír unió ellenzője. – *65 71 72*

FOULD, Achille (1800–1867) – francia bankár és politikus, orléanista, majd bonapartista; 1848–49 az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, 1849–52, 1861–67 pénzügyminiszter, 1852–60 a császári udvartartás minisztere. – *124* ([110])

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *264*

FOX, Charles James (1749–1806) – angol államférfi, a whigek egyik vezére; 1782–83 és 1806 külügyminiszter. – *19 24 25 36 38 39 62 80–82 86*

FOX, Henry Richard Vassall, Lord Holland (1773–1840) – angol politikus, whig, 1806–07 Grenville kormányának tagja; az angol–ír unió ellenzője. – *72*

FOX, Luke – ír ügyvéd, a parlament tagja, 1799-ben az angol–ír unió mellett szállt síkra. – *64 90*

Főállamügyész *lásd* Maxwell

FREDERICK AUGUSTUS, yorki herceg (1763–1827) – III. György angol király második fia; 1795-től tábornagy, 1798–1809, 1811–27 az angol hadsereg főparancsnoka. – *44 52*

FREEMAN, Edward Augustus (1823–1892) – angol történész, liberális. – *432*
– *The History of the Norman Conquest of England, its Causes and its Results* (Az angliai normann hódítás története, okai és következményei), I–VI. köt., Oxford 1867–79. – *432*

FRIES, Jakob Friedrich (1773–1843) – német idealista filozófus. – *136*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *499–502*

FRIGYES VILMOS, II. (1744–1797) – porosz király 1786–1797. – *132 499 500*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *132*

FROST, John (1784–1877) – angol szövőmunkás, kispolgári radikális, 1838-ban csatlakozott a chartistákhoz; a walesi bányásztüntetés szervezéséért életfogytiglan száműzték Ausztráliába; 1856-ban amnesztiával visszatért Angliába. – *505 507 515 517*

FUGGEREK (XV–XVII. sz.) – augsburgi német kereskedődinasztia. – *491*

FUMÉE (Fumée de Marly le Chastel) (XVI. sz.) – francia nemes, Marly le Chastel birtokosa, Gómara művének francia fordítója. – *189 206* ([165])

FUSTEL DE COULANGES, Numa-Denis (1830–1889) – francia történész, az ókorral és Franciaország középkori történelmével foglalkozott. – *371 373*
– *The ancient City; a Study on the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome* (Az ókori város; tanulmány Görögország és Róma vallásáról, törvényeiről és intézményeiről), franciából fordította W. Small, Boston 1874. – *371 373* ([221])

FÜLÖP, II. (1527–1598) – spanyol király 1556–1598. – *107 161 163* ([67])

FÜLÖP, III. (1578–1621) – spanyol király 1598–1621. – *161 163*

FÜLÖP, IV. (1605–1665) – spanyol király 1621–1665. – *163*

G

GAIUS (II. sz.) – római jogtudós, a római jog egyik rendszerezője. – *264 265 288 391 393 457–460 463 468*
– *Institutiones juris civilis* (A polgári jog alapjai). – *264 265 288 289 391 393 457–460 463*

GARAU – a párizsi Mazas-börtön vezetője 1871-ben, a Párizsi Kommün alatt. – *119*

GARCILASSO de la Vega (Lasso de la Vega, Garcia), az Inka (1539 v. 1540–1615 v. 1617) – spanyol történetíró. – *300 350*
– *The Royal Commentaries of Peru etc.* (Fejtegetések Peru királyairól stb.), angolra fordította Sir P. Rycaut, London 1688. – *300 350*

GARDINER, William Neville, Lord Mountjoy (1748–1806) – angol tiszt, 1793-ban az ír alkirály adjutánsa, 1799-től az ír parlament tagja. – *31*

GEISERICH (kb. 390–477) – vandál király 428–477; 455-ben kifosztotta Rómát. – *149*

GELLIUS, Aulus (kb. 125–175) – római író; „Noctes Atticae" c. műve számos elveszett klasszikus műből tartalmaz idézeteket és kivonatokat. – *393*
– *lásd még* Trebatius

GENTY DE BUSSY, Pierre (szül. 1793) – francia hadügyminisztériumi tisztviselő, 1832-ben hadbiztos Algériában, 1842–48 a képviselőház tagja. – *222*
– *De l'établissement des français dans la régence d'Alger etc.* (A franciák letelepedése az algériai kormányzóságban), I. kiad. Párizs 1835. – *222* (175)

GERALDINE-EK (Fitzgeraldek) – angol-ír arisztokrata nemzetség; nagy birtokaik voltak az írországi Leinsterben és Munsterben. – *95*

GERMANICUS, Julius Caesar (i. e. 15–i. sz. 19) – római hadvezér, több hadjáratot folytatott a germánok ellen, 14-ben megfékezte a rajnai légiók lázadását. – *149*

GHAZNAVIDÁK – az afganisztáni Ghazní városából származó kelet-indiai mohamedán dinasztia (X–XII. sz.). – *197*

GHIJÁSZ UD-DÍN BALBAN – a Delhi Szultanátus uralkodója 1265–1287. – *197 198*

GHIJÁSZ UD-DÍN MUHAMMAD – Ghúr és az egykori ghaznavida birodalom uralkodója 1163–1203. – *197*

GHIJÁSZ UD-DÍN MUHAMMAD-SÁH, II. – a Delhi Szultanátus Tughluq-dinasztiabeli második uralkodója 1325–1351. – *198*

GHIJÁSZ UD-DÍN TUGHLUQ-SÁH, I. – a Delhi Szultanátus uralkodója 1320–1325. – *198–199*

GHIJÁSZ UD-DÍN TUGHLUQ-SÁH, II. – a Delhi Szultanátus uralkodója 1388–1389. – *200*

GHÚRIDÁK – Ghúr (Közép-Afganisztán) szultánjainak dinasztiája. – *197*

GIBBS, George (1815–1873) – amerikai etnológus. – *346*

GIERKE, Otto Friedrich (1841–1921) – német jogtörténész. – *189*
– *Das deutsche Genossenschaftsrecht. Band I. Rechtsgeschichte der deutschen Genossenschaft* (A német szövetkezeti jog. I. köt. A német szövetkezetek jogtörténete), Berlin 1868. – *189*

GIRALDUS CAMBRENSIS (Sylvester Gerald Barry) (1146 – kb. 1220) – angol főesperes, író; részt vett az Írország elleni 1185-ös hadjáratban. – *93 445*
– *Expugnatio Hibernica* (Írország elfoglalása); Stanyhurst: „De rebus in Hibernia gestis". – *93* (59)
– *Topographia Hibernica* (Írország topográfiája); Stanyhurst: „De rebus in Hibernia gestis". – *445*

GIRAUD, Charles-Joseph-Barthélémy (1802–1881) – francia jogász és politikus. – *166*
– *Recherches sur le droit de propriété chez les Romains etc.* (Kutatások a rómaiak tulajdonjogáról), Aix 1838. – *166*

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus és író, tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője; 1843–45 kereskedelemügyi, 1845–46 gyarmatügyi, 1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter; 1868–74, 1880–85, 1886, 1892–94 miniszterelnök. – *376 492* (223)
– *Juventus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age* (A világ ifjúsága. A hőskor istenei és emberei), London 1869. – *376*

GLANVILLE, Ranulf de (1130–1190) – angol főbíró és királyi helytartó; a neki tulajdonított mű az angol jogi irodalom legrégibb emléke. – *431 452*
– *Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae, tempore regis Henrici Secundi compositus* (Az angol királyság törvényeinek és szokásainak tárgyalása, összeállíttatott II. Henrik király idején). I. kiad. London 1554. – *452*

GOGUET, Antoine-Yves (1716–1758) – francia apát. – *238*

– *De l'origine des lois, des arts et des sciences, et de leur progrès chez les anciens peuples* (A törvények, a művészetek és a tudományok eredete és fejlődése a régi népeknél). I. kiad. Párizs 1758. – *238* (180)

GÓMARA, Francisco Lopez de (1510–1560) – spanyol szerzetes. – *355*
– *La Istoria de las Indias y conquista de Mexico* (Az Indiáknak és Mexikó meghódításának története). I. kiad. Zaragoza 1552. – *355* (165)
– *Historie généralle des Indes Occidentales et terres neuves, qui iusques à présent ont esté decouvertes, traduite en françois par M. Fumée, sieur de Marly le Chastel* (Nyugat-India és a mostanáig felfedezett új földek általános története, franciára fordította Fumée úr, Marly le Chastel ura), Párizs 1569. – *189 206*

GONNEVILLE, Binot Paulmier de (XV. sz. vége–XVI. sz. eleje) – francia tengerész. – *238*

GORMAN, Samuel (XIX. sz.) – amerikai misszionárius. – *281 349*
– *Address delivered before the Historical Society of New Mexico, in the City of Santa Fé, August 20, 1860.* (Előadás, felolvastatott az Új-mexikói Történeti Társulat előtt, Santa Fében, 1860 augusztus 20-án), New York 1860. – *281 349*

GRADY, Standish Grove (szül. 1815) – angol jogász. – *168*
– *A Treatise on the Hindoo Law of Inheritance etc.* (Értekezés a hindu örökösödési jogról stb.), London 1868. – *168*

GRATTAN, Henry (1746–1820) – ír politikus; 1775–1800 a mérsékelt liberális ellenzék vezére az ír parlamentben; 1798-ban részt vett az írországi felkelés elnyomásában; elismerte az angol–ír uniót; 1805-től az angol parlament tagja. – *15 20–26 28 30 31 37 38 42 46 49 50 52 56 61 78 80–83 85 88* (11 24)
– *The Speeches of the Right Honourable Henry Grattan* (Az igen tiszteletreméltó Henry Grattan beszédei), I–IV. köt., London 1822–30. – *22 55* (4 20 24)

GRENVILLE, George Nugent, Temple grófja, Buckingham márki (1753–1813) – angol politikus, a parlament tagja, 1782–83 és 1787–90 Írország alkirálya, a Titkos tanács tagja. – *15 25 31 34 38 39 69 82 85 86*

GRENVILLE, William Windham, báró (1759–1834) – angol politikus, tory, majd whig, 1791–1801 külügyminiszter, 1806–07 miniszterelnök. – *25 82*

GREY, Charles, Earl of (1764–1845) – angol politikus, a whigek egyik vezetője, az angol–ír unió ellenzője; 1830–34 miniszterelnök. – *72*

GREY, Sir George (1799–1882) – angol politikus, whig; 1846–52, 1855–58, 1861–66 belügyminiszter, 1854–55 gyarmatügyi miniszter. – *515* (296)

GREY, George (1812–1898) – angol gyarmati tisztviselő és politikus. – *493 497 498*
– *Journals of two Expeditions of Discovery in North-West and Western Australia during the Years 1837, 38 and 39 etc.* (Napló Északnyugat- és Nyugat-Ausztráliában 1837, 38 és 39-ben tett két felfedező expedícióról stb.), I–II. köt., London 1841. – *497 498*
– *Polynesian Mythology etc.* (Polinéziai mitológia stb.), London 1855. – *493*

GREY, Henry George, Viscount of Howick (1802–1894) – angol politikus, whig; 1835–39 hadügyminiszter, 1846–52 gyarmatügyi miniszter. – *512*

GREY, Leonard (megh. 1541) – angol politikus, 1535–40 Írország helytartója. – *96*

GRIFFITH, Richard (1752–1820) – 1783–90 az ír parlament tagja. – *35 83*

GRIMM, Jakob Ludwig Karl (1785–1863) – német nyelvész és kultúrtörténész; fivérével, Wilhelmmel (1786–1859) együtt a történeti összehasonlító nyelvtudomány és a germán nyelvészet egyik megalkotója, német mesék kiadója. – *132*
– *Deutsche Rechtsaltertümer* (Német jogi régiségek) [1828], II. kiad. Göttinga 1854. – *132* (116)

GROSS, Gustav (1856–1935) – német polgári politikus, közgazdász és publicista, 1885-től a nemzetgazdaságtan professzora a bécsi egyetemen. – *527*

– *Karl Marx, Eine Studie* (Karl Marx. Tanulmány), Lipcse 1885. – *527* (301)

GROSVENOR, Richard, Westminster márkija (1795–1869) – angol nagybirtokos, whig. – *514*

GROTE, George (1794–1871) – angol ókortörténész; 1832–40 a parlament tagja, küzdött a választójogi reformért. – *365 367 368 370 371 376 384 397 505* (217 218)

– *A History of Greece, from the earliest Period to the Close of the Generation contemporary with Alexander the Great* (Görögország története, a legrégibb korszaktól a Nagy Sándor korában élő nemzedék letűntéig), I–XII. köt., London 1846–56. – *365 367 368 370–372 384 397–398*

GROUCHY, Emmanuel, márki (1766–1847) – francia tábornagy. – *54 88*

GUATEMOZIN (XVI. sz.) – azték vezér. – *361*

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1832–37 közoktatásügyi miniszter, 1840 londoni nagykövet, 1840–47 külügyminiszter, 1847–48 miniszterelnök. – *528* (303)

GUSZTÁV, III. (1746–1792) – svéd király 1771–1792. – *500*

GÜLICH, Gustav von (1791–1847) – német vállalkozó, közgazdász, gazdaságpolitikus, feltaláló; a német védővámosok vezetője. – *132*

– *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit* (A kereskedelem, az iparok és a földművelés történeti leírása korunk legjelentősebb kereskedelmi államaiban), Jéna 1830–45. – *132* (118)

GY

GYÖRGY, I. (1660–1727) – angol király 1714–1727. – *8 18 22–24 26 77 79 81* (7)

GYÖRGY, III. (1738–1820) – angol király 1760–1820. – *7 8 16 17–18 20 22–23 27 29 38 39 52 59 62 64 65 67 70 71 80–83 85 86 208*

GYÖRGY, IV. (1762–1830) – angol király 1820–1830. – *38 39 86*

H

HABSBURGOK (1780-tól Habsburg-Lotaringiaiak) – osztrák uralkodóház 1273–1918; tagjai osztrák hercegek 1278–1389, főhercegek 1389–1804, császárok 1804–1918; német királyok és német-római császárok (megszakításokkal) 1273–1806; magyar királyok 1437–1440, 1444–1457 és 1526–1918; spanyol királyok 1507–1700, portugál király 1580–1598, toszkánai nagyhercegek 1765–1801 és 1814–1859, mexikói császár 1864–1867. – *97*

HAEDO, Diego de (XVI. sz. vége–XVII. sz. eleje) – spanyol szerzetes, történetíró. – *221*

– *Topographie et histoire générale d'Alger etc.* (Algéria topográfiája és átfogó története stb.), spanyolból fordította Dr. Monnereau és Bergbrugger; „Revue Africaine", 1870. évf. – *221*

HAKLUYT, Richard (kb. 1552–1616) – angol történetíró és geográfus. – *280*

– *The principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation etc.* (Az angol nemzet fő hajózásai, utazásai, kereskedései és felfedezései stb.), London 1598–1600. – *280*

HALLAM, Henry (1772–1859) – angol történész. – *92 96*
– *The Constitutional History of England, from the Accession of Henry VII to the Death of George II* (Anglia alkotmányának története VII. Henrik trónralépésétől II. György haláláig), I. kiad. London 1827. – *92 96* (56)

HAMILTON, Charles (kb. 1753–1792) – angol tiszt Indiában, keleti szerzők műveit fordította angolra. – *188 190*

HAMMER-PURGSTALL, Joseph, báró (1774–1856) – osztrák orientalista, 1796 a konstantinápolyi osztrák követség tolmácsa, majd az udvari kancellárián teljesített szolgálatot; 1847–49 a bécsi tudományos akadémia elnöke. – *189 194*
– *Über die Länderverwaltung unter dem Chalifate* (A tartományok igazgatása a Kalifátus idején), Berlin 1835. – *189 194*

HAMPDEN, John (1594–1643) – angol politikus, az angol forradalom egyik előkészítője. – *483*

HANBAL *lásd* Ahmed ibn Hanbal

HANOTEAU, Louis-Joseph-Adolphe (1814 – kb. 1878) – francia tábornok, egy algériai erőd parancsnoka. – *221*
– és LETOURNEAU: *La Kabylie et les coutumes kabyles* (Kabilia és a kabilok szokásai), I–III. köt., Párizs 1872–73. – *221 224*

HARCOURT, Simon, gróf (1714–1777) – angol arisztokrata, 1768–72 párizsi nagykövet, 1772–77 Írország főhelytartója. – *15 34*

HARDY, Jean (1763–1802) – francia tábornok, az 1798-as írországi expedíciókor angol fogságba esett, később a rajnai hadseregben harcolt. – *90*

HARIT(T)A – félig mondai indiai törvényhozó. – *188*
– *Harita*; J. D. Mayne: „A Treatise on Hindu Law and Usage". – *188*

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője, a Leedsben, majd Londonban megjelenő „Northern Star", a „Red Republican" és más chartista lapok és folyóiratok szerkesztője; az I. Internacionálé tagja, baráti kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *504*

HARRING, Harro Paul (1798–1870) – német író és költő, kispolgári radikális; 1828-tól (megszakításokkal) emigránsként élt különböző európai országokban. – *529* (307)

HARRINGTON (Harington), John Herbert (megh. 1828) – angol arisztokrata, 1780–1828 a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja. – *209*
– *An elementary Analysis of the Laws and Regulations . . . in Bengal* (A . . . bengáliai törvények és rendelkezések alapvető elemzése), Calcutta 1805–17. – *209* (173)

HARRIS, Walter (1686–1761) – ír történetíró; több művet írt Írország történelméről; kiadta és kommentálta Ware műveit. – *76 443* (41)

HARTMANN, Eduard (1842–1906) – német idealista filozófus, Schopenhauer nézeteit igyekezett összeegyeztetni Hegel filozófiájával; a modern irracionalizmus előfutára. – *136*

HASTINGS, Francis Rawdon, márki, Lord Moira (1754–1826) – angol hadvezér, az ír parlament tagja, 1813–23 Kelet-India főkormányzója, 1824 Málta kormányzója. – *43*

HAVERTY, Martin (1809–1887) – ír történész. – *443 444 445 447 449 450 452*
– *History of Ireland, Ancient and Modern* (Írország ősi és újabb története), Dublin 1867. – *443 447 449 450 452* (259)

Hedaya *lásd* Burhan, ud-dín Ali ibn Abu Bakr

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *136*

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *133 529*

HEKATAIOSZ, milétoszi (i. e. kb. 546–480) – görög történetíró és geográfus. – *371*

HELY-HUTCHINSON, John (1724–1794) – ír politikus, 1777-től államtitkár, támogatta az írországi angol uralmat. – *20 80*

HELY-HUTCHINSON, John, Donoughmore grófja (1757–1832) – az előbbi fia, tábornok, az ír parlament tagja, az angol–ír unió híve. – *63*

HENRIK, II. (Plantagenet) (1133–1189) – angol király 1154–1189. – *93 431 452* (58)

HENRIK, III. (1207–1272) – angol király 1216–1272. – *431 461*

HENRIK, III. (1551–1589) – francia király 1574–1589. – *134*

HENRIK, IV. (1367–1413) – angol király 1399–1413. – *150*

HENRIK, IV. (1553–1610) – francia király 1589–1610. – *134*

HENRIK, V. (1387–1422) – angol király 1413–1422. – *99* (73)

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *7 77 95* (61)

HENRIK, VIII. (1491–1547) – angol király 1509–1547. – *95 101 106 112 150 444*

HENRIK FRIGYES LAJOS (1726–1802) – porosz herceg, II. Frigyes öccse. – *500*

HERBART, Johann Friedrich (1776–1841) – német idealista filozófus, pszichológus és pedagógus. – *136*

HERMANN, Karl Friedrich (1805–1855) – német történész. – *365–367 391*

– *A Manual of the political Antiquities of Greece, historically considered* (Kalauz Görögország politikai régiségeihez, történelmi szemszögből), Oxford 1836. – *365–367*

HÉRODOTOSZ (i. e. kb. 484–kb. 425) – görög történetíró. – *252–253 389 414*

– *Ἱστορίη* (Történelem). – *252–253 389 414* (191)

HERRERA Y TORDESILLAS, Antonio (1559–1625) – spanyol történetíró. – *248 253 261 300 349 350 352 355 356 358 359 362 363*

– *The general History of the vast Continent and Islands of America etc.* (A hatalmas amerikai kontinens és szigetek átfogó története) angolra fordította J. Stevens kapitány, I–VI. köt., London 1725–26. – *248 253 261 300 349 350 352 355 356 358 359 362 363*

HERTZBERG, Ewald Friedrich, gróf (1725–1795) – porosz politikus, második államminiszter, majd külügyminiszter. – *499*

HERVEY, Frederick, Bristol grófja (1760–1803) – Derry püspöke, az ír parlament tagja, 1782-ben a londonderry-i önkéntesek ezredének vezetője; 1783-ban tevékeny szerepet játszott az önkéntesek dublini tanácskozásán. – *19 28–30 83*

HESS, David – Moses Hess apja. – *527*

HESS, Moses (1812–1875) – német publicista, a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a 40-es évek közepén az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; a 60-as években lassalleánus; részt vett az Internacionálé 1868-as brüsszeli és 1869-es bázeli kongresszusán. – *527 528*

Hesseni választófejedelem *lásd* Vilmos, I.

HÉSZIODOSZ (i. e. VIII. sz. vége) – görög költő. – *363*

HETHERINGTON, Henry (1792–1849) – angol nyomdász, munkáslapok kiadója; részt vett a trade-unionok létrehozásában, majd a chartista mozgalomban; kiadói tevékenységéért többször sújtották pénz- és börtönbüntetéssel istenkáromlás címén. – *508* (291)

»*Hibernian Journal or Chronicle of Liberty*« (Írországi Újság avagy A szabadság krónikája). – *50* (34)

HOBART, Robert, Lord Hobart, Buckinghamshire grófja (1760–1816) – angol tiszt, 1784–93 az ír főhelytartó titkára, 1787–93 az ír parlament tagja. – *31 34 44 86*

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. – *473 474 477–479 483*
– *Elementa philosophiae, de cive* (A filozófia alapelemei, az állampolgárról), I. kiad. Párizs 1642; bővített kiad. Amszterdam 1647. – *474 477*
– *Leviathan, or the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, ecclesiastical and civil* (Leviathan, avagy egy egyházi és polgári közösség anyaga, alakja és hatalma), I. kiad. London 1651. – *474*

HOCHE, Lazare-Louis (1768–1797) – francia tábornok; 1795-ben leverte a bretagne-i, majd a Vendée-beli ellenforradalmi felkelést; 1796-ban az írországi partraszállást megkísérlő expedíciós hadtest parancsnoka. – *45 54 55 88* (40)

HOHENZOLLERNEK – németországi uralkodóház; nürnbergi várgrófok 1191–1415, brandenburgi választófejedelmek 1415–1701, porosz királyok 1701–1918, német császárok 1871–1918. – *501*

HOLINSHED (Hollingshead), Raphael (megh. kb. 1580) – angol történetíró. – *108*
– *Chronicles of England, Scotland, and Ireland* (Anglia, Skócia és Írország krónikája), [I–]VI. köt., London 1808. – *108*

Holland *lásd* Fox, Henry Richard

HOMÉROSZ – legendás görög költő, akinek többek között az „Íliász" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e. kb. IX–VII. sz.). – *102 237 244 265 309 321 322 333 363 364 367 372 374–377 381 388 433 435* (215)

HONORIUS, Flavius (384–423) – nyugat-római császár 395–423. – *149*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő. – *431*
– *Ars poetica* (A költői mesterség). – *431* (251)

HOSZRO ANOSARVAN, I. (Kusru) –, a Szasszanidák dinasztiájából való iráni sáh 531–579. – *194*

HOUCHARD, Jean-Nicolas (1740–1793) – francia tábornok, 1793-ban a francia északi hadsereg parancsnoka. – *44*

HOWARD, Frederick, gróf Carlisle (1748–1825) – angol politikus, Írország helytartója 1780–82. – *52*

HOWELDDA (megh. 950) – walesi király. – *444* (246)

Howick *lásd* Grey, Henry George

HOWISON – ír politikus, 1790 dublini városatya. – *43 87*

HÖPFNER, Eduard (1797–1858) – porosz tábornok, katonai író. –
– *Der Krieg von 1806–1807. Ein Beitrag zur Geschichte der preussischen Armee etc.* (Az 1806–1807-es háború. Adalék a porosz hadsereg történetéhez stb.), I–IV. köt., I. kiad. Berlin 1850–51. –

HUGO, Victor (1802–1885) – francia író; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja, Louis Bonaparte ellenfele; az államcsíny után emigrált. – *525*

HUMBERT, Gustave-Amédée (1822–1894) – francia jogász és politikus, 1871-től a képviselőház tagja, 1882 igazságügy-miniszter. – *228 235*

– *Beszéd a nemzetgyűlés 1873 június 30-i ülésén*; „Annales de l'Assemblée nationale. Compte-rendu in extenso des séances", XVIII. köt. – *228 235*

HUMBERT, Jean (1755–1823) – francia tábornok, 1798-ban az Írországban partra szálló egység parancsnoka. – *90*

HUME, David (1711–1776) – angol agnosztikus filozófus, történész és közgazdász; a merkantilisták ellenfele. – *446*
– *The History of England* (Anglia története), I–VI. köt., I. kiad. London 1754–62. – *446* (261)

HUNT (megh. 1848) – angol lelkész; a 40-es években járt a Fidzsi-szigeteken. – *493*

HUNTER, William Wilson (1840–1900) – angol történész és publicista; 1862-től állami alkalmazott Indiában. – *189 205 442*
– *The Annals of rural Bengal* (*Orissa . . . being the second and third Volumes of The Annals. . .*) (A bengáliai falu annálészei. (Orissza . . . az annálészek második és harmadik kötete)), I–III. köt., London 1868–72. – *442*
– *A statistical Account of Bengal* (Statisztikai jelentés Bengáliáról), I–XX. köt., London 1875–77. – *189 205*

HUTCHINSON *lásd* Hely-Hutchinson, John

HÜLLMANN, Karl Dietrich (1765–1846) – német történész, a bonni egyetem tanára. – *434*
– *Geschichte des Ursprungs der deutschen Fürstenwürde* (A német fejedelmi méltóság eredetének története), Bonn 1842. – *434*

I

Ibn Dzsama *lásd* Badr ud-dín Muhammed al-Halabi

IBN KHALDUN, ABDERRAHMAN ABU ZEJD IBN MUHAMMED (1332–1406) – arab történetíró. – *221*
– *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale etc.* (A berberek és az észak-afrikai muzulmán dinasztiák története), fordította de Slane báró, I–IV. köt., Algír 1852–56. – *221*

Ἰλιάς (Íliász). – *177 241 284 311 375–377 381* (194 201 222)

IMUTA VÁHANA (Vága) – egy indiai jogi értekezés félig mondai szerzője. – *185*
– *Daya Bhaga*; H. T. Colebrooke: „Two Treatises on the Hindu Law on Inheritance" (Két értekezés a hindu örökösödési jogról), Calcutta 1810. – *185*

The [Irish] Statutes at large (Az írországi statútumok teljes szövege), I–XX. köt., Dublin 1765–1801. – *109*

IRWIN, Henry C. (szül. kb. 1850) – angol kutató, író. – *465*
– *The Garden of India, or Chapters on Oudh History and Affairs* (India kertje, avagy fejezetek Audh történetéből és ügyeiről), London 1880. – *465*

ISZAGORÁSZ (i. e. VI. sz. vége) – athéni politikus, az oligarchikus párt vezére; i. e. 508-ban spártai támogatással elűzte a demokratákat, de a nép ostrom alá vette az Akropoliszon, úgyhogy néhány nap múlva kénytelen volt elvonulni. – *388 389*

ITZCOATL (Itzcoatzin) (megh. 1440) – azték hadvezér. – *353 361*

IVÁN, IV. (Rettegett) (1530–1584) – orosz cár 1547–1584. – *476*

IXTLILXOCHITL DE ALVA, Fernando (1569–1649) – azték származású mexikói történetíró. – *360*
– *History of the Chichimecas* (A csicsimekák története); E. K. Kingsborough: „Antiquities of Mexico", IX. köt., London 1848. – *360*

IZABELLA, I. (1451–1504) – kasztíliai királynő 1474–1479, spanyol királynő 1479–1504. – *122 158*

IZABELLA, II. (1830–1904) – spanyol királynő 1838–1868. – *122*

J

JACKSON, William (kb. 1737–1795) – ír katolikus pap, az „Egyesült írek" társaságának tagja; 1794-ben Franciaországból T. W. Tone-hoz küldték, az angolok elfogták és halálra ítélték; öngyilkos lett. – *51 53*

JÁDZSNYAVALKJA – félig mondai bölcs, neki tulajdonítják egyes szent könyvek és többek között a „Jádzsnyavalkja szmriti" szerzőségét. – *179–183 186* (160 162 247)
– *lásd még* Stenzler

JAKAB, I. (Stuart) (1566–1625) – angol király 1603–1625. – *96 101 106 109–110 427 444 445–447* (90)

JAKAB, II. (Stuart) (1633–1701) – angol király 1685–1688. – *97 103 115* (105)

JAKUT IBN-ABDALLAH (1179–1229) – arab tudós, utazó, a többi között geográfiai és bibliográfiai szótárakat írt. – *194*

JAMES (XIX. sz.) – az 50-es években angol gyarmati tisztviselő Indiában. – *167 173*
– *Summary Settlement of the Hustnugur in the District of Peshawur, to Melville, Esq., Secretary of Administration* (A Pésávar kerületi Hasztnagar közösségi településről Melville közigazgatási titkár úrnak), Lahore, 1852 április 17. – *167 173*

JAMES – dublini városatya, 1790-ben polgármester-jelölt, 1795-ben a dublini felkelőkkel leszámoló csapatok parancsnoka. – *42–43 87*

JAMIN AD-DAULA BAHRAM-SÁH – a ghaznavida állam uralkodója 1117–1152. – *197*

Javaslat egy általános gyarmatosítási tervre, Algír 1863. – *227 229*

JESSE, William (XIX. sz. első fele) – angol tiszt, katonai író és fordító. – *168*

JOHNSON, Samuel (1709–1784) – angol író és nyelvész. – *445 461*
– *A Dictionary of the English Language* (Az angol nyelv szótára), I–II. köt., I. kiad. London 1755. – *445 461* (461)

JOLLY, Julius (szül. 1849) – német szanszkritológus, Nárada Institúcióinak fordítója. – *167*
– *lásd még* Náradíya Dharma Sastra

JONES, Ernest Charles (1819–1869) – angol proletárköltő és publicista, a chartisták balszárnyának egyik vezetője, több chartista lap szerkesztője és kiadója; az 50-es évek derekáig szoros kapcsolatban volt Marxszal és Engelsszel. – *507 514 517*

JONES, William (1746–1791) – angol orientalista. – *177*
– *Institutes of Hindu Law, or the Ordinances of Manu* (A hindu jog institúciói, avagy Manu rendeletei), I. kiad. Calcutta 1794. – *177*

JONES, William (1808–1873) – angol órás, chartista, az 1839-es walesi bányászfelkelés egyik megszervezője; élethosszíglani ausztráliai száműzetésre ítélték. –

JORNANDES (Jordanes) (szül. kb. 500) – a gótok történetírója. – *419*
– *De origine actibusque Getarum* (A gótok eredete és tettei). – *419*

JOURDAN, Jean-Baptiste, gróf (1762–1833) – francia tábornagy; 1794-ben győzött Fleurusnél, 1808–14 a spanyolországi francia hadsereg parancsnoka, a júliusi forradalom után külügyminiszter. – *44 45*

»*Journal Asiatique, ou Recueil de mémoires, d'extraits et notices relatifs à l'histoire, à la philosophie, aux sciences, à la littérature et aux langues des peuples orientaux*« (Ázsiai hírlap, avagy a keleti népek történetére, filozófiájára, tudományaira, irodalmára és nyelvére vonatkozó emlékiratok, kivonatok és feljegyzések gyűjteménye), Párizs. – *188 190* (163)

JULIA – Julius Caesar nővére. – *392*

JULIANUS APOSTATA (a Hitehagyott) (kb. 331–363) – római császár 361–363. – *420* (238) – *Antiokhiai levél.* – *420* (238)

JULIUSOK – római patrícius nemzetség. – *392*

JUSTINIANUS, I. (483–565) – bizánci császár 527–565. Uralkodása alatt állították össze a római jog gyűjteményét. – *247* (187)
– *Institutiones* (Institúciók); „Corpus juris civilis" (A polgári jogszabályok gyűjteménye). – *247* (187)
– *Pandectae sive Digesta* (Pandekták vagy Digeszták); „Corpus juris civilis". – *247 270 459* (187)

JUVENALIS, Decimus Junius (kb. 60–127 után) – római szatíraköltő. – *146*
– *Satirae* (Szatírák). – *146*

K

KAMES, Henry, Lord Home (1696–1782) – skót jogász, bíró. – *484*
– *Sketches of the History of Man* (Vázlatok az ember történetéhez), I–II. köt., I. kiad. Edinburgh 1774. – *484*

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus. – *136*

KANUT (Canute, Knud) (995–1035) – angol király 1016–1035 és dán király 1018–1035. – *462*

KAPP, Friedrich (1824–1884) – német történész, jogász és politikus, a Reichstag tagja, nemzeti liberális, majd haladópárti. – *501*

KAROLINGOK – frank uralkodóház. – *149 188*

KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742–814) – frank király 768–800, római császár 800–814. – *149* (122)

KÁROLY, I. (Stuart) (1600–1649) – angol király 1625–1649. – *76 96 110 111 479* (92 97 104)

KÁROLY, II. (1630–1685) – angol király 1660–1685. – *97 114–115* (103 105)

KÁROLY, II. (1661–1700) – spanyol király 1665–1700. – *161 166*

KÁROLY, III. (1716–1788) – spanyol király 1759–1788. – *10 77*

KÁROLY, V. (Habsburg) (1500–1558) – német-római császár 1519–1556; I. Károly néven spanyol király 1516–1556. – *158 159 161*

KÁROLY VILMOS, III. (1679–1738) – 1709-től baden-durlachi őrgróf. – *499*

Katolikus osztrák uralkodóház *lásd* Habsburgok

KAYE, John William (1814–1876) – angol gyarmati tisztviselő és történész; több művet írt India történetéről és etnográfiájáról, valamint az angolok afganisztáni és indiai háborúiról. – *484*
– *lásd még* Taylor, Ph. M.

KEATE, George (1729–1797) – angol író, természetbúvár és festő. – *206*
– *An Account of the Pelew Islands, composed of the Journals and Communications of Captain H. Wilson* (Beszámoló a Palau-szigetekről, Henry Wilson kapitány hajónaplói és közlései alapján), I. kiad. London 1788. – *206*

KENYON, Lloyd, Lord (1732–1802) – angol jogász, főlevéltáros, főbírósági elnök, parlamenti képviselő. – *71*

KEOGH, John (1740–1817) – ír kereskedő, a Katolikus bizottság tagja; tevékeny szerepet vitt az „Egyesült írek" társaságában, küzdött a katolikusok emancipációjáért; 1793-ban az ő kezdeményezésére fogadtak el törvényt a katolikusok helyzetének enyhítéséről. – *12 45 49*

Kerry *lásd* O'Kerry, Eugene

KHALDZSIK (Khildzsik) – a Delhi Szultanátus uralkodóháza 1290–1320. – *197 198*

Khalil ibn Iszhak *lásd* Szidi Khalil

KHIZR-KHÁN (Khidr khán) – a Delhi Szultanátus uralkodója 1414–1421, a Szajjid-dinasztia megalapítója. – *200*

KIMON (i. e. kb. 507–449) – athéni politikus és hadvezér. – *416*

KINGSBOROUGH, Edward King, gróf (1795–1837) – angol tudós. – *360*
– *The Antiquities of Mexico, comprising Fac-similes of ancient Mexican Paintings and Hieroglyphics* (Mexikói régiségek, beleértve ősi mexikói festmények és képírásjelek hasonmásait), I–IX. köt., London 1830–48. – *360*

KLEISZTHENÉSZ (i. e. VI. sz. vége) – athéni politikus. – *306 363 364 367 369 377 378 382 384 386–389 397 398 409*

KOHL, Johann Georg (1808–1878) – német geográfus. – *92*
– *Reisen in Irland* (Írországi utazások), I–II. köt., Drezda–Lipcse 1843. – *92* (53)

Korán. – *190 191*

KOVALEVSZKIJ, Makszim Makszimovics (Maxime Kovalevsky) (1851–1916) – orosz társadalomtörténész és jogász. – *151–235* (134 141 144 162 171 176 179)
– *Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения* (Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei). Első rész, Moszkva 1879. – *151–235* (134 164 165)

«*Kölnische Zeitung*« (Kölni Újság). – *131 134* (114)

KREMER, Alfred (1828–1889) – osztrák orientalista. – *189 194*
– *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams: der Gottesbegriff, die Prophetie und Staatsidee* (Az iszlám uralkodó eszméinek története: az istenfogalom, a prófétaság és az állameszme), Lipcse 1868. – *189 194*

KRUG, Wilhelm Traugott (1770–1842) – német népszerűsítő filozófus. – *136*

Kusru *lásd* Hoszro Anosarvan, I.

L

LABAT, Jean-Baptiste (1663–1738) – francia utazó. – *498*
– *Nouveau voyage aux isles de l'Amérique etc.* (Új utazás Amerika szigeteire stb.), I–VI. köt., I. kiad. Párizs 1722. – *498*

LACROIX (XIX. sz.) – *221*
– *Colonisation et administration romaines de l'Afrique septentrionale* (Észak-Afrika római gyarmatosítása és igazgatása); „Revue africaine", 1863. – *221*

LAFARGUE, Laura (1845–1911) – Marx középső leánya, a francia munkásmozgalom résztvevője; 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *524–525*

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia szocialista, Marx és Engels tanítványa, a Francia Munkáspárt egyik megalapítója, az Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx veje. – *524–525*

LAFITAU, Joseph-François (1670–1740) – francia jezsuita, misszionárius Kanadában. – *488*
– *Moeurs des sauvages américains comparées aux moeurs des premiers temps* (Az amerikai vadak erkölcsei, összehasonlítva az ősidők erkölcseivel), I–II. köt., Párizs 1724. – *488*

LAGARDE – 1871-ben a párizsi érsek fővikáriusa, a Kommün túszként elfogta, majd Versailles-ba küldte, hogy közvetítőként tárgyaljon a túszok kicseréléséről; adott szava ellenére nem tett semmit és nem tért vissza Párizsba. – *119*

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *97 104* (274)

LAJOS, XV. (1710–1774) – francia király 1715–1774. – *501* (274)

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – 1793-tól orléans-i herceg, francia király 1830–1848. – *126 228 229*

LAKE, Gerard (1744–1808) – angol tábornok, 1790–1802 a parlament tagja, az 1798-as ír felkelés idején csapatparancsnok. – *55 63 88*

LANCE, T. E. – angol, az 1860-as években Ausztráliában élt. – *292*

LANDA, Diego de (1524–1579) – spanyol ferencrendi szerzetes, misszionárius. – *350*
– *Relation des choses de Yucatan etc.* (Beszámoló a yucatani ügyekről); Brasseur de Bourbourg, E.–Ch.: „Collection de documents dans les langues indigènes" III. köt., Párizs 1864. – *350*

LANG (XIX. sz.) – angol misszionárius Indiában. – *189 211*
– *Falusi közösségek Indiában és Oroszországban*; „Transactions of the Bengal Social Science Association" (A Bengáliai Társadalomtudományi Társaság beszámolói). – *189 211*

LANG, Gideon S. (XIX. sz.) – angol misszionárius Ausztráliában. – *496*
– *The Aborigines of Australia, in their original Condition and in their Relations with the white Men* (Az ausztráliai bennszülöttek, eredeti állapotukban és a fehérekkel való kapcsolataikban), Melbourne 1865. – *496*

LANGETHAL, Christian Eduard (1806–1878) – német botanikus. – *135*
– *Geschichte der deutschen Landwirtschaft* (A német mezőgazdaság története), I–IV. köt., I. kiad. Jéna 1847–56. – *135* (123)

LANGRISHE, Hercules (1731–1811) – ír politikus, az ír parlament tagja. – *67*

LANIGAN, John (1758–1828) – ír püspök, egyháztörténész, az angol–ír unió híve. – *67 70*

LANZI, Luigi (1732–1810) – olasz filológus és művészettörténész. – *414*
– *Saggio di lingua etrusca e di altre antiche d'Italia* (Tanulmány az etruszk és más ősi itáliai nyelvekről), I–II. köt., I. kiad. Róma 1789. – *414*

LAS CASAS, Bartolomé (1474–1566) – spanyol püspök, humanista, történetíró. – *159*

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus; 1848-ban részt vett a német forradalomban; 1848 nov. – 1849 máj. letartóztatásban volt; az Általános Német Munkásegylet megalapítója (1863), támogatta Németország „felülről" való egyesítését,

titkos egyezségre lépett Bismarckkal; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *524*

LATHAM, Robert Gordon (1812–1888) – angol nyelvész és etnológus. – *487*
– *Descriptive Ethnology* (Leíró etnológia), I–II. köt., London 1859. – *487*

LAURENCE (Lawrence), Richard (megh. 1682) – angol tiszt, a parlamenti hadsereg ezredese; részt vett Cromwell írországi hadjáratában és ír földek elkobzásában; röpiratokat írt Írországról. – *75–76* (41)

LAVERGNE, Louis-Gabriel-Léonce-Guilhaud de (1809–1880) – francia közgazdász és politikus, monarchista. – *91*
– *Rural Economy of England, Scotland and Ireland* (Anglia, Skócia és Írország mezőgazdasága), franciából fordítva, Edinburgh 1855. – *91* (52)

Lawrence *lásd* Laurence, Richard

LE BAS, S. F. – angol hivatalnok, adószedő Indiában. – *220*

»*The Leeds Mercury*« (A Leedsi Hírnök). – *510*

LELAND, Thomas (1722–1785) – angol történetíró. – *107–114 446* (81)
– *The History of Ireland from the Invasion of Henry II.* (Írország története II. Henrik inváziójától), II–III. köt., London 1773. – *107–114 446* (83)

LESLIE, Forbes (XIX. sz.) – angol tiszt. – *494*
– *The early Races of Scotland and their Monuments* (Skócia régi népei és emlékeik), I–II. köt., Edinburgh 1866. – *494*

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848–49-es forradalomban; a kölni kommunista-perben háromévi várbörtönre ítélték; 1856-ban Angliába emigrált; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet egyik vezetője; az I. Internacionálé Főtanácsának tagja; küldött az Internacionálé 1865-ös és 1871-es londoni konferenciáin és valamennyi kongresszusán 1867 és 1872 között; az Independent Labour Party egyik alapítója; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *534*

LETOURNEAU (Letourneux), Charles-Jean-Marie (1831–1902) – francia szociológus és etnográfus. – *221 224*
– *lásd még* Hanoteau, Louis-Joseph-Adolphe

LEYDEN, John (1775–1811) – angol költő és filológus, Bábur önéletrajzának egyik fordítója. – *168*

LEYNADIER, Camille (megh. 1861) – francia történész és regényíró. – *221*
– és B. CLAUSEL: *Histoire de l'Algérie française etc.* (Francia Algéria története stb.), I–III. köt., Párizs 1846–48. – *221*

LICINIUS Stolo, Caius (i. e. IV. sz. első fele) – római néptribunus, i. e. 367-ben Sextiusszal együtt a plebejusok érdekeit szolgáló törvényeket fogadtatott el. – *408*

LIEBIG, Justus, Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia megalapítója. – *136*

LINGARD, John (1771–1851) – angol történész. – *114 116*
– *A History of England, from the first Invasion by the Romans* (Anglia története a rómaiak első inváziójától), I–VIII. köt., London 1819–30. – *114 116* (100)

LINGUET, Simon-Nicolas-Henri (1736–1794) – francia író, jogász; bírálta a felvilágosítók és a fiziokraták polgári liberális eszményeit. – *474*
– (Névtelenül:) *Théorie de lois civiles etc.* (A polgári törvények elmélete stb.), London 1767. – *474*

LIPSIUS, Justus (1547–1606) – németalföldi filológus. – *419*
– *lásd még* Tacitus

LIVIUS, Titus (i. e. 59–i. sz. 17) – római történetíró. – *392 397 398 399 400 402–405 408–411 457 459*
– *Rerum Romanorum ab Urbe condita libri* (Könyvek a rómaiak viselt dolgairól a Város alapításától kezdve). – *392 397 398 399 400 402–405 408–411 457 459*

LOAISA, Garcia de (kb. 1480–1546) – spanyol bíboros, a dominikánus rend generálisa, V. Károly gyóntatója, az Indiák ügyeivel foglalkozó tanács elnöke. – *158*

LOCKE, John (1632–1704) – angol szenzualista filozófus, közgazdász. – *483*

LÓDI – a Delhi Szultanátus afgán uralkodóinak dinasztiája 1451–1526. – *200*

LOGAN (valósz. XIX. sz.) – a kajuga indiánok egyik szahemja. – *333*

LOISELEUR-DESLONGCHAMPS, Auguste (1805–1840) – francia orientalista, Manu törvényeinek francia fordítója. – *167 177*

LONGFELLOW, Henry Wadsworth (1807–1882) – amerikai költő. – *324*
– *Hiawatha.* – *324*

LONGFIELD – ír nemes, 1787-ben Cork grófság parlamenti képviselője. – *41*

LONGUET, Charles (1839–1903) – francia újságíró, proudhonista; 1866–67 és 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866-ban Belgium ügyeivel megbízott titkár, 1867-ben küldött a lausanne-i, 1868-ban a brüsszeli kongresszuson, 1871-ben a londoni konferencián és 1872-ben a hágai kongresszuson; a Párizsi Kommün tagja, 1870–71 részt vett Párizs védelmében; a Kommün leverése után Angliába emigrált; később posszibilista. 1872-től Marx legidősebb leányának, Jennynek a férje. – *524–525*

LONGUET, Edgar (1879–1950) – Jenny és Charles Longuet fia; orvos, a francia munkásmozgalom résztvevője, a szocialista párt, 1938-tól a Francia Kommunista Párt tagja, az antifasiszta ellenállás aktív harcosa. – *524–525*

LONGUET, Henri (Harry) (1878–1883) – Jenny és Charles Longuet fia. – *524–525*

LONGUET, Jean-Laurent-Frédéric (Johnny) (1876–1938) – Jenny és Charles Longuet fia; a Francia Szocialista Párt egyik vezetője, a „Devenir 'social" c. havi folyóirat munkatársa; az első világháború idején pártjában a pacifista kisebbség vezetője. – *524–525*

LONGUET, Jenny (1844–1883) – Marx legidősebb leánya; újságíró, részt vett a nemzetközi munkásmozgalomban; 1872-től Charles Longuet felesége. – *524–525* (75)

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz polgári közgazdász és szociológus. – *285* (202)

LOVETT, William (1800–1877) – angol kézműves, a chartista mozgalom egyik alapítója, a jobbszárny vezetője, az „erkölcsi erő" és a burzsoáziával való együttműködés híve. – *505*

LUBBOCK, Sir John (1899-től Lord Averbury) (1834–1913) – angol biológus, darwinista, etnológus és régész. – *484–498*
– *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man* (A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota), London 1870. – *484–498* (278 281)

LUCAS, Charles (1713–1771) – ír orvos és publicista. – *7*

LUCRAFT, Benjamin (1809–1897) – angol asztalos, trade-unionista; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, 1864–71 a Főtanács tagja; küldött az 1868-as brüsszeli és az 1869-es bázeli kongresszuson; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja; 1871-ben szembefordult a Párizsi Kommünnel és „A polgárháború Franciaországban" c. üzenettel, és kilépett a Főtanácsból. – *534*

LUCRETIUS Carus, Titus (i. e. kb. 96–kb. 55) – római költő és filozófus; ateista és materialista. – *239 242*
– *De rerum natura* (A dolgok természetéről). – *239 242*

LUCULLUS, Lucius Licinius (i. e. kb. 106–kb. 57) – római hadvezér, consul, gazdagságáról és lakomáiról nevezetes. – *148*

LUJZA ULRIKA (1720–1782) – II. Frigyes porosz király húga, 1744-től Adolf Frigyes svéd király felesége. – *500*

LUMSDEN, Harry Bernet (1821–1896) – angol tiszt, közigazgatási állásokat töltött be Indiában. – *167 174 175*
– *Report on the Jouzoofzall District by Lieutenant Lumsden, Commissioner, Peshawur Division* (Lumsden hadnagy, Pésávar kerületi biztos jelentése Juszufszal körzetről), 1853 január 17. – *167 173 175*

LUTTRELL, Henry, Lord Carhampton (1743–1821) – angol tábornok és politikus, az ír parlament tagja, 1796-tól az írországi hadsereg főparancsnoka. – *59 89*

LÜKURGOSZ (i. e. IX. sz. második fele) – spártai törvényhozó. – *365 374 384*

M

MACAULAY, Thomas Babington, Lord, Rothley báró (1800–1859) – angol politikus és történész, whig, a parlament tagja. – *102 111*

MACGEOGHEGAN, Jacques (James) (1702–1763) – ír származású francia apát. – *98 108*
– *History of Ireland* (Írország története), franciából fordította O'Kelly, Dublin 1844, – *98 108* (72)

MACHIAVELLI, Niccolo (1469–1527) – olasz politikus, történész és író; a feltörekvő itáliai burzsoázia ideológusa. – *474*

MACKENZIE, H. (1787–1876) – angol gyarmati tisztviselő Indiában, 1817–31 a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja. – *214*

MAC-MAHON, Marie-Edmé-Patrice-Maurice, comte de, (1859-től) duc de Magenta (1808–1893) – francia tábornok, majd tábornagy, bonapartista; részt vett az algériai, a krími és az itáliai háborúkban; 1864–70 Algéria főkormányzója; 1870-ben Sedannál 100 000 főnyi hadsereg élén kapitulált; 1871-ben a Kommünt vérbe fojtó versailles-i csapatok főparancsnoka; 1873–79 köztársasági elnök. – *120 230 233*

MACNEVIN (MacNeven), William (1763–1841) – ír orvos, az „Egyesült írek" társaságának tagja. – *57 89*

MACPHERSON, James (1736–1796) – skót költő és történetíró. – *438*
– *An Introduction to the History of Great Britain and Ireland etc.* (Bevezetés Nagy-Britannia és Írország történetébe), Dublin 1771. – *438* (254)

MAGUANE (XVIII. sz. vége) – az „Egyesült írek" társaságába bekerült besúgó. – *56*

Mahábhárata. – *177*

MAHMÚD ABD EL-BAKI (1526–1600) – muzulmán jogtudós; kádi volt a többi között Mekkában és Konstantinápolyban. – *193*

MAHMÚD GHAZNEVI (971–1030) – a türk Ghaznavida állam feje 998–1030, rablóhadjáratok sorozatát vezette Indiába. – *196*

MAINE, Sir Henry James Sumner (1822–1888) – angol jogász és jogtörténész. – *167 169 189 217 273 368 423–483 484* (146 245 259 263 264 269 280)

– *Ancient Law : its Connection with the Early History of Society and its Relation to modern Ideas* (Ősi törvény: a társadalom korai történetével való kapcsolata és modern eszmékhez való viszonya), London 1861. – *425 484*
– *Village-Communities in the East and West* (Faluközösségek Keleten és Nyugaton), I. kiad. London 1871. – *189 217*
– *The Effects of Observation of India on modern European Thought* (India megfigyelésének hatásai a modern európai gondolkodásra), London 1875. – *189*
– *Lectures on the Early History of Institutions* (Előadások az intézmények korai történetéről), London 1875. – *167 169 423–483* (243)

MAKRIZI, TAKI AD-DIN AHMED IBN ALI (1364–1442) – egyiptomi arab történetíró. – *193*

MALACHIÁS, szent (kb. 1094–1148) – ír érsek. – *93*

MALIK, IBN ANASZ (kb. 719–795) – arab jogász, imám, a négy muzulmán ortodox jogi iskola egyikének megalapítója. – *190 192*

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap, reakciós közgazdász; a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. – *122*

MANDLIK, VISZNAVAT NÁRÁJAN RAO SZAHIB (1833–1889) – indiai jogász, állami hivatalnok, történész. – *184*

MANNERS, Charles, Rutland hercege (1754–1787) – angol politikus, a Titkos tanács tagja, 1784–87 Írország alkirálya. – *30 31 35 40 83–85*

MANNING. – *522*

MANSFIELD *lásd* Murray, William

MANU – félig mondai indiai törvényhozó. – *167 177–179 181–187 433 467 468 470* (157)
– *Manava Dharma Sastra. Lois de Manou* (Manava Dharma Sastra. Manu törvényei), franciára fordította Loiseleur-Deslongchamps, I–II. köt., I. kiad. Párizs 1830–33. – *167 177–179 181–187 433 467 468 470* (157)

Marcus Attius Balbus *lásd* Attius Balbus, Marcus

MÁRIA, Tudor (1516–1558) – angol királynő 1553–1558; 1554-ben házasságot kötött II. Fülöp spanyol királlyal. – *96 106–107* (67)

MARINA (megh. 1568) – Montezuma leánya, Cortes szeretője. – *362*

MARINER, William (1791–1853) – angol utazó. – *488*
– *An Account of the Natives of the Tonga Islands in the South Pacific Ocean etc.* (Beszámoló a Csendes-óceán déli részén levő Tonga-szigetek bennszülötteiről stb.), I–II. köt., London 1817. – *488*

MARLY (XVIII–XIX. sz.) – ír főpap, Waterford püspöke. – *64*

Marly le Chastel *lásd* Fumée

MAROBODUUS (megh. i. sz. 41) – i. e. 8 – i. sz. 19 a markomannok királya; megszervezte több germán törzs szövetségét a rómaiak ellen. – *394*

MARR, Wilhelm (1819–1904) – német publicista. – *530*

MARSDEN, William (1754–1836) – ír orientalista és numizmatikus, a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja. – *487 497*
– *The History of Sumatra etc.* (Szumátra története stb.), London 1783. – *487 497*

MARSHMAN, John (1794–1877) – angol misszionárius Indiában. – *168*
– *The History of India etc.* (India története stb.), I–III. köt., London 1867. – *168* (173)

MARTYR, Pedro (Pietro Martire d'Anghiera; Petrus Martyr Anglerius) (1457–1526) – olasz történész és geográfus; spanyol udvari szolgálatban állt. – *355*
– *De orbe novo* (Az új világról), Alcalá 1530. – *355*

MARX, Heinrich – Karl Marx nagyapja. – *527*

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *523–525 533* (303)

MARX, Jenny *lásd* Longuet, Jenny

MARX, Karl Heinrich (1818–1883). – *118 521–525 527–531 533 534*
– *Zur Judenfrage* (A zsidókérdéshez) [1843 ősze]; „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. (1. köt. 349–377. old.) – *529*
– és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik etc.* (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája stb.) [1844. szept.–nov.], Majna-Frankfurt 1845. (2. köt. 1–210. old.)– *527*
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. (4. köt. 437–470. old.) –*530*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt. [1863–1867], Hamburg 1867. (23. köt.) –*523 524* (299)
– (Névtelenül:) *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Workingmen's Association* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának üzenete) [1871 április–május], London 1871. (17. köt. 285–335. old.) – *118* (107)

Marx, Laura *lásd* Lafargue, Laura

MARX-AVELING, Eleanor (Tussy) (1855–1898) – Marx legfiatalabb leánya, az angol munkásmozgalom résztvevője; 1884-től Edward Aveling élettársa. – *534*

MASSEY, William Nathanael (1809–1881) – angol történész. – *98*
– *A History of England during the Reign of George the Third* (Anglia története III. György uralkodása alatt), I–IV. köt., London 1855–63. – *98*

MASZUD, I. (Sihab ad-daula Maszud) – a Ghaznavida állam uralkodója 1030–1041. – *196*

MATHESEN. – *522*

MAURER, Georg Ludwig, Ritter von (1790–1872) – német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta. – *172 205 434 438* (134 154)
– *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland* (A jobbágytelkek, a paraszttelkek és a telekberendezkedés története Németországban), Erlangen 1862–63. – *172 205 438* (254)

MAVERDI, ALI BEN MOHAMED (kb. 972–1058) – arab jogász, Sáfii iskolájából. – *192 193*

MAXWELL – 1796-ban Írország főügyésze. – *55 88*

MAYNE, John D. (szül. 1828) – angol jogász, igazgatási tisztségeket töltött be Madrászban. – *167*
– *A Treatise on Hindu Law and Usage* (Értekezés a hindu jogról és szokásjogról), Madrász 1878. – *167*

MAYR Aurél (1845–1914) – magyar nyelvész, az indogermán összehasonlító nyelvészet tanára. – *167*
– *Das indische Erbrecht* (Az indiai örökösödési jog), Bécs 1873. – *167*

MAZARIN, Jules (Giulio Mazarini) (1602–1661) – olasz származású francia politikus, bíboros, 1643-tól első miniszter, XIV. Lajos nagykorúságáig lényegében ő kormányozta Franciaországot; a francia abszolutizmus kiépítője. – *483*

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár, az olasz nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezére; 1849-ben a Római Köztársaság ideiglenes kormányának elnöke; 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia Központi Bizottságának egyik szervezője; 1864-ben az Internacionálé alapításakor megpróbálta azt a saját befolyása alá vonni. –*523*

MCCANN – az „Egyesült írek" társaságának tagja, részt vett az 1798-as felkelés előkészítésében. – *57 89*

McGeoghegan, M'Geoghegan *lásd* MacGeoghegan, Jacques

M'CORMICK (McCormick) – ír politikus, az 1790-es évek elején a Katolikus bizottság titkára. – *49*

MCCRACKEN, Henry John (1767–1798) – ír politikus, az „Egyesült írek" társaságának egyik alapítója Belfastban, az 1798-as felkelés vezetője Antrimben. – *12*

MCLENNAN, John Ferguson (1827–1881) – skót jogász és történész. – *484–486* (279)

– *Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies* (Kezdetleges házasság. Vizsgálódás a házassági szertartásokban a rablásos forma eredetéről), Edinburgh 1865. – *484–486*

McNevin *lásd* MacNevin, William

M'DONNEL (XVIII. sz. vége) – ír nyomdász. – *50*

MELBOURNE, William Lamb, gróf (1779–1848) – angol politikus, whig; 1830–34 belügyminiszter, 1834, 1835–41 miniszterelnök. – *504 508* (287)

MELVILLE, James C. (1792–1861) – angol hivatalnok, a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja. – *167*

Memorandum on the Census of British India of 1871–72 (Emlékirat a Brit-Indiában 1871–72-ben lebonyolított cenzusról). – *221*

Memorandum on the Improvement in the Administration of India during the latest thirty or forty Years and the Petition of the East India Company to Parliament. 1858 (Emlékirat az India igazgatásában az utóbbi harminc–negyven évben eszközölt javításokról és a Kelet-indiai Társaság petíciója a parlamenthez. 1858). – *189 212*

MERCIER, Ernest – francia történész. – *221*

– *Comment l'Afrique septentrionale a été arabisée etc.* (Hogyan arabosították Észak-Afrikát stb.) Constantine 1874. – *221*

– *Histoire de l'établissement des Arabes dans l'Afrique septentrionale etc.* (Az arabok észak-afrikai megtelepedésének története stb.), Párizs 1875. – *221*

MEROLLA, Girolamo (XVII. sz.) – olasz történetíró, utazó, misszionárius Afrikában. – *493*

– *A Voyage to Congo and several other Countries in the southern Africa . . . in the Year 1682* (Utazás Kongóba és több más országba Afrika déli részén . . . 1682-ben); John Pinkerton: „A general Collection of . . . Voyages and Travels . . ." XVI. köt. – *493*

MEROVINGOK – frank uralkodóház az V–VIII. században. – *149 188* (252)

METHUEN, John (1650–1706) – angol diplomata. – *17* (22)

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász; Ricardo követője. – *167 206*

– *The History of British India* (Brit India története), IV. kiad., I–IX. köt., London 1840–48. – *167 206* (173)

MILL, John Stuart (1806–1873) – angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *140*

MIRABEAU, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749–1791) – francia író és politikus, a forradalomban a nagyburzsoázia és a polgárosult nemesség képviselője. – *500*
– *Geheime Geschichte des Berliner Hofes* (A berlini udvar titkos története). A francia eredeti fordítása . . . 1789. – *500 501*

Mitaksára *lásd* Vidzsnyanésvara

MITCHEL, John (1815–1875) – ír publicista és történetíró, az „Ifjú Írország" társaság forradalmi demokratikus szárnyának vezetője; a chartistákkal való szövetségre törekedett; 1848-ban az írországi felkelés előkészítéséért a gyarmatokra száműzték, 1853-ban megszökött és az Egyesült Államokba emigrált; a polgárháborúban a déliek mellett foglalt állást. – *515* (4 20)
– *The History of Ireland from the Treaty of Limerick to the present Time* (Írország története a limericki szerződéstől a jelenkorig), I–II. köt., Dublin 1869. – *15* (4 20 72)

Moeurs, coutumes et institutions des indigènes de l'Algérie (Az algériai bennszülöttek erkölcsei, szokásai és intézményei). – *221*

Mogulok *lásd* Nagymogulok

MOHAMED ABUL QÁSZIM IBN ABDALLAH (kb. 570–632) – az iszlám megalapítója. – *193 194 196*

Moira *lásd* Hastings, Francis Rawdon

MOLYNEUX, William (1656–1698) – ír filozófus, matematikus és csillagász, az ír parlament tagja; politikai röpiratokat is írt. – *7*

MOMMSEN, Theodor (1817–1903) – német ókortörténész. – *264 368 390 391 396 399 412*
– *The History of Rome* (Róma története), fordította W. P. Dickson. I. [–IV.] köt., New York 1870. – *264 390 396 399*

MONK (Monck), George, Albermarle hercege (1608–1670) – angol tábornok és politikus, Cromwell seregében harcolt, de annak halála után elősegítette a Stuart-dinasztia restaurálását. – *68*

MONNEREAU (XIX. sz.) – Diego de Haedo francia fordítója. – *221*

MONROE, Thomas (1761–1827) – angol tábornok, a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja, 1819–26 Madrász-tartomány kormányzója. – *210*

MONTEZUMA (kb. 1480–1520) – azték vezér, „az utolsó mexikói császár". – *359–363*

MOORE, Charles (1730–1822) – angol-ír politikus, bíró, tábornagy, a parlament tagja, az angol–ír unió híve. – *71*

MOORE, Thomas (1779–1852) – ír költő és író. – *94*
– *The History of Ireland* (Írország története), I–IV. köt., Párizs 1835–46. – *94* (62)

MOREAU, Jean-Victor (1763–1813) – francia tábornok, 1796-ban a rajnai és moseli hadsereg fővezére. – *44 45*

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, archeológus és őstörténész. – *154 236–422 425* (179 183 184 188 196 215 217 218 222 226 229 232 234 280)
– *League of the Ho-Dé-No-Sau-Nee or Iroquois* (A ho-dé-no-sau-nee-k vagy irokézek ligája), Rochester 1851. – *303*
– *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (Az emberi család vérségi és rokonsági rendszerei), Washington 1871. – *154 250 269 335* (189)

– *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (Az ősi társadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig), London 1877. – *236–422 468* (179 180 201 228 236 237 240 243)

»*The Morning Chronicle*« (A Reggeli Krónika), London. – *74*

MOXON, Edward (1801–1858) – angol könyvkiadó. – *508* (291)

Mountjoy *lásd* Blount, Charles

Mountjoy *lásd* Gardiner, William Neville

Mubárak (Khaldzsi) *lásd* Qutb-ud-dín Mubárak

MUBÁRAK-SÁH, II., MUI'ZZ UD-DÍN – a Delhi Szultanátus Szajjid-dinasztiabeli uralkodója 1421–1434. – *200*

MUHAMMAD QÁSZIM (Imad ud-din Muhammad-ibn-Qászim) (megh. 714) – arab hadvezér, 711-ben az iraki uralkodó parancsára behatolt Indiába. – *195 196*

MUHAMMAD-SÁH, IV. – A Delhi Szultanátus Szajjid-dinasztiabeli uralkodója 1434–1445. – *200*

Muhammad Tughluq *lásd* Ghijász-ud-dín Muhammad-sáh, II.

MUHAMMED GHÚRI, SIHAB UD-DÍN – 1173-tól Ghazní uralkodója, 1203-tól a Ghúridák államának szultánja. – *197*

MUIR, William (1819–1905) – angol hivatalnok, 1837–1885 Indiában; 1852-ben az Északnyugati Tartományok kormányának titkára, 1868–74 alkormányzó, 1876–85 az Indiai Tanács tagja. – *217*

MULTEKA – a hanefita iskolához tartozó muzulmán jogkommentátor. – *188 190*
– *Multeka*. Ford. d'Ohsson; „Journal Asiatique", 1842 október. – *188 190 191 192*
– *Multeka*. Ford. Belin; „Journal Asiatique", 1861 és 1862. – *188 190 191 192*

MURPHY, John Nicholas (XIX. sz.) – angol publicista. – *107–110 112 114 116 117*
– *Ireland, Industrial, Political and Social* (Írország, ipari, politikai és társadalmi szempontból), London 1870. – *107–112 114 116 117* (81 83 86 89)

MURRAY, John (1808–1892) – angol könyvkiadó. – *168*

MURRAY, William, Mansfield grófja (1705–1793) – angol politikus, főbíró. – *26 82*

MÜLLER, Johann Georg (1800–1875). – *484 488 494 495*
– *Geschichte der amerikanischen Urreligionen* (Az amerikai ősvallások története), I. kiad. Bázel 1855. – *484 488 494 495*

MÜLLER, Karl Otfried (1797–1840) – német filológus és archeológus. – *363*
– *The History and Antiquities of the Doric Race* (A dór faj története és régiségei), ford. H. Tufnell és G. C. Lewis, I–II. köt., Oxford 1830. – *363*

N

NAGYMOGULOK – indiai uralkodóház 1526–1858. – *179 202–206 226*

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *45 70 128 129 467 483* (176)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *124 126 129 230–233* (110 177)

NÁRADA – egy ősi indiai törvénygyűjtemény összeállítója; egyes tudósok szerint az i. sz. I–II., mások szerint a IV–V. században élt. – *179–187* (159)

– *Náradíya Dharma Sastra or the Institutes of Narada* (Náradíja Dharma Sastra, avagy Nárada institúciói), ford. dr. J. Jolly, London 1876. – *167 179–187* (247)

NÁSZIR-UD-DÍN MAHMÚD-SÁH, I. – a Delhi Szultanátus uralkodója 1246–1266. – *197*

NAUTIUSOK – római patrícius nemzetség. – *393*

NEARKHOSZ (i. e. kb. 360–kb. 312) – makedón hadvezér, Nagy Sándor hajóhadának parancsnoka. – *182*

NEILSON, Samuel (1761–1803) – ír politikus, az „Egyesült írek" társaságának egyik vezetője, a „Northern Star" c. újság alapítója. – *12 46 56*

NELSON, James Henry (XIX. sz.) – angol hivatalnok Indiában. – *167*

– *A View of the Hindu Law as administrated by the High Court of Judicature at Madras* (A hindu jog áttekintése a madrászi főtörvényszék joggyakorlata szerint), Madrász 1877. – *167*

NERO, Claudius Caesar Germanicus (37–68) – római császár 54–68. – *131 146 147*

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *527 530*

»*Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens*« (Az Új Idő. Szellemi és közéleti szemle), Stuttgart. – *527* (301)

NEWELL (XVIII. sz. második fele) – a kormány beépített ügynöke az „Egyesült írek" társaságában. – *56*

NEWENHAM, Edward (1732–1814) – ír politikus, az önkéntesek mozgalmának résztvevője, 1769–97 az ír parlament tagja, az angol–ír unió híve. – *43*

NEWNHAM, Sands (XIX. sz.) – angol gyarmati tisztviselő Indiában. – *214*

NEWPORT, John (1756–1843) – ír politikus, whig, az önkéntesek mozgalmának résztvevője; 1803–32 az angol parlament tagja, a katolikus emancipáció híve. – *73*

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *523* (299)

Das Nibelungenlied (A Nibelung-ének). – *137 433* (125)

NIEBUHR, Barthold Georg (1776–1831) – német ókortörténész és diplomata. – *368 370 371 391 394 397 399 401 403 404 407 408 425 457 468*

– *The History of Rome* (Róma története), I–III. köt., Cambridge 1828–42. – *368 370 397 399 468*

NIEL, Adolphe (1802–1869) – francia tábornagy, 1867-ben hadügyminiszter. – *235*

– *Beszéd a nemzetgyűlés 1869 április 14-i ülésén*; „Annales de l'Assemblée nationale. Compte-rendu in extenso des séances" II. köt., Párizs 1869. – *235*

NORTH, Frederick (1732–1792) – angol politikus, tory, 1767-ben pénzügyminiszter, 1770–82 miniszterelnök, 1783-ban belügyminiszter Portland koalíciós kabinetjében (Fox-North-kabinet). – *15 16 19 25 36 78 80 82 103*

»*The Northern Star*« (Észak Csillaga), Belfast. – *45 48* (32)

NUMA POMPILIUS – Róma mondai második királya i. e. kb. 717–679. – *396 398 399 405 409*

O

OASTLER, Richard (1789–1861) – angol politikus és szociálreformer, filantróp, tory; harcolt a munkanap törvényes korlátozásáért. – *514*

OATES, Titus (1648–1705) – angol kalandor; 1677-ben áttért a katolikus vallásra, 1678-ban katolikus összeesküvés koholt vádját terjesztette a parlament elé; feljelentése alapján sok embert kivégeztek; 1685-ben koholt vádjaiért életfogytiglani fogságra ítélték, 1689-ben kegyelmet kapott. – *97*

O'BRIEN (XVIII. sz. második fele) – a kormány beépített ügynöke az „Egyesült írek" társaságában. – *56*

O'BRIEN, Connor More (megh. 1426) – a dél-írországi Thomond hűbérura. – *448 449*

O'BRIEN, Donogh (kb. XV. sz. második fele) – Connor More O'Brien unokája. – *448 449*

O'BRIEN, Duff (XV. sz.) – Connor More O'Brien fia. – *448*

O'BRIEN, James (írói neve Bronterre) (1802–1864) – angol publicista, chartista; a 30-as években a „Poor Man's Guardian" szerkesztője; szociálreformista tervezeteket készített; az 1848–49-es forradalom után visszavonult a chartista mozgalomtól; 1849-ben megalapította a Nemzeti Reformszövetséget. – *507 515*

O'BRIEN, John (megh. 1767) – ír tudós. – *444 447*
– *Angol–ír szótár*, Párizs 1768. – *444*
– *A critico-historical Dissertation concerning the Ancient Irish Laws, or national Customs, called gavelkind and tanistry* (Kritikai-történeti értekezés az ősi ír törvényekről, illetve a gavelkindnek és tanistrynek nevezett nemzeti szokásokról), I–II. rész; Charles Vallancey: „Collectanea de Rebus Hibernicis", I. köt., 3–4. sz., Dublin 1774–75. – *444 447*

O'BRIEN, Lucius (megh. 1795) – ír politikus, az ír parlament tagja, 1787-től a Titkos tanács és a kancelláriai bíróság tagja. – *17–78*

O'BRIEN, William Smith (1803–1864) – az ír nemzeti szabadságmozgalom résztvevője, az „Ifjú Írország" társaság jobbszárnyának vezetője, több ízben a parlament tagja; az 1848-as balsikerű ír felkelési kísérlet után halálra ítélték, majd az ítéletet életfogytiglani szabadságvesztésre változtatták; 1856-ban kegyelmet kapott. – *513 516*

O'BRIENEK – ír nemesi nemzetség. – *448*

Observations on the Law and Constitution of India (Megjegyzések az indiai jogról és alkotmányról), London 1825. – *189*

O'BYRNESEK – ír nemesi nemzetség. – *111*

O'CONNELL, Daniel (1775–1847) – ír ügyvéd és politikus; az ír függetlenségi mozgalom jobbszárnyának vezére. – *96 512–514 516* (36 293)

O'CONNOR, Arthur (1763–1852) – az ír nemzeti szabadságmozgalom képviselője, 1797–98 az „Egyesült írek" társaságának egyik vezetője és „Press" c. lapjának szerkesztője; 1798-ban a felkelés előestéjén letartóztatták, 1803-ban Franciaországba emigrált. – *57 89*

O'CONNOR, Brian (megh. 1560) – ír clanfőnök. 1511-től Offaly grófság (a későbbi King's County) birtokosa; állandóan szembeszegült az angol uralommal. – *106*

O'CONNOR, Feargus Edward (1794–1855) – angol munkásvezető; 1832–35 ír parlamenti képviselő, majd a chartisták balszárnyának egyik vezetője, az előbb Leedsben, majd Londonban megjelenő „Northern Star" alapítója és szerkesztője; 1848 után reformista. – *504–507 509 511 512 514 515 517*

O'CONNOROK – ír nemesi nemzetség. – *96* (67)

O'CONOR, Matthew (1773–1844) – ír történész. – *91 110 115*

– *The History of the Irish Catholics from the Settlement in 1691 with a View of the State of Ireland from the Invasion by Henry II to the Revolution* (Az ír katolikusok története az 1691-es rendezéstől, visszapillantva Írország helyzetére II. Henrik inváziójától a forradalomig), Dublin 1813. – *91 110 115* (51 69 81 103)

OCTAVIA (megh. i. e. 11) – Augustus császár húga, Gajus Marcellus, majd i. e. 40-től Marcus Antonius felesége. – *392*

Octavianus *lásd* Augustus, Cajus Julius Caesar Octavianus

OCTAVIANUSOK – római nemzetség. – *392*

O'Curry *lásd* Curry, Eugene

ODGER, George (1820–1877) – angol cipész, trade-unionista; egyik alapítója és 1862–72 titkára a trade-unionok londoni tanácsának, különböző társadalmi szervezetek tagja, részt vett az Internacionálé alapító gyülésén, 1864–71 a Főtanács tagja, 1864–67 a Tanács elnöke; részt vett az 1865-ös londoni konferencián és az 1866-os genfi kongresszuson; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja; az angol választójogi reformért folyó harc során kompromisszumra lépett a burzsoáziával; 1871-ben szembefordult a Párizsi Kommünnel és a Főtanács Üzenetével és kilépett a Főtanácsból. – *534*

ODOAKER (Odovakar) (kb. 434–493) – a nyugat-római császárok szolgálatában álló germán testőrök vezére; 475-ben a császári trónra segítette a kiskorú Romulus Augustulust, de amikor nem kapta meg a jutalmát, 476-ban detronizálta a császárt és királyi címmel maga uralkodott Itáliában. – *149*

O'DOGHERTY, (O'Doherty) Sir Cahir (1587–1608) – ír nemzetségfő, az észak-írországi Derry grófság helytartója, az 1608-as felkelés vezetője. – *109 446*

O'DONNELL, R. (1575–1608) – Tyrconnel első grófja, az angolok elleni felkelés egyik vezetője, Hugh Macmanus O'Donnell fia. – *102 445*

O'DONNELL, Hugh (kb. 1572–1602) – Tyrconnel ura, Hugh Macmanus O'Donnell fia, részt vett az angolok elleni harcokban. – *107*

O'DONNELL, Hugh Macmanus, (1566-tól) Lord Tyrconnel – ír nagybirtokos. – *107*

O'DONOVAN, John (1809–1861) – ír filológus és történész, a kritikai irányzat képviselője; 1852-től tagja az ősi ír törvények fordítására és kiadására alakult kormánybizottságnak. – *446*

– *Annala Rioghachta Eireann. Annals of the Kingdom of Ireland by the Four Masters, from the earliest Period to the Year 1616* (Az ír királyság évkönyvei. A legrégibb időktől 1616-ig a négy magiszter tollából), I–III. köt., Dublin 1848–51. – *446*

'*Οδύσσεια* (Odüsszeia). – *377 388 449*

OGULNIUS fivérek – római politikusok: a róluk elnevezett, i. e. 300-ban hozott törvény engedélyezte, hogy plebejus is betölthessen főpapi méltóságot. – *402*

OHSSON, Abraham-Constantin d' (1779–1851) – svéd diplomata, orientalista. – *188 190* – *lásd még* Multeka

OMAJJÁDOK – az arab kalifátus első uralkodóháza; 660–750 Damaszkuszban, 756–1031 Spanyolországban uralkodott. – *194 195*

OMAR, I. (Omar ibn al-Khattab) (kb. 580–644) – az arab kalifátus második uralkodója 634–644. – *194 196*

O'MORE, Gilpatrick (XVI. sz.) – ír clanfőnök, állandóan szembeszegült az angol uralommal. – *106*

O'MORE-OK – ír nemzetség Leinster tartomány Leix grófságában (a későbbi Queen's Countyban). – *96 106* (67)

O'NEILL, Hugh, Tyrone grófja (kb. 1540–1616) – ír clanfőnök, 1595–1603 az angol uralom elleni felkelés egyik vezetője. – *101 102 107 445*

O'NEILL, John (1740–1798) – az ír parlament tagja, a protekcionizmus és a katolikus emancipáció híve, Antrim grófság kormányzója; az 1798-as felkelés idején megölték. – *17 39 42*

O'NEILL, K. B. (kb. 1480–1559) – ír nemzetségfő, 1542-ben az angol királynak való meghódolásért a Tyrone grófja címet kapta. – *106*

O'NEILL, Phelim (kb. 1604–1653) – ír nemes, az 1641-es felkelés vezetője. – *102* (75)

O'NEILL, Shane (kb. 1530–1567) – ír clanfőnök, az 1559–67-es felkelés vezetője. – *95*

O'NEILLEK – ír nemesi nemzetség. – *96*

ORBÁN, VIII. (Maffeo Barberini) (1568–1644) – római pápa 1623–1644. – *102*

ORDE, Thomas, Bolton bárója (1746–1807) – angol politikus, ügyvéd; 1784–90 az ír parlament tagja; az írországi Titkos tanács tagja, az alkirály főtitkára. – *32 33 35–38 83–85*

ORELLI, Johann Konrad (1770–1826) – svájci pap, filológus. – *414*

Oriel *lásd* Foster, John

ORLEANS-OK – a Bourbonok ifjabb ága, francia királyi család 1830–1848. – *503*

ORMONDE, James (Butler) (1610–1688) – ír protestáns, az 1641-es felkelés idején a királyi hadsereg főparancsnoka, a Stuartok restaurációja idején Írország főhelytartója. – *115*

ORR, William (1766–1797) – ír gazdálkodó, az „Egyesült írek" társaságának tagja; halálra ítélték. – *56 88*

ORTIZ, Juan de Cervantes – spanyol nemes, a XVII. sz. első negyedében Peru főügyésze. – *161 164*

– *Memorial que presenta a su Majestad el licenciado J. Ortiz de Cervantes... sobre pedir remedio del daño y diminucion de los Indios; y propone ser medio eficaz la perpetuydad de encomiendas* (J. Ortiz de Cervantes licenciátus jelentése Őfelségének... kérve, hogy pótolják az indiánok veszteségeit és fogyását, s hatékony eszközül javasolva az encomiendák örökössé tételét), 1619. – *161 164*

OSZMÁN IBN AFFAN (megh. 656) – az arab kalifátus harmadik uralkodója 644–656. – *194*

OVIDIUS (Publius Ovidius Naso) (i. e. 43–kb. i. sz. 17) – római költő. – *399*

– *Fasti* (Ünnepek). – *399*

P

PÁL, III. (Alessandro Farnese) (1468–1549) – római pápa 1534–1549. – *159*

PALGRAVE, Francis (1788–1861) – angol történész. – *205*

PALLAS, Peter Simon (1741–1811) – német utazó és természettudós. – *489*

– *Voyages... en différentes provinces de l'empire de Russie et dans l'Asie septentrionale* (Utazások az orosz birodalom különböző tartományaiban és Észak-Ázsiában), németből fordította Gauthier de la Peyronie, I–V. köt., Párizs 1788–93. – *489*

Pandectae *lásd* Justinianus, I.

PARKER, Ely Samuel (1828–1895) – a szeneka indiánok egyik szahemja. – *333*

PARNELL, John (1744–1801) – ír ügyvéd, protestáns, 1761-től az ír parlament tagja, 1799-től pénzügyminiszter, az angol–ír unió ellenzője. – *65 71*

PARSONS, Laurence, gróf Rosse (1758–1841) – ír politikus, az ír parlament tagja. – *55 65*

PARSONS, William (1570–1650) – angol politikus, 1641–43 Írország főbírája. – *110 112* (96)

PATRICK (Patricius), szent (kb. 373–kb. 463) – keresztény prédikátor, az írországi katolikus egyház megalapítója és első püspöke. – *424 465*

PATTISON, James – angol politikus, 1844-ben a parlament tagja. – *514*

PAULLUS, Julius (III. sz. első fele) – római jogtudós. – *459*

PAUSZANIASZ (II. sz.) – görög utazó, író. – *389*
– *Graeciae descriptio libri decem* (Görögország leírása tíz könyvben). – *389*

PEEL, Sir Robert (1788–1850) – angol politikus, mérsékelt tory; 1841–46 miniszterelnök; a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *508–512*

PEISZISZTRATIDÁK – Peiszisztratosz athéni türannosz (i. e. kb. 600–527) fiai, Hippiasz és Hipparkhosz, akik apjuk halála után átvették az uralmat. A fiatalabbat, Hipparkhoszt, 514-ben megölték; Hippiaszt 510-ben elűzték Athénból; 490-ben halt meg. – *388*

PELHAM, Thomas, Chichester grófja (1756–1826) – angol politikus, whig, az ír parlament tagja, a katolikusok emancipációjának ellenzője; 1795–97 az alkirály főtitkára. – *52 55 88*

PERIKLÉSZ (i. e. kb. 490–429) – athéni politikus, az athéni demokrácia vezetője annak virágkorában. – *245 389 390*

PERRON, Nicolas (XIX. sz.) – francia orientalista. – *227 228*
– *lásd még* Szidi Khalil

PERROT, John (kb. 1527–1592) – 1570–73 az írországi Munster tartomány kormányzója, 1584–88 Írország helytartója. – *107*

PETIT – 1871-ben a párizsi érsekség titkára. – *119*

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *74 75 113 116 483* (41)
– *The political Anatomy of Ireland* (Írország politikai anatómiája); William Petty: „Tracts; chiefly relating to Ireland" (Értekezések, főleg írországi vonatkozásúak), Dublin 1769. – *113 116*

PHEAR, John (1825–1905) – angol jogász, sok évig Indiában teljesített szolgálatot. – *489*
– *The Aryan Village in India and Ceylon* (Az árja falu Indiában és Ceylonban), London 1880. – *489* (280)

PHELAN, William (1789–1830) – ír történész. – *97*
– *The Remains* (Hátrahagyott Művei), I–II. köt.. London 1832. – *97–98*

PICHEGRU, Charles (1761–1804) – francia tábornok, 1794–95 a hollandiai hadműveletek irányítója, egy Napóleon elleni összeesküvés vezetőjeként börtönben halt meg. – *45*

PINDAROSZ (i. e. kb. 522–kb. 442) – ógörög lírai költő, ódáiról híres. – *372*

PINKERTON, John (1758–1826) – ír történetíró. – *486 493*

– *A general Collection of the best and most interesting Voyages and Travels in all Parts of the World, many of which are now first translated into English* (A világ minden részén tett legkiválóbb és legérdekesebb hajózások és utazások átfogó gyűjteménye, sok közülük most először angol fordításban), I–XVII. köt., London 1808–1814. – *486 493*

PITAMAHA – ősi indiai filozófus és jogkommentátor. – *186*
– *lásd még* F. E. Sicé: Législation hindoue etc.

PITT, William, Jun. (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801, 1804–06 miniszterelnök; a francia forradalom elleni és a Napóleon elleni intervenciós háború egyik szervezője; 1798-ban elnyomta az ír felkelést; számos intézkedést hozott a munkásmozgalom ellen. – *21 30 31 36 39 45 51 52 59–62 64–66 68 70 71 83 84 89 90 98 103 104 207 208*

PIZARRO, Francisco (kb. 1475–1541) – spanyol kalandor, Peru meghódítója; 1533-ban Atahualpa inka uralkodót, bár az sok aranyat adott váltságdíjul, megfojtatta. – *362*

PLACE (XIX. sz.) – angol hivatalnok, a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja, adószedő Madrász tartományban. – *167 175*
– *lásd még* Fifth Report from the Select Committee etc.

PLANTAGENETEK – angol uralkodóház 1154–1399. – *100*

PLATÓN (i. e. kb. 427–kb. 347) – görög idealista filozófus. – *243 250 460* (184)
– *Τίμαιος* (Timaiosz). – *250*

PLINIUS Secundus, Cajus, Sen. (23–79) – római tudós, köztisztviselő és katona. – *144 145*
– *Historia Naturalis* (Természettörténet). – *144 145*

PLUNKET, Oliver (1629–1681) – az írországi Armagh grófság érseke. – *97*

PLUNKET, Thomas (megh. 1866) – William Cunningham Plunket legidősebb fia, 1839-től írországi püspök. – *71*

PLUNKET, William Cunningham (1764–1854) – ír jogász, 1797-től a Királyi tanács tagja, az ír parlament tagja, az angol–ír unió ellenzője; az unió létrejötte után a kabinet tagja, 1830-ban Írország lordkancellárja. – *65 71–72*

PLUTARKHOSZ, khairóneiai (kb. 46–kb. 125) – görög történet- és életrajzíró, idealista filozófus. – *243 283 288 380–381 383 388 389 400 402 407 409* (184)
– *Βίοι Παράλληλοι* (Párhuzamos életrajzok). – *283 288 380–381 383 388 389 400 402 407 409* (228 229 234)

Political Register *lásd* Cobbett's Weekly Political Register

POLLUX, Julius (II. sz.) – görög tudós, „Onomasztikon" címmel egy lexikon jellegű műve maradt fenn. – *370 371*

POLÜBIOSZ (i. e. kb. 201– kb. 120) – görög politikus és történetíró. – *416 487*
– *The General History etc.* (Egyetemes történet), görögből fordította Hampton, I–III. köt., London 1809. – *416 487*

POMPADOUR, Jeanette Antoinette Poisson, marquise de (1721–1764) – XV. Lajos kegyencnője. – *501*

POMPEJUS, Gnaeus Magnus (i. e. 106–48) – római hadvezér és államférfi. – *148*

PONSONBY, George (1755–1817) – ír ügyvéd, 1776-tól az ír parlament tagja, Írország lordkancellárja. – *20 21 55 80 88*

POPILIUSOK – római nemzetség. – *394*

PORTLAND, William Henry Cavendish Bentinck, herceg (1738–1809) – angol politikus, a whigek egyik vezére; 1794–1801 belügyminiszter, 1783 és 1807–09 miniszterelnök. – *19 20–23 25 80–82* (24)

PORUS (Pórosz, Puru) (i. e. IV. sz. második fele) – indiai király (rádzsa), i. e. 326-ban vereséget szenvedett Nagy Sándortól. – *182*

POSSEVINO, Antonio (1534–1611) – olasz jezsuita; 1580-ban pápai parancsra Oroszországba ment, hogy létrehozza a katolikus és a görögkeleti egyház unióját. – *206*
– *De Moscovia diatriba. Respublica Moscoviae et urbes...* (Értekezés Moszkoviáról. A moszkvai állam és városai), Leyden 1630. – *206*

POST, Albert Hermann (1839–1895) – német jogtudós. – *460 470*
– *Die Anfänge des Staats- und Rechtslebens* (Az állami és jogi élet kezdetei), Oldenburg 1878. – *460 470*

POWELL, John Wesley (1834–1902) – amerikai tudós, a Smithson Intézet etnográfiai részlegének első igazgatója, Morgan követője és barátja. – *281*

POYNINGS, Edward (1459–1521) – angol államférfi, VII. Henrik főügyésze, 1494–96 Írország helytartója. – *7 8 18 77 79 95* (6)

PRATT, John Jeffries, Camden márki (1759–1840) – angol politikus, a Titkos tanács tagja, 1795–99 Írország főhelytartója, a katolikusok emancipációjának ellenzője, az orangisták támogatója, 1804–05 hadügyminiszter. – *44 52–55 59 61 87 88*

PRENDERGAST, John Patrick (1808–1893) – ír történetíró, liberális. – *114* (81)
– *The Cromwellian Settlement of Ireland* (Írország Cromwell-féle rendezése), London 1865. – *114* (101)

PRESCOTT, William Hickling (1796–1859) – amerikai liberális történész. – *355*
– *History of the Conquest of Mexico etc.* (Mexikó meghódításának története stb.), I–III. köt., London–New York 1843. – *355*

»*The Press*« (A Sajtó), Dublin. – *46* (32)

PRITHVÍRÁDZS, III. – az észak-indiai radzsput állam uralkodója 1177–1192. – *197*

PROTOMAKHOSZ – athéni hadvezér, i. e. 406-ban részt vett az Arginuszai-szigetcsoport melletti csatában. – *288*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista, az anarchizmus megalapítója; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. – *121–125*
– *La guerre et la paix* (Háború és béke), I–II. köt., Párizs 1869. *121–125* (109)

PROYART, Liévain Bonaventura (kb. 1743–1808) – francia misszionárius és történetíró. – *492*
– *History of Loango, Kakongo, and other Kingdoms in Africa* (Loango, Kakongo és más afrikai királyságok története); John Pinkerton: „A general Collection of... Voyages and Travels...", XVI. köt. – *492*

PÜRRHOSZ (i. e. 319–272) – épeiroszi uralkodó 307–302, 296–272. – *144*

Q

Qászim *lásd* Muhammad Qászim

QUATREMERE, Etienne-Marc (1782–1857) – francia orientalista. – *486*
– *Mémoires géographiques et historiques sur l'Egypte et sur quelques contrées voisines* (Földrajzi

és történelmi értekezések Egyiptomról és néhány szomszédos tájékról), I–II. köt., Párizs 1811. – *486*

QUTB-UD-DÍN AJBAK – a Delhi Szultanátus alapítója, az első rabszolga-szultán 1206–1210. – *197 199*

QUTB-UD-DÍN MUBÁRAK – a Delhi Szultanátus Khaldzsi-dinasztiabeli uralkodója 1316–1320. – *198 199* (171)

R

RADCLIFFE, Thomas, Sussex grófja (1526–1583) – 1556-tól Írország főhelytartója. – *107*

RAILLY, Henry – Dublin grófság sheriffje (első tisztviselője), a reformok híve; 1784-ben választások megszervezésére tett kísérlete miatt börtönbüntetésre ítélték. – *32 84*

RALEIGH, Sir Walter (1552–1618) – angol tengerész és felfedező, az ír felkelés leverésében 1580–82 szerzett érdemeiért I. Erzsébet kegyeibe jutott. – *95*

Rámájána. – *177*

RANDZSIT SZINGH (1780–1839) – Pandzsáb uralkodója 1797–1839. – *480*

Règlement d'administration publique (Közigazgatási szabályzat), 1863. május 23. – *231 232*

REIMERS, W. – 1874-ben az angol rendőrség őrmestere. – *522*

RENAN, Joseph-Ernest (1823–1892) – francia idealista filozófus, vallástörténész. – *131* (114) – *Histoire des origines du christianisme* (A kereszténység eredetének története), I–VIII. köt., Párizs 1863–83; IV. köt. Párizs 1873. – *131* (114)

Report on the Administration of the Punjab *lásd* Selections from the Records of the Government of India

Report on the Bhej Burrar Tenures in Zillah Banda (Jelentés a bhédzs berar birtoklásról Zillah Bandában); „Selections from Public Correspondence, North-Western Provinces etc.". – *167 216* (152)

Reports of the Smithsonian Institution (A Smithson Intézet közleményei), Washington 1866. – *487 489 497*

Return: East India. Bengal and Orissa Famine (1866). 1867. Part I. Report of the Commissioners (Jelentés: Kelet-India. Éhínség Bengáliában és Orisszában (1866). 1867. I. rész. A biztosok jelentése), 1848. sz. – *209*

»*Revue africaine. Journal des travaux de la Société historique algérienne*« (Afrikai Szemle. Az algériai történelmi társulat folyóirata), Algír. – *221 222 226* (175) – 1861. évi sz. – *226*

REYNOLDS, Thomas (1771–1832) – az „Egyesült írek" társaságába 1797-ben befurakodott áruló, később hivatalnok az angolok szolgálatában. – *57*

RICHARDSON, John (1787–1865) – angol utazó és természetbúvár, sarkkutató. – *487* – *Arctic searching Expedition: a Journal of a Boat-Voyage through Rupert's Land and the Arctic Sea etc.* (Sarkkutató expedíció: a Rupert-földön és az Északi-Jeges-tengeren át tett hajóút naplója stb.), I–II. köt., London 1851. – *487*

RICHELIEU, Armand-Jean du Plessis, duc de (1585–1642) – francia politikus és bíboros; 1624–42 XIII. Lajos főminisztere; a Francia Akadémia alapítója. – *102 483*

RICIMER (megh. 472) – sueb származású nyugat-római hadvezér, 456-tól a birodalom tényleges ura. – *149*

RIETZ (Ritz) – II. Frigyes Vilmos porosz király komornyikja, látszatházasságot kötött Wilhelmine Enkével, a későbbi Lichtenau grófnővel. – *501*

The Rights of Landlord and Tenant (A földtulajdonos és a bérlő jogai). – *210*

RINK, Hinrich Johannes (1819–1893) – dán természetbúvár és utazó, Grönland-kutató. – *152*

– *Tales and Traditions of the Esquimo etc.* (Eszkimó mesék és hagyományok stb.), angolra fordította a szerző, Edinburgh 1875. – *152* (137)

ROBE, Eugène (XIX. sz.) – francia ügyvéd, az algíri ügyvédi testület elnöke. – *221 227 231*

– *Les lois de la propriété immobilière en Algérie* (Az ingatlantulajdonra vonatkozó algériai törvények), Algír 1864. – *221 227 231*

ROCHAMBEAU, Jean-Baptiste, marquis de (1725–1807) – francia hadvezér, az amerikai függetlenségi háborúban résztvevő francia segédcsapat parancsnoka. – *10*

ROCHEFORT, Victor-Henri, marquis de Rochefort-Luçay (1830–1913) – francia publicista és politikus, baloldali republikánus; 1868–69 a „Lanterne", 1869–70 a „Marseillaise" kiadója; 1870 szept.–nov. a nemzeti védelem kormányának tagja; elítélte a kormány ellenforradalmi politikáját, de szembefordult a Kommünnel; a Kommün leverése után Új-Kaledóniába deportálták; a 80-as évek végétől monarchista, a boulangista összeesküvésben való részvételért börtönbüntetésre ítélték, de Londonba menekült, ahol 1895-ig élt. – *524*

Rockingham *lásd* Watson-Wentworth, Charles

ROGERS – angol tüzérőrnagy, 1799-ben Írországban szolgált. – *66 69*

ROMULUS – Róma mondai alapítója és első királya i. e. 754–717. – *288 321 390 391 395 399–403 406–409*

ROMULUS AUGUSTULUS (szül. kb. 460) – az utolsó nyugat-római császár 475–476. – *149*

ROSE, H. (megh. kb. 1845) – angol hivatalnok, a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja, adószedő az északnyugat-indiai Banda kerületben. – *167 171 175 215 219*

ROTHSCHILD, Mayer Anselm (1742–1812) – majna-frankfurti zsidó bankár, a nemzetközi bankház alapítója. – *132* (119)

ROUSE, Charles William Boughton (XVIII. sz. második fele). – *189 203*

– *Dissertation concerning the Landed Property of Bengal* (Értekezés a bengáliai földtulajdonról), London 1791. – *189 203*

ROWAN, Archibald Hamilton (1751–1834) – ír politikus, az angol hadsereg tisztje, az „Egyesült írek" társasága dublini szervezetének titkára. – *43 47 51*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus; 1826-ban 14 évi várfogságra ítélték, 1830-ban szabadult; 1832-ben egyetemi magántanár, a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1844-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója; kispolgári demokrata, 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. – *528* (305)

RUSHWORTH, John (1612–1690) – angol politikus és történetíró. – *102*

– *Historical Collections of private Passages of State, weighty Matters in Law, remarkable Proceedings in Parliament. Beginning ... 1618, and ending ... anno 1629* (Titkos állam-

ügyek, nagy horderejű perek, nevezetes parlamenti ülések történelmi gyűjteménye... 1618-tól... 1629-ig), I. kiad. hét kötetben, London 1659–1701; II. kiad. London 1721. – *102* (78)

RUSSELL, John, Lord, Amberley grófja (1792–1878) – angol politikus, a whigek vezére; 1846–52 és 1865–66 miniszterelnök, 1852–53 és 1859–65 külügyminiszter, 1854–55 a Titkos tanács elnöke. – *508 514 516*

RUSSELL, Thomas (1767–1803) – ír katonatiszt, az „Egyesült írek" társasága belfasti szervezetének egyik alapítója; 1803-ban kivégezték. – *12*

Rutland *lásd* Manners, Charles

RYCAUT (Ricaut, Ricault), Paul (1628–1700) – angol utazó, diplomata, író, fordító. – *300*

S

SÁFII (Safi, Safi'i), MOHAMED BEN IDRISZ (767–819) – arab jogtudós, teológus, a négy ortodox muzulmán jogi iskola egyikének alapítója. – *190 192*

SAHAGUN, Bernardino (megh. 1590) – spanyol ferencrendi misszionárius. – *361*

– *Historia general de las cosas de Nueva España* (Új-Spanyolország eseményeinek átfogó története), I–III. köt., Mexikó 1829–30. – *361*

Sahnáme. – *195 196*

SAMPSON, William (1764–1836) – az „Egyesült írek" társaságának tagja, az 1798-as felkelés résztvevője, letartóztatása után Franciaországba száműzték. – *57 89*

Samsz-i-Szirádzs Afif *lásd* Afif Samsz Szirádzs

SAMSZ-UD-DÍN (Iltutmis vagy Iletmis) – a Delhi Szultanátus rabszolga-dinasztiabeli uralkodója 1211–1236. – *197*

SÁNDOR, Nagy (i. e. 356–323) – makedón király i. e. 336–323. – *182 491*

SARAF AD-DAULA AL-MUI'ZZ – Ifrikija (a mai Tunézia) berber uralkodója 1016–1062. – *222*

SARTORIUS, Christian (1796–1872) – német tanár, sokáig élt Mexikóban. – *156 166*

– *Mexico. Landscapes and popular Sketches* (Mexikó. Tájak és karcolatok a népről), London 1858–59. – *156 166*

SAULSBY – angol hajóskapitány, parancsnok a „Hero" nevű hajón, amelyen Engels 1867 nyarán Svédországba utazott. – *3*

SAURIN, William (1757–1839) – ír ügyvéd, 1799-től az ír parlament tagja, az angol–ír unió ellenzője, Írország legfőbb államügyésze. – *65 71*

SCAEVOLA, Quintus Mucius (i. e. kb. 140–82) – római jogtudós, 95-ben consul, pontifex maximus; 18 könyvből álló művében a polgári jogot rendszerezte. – *392*

SCHLOSSER, Friedrich Christoph (1776–1861) – német történész, liberális demokrata, a felvilágosodás eszméinek híve. – *500 502*

– *Geschichte des achtzehnten Jahrhunderts und des neunzehnten bis zum Sturz des französischen Kaiserreiches* (A tizennyolcadik század története és a tizenkilencedik századé a francia császárság bukásáig), IV. kiad., I–VII. köt., Heidelberg 1853–57. – *500 502*

SCHOEMANN (Schömann), Georg Friedrich (1793–1879) – német filológus, történész. – *364 376 379 380 386 388 389*

– *Griechische Altertümer* (Görög régiségek), Berlin 1855–59. – *364 376 380 386 388 389* (215 227 228 231 232)

SCHOLEFIELD, Joshua (1744–1844) – angol pénztőkés és gyáros, radikális, 1832–44 a parlament tagja; síkraszállt a parlamenti reformért és a szabadkereskedelemért. – *504*

SCHOOLCRAFT, Henry Roy (1793–1864) – amerikai geológus és etnográfus. – *342 348 494*

– *Historical and statistical Information respecting the History, Condition and Prospects of the Indian Tribes of the United States* (Történelmi és statisztikai tájékoztatás az egyesült államokbeli indián törzsek történetéről, helyzetéről és kilátásairól), I–VI. köt., Philadelphia 1851–57. – *342 494*

SCHOPENHAUER, Arthur (1788–1860) – német irracionalista filozófus. – *136*

SCHÜTZ, Christian Gottfried (1747–1832) – német filológus. – *418*

– *Aeschyli Tragoediae* (Aiszkhülosz tragédiái), öt kötetben, Halle 1782–1821. – *418*

SCOTT, John, Clonmel grófja (1739–1798) – ír ügyvéd, az ír parlament tagja, Írország főügyésze. – *21 71 80*

SCOTT, Sir Walter (1771–1832) – angol költő és író. – *454 464*

SEILER, Sebastian – német publicista, 1846-ban Brüsszelben a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban; az 50-es években emigráns Londonban. – *527*

Selections from Public Correspondence, North-Western Provinces (Válogatás a hivatalos levelezésből; Északnyugati Tartományok), 34. sz. [1845]. – *167 171 175 215 216 217* (152)

Selections from the Public Correspondence of the Administration for the Affairs of the Punjab (Válogatás a Pandzsáb ügyeinek igazgatására vonatkozó hivatalos levelezésből), I. köt., 1857. – *167 173–174*

Selections from the Records of the Government of India (Foreign Department), N° 11. Report on the Administration of the Punjab for the Years 1849–50 and 1850–51 (Válogatás az indiai kormány (külügyi hivatal) irataiból, 11. szám. Jelentés a Pandzsáb 1849–50. és 1850–51. évi igazgatásáról), Calcutta 1853. – *167 171 178*

Selections from the Records of the Government, North-Western Provinces (Válogatás a kormány irataiból, Északnyugati Tartományok), III., IV. köt. (Ágrá 1854, 1855.) – *216–217*

Selections from the Records of the Government of the Punjab and its Dependencies. New Series, N° 10. (Válogatás a Pandzsáb és a hozzá tartozó területek kormányzására vonatkozó iratokból. Új sorozat, 10. szám), Lahore 1874. – *216*

Selections from the Revenue Records of the North-Western Provinces (Válogatás az Északnyugati Tartományok bevételi jelentéseiből) [1818]. – *213*

Senchus Mor *lásd* Ancient Laws and Institutes of Ireland

SERVIUS TULLIUS – Róma mondai hatodik királya i. e. 578–534. – *144 306 391 396 400 402 405–409 411 412*

SETON. – *522*

SHAFTESBURY, Anthony Ashley Cooper, gróf (1801–1885) – angol politikus, tory, 1847-től whig; a tízórás törvényért folytatott arisztokrata-filantróp mozgalom egyik vezetője. – *508 510*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő.

– *The Merchant of Venice* (A velencei kalmár). – *498* (283)

– *Love's Labour's Lost* (A felsült szerelmesek). – *477* (275)

SHANNON, Lord (XVIII. sz. vége–XIX. sz. eleje) – ír arisztokrata. – *67*

SHEARES, Henry (1753–1798) – ír ügyvéd, az „Egyesült írek" társaságának tagja, a felkelés egyik vezetőjeként kivégezték. – *57 89*

SHEARES, John (1766–1798) – ír ügyvéd, Henry Sheares öccse, az „Egyesült írek" társaságának tagja, a felkelés egyik vezetőjeként kivégezték. – *57 89*

SHELLEY, Percy Bysshe (1792–1822) – angol forradalmár költő. – *508*
– *Queen Mab* (Mab királynő). – *508* ([291])

SHORE, John, Teignmouth báró (1751–1834) – angol gyarmati tisztviselő, 1769–89 a Kelet-indiai Társaság szolgálatában; 1793–98 India főkormányzója, 1807–28 az Indiai Ellenőrző tanács és a Titkos tanács tagja. – *207 209 467*

SICÉ, François-Eugène (XIX. sz.) – francia tengerésztiszt. – *167 188 190*
– *Législation hindoue publiée sous le titre de Viavahara-Sara-Sangraha* (A Viavahara-Sara-Sangraha címmel közzétett hindu törvényhozás), Pondichéry 1857. – *167*
– *Traité des lois mahométanes, ou Recueil des lois, us et coutumes des Musulmans du Dékan* (Értekezés a mohamedán törvényekről, avagy a dekkani muzulmánok törvényeinek és szokásainak gyűjteménye), Párizs 1841. – *188 190*

SIDMOUTH, Henry Addington, gróf (1757–1844) – angol politikus, tory; 1801–04 miniszterelnök és pénzügyminiszter, 1812–21 mint belügyminiszter intézkedéseket hozott a munkásmozgalom ellen. – *71*

SIDNEY, Henry Philip (1529–1586) – Írország helytartója a XVI. sz. 80-as éveinek elején. – *107*

Sihab ud-dín *lásd* Muhammed Ghúri

SILVESTRE DE SACY, Antoine-Isaac (1758–1838) – francia orientalista. – *167*
– *Du droit de propriété territoriale en Egypte* (A földtulajdonjog Egyiptomban). – *167*
– *Levél a törökországi földviszonyokról*; „Economiste français", 1873 szeptember. – *167*

SKENE, William Forbes (1809–1892) – skót történész. – *447*
– *The Highlanders of Scotland, their Origin, History and Antiquities* (A skót felföldiek, eredetük, történetük és régiségeik), I–II. kót., London 1837. – *447*

SLANE, William, báró (XIX. sz.) – ír származású francia orientalista. – *221*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász. – *438*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól), London 1776. – *438*

SMITH, Goldwin (1823–1910) – angol történész, publicista és közgazdász; liberális, védelmezte Anglia írországi gyarmati politikáját; 1868-ban az Egyesült Államokba költözött, 1871-től Kanadában élt. – *91–105* ([50 52 54 65 69])
– *Irish History and Irish Character* (Ír történelem és ír jellem). Oxford–London 1861. – *91–105* ([50])

SMITH, Thomas (1513–1577) – angol politikus, jogász; 1572-ben javasolta, hogy telepítsenek skót protestánsokat Írországba. – *96*

SMITH, William – angol hivatalnok, a Királyi Afrika-társaság alkalmazottja; 1726-tól Guineában szolgált. – *486*
– *A new Voyage to Guinea* (Új utazás Guineába), London 1744. – *486*

SOHM, Rudolf (1841–1917) – német jogtörténész. – *462 464 466 477*
– *Fränkische Reichs- und Gerichtsverfassung* (A frankok birodalmi és törvényszéki rendszere), Weimar 1871. – *462 464 466 477* ([267])

SOLIS Y RIVADENEIRA, Antonio de (1610–1686) – spanyol költő és történetíró. – *355*

– *The History of the Conquest of Mexico by the Spaniards* (Mexikó spanyol meghódításának története). A fordítást teljesen átnézte és javította N. Hooke, I–II. köt., London 1738. – *355*

SOUHAM, Joseph, gróf (1760–1837) – francia tábornok. – *44*

SPENSER (Spencer), Edmund (1552–1599) – angol költő, történetíró és politikus, 1580–82 az írországi helytartó titkára. – *94 96 112 423 438 442 445 452 461 466*
– *A View of the State of Ireland* (Írország helyzetének áttekintése); „Ancient Irish Histories. The Works of Spenser, Campion, Hanmer and Marleburrough" (Régi ír történeti munkák. Spenser, Campion, Hanmer és Marleburrough művei), I–II. köt., Dublin 1809. – *94 112 423 442 445 452 461 466* (65 95 245)
– *The Faery Queen* (A tündérkirálynő). – *96*

STANYHURST, Richard (1547–1618) – angol történetíró és fordító, Holinshed krónikájának egyik összeállítója. – *445*
– *De rebus in Hibernia gestis libri quattuor* (Írország története négy könyvben), Antwerpen 1584. – *445*

STENZLER, Adolf Friedrich (1807–1887) – német szanszkritológus. – *167*
– *Jajnawalkya. Gesetzbuch, Sanskrit und Deutsch* (Jádzsnyavalkja. Törvénykönyv szanszkritul és németül), Berlin 1849. – *167 179–183 186*

STEPHEN, James Fitzjames (1829–1894) – angol jogtudós, 1869–72 igazságügy-miniszter az indiai kormányban, 1879–91 a legfelsőbb bíróság bírája. – *479*
– *Liberty, Equality, Fraternity* (Szabadság, egyenlőség, testvériség), London 1873. – *479*

STEPHENS, Joseph Raynor (1805–1879) – angol metodista lelkész, szociálreformer, 1837–39 a chartista mozgalom aktív részvevője. – *506*

STEUB, Ludwig (1812–1888) – német etnográfus, nyelvész és író. – *4*

STEVENS, John (megh. 1726) – angol irodalmár, történetíró, spanyol és portugál nyelvű művek fordítója. – *349*

STEWART, Charles (1764–1837) – angol tiszt, Indiában szolgált. – *189 201 202 209–210*
– *The History of Bengal* (Bengália története), London 1813. – *189 210* (164)
– *Lásd még* Wheeler

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – német rendőrtanácsos; 1850–60 a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja; a porosz–francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. – *529*
– *lásd még* Wermuth

STILICHO (kb. 360–408) – vandál származású római hadvezér és politikus. – *149*

STOFFLET, Jean (1751–1796) – francia paraszt, a vendée-i ellenforradalmi lázadás egyik vezetője, 1796-ban kivégezték. – *45*

STOKES, Whitley (1830–1909) – ír keltológus és jogász. – *167 423 429 454 467*
– *Hindu Law Books* (Hindu törvénykönyvek), Madrász 1865. – *167 467*

STRACHEY, Sir John (szül. 1823) – angol gyarmati tisztviselő, 1855-ben adószedő Moradabadban. – *217*

STRAFFORD, Thomas Wentworth, gróf (1593–1641) – angol politikus, I. Károly bizalmas tanácsadója, 1633–39 Írország helytartója, kivégezték. – *96 110–112* (92)
– *Letters and Dispatches, with an Essay towards his Life by Sir G. Radcliffe* (Levelek és jelentések, életrajzi vázlattal Sir G. Radcliffe tollából), I–II. köt., London 1739. – *110–112*

STRANGE, Sir Thomas (1756–1841) – 1798–1817 angol hivatalnok Indiában, a madrászi bíróság elnöke. – *185 186 190 467–472*
– *Elements of Hindoo Law; referable to British Judicature in India* (A hindu jog elemei, az indiai brit törvénykezésre vonatkozóan), I–II. köt., London 1825. – *469*
– *Hindoo Law; principally with Reference to such Portions of it as concern the Administration of Justice, in the King's Courts of India* (Hindu jog, főleg azokkal a részeivel kapcsolatban, amelyek az indiai királyi törvényszékek jogszolgáltatását érintik), I–II. köt., London 1830. – *185–186 190 467–472* (162 167 269)

STUART, Jakab Edward (1688–1766) – II. Jakab fia, trónkövetelő. – *97*

STUARTOK – uralkodóház, amely Skóciában 1371–1714, Angliában 1603–1649 és 1660–1714 volt trónon. – *103 104* (70)

STUBBS, William (1825–1901) – angol püspök, történész. – *428 434 436*
– *The constitutional History of England etc.* (Anglia alkotmányos története stb.), I–III. köt., Oxford 1866. – *428 434 436*

SUETONIUS Tranquillus, Cajus (kb. 70–kb. 160) – római történetíró. – *147 148 394 398 407*
– *De vita XII Caesarum libri VIII* (Tizenkét császár élete nyolc könyvben). – *147 148 394 398 407*

SULLA, Lucius Cornelius (i. e. kb. 138–78) – római államférfi és hadvezér, 82–79 diktátor. – *148 398*

SULLIVAN, William Kirby (1820–1890) – ír vegyész, jogtudós, régi ír történeti és jogi művek kommentátora és közreadója. – *426 440 442 448 455 456*
– *Introduction. Brehon Law* (Bevezetés a Brehon törvényekhez); Eugene O'Curry: „On the Manners and Customs of the ancient Irish" (A régi írek életmódjáról és szokásairól), III. köt., 1873. – *426 440 442 448 455 456*

Summary Settlement of the Hustnugur *lásd* James (XIX. sz.)

»*The Sun*« (A nap), New York. – *523* (299)

Sussex *lásd* Radcliffe, Thomas

SWIFT, Jonathan (1667–1745) – ír származású angol szatirikus író. – *7 97*
– *Maxims* (Maximák). – *97*
– *Modest Proposal* (Szerény javaslat). – *97*

SWINTON, John (1830–1901) – skót származású amerikai újságíró, több New York-i lap, egyebek között a „Sun" szerkesztője (1875–83); a „Swinton's Paper" (Swinton Újsága) c. hetilap alapítója és 1887-ig szerkesztője. – *523–525* (299)

Systems of Land Tenure in various Countries *lásd* Campbell, Sir George

SZ

SZAJJIDOK – a Delhi Szultanátus uralkodóháza 1414–1451. – *200*

SZANKHONIATHÓN (i. e. XIII. sz.) – félig mondai föníciai történetíró. – *414*
– *Sanchoniathonis Berytii quae feruntur fragmenta de Cosmogonia et Theologia Phoenicum, Graece versa a Philone Byblio, servata ab Eusebio Caesariensi Praeparationis Evangelicae, illustravit J. C. Orellius* (A bejrúti Szankhoniathón világkeletkezésének és föníciai teológiájának fennmaradt részei, görögre fordította a bybloszi Philón, Evangéliumi Előkészületében megőrizte a caesareai Eusebius, magyarázatokkal ellátta J. C. Orellius), Lipcse 1826. – *414*

SZÉP TÓ – a szeneka indiánok egyik szahemja, új vallás alapítója. – *333*

SZIDI KHALIL, ABU UBAID KHALIL ISZHAK IBN JAKUB – a malekita iskolához tartozó arab jogász. – *192 193 226–228*

– (Khalil ibn Ishâk:) *Précis de jurisprudence musulmane, ou Principes de législation musulmane civile et religieuse, selon le rite malékite* (A muzulmán jogtudomány kézikönyve, avagy a muzulmán polgári és vallási törvényhozás alapelvei a malekita rítus szerint), fordította Perron, I–IV. köt., Párizs 1848–57. – *192 193 226 227 228*

Szidi Krelil *lásd* Szidi Khalil

SZÓKRATÉSZ (i. e. kb. 469–kb. 399) – görög idealista filozófus. – *523*

SZOLÓN (i. e. kb. 638–kb. 558) – athéni államférfi és költő; vagyoni cenzuson alapuló alkotmányt vezetett be. – *283 287–288 364 367 369 370 374 377 382–386 389 409 416 417*

SZTEPHANOSZ BÚZANTINOSZ (VI. sz.) – görög grammatikus; készített egy földrajzi-néprajzi lexikont („Ethnika"), melynek fennmaradt kivonatát 1825-ben adták ki először. – *372*

– *lásd még* Wachsmuth, Ernst Wilhelm Gottlieb

SZTRABÓN (i. e. kb. 63–i. sz. kb. 20) – görög geográfus és történész. – *182 380*

– *Γεωγραφικα* (Földrajz). – *182 380* (161)

T

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró. – *149 265 373 419 420 422 462* (237)

– *Annales* (Annálészek). – *149 420* (133 238)

– *De origine et situ Germanorum* (A germánok eredetéről és településéről); „Opera" (Művei), Lipsius kommentárjaival, I–II. köt., Lipcse 1772. – *265 373 419 420 422* (238 241)

TACIUS, Titus – mondai szabin király, tőle származtatják a tities római törzset. – *403 409*

TANDY, James Napper (1740–1803) – ír politikus, whig, szabadkereskedő, az „Egyesült írek" társaságának egyik alapítója. – *16 43 47 78 87*

TANNER, John (1780–1847) – amerikai, harminc évet töltött az indiánok fogságában. – *494*

– *A Narrative of the Captivity and Adventures of John Tanner, during thirty Years Residence among the Indians in the Interior of North America* (John Tanner fogságának és kalandjainak elbeszélése, aki harminc évet töltött az indiánok között Észak-Amerika belsejében), New York 1830. – *494*

TARQUINIUS PRISCUS – Róma mondai ötödik királya i. e. 616–578. – *391 400 403–405*

TARQUINIUS SUPERBUS – Róma mondai hetedik (utolsó) királya i. e. 534–509. – *400*

TAYLOR, Ph. M. – *484*

– *The People of India. A Series of photographic Illustrations, with descriptive Letterpress, of the Races and Tribes of Hindustan* (India népe. A hindusztáni fajok és törzsek fényképes ábrázolásainak sorozata, magyarázó szöveggel), szerkesztette J. F. Watson és J. W. Kaye, I–VI. köt., London 1868–72. – *484*

TAYLOR, Richard (1805–1873) – angol lelkész, misszionárius Ausztráliában és Új-Zélandon. – *497*

– *Te Ika a Maui, or New Zealand and its Inhabitants* (Te Ika a Maui, avagy Új-Zéland és lakói), I. kiad. London 1855. – *497*

Teignmouth *lásd* Shore, John

Temple, Buckingham márki *lásd* Grenville, George Nugent

TEN BROECK (XIX. sz.) – amerikai katonaorvos. – *348*

TERNAUX-COMPANS, Henri (1807–1864) – francia történész és diplomata. – *155 161 355*

– *Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte d l'Amérique, publiés pour la première fois en français* (Eredeti útleírások, beszámolók és visszaemlékezések Amerika felfedezésének történetére vonatkozóan, első ízben közzétéve francia nyelven), I–XX. köt., Párizs 1837–40. – *155 161 355* (139)

TEZOZOMOC, Fernando Alvarado (XVI. sz.) – azték származású mexikói történetíró krónikája 1598-ban jelent meg. – *357 359*

– *Cronica Mexicana* (Mexikói Krónika); E. K. Kingsborough: „The Antiquities of Mexico", IX. köt., London 1848. – *357*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; 1832, 1834 belügyminiszter, 1836, 1840 miniszterelnök; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1871–73 köztársasági elnök; a Párizsi Kommün vérbefojtója. – *118–120 127 129*

THIRLWALL, Connop (1797–1875) – angol történész. – *368*

– *A History of Greece* (Görögország története), London 1835–47. – *368*

THOMASON (XIX. sz.) – angol gyarmati tisztviselő Indiában, egy 1864-ből való jelentése ismeretes. – *203*

THOMASON, James (1804–1853) – India Északnyugati Tartományainak kormányzója, a feudális földtulajdonjogok korlátozásának híve. – *167 172 173*

– *Report on the Settlement of Chuklah* (Jelentés Csuklah településről), 1837 december 16. – *167 172–174 219* (153)

THORNTON, Edward (1799–1875) – angol tisztviselő, a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja. – *168*

– *A Gazetteer of the Territories under the Government of the East India Company and of the native States on the Continent of India* (A Kelet-indiai Társaság kormányzása alatt álló területek és az indiai kontinensen levő bennszülöttek lakta államok helységnévtára), I–IV. köt., London 1854. – *168*

– *The History of the British Empire in India* (Az indiai brit birodalom története), London 1862. – *168*

THUKÜDIDÉSZ (i. e. 471 v. 460–kb. 400) – athéni történetíró. – *374 378–380*

– *Συγγραφή περὶ τοῦ πολέμου τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων* – (A peloponnészosziak és athéniak háborújának leírása). – *378 379* (226)

Thurloe Papers. A Collection of State Papers of John Thurloe etc. (Thurloe-féle okmányok. John Thurloe állami okmánygyűjteménye stb.), I–VII. köt., London 1742. – *114*

TIBERIUS, Claudius Nero (i. e. 42–i. sz. 37) – római császár i. sz. 14–37. – *148*

TIERNEY, George (1761–1830) – angol politikus, 1796–1830 a parlament tagja, a Titkos tanács tagja; a Pitt-kormánnyal szemben ellenzéki, az angol–ír unió ellenzője; a későbbiekben különböző kormányposztokat töltött be. – *72*

TIMAIOSZ (i. e. kb. 345–250) – görög történetíró; műve, amelyben a szicíliai és déli-itáliai görögök történetét írta meg a legrégibb időktől 264-ig, töredékekben maradt fenn. – *416*

»*The Times*« (Az Idők), London. – *118*

TÍMÚR (Tamerlán) (1336–1405) – mongol kán, szamarkandi uralkodó; meghódította Közép-Ázsiát és Perzsiát. – *200*

TIPPU SZAHIB (Tipu Száhab) (kb. 1749–1799) – Maiszúr uralkodója 1782–1799; a XVIII. sz. 80–90-es éveiben több háborút folytatott az indiai angol terjeszkedés ellen. – *62*

TIRRELL, John – 1602-ben Dublin polgármestere.– *108*

TISCHENDORF, Paul Andreas (XIX. sz.) – német orientalista. – *188 192 194*
– *Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten etc.* (A hűbériség a muzulmán államokban stb.), Lipcse 1872. – *188 192 194*

TOCQUEVILLE, Alexis-Charles-Henri-Maurice Clérel de (1805–1859) – francia polgári történész, publicista; legitimista, az alkotmányos monarchia híve; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1849-ben néhány hónapig külügyminiszter. – *430*
– *L'Ancien régime et la révolution* (A régi rendszer és a forradalom), Párizs 1856. – *430*

TODD JONES (XVIII. sz. vége) – ír katolikus, a nemzeti mozgalom résztvevője. – *49*

TONE, Peter (megh. 1805) – Th. W. Tone apja. – *12*

TONE, Theobald Wolfe (1763–1798) – ír forradalmi demokrata, az „Egyesült írek" társaságának alapítója és vezére, az 1798-as írországi felkelés egyik szervezője. – *12 31 45–47 49 51 54 56 88 90* (40)
– (Névtelenül:) *An Argument on behalf of the Catholics of Ireland, by a Northern Whig* (Érvek az írországi katolikusok mellett, írta egy északi whig), Belfast 1791 szeptember. – *12*
– (Névtelenül:) *Memorial on the present State of Ireland, drawn up for the Rev. W. Jackson, to be presented to the French Government* (Feljegyzés Írország jelenlegi helyzetéről W. Jackson tisztelendő számára, hogy bemutassa a francia kormánynak), 1794. – *46–47 53–54*

TORQUATUS, Aulus Manlius – i. e. 52-ben római praetor. – *394*

TORQUEMADA, Juan de (1550–1625) – spanyol szerzetes, történetíró. – *355*

TOTOQUIHUATZIN – azték uralkodó. – *361*

TOUCHET, James, Castlehaven grófja (1617–1684) – angol-ír arisztokrata, katolikus, a Stuartok híve. – *112*
– *The Memoirs of James. . . Earl of Castlehaven etc.* (James, Earl of Castlehaven emlékiratai stb.), I. kiad. London 1680. – *112*

TOWNSHEND, George, márki (1724–1807) – angol politikus és hadvezér, Írország alkirálya 1767–72. – *27*

Transactions of the American Antiquarian Society (Az Amerikai Régész Társaság aktái), I. köt. – *498*

Transactions of the Ethnological Society (Az Etnológiai Társaság aktái). – *487*
– „*New Series*" (Új sorozat), VIII. köt.; G. Campbell tanulmánya. – *487*
– *1869. évi sz.*: W. Elliot tanulmánya. – *487*

Travels of the Eyes into the Kingdoms of different Countries etc. (Szemek kalandozásai különböző országok királyságaiba stb.); John Dowson: „The History of India", III. köt. – *198*

TREBATIUS, Gajus Testus (i. e. I. sz.) – római jogász. – *395*
– *lásd* Gellius: „Noctes Atticae" (Attikai éjszakák). – *395*

TRENK, Friedrich von (1726–1794) – porosz tiszt, kalandor. – *500*
– *Leben des Freiherrn Friedrich von Trenk* (Friedrich von Trenk báró élete), I. kiad. Majna-Frankfurt–Lipcse 1780. – *500*

TROTTER, Lionel James (szül. 1827) – Indiában szolgáló angol tiszt. – *168*
– *History of the British Empire in India... Forming a Sequel to Thornton's History of India* (Az indiai brit birodalom története... Thornton „India története"-nek folytatása), I–II. köt., London 1866. – *168*

TROY, John Thomas (1739–1823) – Dublin katolikus püspöke, az angol–ír unió híve. – *67*

TSCHECH, Heinrich Ludwig (1789–1844) – német tisztviselő, demokrata; 1832–41 Storkow polgármestere; IV. Frigyes Vilmos elleni merénylete miatt kivégezték. – *529* (307)

TUDOROK – angol uralkodóház 1485–1603. – *101*

Tughluq *lásd* Ghijász ud-dín Tughluq-sáh, I.

Tughluq, II. *lásd* Ghijász ud-dín Tughluq-sáh, II.

TUGHLUQIDÁK – a Delhi Szultanátus uralkodóháza 1320–1414. – *200*

TUIKILAKILA (XIX. sz. első fele) – Somosomo törzsfőnöke a Fidzsi-szigetekhez tartozó Taviuni szigeten. – *493*

TULLUS HOSTILIUS – Róma mondai harmadik királya i. e. 672–640. – *399 403 405*

TULLIA (i. e. I. sz.) – Cicero leánya. – *392*

TURNBULL (XIX. sz.) – angol gyarmati tisztviselő, adószedő Indiában. – *220 221*

TYLOR, Edward Burnett, Sir (1832–1917) – angol antropológus, etnológus, egyetemi tanár. – *237 349 350 455*
– *Researches into the early History of Mankind and the Development of Civilization* (Kutatások az emberiség őstörténetének és a civilizáció fejlődésének köréből), London 1865. – *237–238 349–350*
– *Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwicklung der Zivilisation* (Kutatások az emberiség őstörténetének és a civilizáció fejlődésének köréből), angolból fordította H. Müller, Lipcse [1867]. – *350*
– *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom* (Őskori kultúra: Kutatások a mitológia, a filozófia, a vallás, a művészet és a szokások fejlődésének köréből), I–II. köt., London 1871. – *455*

Tyrconnel *lásd* O'Donnellek

TYRO, Marcus Tullius (i. e. 94–i. sz. 5) – római grammatikus, Cicero szabadosa és barátja, műveinek kiadója; tőle származnak a „Notae Tyronianiae" néven ismeretessé vált gyorsírási rövidítések. – *394*

Tyrone *lásd* O'Neill, Hugh

U

ULPIANUS, Domitius (170–228) – római jogtudós, a császári testőrség parancsnoka; Justinianus Pandektáinak jó része Ulpianus műveiből való kivonat. – *459*
– *lásd még* Justinianus: „Pandectae" etc.

V

Valid, I. *lásd* Velid, I.

VALLANCEY, Charles (1721–1812) – ír történetíró. – *444 449*
– *Collectanea de Rebus Hibernicis* (Írországi események gyűjteménye), I–VI. köt., Dublin 1770–1804. – *444 449*

VARRO, Marcus Terentius (i. e. 116–27) – római író, polihisztor. – *392 395 458*
– *De lingua latina* (A latin nyelvről). – *392 458* (264)
– *Rerum rusticarum libri tres* (Mezőgazdaság, három könyvben). – *395*

VARUS, Publius Quintilius (i. e. kb. 53–i. sz. 9) – római politikus és hadvezér; elesett a teutoburgi csatában. – *394*

VASISTA – Manu törvényeinek félig mondai kommentátora; kommentárjai az i. e. V–III. században keletkeztek. – *185*
– *Vasistha*; H. T. Colebrooke: „A Digest of Hindu Law on Contracts and Successions". – *185*

VEHSE, Karl Eduard (1802–1870) – német történész. – *499*
– *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation* (A német udvarok története a reformációtól), I–XLVIII. köt., Hamburg 1851–60. – *499*

VELID, I. – az Omajjádok uralkodóházából való arab kalifa 705–715. – *195*

VELLEJUS PATERCULUS, Marcus (i. e. 19–i. sz. 31) – római történetíró, részt vett a Germánia, Pannónia és Dalmácia elleni hadjáratokban. – *394 408*
– *Historia Romana* (Római történelem). – *394 408*

VIDZSNYANÉSVARA (XII. sz.) – a Mitaksárának (Jádzsnyavalkja törvénygyűjteménye kommentárjának) feltételezett szerzője. – *185*
– *Mitacshara*; W. Stokes: „Hindu Law Books". – *167 185 450 468–470* (162)

VIKTÓRIA (1819–1901) – angol királynő 1837–1901. – *492 511 521*

VILLIERS, Charles Pelham (1802–1898) – angol politikus és jogász, szabadkereskedő; a parlament tagja. – *511 512*

VILMOS, I. (1743–1821) – hessen-kasseli választófejedelem. – *132* (119)

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg, régens-herceg 1858–1861; porosz király 1861–1888; német császár 1871–1888. – *126* (284)

VILMOS, I. (Hódító) (1027–1087) – angol király 1066–1087. – *100*

VILMOS, III. (Orániai) (1650–1702) – németalföldi helytartó 1672–1702, angol király 1689–1702. – *116–117* (68 70 106)

VILMOS, IV. (1765–1837) – angol király 1830–1837. – *75 521*

VINCENT, Henry (1813–1878) – angol chartista, a londoni munkásegylet vezetője. – *505 506*

VJÁSZA – mondai személy, neki tulajdonítják a „Mahabharatá"-t. – *167 185 187*
– *Vyasa*; J. D. Mayne: „A Treatise on Hindu Law and Usage". – *167 185 187*

VIOLLET, Paul-Marie (1840–1914). – *167*
– *Caractère collectif des premières propriétés immobilières* (A kezdeti ingatlantulajdonok kollektív jellege); „Bibliothèque de l'école des chartes" (A levéltárosi főiskola könyvtára), XXXIII. köt., Párizs 1872. – *167*

Vogelweide *lásd* Walther von der Vogelweide

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694–1778) – francia író, történész és filozófus. – *134 499–502*
– *Histoire de Jenni* (Jenni története); „Romans de Voltaire" (Voltaire regényei), V. köt., Párizs 1876. – *501*
– *Mon séjour à Berlin* (Berlini tartózkodásom); „Romans de Voltaire", V. köt., Párizs 1876. – *501 502*

»*Vorwärts!*« (Előre!), Párizs. – *528–530* (303)

Vyaváhara Mayúkha; W. Stokes: „Hindu Law Books". – *467*

W

WACHSMUTH, Ernst Wilhelm Gottlieb (1784–1866) – német történész, az ókorral és Európa történetével foglalkozott. – *366 372*
– *The historical Antiquities of the Greeks with Reference to their political Institutions* (A görögök történelmi régiségei, tekintettel politikai intézményeikre), németből fordította E. Woolrych, I–II. köt., Oxford 1837. – *366–367 372*

WAITZ, Theodor (1821–1864) – német filozófus és antropológus. – *151*
– *Die Indianer Nordamerikas* (Észak-Amerika indiánjai), Lipcse 1865. – *151* (135)

WAKEFIELD, Edward (1774–1854) – angol statisztikus és agronómus. – *95*
– *An Account of Ireland, statistical and political* (Statisztikai és politikai beszámoló Írországról), London 1812. – *95* (66)

WALDERSEE, Friedrich Gustav, gróf (1795–1864) – porosz tábornok és katonai író, 1854–58 hadügyminiszter. – *132*

Walesi herceg *lásd* György, IV.

WALKER, Matthew – amerikai mesztic, 1859-ben találkozott Morgannel. – *347*

WALSH, David – 1782-ben az ír parlament tagja. – *22*

WALTER, John, Sen. (1776–1847) – a „Times" c. lap tulajdonosa és kiadója, 1834–37, 1841–42 a parlament tagja, síkraszállt a szegénytörvények enyhítéséért. – *512*

WALTER, John (1818–1874) – John Walter Sen. fia, a „Times" c. lap tulajdonosa és kiadója, 1847–65 és 1868–85 a parlament tagja, liberális. – *514*

WALTHER VON DER VOGELWEIDE (kb. 1170–kb. 1230) – középfelnémet lírikus és epikus költő. – *137*

WARE, James (1594–1666) – ír történetíró és politikus, 1632–49 és 1660–66 az írországi hadbíráskodás vezetője. – *445*
– *The whole Works of Sir James Ware concerning Ireland* (Sir James Ware Írországra vonatkozó összes művei), átnézte és javította W. Harris, I–III. köt., I. kiad. Dublin 1739–46. – *445*

WARNIER, Auguste (1810–1875) – francia politikus, orvos, a nemzetgyűlés tagja, sokáig élt Algériában. – *227 231 –235*
– *Bizottsági jelentés az algériai földmagántulajdonra vonatkozó törvényjavaslatról, 1873 április 4.*; „Annales de l'Assemblée nationale. Compte-rendu in extenso des séances", XVII. köt., 1770. sz. melléklet, Párizs 1873. – *227 231–235*

WARREN, E., gróf. – *189 209*
– *L'Inde anglaise* (Angol-India), I. kiad. Párizs–Brüsszel 1844. – *189 209*

WASHINGTON, George (1732–1799) – amerikai államférfi, az észak-amerikai gyarmatok függetlenségi háborújában (1775–1783) a hadsereg főparancsnoka, 1789–97 az Egyesült Államok első elnöke. – *10*

WATSON, John Forbes (1827–1892) – angol orvos, gyarmati tisztviselő, 1858–79 a londoni India Múzeum igazgatója. – *484*
– *lásd még* Taylor, Ph. M.

WATSON-WENTWORTH, Charles, Rockingham márki (1732–1782) – az angol parlament tagja, whig, 1782-ben az államkincstár feje. – *19 25 80 82*

WAUCHOPE – 1809-ben a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja. – *214*
– *Extract from a Letter from Mr. Wauchope to the Secretary of the Board of Commissioners in the ceded and conquered Provinces* (Kivonat Wauchope úr leveléből az átengedett, illetve meghódított területeken működő Biztosok Testülete titkárához), 1809 augusztus 12. – *214*

WEERTH, Georg Ludwig (1822–1856) – német forradalmár költő és publicista; a Kommunisták Szövetségének tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" tárcaszerkesztője; Marx és Engels barátja. Az 50-es években egy angol kereskedelmi cég ügynökeként latin-amerikai országokba tett utazásokat. – *133* (120)

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – eredetileg szabó, az első német munkásíró, az utópikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. – *530–532*
– *Garantien der Harmonie und Freiheit* (A harmónia és szabadság garanciái), Vevey 1842. – *530–532*

WELDON, James (megh. 1795) – ír lovaskatona, a defenderek titkos társaságának tagja Dublinben. – *54*

WELLESLEY, Richard Colley, márki (1760–1842) – angol politikus, 1797–1805 India főkormányzója, 1809-ben spanyolországi nagykövet, 1809–12 külügyminiszter, 1821–28, 1833–34 Írország alkirálya. – *213*

Wentworth *lásd* Strafford, Thomas Wentworth

WERMUTH (XIX. sz.) – hannoveri rendőrfőnök, a kölni kommunista-perben a vád egyik tanúja. – *528*
– és W. STIEBER: *Die Kommunistenverschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts* (A tizenkilencedik század kommunista összeesküvései), Berlin 1853–54. – *528*

Westminster *lásd* Grosvenor, Richard

Westmoreland *lásd* Fane, John

WESTPHALENEK, von – Jenny Marx családja. – *533*

»*Das Westphälische Dampfboot*« (A Vesztfáliai Gőzhajó), Bielefeld–Paderborn. – *528* (304)

WHEELER, James Talboys (1824–1897) – angol történész, 1858–91 gyarmati tisztviselő Indiában. – *189*
– *Early Records of British India* (Korai feljegyzések Brit-Indiáról), London 1878. – *189 201 202* (164)

WHITE, George (megh. 1868) – angol chartista, a „Northern Star" tudósítója, O'Connor munkatársa, majd Harney híve; Birminghamben, Leedsben és más városokban agitációt fejtett ki, többször letartóztatták, a sheffieldi dologházban halt meg. – *511*

William leinsteri herceg *lásd* Fitzgerald, William Robert

WILLIAMS, G. – 1874-ben az angol rendőrség őrmestere. – *522*

WILLIAMS, Thomas. – *494*
– *The Islands and their Inhabitants* (A szigetek és lakóik); „Fiji and the Fijians" (Fidzsi és a fidzsiek), I[–II.] köt., I. kiad. London 1858. – *494* (282)

WILLIAMS, Zephaniah (kb. 1794–1874) – angol chartista, az 1839-es walesi bányászfelkelés egyik szervezője; életfogytiglani ausztráliai száműzetésre ítélték. – *507 515 517*

WILSON, Henry (megh. 1810) – angol tengerész. – *206*
– *lásd még* Keate, George

WILSON, James (1805–1860) – angol politikus és közgazdász, szabadkereskedő; az „Economist" c. lap alapítója és szerkesztője; 1853–58 pénzügyi államtitkár, 1859–60 India pénzügyeinek miniszterе. – *512*

WOLFF (Wolf), Ferdinand (a „vörös Wolff", a „Vörös") (1812–1895) – német újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a forradalom után Párizsba, majd Londonba emigrált; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marx oldalán állt; később visszavonult a politikától. – *527*

WOLSEY, Thomas (kb. 1475–1530) – angol bíboros, 1515–29 kancellár. – *95*

WOODWARD, Richard (1726–1794) – angol püspök. – *41*

WORMS, M. – francia orientalista. – *188*
– *Cikkek*: „Journal Asiatique" (Ázsiai hírlap), 1841., IV. sorozat, I. köt.; 1842. októberi szám; 1844. februári szám. – *188 202*

WRIGHT, Asher (1803–1875) – amerikai misszionárius, 1831–75 a szeneka indiánok között élt és összeállította nyelvük szótárát. – *260 303*

Y

YELVERTON, Barry (1735–1805) – ír ügyvéd, 1774-től a parlament tagja, Írország főügyésze. – *29*

Yorki herceg *lásd* Frederick Augustus

Yorki herceg *lásd* Jakab, II.

YOUNG, Arthur (1741–1820) – angol író, közgazdász és statisztikus. – *430*
– *Travels during the Years 1787, 1788 and 1789. Undertaken more particularly with a View of ascertaining the Cultivation, Wealth, Resources and national Prosperity of the Kingdom of France* (Utazások 1787-ben, 1788-ban és 1789-ben, főleg azzal a céllal, hogy felmérjük a francia királyság mezőgazdaságát, erőforrásait és nemzeti jólétét), I–II. köt., I. kiad. 1792–94. – *430*

YOUNG, George (1731–1812) – angol politikus, a parlament tagja; 1782-ben Írország helyettes kincstárnoka (pénzügyminisztere). – *26 82*

Z

ZIMMERMANN, Johann Georg (1728–1795) – svájci orvos, 1768-tól a hannoveri udvarnál szolgált; 1786-ban kezelte II. Frigyest. – *500*
– *Über die Einsamkeit* (A magányról), I–IV. rész, Lipcse 1784–85. – *500*

ZUAZO, Alonso (1466–1527) – spanyol szerzetes, 1521-ben járt Mexikóban. – *355*

Zumaraga *lásd* Zumárraga, Juan de

ZUMÁRRAGA, Juan de (szül. kb. 1548) – spanyol pap, Mexikó első érseke. – *159*

ZURITA, Alonso – a XVI. sz. közepén spanyol gyarmati tisztviselő Közép-Amerikában. – *155–157 161–166*

– *Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquête* (Beszámoló Új-Spanyolország különböző fajta főnökeiről, a lakosok törvényeiről, erkölcseiről, a hódítás előtt és azóta kivetett adókról); H. Ternaux-Compans: „Voyages, relations et mémoires originaux", XI. köt. – *155–157 161–166* (139)

Bibliai és mitológiai nevek mutatója*

ÁBRAHÁM – a bibliai hagyomány szerint a héberek ősatyja. – *286*

ARTEMISZ – a görög mitológiában a vadászat istennője, Zeusz és Létó leánya, Apollón ikertestvére; később a holdistennővel azonosult; a római mitológiában Diana a megfelelője. – *494*

Athéné *lásd* Pallasz Athéné

DÉMÉTER – a görög mitológiában a Föld, a növényi élet és a gabonatermelés istennője. – *369*

HÉRAKLÉSZ (Herkules) – hős a görög mitológiában, Zeusz és a halandó Alkméné fia; erényes életének jutalmául az istenek maguk közé emelték az Olümposzra; a római mitológiában Herculesnek hívták. – *395 491*

HUITZILOPOCHTLI – az azték mitológia hadistene. – *494*

Izráel *lásd* Jákob

JÁKOB – a bibliai hagyomány szerint Ábrahám unokája, aki később az Izráel nevet is kapta; a héberek egyik ősatyja. – *286–287 438*

JEFTA – az izraeli törzsek bírája; megfogadta, hogy ha győz a csatában, akkor feláldozza azt, aki először megy elé házából; egyetlen leányát kellett feláldoznia. – *495*

JÓZSEF – a bibliai hagyomány szerint Jákob fia, az egyik héber törzs őse. – *286*

JUNO – a rómaiak egyik főistennője, Jupiter felesége. – *266*

KEKRÓPSZ – a tizenkét legrégibb attikai település mitikus alapítója és első törvényhozója. – *415*

KHIÓNÉ – a görög mitológia egyik istennője, Poszeidón kedvese. – *413*

KODROSZ – a mítosz szerint Athén utolsó baszileusza. – *369 381*

KRONOSZ – a görög mitológia egyik titánja, aki Rheától született gyermekeit sorra elnyelte. – *376*

MANN – a germánok mondai őse. – *419*

MINERVA – a római mitológiában a bölcsesség, a művészetek és művességek istennője. – *146 395*

MINOSZ – a görög mitológiában Zeusz és Europé fia, Kréta királya. – *414*

MÓZES – a hagyomány szerint a zsidó vallás megalapítója, a Biblia első öt könyvének szerzője. – *286 287*

* Csak azokat a bibliai és mitológiai alakokat vettük fel a mutatóba, amelyekről a szöveg önmagában nem nyújt kellő felvilágosítást.

NEPTUN – a római mitológiában a tenger istene, a görög mitológia Poszeidón istenével azonosítják. – *413*

PALLASZ ATHÉNÉ – a görög mitológiában a bölcsesség, a művészetek és művességek istennője; egyik leggyakoribb mellékneve: Poliász – városvédő. – *369*

POSZEIDÓN EREKTHEUSZ – a görög mitológiában a tenger istene, akit Attika mondai királyával, Erektheusszal azonosítottak. – *369*

QUETZALCOATL – az azték mitológiában a világ fejlődése második korszakának főistene. – *494*

SALAMON – félig mondai alak, zsidó király i. e. kb. 970–931, neki tulajdonítanak sok bölcs mondást, illetve bibliai és apokrif iratot. – *446 490*

SIVA – a hindu vallás egyik főistene. – *435*

TE KANAVA – az új-zélandi mítoszok egyik alakja. – *493*

TEZCATLIPOCA – az azték mitológiában a világ fejlődése első korszakának főistene. – *494*

THÉSZEUSZ – görög mitológiai hős, neki tulajdonítják az athéni állam alapítását. – *364 377 379–384 409*

ZEUSZ – a görög mitológia főistene. – *266 377*

Tartalom

Előszó a negyvenötödik kötethez V

Karl Marx és Friedrich Engels
Jegyzetek, konspektusok, cikkek

Friedrich Engels: Svédországi és dániai útijegyzetek 3
Karl Marx: Írország az amerikai forradalomtól az 1801-es unióig
I. 1778-tól 1782-ig. Függetlenség 7
II. 1782-től (a függetlenség kihirdetésétől) 1795-ig 24
III. 52
A kivonatok és jegyzetek összefoglalása 77
Friedrich Engels: Megjegyzések Goldwin Smith „Ír történelem és ír jellem" című könyvéről 91
Friedrich Engels: Különfélék az írországi elkobzások történetéhez 106
Karl Marx: A Kommün és Darboy érsek 118
Friedrich Engels: Kivonatok Proudhon „Háború és béke" című könyvéből 121
Friedrich Engels: A köztársaság Spanyolországban 126
Friedrich Engels: Megjegyzés a Renan „Antikrisztus" című könyvéről megjelent recenzióhoz 131
Friedrich Engels: Különfélék Németországról 1789–1873 132
Friedrich Engels: Az angol parasztok részt kívánnak az országban folyó politikai harcból 138
Friedrich Engels: Az angliai Mezőgazdasági Munkások Szövetsége és a falusi kollektivista mozgalom 140
Friedrich Engels: Az angol munkásnők helyzete 142
Karl Marx: Monometallizmus vagy bimetallizmus 144
Karl Marx: M. Kovalevszkij: „Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei." Első rész, Moszkva 1879. Konspektus 151

Karl Marx: Lewis H. Morgan „Az ősi társadalom" című könyvének konspektusa 236

Karl Marx: Henry Sumner Maine „Előadások az intézmények korai történetéről" című művének konspektusa 423

Karl Marx: John Lubbock „A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota" című könyvének konspektusa 484

Friedrich Engels: „Ne paráználkodjál" 499

Friedrich Engels: Nyilatkozat az „Égalité" megjelenésének megszakadásával kapcsolatban 503

Friedrich Engels: Chartizmus. Kronológiai táblázat 504

Mellékletek

Marx angliai honosság iránti folyamodványa 521

Marx interjúja a New York-i „Sun" tudósítójának, John Swintonnek 523

Georg Adler „Az első németországi szociálpolitikai munkásmozgalom története" című könyvének recenziója 526

Engels Helene Demuth temetésén mondott beszédének ismertetése 533

Beszámoló Engelsnek a Párizsi Kommün emlékére rendezett gyűlésen mondott beszédéről 534

Függelék

Jegyzetek 537

Mutató 571

Bibliai és mitológiai nevek mutatója 634

Képmellékletek

Karlsborg svéd erőd vázlata (Engels rajza) 4/5

Marx „Írország története" c. kéziratának egy oldala 52/53

Kovalevszkij könyvének belső címoldala Marxnak szóló ajánlással: „Karl Marxnak tiszteletteljes hódolattal és barátsággal — Kovalevszkij" 164/165

A Morgan-konspektus egy oldala 260/261

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

A MARXIZMUS – LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK

SZERKESZTŐSÉGE